

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Владимир Г. Алексић

**НАСЛЕДНИЦИ МРЊАВЧЕВИЋА И
ТЕРИТОРИЈЕ ПОД ЊИХОВОМ ВЛАШЋУ ОД
1371. ДО 1395. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladimir G. Aleksić

**SUCCESSORS OF THE MRNJAVČEVIĆ FAMILY
AND TERRITORIES UNDER THEIR POWER
1371-1459**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

МЕНТОР: проф. др. Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет у Београду

ЧЛАН КОМИСИЈЕ: проф. др. Ема Миљковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу

ЧЛАН КОМИСИЈЕ: проф. др. Марко Шуица, доцент, Филозофски факултет у Београду

ДАТУМ ОДБРАНЕ: 2012

*НАЈСРДАЧНИЈЕ СЕ ЗАХВАЉУЈЕМ СВИМА,
ПОСЕБНО МОЈИМ НАЈБЛИЖИМ И НАЈДРАЖИМ,
КОЈИ СУ СА МНОМ ДЕЛИЛИ РАДОСТ НАСТАНКА
ОВЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ!*

НАСЛЕДНИЦИ МРЊАВЧЕВИЋА И ТЕРИТОРИЈЕ ПОД ЊИХОВОМ ВЛАШЋУ ОД 1371. ДО 1395. ГОДИНЕ

РЕЗИМЕ

Докторска дисертација „Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу од 1371. г. до 1395. г.“ је наставак вишевековног занимања домаћих и страних историчара за прошлост Србије и југоисточне Европе у другој половини XIV в. Слабљење државе Немањића се поклапа са новим таласом турског присуства на континенту, што је трајно изменило прошлост не само Балкана. У догађајима и процесима светског значаја учествовали су и краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша. Деловање браће привлачи посебну пажњу јер се њиховим успоном често објашњава суноврат Царства. Такође, у средишту истраживања је деловање краља Марка и његове тројице браће (Андрејаш, Иваниш, Дмитар) након Маричке битке. Тада је, претежно источно од Вардара, настала још пространија држава браће деспота Јована Драгаша и господина Константина. У циљу објашњења ове појаве опсежно је истражена биографија њихових родитеља, деспота Дејана и Теодоре, сестре по оцу Стефана Душана. Њиховим успонима и падовима од личних особина много више су доприносиле опште околности. Посебно је издвојено државно уређење засновано на апанажама, удеоним кнежевинама, „земљама“ и „државама“.

Након Маричке битке српски обласни господари са југа су утврдили своја господства, али се временом све више повлаче пред северним суседима (кнез Лазар, Вук Бранковић, Балшићи). За разумевање вишеслојних међусобних односа било је неопходно проучити сложене и динамичне политичко - дипломатске, управно - административне, економске, демографске, црквене, културно - духовне и друге процесе унутар две државе и широм расцепканог Царства. Дошло се до нових и занимљивих погледа, уз општи закључак да је на дворовима краља Марка и браће Драгаш српска државна политика усклађивана са све скромнијим могућностима. Такође, истражени су односи и са другим балканским знатнијим

снагама. Закључено је да су Дејановићи могли имати знатан уплив на прилике у јадранско-јонском залеђу, те Епиру и Тесалији.

Турци су временом све снажније и свеобухватније притискали, тако да снага две државе све више слаби. Нема много изворних вести о ставу Османлија према два двора, те је стога велики простор посвећен питањима турског вазалитета уопште и етапама њиховог освајања. Као кључни догађаји издвојени су пад Сера (1383. г.), Солуна (1387. г.) и посебно Косовска битка. Смрт краља Марка и господина Константина у бици на Ровинама 1395. г. је била праћена, вероватно тихим, гашењем њихових држава. Њихове контуре су очуване у раним турским административним јединицама. Осим тога, многе ниже установе и бројни појединци су се уклопили у управу нове државе.

Ретки савремени извори су малог обима (повеље, записи, натписи, родослови) и стога су међусобно неповезани. Слични су и наративни извори, с тим да су готово сви истовремено и пристрасни. Каснија врела су изузетно непоуздана. Мисли се на турске хронике, дела нововековних европских историографа и путописаца, а посебно на разгранато живо народно предање. Најранији турски дипломатички акти не осликавају увек доследно стање из претходног раздобља. Сви скупа омогућавају стварање оквирне слике тек ако се уклопе у најновија сазнања домаће медиавистике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српско царство, Битка на Марици, Мрњавчевићи, Драгаши, Турци Османлије, историјска географија, црква, култура, становништво, привредна историја

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја српског народа у средњем веку, Историјска географија

SUCCESSORS OF THE MRNJAVČEVIĆ FAMILY AND TERRITORIES UNDER THEIR POWER 1371-1459

RESUME

Ph.D. Thesis “Successors of the Mrnjavčević family and territories under their power 1370-1395” is a continuation of a centuries-old interest of national and foreign historians in the past of Serbia and southeastern Europe in the second half of 14th century. The weakening of the state of Nemanjić coincides with a new wave of Turkish presence on the continent, which permanently changed the past not only of the Balkans. Both King Vukašin and despot Jovan Uglješa participated in the events and processes of global significance. Their rise has drawn special attention because it is usually associated with the end of Empire but also because the activity in the next period of King Marko and his three brothers (Andrejaš, Ivaniš and Dmitar) is at the center of the research. Besides, after the battle of Maritsa, mainly in the east of the Vardar River, more spacious state of brothers despot Jovan Dragaš and gospodin (lord) Konstantin emerged. In order to explain this phenomenon, the biography of their parents, despot Dejan and Teodora, the paternal half-sister of Stefan Dušan, was extensively researched. General circumstances had contributed much more to their rises and falls than their personal characteristics. State polity, based on appanages, co-ruled principalities, “zemlja” - lands and “država” states, was especially distinguished.

After the battle of Maritsa, Serbian independent land lords from the south established their dominions but over time they increasingly retreated before their north neighbours (knez Lazar, Vuk Branković, the Balšić family). In order to understand the multilayered relationships it was necessary to study complex and dynamic, political and diplomatic, administrative, economic, demographic, religious, cultural and spiritual and other processes within the two states and throughout divided Empire. New and interesting views occurred with the general conclusion that at the courts of king Marko and Dragaš brothers, Serbian state policy was coordinated with increasingly modest possibilities.

Also, the relationships with other substantial Balkan forces were researched with the conclusion that the Dejanović family could have a significant influence on the situation in the Adriatic and Ionian hinterland, and Epirus and Thessaly.

Over time, the Turks pressured more powerfully and comprehensively, so that the power of the two states weakened increasingly. There is not much source data on the Ottoman position towards the two courts; therefore a large section is devoted to the issues of Turkish vassalage in general and to the stages of their conquests. The key events which are singled out are the fall of Serres (1383) and Thessaloniki (1387) and in particular the battle of Kosovo. Deaths of King Marko and gospodin (lord) Constantine at the battle of Rovine 1395 were followed by probably silent vanishing of their states. Their contours are preserved in the early Ottoman administrative units. Besides, many lower institutions and numerous individuals adapted to the government of the new state.

Rare contemporary sources are of small scale (charters, records, inscriptions, genealogies) and therefore are incoherent. The narrative sources are similar but, almost all are, at the same time, biased. Subsequent sources are extremely unreliable. This refers to the Turkish chronicles, the works of European historiographers and travel writers of the new century, and especially to the diversified lively folk tradition. The earliest Turkish diplomatic acts do not always consistently reflect the state of the prior period. All together, they enable the creation of an outline picture only if they fit into the latest findings of the domestic medievalists.

KEY WORDS: Serbian Empire, Battle of Maritsa, Mrnjavčević Family, Dragaš Family, Ottoman Turks, Historical Geography, Church History, Culture History, Population History, Economic History

ACADEMIC ECXPERTISE: History

SPECIFIC ACADEMIC ECXPERTISE: History of the Serbian people in the Middle Ages, Historical Geography

САДРЖАЈ

• УВОД	1
• У САСТАВУ СРБИЈЕ НЕМАЊИЋА	3
• СРПСКО ЦАРСТВО ДО КРАЈА 1363. ГОДИНЕ	6
• ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША И КРАЉ ВУКАШИН	22
• СИЛНИ МЕЂУ СИЛНИМА	28
• УСПОН ДЕЈАНОВИЋА	56
• УОЧИ МАРИЧКЕ БИТКЕ	75
• МАРИЧКА БИТКА	86
• НАСЛЕДНИЦИ МРЊАВЧЕВИЋА	101
• ТУРСКА ОСВАЈАЊА	122
• КРАЉ МАРКО И БРАЋА ДРАГАШ	
• КАО ТУРСКИ ВАЗАЛИ	162
• ОДНОСИ СА СРПСКИМ ЗЕМЉАМА	205
• ПРИЛИКЕ У ЈАДРАНСКОМ И ЈОНСКОМ ПРИМОРЈУ	216
• ПРИЛИКЕ У ЕПИРУ И ТЕСАЛИЈИ	230
• ОДНОСИ СА ВИЗАНТИЈОМ	243
• ОДНОСИ СА БУГАРСКИМ ЗЕМЉАМА	258
• ДВОР КРАЉА ВУКАШИНА И КРАЉА МАРКА	264
• НА ДВОРУ ДРАГАША	280
• ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	293
• СУДСТВО У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И ДРАГАША	308

• ЗАКОНСКИ ПРОПИСИ У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	315
• ВЛАСТЕЛА И ВОЈНО УРЕЂЕЊЕ ДРЖАВА КРАЉА МАРКА И ДРАГАША	324
• ИДЕОЛОШКА ПОДЛОГА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	354
• ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	397
• НЕКЕ ОДЛИКЕ КУЛТУРНОГ И ДУХОВНОГ ЖИВОТА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	459
• СТАНОВНИШТВО ДРЖАВА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	494
• ГРАНИЦЕ, ПРОСТОР И НАСЕЉА ДРЖАВЕ КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ	537
• ПРИВРЕДА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДЕЈАНОВИЋ	586
• ЗАКЉУЧАК	615
• ЛИТЕРАТУРА	618
• БИОГРАФИЈА МР ВЛАДИМИРА АЛЕКСИЋА	691
• БИБЛИОГРАФИЈА МР ВЛАДИМИРА АЛЕКСИЋА	692

УВОД

Докторска дисертација „Наследници Мрњавчевића и територије под њиховом влашћу 1371-1395.г” је одраз снажне потребе да се још једном врати проучавању последњих хришћанских политичких творевина у јужној зони српске државности с краја XIV в. Најважније су државе краља Марка и браће деспота Јована и господина Константина Драгаша (Дејановића). Настале су након распада Српског царства и током кратког трајања имале су знатан утицај на различите токове историјског развитака. Добро је познато да се српска критичка историјска школа изграђивала на темама мање или више блиским слому државе Немањића и турском надирању у југоисточну Европу. Први помаци су са краја XIX в., да би врхунац дошао са два уважена доприноса. У прилогу Г. Острогорског у средишту занимања је била владавина деспота Јована Угљеше у Серу.¹ У млађем, из пера Р. Михаљчића, прошлост две истраживане државе уклопљена је у шири приказ.² Од тада су темељно обрађене многе друге микротеме. На основу нове изворне грађе употпуњена су знања из просопографије, политичке, црквене, економске историје итд.³ Томе доприносе и новооткривени дипломатички акти.⁴ Уопште, треба рећи да је у недостатку нових архивских вести овај рад у потпуности заснован на објављеној изворној грађи. Повеље, записе и натписе, родослове, поменике и сличан материјал одликује и међусобна неповезаност. Малобројнији наративни извори, чак и просторно и временски блиски, често неповољно суде о Мрњавчевићима тако да не постоји ниједан савремени поуздан општи извештај. И без тога никада није јењавала жеља да се појединци из тог круга личности и догађаји у вези са њима уклопе у

¹ Оба садрже опширне прегледе ранијих истраживања. В. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965. Уп. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994.

² Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1975, 2001².

³ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ 42 1-4 (1976), 20-34; С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ 14-1 (1979), 153-163; И. Ћурић, *Поменик светогорског протата с краја XIV века*, ЗРВИ 20 (1981), 139-167; Исти, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, ЗРВИ 22 (1983), 259-272.

⁴ *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивируну (13. јануар, око 1380)*, Хиландарски зборник 11 (2004), 287-294 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

најновије научне представе.⁵ Дуго је, ипак, изостајала, општа слика. Давни покушај да се приближи земља Драгаша одликују многи недостаци.⁶ Недавно објављено дело које се ослања на опсежну изворну грађу и савремену литературу није их до краја исправило.⁷ Други прилог истог аутора никако није права замена за посебну монографију о држави краља Марка.⁸

То није једини разлог враћању овој, само на први поглед задовољавајуће, истраживаној теми. Накнадно откривене појединости историјског развитка српског народа у другој половини XIV в. одавно наговештавају да главни правци развоја државе нису у складу са тек укореењеним ставовима. Историјска наука је у најбољем светлу показала способност напредовања.⁹ Опсежан истраживачки захват је захтевао знатно хронолошко проширење теме. Краљ Вукашин и деспот Јован Угљеша су ударили темеље Маркове краљевине. У њиховој сенци Драгаша су чекали свој тренутак, док је властела са севера била много самосталнија и пре Битке на Марици. Догађаји након 26. септембра 1371. г. су објашњиви тек након потпуног разумевања политичке стварности из ранијег раздобља. Такође, појединости догађајне историје у деценијама након 1395. г. нуде покоју корисну вест. Процеси дугог трајања су погодни за преношење у раније раздобље, а од посебног значаја су прилично бројни турски пописи. Често су консултовани, али уз опрез да не преузму првенство у односу на савремене вести.

Снажан ослонац су пружила општа дела која на први поглед немају много додирних тачака са овом уском темом. Прошлост предела између сливова Дрима и Струме је посматрана као део ширих процеса са којима се прожимала, а не као посебан издвојени случај. Нови заокружени погледи на многе важне опште појаве нису само усмеравали ток излагања, већ су одредили и крајње закључке. Ту су најпре нови општи погледи на државну управу,¹⁰ владајући слој,¹¹

⁵ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, ИЧ 49 (2002), 47-65; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006), 41-59; М. Благојевић, *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44 (2007), 447-458.

⁶ Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаша и Константин Дејановић и њихова држава*, Београд 1902.

⁷ Х. Матанов, *Княжеството на Драгаша. Кмъ историята на Североизточна Македонија в предосманската епоха*, Софија 1997.

⁸ Исти, *Југозападните български земи през XIV век*, Софија 1986.

⁹ Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше на Маникејској гори*, ЗРВИ 16 (1975), 161-181; С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995), 175-184.

¹⁰ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

¹¹ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 1997.

односно привредни систем итд.¹² Велике помаке након Другог светског рата доносе и истраживања ликовних уметности, чиме се извори гранају. Нешто касније и у домаћој медиавистици су постала легитимна проучавања владарске идеологије. С тим у вези је пресудно било одредити место две државе у склопу српског државног развитака.¹³ Овакво размишљање је увелико одредило структуру овог рада, тако да не садржи само опште осврте на територију, становништво, привреду или црквену прошлост.

Бројна предања и народне песме не приближавају историјску истину али су њима ипак каткад илустроване многе истраживане појаве.

¹² В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

¹³ М. Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, књ. I, Нови Сад 2000.

У САСТАВУ СРБИЈЕ НЕМАЊИЋА

Области које су предмет овог рада често су имале различит историјски развитак пре него што су се нашле у оквирима Српског царства, односно унутар граница држава које су га наследиле. Стога су између њих постојале велике демографске, етничке, привредне и културне разлике. Како је и време успостављања српске власти различито, намеће се потреба за прегледним приказом тог процеса. Северне области у сливу Јужне Мораве најпре су у време Стефана Немање привремено, а затим и трајно након 1207. г. укључене у састав Србије.¹⁴ Стефан Првовенчани је једно време држао и Полог, баш као и његов отац, али га је одатле при крају владавине истиснуо Стез, великаш бугарског порекла.¹⁵ У време краља Уроша снага српског оружја није била довољна за трајно учвршћивање јужно од масива Шар-планине.¹⁶ То се променило на почетку Милутиновог краљевања који је већ 1282. г. освојио Скопље, Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец. Иако се не наводе у изворима, јасно је да су у овим походима потчињене и жупе Жеглигово и Славиште. Наредне године освојене су области Дебар, Кичево и Пореч. На новоустановљеним крајиштима се дуго четовало, а Византија се одрекла тих области тек 1299. г. Тада је потписан мировни уговор, што је требало да буде потврђено и браком између шестогодишње Симониде и остарелог српског владара.¹⁷ Међутим, могуће је да мир није био постојан пошто постоје наговештаји да је до 1308. г. гранични град Штип прешао у српске руке, тако да је њим можда господарио и Стефан Дечански.¹⁸

У таласу великих Милутинових освајања његовој држави су прикључене и области које су данас у саставу савремене Бугарске. Реч је о Ћустендилском крају

¹⁴ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 45-126.

¹⁵ Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24-25 (1986), 231 нап. 42; Љ. Максимовић, *Македонија у политици средњовековне Србије*, Глас САНУ 154, одељ. историјских наука 13 (2006), 31-32.

¹⁶ Љ. Максимовић, *Македонија*, 34.

¹⁷ М. Благојевић, *Преглед историјске географије*, 84-85; Љ. Максимовић, *Македонија*, 36-38.

¹⁸ С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од живот, Скопје 1986, 26-28.

у ширем смислу. У бугарској историографији се узима да је та територија преузета од Византинаца.¹⁹ Са друге стране, изнет је и став да их је Милутин преузео од источног суседа, што, ипак, није условило ремећење међусобних односа.²⁰

Стефан Дечански је додатно померио границу и својој држави придодео Велес и још неке пограничне градове.²¹ Уз име његовог сина везују се преостала српска освајања на рачун Византије. До 1334. г. заузети су значајни градови :Струмица, Прилеп и Охрид. У току тешког грађанског рата између Ромеја од њих су освојене додатне територије источно, западно и јужно од Солуна (1342-1345), тако да се град нашао окружен српским територијама. Оне су обухватале и стратешки важан Сер, те духовно средиште православних хришћана на најисточнијем крају Халкидике. Када се томе додају простране области Епира и Тесалије (1347-1348), заокружује се простор на којем су након Маричке битке постојале проучаване државе, или се јако осећао њихов утицај.²²

¹⁹ Т. Томов, *Кондофреј-един интересен топоним в долината на Горна Струма*, Годишник на СУ, Център за Славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 92 (11) София, 251-258. За став да је област Мрака тада подељена в. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско през средновековието и възрожденската епоха IV-XIX век*, Радомир 2007, 143-145.

²⁰ С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 28-29; Исти, *Српско-бугарски односи на крају XIV века*, ЗРВИ 46 (2009), 333-335.

²¹ V. Kravari, *Villes et villages de Macédonie occidentale*, Paris 1989, 33-56, посебно 49-50.

²² М. Благојевић, *Преглед историјске географије*, 85-86; Љ. Максимовић, *Македонија*, 43-44.

СРПСКО ЦАРСТВО ДО КРАЈА 1363. ГОДИНЕ

Питање распада Српског царства је једна од тема око које је настајала српска критичка историографија. Развојни лук води од И. Руварца и К. Лиречека, преко Г. Острогорског и М. Динића, до С. Ћирковића.²³ Ако се томе додају прилози многих савремених историчара, добија се добра полазна основа за приказ догађаја и процеса који су непосредно претходили појави краља Вукашина и деспота Угљеше. Тек расветљавањем историјских околности које су довеле до настанка њихових области, могуће је разумети прилике на тим просторима након изненадног нестанка браће. Уопште, сам наслов овог рада је донекле полемичан пошто је појам области Мрњавчевића вишеслојан. Никако не треба заборавити да је Вукашин био законити српски краљ и савладар Уроша Немањића на целом државном територију, о чему ће бити више речи. Краљ Марко је по том питању наследио сложене односе са Николом Алтомановићем и кнезом Лазаром, али не и средства којим су располагали његов отац и стриц. У сличном светлу треба посматрати и занимљив однос према господарима Зете, косовско-метохијских и још неких простора који су периферни у односу на стварне поседе Мрњавчевића. Блиска политичка сарадња са овом породицом и формално признавање њихове власти није подразумевало стварну контролу краља и деспота над споменутих територијама. Јасно је да су неки од тих великаша имали готово самосталне области. Затим, очигледно је да је у оквирима стварних поседа Мрњавчевића било друге властеле која је располагала знатним утицајем. Неке породице су имале најугледније порекло, али су и поред тога политички биле сузбијене. Након маричког слома њихови наследници, а то се посебно односи на синове деспота Дејана, имали су још довољно снаге да воде политику ширег значаја. На крају, положај Марка Краљевића у држави, те однос према моћном стрицу, утицао је на историјски развитак након 1371. г.

²³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 7-11; С. Ћирковић, *Дилетанти у развоју српске историографије*, Браћа Руварац у српској историографији и култури, Нови Сад – Сремска Митровица 1997, 21-27; Исти, *Настанак "критичке историографије" на Великој школи и Универзитету*, Универзитет у Београду 1838-1988, Зборник радова, Београд 1988, 645-654. О исходу тих напора В. Љ. Максимовић, *Српско царство од 1355. до 1371. године*, Зборник: Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 7-18.

Покушај да се сажето прикаже временски распон од краја 1355. до 1363. г. најбоље је започети ставом да су разграђујуће снаге биле најизраженије на југу Србије. Ова појава је природна, пошто су ти крајеви последњи освојени. Међутим, српски губици нису значили и обнову византијске власти. Убрзо након смрти првог српског цара, децембра 1355, браћа Јован и Алексије Палеолог отргли су северноегејске градове Хрисопољ, Анакторопољ и Христопољ и формално признали власт цариградског цара, задржавајући знатну самосталност.²⁴ Још мање веза са удаљеном престоницом на Босфору имао је Нићифор II Орсини. Некако у исто време кад и споменута браћа искористио је смрт кесара Прељуба и преотео Тесалију, јужни део Епира и Кефалонију. Међутим, покушај Матије Кантакузина, сина и савладара Јована VI, да са одредима турских најамника нападне Сер неславно је завршен, пошто су нападачи одбијени а Матија заробљен. Овај значајан успех указује на покушаје централне владе оличене у младом владару и његовој мајци да надзиру ток догађаја.²⁵

Испрва су имали и подршку већине властеле што је исказано на државном сабору у Скопљу 1357. г.²⁶ Међутим, односи тог слоја према владару, као и између појединих велможа, били су јако промењиви, што лепо осликавају два догађаја. Најтежи изазов неискусном Урошу дошао је од Душановог полубрата Симеона који је као деспот управљао Епиром. Сакупио је четири до пет хиљада војника и у Костуру се прогласио за цара. Тиме је истакао захтев за врховном влашћу у целокупној држави, а не жељу да постане савладар свом братанцу. Да би остварио тај циљ упутио се ка северу, али су његови одреди поражени код Скадра 1358. г.²⁷ Овај пораз је узурпатора лишио, не само сваке наде на високо достојанство у целој земљи, већ га је привремено политички усамио. Неко време слабу подршку могао је да очекује само од деспота Јована Комнина Асена, господара области око Канине и Валоне. Брат царице Јелене је, међутим, врло рано постао зависан од Млечана. Тако је још једна област Србије без већих

²⁴ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1392-1391)*, Београд 1993, 281-282.

²⁵ С. Ћирковић, *Област кесара Војухне*, 175-184.

²⁶ О могућим одјецима политичких успеха цара Уроша у дипломатичком материјалу в. *Млетске исправе цара Уроша*, Стари српски архив ССА 3 (2004), 74-75 (Р. Михаљчић); Исти, *Млет као баштина которске властеле*, ЗРВИ 41 (2004), 387-397.

²⁷ За појединости о борбама у Албанији в. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 62; Р. Schreiner, *Sorge um Handschriften. Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert*, ЗРВИ 41 (2004), 356-360.

потреса извучена из државног оквира. То раздобље је обиловало наглим преокретима, а један од највећих донео је успех оружја епирских Арбанаса. Повлашћени под Србима, побунили су се против мера Нићифора II Орсинија. Средином 1359. г. код Ахелоја убили су старог и потражили новог господара, што је Симеону отворило врата да у два пространим и богатим земљама на југу оснује самосталну и релативно успешну владавину засновану на мешању византијских и српских државних традиција. У све ово је умешана и личност која је у литератури обично позната као Радослав Хлапен.²⁸

Поред готово извесног угледног порекла, ову особу је одликовала и знатна политичка спретност. То се најбоље огледа у његовој разгранатој брачној политици. Најпре је умео себи да нађе одговарајућу сапутницу. Након што је Прељуб умро и Тесалија запоседнута, ћесарова удовица Ирина и деца су нашла уточиште на Урошевом двору. Ту су јој 15. априла 1357. г. потврђени баштински поседи у Мариову и у још јужнијим пределима. Убрзо, а вероватно исте те године удала се за господара Бера и Водена.²⁹ Његово трајно сврставање уз Уроша постаје још важније јер је постојање царског противкандидата претило јединству. Сматра се да је заједно са севастократором Бранком Младеновићем из Охрида, те Вукашином, помогао усмеравању напада Симеона ка западу и тако, изгледа, допринео његовом брзом слому и изолацији.³⁰ То непријатељство је можда изражено у Краљевству Словена, али је са Симеона пренето на његовог сина Дуку. Разлог Хлапенове зависти према његовом наводном зету је био страх да овај способан и омиљен јуноша „постане господар Рашке”.³¹ Споменути брак Радослав је стекао и нека права над Тесалијом, а прилика и да их оствари пружила му се након битке код Ахелоја. Претекао га је Симеон, тако да је дошао у посед само тврђаве Дамасис на северу те области. Даљи сукоби су спречени браком

²⁸ *Почетак Урошеве владавине-спољни напади и Два Царства*, Историја српског народа, Београд 1994² (=ИСН), 566-570, 573-577 (Р. Михаљчић).

²⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије (=ВИИИЈ) VI*, Београд 1986, 520, нап. 514 (Б. Ферјанчић); Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 26 (1987), 156. Ако је и Радослав био рођак Немањића, између њега и Ирине морала је бити довољно велика родбинска удаљеност. О Ирени в. М. Пурковић, *Прилози српској историји. Урошева „сестра“ Јерина*, Прилози КЈИФ 12 (1932), 167-168. Исто важи и за брак његове ћерке са сином Симеона.

³⁰ Међутим, овај феудалац је у градове западно од Солуна доведен као намесник, те није користио грађански рат међу Немањићима за територијално ширење како је наведено у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски зема*, 41, 61-63.

³¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006², 45-46 (С. Ћирковић).

Радослављевог пасторка Томе Прељубовића и Симеонове Марије Палеологине, чиме је, [...] постигнут очевидно шири споразум [...]”.³² Прилично је јасно да иза Радослава стоји владарев двор, који је најмоћнијем великашу на југу поверио задатак да иступи у име државе. Овакав Хлапенов наступ подсећа на деловање Павла Раденовића и Влатка Вуковића који су по налогу краља казнили Санковиће због покушаја продаје Конавла Дубровнику.³³ То све личи на логичне потезе којима би се утврдила поколебана тесалска граница. Запоседање две простране покрајине на југу у време Стефана Душана имало је одлике непланираног излета како би се искористила указана прилика. Вероватно се у Србији схватило да трајно задржавање Епира и Тесалије није могуће с обзиром на односе снага унутар њих и новоисказане слабости у земљи.³⁴ О делотворности оваког става ће бити још речи, као и о даљем Хлапеновом деловању.

Друга епизода открива да се властела осилила и на крајњем северу Србије. Причање савременика Матеја Виланија је лишено многих појединости, али открива да су Растислалићи, као господари Браничева и дела Кучева, били угрођени од још већег моћника. У њему треба видети Војислава Војиновића. Пошто нису нашли подршку на српском двору, обратили су се Лудовику и постали његови вазали. Ово је 1359. г. отворило пут мађарском нападу који је цар Урош, вероватно уз велику помоћ кнеза Војислава, сузбио тек у планинским пределима око Рудника.³⁵

У то време се овај великаш, као господар пространих области од српског Приморја преко старих српских земаља у Динарском масиву до предела око планине Космај надомак Београда, већ издваја по снази међу српском властелом. Његов утицај на српске прилике најбоље се видео током сукоба са Дубровником

³² Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 156-157, цитат са стр. 157. За убикацију Дамасиса в. К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981², 240 нап. 19.

³³ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 169-174.

³⁴ О времену њиховог освајања в. Б. Ферјанчић - С. Ћирковић, *Стефан Душан Краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005, 185-186; Н. Матанов, *Problems of the State Structures in the South-west Balkan Lands during the Second Half of the 14th Century*, *Etudes Balkaniques* 1 (1984), 118.

³⁵ *Почетак Урошеве владавине-спољни напади*, ИСН, 567-568 (Р. Михаљчић). О њиховом присуству у Кучеву в. С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, Пожаревац 2006, 14, 15-16. Власт над деловима Подунавља је Вуку Бранковићу приписао још Лаоник Халкокондил, али се то заправо односи на Растислалиће. В. М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953), 143-144. У некритичких српских историчара то је већ Браничево и Кучево. В. И. Руварац, *О кнезу Лазару у: Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Београд 1992, 67 (Р. Михаљчић).

1359. и 1361-1362. г. Рат са комуном, која је 1358. г. постала поданик Угарске, довео је до спољнополитичких заплета, али и показао државну слабост. Његов ток углавном је одређивао моћни кнез, а не владар. За време другог рата дошло је до новог престројавања и јасно видљивог слабљења државног јединства. Нека ситнија властела и зетски митрополит су заузимали став првенствено према својим потребама. Насупрот Војислава Војиновића и Котора, који је и даље везивао своје планове за Немањиће, стојали су непријатељски Дубровник, али и Балшићи. Они се тих година први пут јављају у изворима наступајући на своју руку. Међутим, Дубровчани их марта 1363. г., одвраћајући Војислава од напада на њихову Доњу Зету, још сматрају Урошевим поданицима.³⁶ У једној повељи цар Урош је стао иза следећег одобрења Дубровчанима: „Да иду с тргом и са сваком купљом слободно у земљу царства ми, и на веру царства ми да греду или на Зету на Балшиће, или на државу кнеза Војислава и у земљу царства ми”.³⁷ Израз „држава” треба прихватити једино као управну област под надзором одабраних управника. Стоји уз кнежево име, али логика налаже да се односило и на „Зету на Балшиће”. Осећа се да је иза њих стајала снажнија сила која је преко зетских великаша пркосила Војиславу. Наслућује се да су моћници из сенке били Мрњавчевићи који су раном удајом Оливере пресудно утицали на успон до тада незнатних Балшића.

Неуспех Војислава Војиновића да поврати Стон и Пељешац у оквир Хумске земље није крај његових политичких тежњи. Овај је већ показао насртљивост према својим суседима, чиме је објашњено одступање од државног јединства браничевске господе. Сачувана је повеља из 1363. г. којом је његова „држава” у жупи Брвеник са истоименим градом замењена за древно утврђење Звечан са околним пределима челника Мусе.³⁸ Био је то покушај да се запоседањем кључа Косова деловање још више приближи државном средишту. Ова политика могла је

³⁶ *Два Царства*, ИСН, 578-582 (Р. Михаљчић). Преглед литературе о овом рату у: *Пропусница цара Уроша за Дубровачко посланство*, ССА 8 (2009), 87-100, посебно 92 нап. 8 (Н. Порчић).

³⁷ Датум је 29. септембар 1360. г. В. Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 182. Уп. Р. Михаљчић, *Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућене Дубровнику*, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995, 73-82.

³⁸ *Повеља цара Уроша о замени посета између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003), 143-166 (М. Шуица). Уп. *Два Царства*, ИСН, 582 (Р. Михаљчић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 64-66. О замени градова в. М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 169; Исти, *О издаји или невери Вука Бранковића*, *Зборник МС за историју 79-80* (2009), 22.

да очекује помоћ легалног владара. Њихова повезаност нашла је одраз и у титули великог кнеза све српске, грчке и поморске земље, коју је Војислав носио пре смрти 23. септембра 1363. г. која је, можда, дошла услед епидемије заразне болести.³⁹

Успон Мрњавчевића познат је само у главним цртама. Потоњи описи њихових почетака углавном су прожети легендама у којима се наглашава њихово наводно ниско порекло. Није извесно ни то да су носили породично име Мрњавчевић.⁴⁰ Браћа су очигледно увек блиско сарађивала, али су њихове каријере биле другачије. Марта 1350. г. у Прилепу је за жупана Вукашина завршен један требник, а да је реч о Угљешином брату уверава више споредних података.⁴¹ Ова усамљена вест добија већу вредност захваљујући опсежним истраживањима ове титуле. Реч је о старом и наследном звању словенског порекла. Средином XIV в. носили су је споредни чланови владарског рода, али и бројна истакнута властела угледног и старог колена. И једни и други су углавном располагали крупним баштинама, али и пространим „државама” у којима је њихова моћ потицала од овлашћења преузетих од владара, као и пространих личних поседа. Додуше, и овде је приметно социјално раздвајање, па код властеле која је у Душаново време изгубила утицај она више није наследна за њихове потомке. Такође, додавањем речи „велики” створена је нова титула за „силне” у „српским” земљама, која по угледу није заостајала за највишим византијским титулама са југа државе.⁴² Жупана Вукашина свакако треба сврстати у скупину утицајне властеле, а моћ му је потицала од „државе” која се, вероватно, простирала у прилепском крају.⁴³

Разматрана титула је припадала локалној властели, а остали непоуздани извори Вукашину приписују високе угледне дворске титуле. Халкокондил,

³⁹ О обновљеној титули великог кнеза у „српским“ деловима Царства в. М. Благојевић, *Државна управа*, 52-53.

⁴⁰ Оно се први пут јавља у тзв. Руварчевом родослову који се смешта између 1563. и 1584. г. в. С. Рудић, *О првом помену презимена Мрњавчевић*, ИЧ 48 (2001), 89-96. Уп. Л. Мирковић, Мрњавчевићи, *Старинар* 3 (1925), 11-13; В. Ћоровић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, Београд 1925, Прилози КЈИФ 6 свеска 1 (1926), 134; S. Banović, *Око Краљевића Марка и године његова рођења*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 42, Zagreb 1964, 24; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, 252-258.

⁴¹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 101.

⁴² М. Благојевић, *Државна управа*, 39-52.

⁴³ Уп. стр. 294 овог рада.

а по њему и Орбин преносе да је Вукашин на Душановом двору био пехарник, а Угљеша коњушар.⁴⁴ Следи помен извесног челника Вукашина из 1351. г. У вези је са наредбом да се изда једна повеља Стефана Душана, односно списком владаревих сведока у которским повељама из 1355. г.⁴⁵ Да се не ради о рано препознатим фалсификатима, лако би се могло узети да је реч о документу који сигурно сведочи о преласку Марковог оца у ред дворске властеле.⁴⁶ Међутим, како је та титула била при дну лествице дворских звања са цивилним и војним задужењима, може се лако замислити да је Вукашин прешао и ту лествицу на путу ка коначном успеху.⁴⁷ У време закључивања мира у Оногошту августа 1362. г. Вукашин већ избија у план најутицајнијих велможа. Дубровчани му се, као и царици, обраћају за заштиту, а за узврат он је тражио повлашћени однос за трговце из његовог богатог Призрена.⁴⁸

О Угљеша има нешто више сигурних података. Први упућује на то да су Мрњавчевићи заиста пореклом из западних српских земаља, баш као што и наговештавају списи са легендарним одликама. Наиме, око 1346. г. Угљеша је управљао крајем око Дубровника, можда Конавлима и Требињем.⁴⁹ Следи низ података о његовом деловању на југоистоку тадашње Србије. Недавно је боље расветљен његов однос са кесаром Војихном који је очигледно имао пуно заслуга за успон свог зета. Војихнин углед је био видљив већ 1348. г. када га је владар ословљавао са „братучед”. Ово је свакако стваран одраз припадања бочној грани породичног стабла, чиме се објашњава његова висока титула. Међутим, дуго се узимало да је Војихна био господар само града Дrame, мањег пограничног места у близини Сера. У повељи деспота Угљеше из 1369. г. за цркву св. Арханђела више

⁴⁴ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 101-102.

⁴⁵ С. Ђирковић, *Област кесара Војихне*, 178-179, где се придаје велика пажња чињеници да тзв. Которске повеље немају дипломатичке особине повеља из царског периода. Исти, *Хиландарски игуман Јован*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скуп САНУ, књ. 95, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 70 и стр. 59-67, где примећује да српске повеље царског раздобља немају јединствена спољна и унутрашња обележја, нити знаке преузимања византијских облика и формулара.

⁴⁶ И. Ђурић, *Поменник светогорског протата*, 159 где аутор подсећа да је исту титулу отприлике у исто време носио један Димитрије из Подриња. Знатно поверење садржају списка дато у: М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995), 171-172. Некритички приступ у: К. Ациевски, *Пелагонија во средниот век. Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турската власт*, Скопје 1994, 214.

⁴⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 208-216.

⁴⁸ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 76-78; К. Ациевски, *Пелагонија*, 216-217.

⁴⁹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 102.

Габрова на Беласици код Струмице споменуто је „записаније родитеља ми кесара”, доказ да је исти храм у другачијим околностима раније даривао и његов таст. Ако се овоме додају вести из наративних извора, јасно је да се његова моћ простирала на већим просторима, односно да је био један од главних ослонаца царице Јелене за време њене управе Серском облашћу. Последњи пут се спомиње 1358. г., а у пролеће 1371. г. његов гроб је посетио зет Угљеша.⁵⁰ Сачувана су само два податка о деспотовом деловању крајем шездесетих година XIV в. Из октобра 1358. г. је једна повеља манастиру Кутлумушу коју је потписао на српском као велики војвода. Важан је и веродостојни додаток, у иначе кривотвореној повељи, из којег се сазнаје да је у Хрисопољу водио преговоре са царем Јованом V Палеологом. Овај догађај би требало да пада, такође, у исту годину. Једна од главних тема свакако је било питање приморских градова које су отела браћа Палеолог. Са правом је оцењено да је Угљеша био једна од најповерљивијих особа из Јелениног окружења.⁵¹

Из досадашњег прегледа види се да распад државе није био нагао као што се дуго замишљало. Осим тога, и поред губитака на југу и исказане слабости у рату са Дубровником државно језгро још није било угрожено. Не треба заборавити да су и раније, али и након мира у Оногшту, тврде зидине и знатна флота чувале овај град од снажних непријатеља са копна. Обично се узима да је смањивање утицаја сина на царицу Јелену у Серу и претварање овог значајног града у средиште простране државе на југоистоку означило нови ступањ у политичком раслојавању Србије. Вишеструко заслужни византолог је изнео став да је око 1360-1361. г. прекинута “[...] фикција заједничке власти” између остареле мајке и сина у Серској држави у њену корист. Полазиште је нађено у речима дописаним на крају повеље којом је владар на лични захтев потврдио мајчин дар Хиландару, а који у преводу гласи: „Госпођа света царица заповеди сама у Серу”. Ни остали ретки извори дипломатичког порекла до 1365. г. више не спомињу Уроша у том

⁵⁰ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 175-184. О цитираној сродничкој формули в. Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаиш*, Зборник ФФ у Београду 7-1 (1963), 292 нап. 28.

⁵¹ Г. Острогорски, *Серска област*, 14-18. Долгер је у сумњивој хиландарској повељи уместо Јелена прочитао Ирина. Осим тога, ови догађаји су повезани са Калистовом серском мисијом в. Х. Матанов, *Југозападните бљгарски зема*, 76-77. О Ирени Хумн в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69.

делу државе.⁵² Међутим, до претпостављеног раскида као да је дошло без икакве најаве. Године 1360. ван земље настала је оцена: „док је код нас владао побожни цар Стефан Урош и мати његова Јелисавета”. Обавештења су, можда, стигла од митрополита Јакова који је и подстакао настанак белешке слањем богослужбених књига на Синај.⁵³ Брига о овој малој српској духовној колонији је била неформална државна обавеза, а приметно је и давање непримерено великог значаја мајци.

Захваљујући великом ауторитету цитираног истраживача, овај став је постао готово опште место савремених приказа. Међутим, правилно оцењујући да се 1360-1361. г. владарев утицај смањило, код њега је преовладао фактографски приступ. Код млађих аутора, чини се, дошло је до привидно благе, али заправо суштинске промене горњег закључка. У делу литературе је заживео став да је Јелена окренула леђа сину, па чак и идеји српске државности, што никако не може бити тачно. Изнето је уверење да “[...] добри односи сина и мајке нису се прекидали, али је постепено нестало тесне политичке сарадње”, а њен даљи боравак у Серу је оцењен као краткотрајна самостална владавина.⁵⁴ Слично томе, област око града сматрана је за “[...] већ осамостаљену феудалну покрајину”.⁵⁵ Користи се и израз „посебна” држава.⁵⁶ Понуђено је и опрезније мишљење у виду става да “[...] царица Јелена наступа све обазривије”.⁵⁷ У Јеленином деловању претпостављене су сепаратистичке тежње још пре истека шесте деценије. Због тога није чудно опредељење да југоисточна Македонија на почетку шесте деценије “[...] отпада од србската држава”, да би наставила: „самостоятелен политически живот”.⁵⁸

⁵² Г. Острогорски, *Серска област*, 5 и цитат са стр. 18; *Два Царства*, ИСН, 577 (Р. Михаљчић). Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 133 нап. 41. Израз „управљава“ употребљен у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 72.

⁵³ Цитирано по: *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 18-19 (Ђ. Трифуновић). Такође: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 97.

⁵⁴ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 49, 72-74 и цитат 73. Уп. *Фалсификована повеља цара Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003), 123 нап. 40 (Ђ. Бубало).

⁵⁵ *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 590 (Р. Михаљчић).

⁵⁶ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 63, 68, 80, 85-87 и стр. 66-77, 79, 89, где је приказано деловање царице Јелене у Серу од 1357. г.

⁵⁷ М. Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, 228.

⁵⁸ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 65-66, 72-73, 168-169, цитати са стр. 72. Слично становиште и у: Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие (1354-1371)*, Софија 1988, 47.

Ако се вест да је Јелена сама издала наредбу о писању повеље упореди са сличним местима из српског дипломатичког материјала, види се да тај податак никако није пресудан доказ о потпуно самосталној Јелениној владавини и напуштању државног оквира. Наиме, сличну наредбу могао је да изда и угледни великаш. Додуше, тада је примењивана формула „рече”, а не „повела”.⁵⁹ У вези са разматраном повељом треба рећи да постоје два јако слична документа са малом садржинском разликом. У тзв. Хиландарској број 50 Јеленин скроман прилог Хиландару је био мотивисан давањем помена покојном супругу и владаревом оцу. Самим тим је потреба истицања породичног јединства расла. То је исказано и у првом делу текста низом личности, од родоначелника св. Симеона па до тренутног владара. Ови „српски” мотиви свакако не говоре о великом расколу, већ сасвим супротно.⁶⁰ У крајњој мери разматрано дипломатичко место је само још једна потврда неоспорне чињенице да је у државној управи, а посебно на југоистоку, Јелена имала најистакнутије место. Такође, из октобра 1361. г. (датирање је извршено само по петнаестом индикту) је потврдна царева повеља за мајчине дарове Лаври Светог Атанасије. Њено добротворство је поново било оправдано давањем помена Стефану Душану.⁶¹

Споменути акти не показују одступање од српских држаних политичко-идеолошких традиција. Много пута је понављано да је царица Јелена наводно инсистирала на свом бугарском пореклу, а као кључни став узета је стара анализа фреско сликарства у Матејчи. По њој, тамошња владарска лоза је сликовит израз њене потребе да се прикаже као настављач комненовско-асеновских предака.⁶² Последња и најсвеобухватнија разматрања о овом споменику су показала да је одлучујућу реч у изградњи и осликавању овог храма имао ипак њен супруг, пошто је храм завршен још за његовог живота. У Богородичиној цркви је заправо још једном приказана династија Немањића.

⁵⁹ С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 68-69; *Писма немањићких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008), 15 (Н. Порчић). О даривању цара Уроша Хрусији селишта у Струми, баштине Патрикијеве в. М. Живојиновић, *Од Птелее до Патрика. Прилог византијској и српској дипломатици*, ЗРВИ 34 (1995), 65-67.

⁶⁰ М. Убипарип, *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 67 1-4 (2001), 99-111. По спољним одликама и смисленијем садржају рекло би се да је повеља бр. 50 аутентична или ближа изворнику.

⁶¹ Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, *Miscellanea XXVII* (2006), 87.

⁶² Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 166, 168, 183-184, са старијом литературом.

Јасно је зашто је Ромеј Димитриј Кидон у свакодневном изражавању удовицу-монахињу 1367-1368. г. сматрао „деспином” Србије.⁶³

Истакнути византолог је знао да је Јелисавета и даље била блиска са сином пошто је 1367. и 1368. г. боравила на његовом двору, где су заједно водили рачуна о преосталим скромним владарским надлежностима.⁶⁴ Међутим, није му било познато да су Дубровчани, припремајући мир 1361. г., слали писма и посланства Вукашину и царици, а не цару, како је то давно погрешно прочитано. На исту страну су и наредног лета из притиснутог јадранског града слати преговорачи.⁶⁵ Постоје још непосреднија сазнања. На 1262. г. се односи следећи текст о дубровачком посланику: „Искричевићу је 3. јула из Дубровника изричито наложено да предочи дубровачке ставове *госпођи старој царици и свим великашима који се тренутно налазе на двору [...]*”.⁶⁶ Царево лично присуство на северу државе у том раздобљу је објашњиво и тамошњим недаћама, таквим да је чак и Јелена привремено напуштала Сер.

Члан 195. Душановог законика се среће само у Раковачком препису и предвиђа да искључиво царица и краљица имају право да законито „облежу” у цркви од свих жена државе. Напредно навођење ове две личности сугерише да је ова одредба подобра приликама након 1365. г.⁶⁷ Указивање таквог поштовања наводној „разбијачици” државе није примерено. *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака преноси да је царица Јелена поставила извесног Ивоја за челника царске лавре овог српског краља. Утврђено је да је ово било владарско право јер су се обојица ктитора посебно старала о избору ове личности и ваљаном испуњавању његових обавеза.⁶⁸ Навођење владарева мајке у тој улози отвара многа питања о разлозима Урошеве неспремности да испуњава чак и основне владарске задатке, осим ако није реч о одразу Цамблакових јаких мизогених ставова. Урошева мајка је очигледно будно водила рачуна о кључним државним

⁶³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 184.

⁶⁴ Г. Острогорски, *Серска област*, 7 нап. 23. За наговештаје да је у Серу боравила још 1367. г. в. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 84.

⁶⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 62-63, 65, 76-78; К. Аџиевски, *Пелагонија*, 216-217; *Фалсификована повеља цара Уроша*, 122-124 (Ђ. Бубало). Ово место тако протумачено још у: М. Медини, *Дубровник Гучетића*, Београд 1953, 100.

⁶⁶ *Пропусница цара Уроша*, 97 нап. 23 (Н. Порчић), са позивом на *Monumenta Ragusina* III, 202.

⁶⁷ С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законнику*, ЗРВИ 33 (1994), 157-158.

⁶⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 216-219.

питањима, што није у складу са претпостављеним напуштањем српске државне политике.

Штуре вести о деловању ових Немањића у шестој деценији знатно допуњују подаци о њиховим оданим и поверљивим челницима, браћи Повика или Повић. Њихов успон сигурно је пре смрти 1367. г. помагао најстарији брат Ђурађ, дугогодишњи логотет цара Душана. Средњи Радослав је 1365. г. био кефалија Сера, али и велики челник на двору Јелене, која је обновила ту највишу титулу. Након царичиног повлачења из Сера и њен „зет” се бележи у изворима без ознака достојанства. Најмлађи Милош је најпре познат по томе што је још 1361. г. приложио четири села код Ђаковице Хиландару. Од 1368. г. као обичан челник обављао је најповерљивије послове на Урошевом двору, али се његово име у сличном светлу везује и за царицу мајку.⁶⁹ Мало је вероватно да се претпостављени политички раздор из владарске породице не би пренео и на њихове одане вазале. Такође, након царевог посланства које је преузело Стонски доходак за 1366. г. у Дубровник је стигло и посланство царице. Одговор, међутим, није записан, али Јелена се и даље сматрала позваном да се меша у тако осетљива међудржавна питања.⁷⁰

Посредно, важни су и савремени резултати оновременог српског новчарства. Царици Јелени се приписују три врсте новца, датиране по литератури о политичким збивањима у раздобље 1360-1365. г. Све су на неки начин имале узор у новцу цара Уроша, што на први поглед није од веће користи јер се мање емисије угледају на значајније. На првој је уписано краљево име, а на реверсу, словима грчког алфабета, имена цара и његове мајке. На другој врсти је било простора само за краља и стару царицу. Дакле, на њима је очигледно приказан и Вукашинов удео у врховној власти који је вероватно започео у другој половини 1365. г. Трећа врста Јелениног новца је самим распоредом навођења оцењена и као временски последња. На њој је приказан цар како седи на престолу у пуном

⁶⁹ Исто, 212-213, 228, 237-239; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 73, 74. За Ђурађеву припадност Урошевом културном кругу в. *Фалсификована повеља цара Уроша*, 133 (Б. Бубало). За хронолошке допуне о Душановим логотетима в. С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 68-71.

⁷⁰ *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I Београд 1959, САН, посебна издања књ. СССХХVI, одељење друштвених наука, књ. 33. Београд 1959, 369 (М. Динић). Уп. М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983), 165-206.

владарском орнату, али и краљица у стојећем положају.⁷¹ Све то је далеко од реконструкције по којој је већ почетом шесте деценије мајчиним деловањем дошло до државног расцепа. Највећи су изгледи да је у време издавања ових серија Јелена још углавном столовала у Серу, што је никако није спречавало да прати, а можда и одређује, политичке напоре свог сина. Из пuke обазривости треба оставити могућност да је трећа врста ковања најстарија, што не би много променило главно виђење да је у време обнове савладарства царица и даље била уз свог сина.⁷²

Ствар поново треба гледати искључиво у склопу општих политичких прилика, а са мање осврта на дипломатичка тумачења. Знатна по свом обиму, Серска област није могла бити такмац Византији са којом се додиривала са две стране. Ова држава се тешко мирила са губитком територијалне споне са другим градом царства. Управо је Јелена са кесаром Војихном стајала на челу српске одбране и брже него што је то учинио њен покојни муж заштитила државну међу на кључном простору југа Царевине.⁷³ Овакав тежак задатак није могла остварити без ослонаца на српско залеђе. Не само да је неповољни географски положај у односу на непријатељски настројену Византију био озбиљна препрека за Јеленино пуно осамостаљивање, већ се у самој Серској области она морала ослањати на локалну ромејску властелу. Без јаког страног војног присуства (сачувана су имена понеког таквог вође) Сер би вођен од стране једне старије жене лако склизнуо у руке матичне државе.

Посебно је важно што је Јован Угљеша деспотски венац добио 1363-1364. г. Високо звање је несумњиво стигло од цара Уроша, свакако на Вукашинов миг. У том тренутку Угљеша је био царичина десна рука и готово све је било спремно да у потпуности преузме власт у Серу. Ако се пође од тога да је Јелена била самостална и непокорна сину, јавља се велика недоследност у њиховом односу. Другим речима, владар-син уздиже дворанине наводно

⁷¹ С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старице 9-10 (1958-1959), 149-151; В. Иванишевић, *Новчарство*, 141, 263; С. Димитријевић, *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд 2001, 267-268. Уп. *Фалсификована повеља цара Уроша*, 125 нап. 48 (Ћ. Бубало).

⁷² Нумизматичке методе нису до краја поуздане али серија 10.3 је тежа од друге две што иде у прилог њене веће старине. Иконографски највише подсећа на царева ковања са бројем 9.7 и више. Дакле, нема узоре у најстаријим серијама Урошевог новца. В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 136-140.

⁷³ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 175-184.

отргнутог Сера, а мајка, наводна одметница, тражи и добија ослонац у Вукашину као моћнијој особи из Урошевог окружења. Најбезболнији начин да се ова супротност избегне је став да су ти односи били постављени на сасвим другачијим основама.

Чин Јелениног монашења такође упућује на то да она није имала велике амбиције у политици, барем не као самосталан чинилац или носилац државног суверенитета. Попут многих жена своје епохе, мисли се најпре на кнегињу Милицу, али и Теодору - Јевдокију или Јелену - Јелисавету, она је била присутна у јавном животу, али то никада није прешло границе које је себи наметнула обукавши монашку ризу. Она је, заправо, била на челу једног облика удеоне кнежевине који је одговарао приликама у Царству, пошто није било прилично да царева удовица на управу добије део „краљевине”.⁷⁴ То што су у Серу поштоване локалне прилике и државна управа изграђивана по византијским облицима, само је наставак опште политике из претходних векова. У српском приморју, и поред читавог низа удеоних кнежева из рода Немањића, чуване су многе локалне посебности. При томе разлике према унутрашњости свакако нису биле тако велике као између „српских” и „грчких” земаља, па се нису јасно ни оцртавале. Посебно је важно да су неке установе византијског порекла, као што су васељенске судије, постојале у серској области још за време Стефана Душана.⁷⁵ Њихов развитак у наредним деценијама, дакле, никако није знак политичког и државног удаљавања од Србије.⁷⁶

У светлу ових доказа поставља се питање какав став је заправо имала Душанова удовица. Уверење да је она окренула леђа свом сину и повела рачуна искључиво о властитим потребама исувише је смело. Објашњење пре треба тражити у склопу околности који су је приморали да схвати, баш као и савременици, да цар Урош више није у стању да држи корак са политичким

⁷⁴ Јелена је једно време деловала и у Зети, али о томе касније. У Византији је овакав облик уређења државе такође оснажен. В. Љ. Максимовић, *Генеза и карактер апанажа у Византији*, ЗРВИ 14-15 (1973), 103-154; Исти, *Византија и Турци (1371-1389)*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 34-35.

⁷⁵ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 73-74, 80, 81, 82-83. Уп. З. Мирковић, *Судије „царства ми“ Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. Октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 22.

⁷⁶ Н. Матанов, *Problems of the State Structures*, 122, 123; Х. Матанов, *Југозападните български зели*, 73. И домаћи историчари су давали сличне оцене: „[...] може сматрати, попут Епира, у исто време византијском државом са српским владаром“. В. Љ. Максимовић, *Македонија*, 49.

збивањима. Његова благородност и припадност династији Немањића постала је оптерећење, а не предност. Постоје наговештаји да је Урошева моћ просуђивања слабо цењена.⁷⁷ Могуће је да су се његово физичко и ментално стање погоршавали. Ако се последња претпоставка и не може доказати изворима, чини се да је након шестогодишњег периода постало јасно, чак и највећим Урошевим поборницима, да се слабост владара не може више оправдати младим годинама. Његова неспособност да успешно испуњава царске дужности је, до данас из непознатих појединости, била трајна. Данас тих десетак година изгледа као трен, али у средњовековним условима толико дуг политички вакум углавном је углавном доводио до великих преокрета. Стога кривицу не треба свалјивати на Јелену која је доследно испуњавала церемонијалне и саветодавне дужности царице мајке, што ју је приближавало некој врсти савладара. Такође вршила је и послове, и то сасвим успешно, удеоног кнеза у кључном делу државе.⁷⁸ Мада задатак историчара није да првенствено траже одговорност историјских личности, у овом случају њу најпре треба свалити на Уроша, неспособног да се избори са владарским задацима који су се од великих изазова постепено претварали у све веће потешкоће. У таквим условима Јелена је била приморана да се све више ослања на себе, односно да преузима одговорности које јој иначе нису припадале по оновременим државно-правним схватањима. Била је свесна да новонастало стање никако не може бити дуготрајно решење. У прилог јој нису ишли ни пол, ни зреле године, као ни монашка риза коју је обукла убрзо након смрти супруга.⁷⁹ Њен видан уплив у политичке и државне токове као да се одразио и на начин њеног навођења. У изворима из међусобно помешаних временских слојева ова удовица је час означена световним, а понекад и монашким именом.⁸⁰

⁷⁷ *Јаничарева успомена или турска хроника*, Споменик CVII, Одељење друштвених наука-нова серија 9, Београд 1959, 17, 18 (превео Ђ. Живановић); М. Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, 227.

⁷⁸ Намеће се и поређење са животним путем краљице Јелене, која се у старости повукла у средишње области државе. Такође, и са Лазаровом удовицом, такође монахињом. Поред јаким и способних синова имала је истакнуту улогу у државној управи и политици. О удеоним кнежевинама и савладарству код Срба у овом раздобљу ће бити још речи.

⁷⁹ Р. Радић - Б. Милутиновић, *О времену монашења царице Јелене. Једна претпоставка*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 29-36; *Фалсификована повеља цара Уроша*, 124 (Ђ. Бубало).

⁸⁰ *Фалсификована повеља цара Уроша*, 124-125 (Исти).

Како су се ствари погоршавале и властела јачала, расла је њена зависност од непосредног моћног окружења. До септембра 1363. г. највише утицаја у земљи имао је Војислав Војиновић који је најраније заокружио велике поседе. На југу државе увек је имао моћне супарнике, те стога не изненађује посебан однос Дубровчана према тамошњој властели. Изгледа да је за његова живота Урош успевао још да очува већи део регалних права и привид јединства. То потврђује ток и исход мировних преговора 1362. г. У њима активно учествују најистакнутији великаши из оба дела државе, те владар са мајком и патријарх.⁸¹ Војислављевом смрћу нестала је особа која је била Урошев најјачи ослонац, или барем вршила пресудан утицај.⁸² Војислав није био Урошев таст, али је кнеза називао „братом”, што није нимало случајно.⁸³ Од тада је Јелена била принуђена да се све више ослања на иначе блиског и у ратовима вештог деспота Угљешу и његовог брата. Оваквим политичким тренутком могу се најпре разумети разматрани процеси у Серској држави 1360, и 1365. г.⁸⁴ Да би се они боље расветлили, треба додатно објаснити још две теме: постављање Угљеше за деспота, а Вукашина за краља, као и њихов однос према другој властели из јужних области Србије.

⁸¹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 47-50.

⁸² Није немогуће да су крајње политичке амбиције Војислава Војиновића полазиле од чињенице да је био Урошев сродник. Орбин је оставио нетачну вест да је владар узео његову ћерку, терајући супругу Ану назад у Влашку. В. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 78-79; М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33. Деловање Војиновића у складу са српским државним схватањима осликава и њихова везаност за немањићки манастир св. Николе у Бањи код Прибоја. В. М. Шакота, *Натпис с елементима повеље у цркви Св. Николе у манастиру Бањи код Прибоја*, *Саопштења* 20 (1988), 36-42.

⁸³ М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33.

⁸⁴ Најтежи спољни изазови 1359-1362. г. су на западу и северу Србије, те да се заузетостћу неспособног владара на тој страни такође објашњава његово повлачење из јужних области.

ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША И КРАЉ ВУКАШИН

Након опсежних истраживања изнето је да је августа или септембра 1365. г. господар Сера од српског владара добио деспотски венац.⁸⁵ Не треба посебно наглашавати да је и овај став постао готово опште прихваћен, тако да се и данас среће у најзаступљенијим прегледима домаћег порекла.⁸⁶ Међутим, још 1975. г. објављен је запис са гроба Јелене, Вукашинове и Угљешине сестре, који је датиран у време пре септембра 1364. г. У њему се млађи брат титулише као деспот, што време проучаваног догађаја смешта најраније у октобар 1363. г., а свакако пре јесени 1364. г.⁸⁷ Потврда се налази и у Угљешиној повељи монасима светогорског манастира Симонопетра. Овај касни препис као време издавања пружа оквир између 1. септембра 1363. и 31. августа 1364. г. са одговарајућим индиктом. У тексту се истиче да је мало пре његог издавања аутор крунисан за деспота целе Србије и Романије. Исправност елемената датума, поклапање делова титуле са обичајима епохе и српским приликама повећава веродостојност овог акта.⁸⁸ Ова значајна хронолошка исправка непосредно се тиче и питања када је Вукашин добио краљевску круну, пошто се обично замишљало да је реч о два временски повезана догађаја.

Постоје бројни докази да између два свечана чина ипак постоји извештан хронолошки отклон. Посредни се тичу тумачења улоге и значаја деспотске титуле, која и поред свег угледа, сама по себи носиоцима није давала владарска

⁸⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 14-18.

⁸⁶ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 6-13, 113; *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 587 (Исти); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 35-36.

⁸⁷ Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене*, 161-181. Уп. Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983), 216 нап. 62; Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу 1345-1371*, ЗРВИ 31 (1992), 133 нап. 52, где стоји: „међутим, врло је вероватно да је већ у октобру 1363. године Угљеша носио деспотски венац“. К. Ациевски, *Пелагонија*, 221-222; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 24; С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 183; Г. Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова у: Из прошлости манастира Светог Јована Богослова*, Ниш 2002, 28-29.

⁸⁸ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 81-82. Још је Иларион Руварац исправљао Љ. Ковачевића по овом питању. Наиме, док је последњи по повељама светогорског манастира Симонопетре истицао 1363. г., „српски Херодот“ је померао за два лета касније. В. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 89-90 (Р. Михаљчић). Сада се узима да је у питању копија из XVIII в. В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа*, ЗРВИ 7 (1961), 129 нап. 12.

права.⁸⁹ И поред тога, често се веровало да је Угљеша деспотску круну добио тек као краљев брат.⁹⁰ Међутим, у Србији је традиција краљевства и даље била жива након 1346. г. Одржавала се у формалној подели државе на „српску” и „грчку” земљу, титули краља савладара тј, престолонаследника, достојанствима велможа са севера, израженијим немањићким култовима и још неким мање значајним појавама.⁹¹ У том светлу тешко је веровати да је једно византијско достојанство могло бити повезано са тренутком стицања српске круне без обзира на најближе сродство носилаца. Може се замислити и следећи развој: српска држава је у то време добрим делом била заснована на византијским идеолошким традицијама и није се могла замислити без деспота, севастократора и кесара. Од Царства су најпре отпала двојица деспота из јужних области, блиских владаревих сродника. Смрт деспота Јована Оливера и Дејана пре 1363. г. може се претпоставити са великом сигурношћу. Најближи владареви сродници су постали најстарији Драгаш, а преко брака са Војихнином ћерком Јеленом и Јован Угљеша.⁹² Степен сродства није био исти, али се несразмерно разликовала и њихова политичка моћ.⁹³

Сигурнији је материјални доказ у виду новца који је сачуван у свега три примерка, што наговештава малу серију услед кратког времена ковања. Поред незаобилазног лика владара, који је можда преузет са крунидбеног новца цара Стефана, стоји легенда у виду сигле **СФЪ ЗР**. На реверсној страни је крст чији кракови чине четири поља. У горњим је уписано: „**ДЕС-ПОТ/Ю-ИП**”, а у доња два: „**ВЛР-КА/ ШН**”.⁹⁴ У светлу нових открића намеће се закључак да је овим новцем обележен успон Угљеше на деспотство, у чијем политичком успеху је

⁸⁹ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Пос. издања САН, књ. 336, Византолошки институт 8, Београд 1960.

⁹⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 12.

⁹¹ С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законуку*, 149-164; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 35-36.

⁹² В. Алексић, *Миодраг Пурковић о Теодори, ћерци Стефана Дечанског*, Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, зборник радова са научног скупа одржаног 26. септембра 2009. године у Пожаревацу, Пожаревац 2010, 73-85.

⁹³ Ова претпоставка би указивала да је Јован Драгаш био родбински толико близак са Немањићима да га није било могуће заобићи, али и да је задржао доста утицаја као феудалац. То се не односи на синове деспота Оливера, али ни на српске кесаре (Гргура, Новака). Угљеша Влатковић је заслужио само најниже кесарско достојанство.

⁹⁴ С. Димитријевић, *Нове врсте*, 141-144. Уп. В. Иванишевић, *Новчарство*, 134, 142 и 264 бр. 11.6 по којем је и цитирана легенда. У коментарима ови аутори владара одређују као Стефана Душана што треба одбацити.

тако много учествовао и његов брат. Одсуство сваке титуле уз Вукашиново име се не може тако лако превидети. Објашњење је једноставно и састоји се од чињенице да Вукашин још није имао владарску титулу. Све изнето је у непосредној вези и са деловањем царице Јелене. Престаје да важи дуго претпостављано временско поклапање између њених последњих помена у Серу, тј. повлачења из тог града, и успона деспота Јована.⁹⁵ Пошто је знаке високог достојанства добио од српског владара, поново се намеће закључак да је између Уроша и Јелене и даље постојала политичка усклађеност.

Ново звање пратила су по много чему занимљиве серије новца новог деспота међу Србима. Промена у његовом животу је наглашена натписима, али и увођењем представе двоглавог орла, једним од деспотских обележја. Упркос упорних наглашавања његових сепаратистичких тежњи, Јован Угљеша није ни овом приликом заборавио да спомене личност која му је то звање уручила, односно цара Уроша, да би у последњој од три групе био споменут и Стефан Душан.⁹⁶

Вукашин је, дакле, извесно време остао без високих титула, па и оних византијских. Од степена поверења који је пружен српским летописима и Мавру Орбину разликују се ставови историчара о његовом наводном успону за деспота.⁹⁷ Чини се да ту мисао треба сада коначно напустити. И поред очигледног прилагођавања ромејског система титулисања српским приликама, није било могуће прећи преко чињенице да Вукашин није био родбински повезан са владарском породицом.⁹⁸ Додуше, претпостављана је таква спона са царицом Јеленом.⁹⁹ Међутим, политички развој му је ишао на руку и на крају је донета одлука да буде уздигнут за краља и тако формално легализује положај најугицајније особе у држави. Његова интитулација у повељи из 1366. г. гласи: **всемоу стежанию, рекоу же земли срѣвскои, и всемь Грькомь, и**

⁹⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 13.

⁹⁶ В. Иванишевић, *Новчарство*, 141-142, 263-264. Урош је понекад називан само Стефан.

⁹⁷ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 171, као и солидан преглед литературе у: К. Ациевски, *Пелагонија*, 220 нап. 39. Уп. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 34-35. Ова тема дотакнута и у: С. Мандић, *Царски чин Стефана Немање, Чињенице и претпоставке о српском средњовековљу*, Београд 1990, 123-139.

⁹⁸ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 158 нап. 83; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 117.

⁹⁹ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 75. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 221-222; С. Ђирковић, *Област кесара Војихне*, 217.

Поморию и странамаъ западнимаъ и всемоу дисоу, а потпис: краль Вьлкашинь благовѣрны Сербакмаъ и Грькоммаъ.¹⁰⁰ Овај чин је означио суштински преокрет у државно-правном и идеолошком усмерењу Србије, а такве велике промене су биле могуће само уз сагласност, најпре последњих Немањића и патријаршије. Одлука је свакако добила извештан легитимитет на државном сабору. Патријарх Пајсије много касније пише о притисцима Мрњавчевића на учеснике сабора, у чему треба видети благи одраз ранијих прилика.¹⁰¹ Подршка властеле је такође била неопходна. Основно познавање политичке прошлости Србије од друге половине XII в. до разматраног раздобља открива да је овај слој често имао пресудну улогу у избору владара. Из много разлога одабир је дуго падао на чланове светородне куће Немањића, али суочени са њиховим неминовним ишчезавањем добар део велможа је указао поверење најспретнијем од њих. Посебно свечан је морао бити и сам чин крунисања. Више се никако не може говорити о суровом преотимању престола од нејаког Уроша. Критичка историографија је са Мрњавчевића скинула тежак терет вишевековног оптуживања за тешку турску окупацију.

Доста се расправљало у које време треба сместити овај догађај. Најчешће се у литератури, како је напред већ објашњено, среће август-септембар 1365. г. Како то више није поуздан и сам по себи довољан временски граничник, поново се кренуло од сигурнијих одлука дубровачких већа у којима се Вукашин последњи пут без титуле краља среће јануара 1364. г. Међутим, у његовој повељи светогорском Светом Панталејмону, насталој након отприлике две године, први пут се краси владарском ознаком. Примамљива је примедба да фреске параклиса Светог Григорија Богослова у охридској Богородици Перивлепти нуде одговор. Овај храм је осликан најкасније 1364-1365. г., када су приказани ктиторски портрети двојице Бранковића и цара Уроша као јединог владара.¹⁰²

¹⁰⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 127.

¹⁰¹ *Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблук, Константин, Пајсије*, Београд 1936, 137 (Л. Мирковић - П. Поповић). О надлежности државног сабора приликом избора владара в. М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Отисак из Гласа СДХ Српске академије наука и уметности, одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2008, 18-21.

¹⁰² Јесен 1364. г. предложен у: Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене*, 177. Такође: К. Ациевски, *Пелагонија*, 221. Уп. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 16, 121-124; И. Ђурић, *Поменик светогорског прота*, 161 нап. 98.

Изостанак његовог савладара упућује да је ипак било тачно помишљање на 1365. г., само га не би требало повезивати са Угљешиним деспотством. Са друге стране, добро посведочено повлачење царице Јелене из Сера, које такође пада у то време, и даље има важност за ову тему. Међутим, *terminus post quem* би могао бити 11. март 1365. г. када је издата повеља двојици Бранкових синова. Тешко да би Вукашин пропустио прилику да нагласи велику промену, посебно што се радило о њему јако блиској властели, о чему ће бити још речи. Вероватно је за то одабран велики црквени празник, није искључено ни да је то био дан Св. Димитрија.

Изнет је и став да је до разматране промене дошло већ 1362. г. Полазиште је најпре нађено у једном тешко оштећеном кратком запису из те године, а који се оправдано повезује са Вукашиновом гробном црквом. Поред цара наводи се и извесни краљ, али део текста који говори о историјским околностима је потпуно нечитак. Стога треба пре узети да је писар, као и многи други, направио хронолошку грешку. Осим тога, исти аутор је претпоставио да је у одлуци дубровачког Већа из 1364. г. краљевска титула изостављена због интерне природе ток документа.¹⁰³ Овај занимљив прилог је с правом одбачен у целини, а посебно у делу који се тиче тумачења дубровачких извора. Није јасно ни да ли је између проглашења за краља и свечаног крунисања старом немањинском круном било временског размака, и коликог.¹⁰⁴ Наиме, у свим актима комуне након јануара 1364. г. уз Вукашиново име навођена је краљевска титула, без обзира на то да ли је реч о тајном протоколу или писму као јавном документу.¹⁰⁵ Залагање за 1362. г. наилази на најозбиљнију препреку у једноставној чињеници да за живота Војислава Војиновића нису постојали основни политички услови за успостављање савладарства. Након његове смрти било је потребно извесно време за ново политичко разврставање услед нових околности.

Вукашин је стигао да јавну потврду свог положаја добије и од царице Јелене и то средством које је без разлике на социјални положај стизало у многе домове њихових поданика. Реч је о посебној серији заједничког сребреног новца Вукашина и царице. У један мах одрицана му је веродостојност или му је, пак,

¹⁰³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 81-82.

¹⁰⁴ Овде искључиво употребљаван израз прогласити. В. *Исто*, 81.

¹⁰⁵ К. Ациевски, *Пелагонија*, 222 нап. 51.

време настанка одређивано по ранијим тумачењима историјског развитака.¹⁰⁶ Након што су она промењена може се поново позабавити и том хронологијом. Намеће се краткотрајно раздобље непосредно након Вукашиновог краљевског успона. Овај новац би прикладно обележио велику промену и означио поновно обнављање институције савладарства у Срба, али овога пута са крајње неочекиваним учесницима у њему.

Стефан Душан се након другог крунисања старао да у иностранству добије потврду своје нове круне, нарочито што је стварање новог царства у Европи увек занимало више сила. Посебно су Византија и Угарска пажљиво пратиле развој стања. У овим настојањима Стефан Душан није имао увек успеха, али је важно да је послушнвао спољне гласове.¹⁰⁷ Није извесно да ли се Вукашин трудио да добије неки вид међународног признања свог положаја. Ромеји су чак могли и да одахну пошто се одустало од идеје царства и вратило у оквире „националне” државе. Стога је и стари Вукашин означен раширеним називом за српске владаре: *κράλην*.¹⁰⁸ Ствари су постале једноставније и Дубровчанима пошто више нису морали да воде рачуна о титули најугицајније особе у Србији, тако да и на тој страни није било потешкоћа. Заправо, ово признање је највише могло да допринесе снажењу делимично оспореног Вукашиновог легитимитета. Наиме, Никола Алтомановић је још за живота цара Уроша тражио за себе светодмитарски доходак.¹⁰⁹ Закаснили доказ да су у Мађарској у Вукашина видели као новог краља јужних суседа долази из повеље краља Жигмунда из 1407 г. у којој је дестинатар означен са *Demetrio filio Vlkasini regis*.¹¹⁰ Додуше, треба размишљати и о томе да су политички односи били потпуно промењени и титула Димитријевог оца Угрима није била од значаја, што не важи и за краљевог сина.

¹⁰⁶ В. претходне стране овог рада. Уп. *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 587 (Р. Михалчић). За раздобље 1360-1361. до августа 1365. г. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 80-81. Сличне хронологије оспорене у: *Фалсификована повеља цара Уроша*, 125 нап. 48 (Б. Бубало), али без напора да се предложи нова хронологија. Уместо тога покушано је да се садржај грчког натписа упореди са новцем краљице Јелене, што није изгледно, посебно након што је нађен други излаз за ранију хронолошку нелогичност.

¹⁰⁷ М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951, 87-118.

¹⁰⁸ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ 338 (1983), Одељење историјских наука, књ. 3, 153. О титули више в. *ВИИИЈ*, том VI, по индексу.

¹⁰⁹ М. Динић, *Дубровачки трибути - Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак, Провизиун браће Влатковића*, ГЛАС СКА CLXVIII (1935), 225-226, 230-233.

¹¹⁰ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 60. На ову тему белешке и на стр. 381 овог рада.

СИЛНИ МЕЂУ СИЛНИМА

Питању односа Мрњавчевића према другој властели с правом је посвећено пуно пажње.¹¹¹ У овом поглављу основни задатак биће међусобни однос снага међу тадашњим носиоцима политичке моћи, с надом да ће се приближити стварној историјској позадини успона Мрњавчевића.

Србија друге половине XIV в. били је пространа држава са развијеним феудалним односима. То се одразило и на државно уређење, а једна од најуочљивијих особина било је постојање тзв. „држава”. Овај појам, као ни многи други из средњег века, није имао само једно значење, али у суштини се односио на територију различитог пространства која је давана на управу личностима разнородног порекла. Занимљиво је да извори више ових управних области бележе на југу.¹¹² Блиским члановима владарске породице су такође повераване простране земље којима су увек управљали у складу са локалним обичајима, поседујући властите дворове и личне службенике. Ове управне јединице се у литератури називају удеоне кнежевине. За разлику од „држава” биле су подложније утицајима у владарској породици.¹¹³ Можда управо то важи и за серску област у којој, пре свега, треба видети развијену удеону кнежевину угледне Јелене. Ова пространа апанажа достојна царево удовице је око средине 1365. г. предата на управу деспоту Угљешу. Овај чин није био потпуна новина у прошлости српског државног устројства. Властела је у удеоним кнежевинама, понекад, давала основни тон политичком опредељењу тамошњих господара.¹¹⁴ Уосталом, након што се Вукашин дочепао краљевске круне његов брат више није био само моћан феудалац, већ је постао достојан удеоне кнежевине. Може се слободно рећи да би био велики изузетак од давно устаљених правила да му није додељена. Природно је да се одлучило за крај где се Угљешино присуство одавно осећало и где је због Турака било неопходно. Такође, у држави Немањића неке

¹¹¹ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 31, 160-161; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 85-101, 126-141.

¹¹² М. Благојевић, *Српско краљевство*, 155-173. О овој важној појави ће бити још много речи.

¹¹³ Исти, *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи, 1-20.

¹¹⁴ Зетска властела је подстицала намере Стефана Дечанског, а касније и његовог сина. Након ослепљења Дечанског, његове поседе је преузео великаш са овлашћењима општег кефалије. в. Исти, *Српско краљевство*, 159-160.

пограничне области су постајале „крајишта” са посебним задужењима властелина крајишника. Они су по правилу увек били и најистакнутије личности тог краја.¹¹⁵

Овакво државно устројство ишло је на руку Мрњавчевићима пошто се преко „држава”, а поред слабог владара, њихова моћ протезала далеко ван оквира њихових баштинских поседа.¹¹⁶ Тако треба тумачити Орбина када тврди да је Урошу на почетку владавине саветовано да Вукашина и Војислава заточи, а да „[...] њихове покрајне преда на управу сиромашној властели [...]”. Начин излагања је легендаран, али је тон управо другачији од других предања која Вукашина приказују као убогог властелина. Занимљиво је и то да се он ставља у исту раван са Војиновићем чије снажно деловање и неупоредива моћ су боље посведочени. Исти писац, такође, наставља: „Припојивши, наиме, деспоту Вукашину многе покрајине [...]”.¹¹⁷ Допуњује се тврдњом да ниједног велможу није дуго држао у повереним областима.¹¹⁸ Не треба много домишљања да се у овим речима препозна управо ближе неодређена „држава”. Мрњавчевићи су најпре били само крупна властела. У месту њихове породичне цркве у селу Сушици у претходном временском слоју посведочено је задужбинарство друге властеле.¹¹⁹ Натпис из јануара 1362. г. из прилепског манастира Трескавца са гроба извесног Дабижива, енохијара цара Уроша сведочи о истом.¹²⁰ У време већ видне Вукашинове моћи, у области која се сматра његовим полазиштем, осећало се присуство једног владаревог дворанина, пошто је властела пре свега тежила да буде сахрањена на својим баштинским поседима. Уосталом, у том светлу одавно познате речи Јована Кантакузина да великаши “[...] оне слабије уклонише са власти и сваки себи потчињавајући оближње градове [...]” добијају потврду посредним путем.¹²¹

¹¹⁵ Исти, *Крајишта средњовековне Србије*, ИГ 1-2 (1987), 29-42.

¹¹⁶ По другом уверењу, у случају Србије нарасле баштине су биле полазиште за успон најмоћнијих феудалаца. Чини се да није довољно наглашена важност онога што је у том тексту означено са: „administrative power“. В. Н. Матанов, *Problems of the State Structures*, 118-120.

¹¹⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 43, 44 (С. Ћирковић).

¹¹⁸ М. Благојевић, *О једнаким обавезама у хрисовуљама манастира св. Георгија*, ЗРВИ 46 (2009), 163.

¹¹⁹ О томе више на стр. 398 овог рада.

¹²⁰ Б. Бабиќ, *Манастирот Трескавец со црквата св. Успение Богородичино, Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија IV*, Скопје 1981, 45 (Л. Славева - В. Мошин); К. Ациевски, *Пелагонија*, 219; М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликаство XIV века у манастиру Трескавац*, ЗРВИ 42 (2005), 85-86.

¹²¹ Јован Кантакузен у: *ВИИИЈ VI*, Београд 1986, 560 (Б. Ферјанчић). Ретроспективност ових страна није уочена у: Х. Матанов, *Југозападните българи зема, 63*.

Свему томе не противречи ни излагање цара Уроша који 1362. г. без икаквог затора наводи властелу великог кнеза Војислава Војиновића.¹²²

Међутим, као што су се у делу државе, која се приписује браћи Мрњавчевић, налазиле туђе баштине, тако њихова власт није непосредно захватала ни све „државе”. У једном запису споменут је извесни Гргур који је у време краља Вукашина држао Полог.¹²³ Ако остане да је реч о сину севастократора из Охрида, добила би се и најбоља потврда да се барем један од Младенових синова држао новоустоличеног краља. Изгледа да се облик управе у тој области није дуго мењао јер су у Милутиновој повељи Св. Ђорђу Скоропостижном тамошњи манастирски поседи имунитетима штићени од властелина којем је жупа дата „на државу милошћу краљевства ми.”¹²⁴ Такође, у селу Дренову у Тиквешу се непосредно по Душановој смрти у јавном натпису каже: „при државе Николе и Марка”.¹²⁵

Самосталним владарима је припадало законодавно право. Постоје наговештаји да је рад на том пољу у Србији настављен и након 1365. г. Раковачки рукопис Душановог законика одступа у односу на норму у 81. члану пошто се понавља два пута у измењеном облику: „Планине что су по земли царева цару а краљу краљеве а властелом властелске что јест у чијеј држави”.¹²⁶ Овде је, изгледа, пренето стање из седам последњих година Вукашиновог живота. Привлачи пажњу најпре због тројне поделе привредних добара по „државама”, јасном сведочанству да је њиховим господарима припадало право којим се раније углавном користио владар, једино ако се то није косило са правима над личном имовином појединаца или установа. Овакав уступак је, можда, био део ширег политичког договора и начин да се крупна властела веже за нове прваке у држави. Цар, међутим, још није изостављан.

У недостатку стварне снаге цар Урош се вероватно ослањао на окоштала државно-правна схватања прожета култом светородне династије Немањића.

¹²² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 185. Сличне пратиоце је имао и деспот Јован Оливер. В. *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштиновићу*, ССА 8 (2009), 69-80 (В. Алексић).

¹²³ *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007), 165-166 (Р. Михаљчић – И. Шпадијер); Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 100; К. Ациевски, *Пелагонија*, 227; М. Шуица, *Немирно доба*, 38; Исти, *О кесару Гргуру*, 172.

¹²⁴ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 166.

¹²⁵ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној плочи из Велеса*, *Старинар* НС 7-8 (1956-1957), 208.

¹²⁶ С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законуку*, 157-159, цитат са стр. 159.

Цењено порекло му је, свакако, обезбеђивало формално поштовање средине, ако је то била нека утеха. Имао је, додуше, и даље подршку цркве. Малобројни су били његови верни следбеници, а помоћ мајке слаба. Ипак, Урошев утицај се смањивао и на крају се благо осећао само у неодређеним областима подложним непосредно двору, вероватно на Косову.¹²⁷ Након августа 1362. г., а најкасније пре 1368. г., још се примећује извесно Урошево присуство у Новом Брду.¹²⁸ Већ новембра 1367. г. један Которанин је у Призрену извео земљака пред краљев суд, где је овај осуђен због дуга од 60 либри сребра. Занимљиво је да се у овом документу цар уопште и не спомиње, а краљ чак два пута.¹²⁹ Вукашиново и име његовог сина је део списка владара у више поменика, и то увек непосредно након Немањића.¹³⁰ Урошево несналажење у ковитлацу догађаја је чињеница. Када је последњи немањићи владар Србије поново заузео место у кључним догађајима, не делује у своје име, већ се претворио у објекат политичких намера међусобно сукобљене српске властеле.

У *Краљевству Словена* чита се занимљива повест о сукобу Мрњавчевића против заједничке војске жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара на Косову Пољу 1369. г. Придружио им се и цар Урош, чиме је раскид између савладара постао непобитан. Дуго оспораван, овај пасус мљетског бенедиктинца је, ипак, прихваћен. Његов део гласи: „Припремивши, дакле, моћну војску, пођоше да нападну краља Вукашина и Угљешу. Ови распоредише своју војску и сусретоше се с непријатељем на Косову Пољу.”¹³¹ Чини се да до сада није посебно наглашено да су нападачи, заправо господа са севера, односно, да Мрњавчевићи на месту многих ранијих и каснијих битака бране своје поседе и положај у држави. Уз Уроша спомињу се и његови дворани, од којих је већина страдала у боју.

¹²⁷ Неоснована је замисао да је при крају владавине оца Урош придружио „Краљевини“ области Скопља, Злетов и Овчег поља. В. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 25, са старијом литературом.

¹²⁸ М. Медини, *Дубровник Гучетића*, 102.

¹²⁹ Ђ. Бубало, *Nicolai notaries parserini (прилог познавању установе номика у средњовековној Србији)*, ЗРВИ 45 (2008), 231-241. Након три године, изгледа, да је под његовим надзором и тамошња ковница. В. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 20; В. Иванишевић, *Новчарство*, 143.

¹³⁰ Н. Целаковски, *Најстариот поменик на Бигорскиот манастир*, Споменик САНУ 131, одељење историјских наука 7, Београд 1992, 232; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, Београд 1994, 40 (магистарски рад).

¹³¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50 и коментар на стр. 330-331 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 153-154.

Међу њима се посебно наводе припадници которског рода Буће. Ово наговештава да до тада први владар није у потпуности изгубио приврженике.¹³² У вези са овим догађајима стоји вест да је Звечан једно време држао Милош Повика, где се спомињу и његови људи. Његова припадност уском дворском кругу је вишеструко потврђена. У том граду је кован и царев новац који није занимљив само због ведуте града на реверсној страни. Припадао би средњем периоду владарева новчарске делатности, па би то упућивало на истрајност врховне власти у том месту.¹³³ На Милошеве дубоке везе са областима северно од Косова упућује и то да је вероватно његов син Јован сахрањен код цркве св. Петра и Павла у Расу. Давно је позната вест да је овај царев челник на Митровдан 1369. г. боравио у Вукашиновом Скопљу, где је распродавао своју дубровачку имовину. Ово је последњи доказ сношљивих односа из те године пре косовског окршаја. Можда је Милош управо због Звечана 1372. г. постао жупанов затвореник који је као Војислављев наследник, с правом, захтевао све поседе свог стрица.¹³⁴ Иначе, мржња Дубровчана према Николи је ишла толико да су и након више од тридесет година њега и његовог стрица приказивали као насилнике према цару Урошу. У том смислу се не спомињу Мрњавчевићи, за које се само појашњава да је краљ Вукашин узео Дубровник за свој дом.¹³⁵

Из досадашњег прегледа, што не представља неку новину, јасно је да је Призрен чврсто био у поседу Вукашина. То се без додатног доказивање не може рећи за Приштину и Ново Брдо. Прво место је био отворени напредан трг близу дворског комплекса Немањића, те не чуди да код Орбина стоји: „Краљ Вукашин одредио је Приштину као престони град и држао сву околну земљу”.¹³⁶ У Новом Брду су најпре поштована регална права. Стога нема озбиљнијих разлога да се одбаци Халкокондилова вест, коју потом преноси и Орбин, да су ови градови

¹³² За време рата са Војиславом Војиновићем 1361. г. Дубровчани су тражили да њихови грађани из Котора пређу у Дубровник. То нису урадили Михаило Бућа и Николини потомци, те су изгубили грађанство и своју имовину у Стону и на Пељешцу. В. Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Европа и Срби, Београд 2006, 331, 348, 364. Ово показује њихову дубоку везаност за српски двор и посредно даје веродостојност Орбиновом извештају.

¹³³ В. Иванишевић, *Новчарство*, 137, 258.

¹³⁴ *Споменици српски II*, Београд 1862, 25-26 (М. Пуцић); М. Благојевић, *Државна управа*, 212-213, 237-239; Исти, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник МС за историју 79-80 (2009), 22-23.

¹³⁵ *Српски цар Урош*, 385 (Михаило Динић).

¹³⁶ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 45 (С. Ћирковић). Уп. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ 22 (1975), 45-74.

најпре били Вукашинови, односно да их је након 1371. г. узео кнез Лазар. То се односи и на “[...] многа друга оближња места”.¹³⁷

Сигле на најраспрострањенијој и најбројнијој врсти новца овог краља, такође, упућују на овакав историјски развитак.¹³⁸ Деспот Јован Угљеша је 1371. г. Хиландару приложио влашки катун Зарвинци, али се он није налазио у Новобрдској Кривој Реци иако на планини Голаку данас постоји село Зарбинци.¹³⁹ Пећки трг је морао бити подложен Мрњавчевићима пошто се развијао под јаким непосредним утицајем оближњег верског средишта.¹⁴⁰ Патријарха Јефрема је заменио Спиридон, наклоњен кнезу Лазару.¹⁴¹ Већ 1380. г. Дубровчанин Јуније Соркочевевић је имао задатак да у Пећи посети овог духовника кнеза Лазара и Вука Бранковића.¹⁴² Исто важи и у обрнутом смеру, тако да је тешко замисливо да српски црквени поглавар не прати политику владара, односно непосредног господара Пећи. Стога се може изнети да је и овај град једно време био под Вукашином. Преко ове установе краљ је можда утицао на још по неку оазу, као на Црнчу у Полимљу која је 1363. г. означена као *contrato patriarche*.¹⁴³ Опсег доступних врела је мали, али ипак довољан да увери како је у последњим годинама шестог десетлећа XIV в. главно поприште разрачунавања завађене властеле било на Косову где су Мрњавчевићи бранили постигнуто првенство у држави.¹⁴⁴

На путу остваривања далекосежних намера Мрњавчевића нису препрека били само владар и његово блиско окружење. Озбиљну препреку правила је и

¹³⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, цитат са стр. 54, као и 93, 357 (С. Ћирковић); И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 95 (Р. Михаљчић); Исти, *Владарске титуле*, 254. Уп. *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 590 (Исти).

¹³⁸ В. Иванишевић, *Новчарство*, 143.

¹³⁹ *Географске карактеристике средњовековних катуна* у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г., Сарајево 1963, 25 (Ј. Трифуноски). Уп. М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ-Галерија, Београд 1998, 77.

¹⁴⁰ М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града – I, Пећ до турских времена*, Прилози КЈИФ 31 (1965), 347-353 (Српске земље у средњем веку. Историјско – географске студије, Београд 1978); *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 21-25, 71-74, 170-174 (С. Ћирковић); Пећ, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља - према писаним изворима (= Лексикон градова)*, Београд 2010, 211-212 (М. Антоновић).

¹⁴¹ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 24-25.

¹⁴² Пећ, *Лексикон градова*, 212 (М. Антоновић).

¹⁴³ М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Српске земље, 351.

¹⁴⁴ Скрећемо пажњу и на цркву звану „Марко“ краљеве кћери Оливере у селу Коло. В. *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* 1, Sarajevo 1972, 109 (Н. Hadžibegić – Е. Handžić – Е. Kovačević). Можда је ово траг раног предања о Краљевићу.

властела, као основни стуб државне управе и политичке моћи. Нарочито је било потребно придобити савезнике међу моћним, код којих се, вероватно, јављала завист због успеха супарника, али и потчинити ситнију властелу. Ово су били захтевни подухвати, нарочито јер је истовремено требало уклонити непопустљиве супарнике. С правом се сматра да су баштински поседи били заштићени бројним и јаким правним схватањима која су владара онемогућавала да их самовољно узима, или пак и мења без посебне сагласности за неке друге.¹⁴⁵ Ови искази садрже општа места делимично и зато што се проучавани процеси могу расветлити са мало изворних података, од којих готово ниједан није непознат науци. Стога је корисно поређење са удаљеном Босном где након Тврткове смрти 1392. г. наступа сличан, можда и најбоље документован, низ догађаја. И ту је приметан успон и пад политичке моћи личности, или целих породица, што је обично било праћено наглим променама међусобних односа. Поред унутрашњих, у овој земљи нарочито су се истицали спољни утицаји. На његовом крају та држава је већ у првим деценијама XV в. била подељена на краљеве земље и поседе неколико феудалаца који нису напуштали државни оквир, али су се изборили за стварну самосталност.¹⁴⁶

Одважној браћи погодовао је, у извесној мери, нестанак претходне генерације велможа. Душанова полусестра Јелена је била удата у хрватским крајевима, тако да њен брак није могао да се одрази на домаће прилике. То важи и за могући брак једне друге Немањићке. Вест о једној Душановој неименованој ћерци усамљена је и не дозвољава даља извођења.¹⁴⁷ Смрт великог кнеза Војислава Војиновића ослободила их је највећег такмаца на северу. У земљама на југу у време првог цара неприкосновен је био деспот Јован Оливер. О његовом пореклу, успону, политичком и црквеном деловању све до последњег помена из 1354. г. настало је доста извора, а до ових дана сакупило се још више литературе.¹⁴⁸ Недавно су ревидирани ставови о пореклу његове севастократорске

¹⁴⁵ По Душановом законику биле су „тврде“. В. М. Благојевић, *Државна управа*, 76 нап. 56.

¹⁴⁶ С. Ћирковић, *Русашка господа. Босански великаши на путу еманципације*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 306-316.

¹⁴⁷ *ВИИИЈ VI*, 240 нап. 50, 279 нап. 149, 558 нап. 626 (Б. Ферјанчић); Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991², 62.

¹⁴⁸ С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 25-38. Неприхватљива је идеја да је каријеру кренуо као челник, старешина манастирских села. В. *Исто*, 29-30. Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 215.

титуле, коју би требало да је добио од цара претендента Јована Кантакузина за време његовог боравка у Србији 1342-1343. г.¹⁴⁹ Судаћи по примерцима новца кованог заједно са царем Урошем, мислило се да је и након 1355. г. био прилично утицајан.¹⁵⁰ Међутим, у новије време ове серије се приписују деспоту Јовану Угљешу.¹⁵¹ Ово знатно смањује могућност да је овај великаш утицао на политички развитак Вукашина.¹⁵²

Пуно пажње привукао је и запис о смрти извесног великосхимника Јована Каливита неког 20. јануара. Пре тога носио је монашко име Доротеј, а за световног живота истицао се славом и моћи и био „велики деспот свих земаља српских”. Одбачено је да се ова вест односи на Јована Куштника, који је у XVI в. књигом обдарио Богородицу Црногорску (Матејић), као ни на софијског митрополита из друге половине XV в. Тежи део посла односи се на утврђивање његовог световног имена. Претпостављало се, између осталог, да је реч о Јовану Оливеру.¹⁵³ О овом запису ће бити још речи, али горе наведена интитулација оставља мало простора за сумњу да је реч о особи из царског периода српске прошлости. Треба је само упоредити са титулама византијског порекла, праћеним деловима владарске титуле, и често са додатком „велики”. На сличан начин је изграђена и великокнежевска титула Војислава Војиновића.¹⁵⁴

У вези са последњим данима Јована Оливера треба споменути да је у давно објављеној Парусији бигорског манастира уписан и: „**Деспот Јванъ, Гаврил**

¹⁴⁹ Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 373-384. За до тада необјављиван и готово непознат воштани печат великог слуге Јована Оливера в. Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиланару*, Осам векова Хиландара, 231.

¹⁵⁰ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 165-166.

¹⁵¹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 142-143. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 221-222; С. Ђирковић, *Област кесара Војухне*, 75.

¹⁵² Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 75; К. Ациевски, *Пелагонија*, 213.

¹⁵³ Р. М. Грујић, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?*, Гласник Скопског научног друштва, 11 (1931), 233-237; За поистовећивање са деспотом Јованом в. Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 71 нап. 12; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 162 нап. 28, где се указује на уништени запис који смрт деспота Јована Оливера одређује у седми дан септембра; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 35-36; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 171-173; Ћ. Сп. Радојичић, *Великосхимник Јован Каливит негдашњи Велики деспот српски*, *Годишњак ФФ у Новом Саду*, 26, Нови Сад 2000, 45-55.

¹⁵⁴ Јован Оливер је велики деспот у Лесновском поменику. В. Ст. Новаковић, *Српски поменици. Од XVI-XVIII века*, Гласник СКА XLII 42, Београд 1872, 15. уп. Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера*, 373; Р. М. Грујић, *Који је српски деспот*, 234-235; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 96; М. Благојевић, *Државна управа*, 52 нап. 65; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 81-82.

монахъ”.¹⁵⁵ Изједначавање ове личности са Душановим великашем, који је у Леснову учинио пуно на уздицању култа словенског пустињака, извесно је из више разлога. Вероватно је Јован Оливер надахнуће за монашка прегнућа добрим делом тражио у животопису овог светитеља. Док је градио политичку каријеру, зазивао је помоћ небеског архистратига Михаила, посветивши му и своју главну ктиторију. Међутим, у сликаном простору тог храма доста простора је дато и арханђелу Гаврилу. Након напуштања световног живота, угледање на Гаврила Лесновског се наметало као природан избор. Заправо, њихови животописи нису много различити јер се у оба вида светитељевог житија (пролошко и народно) посебно наглашава да је био јако угледног порекла.¹⁵⁶

Ниједно од деспотове бројне мушке деце није било ни близу моћи свог оца, са чијим нестанком се расточила и његова „држава”.¹⁵⁷ Њихова судбина упечатљиво сведочи о важности ове управне јединице у политичком развоју Србије у другој половини XIV в. Претпоставља се да су Видослав, Дабижив (умро неког 25. новембра) и најмлађи Оливер (умро неког 6. септембра) рано ишчезли. Уз северну фасаду Лесновског храма откривен је гроб са остацима мушке особе старе између шеснаест и осамнаест година. Прилог је чинио једноставно израђен прстен са приказом двоглавог орла. Можда је реч о једном од споменутих Оливерових потомака, или о Дамјану, рођеном између 1341. и 1349. г. Он се, за разлику од браће Крајка (вероватно рођен пре 1340. г.) и Русина, (вероватно рођен после 1349. г.) не спомиње у догађајима из 1381. г.¹⁵⁸ Последња двојица су лишена простране „државе” источно од Вардара чиме заправо престаје њихова моћ. Сведени су на држаоце баштина. Међутим, треба посебно нагласити да су Мрњавчевићи имали пуно разлога да потисну Оливерове потомке и да им припада највећа заслуга за њихов политички залазак. Дејановићи

¹⁵⁵ Издавач овог извора господара Овчег Поља грешком препознаје у извесном Оливеру, раније записаном међу другом властелом. В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233-234. У другом поменику овог манастира уписан је само под монашким именом.

¹⁵⁶ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 24-25, 31; *Житија на Гаврил Лесновски*, Стара бугарска литература. Том 4. Житијеписни творби. Бугарски писател, Софија 1986, 171-172.

¹⁵⁷ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 169-170.

¹⁵⁸ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 36-37 и следећа напомена овог рада. Уп. Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, Београд 1994 13, 42 (магистарски рад), као и: Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 71 нап. 12, где се узима да је реч о гробу деспота Јована Оливера. Деспотова сестричина Витослава, тада већ монахиња Марина, сахрањена је у Дечанима априла 1374. г. Била је ћерка Угљеше Ненадића и супруга Брајка Пекпала. В. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 67.

су само искористили наслеђено стање. Међутим, поштована су, чак, и њихова дериватна ктиторска права над Лесновом, што још једном потврђује развијеност правних норми у средњовековој Србији тог доба. Вероватно су им поверавани и мање важни задаци у државној управи, али то је било далеко од утицаја који је имао њихов отац.¹⁵⁹ Помоћ од мајке Ане Марије, која је надживела супруга, у средњовековним условима није била довољна за остваривање већег утицаја.¹⁶⁰

Вести о кесару Гргуру и даље привлаче истраживаче. О његовом великом утицају говори најпре титула која га родбински повезује са Немањићима. За *Gregorie Golubie* знало се и у удаљеној Папској курији 1347. г. Пре фебруара 1361. г. поклонио је раскошне дарове Светом Николи у Барију. Био је један од ктитора Свете Богородице у Зауму код Охрида, која је завршена 1361. г. Велику недоумицу ствара поистовећивање неких личности са овим кесаром због истог имена. Среће се уверење да се Гргур Голубић, који се у дубровачким изворима без икакве титуле јавља између 1362. и 1365. г. као поверљива особа са Урошевог двора, не може изједначити са овим кесаром. Његов брат Иван је тада навођен први и означен је као кнез.¹⁶¹ Никако не треба заборавити да у српским земљама ова титула није заостајала за византијским звањима.¹⁶² Са друге стране, новим аргументима оснажено је старо тумачење по којем се у личности која је 1362. г. учествовала у мировним преговорима са Дубровником види кесар.¹⁶³

¹⁵⁹ Незаснована је претпоставка да су њих двојица око 1381. г. управљали баш областима око Злетова и Штипа. Примеренија је мисао: „[...] али о карактеру њихове евентуалне управе, коју можда деле са мајком, заправо нема вести“. В. С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 22.

¹⁶⁰ Мисли се да је сахрањена у југозападном делу наоса Леснова. Истовремено се преноси став Н. Овчарова, заснован на налазу гроба са представом двоглавог орла, да је сахрањена у епископалној цркви Морозвизда. В. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 37, 133, 142. У вези са Аном Маријом можда треба повезати и налаз из Ђуришког манастира у Овчем Пољу, иако се мисли да је припадао краљици Марији Палеолог. Она је наводно добила на управу споменућу област. Реч је наушници чунастог облика, где је са једне стране двоглави орао, а са друге монограм који је прочитан као Марија. В. Б. Алексова, *Где је сахрањена Марија Палеологова*, Дубровачки анали 4-5 (1956), 213-229; М. Соколоски, *Штип и Штипско во текот на XVI век*, Историја 10-2 (1974), 126-127; *Штип во период од XII – XV век*, Зборник Штип низ вековите I, Штип 1986, 178-179 (Т. Томоски), као и нап. 333 овог рада.

¹⁶¹ М. Шуица, *О кесару Гргуру*, 163-173. Приврженост култу св. Николе у Барију треба најпре објаснити угледањем на Милутина и Стефана Дечанског. В. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 224, 256, 285, 398, 482. О Зауму в. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 103-120 пос. 104, где се износи уверење да је кесар Гргур био управник Девола. Блиско просопографско тумачење као да се налази и у: *Пропусница цара Уроша*, 87-100, посебно 98-99 (Н. Порчић).

¹⁶² М. Благојевић, *Државна управа*, 52.

¹⁶³ *Исто*, 170-171, 182, а посебно 178 нап. 38; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 100-101. О току преговора в. М. Медини, *Дубровник Гучетића*, 96-102. Мало поверења је дато предању о неком

Ако се прихвати последње решење, барем због чињенице да се тако најлакше објашњава постојање двојице утицајних савременика истог имена, уочава се доследност Голубића у давању подршке владару и свом рођаку. Истовремено, био би то наговештај да се Гргур Голубић све више везивао за двор, па чак и повлачио са југа где се нешто раније истицао ктиторском делатношћу. Могуће је, такође, да он око 1365. г. нестаје са животне позорнице.

Године 1369. кесар Новак је подигао цркву св. Богородице на острву Мали Град на Преспанском језеру. У ктиторском натпису није заборавио да спомене свог краља, што је несумњив знак да је стајао уз Вукашина. Узима се да је и њему на располагање стављена једна „држава”.¹⁶⁴ Било је покушаја да се у Вукашину из Преспанског натписа из 1410. г., као и у Дими војводи раних турских пописа деволског краја, пронађу наследници кесара Гргура.¹⁶⁵ То није једина просопографска недоумица у вези са овом личношћу јер га понекад поистовећују са Новаком Мрасоровићем.¹⁶⁶ Њега Мрњавчевићи у повељама, којим су јануара 1366. г. у Скопљу потврдили његов скроман дар светогорском св. Панталејмону, сматрају „угодним властелином”.¹⁶⁷ Ако је заиста реч о истој особи, Новак се пре завршетка преспанског храма додатно уздигао. Ово је могло бити само уз Урошеву сагласност, јер је и у Србији само цар имао на то право.

У вези са горњом даровницом треба подсетити да се Стефан Душан јако трудио око Русика и да је тим путем стекао ктиторска права. Низ српских владара који су га даривали завршава се тек са Ђурђем Бранковићем.¹⁶⁸ Приврженост царевих наследника свакако није случајна и може се објаснити. Ктиторство је била почаст која се по устаљеним правним нормама преносила на потомство. У овом случају недоумица о наследнику није било пошто је Урош био јединац. Поред тога, то је вероватно било и његово владарско право, а по угледу на

војводи Голубовићу које се везује уз средњовековно Врање. В. Ј. Хаџивасиљевић, *Ка историји града Врања*, Врање кроз векове. Избор радова I, Врање 1993, 30-31.

¹⁶⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 117.

¹⁶⁵ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 151-152.

¹⁶⁶ К. Ациевски, *Пелагонија*, 225, 227, са старијом литературом; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 128-129; М. Шуица, *Немирно доба*, 40-41.

¹⁶⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 127-129. Њихова издања у: *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002), 93-98 (С. Ћирковић); *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, на истом месту, 99-102 (Исти).

¹⁶⁸ Д. Бойович, *Руски манастир св. Пантелеймона в древнесербской литературе*, Црквене студије 4 (2007), 230.

оближњи Хиландар где су само окруњени Немањићи добијали задатак да се старају о храму Светог Симеона.¹⁶⁹ Управо због свега изнетог изненађује да се монаси Св. Панталејмона нису обратили цару Урошу, осим ако његова повеља није изгубљена. Јавља се мисао да су на Светој Гори били добро упознати са српским дворским приликама и неприликама и да су пожурили да заштиту потраже од стварног господара. Безобзирност са којом су и касније тражили нове покровитеље оснажује ову мисао.

Нејасноће о начину спровођења савладарства између цара и краља повећава и то што је 9. маја те 1366. г. у престоном Скопљу цар потврдио Хиландару поклоне Николе Стањевића.¹⁷⁰ Реч је о манастиру св. Стефана у Кончи, дакле, о области која је вероватно са више страна била опкољена поседима краља и деспота. Објашњење је нађено у чињеници да је Никола дуго издржавао притисак браће, исказујући приврженост цару Урошу. Убрзо након наведеног датума, схватајући узалудност својих напора и приводећи крају своје последње световне послове, замонашио се. Тиме је своје поседе препустио јачим од себе.¹⁷¹ Ово примамљиво објашњење, чини се, више се не може сматрати јединим. Док су неке титуле биле наследе и почасне, те њиховим носиоцима нису обезбеђивале тачно одређене задатке у државној управи, велики војвода је, између осталог, био врховни заповедник војске у владаревом одсуству и једна од најповерљивијих дворских особа.¹⁷² Никола Стањевић је 1366. г. поверени задатак могао да обавља једино уз сагласност врховне власти. Када је приложио изборно јеванђеље, затражио је од игумана или од братије, као и од *гос' подѣствоујуца срвскою земљю* да никада не однесу његов дар од Хиландараца.¹⁷³ Нема ни трага отклоне од српске државне идеје. Треба веровати да је његовом избору печат дао краљ Вукашин. Такође, даривање Хиландара, или неког другог манастира блиског

¹⁶⁹ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији*, Глас СКА 168, Београд 1935, 81-132; М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, 335-342.

¹⁷⁰ *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002), 103-115 (С. Бојанин).

¹⁷¹ *Исто*, 110; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 95-96, 97-98; *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 587, 589 (Исти); Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 78-79; С. Габелић, *Манастир Конче*, 23.

¹⁷² О великим војводама в. Војвода у: *Лексикон српског средњег века (=Лексикон)*, Београд 1999, 95-97 (Р. Михаљчић – А. Веселиновић – А. Фотић); Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 137-141. Посебно: М. Благојевић, *Државна управа*, 287-297. Вероватно је сахрањен у Кончи. В. С. Габелић, *Манастир Конче*, 27-34.

¹⁷³ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 58 бр. 14.

владарској породици, не мора да означава спремност на повлачење из јавног живота. Утврђено је да су дародавци на тај начин исказивали, најпре, своје јако присуство на политичкој мапи. О томе несумњиво сведочи деловање Милоша Повике и Бранковића, о чему ће бити још речи. Осим тога, показивана је и духовна блискост и спремност на садејство са владарем.¹⁷⁴

Недоумице око тога ко је имао право да потврђује дарове треба, чини се, тумачити несналажењем у новим приликама. Установа заједничког владања јесте била стара у Срба, али никада се није дешавало да формално нижи савладар има више моћи од вишег и правог владара. Стога се није могло ослонити на старе, проверене обичаје, па се поступало по тренутном нахођењу и властитим потребама. Новија истраживања државне структуре и средњовековног поимања власти показала су изненађујућу промењивост и јаку склоност ка прилагођавању политичким односима. Нема разлога да овакав општи закључак не би нашао примену и у овом посебном случају.¹⁷⁵ Претежно преузимање државних надлежности изгледа да је био главни разлог што је народно предање царевог логотета Гојка преиначило у трећег брата Мрњавчевића. Мотив за ову промену потиче из њиховог поистовећивања са државним двором.¹⁷⁶ За исту бројку зна и предање које говори о томе да су Мрњавчевићи обновили светогорски храм Симонопетру.¹⁷⁷ За извесну властелинску породицу Гојковић понешто зна и илирска хералдика.¹⁷⁸ Не одступајући од поставке о тројици браће, повесничар Ђурђа Скендер-бега Барлети преноси претеране извештаје да су тројица браће Вукашин, Андрејаш и Гојко поделили Романију.¹⁷⁹ Јасно је да је овде један од Вукашинових синова преузео место иначе непостојећег стрица.

¹⁷⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 27-45. Цар Урош Николу чак назива и „братом“. в. М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33.

¹⁷⁵ Постоји и уверење да је савладарски однос брзо престао да се формално исказује, тј. да је Вукашин, заправо, био прави узурпатор. С тим у вези су и тумачења Е. П. Наумова дубровачких документима из 1366. г. по којем је у град стигао само Вукашинов посланик. Она су, међутим, слабо прихваћена. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 83-84; К. Ациевски, *Пелагонија*, 226 нап. 61.

¹⁷⁶ Мрњавчевићи, *Енциклопедија Југославије VI*, Zagreb 1965, 173 (М. Динић). При томе није било важно што Гојко припада крају епохе цара Стефана Душана. в. М. Благојевић, *Државна управа*, 181; Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 96-97; С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 68-69.

¹⁷⁷ И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, ЗФФ 14-1, Споменница Фрање Баришића (1979), 214 нап. 19.

¹⁷⁸ С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006, 126-127.

¹⁷⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 100 (Р. Михаљчић).

Оскудни су и подаци о севастократору Влатку. Имао је угледно порекло пошто је његов отац Паскач имао високу кнежевску титулу.¹⁸⁰ У повељи са краја владавине Стефана Душана са спорним елементима датума Влатко је означен само као „правоверни властелин”. Овим актом, сачуваним у виду раног преписа, црква св. Николе у Псачи у жупи Славиште приложена је Хиландару.¹⁸¹ У тамошњој ктиторској композицији, поред обавезних владара, тј. цара Уроша и краља Вукашина, око представе св. Николе насликано је седам чланова породице из три колена. Најпре иду кнез Паскач и његова супруга Озра. Син Влатко је већ означен као севастократор, сведочанство о већ успостављеним сродничким везама са владаром, можда преко супруге Владиславе. Нити спајања са владарском кућом се назиру тек касније. Од бројних храмова у држави Лазаревића, син кесара Угљеше је сахрањен управо у наосу Јефимијиног храма.¹⁸² Њен допринос мужевљевом стреловитом успону је до сада већ посебно истакнут. На тој страни би заправо требало тражити родбинске везе господара Славишта са двовековним владарима Србије. Поред тога, у великашкој породици упадљиво су заступљена лична имена укоренења у владарском роду. Изгледа да је Влатко Паскачић имао сина Стефана, а тако се после звао и један његов његов унук. Дилеме у вези са старијим се јављају поводом оштећене легенде уз лик једне млађе личности са композиције у Псачи.¹⁸³ И поред посведочене склоности Мрњавчевићима неће бити да је кесар Угљеша име добио по серском деспоту, пошто је пре тога његова мајка Владислава неоправдано одређена као сродница Мрњавчевића.¹⁸⁴ Међутим, две породице нису чиниле пуки феудални савез.¹⁸⁵ Издаја се смела мисао да је првобитни слој фресака у Псачи настао 1358-1360. г.

¹⁸⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 52.

¹⁸¹ *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 135-149 (С. Мишић). Уп. Исти, *Југоисточна Србија*, 31, 34-35; М. Благојевић, *Државна управа*, 73.

¹⁸² Г. Томовић, *Морфологија*, 93, где је указано и на вероватно кесарово сродство Јефимијом.

¹⁸³ Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 391, са старијом литературом. Дилема је изнета у склопу контраверзне теорије, те због тога треба држати да је ипак реч о Стефану, посебно што би тада рано умрли стриц и братанац носили исто лично име. Тако прихваћено и у: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 209, 221.

¹⁸⁴ V. R. Petković, *Portreti iz Psače*, Narodna starina sv. 20 knj. 8 broj 3, Zagreb 1929, 202. Није одбачено у: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд Београд 2001, 95, 107-108. Насупрот томе в. Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 385 нап. 4.

¹⁸⁵ У једном поменику са Маркове територије уписан је „Угљеша“ без ближих одредница. Издавач се определио, уз знатне ограде, за истоименог серског деспота. Извесније је да је уписан нешто касније уз белешку „приснопомињани“. То наравно не значи да је пре њега уписани Угљеша заиста кесар Влатковић. В. Н. Целаковски, *Најстарији поменик*, 233.

Тада би Угљеша имао око десет година. Лик краља Вукашина је у распону од 1365. до 1371. г. пресликан преко портрета царице, односно монахиње Јелене, када су и створени услови да млађи син севастократора Влатка понесе титулу кесара.¹⁸⁶ По таквој хронологији 1371. г. Угљеша је нешто преко двадесет лета, а на размеђу векова би имао око 50 година. Осим тога, у том случају би у тешком вазалном походу из 1410. г. учествовао као старац, што ствара не малу сумњу.¹⁸⁷ У корист оваквог решења не иду историјске прилике, пошто је у изворима добро посведочена сарадња царице и краља.¹⁸⁸ Не треба сумњати да је Влатко био један од великаша који је радо признао нове односе у држави. Са правом се, стога, сматра да је кесарску титулу Угљеша дао цар Урош.¹⁸⁹ Узимало се, чак, да је овај догађај непосредно везан за успон краља Вукашина.¹⁹⁰ Јован Угљеша није постао деспот пре успостављања савладарства, па стога ни његов имењак није могао да постане кесар око 1365. г., када је имао десетак година. То се десило негде пре децембра 1371. г., када је највише имао око 17 лета, сасвим довољно да управља „државом” у унутрашњости Царевине.¹⁹¹

Наизменично појављивање две породице на разматраном подручју је последица међусобног преплитања, а не узајамног потирања праћеног окршајима, опсадама и сличним, у изворима непосведоченим, ратним догађајима. То би подразумевало да се Србија још пре Марице расточила на низ полусамосталних феудалних творевина, где су само неке биле под утицајем најмоћнијих Мрњавчевића.¹⁹² По блажем уверењу Влатко Паскачић је након 1355. г. загосподарио Иногоштем, Врањем, а можда чак и Прешевом, делом земље

¹⁸⁶ Пренето по: Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 390-391, са старијом литературом. Против овог става в. Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven, Reaching the Gate of Immortality*, Ниш и Византија 5 (2007), 377, са ранијом литературом.

¹⁸⁷ М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањићи и Лазаревићи, 402-403. Уп. Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 390. По К. Лиречеку кесар је 1423. имао око 64 г. Наведено по: V. R. Petković, *Portreti iz Psače*, 202. Уп. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, Немањићи и Лазаревићи, 312 нап. 32.

¹⁸⁸ О њиховим заједничким поменима в. *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 587 (Р. Михаљчић).

¹⁸⁹ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 31.

¹⁹⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 95.

¹⁹¹ На оковратнику-огрлици портрета стоји само: „син севастократора Угљеша“. В. Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 390.

¹⁹² Х. Матанов, *Княжеството*, 87, 90-91, 108, 172.

Жеглигово, на штету куће Драгаша.¹⁹³ Остварено је основно политичко правило да се држи страна блиским и оданим, а са неповерењем гледа на могуће такмаце - пореклом славне и богате Дејанове синове. Ипак, њихов положај вероватно није био тако тежак. Прошлост Архиљевице показује да су њихове баштине уважаване. Треба имати на уму и њихов узраст, па је барем Јован Драгаш добио и „државу”, полазиште за велике успехе након свега неколико година.¹⁹⁴ „Држава” Паскачића у њиховој близини није била уперена искључиво против Дејанових синова. У начелу, како би се предупредило стапање баштина и „држава”, смишљено су територијално одвајене.¹⁹⁵ Овога пута до преплитања земаља под надзором два дома је дошло по редовном поступку престојавања државног и политичког уређења. Простори око престоног Скопља су поверени личностима од поверења у очекивању снажења Царства. При томе, њихова међусобна нетрпељивост нема изворну потврду. Шта више, показало се да су били сродници .

У важним прилозима посвећеним Урошевом севастократору Влатку дуго је преношено да је овај ковао новац. Ово је, чак, узимано у обзир када су разматрани крајњи домети његове политичке моћи.¹⁹⁶ У последње време две врсте новца са натписом „Вратко” приписују се истоименом властелину Вука Бранковића који се презивао Хранитић.¹⁹⁷

На северу Србије створено је језгро области кнеза Лазара. Чиниле су га Расина, Топлица и Ибар, а поред њих још Реке, Глбочица, као и подручје око Новог Брда са градом Прилепцем у којем је Лазар рођен. Да су „државе” биле моћно средство са успон у највише слојеве политичке орбите јасно је ако се прати успон косовског мученика. Пореклом из Прилепца код Новог Брда, његова

¹⁹³ Михаљчић, *Крај српског царства*, 94-96. Пренето у бројним радовима, па и најновијим: *О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005), 239, 247 (С. Марјановић-Душанић); Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 391-392.

¹⁹⁴ О њиховој држави сажето у: М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 449; С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 32-35, 46-47.

¹⁹⁵ Као да је властела понекад успевала да стекне не много удаљене „државе“ у „Србији“. Поседе Драгаша и Паскачића је раздвајало свега неколико предеоних целина. Ово правило као да није важило за „Романију“.

¹⁹⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Севастократор Влатко и његов новац*, *Старинар* 13 (1938), 71-74. Уп. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 95-96; *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 584 (Исти); С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 11, 35.

¹⁹⁷ В. Иванишевић, *Новчарство*, 170, 282.

„држава” је захватала много више, а средишњи делови су били око Крушевца.¹⁹⁸ У сваком случају, сама баштина није била довољан предуслов за касније успехе. У Пећком родослову, насталом након 1403. г., о успону кнеза Лазара пише: **Прѣжде во самодръжьць, цара Стефана глаголю, отдѣливъ кште при животѣ свокмь странаоу единою своего царства, томоу вьроучаетъ, сею довлити се, и кнезь страны они нарицати се.** Не изоставља се, наравно ни брак са Милицом, даљом сродницом Немањића.¹⁹⁹ Јасно је да су Лазареви утицајни родитељи стајали у позадини овог политичког успона, али и да је двор био благонаклон према њиховом способном сину. Иако означена општијим изразом „страна”, мала је вероватноћа да творац пећког родослова није на памети имао „државу”.²⁰⁰ Дакле, један од најбитнијих ступњева у његовом уздицању је било одређивање и простране територије на управу, што је праћено истовременим додељивањем угледне кнежевске титуле.

Ипак, овај потоњи запис не заслужује потпуно поверење пошто је 1363. г. Лазар, у повељи којом је извршена замена градова и жупа у долини Ибра, наведен као ставилац, а што не подлеже сумњи.²⁰¹ У једном много каснијем спису Лазарев успон је стављен у Душанову епоху и повезан са браком са Милицом. Истакнуто је да је постављен да буде “[...] први ва полате цареве”.²⁰² Тиме се, заправо, хтела пренети иста, погрешна порука, пошто се сада зна да је у то време краљев велики слуга био Лазарев отац Прибац.²⁰³ Ако се поново врати на стабиоца, треба напоменути да је то била изразито дворска титула, на нижој лествици, пошто су је носили млађи властелини из најугледнијих породица на почетку каријере. Била је задужење најпре везано за дворске службе, што искључује веће надлежности у

¹⁹⁸ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 5; Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље од Маричке до Косовске битке*, Зборник: Српски народ, 26; М. Благојевић, *Државна управа*, 53.

¹⁹⁹ Цитирано по: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, 13.

²⁰⁰ Углавном се односи на веће географске или политичке целине. О широкој употреби речи „страна“ В. В. Алексић, *Византија – држава и народ - у делу Razgovor ugodni naroda Slovinskoga Андрије Качића Миошића*, Ниш и Византија 5 (2006), 545-563.

²⁰¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 316. Уп. О улози милосника у овом случају в. М. Благојевић, *Државна управа*, 124-126.

²⁰² *Прича о боју косовском*, Београд 1989², 41 (Ст. Новаковић).

²⁰³ М. Благојевић, *Реформа државне управе и Душанов законик*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, САНУ Научни скупови књига IV, одељење друштвених наука књига III, Београд 2000, 55.

локалној управи, мада управо навођење Лазара 1363. г. као милосника сложеног правног чина, сведочи да је његова моћ већ била завидна. Стога се с правом истиче да је најутицајнију титулу, довољно звучну да парира ромејским титулама са југа државе, добио од Стефана Уроша.²⁰⁴ За сада остаје нејасно зашто је у цитираном историографском спису пренебрегнут истински дародавац великокнежевског достојанства. Најпре се помишља да је први цар засењивао свог сина и последњег Немањића на престолу, пошто је Урош остао у сећању као недостојан владар. Између настанка разматране повеље и Војислављеве смрти је кратко раздобље, те је, тај чин вероватно уследио након септембра 1363. г. Ипак, треба нагласити, по аналогiji са „царским” титулама из „грчког” дела царства, и раније је било простора за више великих кнежева на северу земље, пошто ова титула није била предодређена искључиво за једну особу. Због тога овај догађај најпре треба сместити у раздобље од краја 1363. до косовског обрачуна из 1369. г. пошто су тада Мрњавчевићи победили и ставили цара под строг надзор. Питање је само да ли је додатно уздизање новог великог кнеза остварено уз сагласност Мрњавчевића, који су изненада избили у први план 1363-1364. г., или за време краткотрајног савезништва цар Урош-велики кнез Лазар-жупан Никола. Обрнутим редоследом од њихових титула заправо иде војна моћ трочлане алијансе, а Алтомановић, који се консолидовао само око годину раније је носио уобичајну наследну жупанску титулу. Ако је неко тих месеци из окружења цара Уроша требало да буде уздигнут, то је свакако био он. Титула коју су носили његов отац и стриц не би била препрека у остваривању опсежних политичких намера. Осим тога, Лазарево учешће је било засновано на већ заокруженој територији, где су „државе” вишеструко надмашивале његову баштину. Због тога ће пре бити да је проучавани догађај био негде у време озваничавања неприкосновености браће са југа, најпре Јована Угљеше, овенчаног деспотским венцем, а потом и Вукашиновим краљевским крунисањем.

Два дома су била блиска, посебно што се зна да је Јелена, удовица деспота Јована Угљеше уточиште пронашла код своје рођаке из дома Немањића. Године 1398. кнез Стефан је оклеветан код свог господара, а оптужбе нису биле

²⁰⁴ О ставиоцу в. Исти, *Државна управа*, 31-37, 125 нап. 26, а о кнезу у доба Царства в. *Исто*, 50-53; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, Немањићи и Лазаревићи, 42-45; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 96-98. Уп. Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 26.

нимало наивне. Пут Једрена је са зебњом кренула његова мајка, а из одређених разлога сматрало се да у њеној пратњи треба да има: “[...] рођаку своју, бившу жену деспота Угљеше, а кћер некога ћесара.” Милица је ову сматрала за: „[...] неки стуб и помоћ, нарочито у таквој ствари која се догодила”. Дакле, посебно је истакнуто да у том случају њено посредовање може бити од највеће могуће користи. У наставку је приказана као бољи познавалац турских прилика у односу на књегињу.²⁰⁵ Уследио је чудан сусрет у којем су се две удовице српских владара среле са Бајазитом. Монахиња Јефимија је до краја живота била подсетник на свог супруга јер 1398-1399. г. у Хиландару истиче: “[...] Јефимија монахиња, кћи господина ми кесара Војихне, који лежи овде, негда деспотица”.²⁰⁶ Питање да ли би тако проводила последње године живота да су односи између два двора пре Марице били непријатељски. Лазар је и због тога имао разлога да на дан саме битке из 1369. г. раскине савез са Николом. Године 1371. Вукашин се устремио само на Алтомановића, док извори о збивањима између 1369. до јесени 1371. г. прећуткују непријатељство према кнезу.²⁰⁷ Посредно, Лазарево деловање је ишло на руку Мрњавчевићима, пошто је 1370. г. од Николе преузео Рудник, вероватно најважније привредно средиште између српског Подунавља и јужног Јадрана.²⁰⁸ Нема ни трага вести о договорном наступању кнеза и краља, али је последњем раскол између двојице најљућих противника добро дошао. Један манастир у Борачу по предању је био задужбина краља Марка.²⁰⁹ У Рачком поменику, дакле на далеком северу Србије, Вукашин и Марко су уписани између припадника светородне династије и кнеза Лазара, што је наговештај да су његова права, барем површно, признавана на већини државне територије.²¹⁰ Крупна властела из Лазаревог суседства је спас од његовог притиска могла та потражи код удаљеног краља, увек спремног да укрупња своју странку.

²⁰⁵ Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи – Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 88 (Д. Богдановић). Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 47; Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 96-97, са старијом литературом.

²⁰⁶ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство XIV века хиландарског параклиса Светих Арханђела, Осам векова Хиландара*, 567.

²⁰⁷ Из извора се не види да је и кнез Лазар 1371. г. био Вукашинов непријатељ. В. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 52, 332 (С. Ђирковић).

²⁰⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 133.

²⁰⁹ В. Ђоровић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, 134. Ово није усамљени пример.

²¹⁰ *Сабрана дела Вука Караџића. књига друга. Српски рјечник (1818)*, Београд 1966, XIX; *Поменик манастира Раче*, Бајина башта 2007, 56 (Т. Јовановић).

Све ово упућује да је господар три Мораве остварио краткотрајну и не много блиску сарадњу са Мрњавчевићима у време њихове пуне превласти. Опсег његових поседа му је омогућавао да се постави одмерено. Могло би се помислити да је чак условио своју подршку, што се невољно памтило у наредним деценијама, па услед тога и прећуткивало, јер је откривало кнежев не мали допринос потискивању пређашње династије. Користећи могућности очевих и земаља предатих на управу, Лазар је потчинио оближње феудалце, а онда успешном политиком и ратовањем након 1371. г. додатно раширио међе. Део Стефановог житија од Константина Филозофа: „од почетка подложио под своје ноге” је више пута правилно оцењено у новијим домаћим радовима. Мисли се на догађаје из 1398. г. када је најкрупнија властела уз оштре мере ипак спречена у осамостаљивању и непосредном потчињавању Турцима. Након Косовске битке избило је на видело да су се владарева баштинска земља, заправо, прожимале са поседима недавно потчињених велможа.²¹¹ Кнез Лазар је стрпљиво чекао своју прилику, посебно јер је под своје тешком муком стављао све „силне” из његовог окружења. Пре Маричке битке, поставио је све предуслове за касније заокруживање пуне државне власти, тако да је био надхват самосталне владавине.²¹²

У светлу овог закључка отвара се питање стања на косовско-метохијским просторима, пошто је ова тема само овлаш обрађивана. Не треба посебно наглашавати значај тих крајева у развоју српске средњовековне државности. Били су мост између северних и јужних области, а због свог богатства у виду великог броја становника распоређених у бројним сеоским и градским насељима, те знатним налазиштима племенитих метала, пружали су господарима велике политичке и економске предности. У таквим условима једна феудална породица је, и поред поседовања релативно малог простора у поређењу са другим српским областима, могла располагати осетном снагом. Због тога, на косовско-метохијским просторима треба замислити конгломерат између преосталих поседа

²¹¹ М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Зборник: Српски народ, 61-62; М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1-2 (1997), 7-24; Исти, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, Годишњак за друштвену историју 1 (2004), 7-29.

²¹² У току преговора између деспота Стефана и Млечана 1423. г. представници Републике св. Марка су подсетили да је отац српског владара још 1366. г. њиховим прецима давао повластице. В. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27. Време наводне кнежеве благодатности обавезује на уздржаност, али би и ово могао бити знак дубоке поделе.

првог владара, релативно бројних градских подручја у којима је регална права остваривао краљ, те баштина и „држава” више крупних феудалаца. Последњи су у немирним временима, у граничној зони између властеле из тзв. „рашке” и „грчке”, добијали на тежини. О томе да је властела осећала велике промене и тежила да нађе покровитеље у снагама у успону можда говори и случај челника Манка, чија је удовица Струја, тј. монахиња Марина сахрањена у ктиторији младог краља Марка у Призрену.²¹³

Међу њима, једино је Вук Бранковић располагао са довољне снаге да се упусти у замашније политичке подухвате, али тек након Марице и то, испрва, блиско сарађујући са кнезом Лазаром.²¹⁴ Ипак, ни моћ осталих великаша није за потцењивање. Занимљиво је да је из периода Вукове самосталне владавине сачуван највећи број новца његове подручне властеле.²¹⁵ Вукову власти су прихватили тек након што су приграбили висок ниво самосталности, али недовољну да би стасали у обласне господаре. Признавали су власт појединих господара Косова и Метохије, а вероватно су неки од њих и сами имали знатних користи од честих политичких ломова.²¹⁶ Они су их на крају довели у положај прилично самосталне властеле Вука Бранковића. Каснији извори их приказују као изузетно важне личности и треба веровати да су темељи њихове моћи успостављени још раније.

Посебно су занимљиви Родопи, чија се велика приврженост Вуковим наследницима, а посебно у догађајима након ангорске битке, најпре треба објаснити жељом да се очувају породични поседи. Може се претпоставити да су на неки начин били угрожени за време управе Лазаревића 1396-1402. г.²¹⁷ Касније су вести о Големовићима, али Дубровчани 1438. г. Оливера сматрају *valioso del Signor despot in quelle parte*, што није било могуће без поседовања

²¹³ Види стр. овог 326 рада.

²¹⁴ Још није изгубио вредност приказ успона Вука Бранковића у М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960), 5-30 (Српске земље у средњем веку, 148-153). О међусобним односима између кнеза Лазара и његовог зета В. М. Благојевић, *О издаји или невери*, 7-42. О могућности да је сачуван још један његов портрет В. Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвестиуре владара*, Зборник МС за ликовне уметности 15 (1979), 151-177.

²¹⁵ М. Шуица, *Немирно доба*, 121-128; В. Иванишевић, *Новчарство*, 168-171.

²¹⁶ Тако је Муса као кнежев приврженик на Лабу стекао „државу“. В. М. Благојевић, *Српско краљевство*, 169.

²¹⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 57-58; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд-Бања Лука 1999², 234-235.

простаних поседа. Осетно је и деловање његовог брата Ђурђа.²¹⁸ Поново је корисно указивање на боље проучену властелу (Влатковићи у Крајини, Златоносовићи у Подрињу) у средњовековној босанској држави крајем XIV и у првој половини XV в. Сличан процес је већ осликан и у областима Лазареве државе.²¹⁹

Ипак, на првом месту, свакако, је питање односа Мрњавчевића према Бранковим синовима. За жупана Младена се претпоставља да је био потомак великог кнеза Вукана Немањића.²²⁰ У *Похвали кнезу Лазару* за Вука Бранковића се каже да потиче од „славних и великих” и „од Немањина племене, Бранка же севастократора син, Младенов же внук”.²²¹ Следећи се истиче Бранко Младеновић, који је постао севастократор и добио на управу области на југу.²²² Његови синови су били Никола Радоња, Гргур и Вук. Бројни истраживачи су у личности који је за време краља Вукашина управљала Пологом видели средњег међу браћом. Стање изворне грађе се није променило тако да поуздан одговор остаје и даље скривен.²²³ Њему се приписује једна врста новца, чије ковање се крајње оквирно ставља у раздобље између 1380. и 1395. г.²²⁴

Садржајније су вести о браку између Николе Радоње и Вукашинове и Угљешине сестре Јелене. Увек треба имати на уму да је управо брачна политика Мрњавчевића у великој мери допринела њиховом успону. Самом Угљешини је женидба са Војихнином Јеленом отворила многа врата. Међутим, његов животни век одређује и то што се питао још у време краткотрајне владавине Драгутиновог

²¹⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 243-244, 275-277, цитат са стр. 276.

²¹⁹ О односу владара према властели такође В. Н. Matanov, *Problems of the State Structures*, 121.

²²⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 44.

²²¹ Данило III прави разлику па за Вука каже да је од „племена“, а за Милицу да је од „корена“ Немањиног. В. Ђ. Сп. Радојчић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и турско доба, Нови Сад 1967, 173. Српски патријарх је пристрасан у корист кнеза Лазара пошто је веза без посредног брака по женској линији била много јача.

²²² Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 125; М. Спремић, *Десном Ђурађ Бранковић*, 16-17; Isti, *La Famille serbe des Branković-considerations Genealogiques et Heraldiques*, ЗРВИ 41 (2004), 441-449; М. Благојевић, *Државна управа*, 44-46; Исти, *Српско краљевство*, 160.

²²³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, Сремски Карловци 1923, 14 бр. 6054; М. А. Селищев, *Полог и его болгарское население*, София 1981², 128; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 17, 104; Исти, *Охрид и Охридската архиепископија во XIV век*, Историја 16-1 (1980), 174; *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006), 145 (Р. Михаљчић); *Слово браће Бранковића*, 163 (Р. Михаљчић – И. Шпадијер).

²²⁴ В. Иванишевић, *Новчарство*, 169.

сина Владислава.²²⁵ Са друге стране, своју сестру истог имена браћа Мрњавчевић, или њихови родитељи, су дала за сина севастократора Бранка. Тим путем им је указана велика част, иако се нешто касније по титули нижи властелин уздигао на неслућене висине, па је њихов шурак у ствари био упућен да их следи.²²⁶ Примећује се да су све филијације Мрњавчевића, заправо, успостављене са особама које су имале велики утицај на политички развитак епохе. Нема разлога да се верује како је у овом случају направљен изузетак. Несрећан ток овог брака одредио је даљу судбину Николе Радоње, којег су сматрали за „веома благородног господина”. Јелена и две мале ћерке су помрле, можда од куге. Она је, изгледа, 1364. г. однела и васељенског патријарха који се тада због тешких преговора нашао у Серу. Наслућује се да је Никола Радоња, можда, трајније боравио у овом граду, или суседним областима. Својим најдражим је сазидао гробницу у виду параклиса св. Николе изнад главне цркве св. Јована Претече на Маникејској Гори. Особи, која је, док је још била мирјанин, на Светој Гори памћена као велики добротвор, после оваквог губитка није остајало пуно избора. Као монах Роман, најкасније 1364. г., а потом и као великосхимник Герасим, оставио је дубок траг у духовном и политичком деловању на Светој Гори и српским земљама.²²⁷

На најмлађег Вука Бранковића је, стицајем углавном слабо познатих околности, пао највећи терет задатка очувања и уздизања породице. Порекло њихове моћи у време Немањића било је двојако. Први део је водио до владара, чијом милошћу је Бранко Младеновић управљао богатим и важним Охридом и његовом околином.²²⁸ Да је смрт севастократора подстакла промену у његовој управној области види се и из законодавства Стефана Душана. Драстично неодговорно понашање у повереној области је кажњавано одузимањем

²²⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 46-47.

²²⁶ О брачној политици Мрњавчевића прегледно В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 77-78; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 157 нап. 80. Овим браком објашњавана је сличност ковања две породице. В. Исто, 157 нап. 80. Вукашинов новац је заправо утицао на ковања већине српске властеле. В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 143.

²²⁷ М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 81-83; М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар*, Осам векова Хиландара, 71-73, цитат са стр. 71. О параклису св. Николе В. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 60, 84, 170-171, где се наслућује садејство са серским деспотом по питању избора уметника. Исти, *Зидно сликарство XIV века хиландарског параклиса Светих Арханђела*, 569-571; С. Пајић – Р. Д'Амико, „Између обала Јадрана“ - *Богородица Пелагонитиса: Заједничка иконографска тема српског и италијанског сликарства*, Ниш и Византија 9 (2011), 306.

²²⁸ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 16, 121-124; Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 125; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 16-17.

„државе” без права на неку другу.²²⁹ У то време средишња власт је још могла како тако да усмерава крупнију властелу. Трајнијим се показао углед који је потицао од поседа у Дреници које су они сами 1365. г. упадљиво својатали. Како било, у споменутој косовској жупи севастократор Бранко је подигао цркву св. Арханђела. Споменуте године браћа Вук и Гргур су је на молбу брата Романа уступили Хиландару. Важно је да је потврда овог прилога дошла од стране цара Уроша 11. марта 1365. г. у Приштини. Након овог датума, а пре цареве смрти крајем 1371. г., Вук Бранковић је сам прилагао, тако да је та хиландарска метохија нарасла на укупно седам дреничких села и једно селиште. Чинећи то, све више истиче своју посебност.²³⁰

Недоумицу ствара сазнање да је у то време српски владар вероватно већ наступао са Вукашином, који са југа државе потискује њему верне Бранковиће. Наиме, сматра се да је породични ктиторски приказ у охридској Богородици Перивлепте настао пре 1365. г., те да су Бранкови синови зато поклањали своје баштинске поседе у Дреници. Заборавља се да су се једино такви комплекси земљишта могли даривати. Није довољно разјашњена ни супротност по којој се властеоска породица одриче имовине управо у време наводних највећих изазова, а да нема ни помена адерфата који би пружили извесну безбедност. За већину крупније властеле самостално ктиторство био је својеврстан политички манифест којим су савременицима говорили да су присутни на политичкој сцени. Обично су њихови храмови придруживани угледнијим црквеним установама о којима се посебно старао владар. Таквим поступцима исказивана је духовна сагласност са њим, а посредно и феудална потчињеност и приврженост сениору. У случају Бранковића у обзир је дошао, као што се видело, Хиландар, али и Кутлумуш, који је пре тога привлачио пажњу цара Стефана, монахиње Јелисавете, деспота Јоване Угљеше, његовог „оца” кесара, тачније Војихне, а на крају и Вука Бранковића и Радоње. Последња двојица су се у помагању Кутлумушу свакако истакли између 1365. и јесени 1370. г. када је настао први тестамент манастирског игумана

²²⁹ М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 163.

²³⁰ Поред радова из нап. 227 в. М. Динић, *Област Бранковића*, 148; М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII-XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008), 28-29; Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелеве*, 166 нап. 27; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 219 нап. 8; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 21, 23; Исти, *Бранковићи и Света Гора*, 82, 84.

Харитона, а који заправо говори о ранијим добротворима.²³¹ Ако се пође од тог става, јасно је да се Бранковићи нису повлачили, већ да су ојачали своје јавно присуство. При томе, везали су се за владајући род у ужем смислу, што је сасвим у складу са очекиваним поступцима властеле. Истовремено, пратили су и деспота Угљешу који се браком придружио Немањићима, а затим и обележио последњих пет година седмог десетлећа. Тиме се још једном оцртавају блиске везе између потомака охридског севастократора и господара Сера.

Стекле су се околности које су Бранкове синове упутиле да рачунају првенствено на дреничку баштину. Изостанак Бранкових синова у Охриду се повезује са наглим успоном Мрњавчевића.²³² Међутим, јако је и уверење да су се добровољно повукли.²³³ У светлу података о међусобним родбинским везама, те непобитног става да „државе” у начелу нису наследне, знатну предност треба дати другом ставу.²³⁴

Остало је још да се размотри питање места истакнутог Хлапена у новоустановљеним односима. Његово деловање је, међутим, слабо познато у овом периоду. Као да су историчари и даље под ретроспективном изјавом Јована Кантакузина о брзом распаду Царства. Средином седме деценије још није било простора за формирање посебне области, посебно не тако мале целине која би захватала само Бер и Воден.²³⁵ Било је покушаја да се Хлапен препозна у властелину Радославу, заслужном за дизање цркве у Кучевишту.²³⁶ Другом приликом, ближе непозната властелинка Радослава претворана је у овог великаша у коментару једног поменика блиског Мрњавчевићима.²³⁷ Поистовећивање овог

²³¹ Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 219; Д. Кораћ, *Света Гора*, 126, 127-128, 135-136, 169, где се такође истиче ова филијација.

²³² Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 255; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 17. Повезаност ове породице са Урошем наглашена у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 74, 78. Да су неки Бранкови синови добили неке титуле од цара оне би накнадно биле забележене, барем у случају дуговечног Вука. В. Исто, 74.

²³³ Исто, 78; К. Ациевски, *Пелагонија*, 23, са старијом литературом. Наглашено је да портети Бранкових синова представљају јединствен случај у српском зидном сликарству да властела буде насликана поред врховног владара као представник локалне власти. В. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 262.

²³⁴ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 32.

²³⁵ Хлапен већ од почетка шесте деценије оцењен као самостални владар. В. Н. Матанов, *Radoslav Hlapen – souverain féodal en Macédoine méridional durant le troisième quart du XIVe siècle*, *Études balkaniques* 4 Sofia 1983, 68-87; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 61-63.

²³⁶ Исти, *Княжеството*, 28-30, са старијом литературом. Уп. *ВИИИЈ* VI, 520 нап. 514 (Б. Ферјанчић); М. Благојевић, *Државна управа*, 41 нап. 21.

²³⁷ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234.

„Радослава” Хлапена са истоименом особом која је у једном акту из Сера 1365. г. означена као „зет” царице Јелене, такође је упутило на погрешан пут.²³⁸ Утицајном феудалцу, господару два стратешки постављена града и њима суседним областима, није приличило стално место на било чијем двору.²³⁹

Хлапен је, заправо, скоро сигурно себи приграбио огроман утицај, што најбоље показује брак Вукашиновог сина Марка са његовом ћерком Јеленом. Општи је утисак да је склопљен пре 1371. г., нарочито што се Хлапен већ 1330. г. спомиње као носилац важних управних задатака. Овај брак није био складан, а у патријархалном свету Јелена је приказана у најгорем светлу.²⁴⁰ Од њених личних особина важније је место њеног оца у оновременој Србији, много значајније него што се наслућивало. Како је био изданак светородне лозе овим браком се, поред Јована Угљеше, и други члан ове породице повезао са Немањићима. Јеленина рука је двору у Прилепу била важан део ширег политичког нацрта. Успостављање новог савладарства је била или његова основна тачка или случајна последица.

На крају, примећује се законитост по којој су сви каснији обласни господари темеље своје моћи изградили „слободним” схватања свог личног положаја у државном устројству.²⁴¹ Изузетак нису били ни Балшићи који се у овом раду пре битке у Черноменским луговима приказују само као прилично самосвојна Вукашинова властела, под чијом заштитом су пркосили западним суседима.²⁴² Упоређивањем интитулација најранијих повеља изашлих из породичне канцеларије Балшића са нешто ранијим писмима српске велелепне господе из јадранског залеђа (кнез Вратко, кнез Војислава, жупан Никола) примећује се да суштинске разлике и нема. Тон и начин обраћања у оба случаја су у складу са језиком примереним угледним поданицима државе.²⁴³ Појединости мањкају, али природно је помислити да је у походу против Николе краљ Вукашин наглашавао своју легитимност и тежњу да се обнови дуго жељени мир. Стога ни Балшићи нису могли бити посматрани као независни савезници, већ само као поданици са

²³⁸ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 87-89. Реч је о једном браће Повика. в. стр. 17 овог рада, као и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 73-74.

²³⁹ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 125-126.

²⁴⁰ *Исто*, 158-159.

²⁴¹ Ст. Новаковић је раније мислио да су били проијари. В. Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 142 нап. 360.

²⁴² Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 24. И поред бројних разлика, њихов међусобан однос суштински не одудара много од каснијег односа између кнеза Лазара и Вука Бранковића.

²⁴³ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 35.

изузетно великим овлашћењима. Краљев нестанак су најбоље искористили захватајући можда и највише пространства управо убијеног краља.²⁴⁴ Тек тада су постали истински обласни господари са увећаним тежњама на више поља. Чак и тада су се испрва кретали у задатом државном оквиру. Страцимир Балшић је 1372. г. сахрањен као монах Сава у Душановим Св. Арханђелима, а Ђурађ је отерао Вукашинову Оливеру и оженио Мркшину удовицу, заправо сестричину по полусестри првог српског цара.²⁴⁵

Испливава још један став, који можда има још далекосежније последице. Кратак осврт на прилике у владарској породици можда пружа кључно објашњење зашто је дошло до урушавања државног устројства под Урошем. Српска држава у суштини никада није превазишла ступањ патримонијалне владавине. Господарило се уз опсежни осланац на ужу и ширу породицу. Мушки чланови су политичку моћ заснивали на баштинама и „државама”. Жене су често удаване за способну властелу која је попуњавала празнине када међу Немањићима није било довољно способних људи да понесу терете немирне епохе. То се посебно односи на ратничке вештине, па тако Душанов шурак добија умирене градове са поданицима окренутим трговини, али зато двојица адоптираних царевих „укућана”, војводе Прељуб и Јован Угљеша, држе кључне, недавно запоседнуте, крајине према Византији.

Изгледа да је Душанова смрт дошла у тренутку када је подела моћи међу њему блиским сарадницима била на измаку. Нова, у чијем средишту би био нови владар, још није до краја уобличена. У мање од десетлећа са животне позорнице нестало је више кључних личности, а коначни губитак кормила је наступио смрћу Војислава Војиновића. Отприлике након 1363. г. требало би да је додељено звање Дејановом, потом и Паскачевом сину, а оправдано се сумња да се тада уздигао и кнез Лазар. Сасвим је могуће да су се и претходна поколења Немањића сусретала са сличним потешкоћама, али никада раније под њима није била толико пространа територија. Након укључивања напредних делова Византије, феудалцима су

²⁴⁴ Можда су држали границу према жупану Николу, што им је дало и одлучујућу предност.

²⁴⁵ Г. Томовић, *Морфологија*, 78; *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 28 (С. Мишић). Да ли је и овај брак, поред господарења пространим територијама, омогућио Ђурађу да одређује ток државних сабора?

постале доступне до тада неслућене привредне снаге.²⁴⁶ Свега тога као да су били свесни на Урошевим двору, што се вероватно одразило на њихов став према догађајима у Тесалији 1355-1360. г. и око Валоне. Без њих је држава и даље имала природне границе, те је лако прегрмела те губитке. Решење за видну слабост државе проузроковане слабим царем наметнуло се у лику до тада мало познатог Вукашина.²⁴⁷ У позадини је најпре стајао његов брат са којим је била бројна властела из Серске области. Од изданка Немањића пришли су им Хлапен, још у жеку снаге, те недовољно стасали Бранковићи, као и господари Славишта.

Поред неспособног и бездетног цара, овакво стање у земљи је суштински значило почетак краја старе династије.²⁴⁸ Покушај противљења Николе Алтомановића и самог Уроша је задоцнио. У току 1368. г. готово је била обновљена жупанова власт у стричевим областима на које је полагао право као најстарији мушки члан породице.²⁴⁹ Новембра 1368. г. забележен је Лајошев продор дубоко на југ, чак и на простор данашње источне Србије. Овај поход је вероватно део збивања око Видина који су Бугари 1369. г. повратили од Мађара.²⁵⁰ Питање је да ли је све то имало непосредне везе са појавом Николе Алтомановића, сарадником Николе Горјанског, па чак и са сукобом на Косову. Док је млади жупан поново окупио земље које је до пре пет-шест година држао његов стриц, противници су се већ довољно учврстили. Николина историјска улога је најпре у томе што се показао као најозбиљнија брана за брзо и несметано ширење политичке моћи Мрњавчевића на готово целу државну територију. Стога су у освит Маричке битке српске земље биле дубоко разједињене. Не треба посебно наглашавати да се све то одразило на начин на који су краљ и деспот кренули против Турака, али се неминовно пренело и на положај њихових територијалних наследника.

²⁴⁶ Још је у понашању Хреље назрета клица каснијег неповољног развитка. В. М. Динић, *Реља Охмућевић - историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966), 95. Материјални траг њихове нарасле самосвести су и њихове ктиторije.

²⁴⁷ За наводну пробугарску странку међу властелом Царства В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 183-184.

²⁴⁸ Потребу за јаком влашћу, посебно услед опасности са стране истакнута још у: В. Ћоровић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, 134-135.

²⁴⁹ С. Мишић, *Хумска земља*, 69.

²⁵⁰ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 5; Исти, *Крај српског царства*, 167; М. Антоновић, *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку*, Браничевски гласник 3-4 (2006), 21-22.

УСПОН ДЕЈАНОВИЋА

Међу властелом последњих Немањића угледом и утицајним везама свакако се издвајао севастократор, а потом и деспот, Дејан. Његови синови су након Маричког слома постали самостални обласни господари, те је неопходан подробан приказ најраније познате прошлости ове породице.²⁵¹

Већ је И. Руварац показао отклон од Халкокондилог писања по коме је великаш Жарко био родоначелник ове породице.²⁵² Може бити корисна примедба да је Лаоник био склон да историјске личности назива очевим именима. Тим пре остаје извесније да је Дејан у овом спису помешан са својим зетом.²⁵³ Такође, смео је став по којем је Лаонику, старом историчару, на располагању стајала нека врста породичног родослова Драгаша.²⁵⁴ То у знатној мери важи и за тврдњу по којој је приказао њихову делатност бираним речима због великог утицаја и угледа Јелене Драгаш Палеолог у позном византијском друштву.²⁵⁵ Такође, отклоњена је и заблуда по којој је Дејан био брат деспота Оливера и његовог наводног брата Богдана.²⁵⁶

На севастокатора Дејана односе се вести из зрелих година живота. Реч је о добро познатом обраћању папе личностима блиским српском двору с почетка маја 1355. г.²⁵⁷ У том раздобљу требало би да је настала и потврдна повеља Стефана Душана којом је завршен низ правних поступака о оснивању Дејановог манастира, још тада прозваног Архилјевица. Овде треба истаћи да је Дејан био толико близак владару да сам интервенише код њега. Очигледно му није било

²⁵¹ Прегледи литературе, између осталог, налазе се у: Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8-9 (1979), 193 нап. 30; Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 75-77.

²⁵² И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 56, 73, 81-88, (Р. Михаљчић). Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 10-12.

²⁵³ М. Рајачић, *Севастократор Дејан*, ИЧ 3-4 (1953), 18; Х. Матанов, *Југозападните бљгарски зема*, 70; Исти, *Књажевство*, 14-15.

²⁵⁴ Е. Наумов, *Трагите и остатоците од радословот на Дејановиќи*, *Историја* 1 (1974), 195-214. Уп. Исти, *Књажевство*, 11.

²⁵⁵ Исти, *Књажевство*, 11, 89.

²⁵⁶ Такво залагање још присутно у: Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 9. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 14.

²⁵⁷ Д. Драгојловић, *Политика апостолске столице на Балканском полуострву пре и после Косовске битке*, *Косовска битка 1389. године и њене последице*, Београд 1991, 66-67, где је дат и политички оквир у којем је настао овај документ.

неопходно посредништво виђенијих људи. Ово је додатни знак припадања највишем дворском кругу.²⁵⁸

Налази нових фресака у цркви светог Ваведења Богородице у скопском селу Кучевиште доносе велике помаке науци. Међу ктиторима приказан је и извесни војвода Дејан, који је, сасвим исхитрено поистовећен са каснијим српским деспотом. Створени низ претпоставки тицао се и војводине супруге Владиславе, претпостављене прве Дејанове супруге, те њихових синова.²⁵⁹ Ова заблуда је довела до нових, као приликом тумачења једне скупине историјских личности из цркве св. Николе из Калотине на крајњем истоку Бугарске. Заснива се на наводним поменима Дејана и Владиславе, те извесног Радослава, а посебно на томе да се иста имена понављају у Кучевишту. Међутим, у случају натписа из горњег Понишавља читљива су само почетна слова прва два имена. Изгледа да се приликом њиховог тумачења прилагођавало управо личностима из храма крај Скопља. На крају је погрешно закључено да је Дејан био бугарски великаш који је између 1331. и 1334-1337. г. постао Душанов вазал.²⁶⁰ Тиме се број прилога у којима се Дејаново порекло тражи међу бугарским бољарима додатно повећао. Ту спада и његово одређивање за земенског властелина. Неверни Дејан је наводно четрдесетих година XIV в. прешао на двор Стефана Душана незадовољан браком свог првог владара покрштеном Јеврејком.²⁶¹

Оспоравање је дошло и у виду обновљених залагања да је војвода из Кучевишта заправо Дејан Мањак. Године 1333. чинио је најближу пратњу српског владара, а његова реч се слушала приликом промене државне границе.²⁶²

²⁵⁸ Ст. Станојевић, *Интервенција (Петиција)*, Студије о српској дипломатици. Глас СКА ХСВИ, други разред 56, Сарајево 1920, 79-116, посебно 108.

²⁵⁹ З. Расолкоска - Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф 16 (1985), 41-53; Х. Матанов, *Произходът на рода Драгаши (Дејановичи)*, Векове 6 (1984), 34-38; Исти, *Към историческата география на Северна Македония през втората четвѐрт на XIV век (владенията на севастократор и деспот Дјан)*, Годишник на СУ, Център за Славяно-византийски проучвания "Ив. Дуйчев", том 84-85 (4), 1990-1991, 15. Неки ставови измењени, али без промене општег курса у: Исти, *Княжеството*, 21-32, 51. Одбачени у: С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 31 нап. 67. Уп. Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven*, 369-370.

²⁶⁰ G. Gerov - A. Kirin, *New data on the fourteenth-century mural paintings in the church of Sveti Nikola (Sr. Nicholas) in Kalotina*, Зограф, 23 (1993-1994), 51-64. Пиротски крај није улазио у састав државе Дејановића.

²⁶¹ Изнео је И. Дујчев. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 74-75, са старијом литературом.

²⁶² И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 16, 51, 116, 204 нап. 53, 269. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 22 нап. 50, 27-28. За литературу о Мањковом изједначавању са деспотом Дејаном В. Исто, 14. Поистовећени у: М. Рајачић, *Севастократор Дејан*, 18-19. Међутим, против тога још: И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 87 (Р. Михаљчић); С. Смядовски, *Надписите към Земенските стенописи*,

На још неке личности које су се звале исто, или слично, недавно је бачено ново светло.²⁶³ Није немогуће да је село Мањак из Грделичке клисуре, у којем има доста остатака старина, у некој вези са овим великашом или његовом породицом.²⁶⁴

Прилично су основана мишљења по којима је Дејан, који се између 1362. и 1365. г. јавља на месту логотета, могао бити родоначелник ове породице. Нових историјских врела нема, али се променило виђење места ових функционера у склопу средишње државне управе. Извори логотете увек приказују као моћне и угледне велможе. Поред тога, задатак вођења сложених преговора са Дубровником у време поремећених односа на почетку шесте деценије морала је бити поверена, у складу са обичајима у немањихкој Србији и Босни, не само људима од поверења, већ и личностима иза којих је стајала стварна моћ.²⁶⁵ Недавно се знатно променило и виђење начина на који су Срби и Дубровчани настојали да изгледе своје, ратом поремећене односе. Требало би да је логотет Дејан споменут као угледни властелин из дворског окружења, а не као посланик који се у једном тренутку обрео у јадранском граду.²⁶⁶ Ово логично решење, истовремено, отклања неке нелогичности у досадашњим тумачењима и стога га треба прихватити. Ово је у складу и са датирањем беловског живописа у крај 50-тих и почетак 60-тих година XIV в.²⁶⁷

Проучавања ове теме су проширена, а донекле и отежана, што је уз лична имена ближних или даљих чланова ове породице у најмање три генерације стављан додаток Драгаш. Како се у позним изворима приписује и Дејану, а посебно како су га заједно носила браћа Јован и Константин, нема разлога да се не припише и њиховом оцу. Већ дуго није сасвим исправно гледиште да су у том раздобљу ретко постојала стална презимена. Многа хумско-требињска властела се поред

София 1989, 85. Уп. З. Расолкоска - Николовска, *О ктиторским портретима*, 41-54; *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010), 45 (Д. Јечменица).

²⁶³ М. Благојевић, *Државна управа*, 48, 211, посебно 212 нап. 39, где је указано на гроб Марине Стује преминуле 1372. г., супруге извесног челника Манка (или Мањка). Уп. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 44.

²⁶⁴ Ј. Трифуноски, *Грделичка клисура. Антропогеографска расправа*, Лесковац 1964, 112-113.

²⁶⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 170, 171, 178 нап. 38, 182; С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 69. Поред логотета Дејана, реч је о извесном Гргуру, о чему је већ писано.

²⁶⁶ *Пропусница цара Уроша*, 87-100, посебно 95-98 (Н. Порчић). У Дубровнику је тим приликама функцији дато првенство над титулом.

²⁶⁷ Х. Матанов, *Княжеството*, 72-73. Нови став је да је други слој настао између 1354-1355. и 1373-1375. г. В. С. Смядовски, *Надписите*, 87.

патронимика означава и правим породичним или родовским презименом. Појединци су се најчешће називали по оцу да би се избегла могућа замена лица истог имена из рода.²⁶⁸ Друго је питање да ли је Драгаш било надимак, па касније прерасло у неку врсту породичног презимена. Можда се радило и о имену Дејановог оца. Када су у питању, пак, његови синови, у обзир долази и дублет народног и хришћанско-библијског имена, тако честог међу Јужним Словенима. Они се на простору словенско-хеленског етничког преплитања у првој половини XIV в. углавном срећу код првог становништа. Постоје изузеци, па се јављају и парови два словенска, или два хришћанска имена. Док се они могу подвести као случајеви личног имена појашњеног очевим, јављају се и неки примери где се у више поколења породице зависног становништва, чији чланови носе хришћанска лична обележја, доследно понавља и пратеће словенско име. Тиме је оно стекло одлике презимена, и то у савременом смислу речи.²⁶⁹ Ово би показало да појава својствена породици Драгаш заправо није усамљена, већ само ретка. Посебно често у оваквом упаривању учествује име Јован, због чега је упечатљивије Драгаш стекло благу превагу.²⁷⁰ Старији брат је био склонији да на новцу истакне само народно име.²⁷¹

У том смислу занимљив је један запис из цркве св. Преображења у селу Њивици са северне Преспе из 1373. г., а који гласи: „Помени, Господе, душе твојих слугу Михаила, Константина и Манојла [...] Драгаша”.²⁷² Овај прилог није од велике користи за историју породичног владања Дејанових синова, али упућује да се облик Драгаш може прихватити као рани облик породичног презимена. На деветом листу уништеног рукописа Лесновског поменика читало се: „деспота

²⁶⁸ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 405-406.

²⁶⁹ Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, ЗРВИ 40 (2003), 111-113.

²⁷⁰ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 173 нап. 97; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 287-291; И. Ђурић, „Ектесис неа“ - византијски приручник за „питакиа“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века, ЗФФ 12-1 (1974), Споменица Георгија Острогорског, 430; Исти, *Евдокија Комнина*, 263 нап. 11; Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Од. Ист. Наука 2 (1980), 90; Х. Матанов, *Княжеството*, 13. Неоснован је став да се „презиме“ Драгаш преносило по женској линији. в. *Исто*, 15, 37.

²⁷¹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 159, 269.

²⁷² И. Биљарски, *Погановският поменик*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византијски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 84-85 (1) (1990-1991), София 1999, 66-67. Превод са бугарског по: Х. Матанов, *Княжеството*, 116-117. Уп. Исти, *Феодални княжества през 14. в., отразени в османската административно-територијална система*, Исторически преглед 4 (1984), 79.

Драгаша Константина”. Вредност овог места је и у томе што је то једини податак који потиче са простора његове државе где се напоредо уз лично јавља и породично име.²⁷³ Ово није усамљен случај да се Константину приписује деспотска титула.²⁷⁴ Домаћи медиевисти су пропустили управо наведено место, тако да је тек византологија установила да је и он носио неку врсту презимена Драгаш. Ту је и податак да је у актима хиландарског братства означена смрт: **Костандинъ Драгашъ**.²⁷⁵

Међу Јужним Словенима су имена са основом „Драг” била прилично заступљена, те је доста напора уложено у повезивању неких личности са Дејаном Драгашом. Међу старијим спада скретање пажње на то да је И. Јастребов у старој цркви села Јошанице, удаљеној пет сати од Пећи, нашао плочу с натписом који би савременим језиком гласио: „Месеца новембра у 3 дан престави се Јован, а зовом Дра [...] (нечитко). Вечна му памет. Овде лежи тело његово”.²⁷⁶ Помишљало се чак и на жупана Драгоша, познатог из догађаја са краја XIII в.²⁷⁷ Ближе средини наредног столећа живео је Јован Драгушин, великаш славног порекла који се везује за Полошко.²⁷⁸ У ову скупину би спадала и временски одређенија вест о неком Косачић Драгашу, властелину Балшића.²⁷⁹ Године 1453. турски попис бележи хришћанина спахију сличног имена.²⁸⁰ Претходни случајеви су наведени само да би се указало како звучна сличност није довољна за међусобно поистовећивање различитих особа.²⁸¹ Такав поступак је, међутим, више пута примењиван у случају ове породице, о чему ће бити још речи.

²⁷³ Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левшике*, Старинар 15 (1942), 45; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 44 (магистарски рад).

²⁷⁴ В. нап. 1976 овог рада. Уп. И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 265-266.

²⁷⁵ Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 287-294. Такође: В. Мошин, *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског Филозофског факултета, 4-9, Скопље 1940, 196. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 173 нап. 97; М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 343; Р. Тричкових, *Српска црква*, 90.

²⁷⁶ Ђ. Радојчић, *Листина манастира Петре од октобра 1395 год. Нов извор за хронологију битке на Ровинама*, Богословље II 4 (1927) Београд Земун, 294 нап. 3.

²⁷⁷ Х. Матанов, *Княжеството*, 15. О томе више В. С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003), 5-18.

²⁷⁸ Х. Матанов, *Княжеството*, 37.

²⁷⁹ К. Јиречек, *Споменици српски*, књига трећа, Београд 2007², 38 (А. Веселиновић - Р. Михалчић). уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 135.

²⁸⁰ Т. Томоски, *Прашањето на Коџацик*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 65.

²⁸¹ Између осталог: Radoie сопрано de Dragas de Raguxj. В. *Из Дубровачког архива I*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САН, Треће одељење, књ. XVII, Београд 1957, 65 (М. Динић).

Временом се издвојио још један историографски проблем, непосредно везан за претпостављену Дејанову супругу. Високе титуле византијских корена указивале су да је Дејан на неки начин чинио родбински круг Немањића. У тзв. Архилевичкој повељи то је наглашено тиме што је ословљаван са „брат царства ми”.²⁸² Све до једног краћег прилога искључиво се узимало да је филијација остварена браком са Теодором, ћерком Стефана Дечанског. Део његових закључака је: ова принцеза потиче из брака са Византинком Маријом Палеолог, а не са Бугарком Теодором; рођена је око 1330. г. пошто је око 1346. г. насликана на Лози Немањића у Дечанима као девојка од 16-17 година; ова Немањићка није Јевдокија, у изворима добро посведочена супруга севастократора и деспота Дејана, пошто је из овог брака рођена Теодора, а мајка и ћерка нису могле да носе исто име; што је још важније, ћерка је 1356-1357. г. већ била удата за властелина Жарка и имала децу. Следи да је: “[...] немогуће да та девојчица од осам или девет година буде способна за брачни живот у пуном смислу и да у својој деветој години роди сина Мркшу”.²⁸³

Нови став није остао незапажен. Веза Теодоре и Дејана је навођена уз ограду да о начину добијања високог достојанства “[...] извори ништа не говоре [...]”.²⁸⁴ Исти аутор је у другом референтном делу пренео како је уверење да је Дејан био ожењен Теодором поколебано.²⁸⁵ Ново тумачење је потом чак и одлучније прихваћено. Најпре је устврђено за Дејана да “[...] није сигурно да је био зет Душанов [...]”.²⁸⁶ У књизи намењеној широј јавности сажето је пренет историјат истраживања и закључак да “[...] ваља тражити друго објашњење Дејановог сродства с царем Стефаном Душаном”.²⁸⁷ У књизи посвећеној распаду Српске царевине Теодора је и даље сматрана Дејановом женом, али се у напомени пошло од Пурковићеве реконструкције године њеног рођења да би се закључило како: „разлика у годинама није била препрека за брак у средњем веку. Уосталом,

²⁸² М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33. О оваквом ословљавању ће бити још речи. Сумње у Дејаново највише достојанство у: Х. Матанов, *Княжеството*, 46-48.

²⁸³ М. Purković, *Byzantinoserbica*, *Byzantinische Zeitschrift* 45 (1952), 43-47; Исти, *Принцезе из куће Немањића: историјска студија*, Београд 1996², 65-75, цитат са стр. 68. Уп. В. Алексић, *Миодрог Пурковић о Теодори*, 73-85.

²⁸⁴ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 168-169.

²⁸⁵ Исти, *Севастократори и кесари у српском царству*, ЗФФ 11-1 (1970), 259-260.

²⁸⁶ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960³, 446 (С. Ћирковић).

²⁸⁷ Б. Ферјанчић - С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 174.

Теодора је дуго живела као удовица после смрти свога мужа”.²⁸⁸ Други аутор преносу већину тада доступних ставова о овом питању и енергично иступа против брака између Теодоре и српског великаша, сматрајући да се у супротном врши насиље над изворима.²⁸⁹

Ако се ставе на страну новији покушаји решавања степена и вида сродства Дејана са кућом Немањића и даље остаје питање зашто су Пурковићеви ставови стекли толико приврженика. У низу тврдњи и доказа, изгледа да је најупечатљивија била опаска да Теодора Дејановић, наводно јако млада удата за великаша Жарка, није могла већ 1356-1357. г. да има децу.²⁹⁰ Нажалост, није остављено довољно простора за идеју да је Жарко тада био у браку са неком другом женом. Такође, Теодора је могла потицати из првог Дејановог брака, али овоме не иде у прилог њена каснија блискост са Јованом и Константином. Чини се да разматрани став треба прихватити још обазривије након што се поново размотри одлука млетачког већа којом је великашу из Зете 9. јуна 1357. г. додељено грађанство, а чији део гласи: „[...] in ciuem nostrum cum suis heredibus”. Ово место је још К. Јиречек правилно превео: „[...] заједно с нашљедницима његовим на његову прозбу за почасног грађанина млетачког”.²⁹¹ Одлука већа Четрдесеторице засигурно открива само да је Жарко тада био важна личност у држави. Међутим, наведена формула се није неизоставно односила само на његову већ рођену децу, већ озбиљно треба узети могућност да је подразумевала и будуће потомке.²⁹² Додатна потврда налази се у томе што је Руђина 1417. г. побегла на Крф пред Турцима, док су Млечани узалуд подсећали нападаче да је њен муж Мркша Жарковић, син из брака са Теодором Дејановић, млетачки грађанин, те да је самим тим и она под њиховом заштитом.²⁹³

²⁸⁸ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 85-86 и нап. 17.

²⁸⁹ „[...] насилие над изворовия текст“. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 16-19, 51, цитат са стр. 17. Пре тога: Исти, *Произходът*, 35-36. Белешка и у: С. Смядовски, *Надписите*, 82-83.

²⁹⁰ М. Purković, *Vizantinoserbska*, 46-47; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 67-68.

²⁹¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 13 и нап. 3 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

²⁹² Најљубазније захваљујем предусретљивом проф. М. Антоновићу који је потврдио првобитну претпоставку о овом питању. Такође, користан је и рад Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства*, где се на стр. 330, 339, 342, 344, 355 и 366 налазе јасна сведочанства да је и у Дубровнику право грађанства било наследно по мушкој линији. Такође: *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, ССА 8 (2009), 159-165, посебно 162 (Р. Михаљчић).

²⁹³ К. Јиречек, *Споменици српски*, 15 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). Историчари којима су били доступни архиви Серенисима нису указали на посебан акт којим би у међувремену Мркша постао млетачки грађанин. Међутим, ни то не би много променило горњи став, јер се право на грађанство,

Једина сигурна хронолошка граница о Жарковом браку са Теодором Дејановић је време пре Маричке битке.²⁹⁴ Као временске одреднице о њеном првом браку могу донекле користити и године Мркшине женидбе 1391. г., једине забележене у изворима, те његова смрт 1414. г.²⁹⁵ Готово је извесно да се родио пре 1371. г., што наводи на закључак да је умро са око 50-так лета, што је у границама ондашњег просечног људског века.²⁹⁶ Има основа за уверење да се родио средином или чак крајем шесте деценије. У том случају оженио би се са највише 25 година, што би такође било у складу са тадашњим нормама. Да се Мркша родио 1356-1357. г. брак са Руђином би склопио са око 33 лета што би било прилично необично.²⁹⁷

Да су савременици у млађој Теодори мање гледали Дејанову ћерку и Жаркову супругу, а више сродницу Немањића има још посредних доказа. Брак са блиском чланицом светородне династије је, поред прилике да легализује и ојача власт над новостеченим приморским крајевима, Ђурђу Балшићу доносио велику идеолошку предност у време када Српско царство још није сматрано прошлошћу. О Теодориној лепоти, стварној или преувеличаној, у тренутку удаје за Балшића приповедао је и Мавро Орбин.²⁹⁸ Овај опис упућује на то да је тада још била млада, мада између њена два брака треба очекивати барем неколико година размака. Свечани пријем и брига којом су се у граду св. Срђа старали о Теодори августа и септембра 1397. г. је, можда, био узрокован и заслугама њених предака.²⁹⁹ Да би ставови изнети у претходним одељцима били оснажени, потребно је преиспитати оскудне податке о две Теодоре и видети да ли је пре 1365. г. млађа могла заиста да ступи у брак са Жарком.

судећи по дубровачкој грађи, могло поново тражити и накнадно потврђивати. В. Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства*, 363.

²⁹⁴ О овом браку в. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 64, 338-339 (С. Ћирковић).

²⁹⁵ М. Антоновић, *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, ЗФФ 18-1 (1994), 152-153.

²⁹⁶ Константин Балшић, свакако млађи од Мркше, политички наступа од око 1390. г. В. И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 200-201.

²⁹⁷ Стефан Лазаревић се верио са 25 година, а оженио тек након три лета. В. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 64; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Немањићи и Лазаревићи, 368.

²⁹⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 64, 338 (С. Ћирковић).

²⁹⁹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 14 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић) О угледу првог српског цара у следећим генерацијама В. С. Ћирковић, *Сугуби венац, Прилог историји краљевства у Босни*, Работници, војници, духовници, 288. нап. 48.

Када је реч о годинама Теодоре Немањић, као прилично сигурни критеријуми узети су њено неприказивање у пећкој Лози Немањића и њен изглед из сличне композиције у Дечанима, што одређује узраст од око 16-17 година. Савремени истраживачи српских владарских портрета истичу неколико појава које могу допунити горњи став. Наглашено је да су владарке и властелинке веома често приказиване идеализовано.³⁰⁰ Такође, лоза Немањића у Дечанима исказује својеврсни политички и идеолошки манифест којем је историјска стварност била донекле подређена.³⁰¹ Млађе особе су, тако, по потреби приказиване као старије како би им се повећао значај.³⁰² То долази до изражаја и у случају портрета Симеона из Лозе Немањића у Пећи насталом око 1330. г. Приказан је као дете од десетак година што је крајње неизвесно, а о чему ће бити још речи.³⁰³ Поред његове сестре стоји реконструисани натпис [Јеле]на, а приказана је као девојчица са дијадемом у коси.³⁰⁴ Овај одевни предмет је означавао девојаштво, што је у складу са осталим изворима.³⁰⁵ У Дечанима иста Немањићка је већ видно старија, са високом, затвореном круном. Горња граница времена настанка разматране фреске је 31. октобар 1347. г. када се удала за Младена III Шубића.³⁰⁶ У време тих догађаја вероватно је имала највише око 20 година. По први пут и знатно млађе приказана је Теодора, која, поред тога, носи дијадему.³⁰⁷

³⁰⁰ Ц. Грозданов - Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (III)*, Зограф 18 (1987), 38.

³⁰¹ Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 294-297.

³⁰² Г. Суботић, *Прилог хронологији Дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981), 126.

³⁰³ Стога је најпре оцењено да је фреска настала око 1334-1337. г. В. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996², 48; М. Purković, *Byzantinoserbica*, 43-44. Уп. Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1984, 49, 56. Након 17-ак година приказан је као гологлави младић, док његова сестра Јелена носи византијску краљевску круну. В. Исто, 66. За 1327. г. као најранију В. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 241 нап. 58; *ВИИИЈ VI*, 558, нап. 626 (Б. Ферјанчић).

³⁰⁴ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 60. Уп. С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 49; *Пећка патријашница*, 140-141 (В. Ј. Ђурић); Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 50, 57.

³⁰⁵ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена - студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953, 106.

³⁰⁶ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 60, 65. Уп. Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 66, 73; Г. Суботић, *Прилог хронологији*, 115, 126; Д. Војводић, *Портрети владара*, 297; В. Милановић, *Програм живописа у припрати, Зидно сликарство манастира Дечана*, 367.

³⁰⁷ Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 66 и шеме распореда ликова на стр. 69, 70. Нејасно је зашто је најмлађа Теодора приказана између старије Јелене и Симеона, који је као мушки изданак приближен свом полубрату на средишњој оси предвиђеној за главне представнике породице. Осим тога, Теодора је најближа Милутину, према којем је Стефан Душан имао посебно поштовање. в. Исто, 67.

У време синовљевог пуча Стефан Дечански је са Маријом Палеолог имао најмање два детета. Ту се поуздано убраја Симеон, а за Јелену и Теодору се то закључује посредно.³⁰⁸ Дакле, за непуних осам година, од позног лета 1324. до августа 1331. г., била би рођена три детета.³⁰⁹ По измењеној хронологији преговори су текли септембра 1324. г., а венчање је било после септембра 1325. г.³¹⁰ Како било, Нићифор Григора о томе каже: “[...] педесетогодишњак са дванаестогодишњом девојчицом, почео је са ћерком кесара да рађа децу пре него што је оженио сина”.³¹¹ Део овог исказа, ако је у потпуности тачан, у извесној мери открива време рођења њихове деце. У последњем делу наведеног периода размак између три детета би био тесан, мада не и немогућ. Ова белешка додатно доказује да ликови њене деце из средишта архиепископије не одговарају историјским приликама, па чак и да је Марија Палеолог врло млада постала мајка. Због свега изложеног, можда предложено Пурковићеву хронологију у вези са Теодориним узрастом треба незнатно променити у смислу да Теодори треба приписати највише 15-16 лета.³¹² Свакако се родила након настанка фреске у Пећи где су насликани и мртви припадници породице (Душман, Константин).³¹³ Пајсијево житије цара Уроша за ово поколење Немањића каже: „А Стефан Дечански роди два сина: Душмана и Душана; и Душан умре у царствујућем граду: А Душман (беше) непокоран оцу и преступаше заповести својих родитеља.

³⁰⁸ М. Purković, *Vyzantinoserbica*, 43; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 59.

³⁰⁹ *Владавина Стефана Уроша III Дечанског*, ИСН, 509-510 (С. Ћирковић); М. Живојиновић, *О времену склапања брака Стефана Уроша III (Дечанског) са Маријом Палеолог*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 327-330.

³¹⁰ С. Пириватрић, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 339.

³¹¹ *ВИИИЈ*, том VI, 195, 211 (С. Ћирковић). Уп. D. Kogać, *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou*, ЗРВИ 27-28 (1989), 211.

³¹² М. Purković, *Vyzantinoserbica*, 45; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 67. Уп. X. Матанов, *Княжеството*, 18-19. Са начином Теодориног приказивања можда је у вези и чињеница да се сматрало како се пуњењем 14 година прелази из другог у трећи стадијум живота. в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974, 332-333. Теодора погрешно одређена као рођена сестра Стефана Душана у: Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 20.

³¹³ Да није вест о последњој трудноћи друге Стефанове жене подстакла Душана на деловање? У том случају Теодора би била посмрче, чиме би се објаснило и њено непојављивање у пећкој Лози Немањића. У том правцу се ишло и у: E. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 56-57.

А трећи син његов је Симеон, и две кћери, прва кћи његова је Јелаче, друга Теодора”.³¹⁴ Последња је уписана и у један поменик, и то Дечански.³¹⁵

По свему судећи ова Теодора је насликана и на сличној Лози Немањића у Матејчи. Дуго се веровало да су ове сцене настале у годинама након смрти Стефана Душана. Касније су сврстане у време краљевства, односно најкасније до 1350. г., да би на крају био предложен нешто шири временски оквир, између 1348. и 1352. г. У недостаку писаних извора о овом тешко оштећеном храму један од главних критеријума, поред архитектонско-стилских одлика, била је представа краља Стефана Уроша. Приказан је старије у односу на портрете из Дечана (10-11), те му је дато око 15 лета, уз ограду да су, можда, и овом приликом уметници прилагодили стварност политичким потребама.³¹⁶ Десно од њега, у последњој од седам зона, намењеној владаревим савременицима, насликана је млада женска особа у царској одећи са дијадемом на глави. Претпоставља се да је реч о једној од Душанових сестара, па се, чак, погрешно мислило да је реч о једној од две његове наводне ћерке. Овде се, изгледа, ради о Теодори, ћерци Марије Палеолог, пошто друге владареве сроднице тог узраста нису посведочене у изворима. С обзиром на начин њеног приказивања са препознатљивим накитом треба се одредити за први део горе споменутог четворогодишњег распона, што би додатно потврдило да је Теодора рођена при самом крају живота Стефанског Дечанског. У вези са временом осликавања Матејче треба споменути и фигуру на супротној страни највишег нивоа, лево од царице Јелене. Оштећена су толика да се чак сумњало у постојање било каквог лика, односно, наводило се постојање женске фигуре, што није необично због сличности мушке и женске свечане одеће.³¹⁷ Подсећање да се 31. октобра 1347. г. Јелена удала за Младена III Шубића може се искористити двојако. Најпре, Лоза Немањића из Матејче је осликана након тог датума. Друго, тајанствен лик у горњем левом углу је свакако Симеон Синиша, чије наводно изостављање из ове композиције се не може ничим оправдати.

³¹⁴ *Старе српске биографије*, 135 (Ј. Мирковић - П. Поповић). За ово место, наводно коришћени подаци из Дечанског поменика. В. Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 81-82 (магистарски рад).

³¹⁵ Исти, *Стари српски поменици*, 59 (магистарски рад).

³¹⁶ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 185-187, 214-212, 262-267.

³¹⁷ *Исто*, 216.

Има пуно основа за став да је манастир Матејче, смештен на источним обронцима Црне Горе, био гробна црква царице Јелене. Иначе, Жеглигово се често повезује са Константином Драгашем.³¹⁸ Иако ово мало расветљава однос његовог оца са владарским родом, постоје јасни докази да је Матејче за Дејанове потомке имало велику важност. Јевдокија Балшић, тада деспотица у удаљеној Јањини, наручила је 1409. г. од тамошњег монаха Герасима раскошан патерик.³¹⁹

Посвећена је знатна пажња и збуњујућем понављању једног имена у две генерације исте породице.³²⁰ У међувремену је библиографија о личним именима средњовековних Срба знатно увећана.³²¹ Сада је извесно да то није била тако необична појава када су у питању мушка имена. То што је сачуван већи број таквих података може да буде и последица њихове веће заступљености у изворима. Примери наговештавају да је управо средином XIV в. такав начин давања имена био распрострањен.³²²

Треба размотрити још један ослонац за став да Теодора Немањић и Јевдокија нису исте особе. У супротном јављале би се канонске препреке за брак њене унуке Јевдокије Балшић са Исаилом Буонделмонтијем, пре тога ожењеним Маријом, ћерком Симеона Сенише и рођеним братом Теодоре Немањић. Испада да се господар Јањине други пут оженио сестричином своје покојне жене.³²³ Основно објашњење за овакво кршење канона би лежало у нередовним

³¹⁸ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 9, 267-271; Х. Матанов, *Књажевство*, 13. О жупи и земљи Жеглигово за сада В. С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 31-33, 75-76.

³¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 68 бр. 216. Уп. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 21.

³²⁰ Оставио је могућност да је Лазар Бранковић са Јеленом имао ћерку Јелену или Марију. в. Рукковић, *Византинсербика*, 46; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 67-68. Уп. Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, табла бр. 17, Бранковићи I.

³²¹ М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977; Иста, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983; Иста, *О именима у породици кнеза Лазара*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 43-44; Иста, *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку*, Београд 2006; Имена и Имена српских владара у: *Лексикон*, 254-255, 256 (Иста).

³²² Деспот Јован Угљеша је имао рано преминулог сина истог имена В. *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008), 104 (С. Бојанин). Претпоставља се и постојање Оливера, сина моћног Душановог деспота. в. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 36. Постоји могућност да се у случају: „Богоје, син војводе Богоја“ В. С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 64 нап. 26 и „Раб Никола, а зовом Вратко син Чихорића Вратка“ В. Г. Томовић, *Морфологија*, 63, ради о посмрчићима, а у првом примеру и о *larsus salati*, или неразумевању прилика, пошто се дубровачка нотарска белешка односи на удаљену рудничку властелу.

³²³ М. Рукковић, *Византинсербика*, 45, 46; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 68-69.

политичким приликама, што није био једини случај у тој епохи.³²⁴ Осим тога, оправдање се можда у мањој мери могло наћи и у чињеници да су само Исаилове супруге биле сроднице, те да није било могућности мешања крви у породу. Понавља се случај да раније наизглед сигуран доказ има само релативну вредност. Међутим, да је Теодора удата за Жарка заправо Дејановићка, потпуно је јасно и из једног давно познатог документа где је Мркша означен као „братучед” Манојла Комнина.³²⁵

Из свега изложеног види се да се Теодора Немањић родила 1331., па можда чак и наредне године. Приказана је на осликаним родословима у Дечанима (1346-1347. г.) и Матејчи (1348-1350. г.). На крају тог раздобља, најкасније са око 20 година удала се за властелина Дејана. Последњи помени Јевдокије су из 1381., односно 1389. г., а умрла је пре октобра 1393. г. Тада је господин Константин, дарујући манастир Ватопед храмом Богородице Пантанасе у Мелнику, налагао монасима да служе за душе његових родитеља.³²⁶ Испало би да је проживела за оно време дуг, али достижан, људски век од преко 60 и више година.³²⁷ Њено најстарије дете била је Теодора која је пре 1365. г. стасала за брак са Жарком, истакнутим дворским властелином и особом блиском владарском роду. Посредна потврда за ову реконструкцију налазила би се и у доследној пракси удаје владаревих нерођених сестара за моћне велможе. Јелена је послата на двор Младена III, а Теодора заручена са домаћим великашем. Изричито оспоравање брака Дејана и Теодоре Немањић, ослабљено је у великој мери.

Наговештено је да је Дејанова супруга могла да буде нека, ближе непозната, Јелена, нарочито што се и његова унука, чувена византијска царица, истоветно звала. Осим тога, приликом монашења често је ново име започињало почетним словом световног имена.³²⁸ Такође, више нема ни мало простора за уверење да је Теодора, сестра царице Јелене, била Дејанова супруга.³²⁹ У таквим

³²⁴ М. Антоновић, *Област Валоне и Канине*, 166-167.

³²⁵ В. стр. 249 овог рада.

³²⁶ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 67; *Акт господина Константина Драгаша*, 290-291 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); Х. Матанов, *Княжеството*, 122.

³²⁷ Немањина супруга Ана је живела око 70 година. В. Ј. Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, Изд. САНУ, Београд 2000, 14-15.

³²⁸ М. Ригковић, *Vuzantinoserbica*, 47; Исти, *Принцезе из куће Немањића*, 68.

³²⁹ Прављене су и грубе грешке, па је Дејанова жена проглашена сестром царице Јелене. в. И. Божилов, *Асеновци (1186-1460) генеалогия и просопография*, Софија 1994², 191-192, посебно 192 нап. 12; Х. Матанов, *Княжеството*, 19-20.

околностима, указивање на ћерку Марије Палеолог је још једном добило посредно оправдање. У породици ктитора Архиљевице понавља се име Константин. Тиме је, могуће је, чувано сећање на угледног претка византијске принцезе, трећег сина цара Михаила VIII Палеолога и Теодоре.³³⁰ Даља судбина Марије Палеолог је позната путем недовољно одређених историјских врела. Наводи се да се након мужевљеве смрти удала за Алексија Раула.³³¹ Неусаглашене су претпоставке о њеном гробном месту. Престоно Скопље је заиста примамљиво место за вечно почивалиште упокојене краљице.³³² Међутим, археолошки налази упућују и на Ђуришки манастир у Овчем Пољу.³³³

Дејан је за живота првог српског цара вероватно имао само севастократорску титулу.³³⁴ Изнето је уверење да је постао деспот око 1357. г. зато што се сврстао уз легитимног владара, а против Симеона Синише.³³⁵ Овај став се у начелу не може оспорити, као ни да због одмакле византизације Србије владарска свита није била достојна цара без дворјанина са највишим ромејским титулама. Тако је обред византијског царског крунисања и постављања васељенског патријарха био незамислив без деспота и севастократора.³³⁶ Након отпадања од царства двојице деспота из јужних области, те смрти Јована Оливера, Дејан је постао најближи владарев сродник. У Пчињском поменику Дејан је уписан одмах након Оливера, додатна назнака временске блискости.³³⁷ У досадашњем тексту је већ одбачено да се натпис о смрти извесног Јована Каливита односи на господара Овчег Поља. Међутим, нема разлога да се у

³³⁰ А. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259/1453*, Amsterdam 1962, 23. О обичају понављања имена предака В. М. Грковић, *О именима у породици кнеза Лазара*, 43-45; И. Димитров, *Владателска именная практика при Палеолозите*, Годишник, том 90 (9), 367-379. У породици Немањића име првог хришћанског цара носио је Милутинов син.

³³¹ D. Kogać, *The Newly Discovered*, 210-213. О овом великашу В. М. Шуица, *Немирно доба*, 45-46.

³³² С. Grozdanov, *L'építaphe de Skopje de 1355*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византијски проучвания "Ив. Дуйчев", том 88-7 (1995), София 1999, 105-108; А. Стојановски, *За неколку топоними од грамотите на Свети Георги-Горг*, Историја 36 1-2 (2000), 35-38; Д. Војводић, *Портрети владара*, 272-273.

³³³ И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, книга 5, Скопје 1996, 281-284, као и нап. 160 овог рада.

³³⁴ Најпотпунији прегледи у: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 168-170; С. Смядовски, *Надписите*, 85; X. Матанов, *Княжеството*, 46-52. Сада В. М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 53.

³³⁵ X. Матанов, *Княжеството*, 52. Разматран је и период између 10. августа и 20. децембра 1355. г. в. М. Рајачић, *Севастократор Дејан*, 22.

³³⁶ Б. Ферјанчић, *Севастократори*, 145-146.

³³⁷ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 44 (магистарски рад).

тајанственој особи не види управо Дејан.³³⁸ Прво је понео монашко име Доротеј које почиње првим словом деспотовог световног ословљавања. Осим тога, његов старији син је носио исто име као и великосхимник Јован Каливит, тј. Куштник на словенском, чиме је успостављена барем нека веза између Дејана и култа овог отшелника. Она је посредна пошто је овај род био наклоњенији сећању на св. Јована са другачијом ознаком, барем ако се у обзир узме брига око храмова у Белову, Цариграду и атонском Дионисијату.³³⁹ На крају, колико српских великаша из тог раздобља је уопште уз своје име смело да стави интитулацију „велики деспот свих земаља српских“? Каријера Душановог зета није позната као Оливерова, али у крајњем исходу заиста није била мање сјајна, тако да се и то поклапа са оваквим виђењем.³⁴⁰

Након Дејановог нестанка родбински најближи владару су били његови синови. Међутим, само је Јован довољно стасао да постане деспот пошто потиче из брака склопљеног око 1350. г. и раније, али је био другорођено дете, и то након Теодоре.³⁴¹ Тиме су створени услови да само отац и старији син понесу највишу царску титулу.³⁴² Двојица Драгаша су једини отац и син који су толико почаствовани од српских владара.³⁴³ Међутим, овде се јавља још једна занимљива појава. Ако се узме да је деспотско звање додељено пунолетном младићу, време Јовановог сазревања се поклапа са раздобљем пуне превласти Мрњавчевића које је наступило најраније од краја 1363. г. Отприлике у то време би требало да је и Лазар понео титулу великог кнеза. Због тога треба преиспитати однос између две породице. Треба нагињати другом ставу пошто су Јовану пореклом следовале

³³⁸ Овакво размишљање није ново. В. С. Мандић, *Царски чин Стефана Немање*, 152-156, са ранијом литературом. Помишљало се и на деспота Иваниша. В. Исто, 140-170. У Бигорском поменику уписан и извесни Дејан са братом жупаном Бранком и сестром. В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234.

³³⁹ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270 нап. 40, где треба избацити манастир св. Јована Богослова у Поганову. Аутор је најавио више о Јовану Каловиту. В. Исто, 270 нап. 43.

³⁴⁰ Са овим тумачењем неслагање у: Х. Матанов, *Княжеството*, 76. Било је мишљења да се иза овог имена крије и деспот Јован Драгаш. В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 121. Уп. М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 54 нап. 106.

³⁴¹ Јованово рођење опредељено у ране 40-те, а Константиново у након десет лета. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 88, 96.

³⁴² Углавном су сви истраживачи сагласни да је и Јовану Драгашу деспотску титулу дао цар Урош. в. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 36-37. Остављен је простор да се то десило након 26. септембра 1371. г. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 92; С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 35.

³⁴³ Ово заобилазно потврђује домаће порекло њиховог и византијско Оливеровог деспотства. Ромејских деспота је и раније било у Србији. В. Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора*, ЗРВИ 41 (2004), 257-269.

највише титуле, баштине су биле неприкосновене, а није било могуће ни њихово пуно заобилажење у управљању државом. То ипак не значи да су Драгаши радо гледали или издашно подупирали до тада невиђен успон скоројевића, или да су спадали у круг најомиљеније властеле Мрњавчевића. Дубоко уздрмана, српска држава је још увек била делотворна на целој територији у делу који се тицао додељивања титула.³⁴⁴

Вести о деловању млађег сина у овом раздобљу нема, што је и разумљиво. За дете, које је вероватно било на прагу пунолетства, још није било места ни у државној управи, а још мање у бурним политичким догађајима. Он свакако није забележен као Константин Севастократоровић, дародавац манастира Трескавац.³⁴⁵ Између осталог, и из ових разлога треба одбацили стари став да је Дејан оженио свог млађег сина Константина „деспотицом” Тамаром, ћерком бугарског цара Јована Александра, чиме је у „мираз” добио Горњу Струму и Радомир.³⁴⁶ У виду слободнијег разматрања је представљена могућност да је било Дејан, било његов млађи син браком био повезан са потомцима деспота Елдимира који су се везали за српску средину и у Полошком подигли породичну цркву.³⁴⁷

Као и многи други догађаји те епохе, претпостављено монашење Дејанове удовице није потврђено изворима. То је искоришћено да би се у потпуности одбацила могућност брака Теодоре Немањић са Дејаном. Вратило се давно познатом податку да је Теодора Дејановић у другом браку са Ђурђем Балшићем имала ћерку Јевдокију, која је, како је одмах оцењено, носила име своје бабе. По њему, било је неприкладно назвати дете монашким именом. То би говорило да Теодора Немањић није монахиња Јевдокија из каснијих извора.³⁴⁸ Овај став,

³⁴⁴ Да су били вазали Мрњавчевића, али само вероватно. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 164. Међутим, још се безразложно одржавају недоумице о Дејану: „[...] нејасни време и околности осамостаљивања деспота Дејана у североисточној Македонији“. В. *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)*, ССА 9 (2010), 128 (Ж. Вујошевић).

³⁴⁵ Б. Ферјанчић, *О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавицу код Прилепа*, ЗРВИ 7 (1961), 163-164. Одбачено у: Х. Матанов, *Књажевство*, 96-97; Д. Савова, *Ктиторите на Манастира Трескавец през XIV век*, Известия на исторически музей Кюстендил 10 (1998), 319, са старијом литературом. Уп. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 279; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавичких хрисовуља краља Душана*, Стари српски архив 7 (2008), 207-229, посебно 227.

³⁴⁶ М. Рајачић, *Севастократор Дејан*, 23. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 69, 180-181; Исти, *Књажевство*, 151.

³⁴⁷ Исти, *Књажевство*, 33-38, 51.

³⁴⁸ *Исто*, 17-18, 51.

заправо, није тако чврст као што на први поглед изгледа. Монашење претпоставља потпуно напуштање претходног живота и постепену изградњу новог.³⁴⁹ Називање унуке по одбаченом световном имену чини се неприкладнијим од бирања тада уобичајног хришћанског имена које је било заступљено и у династији Немањића и које је за средњовековне људе морало бити повезано са монашењем колико и било које друго име из црквеног календара. У најбољем случају, ова примедба би наговештавала да је споменута Балшићка рођена тек након монашења њене бабе. Како је Ђурађ I Балшић могао да добије Јевдокију најкасније девет месеци након смрти 13. јануара 1378. г., наслућује се могућа горња граница монашења Дејанове удовице.³⁵⁰ Треба приметити да се овај оквир подудара са постојећим претпоставкама о времену тог догађаја.

Последњи вреднији извор о деспоту Дејану је живопис у храму св. Јована Богослова код села Белова у долини Струме. Од самих почетака развитка научне хуманистичке мисли међу балканским Словенима постоји схватање да је ту представљен брачни пар родоначелника Дејановића. Надмашивано је мишљење по којима је реч о неком другом истоименом великашу.³⁵¹ Посебно су одјекнули резултати објављени у храмовној монографији по којима сликарство другог слоја припада Милутиновој епохи, те би и споменути Дејан деловао на овом простору најкасније до 1360. г.³⁵² У случају портрета женске особе поред готово потпуно оштећеног лика мушкарца, сигла ишчитана као Доја је дуго одређивала став да се ради о скраћеном облику имена Јевдокија. Био је то додатни разлог да се ови портрети припишу Драгашима. Међутим, не само да се потом питало откуд народни облик у званичном називу, већ се јавило залагање да Доја потиче од имена Радоја. На крају, отпало је њено изједначавање

³⁴⁹ Опширан преглед литературе: Р. Радић - Б. Милутиновић, *О времену монашења царице Јелене*, 29. нап. 1.

³⁵⁰ *Црна Гора у доба обласних господара*, Историја Црне Горе (= ИЦГ), књига друга. Од краја XII до краја XV вијека, Том други, Титоград 1970, 36 (С. Ћирковић).

³⁵¹ Прегледи ранијих ставова у: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 169-170; С. Смядовски, *Надписите*, 81-83; Х. Матанов, *Княжеството*, 68-69.

³⁵² Пренето по: С. Смядовски, *Надписите*, 83-84; Х. Матанов, *Княжеството*, 69-70, где су изнете и неке замерке. Освежење је донело ортографско тумачење натписа, а овде изнети ставови су поново изложени у: Л. Мавродинова, *Надписите и датировката на стенописите от втория слой в земенската църква „св. Йоан Богослов“*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 263-270.

са познатом Немањићком.³⁵³ Осим тога, Теодора је добила то име тек кад се закалуђерила, после Дејанове смрти, а не за његова живота када је ова фреска наводно настала.³⁵⁴ Упоредо са тим, а услед новог ишчитавања такође тешко оштећеног ктиторског натписа, полако је напуштено мишљење по којем је Дејан био један од ктитора тог храма.³⁵⁵

Корак даље у истраживањима направљен је када је део овог натписа реконструисан у облику: (авж) **деспотѣ дејана**. Слова у загради су са великим правом узета као крај речи „држава”.³⁵⁶ Међутим, ово место беловског ктиторског натписа открива како је деспот Дејан био управник велбуждског краја, па чак и тамошњи војвода крајишник. Ово условно поседовање је можда исувише оштро супростављено баштинским поседима из тзв. Прве архилевичке повеље. Дакле, ова подела је превише наглашена пошто је познато да су у овој географској зони Србије у „државама” постојале и простране баштине тамошњих управника.³⁵⁷ Ово посебно важи за пограничне војводе који су без изузетка били и најмоћнији феудалци у крају.³⁵⁸ У супротном није објашњиво трајање Дејанових синова у Велбуждском крају и након претпостављеног деспотовог успона на двору или монашења.³⁵⁹ Исто се односи и на његову смрт пошто „државе”, речено је већ, у начелу нису биле наследне. Слично је и са објашњењем постмаричких процеса. Драгаши су захватили простране земље, које обимом превазилазе тековине многих њихових такмаца, а чији изворни поседи су познатији. Ови успеси су били тешко оствариви без пространих поседа, мада се Дејанова

³⁵³ С. Смядовски, *Надписите*, 76. Иначе, у овом раду је посвећена велика пажња и одликама језика фреско натписа, а посебно радакцији библијских текстова као мерилу за одређивање хронологије настанка живописа. Тај пут, међутим, не води ни до оспоравања, ни до потврђивања ставова Мавродинове. В. *Исто*, 81, 83-84.

³⁵⁴ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина Дејановића*, Нумизматичар 2 (1979), 132 нап. 4.

³⁵⁵ Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старице 7-8 (1956-1957), 115. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 170; Х. Матанов, *Књажевството*, 49-50, 70-71.

³⁵⁶ Цитирано по: С. Смядовски, *Надписите*, 76, 86-87. Слично, али и независно од првог рада, у: Х. Матанов, *Књажевството*, 71. Уп. И. Ђорђевић, *О властеоским споменицима у источним областима српске средњовековне државе*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 467.

³⁵⁷ Х. Матанов, *Към историческата география*, 16-17; *Исто*, *Књажевството*, 66-68, 71-72.

³⁵⁸ *Исто*, *Књажевството*, 72-73. За више В. М. Благојевић, *Крајишита*, 29-42.

³⁵⁹ Неосновано се узима да је Велбужд био под Влатком Паскачићем, део серске државе, па чак, и у оквирима Бугарске након Дејановог повлачења. В. А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина на господин Константин и неговите вазални односи со Османлиите*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 307.

надлежност свакако није протезала до Мелника.³⁶⁰ Ипак, важна је примедба да прешевско-кумановска област и долина Горње Струме нису били далеко, те да је између њих постојала добра саобраћајна веза.³⁶¹ Ако је држање тих предела било полазиште за успехе у седмој деценији, такви односи би објашњавали зашто се касније област Драгаша састојала од барем три веће природне целине: слива Јужне Мораве, простора источно од Вардара, долина Струме.

Указано је и на остале временски блиске помене „држава”. Првенство је дато натпису са Хрељине куле из Рилског манастира где се помиње Душанова држава. Следи случај државе Николе и Марка из Дреновске цркве из 1355. г., који свакако више одговара беловском натпису пошто Дејан није био обласни господар.³⁶² У време превласти Мрњавчевића за Драгашове синове је морало бити неког места у вишеслојном управљању прилично сложенем познофеудалном државом каква је била Србија. Нажалост, појединости нису познате, али из свега изложеног нема разлога да се одбаце речи Мавра Орбина по којима су Јован и Константин Драгаш признавали власт српског краља и његовог брата.³⁶³

И даље нису отлоњене све недоумице у вези новца са натписом † **БЛАГОВЪРЪННР І ЇЄДРЪ**. Изостанак било каквих ознака поред имена га је, уз извесне ограде, ипак сврстало у ковања Јована Драгаша у време пре добијања деспотске титуле. То је узето као назнака његове самосталности пре 1371. г., иако ковање новца никако није сасвим поуздан знак нечије независности. Међутим, типолошке одлике га одређују у ковања са јужних подручја након Вукашинове смрти, отприлике у периоду између 1380-1385.³⁶⁴ Као обласни господари Дејановићи су се често позивали на светородне Немањиће. То, извесно је, не би било могуће, или би барем било нелогично, да су Дејан или његови синови кренули путем феудалне непокорности још за Урошева живота.

³⁶⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 92-94. Оспорено у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски зема*, 71, са старијом литературом; Исти, *Књажевство*, 77-78.

³⁶¹ Види горе нап. 358.

³⁶² Невероватно је да тада није споменут легитимни владар. В. Х. Матанов, *Књажевство*, 72-73. О наводном сепаратизму након 1355. г. од Србије В. Исто, 75, 78-79; Исти, *Југозападните бугарски зема*, 69. Уп. И. Ђорђевић, *О властeosким споменицима*, 466-469.

³⁶³ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ђирковић). Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 76, 90, 96, 111; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 449.

³⁶⁴ Х. Матанов, *Књажевство*, 91. Цитирано по: В. Иванишевић, *Новчарство*, 160, 270.

УОЧИ МАРИЧКЕ БИТКЕ

Намеће се потреба за уопштеном оценом шестнаест година српске прошлости омеђених нестанком Стефана Душана, односно браће Мрњавчевић. Уочава се да је владајући слој простране средњовековне државе покушавао да нађе прикладна решења за тешке изазове. Сасвим је природно да је само незнатно излазила из оквира успостављених ранијим државним развитком. Краткотрајни грађански рат чланова владајуће породице условио је саборно сврставање властеле уз владара. На спољне опасности одговорено је прилично успешно војском. Са мање одлучности се деловало против непослушне властеле пограничних области. Ипак, државно језгро и даље није било угрожено тим територијалним осипањем. Међутим, све ове, као и неке друге појаве раздобља нису биле стране Србима у претходном историјском развоју. Чини се да је најтеже било наћи решење за цареву сталну неспособност. Слаб владар угледног порекла била је слаба карика на месту највећег оптерећења. Да би се издржио све већи притисак бурне епохе, ојачање је потражено са стране. Мрњавчевићи су се стицајем околности и вештом политиком најпре наметнули као ослонац, затим као допуна, да би на концу безмало потпуно заменили светородне Немањиће.

Овако степенуван низ њиховог успона могао се остварити само унутар државног тела, а никако његовим разарањем.³⁶⁵ Изгледа да су многи савремени истраживачи, под исувише великим бременом коначног исхода политичког развитка на крају разматраног периода, и даље склони да убрзавају распад Царевине. Нестанак старе династије је у средњем веку углавном изазивао ломове. Чини се да у Србији они нису били толико драстични како су можда старије генерације историчара замишљале.³⁶⁶ Изузетак чине догађаји током и након 1369. г. Делимична победа остварена на Косову довела је Мрњавчевиће надомак

³⁶⁵ Слични ставови се одавно срећу, тако се чита да браћа: „[...] испољавали својствену самовољу, али не толику да би довеле у питање опстанак српске државе. Напротив, избор Вукашина за краља сметао је једном делу властеле, пошто је он био „био могући рестауратор централне власти“. в. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 24, са ранијом литературом. Уп. Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 19.

³⁶⁶ У Мађарској су државне територије стављене под једну руку тек око два десетлећа након нестанка Арпадоваца. В. Долазак и учвршћивање Анжујаца на мађарском престолу, *Историја Мађара*, Београд 2002, 92-99 (П. Рокаи).

крајњег циља, односно успостављања њихове пуне владавине на целом државном простору.³⁶⁷ У изгледу је било и стварање нове династије након што је Вукашинов син Марко уврштен у владарски колегијум са обновљеном титулом младог краља.³⁶⁸ Мерило њиховог успеха је и то да су Дубровчани, по угледу на стање под претходним владарима, краљу Вукашину априла 1370. г. поднели повељу на оверу.³⁶⁹ Био је ово значајан вид посредног признања њиховог стварног, али и правно заснованог, првенства у држави.³⁷⁰ Владар са вишим достојанством се изричито не помиње, али краљ себе, готово скромно, обележава са „**сѣнастољникъ** - сапрестолник”.³⁷¹ Природно је да се у јавности појављивао или приказивао у пуном владарском орнату.³⁷² У лето 1371. г. изгледало је да и преостала властела са севера нема довољно снаге, те да је њихов отпор, испрва прикривен, а од 1369. г. и отворен, узалудан.

Ово разматрање је било неопходно јер су распрострањене погрешне крајње оцене улоге Мрњавчевића. Како су они увек деловали у државним оквирима треба у потпуности напустити израз обласни господари који приличи само самосталним владарима делова ишчезле државе Немањића.³⁷³ Орбинов опис Косовске битке из 1369. г. јасно даје велику вредност Урошевом присуству. Сведен углавном на оруђе у рукама сукобљених страна његова вољна, или изнуђена, наклоност била је неопходна због тога што је он, ипак, још увек био носилац царске круне. У супротном, како објаснити да 1375. г. Дубровчани још не отписују могућност да Срби изаберу новог цара.³⁷⁴ У бугарској историографији се упорно залаже на

³⁶⁷ Речи из повеље издате априла те године Кутлумушу „и все враги и супостати движуштих се на ме, да их покориши и низложиши под незе моји“ виђене као одјек овог сукоба. В. Н. Матапов, *Le Mont Athos et les rapports politiques dans les Balkans Durant la deuxième moitié du 14-e siècle*, *Etudes Balkaniques* 2, 1981, 87. Место је толико опште да је тешко у њему препознати стварне непријатеље, било српску властелу, било Турке.

³⁶⁸ *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 588-589 (Р. Михаљчић).

³⁶⁹ *Исто*, 592 (Р. Михаљчић); К. Ациевски, *Пелагонија*, 216-219; 235-236.

³⁷⁰ О каснијој великој обазривости у јадранској комуни по овом питању В. С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе О кнезу Лазару и Србији уочи Косовске битке*, Зборник МС за историју 42 (1990), 15 нап. 33; Исти, *Србија уочи битке на Косову*, *Косовско-метохијски зборник* 1 (1990), 13, 16.

³⁷¹ *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, *ССА* 4 (2005), 164 (Исти).

³⁷² К. Ациевски, *Пелагонија*, 230-232.

³⁷³ *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 589, 590 (Р. Михаљчић). Исто је одређен и Никола Алтомановић. В. *Исто*, 592.

³⁷⁴ Н. Матапов, *Le Mont Athos*, 95.

Вукашиновом и Угљешиним наводним сепаратизму.³⁷⁵ За области појединих истакнутих личности доследно се користи појам „феудална књажевства“.³⁷⁶ У складу са тим је и став да је Вукашин суштински био само најмоћнији међу таквим феудалцима, чиме је приказан као готово самостални господар Македоније и јужне Србије.³⁷⁷ Њихово свођење на господаре „прилепског краљевства“, суштински владаре некакве средњовековне Македоније, је још беспредметније.³⁷⁸

Када су извори о политичкој прошлости у несугласју са онима који расветљавају дипломатичку и идеолошку праксу епохе, првенство треба дати првим. То важи и у овом случају, посебно што се чини да су и међусобни односи Вукашина и Угљеше углавном описани без ослонаца на савремена знања о структури државне управе српских земаља. Извесно је на основу дипломатички блиских повеља издатих Новаку Мрасоровићу у канцеларијама краља Вукашина и „деспота Србије“ да је између њих двојице установљен извештајан вид савладарства.³⁷⁹ Садејство у овом случају, наслућује се, потиче из непосредне умешаности у правне радње везане за споменуто даривање. Поседи су, вероватно, били са краљевог домена, а светогорски св. Пантелејмон, познато је, са Угљешиног.³⁸⁰ Положај властелиновог села Копривљане, поклоњеног Русику, није са сигурношћу одређен, мада се претпоставља да је у близини Прилепа. У супротном, била би доступна поузданија грађа којом би се, можда, могло објаснити зашто на даље изостаје сличан дипломатички материјал. Случај села Неохори у Маврову, споменутог у повељи деспота Угљеше из 1369. г., показује сву нужност правилне убикације. Више није сигурно да се налазило у данашњој

³⁷⁵ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 70. Некако је стидљиво изнето да је у последњим деценијама шесте деценије краљ Вукашин несумњиво стремио политичкој обнови пуног државног суверенитета на што већем простору некадашње државе. В. *Исто*, 164, 169.

³⁷⁶ Исти, *Problems of the State Structures*, 117; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 70.

³⁷⁷ Исти, *Problems of the State Structures*, 122; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 84-85; Х. Матанов - Р. Михнева, *Од Галиполи до Лепанто*, 48.

³⁷⁸ А. Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот XIV на до XVII век*, Скопје 1981, 6; Н. Овчаров, *Надписите од XIV В. в Марков манастир до Скопие и политическият възход на кралете Вълкашин и Марко*, *Paleobulgarica*-Старобугаристика 19 (1995), 41; *Историја на Македонскиот народ*, том први, Скопје 2000, 542-550 (редакција Б. Панов); Исти, *Одразот на Косовската битка во Македонија*, *Историја* 28 1-2 Скопје (1992), 43.

³⁷⁹ *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 590 (Р. Михаљчић); Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 84; М. Благојевић, *Државна управа*, 127; Исти, *Савладарство у српским земљама*, 356.

³⁸⁰ Исти, *Државна управа*, 127-129. Ктиторска права над њим раније је стекао Стефан Немања В. Н. Матанов, *Le Mont Athos*, 85.

западној Македонији, већ се предлаже Мариовско језеро у Доњој Струми. Стога су осумњичена и залагања да између посуда браће није било јасних граница, односно, да је Угљеша управљао и средишњим и западним деловима савремене Републике Македоније.³⁸¹ Постојање одвојених канцеларија које до септембра 1371. г нису имале међусобних додира, те изостављање Угљеше из владарских портрета на крају је навело на закључак да је између јануара 1366. и лета наредне године, а по другом мишљењу након почетка 1368. г., међу Мрњавчевићима престао савладарски однос. Преостало би само блиско, односно братско политичко садејство.³⁸² Посебна пажња посвећена је Угљешиним деловању на црквеном измирењу 1368. г., што је узето као несумњив доказ напуштања немањихких тековина.³⁸³

Вид савладарства који се јавља у српским земљама у време слабљење државе и након престанка њеног јединства не треба у потпуности изједначавати са сличном институцијом у Византији, где обично постоје двојица царева. По облику који има извесне сличности са ромејским, власт у Србији у годинама пре Марице деле цар Душан и краљ Урош, односно цар Урош и краљ Вукашин. За њих најпре треба употребити домаћи, средњовековни израз „сџарствовати”.³⁸⁴ У Србији су им припадала формална владарска права на сазивање државног сабора и избор патријарха, брига над царским ктиторијама и избор њихових игумана, право на ношење владарских ознака, помене приликом богослужења и осликавање њихових ликова у храмовима, те многа друга не мање значајна државна овлашћења. Наравно, „млади краљ” односно „краљ” је све до Вукашиновог крунисања био у сенци првог владара.

Угљеша је као Вукашинов брат имао велику улогу у државној управи, претежно као нека врста удеоног кнеза у пространој и важној Серској области. Све ово, поред великог војног угледа као бившем великом војводи, омогућавало му је неизбежно место у политичком животу. И поред тога, серски деспот, како је

³⁸¹ В. нап. 3169 и 3151 поглавља о територијама.

³⁸² Х. Матанов, *Југозападните бџгарски земји*, 85-87. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 229-230. Примећено је да постоје велика одступања од устаљених дипломатичких правила још приликом првог помена Јована Угљеше 1358. г. В. Н. Матанов, *Problems of the State Structures*, 124. Тадашњи велики војвода, међутим, свакако није био „самосталан”.

³⁸³ К. Ациевски, *Пелагонија*, 229.

³⁸⁴ За почаст и обавезе млађег цара у Византији опширно В. Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24-25 (1986), 307-384; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 355-389, посебно 355-357.

речено, никада није био формални савладар, ни по домаћим схватањима о „српском краљу” или „младом краљу”, ни по византијском моделу сацарствовања, а још мање је био независан владар. Његов положај суштински највише одговара месту које је имао Вук Лазаревић, или Константин Драгаш за живота његовог старијег брата. Вук Бранковић је у потпуности признавао кнезу Лазару првенство државног суверенитета, што га није спречавало да готово аутономно преко сложеног управног апарата управља пространим поседима. Неки вид суверенитета кнез је остварио и над Зетом Балшића почев од 1387. г., мада стварних надлежности готово да није ни имао.³⁸⁵

С обзиром да је Угљеша држао део земље са претежно византијским државним традицијама, често произвољно тумаченим, не би изненадило да је примењивао неке од свакодневних овлашћења ромејских млађих сацарева. То би се, најпре, односило на његово потписивање као василевса и автократора. У његовом случају забележен је последњи облик. Лако је повучена паралела са истоветним ословљавањем кнеза Лазара, што је узимано као сведочанство деспотове нарасле самосвести.³⁸⁶ Међутим, у Византији је млађи цар уз одобрење старијег могао да се назива тим називима, па би на тој страни пре требало тражити порекло разматране појаве.³⁸⁷ Заправо, у Византији је систем временом прилагођаван личним односима двојице савладара, односно стању у држави и у друштву. Ово је, вероватно, стварало простор за слична подешавања савладарства српским приликама. То је било нужно пошто је у овом раздобљу у пространој земљи власт на неки начин, формално или суштински, припадала цару Немањићу, краљу Вукашину, младом краљу Марку, али и деспоту Јовану Угљеши.³⁸⁸

³⁸⁵ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 14-17.

³⁸⁶ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 139-140; *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 590-591 (Р. Михаљчић); Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене*, 177-178; Х. Матанов, *Југозпадните бугарски земи*, 172-173. Објашњено и тиме да су дестинатари, монаси Зографског манастира, то захтевали ради уздизања значаја повеље. В. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 23. О Угљешиним потписима уопште В. *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир*, 106-108 (С. Бојанин). О грчком автократорском потпису у акту о спору између Зографа и јерског епископа. В. *Исто*, 107 нап. 28; Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља*, 58-59, 85, 88-90.

³⁸⁷ Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 308, 339. Обично је глави владар цар - автократор. В. И. Ђурић, *Световни достојанственици у „Ектесис неа“*, ЗРВИ 18 (1978), 192.

³⁸⁸ На владавину последњег односи се и повеља коју је при крају владавине издао Ватопеду. в. К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, Хиландарски зборник 12 (2008), 57-67. Такође В. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 173-183; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 76-79, 108-109.

Слично је и са раширеном праксом самосталног издавања повеља.³⁸⁹ Уопште, дипломатичка пракса је још од половине XIV в. и код Ромеја у другој половини умногоме одступила од строгих правила која су раније дословно примењивана. Таквим процесима је објашњено и Угљешино несналажење и издавања више аката који формално не испуњавају све дипломатичке захтеве, а они сами су непримерени потреби или његовом друштвеном положају.³⁹⁰

Ствари око автократорског статуса Мрњавчевића нису још до краја рашчишћене. Испливао је доказ, додуше накнадан, да је и Вукашину била драга та титула. Она је у српском преводу - самодржац, најкасније до септембра 1377. г. уписана поред његовог лика на јужној фасади цркве св. Димитрија по налогу његовог сина.³⁹¹ У таквим приликама увек се јавља могућност да је Вукашинова владарска титула искривљена и прилагођена схватањима Маркове владавине, мада је готово немогуће да је у тој средини била непозната пуна титулатура претходног краља. Отуда је сасвим прихватљиво да је Вукашин, посебно након 1369. г. себе сматрао самодршцем. Овај владарски епитет је, уосталом, од 1217. г. ишао уз све пуноправне српске краљеве.³⁹² Ако се ово покаже тачним, могло би се рећи да је српско-ромејско двојство у Царевини и даље истрајавало, пошто Вукашин прихвата старе, српске облике државног суверенитета, а његов помагач у власти по личном нахођењу примењује византијске.

Деспотова, наводно самостална, владавина је виђена као природан наставак, такође, самосталне управе царице Јелене. Потврда за то је нађена и у супростављању израза *πολιτεία*, употребљеном новембра 1360. г. за Серску област, појму *βασιλεία*, који означава царство Ромеја. У следећем кораку, *πολιτεία* је схваћен и као држава ван граница Србије.³⁹³ Недавно је изнето тумачење по којем

³⁸⁹ Већ је Михаило IX стекао право да издаје повеље. Неке потоње можда нису биле само потврдне. Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 318, 327-335, 351-352. Неку годину пре тога била је јако активна и канцеларија. В. Р. Михаљчић, *Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава*, 73-82.

³⁹⁰ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 173-174.

³⁹¹ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд 1989, 49 (В. Ј. Ђурић); И. Ђорђевић, *Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру*, Студије, 439, 443.

³⁹² Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас СКА CLXIV, Београд 1935, 97-187. Уп. И. Биљарски – М. Цибраска-Костова, *Вербални формули и образи на възвала на владетеля в средновековна България*, Црквене Студије 7 (2010), 260-261.

³⁹³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 72.

се πολιτεία односи на сам град Сер, а не и на политичку творевину чије је био средиште. На њу би требало да се односио други од два разматрана термина.³⁹⁴

У том сложеном и прилично необичном систему власти, несумњиво прилагођеном до тада невиђеном политичком стању, било је места и за Вукашиновог сина. У разматраном периоду Марко је већ сигурно стасао да понесе владарска обележја, мада нема поузданих ослонаца о години његовог рођења. Разматран је, између осталог, и натпис из дреновске цркве у Тиквешу која је око 1356. г. поново осликана „при државе Николе и Марка”.³⁹⁵ Међутим, нема нових врела којима би коначно била одбачена домишљања по којима би у првој личности требало препознати великог војводу Николу Стањевића,³⁹⁶ а у другој Вукашиновог сина.³⁹⁷ Вероватно као једини иоле поуздан ослонац за ову тему треба узети Марково посланство у Дубровник 1361. г. Већ тада исказује примерену сналажљивост у преговорима са вештим дипломатама Дубровчанима.³⁹⁸ Посебно се писало о његовој улози као младог краља, мада је време Марковог уздизања поново утврђено широко, односно између Вукашиновог крунисања и првог септембра 1371. г. Тада је у његовој ктиторији, призренској цркви св. Недеље, једини пут означен том титулом.³⁹⁹ Да ли је и њему у складу са обичајима епохе дата на управу удеона кнежевина, односно Призрен са околним областима, није могуће проверити. Марковим постављењем за младог краља на темељу његовог оца и стрица, подигнути су први зидови нове династије.

Марко се дакле родио у размаку између 1335. до 1340. г. Недавно је упозорено да је његов портрет са јужног зида Св. Димитрија настао

³⁹⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 85-87.

³⁹⁵ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 208; К. Ациевски, *Пелагонија*, 238 нап. 101.

³⁹⁶ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 208; К. Ациевски, *Пелагонија*, 237-240; Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233. Коначно одбачено у: С. Габелић, *Манастир Конче*, 24.

³⁹⁷ Прочитано и као дублет „Никола - Марко“. В. Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 208. Аутору овог рада познат је само дублет хришћанских женских имена, тј. облик Ана Марија.

³⁹⁸ М. Медини, *Дубровник Гучетића*, 95-96; S. Vapović, *Oko Kraljevića Marka*, 43-47; В. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗЛУ 4 (1968), 95, 96; Н. Matanov - R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence about Krali Marko (King Marko)*, *Études balkaniques* 21-2, Sofia 1985, 45; X. Матанов, *Југозападните български земи*, 106. За 1335. г. в. М. Китевски, *Марко Крале во македонските народни умотворби*, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 2006, 94.

³⁹⁹ М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену*, *Зограф* 2 (1967), 20-21. Предложен је и распон између 10. јуна и 31. августа 1371. г. В. X. Матанов, *Југозападните български земи*, 106. Као terminus post quem прихваћен и април 1370. г. В. Исто, 162-163. Из неког разлога Маркова титула је повезана са великим походом против Турака. В. Н. Matanov - R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 46.

око 1385. г., док је у Светим Арханђелима наводно још старији, иако ту носи белу одећу као знак жалости за оцем, а што упућује на 1371. г.⁴⁰⁰ Док остатак доказа којима је изведена хронологија настанка и преправке прве композиције делује сасвим убедљиво, јавља се велика несагласност између начина Марковог представљања на портретима и онога што се о њему зна из извора. Рекло би се да млађи сликарски захват на јужном зиду није покренут како би се ретуширао сам владарев лик, који је до нас ипак доспео у првобитном облику. Након првенца, породична радост је увећана још двома или трима кћерима, од којих је једна именом незнана. Оливера је свакако спадала у старију децу пошто је већ након Марице имала дете из првог брака.⁴⁰¹ Следе још тројица синова Андреја, Иваниш и Дмитар. Старији Андреја, се већ тада истицао управом у неком крају, чиме је и он заправо полако прерастао у неку врсту удеоног кнеза. Андреја је поменут у очевој повељи из априла 1370. г. Изгледа да је деловао у пословној зони занимљивој Дубровчанима, дакле претежно у средишњим и северним крајевима. Трећи по реду Иваниш је још тада могао добити одвојену област, што се не може рећи за Димитрија.

Занимљиво је једно место из повеље деспота Угљеше издате априла 1371. г. светогорској Лаври. Као наследници су одређени његов брат или неки од сродника. У последњем, иако недовољно одређеном изразу треба најпре препознати Марка.⁴⁰² Овај извор говори о томе да Угљеша није тежио напуштању српских државних оквира. Слично је и са Помеником бигорског манастира где је уписан „приснопомињани деспот Јован и брат му Угљеша”, што се свакако односи на господара Сера.⁴⁰³ У светлу ових података и закључака треба озбиљно преиспитати став да: „Крунисање Вукашиново за српског краља чак је

⁴⁰⁰ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, Скопје 2001, 66.

⁴⁰¹ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 11, 40; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 157 нап. 80, 158 нап. 85; А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50 нап. 21. Народно предање зна за Оливеру, али и Милицу. В. М. Китевски, *Марко Краље*, 94, 102. Такође: Јелена, Ангелина, Барбара, Пунексија, Шаина робина, Мандалина, Краљевића сека. В. И. Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића*, Београд 2006, 77.

⁴⁰² Н. Матанов, *Le Mont Athos*, 87-88; Исти, *Југозападните български земи*, 106-107; Исти, *Княжеството*, 149; Н. Матанов - Р. Заимова, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 46. Уп. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 155. Слични искази често одражавају стварно породично стање.

⁴⁰³ По свему судећи, овде је уписан и његов раноумрли истоимени син. В. Н. Целакоски, *Најстариот поменик*, 233. „Приснопомињани“ се уписује поред недавно умрлих особа. В. Исто, 232 нап. 53. Иначе, ово је деспотов једини помен у овој врсти извора. В. Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 59 (магистарски рад).

убрзало [...] слабљење српске државе”.⁴⁰⁴ Крај великој српској држави двојице последњих Немањића нису донела стремљења Мрњавчевића, већ Османлије.⁴⁰⁵

Став према држави којој је припадао рођењем и каснијим деловањем, те однос према благородништву Немањића делимично је познат у случају деспота Јована Угљеше. У Ватопеду је подигао и осликао једну капелицу где је сачуван и његов ктиторски портрет поред ликова Светог Саве и Светог Симеона, такође накнадно ретушираних. По стандардима историје уметности, рекло би се да су ове фреске вероватно настале 1370. г.⁴⁰⁶ Све је извесније да је у приближно исто време допунио грађевинску целину Хиландара параклисом Сабора Светих Арханђела у Хиландару.⁴⁰⁷ Ово никако није у сагласју са ставом да је и господар Сера допринео растакању државе с намером да се осамостали. У сваком случају, деспот Угљеша никако није зазирао од омиљених симбола српског државног јединства. Да је у томе био истрајан, да се наслутити на више начина. Априла 1371. г. у повељи за исти манастир Угљеша надахнуто излагање започиње следећим речима: „И претходници моји, триблажени и славни цареви и оци [...]”.⁴⁰⁸ На први поглед овај исказ је уопштен, али се иза њега вероватно крију Немањићи. Право да их сматра својим очевима је стекао тиме што је са њима био повезан преко Јелене, ћерке кесара Војихне, кога једном и назива оцем.⁴⁰⁹ Место где су сахрањени његов таст, а посебно син јединац, несумњиво сведочи о Угљешиној истрајној привржености српској држави пошто је Хиландар с правом сматран српском кућом на Светој Гори.⁴¹⁰ Над њом су увек бдели св. Симеон и св. Сава који су насликани у трочланој композицији изнад Војихниног гроба.⁴¹¹ Ако њихов наручилац није био сам кесар који се за живота постарао о свом

⁴⁰⁴ *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 589 (Р. Михаљчић). Слично: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 89.

⁴⁰⁵ Слично: „Прекинута је обнова Српске државе под новом династијом Мрњавчевића“ и „[...] били су на домаку обнове Српске државе али свакако не под старом династијом“. В. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 51.

⁴⁰⁶ В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице св. Бесребреника*, 125-138; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 181; Н. Матанов, *Le Mont Athos*, 85-86; Д. Кораћ, *Света Гора*, слика бр. 10 представља Угљешин модернизован портрет. Ако су каснији сликари доследно пренели основни портрет приметан је изостанак било каквих владарских ознака у његовим рукама. Угљеша је себе приказао само као приложника са моделом дара, односно као крупног феудалца, а не као самосталног господара.

⁴⁰⁷ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 559-573.

⁴⁰⁸ В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице св. Бесребреника*, 129; Д. Кораћ, *Света Гора*, 128, 131.

⁴⁰⁹ Другачије схваћено у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 168.

⁴¹⁰ Г. Суботић, *Икона василице Јелене*, 26. По другом мишљењу, ово је његова једина веза са претходном династијом. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 168-169.

⁴¹¹ О томе посебно разматрање на стр. 480 и даље овог рада.

вечном почивалишту, његов зет је најпре могао стајати иза овог сликарског подухвата.

Овакав наступ овог деспота се потврђује наговештајем да је још за живота цара Уроша смело настојао да стекне нека ктиторска права у Хиландару. Заштита ове монашке заједнице је имала посебну тежину пошто су његови оснивачи били св. Симеон и Стефан Првовенчани. Из државних потреба изграђено је правно учење да су само легитимни српски владари, а не сви чланови немањићке куће, стицали ту привилегију. Након Урошеве смрти обласни господари су се сетили тих односа и настојали да приграбе потпуно или делимично право да буду ктитори Хиландара верујући да горе изнета релација важи у обрнутом смеру, односно да се ктитор Хиландара може представљати као пуноправни српски владар.⁴¹² Мало је вероватно да је деспот Угљеша имао тако далекосежне планове, али као непосредни господар целог Атона и њен проверени добротвор стекао је међу Светогорцима, а посебно Хиландарцима, много виши положај у односу на било којег приложника из српских земаља. То важи и за цара Уроша чија власт се свела на бледу сенку ранијег владарског ауторитета. Сами монаси нису имали разлога да бране већ пропалу ствар и тако се замере личности чија звезда је у том тренутку изгледала неугасиво. Зато су му омогућили неки нижи облик ктиторства, који, међутим, није реметио царева владарска права. Примери таквог типа, уосталом, нису били ретки у то доба.⁴¹³

О међусобној упућености браће говори и завидна подударност између ликовних представа са њихових ковања. Посебно се последњи новац господара Сера (11.6) истицао именима и достојанствима обојице Мрњавчевића. Првенство је добио млађи брат, али то не мења много на ствари, посебно што је на аверсу приказан цар Душан. У овом ковању залагање за политику одвајања, најпре од целине државе, а потом и од брата наилази на још једну препреку. При томе је већина налаза деспотовог новца са краљевихседа, тј. из Бујановца, Прилепа, Стобија, Кичева и Охрида.⁴¹⁴

⁴¹² М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 335-353. О деспоту Угљешу В. Исто, 343 нап. 27.

⁴¹³ В. стр. 326 овог рада.

⁴¹⁴ В. Иванишевић, *Новчарство*, 141-146, 263-266.

Потврда старих повеља са вредношћу закона се само мало разликује од издавања нових закона. У сваком случају ради се искључиво у надлежности суверена. Ни навођењем логотета као милосника није се одступило од устаљених правних обичаја у решавању сличних државних питања.⁴¹⁵ Све ово указује да је краљ Вукашин заслужан за допуне и редиговање Душановог законика. Тим путем објашњено је донекле тајанствено помињање краљице у неким рукописима.⁴¹⁶ Овај пар је за себе обезбеђивао важна почасна права.

⁴¹⁵ С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 13; М. Благојевић, *Државна управа*, 129-130, 169-172, 183-184.

⁴¹⁶ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 330-331; С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законуку*, 149-164.

МАРИЧКА БИТКА

Изгледа да су учесници и савременици Маричког боја овом догађају унапред давали велики значај. Неизвесност као да се осећа и у привидно мирном тону српског књижевника који је оставио запис о даривању књиге цркви св. Петке, док су истовремено у Вукашиновом логору текле припреме за бој.⁴¹⁷ Међутим, за српског краља је потреба деловања на истоку дошла донекле неочекивано, пошто је средином 1371. г. био у опсежном походу против жупана Николе Алтомановића. То не важи за искусног бившег војводу Јована Угљешу који је од раније имао пуно искуства са Турцима. Његова војнички добро устројена област је дуго показивала завидну отпорност према упорним и све снажнијим нападачима са истока. Искористио је њихов притисак на Византију и између 1366. и новембра 1369. г. заузео родопско приморје од реке Месте до језера Пору.⁴¹⁸ Није јасно да ли је ширење Серске државе био непосредни разлог за почетак трајнијег непријатељства, ако је он уопште био потребан. Савременик Исаија јасно тврди да је циљ похода био истеривање Турака.⁴¹⁹ Патријарх Пајсије наглашава опасност од „Исмаилићана” и зна да „[...] спремају се и на српску земљу”, након заузимања Галипоља и Једрена.⁴²⁰ У сличном тону пишу и Бугарска анонимана хроника из XV в., али и спис истог жанра влашког монаха Моксе из 1620. г.⁴²¹ У сваком случају, српски деспот је стекао опасне суседе пошто су Турци, вероватно између септембра 1368. до августа 1369. г., завладали и другим од ова два тракијска средишта. Градска тврђава Једрена се држала најкасније до 1376-1377., а вероватно се предала већ 1373. г.⁴²² Међутим, под

⁴¹⁷ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 128.

⁴¹⁸ Г. Острогорски, *Серска област*, 31-37; Р. Михаљчић, *Маричка и Косовска битка. Почетак краја српско-византијског супарништва*, *Прошлост и народно сећање*, 19, 20, 21-22.

⁴¹⁹ *Писац и преводилац инок Исаија*, 85 (Б. Трифуновић); Исти, *Запис инока Исаије у ипису грофа Ђорђа Бранковића*, *Археографски прилози* 1 (1979), 245.

⁴²⁰ *Старе српске биографије*, 141 (Л. Мирковић - П. Поповић).

⁴²¹ *Българската анонимна хроника от XV в.*, В. Търново, 1992, 81 (Ив. Тютюнджиев); Исти, *Българската хроника от XV В. и хрониката на влашкия монах Михаил Мокса (1620 г.)*, *Исторически преглед* 4 (1987), 71. Оба списка су зависна од изгубљене опсежније хронике Бугарске државе, а неистоветна места се јављају, између осталог, због употребе њених различитих преписа. В. Исто, 68-77.

⁴²² Р. Радић, *Време Јована V*, 342-344, 355 нап. 207, 397; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 35 нап. 8, 42.

притиском нису издржали многи византијски полиси и кастрони, али ни бугарски Филипопољ (Пловдив), који је пао у лето 1370. г., као ни Вероја, у којој су се у већ рано пролеће 1371. г. вијорили турски барјаци.⁴²³

О Угљешином мешању у тракијске прилике говоре и турске историје. Тако Коца Хусеин зна да је заповедник Филипопоља побегао у српску земљу деспоту Угљешу и да је са њим радио на освети због губитка града.⁴²⁴ Замагљену представу о томе даје и Орбин који тврди да су му Турци пустошили земљу, али и да је у окршајима са њима увек излазио као победник.⁴²⁵ Међутим, једно је било погранично четовање, а друго војна која је требало да одлучи којем народу и вери ће припасти власт у наредном периоду. Заиста, припреме овог Мрњавчевића су биле опште, а у њиховом склопу Угљеша је посетио више светогорских монашких заједница. Ово је несумњиво српско-турском ратовању дало и одлике верског сукоба. Надахнуто и скрушено исповедање пред Богородицом, општом заштитницом свих хришћана у ватопедској повељи, у позадини скрива дубоку бригу човека свесног изазова пред њим.⁴²⁶

Непријатељ против којег се кретало није био слаб. Турци из различитих малоазијских емирата су више деценијама крстарили источним Балканом најпре као најамници, затим као савезници разноликих хришћанских војски, а све више и за свој грош. Предузимали су често и гусарске испаде, који су најбоље посведочени у случају Свете Горе.⁴²⁷ Међутим, без обзира на начин приспећа у Европу, готово увек су користили прилику да пљачкају. Још је важније, да су се полако упознавали са месним приликама, стању у балканским државама, војним слабостима и предностима непријатеља, као и путним правцима и положајем утврђених градова. У таквим околностима заснивање моћи Османлија на Балкану

⁴²³ Р. Радић, *Време Јована V*, 343.

⁴²⁴ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“ од Коца Хусеин (1328-1491)*, Историја 15-2 (1979), 149-150. Епизоду сличног типа, али везану за Једрене и обогаћену неким другим појединостима, преноси Идрис Битлиси. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 343.

⁴²⁵ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 50, 51 (С. Ћирковић). О томе такође В. Г. Шкриванић, *Битка на Марици 26. септембра 1371. године*, Војноисторијски гласник 3 (1963), 82-83.

⁴²⁶ Г. Острогорски, *Серска област*, 141; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 194-195; И. Ћурић, *Поменик светогорског протата*, 155; Исти, *Византија и Срби у борби против Турака*, Зборник: Српски народ, 85; *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир*, 104-105 (С. Бојанин).

⁴²⁷ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 134-135; А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, Друга казивања о Светој Гори, 101-106.

није изненађујуће.⁴²⁸ На руку им је ишла најпре слабост Византије, али и ослонац на прекоморске, матичне поседе, као и чврсто устројство и виду мешавине племенског уређења и државних феудалних норми. Све ово, као и неке друге појаве, омогућавало је Османлијама да поднесу привремене поразе. Највише брига им је задавала слаба повезаност азијских и европских поседа. Не изненађује да су управо ту били усмерени најозбиљнији непријатељски напади. Тако је повереник Инићентија VI на челу мале војске у лето 1359. г. заузео Лампсак, тврђаву на малоазијској обали Дарданела.⁴²⁹ Највећи губитак су претрпели услед похода западних крсташа Амадеја VII Савојског, такође не бројних. Такозвани Зелени Гроф је 26. августа 1366. г. освојио Галипоље и предао га Византинцима. Заплети у хришћанском свету су дали Турцима прилику да се ипак саберу.⁴³⁰ У годинама непосредно пре и након Битке на Марици широм западне Европе стварани су бројни нацрти крсташких похода. Међутим, ниједан није остварен чиме око 1376. г. “[...] ни упућеним на Западу више није могла да промакне чињеница да је, у ствари, пропуштен прави тренутак да се сузбије најезда из Мале Азије”.⁴³¹ Са друге стране, у њиховим рукама су већ били готово сви велики тракијски градови, као што су Једрене и Пловдив. У месецима пре Маричке битке турско војно присуство у тамошњим равницама је плашило савременике више него икада. У Цариград је стигао захтев да као залог мира између две државе предају Галипоље, што је одбијено, али не без страха за последице. Ђеновљани су такође извештавали папу о турском јачању.⁴³² У таквим условима последњи велики подухват предузимљиве браће је свакако био смео, иако донекле изнуђен, потез.

⁴²⁸ Опсежни прегледи турског надирања до 1371. г. у: Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 11-49; Р. Радић, *Време Јована V*, 279-281, 283-285, 293-294; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, Скопје 2004, 19-24 (докторска дисертација). Литература о овој теми уопште у: М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 261 нап. 1.

⁴²⁹ Р. Радић, *Време Јована V*, 291-292.

⁴³⁰ *Исто*, 314-318. Занимљиво да забрана бугарског владара да због лоших односа са мађарским краљем спречи повратак Јовану V преко своје земље 1365-1366. г. није превазиђена проласком кроз Србију. В. *Исто*, 304-322.

⁴³¹ *Исто*, 297-303, 309-312, 363-364, 368-370, цитат са стр. 397; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 35-37. О крсташким походима закључно са битком код Никопоља в. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 97-123.

⁴³² Г. Острогорски, *Серска област*, 142; Р. Радић, *Време Јована V*, 356.

Свакако им се може приписати: „државнички таленат” и добро схватање тадашњих прилика.⁴³³

У оваквим околностима Угљеша се обратио свом брату позивом да се њихови одреди, бок уз бок, супроставе непријатељу. У то највише уверава инок Исаија. Из извесне прераде то је пренето и Трицарставник Патријаршијске библиотеке. **ДОБАКСТАВНИИ МЪЖЬ ДЕСПОТЬ УГЛКША ПОДВИЖЕ БРАТА СВОЕГО ВЪЛКАШИНА КРАЛГА СЪРБЛЪМЪ.**⁴³⁴ По патријарху Пајсију, Угљеша је Вукашина ословио речима: „Поздрав брату моме краљу и господару, [...]” пре него што га је упозорио на нараслу опасност.⁴³⁵ Што се тиче писаца византијских кратких хроника првенство је поново припадало серском господару, пошто се углавном само он наводи. Ово је лако објашњиво његовим већим упливом у ромејски свет. Усамљени помен краља Вукашина објашњен је ослањањем тог извора на српске летописе.⁴³⁶ Треба споменути да у описима догађаја и у два блиским хроникама из Бугарске и Влашке деспот Угљеша такође увек претходи краљу Вукашину.⁴³⁷

Турски извори непристрасно одмеравају стваран број њихових и непријатељских бораца. Без устручавања претерују да је непријатеља било десет пута више, или чак десет према хиљаду.⁴³⁸ И поред тога, у овим извештајима провејава осећање да је њихово присуство у Европи недовољно утврђено, да бројне тековине нису довољан залог за трајни останак у Европи. Укљештени између морских теснаца, дугих зидина Цариграда на истоку и Бугара, а посебно Срба на западу, Турци су имали стварну процену њиховог стања.⁴³⁹

Као што је немогуће одредити бројност Турака, треба узимати са великим отклоном извештаје о величини хришћанског табора. По савременику Исији њега

⁴³³ Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 71; Г. Острогорски, *Серска област*, 140; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 189-190.

⁴³⁴ *Писац и преводилац инок Исаија*, 159 (Ђ. Трифуновић). Цитат са: Исти, *Запис инока Исаије*, 245. Уп. Г. Острогорски, *Серска област*, 141; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 195-196.

⁴³⁵ *Старе српске биографије*, 141 (Л. Мирковић - П. Поповић). Уп. Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 187-190.

⁴³⁶ Г. Острогорски, *Серска област*, 140 нап. 63; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 152-154.

⁴³⁷ *Българската анонимна хроника*, 80-81 (Ив. Тютюнджиев); Исти, *Българската хроника от XV в.*, 70-71.

⁴³⁸ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 150. Најисцрпније о томе у: Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 74, 75, 76, 84-86; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 138.

⁴³⁹ Г. Острогорски, *Серска област*, 142.

је чинило претераних 60 000 бораца.⁴⁴⁰ У Трицарставнику, од њега зависног, та бројка је нарасла за још једну хиљаду.⁴⁴¹ Српски патријарх са склоностима писца процењује да је 4 500 Турака савладало преко 70 000 коњаника.⁴⁴² На другом месту претходној цифри треба додати још 30 000 ратника само да би се добио број укупно погинулих војника.⁴⁴³ Орбин однекуд зна за 20 000 ратника, што на извештај начин највише одговара проценама хришћанских учесника Косовског боја.⁴⁴⁴

Слично ствари стоје и са њиховим пореклом. У Хроникама грофа Бранковића супростављени су Срби (**сървлѣмь**) и Турци.⁴⁴⁵ Истоветно етничко одређење хришћана се среће и код Владислава Граматика.⁴⁴⁶ Бугарска анонимна хроника зна да су борци пристигли чак из Далмације и Требиња, док је Хроника монаха Моксе неодређенија и преноси само да су браћа сакупила велику српску војску.⁴⁴⁷ Заправо, многи турски историчари је изричито називају српском. Један од њих зна да је место битке добило нови назив, Серб Сандиги, односно „Српски гроб”.⁴⁴⁸ У време Константина Михаиловића из Островице тај локалитет је памћен као: „Рашко уништење”.⁴⁴⁹

Хришћанска војска је несумњиво у знатној мери била попуњена са поседа самих војсковођа. Њима су се свакако придружили и њихови непосредно потчињени великаши. Поново је користан ослонац на Исајин запис који набраја Угљешину српску и грчку војску, те Вукашинове многе велможе. Последњи нису изостављени ни у Трицарставнику.⁴⁵⁰ Ово је у потпуности у складу са оним што се зна о тадашњим политичким приликама, те о државном и војном устројству

⁴⁴⁰ Писац и преводилац инок Исаија, 85 (Ђ. Трифуновић)

⁴⁴¹ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245.

⁴⁴² *Старе српске биографије*, 142-143 (Ј. Мирковић - П. Поповић).

⁴⁴³ *Прича о боју косовском*, 41 (Ст. Новаковић).

⁴⁴⁴ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 52 (С. Ћирковић); S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu*, VIG 40-2, (1989), 149-168.

⁴⁴⁵ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245.

⁴⁴⁶ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 209.

⁴⁴⁷ *Българската анонимна хроника*, 81 (Ив. Тютюнджиев); Исти, *Българската хроника от XV в.*, 71.

⁴⁴⁸ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 151.

⁴⁴⁹ *Јаничареве успомене*, 18 (превео Ђ. Живановић).

⁴⁵⁰ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245; *Писац и преводилац инок Исаија*, 159 (Исти); Став да се грчка војска односи на „Романију“, тј. јужне делове Србије је исправан. В. Исто, нап. 8. Међутим, промашен је коментар који израз велможа тумачи као проијар. Исаија очигледно мисли на најсилније српско племство. Уп. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 137 и нап. 22.

српских земаља. Овај израз се несумњиво односи на крупну властелу која је имала прилично широка овлашћења у управљању пространим деловима земље. Заправо, једини проблем је у непрецизности извора који их не набраја поименице.⁴⁵¹ Стога извесну основу има податак код позног писца Спиридона који је ту сврстао и Драгаше, тачније само млађег, којег је описао као деспота и серског кнеза. Спомиње се присуство и друге господе са кнежевском титулом. Са друге стране, народно предање Марку, Костадину Жеглиговцу, сину војводе Дејана и Драгашу замера да „[...] одбегоше од српске господе”.⁴⁵² Можда је њихов грех потицао из једноставне чињенице да су преживели или надживели, што је касније био први предуслов и за настанак много распрострањенијег уверења о наводној невери Вука Бранковића. Међутим, узима се и да Јован Драгаш није придружио своје снаге Мрњавчевићима.⁴⁵³ Помишљало се и на њима блиске Балшиће, те валонског Александра.⁴⁵⁴ У случају првих маршрута Вукашинове војске пређене усиљеним маршом открива да географска удаљеност није била непремостива.⁴⁵⁵ Остаје само питање политичке спремности.

Занимљив је и висок степен сагласности разнородних извора по којима у хришћанским редовима није било примереног војничког реда.⁴⁵⁶ То би се могло, ако се узме за стварно, објаснити саставом војске коју су у суштини чинили одреди међусобно неповерљивих српских великаша номинално потчињених главним заповедницима. У супротном, тон овим исказима су дале морализаторске намере њихових писаца, било да би се указало на правоверност ислама, било на

⁴⁵¹ Нису потпуно задовољавајућа размишљања изнета и у: Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 83-84; Г. Острогорски, *Серска област*, 140 нап. 62. Разматрање изнето у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земаљи*, 138-139 је под исувише јаким схватањем да се држава већ увелико расточила.

⁴⁵² Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, Софија 1906, 113-114. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 91. За њихово присуство такође В. Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 34-35. Иван Луцић зна за страдање „Crela et multi alli egregii viri“ тј. вероватно Хреље Крилатице народних песама. В. S. Banović, *Око Краљевства Марка*, 16-17.

⁴⁵³ Матанов, *Књажевство*, 87, 88, 91 нап. 2. На Драгаше као учеснике боја се и раније помишљало. Исувише брзо одбачено у: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 189-191; Г. Острогорски, *Серска област*, 140 нап. 62.

⁴⁵⁴ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земаљи*, 138.

⁴⁵⁵ Можда се одразило у каснијим изворима. В. *Бугарската анонимна хроника*, 126 (Ив. Тютунџиев).

⁴⁵⁶ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 52 (С. Ћирковић); *Старе српске биографије*, 143 (Л. Мирковић - П. Поповић); А. Матковски – Ђ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 150-151. Уп. Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 90.

непобожност као узрок пораза. Димитрије Кидон је војскама словенских суседа замерао да нису спремне да ратују у страним земљама.⁴⁵⁷

Старији османски зналци прошлости у свом типичном маниру преувеличавају, па Србима придружују Влахе, Угре и Босанце.⁴⁵⁸ Бугари су набројани једино у позним и непоузданим делима, мада треба веровати да су и на тој страни тражени савезници.⁴⁵⁹ Посебно је питање каква је била улога Ромеја. Преговори о заједничком деловању су, изгледа са пуно озбиљности, почели још 1364. г. Након две године, под утиском похода Амадеја VII Савојског Димитрије Кидон је потцењивао снагу српског и бугарског оружја, али и њихове људске врлине. У ретка поуздана обавештења из пера упућених савременика спада залагање истог Ромеја с лета 1371. г. да се његови сународници ипак ослоне на своју православну сабраћу притиснуту истом невољом. Међутим, ово није једина промена, пошто је до тада византијска држава сведена на скромне остатке и дрхтала пред горе наведеном султановом уценом. Сам Кидон је био спреман да је прихвати.⁴⁶⁰ Из тих разлога невероватно звуче редови из Трицарставника Патријаршијске библиотеке, где је речима: “[...] При сѣмъ ц(а)ри иwane палешлозе [...]” одређена владавина српског краља Вукашина. Њега Јован Угљеша” [...] подвиже [...]”, као и: “[...] и гречьскаго ц(ра) иwана палешлога еже послати гречьскѡю воискѡ съ ними”. Међутим, у светлу ранијег тумачења његовог изворника готово је извесно да је Исаијин прерађивач погрешно разумео помен грчких војника из јужних области Србије. Ипак, треба му одати поштовање због доброг познавања листе византијских владара.⁴⁶¹

Упркос очигледној опасности и могућој користи сарадње два хришћанска народа, до ње није дошло. До савремених историчара су дошли и другачији ретроспективни извештаји. У њима као да се одражава предмаричка

⁴⁵⁷ X. Матанов, *Југозападните български земи*, 137.

⁴⁵⁸ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 150. Уп. X. Матанов, *Југозападните български земи*, 138.

⁴⁵⁹ Ив. Тютюнджиев, *Българската анонимна хроника*, 126-127 (Ив. Тютюнджиев); X. Матанов, *Југозападните български земи*, 138, 185-187; Р. Михаљчић, *Маричка и Косовска битка*, 21. По неким, још је Иван Александар био 1366. г. обавезан према Турцима. В. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон, 285-287.

⁴⁶⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 137-139, 141; X. Матанов, *Југозападните български земи*, 136-137; Р. Михаљчић, *Маричка и Косовска битка*, 19; Р. Радић, *Време Јована V*, 295-297, 356-357; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 38-39.

⁴⁶¹ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245.

нетрпељивост, или барем неповерење, народа различитог језика, а исте вере. Придружују им се и узајамна пребацавања и оптужбе због жалосне судбине хришћана. Тако се у међусобно зависним хроникама влашког монаха Моксе и Бугарској анонимној Хроници чита занимљива повест. У немогућности да брани морске прелазе, Јован Кантакузин се посланством обратио најпре бугарском владару, а потом и деспоту Угљешу и краљу Вукашину, које не само да тачно интитулише, већ их изричито означава као господаре Срба. Свуда је одбијен на ружан начин, уз подруглив савет да Ромеји треба сами да одоле најезди. На питање како ће поступити када непријатељ избије на њихове границе, самоуверено су одговорили да ће се бранити.⁴⁶² Како било, нема разлога да се верује да су се Мрњавчевићима придружили, или са њима на било који начин садејствовали остали хришћански господари источног Балкана. У таквим околностима не изненађује да се, након што су стигле прве вести о исходу Маричке битке, део суседа здушно бацио на освајање поседа деспота Угљеше.

Покушаји да се открије шта се десило у првим сатима 26. септембра 1371. г. у луговима Черномена крај Марице нису омогућили стварање исцрпне и поуздане војноисторијске реконструкције.⁴⁶³ Занимљиво је да су врела различитог порекла сагласна да је добар део поражене војске страдао давлeњем у оближњој реци.⁴⁶⁴ У крајњој мери, најбезбедније је рећи да је то био изненадни ноћни препад.⁴⁶⁵ Турци су још једном против хришћанске војске применили начине племенског и герилског ратовања донете из непрегледних азијских пространа. Поново је дошла до изражаја разлика у поимању света у

⁴⁶² *Българската анонимна хроника*, 80 (Ив. Тютюнджиев); Исти, *Българската хроника от XV в.*, 70. Уп. Р. Радић, *О покушају Јована Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима. Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку*, Из Цариграда у српске земље, 51-59; А. Атанасовски, *Недовербата меѓу „Балканците“ во XIV век, последици и поуки*, Годишен зборник ФФ 58 (2005), 185-199.

⁴⁶³ П. Томац, *Битка на Марици*, Војноисторијски гласник 1 (1956), 61-74; Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 71-93; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 198; *Българската анонимна хроника*, 126-127 (Ив. Тютюнджиев). Сумаран је рад: А. Стојановски, *Марицката битка и нејзините последици*, Македонија во турско средновековие (од крајот на XIV – почетокот на XVII век), Скопје 1989, 9-20.

⁴⁶⁴ *Старе српске биографије*, 143 (Л. Мирковић - П. Поповић). Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245; А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 150-151; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 52-53 (С. Ђирковић).

⁴⁶⁵ Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 72, 87-91; Р. Радић, *Време Јована V*, 355; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 33.

најширем смислу између народа са различих простора и који припадају различитим културним круговима.

Последице маричког пораза се, као и у случају свих пресудних војних догађаја, могу поделити на краткотрајне и дуготрајне. Грчка кратка хроника пуна српских интерполација садржи исказ: „И отада почеше Исмаилићани да господаре хришћанским царевима”.⁴⁶⁶ Са нестанком хришћанских заповедника ископнио је и већи део њиховог политичког прегнућа. Страдање у борби против неверника је, по виђењу грчких духовника светогораца, Вукашина и Угљешу сврстало у редове угледних покојника. У натпису, насталом вероватно непосредно након њиховог нестанка, чак су означени термином „anairethentes” који носе хришћански мученици, односно “[...] једино најодважнији борци, пали за крст часни”. Овај величајући запис је посвећен не палим вођама суседних Срба, већ драгој браћи у Христу. У преводу гласи: „мученика и вазда достојних сећања рабова Божјих [...] и са њима палих православних хришћана”.⁴⁶⁷ Хиландарци су такође ценили све што су браћа учинила за њих, па и за православне хришћане уопште. „Данилчев типик” из 1416. г. је забележио датуме смрти готово свих немањихких владара и неких њихових супруга, закључно са Урошем. Следи угледна српска господа, наводно испуњена хришћанским врлинама: „Месеца септембра 26. убише Турци краља Вукашина и брата му деспота Угљешу”. Овај датум претходи упису последњих дана живота кнеза Лазара, Вука Бранковића и монаха Герасима (Бранковића).⁴⁶⁸ Средином друге декаде XV в. нема ни најмањих назнака о наводном вероломству српског краља према природном господару. Управо супротно, јер све одише природним ритмом смене владара. Чак и више, не треба много домишљања да се увиди како је страдање Мрњавчевића, слично Лазаревом, а што такође није изостављено, обликовало овај податак о Маричкој. Природно је веровати да Мрњавчевићи нису тек тако уписани ни у накнадну верзију Бориловог синодика православља. Сама намена ових спискова је таква да

⁴⁶⁶ И. Ђурић, *Византија и Срби у борби против Турака*, 83.

⁴⁶⁷ Исти, *Поменик светогорског протата*, 154-156; Исти, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa 1392-1448*, Zagreb 1989², 22-23; Исти, *Византија и Срби у борби против Турака*, цитати са стр. 83 и 85; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 54.

⁴⁶⁸ М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 340; Исти, *Српске владарке - ктитори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 16, цитат из нап. 38.

се наброје сви они који су на неки начин задужили заједницу правоверних хришћана, а посебно иступањем против јеретика или неверника.⁴⁶⁹

Јован Угљеша је забележен и у поменику Биговског манастира, и то након његове смрти, о чему говори додаток „блаженопочивши“.⁴⁷⁰ Међутим, изгледа да се и на Марковом двору истрајавало на Вукашиновом приказивању као страдалнику за хришћанску ствар. Назнаке су посредне и долазе у виду фреско - слике у породичном храму у Сушици настале за време Марковог краљевања. Разматрајући композицију око јужног улаза у овај храм са подсећањима на Христово страдање зарад човечанства и представама светих мученика, закључено је: „У сваком случају, његов отац се, у борби против Агарјана, жртвовао и поделио судбину равну мучеништву Христових светитеља“.⁴⁷¹ На другом зиду се налазе тешко оштећени портрети двојице краљева и Јелене. У горњој зони, изнад њихових глава насликана је много мања представа Вукашина кога на небо носи анђео. Ова композиција се непосредно може повезати са развијеним учењем о небеским митарствима.⁴⁷² Међутим, савременицима је морало бити јасно да је неуспешан покушај одбране од иновераца обезбедио неопходну пратњу анђела на коначном путу. Обриново приповедање да је у споменути храм, чију посвету тачно наводи, пренето тело српског краља, за разлику од остатака његове браће Угљеше и Гојка који никада нису нађени, можда потиче са ове стране.⁴⁷³

Патријарх Пајсије је такође видно пристрасан. Између браће која су, по доступним изворима, готово увек усаглашено наступала, и која су страдала истога дана, прави се видна разлика. Наклонији је према Угљеши. Вероватно није случајно истакнуто да је страдао од рана у боју, као што и приличи ратнику и владару. Затим: “[...] а за његов гроб зна се и до данас, и нека чудна знамења

⁴⁶⁹ Обојица са тачним титулама. В. Синодик царя Бориса, *Български старини*, 8, София, 1928, 94 (М. Г. Попруженко); Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 241-243.

⁴⁷⁰ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233.

⁴⁷¹ В. Ђурић, *Три догађаја*, 94-95.

⁴⁷² Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир-село Сушица, Скопско*, ГИНИ 15-2 (1971), 230-232 и посебно нап. 36. Погрешно протумачено у: В. Ђурић, *Марков манастир – Охрид*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 133. О митарству В. Д. Бојовић, *Пројекција митарства у „Житију светог Петра Коришког“*, Црквене студије 1 (2004), 121- 129.

⁴⁷³ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 53. Уп. И. Јастребов, *Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД 57 (1884), 55; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 21-22; П. Срећковић, *Путничке слике. Слика 2. Фамаилјарна гробница Мрњавчевића*, Гласник СУД 46 (1978), 220.

показује и људи остављају белеге. А тело његово однесоше неки иноци у манастир близу Сереза, који је од њега сазидан од основања, чинећи исцељења, а гроб његов би више Харманлије и до данас је камењем обележен”. Вукашино страдање је постављено као антитеза пошто је: “[...] ту дављењем изменио свој живот [...] тако да му ни успомена није остала међу живима, ни гроб му се не зна ни до данас”. Слично опредељење се оснажује понављањем: „А Вукашин постаде јадно позориште у блату и храна рибама и птицама, и не зна му се ни гроб: погибе успомена његова са шумом”.⁴⁷⁴ У случају деспота све подсећа на неки облик транслације, основни предуслов за светитељство, осим ако се не ради о обичној и природној жељи да се исказе поштовање према успешном владару, при крају живота јако наклоњеном цркви. Ако је деспот заиста погребен по хришћанском обреду, иза тога је могла да стоји најпре његова удовица, а не треба искључити ни краља Марка. Ближи догађајима Исаија сведочи да ниједан од браће није прописно погребен. Међутим, Угљешу одређује као храброг мужа.⁴⁷⁵ У сличном тону пише и писац житија преподобног Ромила, који обавештава да његов јунак напусти Свету Гору када „случи се љвикниѐ выти христіаньствѣнѣйшаго деспота Оуглакше”.⁴⁷⁶

Изгледа да се скупило довољно доказа да су се на Марковом двору јавили замци учења о Вукашину као светитељу по обрасцу борца палог за свету хришћанску веру. Ова клица, сасечена тек што је искијала, остала је делић народног духовног бића. Народна песма *Марко Краљевић препознаје очеву сабљу* приказује Вукашина као митског јунака јер је његово оружје из канија у стању да извуче само најстарији син.⁴⁷⁷ Такође, и српски деспот је попримио епске одлике, где јунаци често одлазе са овог света на миран и тајанствен начин, далеко од ратне хуке и звекета оружја. У светогорској киновији Симонопетри забележено је у XIX в. предање. Преноси да је умро као блажени монах који се добровољно

⁴⁷⁴ *Старе српске биографије*, 143-144 (Л. Мирковић - П. Поповић). Помислило би се да се ради о св. Јовану Претечи код Маникејске горе. Међутим, и Хиландар је могао да испуни услове за ову намену. Разликама у приступу историјским ликовима двојице браће посвећена знатна пажња. в. Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 187-190.

⁴⁷⁵ *Писац и преводилац инок Исаија*, 159 (Ђ. Трифуновић); Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 84-85.

⁴⁷⁶ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 106 (Р. Михаљчић); Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 140. О овој личности В. Р. Радић, *Помен Срба у Житију Григорија Синаита*, Из Цариграда у српске земље, 26-28.

⁴⁷⁷ В. Карацић, *Српске народне пјесме*, II, Београд 1972², бр. 56 214-217.

повукао у овај манастир чији је био добротвор.⁴⁷⁸ Након 1395. г. нестаје главног покретача учења о жртви коју су српски ратници поднели на Марици. Творци Лазаревог култа су се надовезали на више житија владара-светитеља јако познатих у њиховој средини.⁴⁷⁹ Са сличних полазишта су могли поћи њихови савременици блиски краљу Марку. Међутим, подршка цркве је од самог почетка изгледа увек била половична. Како се топила краткотрајна политичка моћ Вукашинових синова, о овој личности се све више судило на основу оптужби за распад државе.⁴⁸⁰ Неретко су их ширили представници црквеног клера. Патријарх Пајсије је био лично присутан на изворишту Вукашиновог култа што га није спречило да пристрасно оцрни овог краља.⁴⁸¹ Вршачки епископ Јован Георгијевић је 1763. г. наручио израду натписа који је у целости прожет осудом Вукашина.⁴⁸²

Нема сумње да су Турци извојевали велику победу, а потпуном сјају знатно доприноси њена неочекиваност.⁴⁸³ Добро је познато да је нису одмах искористили за опсежна територијална проширења. Задовољили су се тиме што су запосели леву обалу реке Месте, чиме су створили предуслове за каснија продирања ка западу.⁴⁸⁴ Тешко је оценити где су све усмерили своје непосредне пљачкашке нападе. Драматично сведочанство старца Исаије је оставило живи траг у српској књижевној традицији. Двадесетак година потом, непознати писац Слова о светом кнезу Лазару надахњује се драматичним Исаијиним сликама страдања. Слично је и са описом турског харања Угарске и српске земље из 1598. г., те деловима Хронографа.⁴⁸⁵ Текстолошке разлике у каснијим преписима овог списка су незнатне. Донекле се издвајају оне из Бранковићеве Славјаносербске хронике, која је настала непосредно по Исаијином тексту, а не по Хронографу. Ту спада

⁴⁷⁸ Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владоце и властелу после Косовске битке*, Гласник Скопског Научног друштва, 11 одељење друштвених наука 5 (1932), 95; И. Ђурић, *Податак из 1444*, 214 нап. 19.

⁴⁷⁹ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић. Стари узори и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006), 77-95.

⁴⁸⁰ Можда је на том таласу настала ова запостављена белешка: В лето 6880 (1372) умре цар Урош и убијен бист крал Влк В. М. Георгиевски, *Досега необјавен словенски летопис од XVII век*, ГИНИ 15-2 (1971), 299. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, бр. 177, 178.

⁴⁸¹ В. стр. 471 овог рада.

⁴⁸² М. Шакота, *Два илуминирана рукописа XVIII-XIX века у збирци манастира Дечана*, Саопштења 4 (1961), 57-65.

⁴⁸³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 198.

⁴⁸⁴ Р. Радић, *Време Јована V*, 359.

⁴⁸⁵ *Писац и преводилац инок Исаија*, 157-161 (Ђ. Трифуновић); Исти, *Запис инока Исаије*, 243-244. Иноково виђење се и даље радо преноси. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 358-359; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 41.

допуна да су многи хришћани погинули, између осталог, од огња, а простор страдања је означен као „земља наша српска”. Придружује му се и рукопис Трицарставника Патријаршијске библиотеке у Београду.⁴⁸⁶ Слично штиво грчког порекла такође спомиње да је “[...] у то време султан Мурат освојио Србију”.⁴⁸⁷ И поред великих књижевних вредности, Исаијино виђење је лишено драгоцених појединости. Са сигурношћу су познати њихови напади на Свету Гору који су одбијени низом срећних околности.⁴⁸⁸ Мање се обазирало на немогућу вест из Бугарске и Моксине хронике да је стечен огроман плен, који је однет у Галипољ на обали Босфора.⁴⁸⁹ У дубровачког летописца Николе Рањине под 1371. г. забележено је да је у његов град дошло много људи из Босне са породицама и великим имањем у злату и гламском сребру. Како су утукли од турске опасности, иако се Маричка битка не спомиње, претпостављено је да ови воде порекло из јужнијих области. Можда чак да је реч о становницима Кратова.⁴⁹⁰ Неки савремени истраживачи верују да су те године Турци доспели до овог града и Штипа, што није немогуће.⁴⁹¹ Одроз опште несигурности свакако су бројне оставе новца похрањене у годинама након што су и на главним српским друмовима турски одреди постали честа појава.⁴⁹² Инок Исаија почетак страхаота повезује са нестанком деспота Јована Угљеше.⁴⁹³ Могло би се помислити да су управо његове области биле једине захваћене првим таласом, што је и очекивано с обзиром на њихов положај у односу на поседе нападаче. До удаљеног, али обично добро упознатог римског папе Гргура XI (1370-1378), су током 1372. г. стизала, а затим даље прослеђивана, најчуднија обавештења. Страховало се: „[...] да ће Турци продирањем према северу брзо напасти и угарске поседе и да ће, такође, преко Албаније, угрозити и многе јадранске луке”. Поуздано се зна да су се

⁴⁸⁶ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245.

⁴⁸⁷ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 153.

⁴⁸⁸ А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, 104-105; Р. Радић, *Време Јована V*, 381-383.

⁴⁸⁹ К. Лиречек, *Прилог за оцену скоро пронађене бугарске хронике*, Зборник Константина Лиречека I, 401 (М. Динић); *Българската анонимна хроника*, 81, 133 (Ив. Тютонджиев); Исти, *Българската хроника от XV в.*, 71; Г. Острогорски, *Серска област*, 139 нап. 61. Међутим, другачије у: Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 137.

⁴⁹⁰ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 214-215; Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955), 227.

⁴⁹¹ М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 41. За турско напредовање из визуре њихових извора в. N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Сарајево 1971, 171-192.

⁴⁹² В. Иванишевић, *Новчарство*, 303-325.

⁴⁹³ *Писац и преводилац инок Исаија*, 159 (Ђ. Трифуновић).

априла исте године њихови одреди нашли под тврдим зидинама Солуна.⁴⁹⁴ Можда због гледања уназад са знатне временске удаљености, али две међусобно зависне хронике такође одређује турске нападе у истом правцу. По њима, велики број Турака је започео да заузима градове и земље, тако да су пале Мореја и Драч до Далмације и цела албанска земља.⁴⁹⁵ Ово би био још један доказ о турском јаким присуству у Марковим и Драгашевим земљама. Судаћи по непосредним последицама пораза крсташа код Никопоља 1396. г., изгледа да не треба потцењивати способност Османлија да након велике победе упуте своје одреде дубоко у непријатељску територију (Сремска Митровица), или да га нападну на широком фронту.

Иако су због исхода разматраног сукоба Византинци убрзо постали турски вазали, у Цариграду као да још нису разумели, или још нису желели да прихвате, крајње последице.⁴⁹⁶ Као да је злурадо задовољство још дуго преовладало због страдања Срба. Како у супротном објаснити да су их на крају тешких преговора о измирењу двеју цркава 1375. г. обавезали да више не отимају митрополије и епископије цариградске столице.⁴⁹⁷ Као да су се надали да се точак историје може окренути у другом правцу. Ако не благонаклоно, онда барем непристрасно, представљена је смрт српског деспота у сећањима на постмаричке догађаје Јована V Палеолога: „Пре много времена, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале настале тада од стране Турака, врло тешке и дуготрајне, водећи бригу о општем добру, одлучили смо да буде у пронију претворена половина метоха светогорских и солунских и уопште сви, да не би сви до последњег били прогутани”.⁴⁹⁸ Маричка битка се заиста дубоко уткала у народну свест Ромеја. У византијским кратим хроникама забележена је девет пута, Косово седам, Бој на Ровинама једанпут, док велики никопољски судар крста и

⁴⁹⁴ Р. Радић, *Време Јована V*, 363. Уп. *Зборник Константина Јиречека I*, 378 (М. Динић); Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 215; Г. Острогорски, *Серска област*, 144-145; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 6; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 52; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 40 нап. 30.

⁴⁹⁵ *Българската анонимна хроника*, 82 (Ив. Тютюнджиев); Исход Маричке битке имао је у очима влашког монаха и космолошки одраз, сунце се помрачило у сред дана тако да су се виделе звезде. в. *Исто*; Исти, *Българската хроника от XV в.*, 70.

⁴⁹⁶ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 53-54.

⁴⁹⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 82.

⁴⁹⁸ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 54-56; М. Благојевић, *Секуларизација хиландарских поседа у средњовековној Србији*, Осам векова Хиландара, 51.

полумесеца у потпуности измиче њиховој пажњи.⁴⁹⁹ Неутемељена су била и убеђења иначе обично добро обавештених Дубровчана када су 1373. г. у преговорима са Ђурђом Балшићем остављали простор да ће српско царство бити поново обновљено, што је исказано речима: „ако ко буде цар господин Србљем и властелом и земљи српској”.⁵⁰⁰ Ако их њихова удаљеност донекле оправдава, ово није могуће у случају господара Водена и турског поданика који је морао да има одличан увид у раст њихове надмоћи. Никола Балдовин је 1385. г. у повељи Богородици Месонисиотиси на следећи начин предвиђао наследнике “[...] било да су Ромеји или муслимани или Срби”.⁵⁰¹

У српској средини Косовска епика је прикрила и искривила стварни значај, за овај народ трагичне 1371. г. међутим, нађе се још по неки траг који открива да овај догађај није прошао незапажено. Указано је на запис **Прогнева се господь въ лѣто .s.w.п** на минеју на кожи под бројем 66 Народне библиотеке у Београду. Овде се мисли, без сумње, на овде разматране догађаје.⁵⁰² У сличном тону је наизглед нејасна белешка: „**Сли сле сконча се**. Међутим, како се налази у Летопису, и то након описа Вукашинове и Угљешине владавине и њиховог страдања, свакако се односи на Маричку битку. Важно је да следи иза записа да је ово све дописано жељом зетског архиепископа кир Јосифа, а да је писао грешни дијак Дамјан 1453. г. По том критеријуму може се узети да је међу Србима и након осамдесетак, или непознато колико више година, било учених људи који су надирање Турака повезивали са маричким сломом.⁵⁰³ То се примећује и у делу Владислава Граматика.⁵⁰⁴ Године 1423. у Дубровнику су се отприлике овако присећали ранијих догађаја: „А Vukašin, kralj Srbije, kada je bio na mrtvo potučen i zbačen sa vlasti od Turaka, i on i njegovi [...]”.⁵⁰⁵ Далеки одјек, употпуњен вредним

⁴⁹⁹ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 155 нап. 70; Isti, *Sumrak Vizantije*, 23; Уп. Г. Острогорски, *Серска област*, 140 нап. 63.

⁵⁰⁰ С. Ђирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 4, 13.

⁵⁰¹ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 149; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса у Водену*, ЗРВИ 27-28 (1989), 255.

⁵⁰² Љ. Ковачевић, *Белешке и натписи*, Гласник Српског ученог друштва 56, Београд 1884, 328.

⁵⁰³ *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, Београд 1907, LXII (Ст. Новаковић). Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, XXXVI. Сматра да је копорињски најстрији.

⁵⁰⁴ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 209; Г. Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје 1997, 209.

⁵⁰⁵ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 50-51.

појединостима, затиче се у Житију деспота Стефана: „А посла са њима онога који је од почетка био проливач хришћанске крви, који је истоимени са Исмаиљћанима у ратовима, који је и у великој бици на реци званој Марица био виновник проливања крви (Арванез)”.⁵⁰⁶ Певало се и овако: Овом Мушан срца смина # Дренопоље прими у сили # и деспота Вукашина # разби и с главом још раздили.⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ *Константин Филозоф*, 104 (Д. Богдановић).

⁵⁰⁷ М. Панџић, *Косовски бој у књижевности Дубровника и Далмације*, Рашка. Часопис за књижевност, уметност, науку и културу, 19 свеска 25 (1989), 41.

НАСЛЕДНИЦИ МРЊАВЧЕВИЋА

Реч грабеж није уобичајна у савременој историјској науци, али овога пута сажето приказује збивања у месецима након нестанка Мрњавчевића. Поред класичних феудалних ратова око Призрена и Рудника геополитичка карта Царства углавном није свуда насилно кројена. Непосредно након Косовске битке главу није дигао само Лазарев зет. Крупнија властела је чак покушала и да се осамостали, али су изгледи за то били мали. Вук Бранковић је тада одвојио много градова и жупа, али непосредних вести о тој промени нема иако су ту насеобине Дубровчана биле густе. Страшни извештаји о разарањима и бежанији пристижу тек доласком Турака наредних година. Властелина Обрада Драгослаљића су казнили зато што је пришао Бранковићу. Такав политички след је утемељио мит о Вуковој издаји.⁵⁰⁸ Легендарни опис Вукашинове смрти такође садржи сличан развијени мотив.⁵⁰⁹ Његова знатна заступљеност у великој мери има подлогу у духу несталне епохе. Властела је у то време заиста могла да изнесе терет смене власти. Твртко I је приволео владајући слој из Драчевице, Конавла и Требиња на своју страну и запосео три кључне жупе од Балшића. Прошлост Тесалије и Епира пружа допунске смернице јер су имале јако слично државно и управно устројство. Барем у два случаја смрт ранијег господара је доводила да такмацима прилазе нижи носиоци власти, властела и истакнути представници цркве. Овакве примопредаје су се у начелу дешавале брзо.

Додатни разлог за претпостављени низак ниво сукоба је истицање сезоне ратовања. Походи у зрелу јесен, а посебно усред зиме нису били препоручиви из много разлога.⁵¹⁰ Посебно су од хладног и снежног средишњег Балкана морали да зазиру Турци, још ненавикнути на локалне прилике. Ова околност је можда хришћанима донела толико жељени предах, али је и онемогућавала опсежније походе једне против других.

⁵⁰⁸ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 29, 35-36.

⁵⁰⁹ В. Ђоровић, *Мотиви у предању о убиству цара Уроша*, Прилози КЛИФ 1 (1921), 190-195.

⁵¹⁰ *ВИИИЈ* VI, 520 нап. 543 (Б. Ферјанчић). Мусин напад из јануара 1411. г. је био успешан управо због времена када је изведен. В. Н. Ђокић, *Напад принца Мусе на Србију 1413. године*, Браничевски гласник 1 (2002), 23-38, посебно 27-28.

Смрћу Вукашина његова породица је обезглављена, иако је краљ био већ прилично стар и вероватно не би још дуго био у стању да је води. Лик оседело старца са зидова Псаче сведочи о томе упечатљиво. Можда га је и свест о поодмаклим годинама додатно подстакла да одреди још једног савладара, односно наследника. Међутим, није била толико ненадокнадива Вукашинова личност, колико су биле страшне околности у којима је дошло до смене. Судећи по развијеној композицији поред јужног улаза у храм св. Димитија у Сушици, већ у јесен кобне 1371. г. Марко је крунисан српском краљевском круном. Он и његов отац су насликани на црвеној позадини, достојној најпре или искључиво суверена. Марков владарски положај је истакнут и овнујским рогом у његовој руци, подсећањем на миропомазање као саставни део обреда крунисања. Представљен је као други Давид, старозаветни владар за кога се посебно везује чудесан догађај, изливање Божје благодети у виду мира. Вероватно је указано, поново путем сложених алузија, и на посебне (не)прилике које су задесиле српску државу. „Можда је, дакле, и у овом случају краљ Марко хтео да подвуче сличност положаја и свест о неминовности жртве”.⁵¹¹ Свечани чин крунисања је био испуњен устаљеним садржајима, међутим, времена ни разлога за славље није било. У прилепској цркви св. Арханђела Марко је приказан у белој одежди, оновременој ознаци жаљења, у тренутку небеске инвеституре, односно док му на главу рука Божјом вољом ставља круну. Очигледно, савременици нису могли да прикрију туробне околности у којима је дошло до уздизања новог владара.⁵¹² Оне су биле такве да је неоснована помисао да је више обласних господара, а набројани су жупан Никола Алтомановић, кнез Лазар и деспот Јован Драгаш, једно време давало преимућство легитимном владару.⁵¹³ Прва двојица су се усуђивала да пркосе моћном Вукашину. Примеренији је став да је извесно кратко време Марко сматран легитимним наследником пространства од Шар - планине до данашње северне Грчке.⁵¹⁴ По Трношском летопису држава је „шест” sic!

⁵¹¹ В. Ђурић, *Три догађаја*, 97-97, цитат са стр. 95. Другачија хронологија успостављена у: Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 107-108.

⁵¹² С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 62-63; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 75; Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 107-108.

⁵¹³ Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 108-109, 111, 120; Исти, *Княжеството*, 111, 149. Мишљење засновано на погрешном тумачењу рада охридске ковнице. У последње време се уз њу, и то само условно, везује ковање Андрије Гропе. В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 66.

⁵¹⁴ Н. Matanov - R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 46-47.

година била без владара, све док се кнез није устоличио упркос Марковом противљењу.⁵¹⁵ Процењује се да је Марко био у најбољим годинама када је ступио на престо. Портрет код јужног улаза у породични храм открива “[...] физиономије одлучног младог човека, оштра погледа, кратке црне браде”.⁵¹⁶

На ово раздобље се устаљено гледа као на низ неуспеха и незадрживи политички суноврат. Отпадале су богате области и важни градови, стара пријатељства и савези су прерасли у своје супротности, а крупна властела се једна за другом осамостаљивала.⁵¹⁷ Међусобно су упоређени токови државног развитка две новонастале творевине. Марковој је супростављена земља Драгаша, где се претпостављало ширење и укрупњање у годинама након 1371. г., као и јако владарево присуство у свакодневном политичком животу, нарочито пошто је власт обједињена у лику Константина.⁵¹⁸

Да се Андрија Гропа у Охриду заиста до краја осамосталио постоје неке, на први поглед, неоспорне вести. На свом новцу користио је израз *По милости Божјој*. У односу на распрострањеније *В Христа Бога* ова формула је још јачи и недвосмисленији исказ политичке самосталности.⁵¹⁹ Ово је природно употребљено за јачање става да се у потпуности отргао од сениоровог надзора.⁵²⁰ Властеоска ковања новца иначе нису никаква назнака политичке самосталности, посебно ако на њима изостају слична владарска обележја. Следбеници Вука Бранковића и кнеза Лазара су били далеко од помисли да учине нешто слично. Ова врста извора чак изузетно лепо осликава њихове вазално-сениорске односе.⁵²¹ Тако гледано испада да је Гропа у потпуности напустио Маркову политичку орбиту. Међутим, и краљевић, односно господин Андреја, је издавао новац са

⁵¹⁵ Ј. Шафарик, *Натпис на цркви у манастиру Преображења, названом данас Зерзе, код Прилепа*, Гласник Друштва српске словесности 1 (1954), 186-189.

⁵¹⁶ В. Ђурић, *Три догађаја*, 88. О Марковом узрасту в. стр. 81 овог рада. Као мудре, храбре и красне Марка и оца описује и историчар из XVIII В. в. *Паисиевијат рѣкопис на „История славяноболгарская 1762“*, София 1989, 85 (Б. Райков).

⁵¹⁷ Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 21.

⁵¹⁸ На овом месту је правилно уочено да је на расцепкавање Марковихседа пресудно утицало деловање потчињених великаша. В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 164-165.

⁵¹⁹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 270. Остављено без коментара у: И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас СССХХХVIII САНУ, Одељење ист. наука, књ. 3, Београд 1983, 50.

⁵²⁰ О њиховом односу, између осталог, види и: В. Ђурић, *Марков манастир*, 136; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 86; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 161; К. Ациевски, *Пелагонија*, 252-256.

⁵²¹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 278-283.

натписом *В Христа Бога*, упркос оцени да је све време признавао братовљево првенство.⁵²² Намеће се питање у коју скупину треба ставити господара Охрида.

Ако се на крају и прихвати да је Гропино интитулисање примерено самосталним господарима, није био самопроглашени велики жупан.⁵²³ Титула је само условно непримерена управним приликама у тој државној зони. Њен носилац долази на место севастократора Бранка у срцу „Романије”. И поред тога, жупани нису били потпуна непознаница у тим пределима. Као што се средином педесетих година ни потоњи краљ није стидео своје наследне жупанске титуле и Гропа је имао пуно разлога да је касније с поносом истиче. Могао је да потиче из северних арбанашких крајева под дуготрајном српском влашћу.⁵²⁴ Његови преци су тако могли стећи то угледно звање у мало познатим процесима српско-арбанашке синтезе. Звање је било мање угледно од севастократорског, али не и надлежности пошто је жупан у Охриду заправо био управник једне „државе”.⁵²⁵

Разматрана титула је, дакле, у свом огољеном виду била наследна. Тек након осамостаљивања, додавањем израза „велики”, могао је у појединим приликама да истакне свој новостечени положај.⁵²⁶ У Србији су, међутим, тада важила другачија правила. Понекад су старе титуле жупана и кнеза биле праћене речју велики, ознаком да су додељене од самог цара.⁵²⁷ Попут пандана са југа, деспотског, севастократорског или кесарског достојанства, ни она са севера се у српској Царевини нису могла узурпирати. Како ствари стоје са господарем Охрида? Једино се у грчком натпису насталом јула 1378. г. у охридском храму св. Климента налази проширена верзија. Значајно је да и ту Гропино име усамљено стоји у делу предвиђеном за световне господаре тог подручја. Супротно је у Бигорском поменику, о којем ће још бити речи, гробном запису Остоје Рајаковића из октобра 1379. г. Ромеји су уз жупанску титулу током преписке

⁵²² О томе више на стр. 370 овог рада.

⁵²³ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 86. Такође: В. Битракова-Грозданова, *Прилог кон Охридската ковница од XIV век*, *Историја* 1 (1971), 203-204.

⁵²⁴ О Гропиним прецима В. И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 46-47, 50; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 179; Исти, *Охридско зидно сликарство*, 20. За поређење је и жупан Маљушат из Врања.

⁵²⁵ Носиоци царских титула су се разликовали по одећи, а не по компетенцијама В. М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 53.

⁵²⁶ Слично већ у: К. Ациевски, *Пелагонија*, 252, посебно нап. 143; М. Шуица, *Немирно доба*, 36.

⁵²⁷ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 43-44.

имали обичај да дестинатара ослове и придевом „велики”. Ово није део званичне титуле већ начин углађеног обраћања страним представницима.⁵²⁸ С тим се подударају и новија читања натписа са Гропиног новца.⁵²⁹

Неусаглашеност би могла ишчезнути са ставом да је велико жупанство добио у тренутку увођења у охридску „државу”. Овакви управници у држави Немањића поново се јављају од успостављања царства, и то искључиво међу тзв. „српском властелом”. Стога би избор најпре пао на цара Уроша. Међутим, док се он још питао о тим стварима, намесник Охрида је био севастократор Бранко. Био је наклоњен будућем краљу јер је свог сина оженио његовом сестром. Следећи на реду да уређује ствари у Охриду био је Вукашин. Међутим, није установљено да је након крунисања био овлашћен да додељује било какве титуле. У супротном, можда се определио за старо звање, део српског управног наслеђа примерено његовом „краљевању”. Тако би заправо државни апарат на југу био прилагођен још увек живим традицијама српског краљевства.⁵³⁰ Извесно је да Вукашину од 1365. г. у том делу државе ниједан иоле важнији политички чин није могао промаћи. Извесни кесар Новак је сведочанство о својој управи оставио ктиторским натписом из 1369. г. у Св. Богородици на преспанском острву Мали Град. Био је искључиво краљев вазал јер је навео само Вукашиново име, а изоставио Урошево.⁵³¹ Шансе да је претпостављени чин Гропиног успона био Маркова заслуга су најмање.⁵³² У сваком случају јасно је да је у Охриду ојачао најпре као представник државне власти и да је то био темељ касније моћи. Он није био странац који је са запада на челу своје ратничке

⁵²⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* IV, 16 бр. 6073; Ц. Грозданов, *Охридското сидно сликарство од XIV век*, Охрид 1980, 151-152, 153-154; И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 428-429. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 252, посебно опсежна нап. 143.

⁵²⁹ О новцу још В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 270. Старије читање које садржи реч „велик“ пренето у: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 86; И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 428.

⁵³⁰ С. Ђирковић, *Краљ у Душановом законику*, 149-164. Уп. В. Битракова - Грозданова, *Прилог кон Охридската ковница*, 205.

⁵³¹ А. Стојановски, *Кон прашањата за политичко-територијална поделба на јужниот Балкан пред турското освојување*, Историја VII-2, Скопје 1971, 165; Х. Матанов, *Феодални княжества*, 84-85.

⁵³² Тако прихваћено и у: М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 44.

дружине запосео богати плен, већ остатак раније српске власти. Снажно визуално средство Гропиног личног представљања био је ћирилични монограм.⁵³³

Вукашинова брачна политика је оцењена као јако успешна, иако није испунила сва краљева надања. Нису позната имена изабраница његове тројице млађих синова. Вероватно су дошле из угледнијих властеоских домова. Тек задњих неколико година Вукашинови погледи су били усмерени ка Цариграду и угарским властелинкама блиским Твртковом двору. Иако даљи сродник Немањића, отац Маркове Јелене Хлапен је ипак био само крупан великаш. Оливера је одаслата пут Зете где су Балшићи вероватно управо овим браком створили трајније упориште у тој покрајини. Од сродника Мрњавчевића нешто се ближе зна једино о Остоји Рајаковићу. Октобра 1379. г. био је мртав, када је приказан као зет Андрије Гропе и рођак краља Марка.⁵³⁴ На страну с просопографским делом ове вести, као и значењем појма сродник. Ово питање је чак и у ширем оквиру доведено до крајњих граница проучености.⁵³⁵ Овакве везе би по својој природи требало да трају. Тешко да је запостављена чак и када је, како се обично претпоставља, Охрид иступио из оквира Маркове државе. Ако ништа више, пре истека седме деценије тиме је у том граду још показиван “[...] однос уважавања [...]” према краљу Марку.⁵³⁶ Натпис из 1379. г. је био званичан и да је тада Гропа као нови владар Охрида имао ратоборан став према ранијем суверену, тешко би био изведен у самом средишту његове управе.

До сада је остало неисказано да је заправо један од Мрњавчевића вероватно стајао у позадини брака између Остоје и неименоване Гропине ћерке. Тим путем је и жупан додатно увучен у проширени породични савез. Портрет Остоје Рајаковића открива млађу особу чију смрт уз доста обазривости треба омеђити осамнаестим и тридесетим летом његовог живота. Распон јесте широк, али

⁵³³ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1931, 42. О овој форми више в. Р. Петровић, *Монограми краља Стефана Уроша II Милутина у Грачаници*, Саопштења 13 (1981), 105-114.

⁵³⁴ Ц. Грозданов, *Охридското сидно*, 153-154.

⁵³⁵ М. Шуица, *Немирно доба*, 41-43; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 159 нап. 88; М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33. К. Ациевски, *Пелагонија*, 253-254. Сада и: М. Благојевић, *О издаји или невери*, 15; М. Благојевић, *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 225-236. Такође нап. 1723 овог рада.

⁵³⁶ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 161-162.

изгледа да пре треба тежити првој години или средини овог интервала.⁵³⁷ Стога треба претпоставити да се Остоја оженио некако око 1371. г. У случају да је то било за време старог краља може се претпоставити да је управо удајом ћерке Андрија Гропа ушао у ред велележних. Ако је то било након Марице, искрсава назнака да је првих година Маркове владавине за великог жупана брак са владаревим сродником и даље био, ако не неопходан, оно барем јако пожељан. Ипак, далеко је од тога да се баш Марковом вољом устоличио у Охриду. Може бити, такође, да је њиме Гропа озваничио своју недавно стечену независност. Овде је прилика да се изнесе основна поставка о њиховим односима. Има још доказа да они нису били непријатељски, иако се жупан Гропа придружио многим моћницима који су након Марице окренули леђа краљу Марку.

Неки су опште и начелне природе. Не зна се који су све предели управно тежили древном граду са језера. То никако није била пространа територија у поређењу са оним чиме су располагали Гропини први суседи, а нарочито остали обласни господари. Као полусамостални или потпуно независан господар Охрида Андрија је заиста након 1380. г. могао да буде изложен нападу продорнијег Карла Топије.⁵³⁸ Полазиште за ову поставку је концепт уводног дела писма из којег се види да је овај великаш био други ктитор тамошњег манастира св. Климента. Како је великашов духовник био авињонски контрапапа Климент VII, није без основа тврдња да је порив за овај градитељски подвиг дошла са те стране, што истовремено не подразумева и политички надзор над Охридом.⁵³⁹ Такође, Топија је посебно истакнут као нови ктитор, а не и као владар поменутог краја. Ту су и две белешке у тексту Хамартолове хронике, по издавачу из 1371. г. призивају Божју помоћ Карлу, који није означен ни једним епитетом.⁵⁴⁰ За овог арбанашког великаша је изгледа написана и словенска књига *Слово Светог Григорија Богослова*. Међу маргиналијама „грешног” Дамњана је и Топијино име

⁵³⁷ Ц. Грозданов, *Охридското сидно*, сл. бр. 165 из прилога. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 41-42.

⁵³⁸ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 180-183; Исти, *Охридско ѕидно сликарство*, 20-22; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 161, 167; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 112.

⁵³⁹ S. Bârlieva, *La translatio S. Clementis papae e l'inizio del culto dei santi Cirillo e Metodio in Europa occidentale*, 207-225 in: *Liturgia e agiografia tra Roma e Costantinopoli*, Atti del I e II Seminario di Studio Roma – Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007 (Krassimir Stantshev – Stevano Parenti).

⁵⁴⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 14 бр. 6050 и 6051.

исписано црвеним мастилом, уобичајним владарским правом.⁵⁴¹ Свестан свог незавидног положаја на раскрсници главних путева, Гропа је могао да потражи ослонац на најмање два места. Најпре код Турака, без којих се више није могло завршити ниједно крупније политичко питање.⁵⁴² Следи двор који је у нека срећнија и срећенија времена вероватно пуно допринео његовом уздизању. У Прилепу су, пак, били задовољни јер се на југу граниче са савезником. Искуство стечено изучавањем српских политичких односа између 1371. и 1463. г. открива динамику препуну наглих и неочекиваних заокрета. Заједнички наступ тројице моћника упућује на исто. Кнез Лазар и Вук Бранковић су, на ближе непознат начин, потисли Балшиће из унутрашњости и свели их на господаре Приморја. Потом уређују међусобне односе, па чак се и сложено старају око редовне исплате Стонског дохотка. Од 1386. г. Балшићи су чак признали првенство кнеза Лазара.⁵⁴³ Марко је такође попут кнеза Лазара могао стајати на челу једног породичног савеза мањег обима, готово скривеног од истраживача.

Остојином смрћу 1379. г. прекинута је важна спона између Охрида и Прилепа. Ово, само по себи, није морало да изазове или појача постојећу нетрпељивост. По много каснијим вестима око Костура међусобно су се надметали околни моћници: породице Балшић и Музаки, Топија и Гропа након чега је у том граду ишчилила Маркова власт. Предложак за ове смушене приче стварно је могло бити неко феудално сукобљавање.⁵⁴⁴ Ни Гропино господство изгледа није било дуготрајно. Оставе новца показују да његово новчарство не премашује седму деценију.⁵⁴⁵ Ово није до краја меродавно пошто и његови моћнији и дуговечнији суседи у то време прекидају ову делатност. Међутим, удаја ћерке за Остоју Угарчића пре истека седме деценије додатно упућује да је тада већ био у зрелим годинама.

Иначе, жупан Андреја и његова супруга се посредно срећу у самом окружењу краљеве породице. Уписани су у поменик св. Јована Бигорског, али

⁵⁴¹ Исти, *Каталог народне библиотеке у Београду IV, Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1982², 236-237 бр. 450.

⁵⁴² Како је то могло изгледати В. М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 7-29.

⁵⁴³ В. стр. 449 овог рада, као и: М. Благојевић, *О издаји или невери*, 14-15. Једно време Вук Бранковић и Ђурађ Бранковић се у преписци ословљавају са „брата“. В. Љ. Стојановић, *Каталог*, 215 бр. 444.

⁵⁴⁴ Најисцрпније у: Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 126-130, 157, 159, 160-162. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 35-36; К. Ациевски, *Пелагонија*, 254-255.

⁵⁴⁵ К. Ациевски, *Пелагонија*, 254.

тако да се јављају извесне разлике. У једном ранијем читању, баш као и фотографском снимку, стоји: “[...] Андреаша, жупана Лазара, [...] монахињу Матрону, Елену ћерку њену и Кирану, подружју Андријашеву.”⁵⁴⁶ Марков брат је споменут раније тако да се без устручавања закључује да се ради о брачном пару из Охрида. То је ранијим издавачима промакло.⁵⁴⁷ Сметнуто је и с ума да други извори сведоче о браку између жупана и Киране, друге ћерке епирског деспота Андрије Музакије.⁵⁴⁸ То знатно повећава веродостојност оваквог поистовећивања. Ни то што је жупанство везано за извесног Лазара, а не за претходно уписану личност не смета. Овај поменик иначе обилује грешкама и нејасноћама. По другом читању начин њиховог навођења није битно другачији, али се изоставља Андресева, односно Лазарева жупанска титула, а ни Кирана није означена као његова супруга, већ само као монахиња.⁵⁴⁹

Упућеност ове породице на северне крајеве наговештава и хроника породице Музаки где се Гропи приписује власт над Охридом и Дебром.⁵⁵⁰ Као да се овога пута може веровати непоузданом Ј. Хану да се Гропини потомци јављају под Скендер-бегом у последњем од два набројана предела.⁵⁵¹ Отуда вероватно и њихова потреба да се упишу у поменик знатнијег локалног храма. Чини се да је то урађено накнадно пошто два крстића и две тачке попуњавају знатнију празнину којом је овај део поменика видљиво раздвојен од претходог, главног дела. Раније је овај занимљив извор оквирно датиран у средину седме деценије, што као да потврђује да између два двора нису прекинуте све везе. Један Гропин новчић је нађен у тврдом граду који је стражарио над маузолејом Мрњавчевића.⁵⁵² Политичке границе нису биле непрелазне препреке за стране валуте, али и ово као да сведочи о сношљивим односима између два двора. Ово је доказ више поставци да сваки политички расцеп није био обележен звекетом оружја.

⁵⁴⁶ М. В. Веселиновић, *Бигорски и Шишевски поменици*, Споменик СКА 10 (1891), 70; Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 226, као и пратећи нумерисани снимак.

⁵⁴⁷ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234. За једну његову погрешну идентификацију в. Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевих Марка и њихови записи*, књижевна збивања, 152.

⁵⁴⁸ И. Ђурић, “*Ектесис неа*“, 428; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 161; К. Ациевски, *Пелагонија*, 254; М. Шуица, *Немирно доба*, 35.

⁵⁴⁹ В. Мошин, *Словенски ракописи во Македонија I*, Скопје 1975, 169.

⁵⁵⁰ И. Ђурић, “*Ектесис неа*“, 428.

⁵⁵¹ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 182.

⁵⁵² И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 295. Приметна мала одступања у односу на раније серије. в. В. Иванишевић, *Новчарство*, 160, 270, табла IV бр. 20.1-20.4. Изношено је и да је Гропин новац потицао из ковница његових сениора. В. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридска архиепископија*, 179.

Нови краљ је убрзо протеран из више кључних места средњовековне Србије.⁵⁵³ Призрен, који је сам недавно украсио још једном црквом и посветио је Ваведењу Богородице, пао је у руке Балшића. Продор је готово извесно пошао из њихових упоришта у долини Дрима. Помучио их је утврђени део тог града. Десетог септембра 1372. г. Дубровчани су победнике даривали скупоценом ратном опремом: „quando Jura cepit castrum dicti loci”.⁵⁵⁴ Реч castrum искључиво се односи на градски акропољ.⁵⁵⁵ Те године је у Душановим Св. Арханђелима као монах Сава сахрањен Страцимир Балшић, тако да је штета што је део његовог надгробног споменика оштећен у делу где је стајао остатак датума, јер је са комадом надгробног споменика ишчезао и значај доказ.⁵⁵⁶ Намеће се питање колико су зетски великаши могли још да зађу у копно, ако су добро запели већ на првој препреци. У сваком случају, недавно страдали краљ није уписан у поменик призренског катедралног храма.⁵⁵⁷ У сличном спису оближњег манастира св. Петра Коришког непотпун низ владара Немањића почиње оснивачем, све до цара Уроша. Следи: „Помени господи благочастиваго и христољубиваго краља Влкашина”. Међутим, изостаје „и приснопоминајамаго” које се среће уз Немањиће, али и кнеза Лазара. Уписан је одмах после Вукашина, тако да изостају Балшићи и Вук Бранковић и поред дуге непосредне владавине градом.⁵⁵⁸ Са Призреном је несумњиво изгубљена и његова пространа област, а вероватно и много више.⁵⁵⁹ Тиме се заправо завршавају поуздани подаци о Марковим губицима непосредно након Маричке битке.

Међутим, тешко стечени Призрен је угрозио Никола Алтомановић. Његове војска је на почетку 1373. г. унела праву пометњу у тамошњу дубровачку заједницу. Ово показује да је великаш вероватно снажно ступио и на просторе

⁵⁵³ Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 111; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 179. Нису сви прегледи поуздани: А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 7.

⁵⁵⁴ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 254 нап. 102.

⁵⁵⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице у Дубровачким изворима (1352-1460)*, Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике Српске, Споменица, књ. II, Бања Лука 2005, 82-83. Уп. Призрен, *Лексикон градова*, 218-222 (С. Мишић).

⁵⁵⁶ В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997, 21 (приредио Р. Михаљчић); Г. Томовић, *Морфологија*, 78.

⁵⁵⁷ Б. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левшике*, 45.

⁵⁵⁸ Ст. Новаковић, *Српски поменици*, 31; Р. Катић, *Поменик хиландарског метоха манастира св. Петра Коришког*, Археографски прилози 4 (1982), 149-150.

⁵⁵⁹ М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII), Смедерево 1992, 73-77; Исти, *О издаји или невери*, 21.

данашње целокупне Метохије, или је то барем покушао.⁵⁶⁰ Из свега реченог види се да су након великог поремећаја с јесени 1371. г. уследили многи мањи, све док се стање није донекле усталило. Чини се да је било лакше стећи, него одржати власт над новостеченим поседима. Питање је колико су Балшићи уште још продрли у унутрашњост. У тековине до 1375. г. приписује им се и Пећ.⁵⁶¹

Јако је важно и Орбиново сврставање Николе у постмаричке добитнике. „Никола Алтомановић, с друге стране, заузео је читаву област која се граничила његовим земљама”.⁵⁶² Недовољно јасно исказан простор је вероватно био на северозападу данашњег Косова и Метохије. Николина најјужнија позната област је жупа Будимља. Међутим, из ње га је 1373. г. потиснуо северни сусед, али је трајно ипак задржао Лазар.⁵⁶³ Природа терена и распоред матичних земаља су условили правце и могућности отимања скоро исто толико колико и однос снага. У општој пометњи, крајем 1371. и почетком наредне године, Рудник се вратио у окриље жупана Николе Алтомановића.⁵⁶⁴

Лазар је у коштацу са Николом на северу трошио највише својих снага. Осим тога, морао је да се до краја учврсти као владар слива три Мораве, где је такође било крупне властеле. Њен део је могао чак и да приђе кнежевим непријатељима. Стога није могао да се размахне на југу где његови успеси изгледају скромно. По ретроспективном Халкокондиловом излагању Лазар је узео Приштину и Нишавску област и допрео до Саве.⁵⁶⁵ У Хроници о турским султанима се каже да је кнез проширио своју власт до реке Илира која се зове Сава.⁵⁶⁶ Још један потоњи извор Лазаров успон непосредно повезују са сломом Мрњавчевића уз наводе о преузимању Новог Брда и Приштине.⁵⁶⁷ Друго место се, међутим, приписује Вуку Бранковићу.⁵⁶⁸ Кнежев властелин и рођак челник Муса

⁵⁶⁰ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА ХС, Београд 1932, 23.

⁵⁶¹ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 11-12, 24-25.

⁵⁶² Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић). Уп. Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 22, где се Николи одриче учешће у подели Маркових земаља.

⁵⁶³ М. Динић, *Један нови податак о Николи Алтомановићу*, Годишњак СНД 12 (1933), 257.

⁵⁶⁴ Исти, *О Николи Алтомановићу*, 23.

⁵⁶⁵ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 95 (Р. Михаљчић).

⁵⁶⁶ М. Николић, *Псеудо-Сфранциз о српским земљама*, ЗРВИ 43 (2006), 133 нап. 41.

⁵⁶⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић).

⁵⁶⁸ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 6, уз посебну напомену да се у повељи у којој се дарују „обе Гадимље“ поред Приштине спомињу „бивши цареви и краљеви“, дакле након 1371. г.; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 19, 20.

се усталио у Звечану у име кнеза Лазара.⁵⁶⁹ Поред тога, око Горњег Лаба истом великашу је поверена „држава”.⁵⁷⁰ Кнез је тада вероватно запосео и Липљан који је непосредно држао 1388. г.⁵⁷¹ Раније је већ оцртано посебно место и снага властеле у данашњим косовско-метохијским и оближњим крајевима.⁵⁷² Међу баштиницима и управницима „држава” свакако се истицао Вук Бранковић. Непогрешиво је осетио ветар промена и са великом свитом окренуо се Лазару. Његовом ћерком Маром се оженио вероватно након великог слома.⁵⁷³ Пре 1. септембра 1376. г. Вук Бранковић је заузео престоно Скопље, очигледан знак способности да води велику политику.⁵⁷⁴ То не би требало да чуди након што је утврђено да се након 1371. г. источна граница Вукове земље према непосредним поседима његовог таста усталила на линији коју у низу чине планине од Скопске Црне Горе преко Жеговца, Кознице и Пруговца, све до доњег тока реке Лаб. Од насељених места значајем се истицала Приштина, дворови из жупе Ситнице, те Грачаница и рударско Јањево. Томе се придодаје баштинска Дреница, па тековине из 1378. г., односно Призрен са ширим подручјем данашњег Ораховца и Ђаковице, те манастир Дечани.⁵⁷⁵ Јасно је да се заправо ради о јако пространој „држави”, која у крајњој мери одговара кнежевом зету, али и Лазаревој потреби да себи привуче што више великаша.⁵⁷⁶

Окосницу двора Драгаша су тих година чинила два млада човека и њихова искусна мајка најплеменитијег рода. Старији Јован је остао запамћен, судећи по Халкокондилу, по разборитости и војничкој спретности. У време када је ова лична

⁵⁶⁹ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 22-24, 28.

⁵⁷⁰ Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 7; М. Благојевић, *Српско краљевство*, 169 нап. 100; Исти, *О издаји или невери*, 19, 23.

⁵⁷¹ М. Благојевић, *Секуларизација хиландарских поседа*, 55. Заокружен поглед сада и у: Исти, *О издаји или невери*, 19-20.

⁵⁷² Уп. стр. 48 овог рада. Посведочене су бројне серије новца његове властеле. В. С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 12; Исти, *Старе и нове контраверзе*, 12.

⁵⁷³ Време склапања брака неодређено, а свакако након 1371. г. В. М. Пурковић, *Ћери кнеза Лазара. Историјска студија*, Београд 1996², 13; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 24; С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18 нап. 54. Међутим, повезано и са крунисањем Вукашина В. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 39.

⁵⁷⁴ *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009), 120, са ранијом литературом (С. Бојанин).

⁵⁷⁵ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 19-20.

⁵⁷⁶ О њиховом односу настала је бројна литература. В. В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 39-40, 41; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 7-11. Вуков је као Лазарев поданик био толико моћан да је често настукао и као његов савезник.

особина могла да донесе највише користи имао је око двадесетак година.⁵⁷⁷ Око таквог војсковође су се природно окупљали преживели из неславног похода, иако је изворни ослонац исувише климав. По годинама подсећао би на Николу Алтомановића који је био сличног узраста док је једно кратко време носио тешко бреме најмоћније личности на северу српских земаља.⁵⁷⁸ Још је помало присутна збуњеност брзом обновом породичне моћи рашког властелина. Несумњиво објашњење лежи у тековинама његовог стрица, па нема разлога да се сличним током догађаја не расветле и прилике на југу. Чини се да су се Драгаши највише окористили од слома Мрњавчевића, јер не само да су из сенке поново избили у први план, него су и по обиму територија највише захватили од њих.

Наивно се мислило да је у тракијској равници пострадао “[...] племе српске господе у седмом роду илити колону [...]”.⁵⁷⁹ Зрелих мушкараца способних да носе оружје или преузму управне задатке и поред великог осипања је ипак било. Алексије Асен је био у пратњи царице Јелене у Серу 1365. г. да би након десет година био члан мешовитог суда Серске митрополије.⁵⁸⁰ Слично је установљено и за Дуку Коресиса и Георгија Исариса.⁵⁸¹ Довољно година да носе оружје имали су и Крајко и други Оливерови синови. Најопсежнија студија о Маричкој бици тврди да Османлије нису гониле разбијену противничку војску до потпуног уништења.⁵⁸² Међутим, да су преживели били потпуно скрхани и неспремни на усклађен отпор могло се и раније помишљати. Потврда је код незаобилазног Исаије: „Не бејаше кнеза, ни вође, ни наставника међу људима, ни избавиоца, ни спасиоца, већ се све испуни страха исмаиљанског, и срца храбра јуначких мужева у женска најслабија срца претворише се”.⁵⁸³ У изворнику стоји реч „вожд”, што је протумачено „[...] да се односи на такву личност која је способна да се супростави турској најезди, да спасе и избави народ од погибелји. У насталим околностима требало је да вожд буде ратни и политички вођа [...], који

⁵⁷⁷ Раније ова особина приписивана млађем брату. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 89. О њиховом политичком „васкрснућу“ В. М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 449.

⁵⁷⁸ Претпоставља се да се родио око 1348. Г. В. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 4-5, 30.

⁵⁷⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 78 (Р. Михалчић). Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 32.

⁵⁸⁰ М. Шуица, *Немирно доба*, 45; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 122.

⁵⁸¹ М. Шуица, *Немирно доба*, 48, 47.

⁵⁸² Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 91-92.

⁵⁸³ *Писац и преводилац инок Исаија*, 86 (Ђ. Трифуновић).

је по схватањима тог времена био изасланик божији”.⁵⁸⁴ Па ни много касније, када се стање увелико смирило и државне власти углавном усталиле, именом непознати српски писац друге половине XIV в. примећује да: „Богомрски они Исмаилћани као мало почекавши, онда као пчеле просуше се, и сву земљу нашу протрчаше, јер не би онога који ће забранити тима”.⁵⁸⁵ Бугарска анонимна хроника нуди посредно објашњење османских успеха оквирним исказом да при томе нико није могао да им се супростави.⁵⁸⁶ Пајсијево житије последњег Немањића је колаж различитих историографских средњовековних текстова чије порекло се углавном може без муке пратити. Међутим, изворник описа маричких догађаја је неповратно ишчезао. Оно што је пренето открива зрелог писца, књижевника богатог језика, али и доброг приповедача који је у неколико редова успешно пренео дух постмаричког страха и неверице, нимало не заостајући за хваљенијим Исаијом. У прилог овом ставу стоји: „И Агарени се вратише ка Адријанову граду са победом и радошћу, а наши у скрби и тесноти: једни брата жељаху, други родитеље, други децу своју, други сроднике, и би вапај и плач и ридање [...]” Такође, опис поражених ратника тера на дуго размишљање: „[...] и дођоше кући, тужни и посрамљени машући главама један ка другоме говораху: Јаој нама!”. Њима су се временом придружили и срећници који су се неким чудом, углавном великим откупом, ослободили турског ропства.⁵⁸⁷ О последњима, такође, пише и старац Исаија.⁵⁸⁸ Морализаторски приступ је приметан у *Причи о Боју Косовском*, где се погибија српских војсковођа и већине њихових војника тумачи као последица Урошевог убиства, док „мало неки праведни осташе”.⁵⁸⁹

Преживела средња и ситна властела није могла да стане спрам Дејановића. Њихов опстанак је непосредно зависио најпре од постојања непосредно угрожене државе са хришћанским предзнаком. Њеним нестанком изгубила се и потреба за овим ратничким слојем. Зато су малобројни преживели са југа Србије лако пришли уз наступајуће Драгаше, или пак остали верни Вукашиновим синовима.

⁵⁸⁴ М. Благојевић, *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, Немањићи и Лазаревићи, 112.

⁵⁸⁵ Цитирано по: Р. Радић, *Време Јована V*, 442.

⁵⁸⁶ *Българската анонимна хроника*, 82 (Ив. Тютонджиев).

⁵⁸⁷ *Старе српске биографије*, 144 (Ј. Мирковић - П. Поповић). Примесе народног предања нису основа овог дела Пајсијевог списка. В. Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 75, 89.

⁵⁸⁸ *Писац и преводилац инок Исаија*, 159 (Ђ. Трифуновић).

⁵⁸⁹ *Прича о боју косовском*, 41-42 (Ст. Новаковић).

Није било времена за политичке тананости нити оклевање. Окретнији, сналажљивији, а посебно снажнији су се наметали чак и онима који исправа нису сматрали да треба да се потчине било коме. Након делимичног смиривања и успостављања новог стања промене граница су биле могуће, али је морало ићи много теже.

Из матичних поседа, вероватно стратешки постављених, Драгаши су надирали у више праваца. Међутим, повољну прилику с краја 1371. г. нико није хтео да пропусти. Ромеји су повратили Сер и многе околне мање градове између Месте и Струме, као и целу Халкидику. Овај успех је схваћен као ослобађање од тираније „Трибала”.⁵⁹⁰ Судећи по изразу „ушао у Сер” из рукописа бр. 21 Светогорског протата, који једини говори о овом догађају, изгледа да солунском деспоту Манојлу II Палеологу није пружен озбиљнији отпор. У прилог томе иде и мали временски размак између два догађаја, као и етнички састав владајућих у граду. Ни мањински Срби нису имали разлог да пружају отпор, под условом потврде или проширења у међувремену стечених права.⁵⁹¹ Јавила се и лажна нада да ће Ромеји ојачани запоседањем путева и кључних кланаца ка престоници сузбити и азијатске нападаче.⁵⁹²

Због породичне усамљености са Угљешиним нестанком у потпуности је ишчезла и његова политичка творевина. Мушки свет ратника и државника је те године његовој супрузи донео још један у низу страшних личних удараца. Изгледа да је непосредно након Марице нашла прибежиште у Солуну, где је у култу Богородице Катафиги (Оне Која Пружа Уточиште) потражила некакву утеху.⁵⁹³ Изгледа да су се Ромеји према њој понели са пуно уважавања и бриге упркос томе што су управо тих месеци доприносили рушењу политичке творевине њеног супруга. Могло би се рећи да ратовање није било толико

⁵⁹⁰ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 113-114; Д. Кораћ, *Света Гора*, 165-166; Р. Радић, *Време Јована V*, 359. Марта исте године принц је још као залог испуњења обавеза свог оца таворио у Венецији. В. Исто, 355, 359. Аутору овог рада није познато тачно време његовог повратка у отаџбину, а што може да буде у вези са његовим релативно спорим деловањем након што су се указале нове прилике.

⁵⁹¹ Један је на лични захтев остварио могућност да своју пронију поклони цркви В. D. Когај, *The Newly Discovered*, 197; Ђ. Бубало, *ΡΑΔΟΣΘΛΑΒΟΣ ΣΑΜΠΙΑΣ Радослав Сабља*, ЗРВИ 44 (2007), 459-460.

⁵⁹² Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 114; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 40.

⁵⁹³ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 26-27; Исти, *Манастир светог Јована Богослова код Пирота*, Глас САНУ 154, одељење историјских наука књ. 13 (2006), 8.

жестоко да би нагнало тренутно јачу страну на неко недолично понашање. По свему судећи, краљ Марко, као претпостављени наследник серског деспота, био је далеко од помисли да оствари та своја права, односно да се шири на истоку.⁵⁹⁴

Драгашима је, пак на тај начин, вероватно, олакшано запоседање њених северних остатака. Ту су стекли границу са и даље незнатном Византијом. Јавила се недоумица где се пружала та линија и када се усталила. Наиме, документ од 12. јуна 1374. г. тиче се струмичке Брезнице браће Ласкарис и бриге Константина Ласкариса да ово село обезбеди хиландарском манастиру св. Панталејмона. У документу насталом у уреду Цариградске патријаршије браћа су означени као *δοῦλοι-робови* византијског владара, а претпостављена власт Константина Драгаша нигде није ни наговештена. Ту је виђена прилика за став да су Ромеји најпре држали долину Струмице, па и области око Мелника и Петрича. Извори ћуте о замишљеном сукобу, али је промена границе повезана са покушајем насилног преузимања византијског престола 1373. г. и повлачењем одлучног Манојла II Палеолога из Солуна након три лета.⁵⁹⁵ Занимљиве одлике споменутог документа из 1374. г., са друге стране објашњиве су и непризнавањем српске власти јер се, очигледно намерно, изостављају и два ранија српска акта којима је спорна Брезница припала Хиландару.⁵⁹⁶ Поређења ради, површна власт Цариграда над Тесалијом на почетку осме деценије XIV в. је остваривана преко Анђела Филантропина. То није спречавало тамошњу властелу да се 1381. г. изјасни као „слуга моћног и светог нашег господина и цара”, односно након седам година „слуга моћног и светог нашег господара и цара”.⁵⁹⁷

У време деспота Јована Угљеше крупна властела грчког порекла се пријатно осећала без обзира са које стране српско-византијске границе се налазила. При томе, без устручавања се у туђини истицала потчињеност страном господару. Никита Педијасим је боравио у Солуну по налогу деспота Угљеше.⁵⁹⁸ У Мелнику Драгаша је 1379. г. у једној судској парници поред клерика учествовао и серски

⁵⁹⁴ В. нап. 402 овог рада.

⁵⁹⁵ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 53-54; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 117-118, 119, 120-121. Међутим, помен повеља грчких царева у повељи габровског манастира може се односити и на много раније владаре. Такође: Исти, *Княжеството*, 101-106, 143-146, 292.

⁵⁹⁶ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43 нап. 12.

⁵⁹⁷ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 268.

⁵⁹⁸ Исти, *Византијски и српски Сер*, 85; М. Шуица, *Немирно доба*, 50-51; Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља*, 89.

протонотар Константин Глава.⁵⁹⁹ Због свега тога ипак треба веровати да су Драгаши пре војске из Солуна стигли до природне границе какву чини масив Беласице. Дејанови синови су наступали као општепозната домаћа сила унутар српске државе, односно добро су познавали тамошње управитеље.⁶⁰⁰ Са друге стране, повратак страних Ромеја, посебно дубоко на северу, је значио нежељене непознанице. Неколико година без сведочанства о власти Драгаша је у складу са великим празнинама у изворима овог раздобља. Такође, мук је објашњив њиховом природом, углавном са манастирских поседа. Тек кад су се нове власти учврстиле почеле су да решавају спорове тешко помирљивих светогорских братија.

Настојање да се утврди време настанка повеље коју су Драгаши издали Св. Панталејмону најпре има значај за дипломатику. Међутим, није од важности за настанак државе Драгаша. Уверљиво је да је старији Јован најзаслужнији за велике успехе, као и да је његово присуство на северу било израженије. Међутим, млађи Константин никако није могао да се тек најкасније у лето 1374. г., као господар заокружене области настале на недовољно одређеним јужним просторима, придружи свом брату. Јован је, пак, приказан као искључиви наследник очеве баштине у северним областима, на чијим темељима је претежно надограђивао своје и породично политичко здање.⁶⁰¹ Извори доследно не иду у прилог оваквој реконструкцији јер се заправо тичу државне управе Драгаша, а не политичке прошлости. Други се, пак, не односе баш на овог Константина.⁶⁰² Млађи брат је тек доласком у зреле године преузео удео у управи, најраније 1375. г. И након две године био је у сенци деспота, пошто у дубровачкој одлуци стоји: „Dragas e Costadino suo fradello”. Последње три речи ближе објашњавају личност недовољно познату у јадранској комуни.⁶⁰³ У пространој држави, коју је наслеђем, мачем и угледом створио старији Драгаш, састављеној из више

⁵⁹⁹ Х. Матанов, *Княжеството*, 293-295. О овој појави ће бити још речи.

⁶⁰⁰ На руку им је ишао и „посрбљен“ врх локалних епископија и митрополија.

⁶⁰¹ Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 115-121; Исти, *Княжеството*, 89, 90, 91, 93, 95-96, 98, 100, 101, 102, 106, 108.

⁶⁰² Види стр. 59 овог рада.

⁶⁰³ Х. Матанов, *Княжеството*, 95.

географских природних целина по обичајима српске државности, кључне земље је задржао за себе Јован, а сродницима је препустио споредне пределе.⁶⁰⁴

Чак и међу искусним историчарима било је мањег или већег неразумевања о степену Драгашевих успеха након Марице. Тако се обазриво питало откуд у потпису једне повеље господина Константина спомен Подунавље, када је његов стварни господар био кнез Лазар.⁶⁰⁵ Највише пажње је усмерио на шири новобрдски крај, највреднији плен уопште. Суштински, на северу су Драгаши захватили само део слива Јужне Мораве где су њихову власт јачали баштински поседи у прешевској жупи, ван које су на северу имали мало својих баштина.⁶⁰⁶ У време Царства слабо су утицали на север разматраних области. Константину као владару тог краја 1380. г. обратио старац Тома Гавала за захтевом да дозволи прилагање Хиландару села Раков (Раковац) и Лапардинци: „и оуспоменуоу ми за села иже соу оу Бранию, како да ихъ приложи прѣсветои матери Божиои Хиландарскои. И па Костадинъ негово оуспоменуотикъ прикухъ съ оусрдикъмъ и приложихъ матери Божиои [...]”. У том кратом акту господин Константин исказује да се села поклањају његовом крајњом вољом, али су то заправо били баштински поседи његовог властелина који се много пре тога замонашио.⁶⁰⁷ Развој је највише зависио од усмерења кесара Угљеше Влатковића. „Држава” му је вероватно већ тада била у Иногошту, Пршеву и Врању, али баштинске земље у Славишту, у срцу земље Драгаша. Природно више везан за очинску земљу, у неколико драматичних месеци након 26. септембра 1371. г. ипак је стао уз Драгаше, а не уз кнеза Лазара. Ако је код овог далеког сродника Немањића уопште било колебања, у сваком случају је вагао између сродника. Његова одлука можда показује величину снага тих година између деспота Јована и кнеза Лазара.

⁶⁰⁴ Мишић, *Југоисточна Србија*, 35 нап. 84. Његово деловање посведочено у северним областима. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 93, 95-96, 98. Међутим, то није знак да је самостално владао у односу на свог брата.

⁶⁰⁵ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 194-195. Уп. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, Немањићи и Лазаревићи, 303-314; *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 121, 125 (Ж. Вујошевић).

⁶⁰⁶ Благојевић, *Закон господина Константина*, 448-449, 451.

⁶⁰⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 457. Сада и: *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања (Хил. 64)*, 135-145 (Ж. Вујошевић). Уп. С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 71; Х. Матанов, *Княжеството*, 171-172; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 50. За низ купљеница војводе Димитрија Константин каже да их је сам поклатио, што је одраз његовог владарског положаја. В. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 765-768.

Натпис са иконе из цркве Преображења из преспанског села Њивица из 1373. г. садржи молитву за спас извесног Михаила, Константина и Манојла [...] Драгаша. Не постоји ниједан разлог да се ова тројица поистовете са члановима много познатије породице, па чак ни да се придружи изворима који говоре о Константиновом наводном деловању у јужним областима. Још мање има услова за то да је у долини реке Црне деловао као намесник краља Марка.⁶⁰⁸ Није поуздано утврђена ни граница, свакако порозна, између браће Мрњавчевић. Стога нема коначног сазнања да је ова линија одредила домете Драгаша. Нагађа се да су до 1378. г. као сродници Немањића, наследили поседе рода Јована Драгушина, који су такође, били крвно повезани са српским владарима.⁶⁰⁹

Потпуно скрајнут и без утицаја легитимни цар се не спомиње у догађајима. Искусни и иначе добро обавештени старац Исаија се уз напор присећа његовог редног места на листи владара Немањића. Урошеву смрт, а тиме и нестанак најславније српске династије, бележе и неки други савремени извори, али општи је утисак да између Маричке битке и 2. децембра 1371. г. на тој страни нема нимало снаге.⁶¹⁰ Царица Јелена је доживела да најпре сахрани славног мужа, а затим и сина јединца. Тиме је изгубила највеће покриће за истицањем у јавном животу. Додуше, у јеку договора између српске и цариградске цркве очекивало се да је посете посредници. Питала се о овоме због тога што је била упућена у раније преговоре о прекиду шизме. Доследно је користила преостала почасна права, као што је убирање стонског дохотка. Тим поводом се Дубровчанима 1375. г. јавио њен логотет Иван.⁶¹¹ Умрла је 7. новембра 1376. г.⁶¹² Хиландарци су проценили да само четири супруге српских владара почев од Ане, пратиље Стефана Немање, заслужују годишње помене на дан њихове смрти. Краљица и царица Јелена, те кнегиња Милица су надмашиле остале владарке самосталном владавином у појединим деловима српске земље.⁶¹³ Судаћи по посебној пратњи дворана са највишим титулама и савременом познавању државног уређења, на располагању

⁶⁰⁸ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 116-117, 120; Исти, *Княжеството*, 97-98.

⁶⁰⁹ Ц. Грозданов - Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (III)*, 41-42. У тим пределима су ови владари одузели више баштина.

⁶¹⁰ Р. Михалчић, *Крај српског царства*, 203-205.

⁶¹¹ С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 69 нап. 45.

⁶¹² В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 33, 34; М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 343.

⁶¹³ М. Благојевић, *Српске владарке*, 7-25.

јој је стајао некакав посед, где би требало да је своје последње дане провео и њен син. За њим је остала и удовица Ана, која се у монаштву изгледа звала Јелена.⁶¹⁴

⁶¹⁴ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 150 нап. 48. За недовољно доказану позадину овог брака В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 183.

ТУРСКА ОСВАЈАЊА

Небројани турски успеси у Европи су широм непоробљеног дела континента довели до стварања великог броја списа у којима су тражени корени њихове предности, односно слабости које би хришћанима након донеле толико очекивану превагу.⁶¹⁵ Откако се и међу балканским народима са полустеченом слободом средином XIX в. почела назирати критичка историографија, слична настојања су заживела и на том простору. На југоистоку континента ово питање било је болније, па су многи покушаји пристрасни. Најновији напори су, пак, лишени овог недостатка. Њихова условна мана је то што Турке стављају у средиште. Хришћани су углавном посматрани као целина, или збир појединости. Само у ретким случајевима, у средишту пажње је био положај непосредних наследника Мрњавчевића у односу на Турке.⁶¹⁶ Питање је у којој мери и како је османлијско наступање у дубину Европе утицало на развој ових политичких творевина. То је друга страна њихових мирних политичких односа и међусобне сарадње.

Турски описи раног продора на Балкан су настали за потребе ратничке средине, жељне прича о громогласном укрштању сабље и мача, судару разнобојних застава и барјака. Измишљани су непостојећи непријатељи, а стварни приказивани бајковито. Не чуди да то штиво сачињавају бројни појединачни примери изузетног отпора њихових непријатеља. Само понекад, ово је у складу са виђењем друге стране. Народна предање као да више говоре о стању духа потлачених хришћана, него до употребљивих решења упоређивањем са иоле посведоченим догађајима.⁶¹⁷ Посебно су у бугарској историографији, суоченој са болним мањком извора, залагало на овом поступку са промењивим резултатима.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Ту спада и Дитрих из Нихајма. В. Р. Радић, *Четири занемарена податка о средњовековној Босни*, Споменица Милана Васића, 158-160.

⁶¹⁶ Од ранијих, издваја се рад: С. Новаковић, *Срби и Турци*, 457 (С. Ћирковић), док је остала, опсежна литература садржана у употребљеним радовима.

⁶¹⁷ Такав је нпр. циклус прича о Николи Скобаљићу. В. М. Спечић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 496.

⁶¹⁸ Х. Матанов, *Княжеството*, 133; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 66, 69, 70-71. Слична места и у: А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 8; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 255.

Последњих деценија су учињени опсежни и мултидисциплинарни напори да се турске освајачке могућности прикажу у стварним оквирима. Посебно се наглашава да су се старали око правилног односа између источног и западног ратовања, увек зазирајући од истовременог великог рата на два најбитнија ратишта. Уопште, Османлије су много бринуле о најбољој могућој употреби својих снага.⁶¹⁹ При томе, треба се вратити питању да ли су пре Марице њихове намере заиста биле толико опсежне, или су само користили указане прилике и спретно попуњавали празнине које су се с времена на време указивале пред њима. Након Черномена, постепено је морало доћи до велике промене о схватању њиховог места међу другим народима. Током читаве последње четвртине XIV в. однос снага се стално премештао на турску. На руку је ишао и буран развој турског друштва и државе. Напоредо са територијалним ширењем у њеном устројству су током неколико деценијама изведене промене које ће у запећак бацити раније племенске одлике и дати печат готово целокупном каснијем развоју. Спахије су уведене још од 1368. г., чиме је створен најбројнији род турске војске. Ова мера је додатно подстицала освајања пошто су тимарници били најподеснији за надзор великих простанстава настањених непријатељским становништвом. Иначе, њихово присуство је непобитан доказ о укореењању турске државе на одређеном простору. Године 1380. већ је вршена обука првих нараштаја јаничара. Ови су у великим окршајима на отвореном пољу често доносили превагу, а били су спретнији у заузимању градова. Несразмера у односу на појединачне хришћанске војске је тиме савременицима морала постати још видљивијом. Премештање престонице из Брусе у Једрене 1377. г. је био истовремено и симболични и практични чин усклађен са одлучним опредељењем да се трајно задрже на западу. Уследило је оснивање румелијског беглербеглука, кадиаскера и других установа које су ојачале државну структуру.⁶²⁰

⁶¹⁹ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 52-53; С. Ћирковић, *Рат и друштво: најамници и њихова цена*, *Работници, војници, духовници*, 349-366; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 46-47; Р. Радић, *Време Јована V*, 441-444.

⁶²⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 63-64; Р. Радић, *Време Јована V*, 397-398. За неке одлике турског војног уређења између 1355 и 1402. г. В. С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 354-355.

Заправо, још на самом почетку освајања плодне Тракије мало им је требало да дођу до сазнања да изазов пред њима није мали, али да није несавладив.⁶²¹ Освајање ове провинције се отегло све до почетних година владавине Андроника IV. Дакле, Једрене, које је доспело у руке неких турских господара још 1368-1369. г., коначно је запоседнуто тек 1376. или 1377.⁶²² Пад незваничног средишта Тракије се некако поклопио са измицањем Галипоља. Била је то скупа цена плаћена 1376. г. за долазак на престо властољубивог Андроника IV. Спона два континента, чијим освајањем је суштински почео продор у Европу, остало је трајно у турским рукама.⁶²³ Можда није случајно да је по каснијем извитопереном сећању хришћана управо губитак Галипоља означен као прекретница након које су порази хришћана учестали и све тежи.⁶²⁴

Некако у то време, или нешто раније, нестало је још једне мале бране турском напредовању. Господари градова Хрисопоља, Анакторопоља и Христоропоља и острва Тасоса су још од 1357. г. била браћа Алексије и Јован Палеолог. Међутим, старији се последњи пут спомиње као жив августа 1373. г. Одреднице за време смрти млађег у потпуности недостају. Изгледа да је нестанак њихове државице добродошао Османлијама.⁶²⁵ Њихово залитање, праћено уобичајним ратним догађајима, посебно је посведочено у случају Свете Горе. Монашка заједница их је посебно привлачила због добрих изгледа на пљачку имовине и робљење монаха, а ту је до данас сачувано више извора у односу на суседне крајеве. Нажалост, наративни пабирци претежу у односу на поузданију документарну грађу.⁶²⁶

Догађања са почетка 1373. г. су могла да балканским хришћанима омогуће мали предах. Оно што се Турцима показало као епизода из политичке историје, Ромеје је увело у династички вртлог из којег су се тешко вадиле наредних десетлећа. Усаглашена побуна принчева Сауција и Андроника Палеолога усмерена против њихових очева је угушена у року од неких месец дана уз мање

⁶²¹ Р. Радић, *Време Јована V*, 290.

⁶²² В. нап. 422 овог рада.

⁶²³ Р. Радић, *Време Јована V*, 388-389, 397; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 42. Постоји опредељење и за 1377. В. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 60-61, 63.

⁶²⁴ Ив. Тютунджиев, *Българската анонимна хроника*, 89, 122-123; *Старе српске биографије*, 141 (Л. Мирковић - П. Поповић).

⁶²⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 378-379, 382.

⁶²⁶ *Исто*, 381-383; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220 нап. 29.

окршаје. Турска је избегла дуготрајан грађански рат, а власт старих владара се показала јаком. И поред тога, вероватно је било потребно извесно време за њено додатно учвршћивање. Није познато да ли су до краја те године пут балканских крајева слати одреди, посебно што је маја месеца Мурат прекинуо малоазијску војну на прву вест о синовљевој завери. Оцењује се да је преласком у престоницу Манојла Палеолога и његовим уздицањем за савладара прекинут препород Солуна и Сера, највиталнијег дела посрнуле царевине.⁶²⁷ Међутим, емирово лично присуство у Европи се ставља тек у 1377. или 1378. г.⁶²⁸ Судаћи по томе што су до тада стално напредовали предвођени искључиво поверљивим локалним војсковођама, чини се да су унутрашњи немири из 1373. г. донели њиховим непријатељима само мало олакшање.

Потврда као да се налази у турским вестима о њиховом раном присуству, још 1372. г., у долини горње Марице и софијској котлини. Поред сумњиве хронологије наилази се на додатне потешкоће. Турски непријатељи се или не могу потврдити другим изворима (деспот Урош), или им је дато неодговарајуће место у догађајима (кнез Лазар). Поједина места хроничари памте по јаком отпору који им је пружан.⁶²⁹ Спорадично задржавање нападача, спомињу се Ихтимански и Самоковски крај, не би требало да изненади јер освајање позносредњовековних држава, начичканих бројним замковима, није могло да се изведе у једном замаху. Међутим, Бугарска је била далеко од узорне монархије и сукоб, па чак и обична несарадња и подозривост између три њена главна дела, били су довољни Османлијама. Софија би требало да је тада била под управом Видинске Бугарске. Избијање Турака на њене границе је, можда, поред већ постојећег угарског притиска, условило да ова државе прва постане османски вазал.⁶³⁰ Положај тзв. Трновске Бугарске није нимало постао повољнији додатним слабљењем њиховог такмаца. Тамошњег владара, Михаила Шишмана, народно предање ставља у средиште одбране, претварајући га у један од најомиљенијих ликова усменог стваралашта. Узима се да су неуспеси турских крајишких војски

⁶²⁷ Р. Радић, *Време Јована V*, 370-375. О томе у: М. Николић, *Псеудо-Сфранциз*, 130; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 41.

⁶²⁸ Види стр. 163 овог рада.

⁶²⁹ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 52, 65-66; Х. Матанов, *Југозападните бугарски зема*, 140; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 6-7.

⁶³⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 133; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 67-68. О односима са Мађарском В. М. Антоновић, *Црквене прилике у источној Србији*, 23-27.

да покоре Бугарску условили долазак самог Мурата, што се датира између 1376-1381., а некада и између 1377-1378. г. Ова конструкција је заснована на позним и спорадичним изворима, те је сасвим извесно да је већ непосредно након Марице у овој земљи ратовање учестало. Исто се да претпоставити и за област на североистоку названу по деспоту Добротици. Добруца је тек 1388. г. посведочена као харачка земља.⁶³¹

Византијска реконквиста Сера и предела између Струме и Месте заједно са Халкидиком је схваћена, види се из једног акта из 1375. г, као ослобађање од српске тиранске власти и повраћај под скиптар јединог природног и законитог владара. Нешто раније је исказивана нада да ће повраћене земље носилац солунске апанаже успешно бранити од Турака.⁶³² Нема сигурних сведочанстава да су се у наредних десетак лета у околини Сера снажније учврстили.⁶³³ Манојло Палеолог је 1382. г. по други пут постао господар Солуна гоњен најпре великим, али нереалним, жељама да доследном борбом сломи Турке на Балкану. Одмах на почетку овог неостваривог прегнућа спасао је од пада више дуго опседаних градова. Није ли ово јасан доказ да се турска освајања, посебно мањих тврђава, нису ни прекидала, као и наговештај да залеђе града св. Димитија још није било чврсто запоседнуто? Установљено је да је међу њима вероватно био и Сер, чиме се и може објаснити велики одјек ових збивања. Наиме, изненађен непријатељ се повукао пред смелим испадом грађана, а за њим је остала вредна опрема и ратни плен.⁶³⁴ Примерено јунаштво и смела одлучност нису били довољни да се преокрене општи однос снага. Град из којег је пут Марице кренула силна војска деспота Јована Угљеше је постао турски главни циљ, а остварили су га релативно брзо. Већ 19. септембра 1383. г. могли су да прославе још једну велику победу.⁶³⁵ Као и више пута раније, пад Сера је урушио цео одбрамбени

⁶³¹ X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 68-71.

⁶³² Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 39-40.

⁶³³ Трајније турско присуство ван градских зидина је можда нагнало монахе суседног манастира да им се обрете. В. А. Стојановски, *Серскиот манастир Маргарит (Свети Јован Претеча или Мони Продрому)*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 241-242. Против турског интеррегнума В. Исти, *Градовите на Македонија*, 6 нап. 3; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993², 506 нап. 2; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 114-117.

⁶³⁴ X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 72-73; P. Радић, *Време Јована V*, 424; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 118; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 44.

⁶³⁵ X. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 141; X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 73; P. Радић, *Време Јована V*, 443; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 119;

систем, те су његову судбину поделили Зихна и многи оближњи „градићи”. На удару се нашло и село Хортаита, шест миља источно од Солуна.⁶³⁶ Тешко је детаљно проценити последице ових збивања, поред, можда опште оцене да је положај велике луке постао много тежи. Слично важи и за господаре северних предела.

Постоји прегршт позних вести о краљу Марку, насталих, преписиваних и преправљених у западној Европи и остацима ишчезлог византијског света. Откривају лоше познавање прошлости средишњег Балкана њихових твораца или прерађивача. Додуше, донекле су занимљиве и за питања временске и просторне распрострањености краљевог легендарног лика. Иоле поузданог садржаја готово да нема, што важи и за делове у којима се описују турски напади на његову земљу. Иако је учињен напор да буду датирани, њих ипак треба сврстати у другоразредне вести, ако их уопште и треба разматрати.⁶³⁷ У *Хроници о турским султанима*, насталој пре 1671. г. са доста потанкости се објашњава како је Бајазит преузео власт. Одмах потом је сакупио војску и кренуо против Марка. У жестокој бици хришћани су поражени, а њихов предводник пао.⁶³⁸ Овај пример најбоље осликава зашто треба направити отклон према овој скупини извора. То је, ипак, немогуће са документима. Између 1381. и 1383. г. на Криту су настали нотарски записи о продаји робља пореклом из средишњег Балкана. Још је њихов издавач оставио простор да су у тај незавидан положај могли dospети и продајом, а не искључиво турским харањем.⁶³⁹ У последње време се још гласније одбацује да су то најпре морали да буду пленици.

Још једном турске хронике чине безмало једини извор, што поново наглашава потребу њиховог разгонетања најпре на основу ширег знања о прошлости средишњег Балкана. Постоји општа сагласност да се напад на два главна средишта Маркове државе, широко датиран између 1382. и 1396. г., повеже са борбама око Сера и Солуна и њиховим падом крајем 1383. г., односно

А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, Два примера како мали грешки предизвикуваат нови-поголеми, Македонија под турската власт, 295.

⁶³⁶ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 119-120. О турским успесима средином те деценије у тим пределима Уп. Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 26, са старијом литературом.

⁶³⁷ Н. Матанов-Р. Заимова, *West and Post-Byzantine Source*, 45-61; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 142-143.

⁶³⁸ М. Николић, *Псеудо-Сфранцуз*, 131.

⁶³⁹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 11-12.

почетком 1387. г. Византолози су посебно склони да бурне догађаје у дубоком залеђу објасне притиском на највећу северноегејску луку.⁶⁴⁰ Изнето је неколико занимљивих примедби. Ту је најпре залагање за 1385-1386. г., утемељено најпре на сасвим јасном опису посебног похода, одвојеног у односу на нешто ранију серску војну завршену при истеку 1383. г. Посебно је наглашено и то да два напада воде различити заповедници, при чему је нешто млађи војсковођа каснији румелијски беглербег Тимурташ.⁶⁴¹ Ови ставови су допуњени примедбом да је по Ашик-паши Задеу пре Тимурташовог похода околина Сера насељена становништвом родом из Азије, што је било могуће једино након 19. септембра 1383. г. У крајњој мери, датум битке на Саурском пољу 18. септембра 1385. г. се заиста може узети као оквирна горња граница.⁶⁴² Ову целокупну поставку оснажује то што је освајање Сера био тежак задатак, тако да је мало вероватно да су се нападачи коцкали и расипали снаге против више јаким непријатеља. Моћан копнени град је заиста пао уз звекет оружја, док су приморски и већи Солун Турци морали много дуже да притискају, надајући се првенствено његовом тихом слому. Због тога су га све више удаљавали од могуће помоћи западних сила, са којима је главни виновник противтурске политике Манојло Палеолог имао дуге и дубоке везе.⁶⁴³ Турцима ти односи нису могли промаћи. Да би за сваки случај предупредили мало извесну, али ипак могућу, помоћ са те стране могли су кренути у доследно затварање путева на широком правцу који су ишли до Јонског мора. Због свега реченог можда се не треба задовољити средњим решењем, које не мора увек да буде и најбоље. Оно разматране догађаје ставља у најшири могући опсег, тј. 1382-1386. г.

Зачуђујућа подударност садржаја турских извора, безмало легендарних, и народног предања о начину запоседања два крупна Маркова средишта доноси малу корист. У оба случаја очигледно је реч о општим мотивима који се са незнатним изменама срећу небројано пута. Стицајем околности до њиховог

⁶⁴⁰ Р. Радић, *Време Јована V*, 423-426, 429-431; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 45. Уп. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 72-75.

⁶⁴¹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 12-14; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 26-28. К. Ациевски, *Пелагонија*, 268-276.

⁶⁴² К. Ациевски, *Пелагонија*, 268-276, посебно 269 нап. 193, са ранијом литературом.

⁶⁴³ Р. Радић, *Време Јована V*, 369, 413-414, 423-426, 427-428; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 45-46. Та помоћ преувеличана у: А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солук Заде (1373-1633)*, ГИНИ 19-3 (1975), 238-239.

поклапања је дошло управо овде. Међутим, треба споменути да се по већини њих Прилеп предао, док су становници Битоља добро намучили и задржали нападаче.⁶⁴⁴ У највећем граду Пелагоније последњи отпор се везивао за краља Тољу, а светина је још у XIX в. на локалитету Бори Кале замишљала и приповедала о последњим тренуцима малобројних браниоца. Међутим, прва реч нема везе са словенским глаголом, већ грцизмом амборијум са значењем подграђа.⁶⁴⁵ На цркви св. Димитрија у Прилепу је пре осамдесетих година XIV в. била дограђена купола. Међутим, тај храм је и горео током друге половине истог века, или нешто касније, можда као последица ближе неодређеног рата.⁶⁴⁶ И овога пута археологија као да више голица машту заинтересованих, него што пружа коначне одговоре. Такође, по османским познаваоцима прошлости, у ово време би требало да су освојени још неки градови са простора Републике Македоније. Евлија Челебија је или негде прочитао, или му је речено да је Велес са околином поклекао 1386-1387. г.⁶⁴⁷

Већ је успутно напоменуто да постоје сумње да је и Штип, како често стоји у најразличитијој литератури, страдао у горе описаним турским најездама. Вероватно је реч о области јужно од Елбасана.⁶⁴⁸ Такође, у другој верзији географског описа Румелије Хаџи Калфе у вези са Штипом, као и Прилепом и Битољом, читају се слични подаци као и у досадшњим издањима.⁶⁴⁹ Важне су и две повеље које спомињу Константиновог војводу Димитрија, а посебно која се тиче штипске цркве Вазнесења. Исправа о правном чину је издата 26. марта 1388. г. у истом том граду.⁶⁵⁰ Ово отвара питање да ли је ово велико утврђење заиста могло да буде трајније изгубљено од Турака три године раније. Из овог акта се најпре чита да у Штипу, барем привремено, столује локални

⁶⁴⁴ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 237.

⁶⁴⁵ Т. Томоски, *Како топонимот Манастир се наложил за втор назив на градот Битола*, Македонија низ вековите, 463-465.

⁶⁴⁶ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 162.

⁶⁴⁷ А. Стојановски, *Велес и велешко од крајот на XIV до крајот на XVIII век*, Македонија под турската власт, 130.

⁶⁴⁸ Исти, *Градовите на Македонија*, 15; *Штип низ вековите*, 192-193 (Т. Томоски); Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 26-27 (докторска дисертација); К. Аџиевски, *Пелагонија*, 273 нап. 207. Сада и: Б. Петровски, *Ишпат и Карли-или. Идентификација и лоцирање*, Зборник на Филозофскиот факултет во Скопје 57 (2004), 313-330.

⁶⁴⁹ А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 305, 306. Уп. С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ѓатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик 18 (1892), 44, 46-47.

⁶⁵⁰ Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 72-74.

обласни господар. Такође, с обзиром на изричита војна задужења споменутог властелина, мали су изгледи да су се Турци задржали у тврђави, а управу у подграђу и околини препустили домаћим властима. Евлија Челебија преноси да је Мурат лично заузео приликом освајања Струмице од Константина.⁶⁵¹ Среће се и став да су Турци Мелник узели одмах након 1371., а негде се то помера на 1387. г.⁶⁵²

Турски продор није захватио само данашњу западну Македонију. Њихови источници бележе извесну Карли-или (ели), што је повезивано са владарима попут Карла Токе. Уврштаван је и Вукашинов син, будући да је био познат и као „краљ”.⁶⁵³ Ови извештаји се вероватно, ипак, односе на крајеве Карла Топије.⁶⁵⁴ Залаже се да је истиснуо жупана Андреју Гропу са обала Охридског језера. У том случају, било би коначно потврђено време потчињавања старог архиепископског средишта. Међутим, византијски приручник за састављање писма позива на опрезност. Настао је најкасније након 1. септембра 1386. г. и познаје извесног жупана. Колебање између охридског жупана и жупана Николе Багаша више није примерено. Хлапенов зет се више не сматра жупаном, а Халкокондилов жупан Никола, наводни Душанов властелин, није историјска личност. Овај обрт ипак не води до решења проблема. Иначе, приручник је ажуран и углавном одражава стварно политичко стање.⁶⁵⁵ Тиме је појачана сумња да је у Охриду дошло до споменуте смене власти или би помен жупана ипак био одраз ранијих прилика.

Са Карлом је, са друге стране, посредно повезана битка на Саурском пољу. Приписује му се неславна част да је у своју земљу довео Турке против Балше II.⁶⁵⁶ Тадашњи дука Драча се жалио Млечанима да га Турци свакодневно нападају,

⁶⁵¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 134.

⁶⁵² Ив. Ђорданов, *Моливодовул на Константинополският патријарх Макарий намерен в Мелник*, Векове 19 (1990), 17.

⁶⁵³ К. Ациевски, *Пелагонија*, 276-278. Уп. А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија архиепископија и Османската држава*, ГИНИ, 16-2, Скопје 1972, 112. Владарев део Босне је касније означаван земља или вилајет Kiral. В. С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, 2.

⁶⁵⁴ Б. Петровски, *Ишпат и Карли-или*, 313-330. За потоње помене нахије Карл-или в. Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 34 (докторска дисертација); *Турски документи за историјата на Македонскот народ*, серија прва: 1607-1699 том 1. Скопје 1963, стр. XXII и 60, бр. 53; стр. XXIX и 107, број. 143 (М. Соколоски и други).

⁶⁵⁵ И. Ђурић, *“Ектесис неа”*, 415, 427-430; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 156 нап. 124.

⁶⁵⁶ Опсежна библиографија о турској помоћи Карлу Топији у: М. Спремић, *Харач Скендербега*, ЗФФ 10-1 (1968), 251 нап. 1. Такође: Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 77-78; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167.

пљачкају и пустоше његове земље, што значи да је његова последња борба имала своју предпрошлост. Заправо, први напад је био 1381. г., а наредне је изгубљена тврђава Ревник. Био је принуђен да од Млечана чак тражи одобрење да наоружа и четири галије.⁶⁵⁷ Окршај на Саурском пољу заиста личи на продужетак напада на Маркову државу.⁶⁵⁸ Последице наводно скромног сукоба су биле огромне. Од дукиних хиљаду сабораца страдао је и Иваниш.⁶⁵⁹ Остаје недоумица да ли је његово присуство назнака усклађене одбране више хришћанских земаља, или је раскол са Вукашиновим синовима био непремостив. Судбоносијим се показао нестанак Балше II, чиме се углавном расточила сложена политичка творевина састављена од збира већег броја феудалних области. Процес који је добро посведочен широм угроженог Балкана, а посебно у српским земљама након Марице и Косова, овај пут је додатно појачан због особених друштвених односа и значајне улоге племенских заједница. Дошла су повољнија времена и за Турке. Пре децембра 1387. г. господари Љеша, Павле и Алексије Дукађин, су већ њихови вазали, а временом се под емировом сенком све више истиче деловање Константина Балшића.⁶⁶⁰ Преко овог крила су забележени неки од најдубљих испада ка још слободним српским земљама. Године 1386. унели су праву пометњу у дубровачком залеђу, што и не изненађује јер су допрели до Острога и Оногшта, тада под босанском круном.⁶⁶¹ Географска удаљеност је вероватно довела до знатнијег неуспеха код Билеће.⁶⁶² Овај незгодан пораз се урезао и у колективно сећање Турака. Њихов добро образован познавалац прошлости Коџа Хусеин, иначе родом из Босне, је погибију „правоверних” објашњавао каменитим тереном, али најпре издајством господара Скадра. Овиме се не завршавају занимљиве потанкости овог дела његовог списа.⁶⁶³ Све ово је за краља Марка била слаба утеха. Најезда у којој је изгубио брата и након које је његова земља постала само

⁶⁵⁷ И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 52; М. Спремић, *Турски трибутари*, 294; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167. Сада и: М. Антоновић, *Област Валоне*, 163-164.

⁶⁵⁸ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 15.

⁶⁵⁹ Уп. стр. 170 овог рада.

⁶⁶⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 78.

⁶⁶¹ С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ CCCXXXVIII одељење историјских наука, књ. 3 1996, 56, 59.

⁶⁶² Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 154, 347 (С. Ћирковић); Isti, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, 157.

⁶⁶³ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 158-159.

сенка раније, ионако не баш превелике моћи, подударила се са почетком раздобља потпуне турске превласти и на његовој западној граници.

Други северни крак освајања је средином осме деценије већ захватио престоницу савремене Бугарске. Овако значајан догађај поново није оставио недвосмислене трагове, тако да се пуно колебало између 1382. и 1385. г.⁶⁶⁴ Турско присуство се додатно усталило даљим наступањем ка Нишу. Кључна српска земља је остала главни непријатељ у Европи још три године.⁶⁶⁵ Крило турског надирања се спустило и северно од Константинових земаља.⁶⁶⁶ Мурату I су приписиване најстарије џамије, нишка и пиротска. Њени корисници су свакако најпре били тамошњи поседници чије присуство је уносило непокој у оближње крајеве и наговештавали нове невоље.⁶⁶⁷ Бугарске земље су привукле пажњу нападача и 1388. у склопу припрема за напад на Србију.⁶⁶⁸

Полако је привођен посао и око освајања Солуна, где су се залетали још априла 1372. г. Ако се узме да је заиста реч о акинцијама, јасно је зашто се град одржао и поред тога што је на њиховом челу јахао Евренос-бег. Међутим, предузимљиви нападачи су изгледа убрзо почели да му озбиљније запрете. Исти искусни ратник је рано изградио Јенице Вардар и одатле пустошио околину Солуна. Становници оближњих места су се разбежали, склањајући се углавном у Солун. Унутар трослојног система турске власти око Солуна први круг је чинио пространи лични посед Евренос-бега и његових синова Алија и Ахмеда. У њега су улазили и приходи од богатог Сера.⁶⁶⁹ Последњи је и много

⁶⁶⁴ Историјски прегледи у: Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 79; Р. Радић, *Време Јована V*, 443; Al. Kuzev, *Die Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Srazimir und den Osmanischen Herrschern*, *Etudes Balkaniques* 3, 1971, 123.

⁶⁶⁵ М. Шуица, *Приповести о српско – турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006), 93-122; Б. Зарковић, *Битка код Плочника и њене рефлексije у историографији*, Стефан Немања и Топлица (Тематски зборник), Ниш 2011, 71-81; В. Алексић, *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, На истом месту, 91-93.

⁶⁶⁶ Al. Kuzev, *Die Beziehungen*, 123; *Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378*, Софија 1986, 40 (Ив. Дуйчев).

⁶⁶⁷ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 195-197; А. Р. Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001, 40-41. [S. Reinert, *From Niš to Kosovo Polje, reflections on Murad I's final years*, Ottoman Emirate (1300-1389), Crete University press Rethymnon 1993, 169-210].

⁶⁶⁸ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 80-81.

⁶⁶⁹ Х. Матанов, *Феодални княжества*, 81; V. Dimitriadis, *The Yürüks in Central and Western Macedonia*, Етногенеза на Јуруците и нивното населување на Балканот: материјали од Тркалезната маса, одржана во Скопје на 17 и 18 ноември 1983 година, Скопје 1986, 9-10; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 73; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 120; А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 301-302; Исти, *Завештанието на Евренос-бег во нахијата Конче*, ГИНИ 40-1 (1996), 104.

касније сматран средиштем војводине управне области.⁶⁷⁰ Новац од овако убраних пореза је углавном ишао у ратне трошкове бегових акинџија.

Ова претеча каснијих развијенијих крајишта је по природи ствари надзирала северне и западне крајеве. Са њим се повезује и то да је у приходе са села Подереш, југоисточно од Радовиша, уписан данак од три воденице Евренос-бега у рукама извесног Арслана. Иначе, насељавала су га четири џемата Јурука, али међу њима нема споменутог носиоца права на те објекте.⁶⁷¹ Међутим, ово имање је вероватно тек након 1395. г. придодато разматраном трајном ратном логору. Можда је из њега у смрт одјахао и Иса-бег Пранги. Наиме, Евренос-бег је вакуфом од више села у нахији Конче хтео да овековечи место смрти свог оца, званог и Пранги, који је, посебно се истиче, погинуо за веру у селу Крчеву у споменутој нахији. Издавач је сместио овај догађај у широки распон од 1371. до 1395. г. и обазриво се заложио за 1385. г. Како је дуговечни Евренос-бег умро 1417. г. као старац са преко сто лета, можда би овај пролазан успех хришћанског оружја требало ставити у први део предложеног раздобаља, у време када би његов отац још био војнички способан. Село је лежало на путу Струмица - Штип, што је, можда, додатно нагнало да се помисли на 1385. г.⁶⁷² Међутим, мало је вероватно да се пут севернијег града те ратне сезоне упутила турска војска, о чему је у овом раду посебно писано. Приводећи крају опис битке на Саурском пољу, Орбин пише да је одсечена Балшина глава однета “[...] Каријатину, Турчину који је држао оне крајеве Македоније и Романије у име турског султана Мурата”. У овом достојанственику је препознат Хајредин. Међутим, по Барлецију турски заповедник је 18. септембра био Jewgenesio, односно Авранез, облик за који се одлучио коментатор.⁶⁷³ Јакопо Промонторио де Кампис, Италијан јако добро упознат са турским приликама свог времена, је уз име Али бега Евреносоглуа ставио и белешку *capitano di Vardarij*.⁶⁷⁴ Исувише пуно трагова води до породице

⁶⁷⁰ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 238; Исти, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 169.

⁶⁷¹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, књ. III, Скопје 1982, 61-65 (А. Стојановски).

⁶⁷² А. Стојановски, *Завештанието на Евренос-бег*, 103-111. уп. X. Матанов, *Възникование*, 42-44, без позива на ранији рад.

⁶⁷³ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 71, 345 (С. Ћирковић).

⁶⁷⁴ В. Обрешков, *Малко познати извори от края на XIV и XV век за историята на Константин Или*, *Известия на историческия музей Кюстендил*, 10 (2004), 325-326.

овог војсковође да би његово присуство на Марковим и Драгашевим јужним границама било случајно.

По једном бројању око 1360. г. на Балкану је било око 15 заокружених, или полусамосталних држава, укључујући и Турску.⁶⁷⁵ Након 1371. г. бројка се повећала. Спорадични су били напори да се окупе турски непријатељи. Око Манојла је створен неки вид феудалног савезништва, најозбиљнији, мада јалов, покушај укрупњавања снага у јужним областима расточеног царства. Године 1385. ефективно помагао му је једино брат Теодор Палеолог.⁶⁷⁶ У један мах је неосновано замишљано како се овој скупини великаша из северне и средње Грчке придружио и Константин Драгаш.⁶⁷⁷ Ако су северни суседи на било који начин били уплетени, то је вероватно било као вазални помоћници нападача.

У Солуну, негде од марта до маја 1387. г., више није било места за отворене непријатеље Османлија, пред којима су скрушено отворене градске капије. Иначе, у угледним радовима се одомаћио 9. април као датум предаје града, три дана након што га је напустио подстрекач целог тог рата.⁶⁷⁸ На страну не треба ставити да ли су после само три године Солуњани повратили пуну слободу, што је наводно довело до њиховог поновног потчињавања 1391. или 1394. г.⁶⁷⁹ Заправо, након што су се тешком муком угњездили у другом по значају граду Балкана, победници су се трудили да у потпуности искористе новостечена преимућства.⁶⁸⁰ Управо овај пример поново упозорава да су резултати засновани на турским изворима постављени на стаклене ноге.

Престанак ове опсаде одједном је ослободио велике турске снаге, а њихова освајања се додатно убрзала. Како обично бива, велики успех је праћен другим, мањим разлозима са прославом. Још 1386. г. прегажени су Китрос и Лариса, свакако у склопу гушења града св. Димитрија.⁶⁸¹ Једна белешка из 1385-1386. г. показује да је та претња сасвим акутна за Тесалију.⁶⁸² Оближњи Бер и тамошње

⁶⁷⁵ С. Ђирковић, *Рат и друштво*, 354.

⁶⁷⁶ Р. Радић, *Време Јована V*, 425, 429.

⁶⁷⁷ Уп. стр. 196 овог рада.

⁶⁷⁸ Р. Радић, *Време Јована V*, 429-431, 443, са старијом литературом.

⁶⁷⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 506 нап, 2, као и радови из нап. 1037 овог рада. Ово одбачено у: Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389-1402)*, Глас САНУ ССCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, 117-119.

⁶⁸⁰ О овом граду средином XIV В. Р. Радић, *Време Јована V*, 131-132.

⁶⁸¹ *Исто*, 443; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 46.

⁶⁸² Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 280.

прилике су на двору краља Марка морали бити добро познати, мада је питање да ли су крајем осме деценије ранији брачни односи имали икаквог политичког смисла, посебно што је најкасније до 1375. г. овај град поново био ромејски.⁶⁸³ О времену освајања овог средишта турске хронике се поново држе нетачне хронологије.⁶⁸⁴ Занимљиво је да ни творци турских званичних докумената, кадије и дефтерлије које су радиле у времену много ближе том бурном раздобљу, нису боље упознате са тим преломним тренутком.⁶⁸⁵ Међутим, губитак овог града прецизно је одређен 8. маја 1387.⁶⁸⁶ Истовремено је можда пао и Костур.⁶⁸⁷ По другим нагађањима овај град је судбином тих година био ближи Охриду.⁶⁸⁸ Скренута је пажња да су костурске најстарије цамије утемељене на старијим хришћанским храмовима, што би упућивало на насилно запоседање и непоштовање верских права у рату поражених становника.⁶⁸⁹ Међутим, сигурно се зна да је пре лета 1390. неко време био у власти Турака. “[...] quos ego Marinus emi in partibus Albanie a quodam Phylippo Albanense qui eos ceperat in Castoria de partibus Albanie in quodam castro Christianorum recuperato ab ipsis Christianis prius occupato violenter ab ipsis et aliis Turchis ellevatis contra Christianos [...]”.⁶⁹⁰ Никола Балдовин Багаш се некако одржавао у Водену још марта 1385. г. Опет су домишљања заснована на његовом положају на Виа Игнатиа, па би дошао под непосредну турску власт можда у лето или јесен те исте године. Међутим, зна се да је октобра 1395. г. земљотрес из темеља протресао град.⁶⁹¹ Иначе, османски извори, мада не сасвим доследно, упућују да је Воден запосео Евренос-бег у исто

⁶⁸³ О смени српске и турске власти В. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 166-167; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218-220; R. Mihajlovski, *The Votiv Ring of Radoslav Hlapen, a Feudal Ruler of Voden and Beroia*, *Byzantinoslavica* 63 (2005), 191. О значају града средином тог столећа В. Љ. Максимовић, *Верџа у политици Стефана Душана*, *ЗРВИ* 41 (2004), 341-352.

⁶⁸⁴ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 237. Уп. А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 302; Исти, *Градовите на Македонија*, 15 нап. 44; Д. Горгиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 26; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220.

⁶⁸⁵ Уп. стр. 200 овог рада.

⁶⁸⁶ X. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 141; X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 75; P. Радић, *Време Јована V*, 443; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 47.

⁶⁸⁷ X. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 141; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 16.

⁶⁸⁸ К. Ациевски, *Пелагонија*, 254-256.

⁶⁸⁹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 17.

⁶⁹⁰ *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967, 56 бр. 141 (М. Динић). Уп. S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, 157.

⁶⁹¹ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218, 221-222, 255-256; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167-168.

време када је и Кратово постало емирово, односно 1389-1390. г. Прво раздобље отпада из разумљивих разлога, али ни други део те хиџранске године не звучи примамљиво.⁶⁹² Истом војсковођи Јањинска хроника приписује улазак у тај град 4. децембра 1380. г., што спада у скупину поузданијих вести овог врела.⁶⁹³ Такође, зна се да је много истуренија Србица, још једно место које отвара путеве ка југозападу, пала 1393. г.⁶⁹⁴ Иначе, те године је предузета опсежна офанзива ка преосталим тачкама отпора на југу уз лично владарево присуство. Поновно заобилажење средишњих области Балкана сведочи о високом нивоу растакања државе двојице тамошњих вазала. Тамошње државице нису ометале даље османско напредовање ка западу, али су постале сувишне у новој политици.

Турски притисак на наследнике Мрњавчевића је могао само да поресте због силовитог освајања јужно и западно од Солуна. То важи и за Охрид који, додуше, у разматрано време није Марков. Међутим, појава турског одреда у њему морала је итекако да косне краља Марка. Нажалост, права је непознаница када је Охрид поклекао.⁶⁹⁵ Многи сматрају да се то десило око 1385. г., природно се везујући за податке о нападима на Битољ и Прилеп.⁶⁹⁶ Заиста, Охрид лежи на важном друму ка западу, али недостају довољно јасни трагови за потврду ове логичне тезе. Заобилазним путем дошло се на суштински исто крајње одредиште. Испрва је био средиште посебног вилајета ван граница Паша-санцака који је захватао већи део Маркове земље.⁶⁹⁷ Главна охридска капија тзв. Челница је у проучавано време зазидана, што је схваћено као мера против турских освајача.⁶⁹⁸ Родољубиви Пајсије се трудио да Охрид повеже са ликом краља Марка какав је

⁶⁹² А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 17-18.

⁶⁹³ Љ. Максимовић, *Јањинска хроника као историјски извор, Град у Византији*. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 232, 236.

⁶⁹⁴ Ј. Ђорђевић-Јовановић, *У Сервији кћи Краљевића Марка*, Прилози КЛИФ 68-69, 1-4, (2002-2003), 181. Уп. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 16.

⁶⁹⁵ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 183; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 2, са старијом литературом.

⁶⁹⁶ А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 112 нап. 3; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 183-184; Исти, *Охридско зидно сликарство*, 22; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 16-17; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 141.

⁶⁹⁷ А. Стојановски, *Дали постоел Битолскиот санџак во првите векови од турската власт во Македонија*, Македонија во турското средновековие, 56-60.

⁶⁹⁸ Исти, *Градовите на Македонија*, 17.

постојао само у епским песмама, те је своје читаоце наивно уверавао како је овај вазал заслужан за извођење турског гарнизона из Охрида.⁶⁹⁹

Мурат је стрпљиво чекао и тек након што је пристигла дуго очекивана вест о успесима његових војника под Солуном, одлучио да лично крене у већи поход против јединог преосталог достојног противника јужно од доњег Дунава, а то је довело до Косовске битке. Међутим, док су опсадне справе још дејствовале под градом св. Димитија, у удаљеним деловима Балкана остварени су многи завидни успеси, јер како је примећено: „снаге није недостајало”.⁷⁰⁰ Само наизглед без неког реда, а заправо на кључним путним чвориштима, широм Балкана су се изнад славних градова развијали турски барјаци. У том светлу треба тумачити одмеравање снага на Плочнику 1386. г. Након опсежних истраживања најпоузданије је само тврдити да је кнез Лазар Мурата сачекао код тог топличког места. Окршај, ако га је уопште и било, донео је неизвештан исход.⁷⁰¹

Међутим, поред нешто ранијег окршаја код Дубравнице (1380-1381. г.), Плочник се узима као други озбиљан знак да ће и Лазар ускоро доћи на ред. Друга вест о раном турском присуству у кнежевој земљи могла би се тицати господина Константина.⁷⁰² Већ 1383. г архиепископ Симеон се много трудио око обнове средишта липљанске епископије, можда пострадао од Турака. Потресна је и белешка настала 1388. г. о нешто ранијем спаљивању тамошњег црквеног пирга, при чему је поред библиотеке страдало и много људи. Описана несрећа се ставља у раздобље између 1380. и 1389. г., а можда је чак треба довести у везу са записом из 1383. г.⁷⁰³ Врло брзо ће бити изнето још сведочанства о страхотама и људским драмама те деценије. Орбин као део плочничких операција замишља и једномесечну одбрану Приштине, што звучи нестварно када се зна да је то било

⁶⁹⁹ Паусиевијат рџкопис, 88 (Б. Райков).

⁷⁰⁰ Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 46-47, цитат са стране 47.

⁷⁰¹ Уп. радове из нап. 665 овог рада, као и С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18-19; Исти, *Косовска битка у међународном контексту*, 56-59.

⁷⁰² Уп. стр. 191 овог рада.

⁷⁰³ М. Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ 29-30 (1983), 27-37; Д. Бојовић, *Уништавање рукописног књижевног наслеђа и манастирских библиотека на Косову и Метохији* у: *Развијање свитка. Прилози из историје*, Београд-Ниш 2009, 60; А. Младеновић, *Записи у минеју из XIV века манастира Грачанице* (текст и филолошки коментар), Археографски прилози 1 (1979), 191-193.

место отвореног типа. Можда је овај опис заправо у некој вези са харањем оближњег Липљана.⁷⁰⁴

Излагање мљетског бенедиктанца које се може ставити у 1386. г. и српског летописца повезаног са Грачаницом, те неких других извора, лако се усклађују на нешто другачији начин.⁷⁰⁵ Наиме, треба узети да је погранична Лазарева област угрожавана са оближњих поседа Драгаша. Не треба заборавити да се кнез пре 1388. г. трудио око изградње пирга у Липљану, што би био још један доказ о порозности ове границе. То је, дакле, могао бити споредни упад са територије старог турског вазала, односно четовање усклађено са Муратовим продором од Понишавља преко Топлице ка Косову. На месту где се у средњем веку често укрштало оружје требало је да се сусретну две турске војске, а страховит упад у најбогатије српске покрајне је требало да доведе до вазалног потчињавања и ове државе. Отуда, ваљда, у *Краљевству Словена* Вука Бранковића као Лазаревог саборца у одбрани његове Приштине. Судаћи по Коци Хусеину, изгледа да су Турци остварили само део својих намера пошто се Ниш није предао без велике и упорне борбе.⁷⁰⁶ Даље напредовање Лазар им је запречио код места где су тек недавним теренским истраживањима нађени остаци знатнијег утврђења.⁷⁰⁷ Након три године Турци су се одлучили за пут до Косова који нема тако дугу деоницу преко непријатељске земље. Јасно је зашто је између два крака избор пао на јужни, преко државе Дејановића. У крајњој мери, за припрему Драгашевог дочека и провијанта биле су потребне опсежне припреме и пуно времена. Пада у очи и да је свог господара сачекао на граници, негде на огранцима Риле.⁷⁰⁸ Приморски песници су, пак, певали: Ш њоме Мурат други ступи # напријед јакно стријела плаха, # да под Витош све покупи # и у Косово поље ујаха.⁷⁰⁹ Изгледа да је

⁷⁰⁴ С. Ђирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18-19; Исти, *Косовска битка у међународном контексту*, 57-59.

⁷⁰⁵ Софијски летопис у збрканом излагању стапа плочничке догађаје, што је праћено опширним описом помрачења сунца, са тврдњом да су се „Измаилићани“ „излиаше“ по Косову. Ово се, до душе, може односити и на 1389. г., посебно због нешто каснијег помена кнеза Лазара в. Ђ. Радојчић, *Листина манастира Петре*, 296-297.

⁷⁰⁶ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 155.

⁷⁰⁷ Заслуга за откривање плочничког града припада проф. С. Мишићу.

⁷⁰⁸ Уп. стр. 183 овог рада.

⁷⁰⁹ М. Панџић, *Косовски бој*, 41.

маршрута до Косова врло рано одабрана, али и да Константину припада незахвална заслуга да је умањио одбрамбену способност српског кнеза.

На Видовдан 1389. г. на Косову пољу сабрало се неких 30 000 војника, што турских, што српских. Међутим, од последњих нису сви били на страни бранитеља. Само њихово појављивање уз бок иноверних ратника је могло да унесе неспокој на другој страни. О томе је у наредним годинама писао патријарх Данило II: [...] **тако сверепїи львь съ великою силою и повѣдою вьсе вьсточныє страны и западныє вое съвѣкѣпивь [...] и ьзыкѣм(ь) же мнѣзѣмь вь помощь себе призвавшимь [...]** Ондашњи читаоци су изразом „западни” препознавали вазалне европске владаре.⁷¹⁰ Вероватно никада неће бити утврђено у којој мери су њихови војници допринели исходу овог великог сукоба. Много касније у турским изворима је према њима изражавано неповерење. Тешко је веровати да су се у овом сукобу Турци увелико ослонили на помоћне одреде и своју судбину предали из својих руку. Међутим, највећа услуга је била провођење кроз Драгашеву земљу уз обилато снабдевање храном. При томе, док се путем свих ових података Константиво присуство назире у таквој мери да се његово лично учешће прећутно подразумева или успутно спомиње, о учешћу краља Марка нема помена вредних извора. Скупа са братом Андрејом спомиње га једино Троношки летопис.⁷¹¹ Значај двојице господара јужно од Шаре за Косовску битку заправо далеко превазилази њихов војни непосредни допринос или улога поузданих путовођа. Лазарева држава је са свих страна била окружена вазалним турским земљама, те крајњи домет Муратовог великог похода ни у ком случају није могло бити потпуно потчињавање, већ само присиљавање на вазалство.⁷¹² Закључак се може извести и у обрнутом смеру. Након померања турске границе 1393. и 1395. г. положај кнеза Стефана се погоршао јер су створени сви предуслови и за његов нестанак. Већ 1398. г. је оптужен за пропаст похода на Босну и недозвољене односе са Угрима. Предузете су и друге мере које би довеле до растакања његове државе.

⁷¹⁰ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV-XV века*, Глас СКА 136 (1929), 89. уп. В. Алексић, *Византија – држава и народ*, 545-563 и стр. 209 овог рада.

⁷¹¹ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 136; Б. Панов, *Одразот на Косовската битка*, 50.

⁷¹² С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 52-53, 54-55.

Изгледа да се главнина користила правцем преко Црне Горе на правцу Куманово - манастир Матејче - Скопска Црна Гора - Биначка Морава - Јањево. Пролазило се добро познатим путем, али и кроз неприступачне клисуре. Последњи део похода је морао бити праћен граничним четовањем.⁷¹³ Углавном као одјек великог косовског мита настали су занимљиви микропоними. Сусрет сватова и ордије је довело до зидања тзв. Кадиног моста на Струми.⁷¹⁴ У атару села Чукарке у прешевској котлини је топоним Муратово шаториште.⁷¹⁵ Међутим, слично предање је везано за село Побужје са Скопске Црне Горе где се, причало се, цар Мурат окрепио на Царевој ливади.⁷¹⁶ Народ тог краја зна и за Муратово цаде. Установљено је и постојање једног Муратовог пута који је додиривао Матејче.⁷¹⁷ Последња предања су ближа ономе што је установила историјска наука.

Косовска битка је заправо вечита тема српске историографије.⁷¹⁸ Легендарни садржаји су дуго добијали превагу у односу на прегршт иоле поузданих чињеница о овом догађају. Често нису много боље били упознати ни савременици јер су на све стране колале најразличије приче. Међу Ромејима се јавио трачак наде да је наступило ново доба и да су Срби, супротно малим очекивањима, донели толико жељени преокрет у односу снага.⁷¹⁹ Обласни господари са југа су брзо осетили на коју страну дувају ветрови историје, посебно што је Драгаш изгубио вредно Кратово.

⁷¹³ S. Trako, *Bitka na Kosovu 1389. godine u Istoriji Idrisa Bitlisija, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom 14-15* (1969), 340; А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 61-62. Уп. А. Стојановски, *Во кој правец низ Македонија минува Муратовиот поход на Косово (1389)*, ГИНИ 2 (1972), 147-157 (= Македонија во турското средновековие, 21-34); Х. Матанов, *Княжеството*, 138. Неслагање маршрутом у: Б. Панов, *Одразот на Косовската битка*, 46-52.

⁷¹⁴ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 135.

⁷¹⁵ М. Костић, *Прешевска котлина*, ВГ 5 (1969), 97. Уп. А. Стојановски, *Во кој правец низ Македонија*, 148.

⁷¹⁶ Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора. Природна средина, прошлост, насеља, становништво и привреда (са скицама, фотографијама и картом)*, Скопје 1971, 84.

⁷¹⁷ Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*, 20. О путевима на ширем простору В. Ј. Трифуноски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, САНУ Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник LXII, *Насеља и порекло становништва* 33, Београд 1951, 43-45.

⁷¹⁸ Поред прегледа у: Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 81-83; Р. Радић, *Време Јована V*, 444-447; В. Алексић, *Живот и дело академика Михаила Динића*, Пожаревац-Ниш 2009, 135-147, сада и: Н. Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, Глас САНУ 378, од. Историјских наука, књ. 9. (1996), 131-144.

⁷¹⁹ С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971), 213-219; Р. Радић, *Време Јована V*, 446; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 82.

Пад Скопља се обично у новије време смешта између 1. септембра 1391. и шестог дана наредне године.⁷²⁰ Турцима се снажно супроставило, уз покушаје испада наоружаних грађана и пружање последњег отпора на узвишеним местима. То су изгледа били и важнији градски манастири који су у складу са обичајима епохе често били добро утврђени.⁷²¹ Ратовало се као што су Новобрђани, суочени са опсадом, касније у већој размери пружали отпор у садејству са спољним војскама.⁷²² То раде само добро организоване војске, тако да је мало вероватна тврдња да је Вук Бранковић препустио одбрану искључиво Скопљацима.⁷²³

Ова велика промена на политичкој карти је додатно погоршала положај хришћана на широком простору.⁷²⁴ У вези са тим збивањима, а можда и са расколом на Марковом двору, настао је 1392. г. један запис на маргинама рукописа који је некада био у поседу оближњег манастира Слепче: *въ лѣто .с̄ .ц̄ .а̄ . въ дни въ неже попушениемъ божиим прѣдани въхоомъ грѣхъ ради нашихъ въ рѣцѣ врагъ беззаконныхъ и мръскихъ и царѣ неправднѣ и лѣквѣишѣ паче всѣхъ землек. И тогда бысть заповѣстѣние и скорбь велиа ѿ безбожнихъ Измаилитѣ, иже не бысть ни вѣдетъ.*⁷²⁵ Оближње Скопље је претворено у средиште моћног крајишта чија снага се врло брзо осетила и у до тада поштеђеним или слабо угроженим покрајинама, као што је Драч.⁷²⁶ Личност на њеном челу се у турским изворима називала санџакбегом и уџбегом, а у српским крајишником или крајишким војводом. Нешто је боље познато крајишко

⁷²⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, стр. 56 бр. 177; А. Стојановски, *Кратак осврт на изворе и литературу о скопском крајишту*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699. Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. 48, одељење историјских наука, књ. 12, 56; Исти, *Градовите на Македонија*, 18; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 85; Д. Ѓоргиев, *Скопје од турског освојување до крајот на XVII век*, Скопје 1997, 18-24; Исти, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 28; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008), 256-257.

⁷²¹ Уп. радове из претходне напомене, али и: Т. Томоски, *Скопје од XI до XIV век*, Македонија низ вековите. 116. Слично описан и пад других градова. Т. Томоски, *Како топонимот Манастир*, 464 нап. 9.

⁷²² *Јаничарење успомене*, цитирано са стр. 35 и 36, као и 118 (превео Ђ. Живановић); С. Ѓирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ѓук, *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад 2002, 145-146.

⁷²³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 141.

⁷²⁴ Ј. Калић, „*Страх турски*“ *после Косова*, Свети кнез Лазар, 187.

⁷²⁵ Цитирано по: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 57 бр. 182. За 1393. г. в. Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања архимандрита Антонина од године 1865*, Споменик СКА 9 (1891), 14.

⁷²⁶ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200-201.

уређење из каснијег периода. Господару Скопља и бројних поседа у околини и на стратешким местима ка западу уступљени су велики приходи и проверени ратници. Заузврат, били су султанови истински заступници на западу, а поверавано им је и да надзиру оближње трибутаре.⁷²⁷ Формално, нови господар је постао Бајазит у удаљеном Једрену. На терену, за све важне ствари се питао најпре Лигит-паша, кога су Срби савременици просто звали Пашаит. У граду св. Влаха су безмало увек били добро упознати са приликама у унутрашњости. Након што су од његовог владара добили повељу о повластицама, похитали су да и са њим направе одвојен споразум.⁷²⁸

Већи део претходног разматрања можда може решити проблем Кратова. Коца-Хусеин објашњава да је пад Скопља повукао потчињавање суседних места. Ово се не мора односити баш на Кратово. Заправо, придружује се многим османским писцима који пад два места стављају у исту или блиске ратне сезоне. Јединствени су да друго место повезују са ратовима против Лазареве земље.⁷²⁹ Ово је изазвало низ недоумица.⁷³⁰ У крајњој мери, опште је прихваћено да је Кратово још пре 1395. г. измакло Константину Драгашу.⁷³¹ Међутим, још се понегде среће уверење да је запоседање Кратова споредна последица проласка при одласку, или повратку са видовданског бојишта, што је само условно тачно.⁷³²

Заправо ток излагања турских писаца, упркос пратећим претеривањима и нејасноћама, има пуно смисла. Најтежи задатак добила је личност од највећег поверења, односно каснији румелијски беглербег. Тимурташ је са великом војском ушао у управо вазално потчињену Србију Лазаревих наследника како би осигурао ново стање. То је у турској средини с правом схваћено као потчињавање

⁷²⁷ *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1455 (H. Šabanović); А. Стојановски, *Кратак осврт на изворе и литературу о скопском крајини*, 55-62; Исти, *За неколку топоними*, 35-42; Д. Ѓоргиев, Скопје, 24-36.

⁷²⁸ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 91.

⁷²⁹ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Извадоци од две турски хроники за Македонија и соседните области*, ГИНИ 21-1 (1977), 247; А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 237, 238; Исти, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 169. Нова издања турских хроника и извора који говоре о овом раздобљу наведена у: М. Inbaşı, *The City of Skopje and its Demographic Structure in the 19th Century*, 281-282. в. <http://www.ibu.edu.mk/Skopje%20and%20its%20demographic%20structure.pdf>.

⁷³⁰ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 20; Х. Матанов, *Княжеството*, 139-140; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 84-85.

⁷³¹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 28.

⁷³² А. Стојановски - И. Ерен, *Кратовската нахија во XVI век*, ГИНИ 15-1 (1971), 61; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 312.

још једне земље, па се код Солак-заде каже да је преузео управу у Србији. Турско присуство и међусобно сукобљавање српске господе су изазвали страх и расељавања становништва. Османски одреди су заиста 1390. г. крстарили Србијом, помогли у протеривању Мађара, па се јављају и у важном Голупцу. Патријарх Данило III у *Слову о кнезу Лазару* не претерује када пише да су Исмаилићани „от всуду” налегли на Српску земљу. То је додатно онемогућило избор новог патријарха, па су поново затражене услуге већ помало заборављеног Јефрема.⁷³³ Са овим је свакако усклађено деловање Фируз-беја који је имао задатак да надзире већ вазалну Видинску државу, али и изведе, можда по први пут, нападе на левој обали тог дела Дунава. Турску власт је требало да учврсти и рана колонизација, могућа тек након што је престала опасност од суседне Србије. Јигит-паши је запало да удари на истурено Скопље Вука Бранковића. Евренос-бег је обавезан да из Сера поново надзире јужне прилике. Сви они су добили упутство да се по извршењу задатка врате у матичне земље.⁷³⁴ Последњи набројани војсковођа је након Косовске битке отишао на хаџилук, али се већ од 1391. г. поново посветио освајању југозападне „Македоније” и арбанашких покрајина.⁷³⁵ Ни владарево лично присуство није било неопходно. Бајазит се након доласка на власт посветио бунтовним турским емирима у Малој Азији, те граду Филадельфији, последњем византијском знатнијем упоришту на тој страни Босфора.⁷³⁶ Непосредно након Видовдана снага појединих турских војних заповедника је била сасвим дорасла одбрамбеним могућностима српских обласних господара, који су само неку годину раније скупа били кадри да изађу на мегдан целој ордији.

Само приписивање освајања Кратова Тимурташу збуњује, али је можда у вези са једноставном чињеницом да је и он одабрао трасу његовог претходног господара, са успутним задатком да преузме неутврђену рударску област. Временски размак од скоро пуне две године између збивања стављених у исту ратну сезону има више објашњења. Ту је најпре склоност ретроспективних извора

⁷³³ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи О кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 64. Уп. М. Благојевић, *О издаји или невери*, 31, 36.

⁷³⁴ В. нап. 729 овог поглавља.

⁷³⁵ А. Стојановски, *Завештанието на Евренос-бег*, 19.

⁷³⁶ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 112-113; С. Мешановић, *Последњи век византијске Селимврије*, ЗРВИ 37 (1998), 263-264.

ка сажимању исказа, мада овде не мора неминовно да се ради о још једној хронолошкој грешци. Наиме, велико сукобљавање на крајњем северу досега турске моћи је сигурно посведочено и 1392. г. Тада је Жигмунда на десној обали Дунава, негде наспрам Ковина, чекала јака војска султана Бајазита.⁷³⁷ Дакле, турско присуство је и тада посведочено у држави кнеза Стефана, што се временски подудара са завршетком напада на Скопље. Отуда вероватно потиче и хроничарево стављање у исти кош ратних дејстава који само на први поглед не припадају истим ратним сезонама. Овако посматрано, већих одступања између важећих сазнања савремене историјске науке о важнијим политичким догађајима између 1389. и 1395. г. и разматране скупине осумњичених извора заправо и нема. Убрзо након нестанка његовог таста Вук Бранковић је запосео Пећ (пре 31. августа 1389. г.), Хвосно (пре истека једне године), Сјеницу (пре 19. фебруара 1391. г.), као и многа места на Косову, долини Ибра и Полимљу. Привремено је пригрлио и делове државне владарске идеологије. Притиснути од Мађара и Вука, Лазареви наследници су се приклонили Турцима, који већ 1390. г. уносе праву пометњу у Хвостну, а Вуков посланик већ 9. маја у Дубровнику преговара о условима под којим би његов господар могао да се тамо склони.⁷³⁸ Изгледа да се за одређивање времена када су Лазарев син и зет уредили своје односе може употребити њихова заједничка брига да српски православни монаси из Јерусалима у Дубровнику подигну припадајући им стонски доходак.⁷³⁹ У међувремену, отприлике тих година, требало би да је један други Вуков човек од поверења са представником Константина Балшића од Дубровчана тражио да се на њих пренесе светодмитарски данак. Последице овог захтева нису познате.⁷⁴⁰

Овај српски господин је, дакле, био непокоран наследницима свог ранијег сениора, али и Турцима, па је још био и сарадник Мађара. Када су коначно

⁷³⁷ В. Трпковић, *Турско – угарски сукоби до 1402. г.*, ИГ 1-2 (1959), 112.

⁷³⁸ Поред: С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 10-11, в. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 84-85; П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији након Косовске битке*, Глас САНУ ССCLXXVIII Одељење историјских наука књ. 9 1996, 145-150; М. Шуица, *Моравска Србија на крају XIV века – Питање државно правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, Моравска Србија. Историја - култура - уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 35-51; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 29-37.

⁷³⁹ О овоме се у литератури срећу озбиљнија неслагања. В. стр. 449 овог рада.

⁷⁴⁰ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200-201.

утврђене опште околности ратовања на широком простору од Дунава до Вардара, тешко је веровати да се Скопље није одмах нашло на удару.⁷⁴¹ И поред тога, не треба сметнути ни врло вероватну могућност да се скопско ратовање могло продужити. Лигит-паша није добио много лакши задатак од Тимурташа када се узме у обзир да је тврдо Скопље било дугогоришња престоница велике српске државе, а његов господар сачувао већину својих снага. Заиста је мало вероватно да су Турци, чија окосница су биле спахије, одступили од обичаја да избегавају зимско ратовање. Због свега реченог о паду овог града најпре треба помишљати на први део овог раздобља, с тим да су припреме или саме борбе могле да започну већ пре 1. септембра 1391. г. Да је већина војних акција које су се тичале размирица две најмоћније породице у Србији утихнула већ те године, упућује акт који се може ставити у 1392. г. Ипак, до тада је Обрад Драгосалић већ кажњен јер је пришао Вуку, а у међувремену је било довољно времена да се одузете земље поделе пронијарима и Хиландарци поново заинтересују за те поседе. Све говори о истеку знатнијег временског периода.⁷⁴²

Нестанак Драгашевог првог суседа 1393. г. је додатно отежало ствари. Ипак, избијање турске државне територије на издужену источну границу се не мора по сваку цену преувеличавати јер са те стране ионако није могла доћи помена вредна помоћ. У самој Бугарској су били свесни политичког тренутка и надали су се помоћи из Угарске.⁷⁴³ Везе са панонском силом су изазвале или послужиле као повод за губитак већине територија, укључујући и престоницу. Михаило Шишман је сведен на господара Никопоља и ближе неодређених предела око тог дунавског града.⁷⁴⁴

Одсудне 1371. г. Епир, Тесалија и Мореја нису биле ни у каквом спомена вредном додиру с Турцима, те за њих османска опасност није била од значаја.⁷⁴⁵ Ствари су се брзо промениле. Уочи слома наследника Мрњавчевића дуги краци њихове војне моћи пружани су и ка крајњем југу полуострва, све до неприступачне Монемвасије. Након скупа у Серу Бајазит је усмерио опсежне

⁷⁴¹ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 37.

⁷⁴² *Исто*, 35.

⁷⁴³ М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 298-299.

⁷⁴⁴ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 86, 88-89; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 88.

⁷⁴⁵ Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 35.

нападе на ту страну, а на путу му се нашло војводство у Салони (Амфиса), Тесалија, делимично и Мореја.⁷⁴⁶ Ратовање се отегло и наредних година, повремено са промењивим исходом, и без сталног емировога личног присуства. Можда се због тога уз вест о паду Тесалије 1395. г. спомиње и име Евренос-бега. У једном великом налету са политичке карте брисане су и друге државице из средње Грчке.⁷⁴⁷ Због тога његов допринос гашењу северних области не треба пренаглашавати. Неким другим војсковођама је допало да обаве овај задатак. Вероватно није ни било потребно деловање здружених снага више искусних војвода. Претпостављено је да је тај, и поред свега и даље захтеван, посао обавио Јусуф, који се касније среће као први познати управитељ Константинове земље.⁷⁴⁸

То се не може рећи за Цариград. Од краја 1393. г. заузимање византијске престонице је постао један од главних задатака османске политике. Од раног пролећа 1394. г., па све до појаве првих монголских коњаника на турским источним границама, древни Константинов град је опседан. Одржао се више због непотпуне спремности нападача, него због снаге престонице-државе. Изгладнели град је зависио од помоћи са стране, на пример из далеког Трапезунта. Становништво се осипало, грађевине и четврти пропадаше, а привреда опадала. С времена на време сабрала би се већа војска за пробој кроз горде градске зидине. У једној краткој хроници чита се да се баш то десило 29. септембра 1395. г.⁷⁴⁹ Шире гледано, изгледа да су тада турску пажњу привлачили већи циљеви, те да нису имали посебне разлоге да пожурују запоседање још две порозне државе скрајнуте од главних ратишта. Њихови поседи су били окружени са готово свих страна, чиме су остварени основни предуслови за њихово освајање.⁷⁵⁰

Ратовање против дунавских земаља, посебно Угарске, за Турке је постао главни изазов након косовског успеха. Политичка карта крајева јужно од те реке и даље је била сложена, али политичке границе су мало значиле услед скоро

⁷⁴⁶ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 273, 280-281; I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 67, 70, 71-71; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 116-117. Уп. нап. 1055 овог рада.

⁷⁴⁷ Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 23.

⁷⁴⁸ Х. Матанов, *Възникване*, 22. Уп. В. Обрешков, *Малко познати извори*, 323-324.

⁷⁴⁹ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 67-69; Р. Радић, *Време Јована V*, 411; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 119-123.

⁷⁵⁰ Х. Матанов, *Југозападните български земаји*, 141, 144.

потпуне порозности према Турцима.⁷⁵¹ Поново су вазали кретали против државе која је била просторно удаљена, док то не важи и за духовне везе. Константин је нестао са животне сцене ратујући против земље из које је дошла супруга последњег цара Немањића. Вероватно је познавао изабраницу његовог господара, али и блиског сродника.

Духовно јединство хришћана различитог језика је било дубоко и трајно. Отуда вести са краја XVI в. да су влахо-молдавски владари и бољари били приложници бројних светиња са словенског југа, па и са простора данашње Републике Македоније.⁷⁵² Када се присети Харитоновог деловања из Кутлумуша на правцу север-југ, расту изгледи да су корени ових веза успостављени много раније. Можда су постојали и много дубљи и личнији разлози за велику личну недоумицу краља Марка. Наводно се расплакао кад је видео хришћанска знамења.⁷⁵³ Износи се могућност да су се у вртлогу битке на Ровинама на супротним странама нашли Вукашинови остали синови. Без обзира на то колику помоћ су влашком војводи одвојили Мађари, нема довољно трагова који би указали да су међу њима били Андреја и Дмитар. Ипак, смрт старијег се по Дечанском летопису ставља у ову битку, што није подложно провери.⁷⁵⁴

О самом току боја од 17. маја 1395. г. могло би се доста рећи, али мало тога се може држати као сигурно. Можда би то најпре важило за обим сукоба, јер више показатеља упућује да је на бојном пољу било пуно првокласних одреда, барем када су у питању нападачи. Бајазит се окружио бројним ратницима, а међу њима и кнез Стефан и суседни видински владар.⁷⁵⁵ Био је ту и Константинов сестрић истог имена, а презименом Балшић.⁷⁵⁶ Преживели су, али до краја живота морали су остати под утиском битке која је однела двојицу владара са којима су делили

⁷⁵¹ В. Трпковић, *Турско – угарски сукоби*, 112-113; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 86, 92-93.

⁷⁵² И. Снегаров, *Македонские кодичи XVI-XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*, София 1933, 49, 57, 161. О могућим везама такође: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 18 нап. 23; М. Маšnić, *The Icon of the Holy Virgin Vatopedini with a Portrait of Voevoda Ioan Radul*, ЗРВИ 40 (2003), 313-321; Д. Миок, *Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку*, О кнезу Лазару, 303-310.

⁷⁵³ *Паусиевият рѣкопис*, 88 (Б. Райков).

⁷⁵⁴ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 54 нап. 33.

⁷⁵⁵ *Константин Филозоф*, 90 (Д. Богдановић); А. Кузев, *Die Beziehungen*, 123; Х. Матанов, *Княжеството*, 143, са старијом литературом; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 89-90.

⁷⁵⁶ Уп. стр. 176 овог рада.

бреме тешких времена. Нека општа представа о величини сукоба је доспела и до непознатог писца Бугарске хронике и од ње зависног рукописа монаха Моксе.⁷⁵⁷ Преко Жигмундових посланика и у далеку Француску су допрле многе појединости, приказане, наравно, из мађарске визуре.⁷⁵⁸ И маршрута открива да се много намеравало и очекивало од ове војне. До појединости је приказана у нешто каснијем, али провереном упутству за продирање на север израђеног почетком XV в. за дворске потребе. Наводи се да је Гази Јилдирим кренуо против Мађарске, прешао Дунав код Ројејан у провинцији Враницева. У наставку се нижу замци у Сланкамену, те у Тителу на ушћу Тисе у Дунав. Бајазит је даље пратио ток реке Тамиш уништавајући све замкове и села у његовој долини, спаливши тврђаве као што је Бечкерек. Ток исте реке га је на крају поново довео до Дунава код Оршаве. Ту је Мирча сачекао нападаче на реци Аркиш тј. Аргеш источно од Северина.⁷⁵⁹ Страни коментатори нису убицирали Пожежену, упориште на левој обали Дунава. Данас на старије насеље подсећа истоимено село, али на супротној страни велике реке.⁷⁶⁰ Треба рећи и да је јужна Угарска и претходних година трпела знатне турске ударе, тако да су се већ тада и двојица вазала из слива Вардара вероватно лично упознала са географијом дела доњег Подунавља.⁷⁶¹ Ствари се нису смириле ни по завршетку битке. Колале су разне вести, а упућени Дубровчани су имали добре разлоге за бригу чим су својим посланицима те 1395. г. бранили да прате краља Жигмунда ако овај крене на Србију. Ово се тумачи као њихово очекивање да ће краљ приредити казнену експедицију против Стефана Лазаревића због његовог помагања Бајазиту у боју на Ровинама. Од тога није било ништа пошто су унутрашњи заплети спречили Бајазита да у потпуности и одмах искористи на кратко стечену предност.⁷⁶²

Нису биле уобичајне битке у којима би се моћни Бајазит повукао, па су још и двојица његових угледних вазала пролила крв. Може се претпоставити да је

⁷⁵⁷ *Българската хроника от XV в.*, 71-72 (Ив. Тютюнджиев); Исти, *Българската анонимна хроника*, 82, 90 и коментари на стр. 137-139.

⁷⁵⁸ М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и на Ровинама*, Прилози КЈИФ 17 (1937), 51-66.

⁷⁵⁹ Н. Inalcik, *An Ottoman Document on Bayezid I's Expedition into Hungary and Valachia* in: X Byzans Tetkrikleri tebliğeri, Istanbul 1957, 220-222.

⁷⁶⁰ Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 34, 39, 80, 246.

⁷⁶¹ В. Трпковић, *Турско – угарски сукоби*, 112-113.

⁷⁶² М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера*, 63-66. За шири увид В. Ј. Калић, *Србија и западни свет 1389-1459*, Косовска битка 1389. године, 49-56.

смрт легитимног српског краља и „господина” немањићког порекла силно одјекнула међу савременицима, чим је вишеструко примећена летописцима. Једном задобијена, њихова пажња је дуго држана најпре због нестанка са животне позорнице двојице искусних владара.⁷⁶³ Посебно је то морало да важи за њихове поданике. Сарандопорски манастир је на издашну благонаклоност Драгаша узвратио уношењем белешке о Константиновој смрти. Стицајем не увек разјашњених околности пренета је у кратку грчку хронику означену као 72a.⁷⁶⁴ Бугарској анонимној хроници се приписује виши историографски ниво и склоност да међусобно усклађује вести. Приказује прилике на ширем простору првенствено са намером да представи турско освајање. Стога уметање опширнијег описа боја од 17. маја у овај спис открива да се у његовој средини бици на Ровинама придавао велики значај.⁷⁶⁵ Нађени су, са мање или више успеха, и трагови трајнијег народног сећања на овај догађај.⁷⁶⁶ Ако се пажљивије читају легендарни наноси у различитим летописним белешкама, види се да је много тога додавано како би се заокружила прича о Ровинама, посебно што се то тичало краја најомиљенијег епског јунака. Овај напор, међутим, није доведен до краја као у случају косовског мита, тако да је реч о углавном незавршеном циклусу. Не треба посебно истицати да у великим средњовековним биткама смрт вреба сваког трена, а више описа страдања двојице угледних владара су настали најпре да се задовољи незасита знатижеља много каснијих поколења.⁷⁶⁷

Смела је претпоставка да је смрт двојице хришћанских владара и већег броја њихових пратиоца у бици на обалама реке последица одлуке турског војсковође

⁷⁶³ Запостављена белешка: В лето 6904 (1306) убијен бист Марко, Костадин (или во) Власех. в. М. Георгиевски, *Досега необјавен словенски летопис*, 299. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. 113 бр. 193.

⁷⁶⁴ Ровине приказани као Бајазитов пораз у: И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 155 нап. 70; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 158-159. Садржај другог сродног извора се не дотиче разматране битке, како је то мислио њен издавач. В. М. Николић, *Вести једне византијске кратке хронике (MARC. GR. 595) о српској средњовековној историји*, Црквене студије 5 (2008), 300.

⁷⁶⁵ И. Тютюнджиев, *Бележки върху Българската анонимна хроника от XV В. Векове 3* (1985), 24-28.

⁷⁶⁶ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 54 нап. 53.

⁷⁶⁷ Й. Иванов, *Северна Македонија*, 138; *Българската анонимна хроника*, 174 нап. 205, са старијом литературом (Ив. Тютюнджиев); *Зографската българска Историја* (Списание на Българската академия на наукит и изкуствата), книга LX, София 1940, 14 (В. Ю. Трифоновъ); Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54-55, 333-334 (С. Ћирковић).

да још једном у прве редове истури помоћне одреде.⁷⁶⁸ Бајазитов пораз је, заправо, услован пошто је сачувао већину својих ударних трупа. У повратку је заузео Никопол угасивши и последње остатке тзв. Трновске Бугарске које су некако опстајале оличене у Михаилу Шишману. Прорачунато је погубљен, а наредне године до ногу су потучени бројни одреди крсташа.⁷⁶⁹ Турска ратна машинерија је мало успорила, а исцрпљујућа опсада Цариграда само мало попустила. Турска је употребом само граничних снага тих неколико година прогутала више пространих хришћанских држава.

Бизарна је одлука француског двора да прослави велику Жигмундову победу у Влашкој френетичном звоњавом париских цркава, мисама и процесијама.⁷⁷⁰ Расположење не би било такво да је постојало суштинско познавање прилика на Балкану, где су као последица ове „победе” нестале још две простране хришћанске државе.⁷⁷¹ Зачудо, и млетачке хронике погрешно препричавају да је у бици на Ровинама погинуо Балшић, а не много моћнији Константин Драгаш.⁷⁷² Одсуство општераширених и поузданих сазнања о господару дела средишњег Балкана говори о слабом занимању поданика Републике св. Марка. Поред тога, чини се да је проучавани догађај могао привући пажњу и дуго остати упамћен и због гашења Маркових и Драгашевих земаља. Код Псеудо-Сфранцеца, писца седме деценије XVI столећа, стоји да је Бајазит ратовао против влашког војводе Мирче, а у наставку: „[...] и тад заузео многа места од преосталих области Србије и Бугарске”.⁷⁷³ Ово би се могло односити на државе које су тих година заиста у низу падале у потпуно турско ропство.

Народно предање не памти овај догађај. Спорадично упућује било на очајничко јунаштво, било на драматичне догађаје услед појаве турске ордије, али нису ретки ни мотиви издаје. Само спорадично искрсне и име двојице владара,

⁷⁶⁸ За став да је Марко погинуо у окршајима који су претходили главној бици В. Д. Атанасов, *Защо Косово? Сакрализација на княз Лазар и Косовската битка в историята и фолклорно предание*, Стефан Немања и Топлица, 147-148.

⁷⁶⁹ М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера*, 62; *Българската анонимна хроника*, 140-141 (Ив. Тютюнджиев); Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 88. О томе шта се у средњем веку сматрало победом или поразом В. С. Ћирковић, *Перцепција исхода Косовске битке*, ИГ (1994), 7-14; В. Алексић, *Живот и дело*, 143-144, са старијом литературом.

⁷⁷⁰ М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера*, 53, 59.

⁷⁷¹ Слично размишљање о дOMETИМА Ровина и у: I. Ђурић, *Sumrak Vizantiје*, 69, 70.

⁷⁷² И. Божић, *Dominius rex Constantinus*, 198-199; И. Ђурић, *Евоокија Комнина*, 269 нап. 37.

⁷⁷³ М. Николић, *Псеудо-Сфранцуз*, 133-134.

истинских бранитеља својих поданика. Заправо, готово за сваку предеону целину се везује барем једна идеализована слика о последњим данима слободе и почетку вишевековног ропста.⁷⁷⁴ Тако је можда приликом турске најезде плењено Овче Поље, мада је овај обичај, записан у 1512. г. Тада је јако страдало и Жеглигово.⁷⁷⁵ Ипак, остаје питање шта би покренуло Турке на опсежно гоњење својих поданика у давно покореној провинцији. По предању „краљевина” у старом Тиквешу је „расипана” тек после упорне борбе. Разбојиште над градом, одакле су продрли Турци, зове се Мало Косово, а један део Разбијеница. То тамошњи житељи доводе у везу са Косовом, где је „краљевина” најпре пропала, а затим и у њиховом крају.⁷⁷⁶ Јако су заступљена и уверења да је низ случајних догађаја довео до неочекиваног преврата. У такве спада мотив патки и других животиња које откривају скривене пролазе или изворе воде. Среће се, између осталог, и у Доњим Стајевцима у Горњој Пчињи.⁷⁷⁷

Археологија пружа спорадичне вести о ратним разарањима и престанку живота у неким, раније битним стаништима. Тако су испод локалитета Град на Црној Реци, смештеном близу села Ресава, нађени остаци римског и средњовековног станишта. Међутим, слојеви културе се завршавају са XIV в.⁷⁷⁸ Са променом господара у ближе непознатим околностима променио се и начин живота. Вероватно је тврђава изгубила значај, чиме су углавном и престали разлози за постојање подграђа. Појава напуштања ранијих војних упоришта је општа појава повезана са раним турским раздобљем и објашњена смиривањем стања у окупираним подручјима. Посведочено је да је један хришћански храм у граду Струмици изгорео при истеку средњовековног доба. Примамљива је идеја да се то можда десило приликом освајања града, те да је потом древни верски објекат напуштен и временом разорен.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Поред радова из нап. 618 и 694 в. X. Матанов, *Княжеството*, 159 нап. 91.

⁷⁷⁵ М. Р. Чучковић, *Варошица св Никола на Овчем Пољу*, Гласник СНД књ. 15-16, Одељење друштвених наука 9-10, (1936), 275.

⁷⁷⁶ С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, Насеља и порекло становништва 17 (1924), 187.

⁷⁷⁷ Ј. Трифуноски, *Горња Пчиња*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. LXXVII, Од. Друштвених наука, Насеља и порекло становништва књига 38, Београд 1964, 156-157.

⁷⁷⁸ В. Ц. Грозданов - Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (III)*, 42.

⁷⁷⁹ Ж. Велковски, *Конзерваторско-реконструктивни интервенции на животопис од средновековната црква при археолошкиот локалитет „Орта џамија“ во Струмица*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија зборник на трудови од научниот собир, 25-26 август 2002 Струмица, Струмица 2002, 102.

Уопште нема података о томе како су коначно потчињене две државе. Ако су Турци били већ трајно присутни на тим просторима, једноставно би преузели преостале надлежности које су још биле под надзором домаћег становништва. Иначе, односи успостављени за време вазалног положаја би ишли на руку увођења већег ступња турског надзора. Због тога треба веровати да је крај ове две политичке творевине био тих и без већег поремећаја свакодневног живота.⁷⁸⁰ Октобра 1430. г. у Јањини, средишту Епирског деспотата, на власт је дошао Карло II Токо, али већина није много марила за његове звучне титуле. Жељни још једне земље, Турци су једноставно наложили предају Јањине, а захтев је био упућен не владару, већ тамошњем митрополиту и уском кругу највиђенијих великаша.⁷⁸¹ Поучно је и искуство стечено проучавањем последњих година самосталности незнатне државе са средиштем у Смедереву. Српско друштво се раздвојило на две главне струје по питању ослонаца на једну од суседних држава. Ова подела није заобишла ни владарску породицу и њима блиску властелу. При томе, у граду на Дунаву се могло рачунати на неку помоћ са севера, што није случај неких шездесетак година раније. Могући приказ тих првих година као да приказује турски војсковођа који председава угледним судским телом. Овај иноверац се међу клиром и хришћанским властелинима описује као: “[...] благородни и јуначки кефалија кир Кутлу-пеј”.⁷⁸²

Нешто је боље познато прво страдање Области Бранковића. Забаштињени Дубровчани су 1396. г. матици пренели да је у Глухавицу „venit” дошао турски кадија. У отвореном рударском месту и није био могућ отпор, који је Вук Бранковић пружао још августа у неприступачном Полимљу. Ако су нападачи поред живог господара „долазили” у поједина кључна места, не треба веровати у могућност супротног у двома обезглављеним, јужнијим областима. Прошлост Области Бранковића пружа још једно поређење. Његови синови су сведени на искомску, баштинску жупу својих предака. Ово говори да се на њих још рачунало. Готово све ван Дренице и стратешких места је предато на управу Лазаревићима, да би у освит Ангоре Област Бранковића била поново, безмало цела, враћена

⁷⁸⁰ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 18.

⁷⁸¹ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, ЗРВИ 33 (1994), 143. Уп. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 255.

⁷⁸² В. стр. 311 овог рада.

пређашњим господарима.⁷⁸³ Ови ломови у кратком шестогодишњем раздобљу су морали да се тичу највише тамошње властеле, без чије подршке није остварива суштинска власт над пространим крајевима. То се посебно односи на опремање војске пут Анадолије у року од само неколико месеци. Лазаревићи су, додуше, могли да доведу своје присталице, али потпуна смена новом властелом није била изводљива. И касније се примећује доследна подршка Бранковићима, знак да је реч о домицилној господи. Док међувлашће кнеза Стефана квари пуну аналогију, јасно је да турско запоседање само по себи није значило потпуни нестанак тамошњег владајућег слоја.⁷⁸⁴ Присутни су и у насилно узетом Скопљу.⁷⁸⁵ Тек је увођење довољно великог броја спахија претежно утицало на нестанак ранијег феудалног слоја. Посебно је истакнуто да је у распону од 1393-1396. г. као никада до тада Османска држава размакла границе. Да ли је њихов мањак потпомогао очувању старог владајућег слоја. У првој половини XV в. у вилајетима - „нахијама” Прилеп и Кичево било је око 80 хришћана спахија, чинећи око трећину те врсте земљопоседника. Тимари су им били углавном ситни, а након 25 година њихов број се осетно смањио. Овај друштвени слој је попуњаван из редова некадашње ситне властеле и влаха-војника.⁷⁸⁶

Међутим, земља Драгаша изгледа дуго није претворена у санцак. Први пут је поменут 1480. г., а надзирао га је Ајаз-бег. Западно од Вардара нахије су посведочене много раније.⁷⁸⁷ Познати су почеци тимарског система у једној суседној области, када се, између осталог, срећу муслимани спахије нпр. из Битоља или Овчег Поља.⁷⁸⁸ Био се одомаћио и назив Костадинија.⁷⁸⁹ Вероватно су одмах осигурана знатнија градска насеља, као што је то чињено и другим

⁷⁸³ М. Динић, *Област Бранковића*, 160-161; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 38-39. Вуков потпун слом погрешно стављен у 1395. В. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 89.

⁷⁸⁴ У солунском и серском крају крајем XIV и почетком XV В. било је пуно хришћанских тимара, с тим да су неки од њих потицали из старих византијских породица. В. Х. Матанов, *Феодални княжества през 14. в.*, 81.

⁷⁸⁵ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 64.

⁷⁸⁶ А. Стојановски, *Кон прашањето за христијаните - спахии во Македонија*, Македонија во турското средновековије, 78-90; Исти, *Потекло и воспоставување на војничката служба (со особен осврт на Македонија)*, Македонија во турското средновековије, 92-108.

⁷⁸⁷ Х. Матанов, *Възникване*, 98-99. Сматрају се и крајишним санцацима. В. N. Filipović, *Princ Musa*, 416. Уп. В. Обрешков, *Малко познати извори*, 325.

⁷⁸⁸ *Oblast Brankovića*, стр. XII-XIV и 142, 356, 313, 294, 328, 329 (Н. Hadžibegić – Е. Handžić – Е. Kovačević).

⁷⁸⁹ *Исто*, 209.

приликама.⁷⁹⁰ Распоред малобројних и неколикољудних гарнизона по најранијим османским пописима би се у великој мери подударао са стањем из првих десетлећа након Ровина. У земљи Драгаша 1530. г. кадије су столовале у Кратову, Ћустендилу, Врању, Штипу, Струмици. Последња три су била утврђена, а постојала су и два „кастела”.⁷⁹¹ Иначе, спахије се срећу у арбанашком приморју већ 1394. г.⁷⁹² Можда се са ширењем тимарског система у тим земљама може повезати жалба Дукађина из исте те године да су им Турци одузели најбогатија села из којих су раније пристизали велики приходи.⁷⁹³ На удару су очекивано најпре били најуноснији поседи. Као да су спахије увођене док стара власт још није до краја ишчезла. Не треба сумњати у способност младе турске државе да међу својим ратницима нађе неколико хиљада ратника, не више, спремних да се за простране тимаре или високе гарнизонске плате населе у богатом средишњем Балкану. Изнете су и сумње да су у првом раздобљу турске окупације спахије заиста могле да одиграју главну улогу у примиривању две државе.⁷⁹⁴ С обзиром да се они јављају много западније и то неколико година пре коначног освајања предела у сливу Вардара, не остаје пуно разлога за негирање њиховог постојања и на тим просторима. И овога пута, мањкају поуздана врела за одређивање њиховог тачног удела.

Пратио би их прегршт чиновника, на челу са неколицином кадија изучених шеријатском праву.⁷⁹⁵ Током XV в. један је столовао у Охриду и имао је искључиво право да посредује између средишње владе и клера Охридске архиепископије.⁷⁹⁶ Вреди подсећање на наводну преписку између владара и Евренос-бега у којем је посебно наглашено да је за потчињавање Румелије неопходно много способних људи вештих различитим вештинама.⁷⁹⁷ Те обазривости је нестало под следећим емиром и заиста је питање да ли су само након неколико година апсорбционе способности Турске толико нарасле, или је дошло до суштинске промене политике, али и неке велике управне реформе.

⁷⁹⁰ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, стр. XXXI-XXXII (Н. Šabanović).

⁷⁹¹ Тиквеш, међутим, одмах пропада. В. Х. Матанов, *Възникване*, 123-124.

⁷⁹² Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 184; Исти, *Охридско зидно сликарство*, 22.

⁷⁹³ И. Божић, *О Дукађинима*, Немирно Поморје, 349.

⁷⁹⁴ Х. Матанов, *Възникване*, 18.

⁷⁹⁵ Најранији пописи из XV и XVI в. након поодмакле исламизације сведоче да су кадилуци захватили и по више пространих нахија. В. Исто, 25-27.

⁷⁹⁶ А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 113.

⁷⁹⁷ Уп. стр. 181 овог рада.

Новонастале празнине у државном телу попуњавали су домаћи повлашћени појединци или установе, одраније спремни да између властитих потреба и одбојности према „Агарјанима” изаберу прво. Изгледа да 1396. г., падом Видина, није спуштена коначна завеса на развој средњовековне бугарске државности. Међутим, изнета је смела претпоставка да је са средиштем у овом дунавском утврђењу све до 1422. г. постојала још једна турска вазална држава.⁷⁹⁸ Ако се политички развитак овог кутка планете заиста тако одвијао, ствара се још један миг да су многе институције неповратно угашених држава у сливу Вардара могле да преживе прве деценије директне турске власти. Ова појава се више не треба посебно доказивати широм Балкана. Неке су тавориле у сећању на повољније околности бројећи последње године постојања, а неке су биле способне за шире захвате. Представници старог друштвеног слоја су вероватно стајали у позадини устанка у Ћустендилу, односно побуне описане речима: „А и градови бугарским беху се побунили (под вођством) синова царева бугарских”.⁷⁹⁹

Простор између Солунског залива и Шар-планине и нешто шире, није испуњавала једнообразна турска државна управа, већ је био прошаран већим или мањим полуаутономним областима. Југоисточно од Охрида су „Димо војвода” и „Вукашин”, око Меглена је била нахија Оливер, а у планинском крају између Солуна и Сера усталио се Богдан. Имао је истакнуту улогу у политичким збивањима на почетку XV в. У оквирима Републике Македонији у потоњим изворима јавља се и област Шишман, али и она у поседу Деспине-хатун, односно царице Маре.⁸⁰⁰

Тако је опстала и трожупна област кесара Угљеше Влатковића.⁸⁰¹ Константин Филозоф изричито Иногшт, Прешево и Врање назива: „[...] земљу своју отачаску”.⁸⁰² За поређење је субјективно тврђење синова севастократора Бранка Младеновића да су села у Дреници од памтивека била њихова: „[...] **понџе сіа баштина кетъ нашихъ прѣдедъ и дѣдъ, и нашихъ родителъ, даже и до дньсѣ наша**”. Међутим, део овог прилога је потицао цара

⁷⁹⁸ Р. Радић, *Време Јована V*, 412 нап. 27а.

⁷⁹⁹ *Константин Филозоф*, 105 (Д. Богдановић); В. Обрешков, *Малко познати извори*, 325 нап. 16.

⁸⁰⁰ Х. Матанов, *Феодални княжества през 14. в.*, 78-86; А. Стојановски, *Кон прашањето за христијаните - спаши*, 1-9.

⁸⁰¹ М. Благојевић, *Крајшита*, 33; С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 5-6.

⁸⁰² *Константин Филозоф*, 98 (Д. Богдановић).

Уроша, што је наглашено у његовој потврдној повељи: „[...] **ШТО КЕСТЬ ДАЛО БИЛО ЦАРСТВО МИ СЕВАСТОКРАТОРОУ БРАНКОУ**”. Све зависи од угла гледања: за владара је реч само о потврди раније уступљених земљишта, а за властелу су њихова неприкосновена баштина.⁸⁰³ Ипак, жупан Младен, најстарије познато колена овог рода, је деловао у западним српским земљама, што ствара сумњу у тачност исказа његових унука.⁸⁰⁴ Цар Симеон је у повељи манастиру св. Георгија у Завлантију 1359. г. написао да је Трикала: „његова природна баштина”.⁸⁰⁵ Биографу деспота Стефана се не може много замерити на употреби раширеног, и не до краја веродостојног, начина исказивања. Након отприлике педесетак година кесарова „држава” је прерасла у „баштину”. Држава Драгаша није била до краја заштићена од „приватизације” јавне власти.

Нема доказа да су Турци показали сличну наклоност према неком од споредних чланова две владарске породице.⁸⁰⁶ Константинова претпостављена удовица је већ 4. септембра 1395. г. преко Цариграда стигла у родни Трапезунт. Са Јевдокијом Комнином су у пратњи биле и две племените жене, одређене за супруге њеног брата и братанца. Како се творцу ове вести приписује завидна прецизност, мало је вероватно да би он изоставио да спомене и неко њено дете.⁸⁰⁷ Стога није случајно да у одавању поште покојном Константину Јелену Драгаш прати само супруг.⁸⁰⁸ Константина, дакле, поред Јелене, нису надживели још неки потомци. Чак и да јесу, Турци нису имали потребу да их одржавају у политичком животу као савремене Вуковиће, или касније династе из Хецеговине или Зете. У области пуког домишљања је претпоставка да је део ширег политичког договора који је пратио склапање брака Јелене Драгаш била и одредба по којој би њени синови наследили свог деду, који није имао мушких наследника.⁸⁰⁹ Додуше,

⁸⁰³ Цитирано по: С. Новаковић, *Законски споменици*, 442, 444. Уп. *Исто*, 738-739. Сада и: *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, 142 (Р. Михаљчић).

⁸⁰⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 44-46, посебно 44.

⁸⁰⁵ Р. Радић, *Преплитање византијских и српских утицаја у држави цара Симеона Уроша (Синише) Палеолога*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, 75.

⁸⁰⁶ Андрија, касније фра Августин је пришао Турцима и добио део земље Влатковића за издржавање, а слично је постигао и Влатко Херцеговић, вероватно као противуслугу за предају Новог 1481. г. В. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 143-145. Опсег полусамосталности Црне Горе након 1482. г. под последњим Црнојевићима је био већи. В. *Обнова власти Црнојевића*, ИЦГ, 324-326 (И. Божић).

⁸⁰⁷ Р. Радић, *Време Јована V*, 436; Х. Матанов, *Княжеството*, 278.

⁸⁰⁸ В. стр. 252 овог рада.

⁸⁰⁹ Х. Матанов, *Княжеството*, 148.

Турци из Ћустендила су убеђивали знатижељне да је градску најстарију цамију подигао неки тамошњи знатан човек, именован Јусуф. Образовани слушаоци су у овом потурчењаку волели чак да виде изданак лозе Драгаша.⁸¹⁰ Ни за другим владаром нису остали мушки наследници. Народно веровање убеђује о „Марковом колелу”, сину по снази и делима достојног оца.⁸¹¹ Краљево породично стање су помно пратили Дубровчани, непосредно умешани у спорове око исплате поклада краља Вукашина. У августу 1399. г. Димитију је у граду исплаћен преостали износ дуга комуне, под условом да Марко није оставио законите наследнике. У супротном, прихватио је да им лично надомести њихов део очевог наслеђа.⁸¹²

У често разматраном натпису из цркве у охридском селу Елшани из 1407-1408. г. не налази се отклон према принцу Сулејману Челебији, тадашњем господару доброг дела Турака.⁸¹³ Можда је погрешно предубеђење да је турска окупација привремена њиховим новим поданицима олакшавала живот под новим, иноверним господарем. Учени Ромеји средине наредног века, савременици коначног слома, себе су сматрали очевицима историјске законитости по којој ток људске цивилизације обележава смена царства, при чему је прво Асирско-бабилонско, а турско последње у том низу.⁸¹⁴

Димитрије Кидон је турску опасност сликовито приказао као низ таласа који се неуморно обрушавају.⁸¹⁵ Исти литерата је забележио да се одлазило на починак, а да се није знало какве све невоље доноси нови дан.⁸¹⁶ Страх од Турака је једно од основних обележја краћег биографског списка о Теодору Палеологу, иако је настао у једној од најзаклоњенијих покрајина разједеног царства. И ту су примећивали како “[...] Агарени у својим рукама имају сву власт [...]”, док је

⁸¹⁰ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 140. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 128, односно 133 нап. 131, где скреће пажњу да је друга Константинова жена удовица турског емира Тацедина, па би Јусуф био њен син из тог брака. Има потоњих потврда да је Јусуф учествовао у Ангорској бици. Могао је да потиче из редова турске војне аристократије. В. Х. Матанов, *Възникване*, 22-25, 36-38.

⁸¹¹ К. Пенушлиски, *Марко Крале: легенда и стварност*, Скопје 1983, 13; М. Китевски, *Марко Крале*, 94, 103; И. Златковић, *Епска биографија*, 118.

⁸¹² *Српски цар Урош*, 383 нап. 132 (М. Динић); С. Ћирковић, *Поклад*, 157-158.

⁸¹³ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 184.

⁸¹⁴ D. R. Reinsch, *Kritobulos of Imbros - learned Historian, Ottoman Raya an Byzantine Patriot*, ЗРВИ 40 (2003), 306.

⁸¹⁵ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 52.

⁸¹⁶ *Исто*, 61. О томе више В. Р. Радић, *Време Јована V*, 441-444; Исти, *Страх у позној Византији II*, Београд 2000, 201-240.

Мурат описан као свемоћни господар.⁸¹⁷ Хроника безименог Бугарина каже да се Турцима нико није могао супроставити.⁸¹⁸ Још један оновремени писац, поново непознат, набраја народе који су се неуспешно окушали са Турцима. По њему, Турци су „[...] опустошили читаву Тракију и Македонију и поробили многољудно и велико царство Бугара. Нису могли да им се супроставе ни Трибали и Илири, нападали су и на Угре (Пеонце)”.⁸¹⁹

„Агарјани”, па чак и сама вест о њима, изазивали су општу пометњу у српским земљама. Сведочењу старца Исаије придружује се опширно, аутобиографско исповедање монаха Михаила у запису за минеј за јануар, забележено између септембра 1389. и августа наредне године. У овом исказу патњу од страха турскога повећава немогућност да се побегне и заштити од беде. Радило се већ о колективној свести која је са станишта покретала велике масе. Осамдесетих година дубровачка влада је принуђена да се брине о пријему бројних избеглица из залеђа. У сливу Дежевске реке, у некада престоном пределу у Расу, дуго поштеђеном од ратова, археолошка истраживања су прве турске нападе одредила у последњу деценију XIV в.⁸²⁰ Несигурност времена око преломне 1389. г. провејава и из животописа старца Исаије. Његови родитељи су се замонашили, али су у ближе неописаним околностима умрли истог дана, те су и покопани у исту раку. Реторски стил је непрецизан, али би оваква смрт могла да буде најпре последица турских ратних пустошења, пошто хришћани не би нападали манастире и убијали монахе. При томе, не треба искључити ни последице неке заразне болести. Иначе, чувени монах и дипломата родом са косовских поседа кнеза Лазара и сам је на Светој Гори преживео застрашујућу отмицу „варвара”.⁸²¹ Још један син цркве је, може бити, осетио горке последице турског надирања. Завештање чувеног епископа Марка упућује да му је мајка Јефимија погинула мученичком смрћу негде у близини Пећи 8. јула, вероватно после Косовске битке. На разарања упућује и то да је породична црква

⁸¹⁷ И. Тот - Р. Радић, *Res gestae Theodori Joanni filii Palaeologi*, 190-191, са старијом литературом, као и полемичком опаском на став да су Ромеји праве размере ове опасности осетили тек 1391. г. Цитат са стр. 186.

⁸¹⁸ *Българската анонимна хроника*, 89 (Ив. Тютонджиев).

⁸¹⁹ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 121.

⁸²⁰ Ј. Калић, „*Страх турски*“, 185-186, 187, 191; М. Шуица, *Приповести*, 93-99. Време збегова није увек утврђено поуздано. В. С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18 нап. 54.

⁸²¹ Н. Дучић, *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884), 71, 76. По овом је био подобан Григорију Палами. В. Р. Радић, *Страх у позној Византији II*, 221-223.

св. Георгија вероватно порушена до 1392. г. пошто је њен ктитор Герасим сахрањен у цркви св. Николе у Тавору.⁸²² Људско страдање у години Косовског боја је забележено и у Бугарској анонимној хроници, али се њен писац определио за реторски приступ, за описе стварних догађаја и употребљава хришћанске цитате.⁸²³ Заправо, страх од Турака постаје мотив развијене богослужбене књижевности.⁸²⁴ Похвала кнезу Лазару од монахиње Јефимије није изузетак: „Јер од како си стекао блаженство / у небесном весељу вечном, / многе невелике и страдања / обузеше вазљубљена ти чеда, / и у многим невољама / живот проведе, / јер су овладани од Измаилићана / и треба нам помоћ твоја”.⁸²⁵ У људе се увукао немир, а посебно у оне који су имали личне губитке. Спас је потражила у солунском култу Богородице са епитетима Катафиги (Уточиште - Прибежиште) који је пренела у своју нову отаџбину.⁸²⁶ Слично место се понавља најмање на још једном месту у делима посвећеним Лазаревом мучеништву.⁸²⁷ Један спис хвали кнеза Лазара: „На најезду мноштва турског насрнуо јеси, Не трпећи да храмови молитвени и сасуди свети буду спаљивани”.⁸²⁸ Песник који је стварао на почетку XIV в. у престоници деспота Стефана такође вапи и тражи Божју заштиту од Турака. Разлога је заиста било, јер по њему: „Јер ево отворише на нас уста своја сви врази наши, / хотећи нас живе пождерати”.⁸²⁹ Непознати Раваничанин у *Служби светом кнезу Лазару*: „Он треба да ослушне уздисање стада свог као отачаствољубац и супростави се онима што с гневом на нас војују, јер знамо за велику моћ молитве праведника”.⁸³⁰

Турске опасности нису били поштеђени ни владајући слој, ни владарске породице. Заправо, у њиховим судбинама се можда и највише одражавала сва суровост и неизвесност епохе. Наступила су бурна времена тако да се властела

⁸²² Б. Зарковић, *Завештање епископа Марка*, Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена, Приштина-Лепосавић 2007, 197, 204.

⁸²³ Ив. Тютюнджиев, *Българската хроника от XV в.*, 71; *Българската анонимна хроника*, 82, 89 (Исти).

⁸²⁴ Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978), 113-115. Уп. Писац и преводилац инок Исаија, 48 (Ђ. Трифуновић)

⁸²⁵ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 22.

⁸²⁶ Г. Суботић, *Манастир светог Јована Богослова код Пирота*, 8.

⁸²⁷ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 84.

⁸²⁸ Р. Михалчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 2.

⁸²⁹ Ђ. Сп. Радојчић, *Београдски песник Јефрем с почетка XV века, Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 219 и цитат са стр. 220.

⁸³⁰ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 83.

вероватно брже осипала него што је то био случај у ранијим генерацијама. Војевање из лета у лето је постало правило, а мирна раздобља изузетак. Сукобљавало се и између расцепканих државица. У оближњем Епиру за 26 лета посведочено је свега четири мирна.⁸³¹ У таквим околностима увођење представе Небеског двора у сликарство епохе је виђено као могући идеолошки одраз потребе да се заштити од турских напада.⁸³²

Обласним господарима је увек претила могућност да „испаду од свога господства”, како су то једном срочили савременици. Лазарева удовица је октобра 1389. г. тражила могућност да се склони у Дубровник, а маја следеће на то је помишљао и Вук Бранковић. Страховао је од Турака, али и Мађара.⁸³³ Цео Балкан је био у превирању, неутралност није била изводљива, те су се сви са иоле моћи у рукама стално престојавали, настојећи да преброде тешка искушења.⁸³⁴ Релативно заштићена Света Гора је такође била повољна за живот након вољног или присилног повлачења из јавног или политичког живота.⁸³⁵ Раширио се и обичај куповине аделфата, или комата, како се понекад називају. Њихови живаоци су у зависности од висине суме или величине других дарова стицали право, често у пратњи одређеног броја изабраника, на доживотан боравак у изабраном манастиру. Предострожни су били и Драгаши, мада то на први поглед не изгледа из сачуване грађе. Наиме, поступци у вези са овим правним чином нису неизоставно подразумевали навођење одредби о адерфатима у даровним повељама, али и обрнуто. Такође, документи тог типа су нестајали доследним уништавањем архива ауктора, а манастири их нису ни издавали све док се корисник не би обратио са захтевом да ужива своје адерфате. Можда због тога што је овакве одлуке доносио целокупни сабор братије уз сложене поступке.⁸³⁶

⁸³¹ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 137.

⁸³² Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven*, 379.

⁸³³ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 66; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 11-12; Ј. Калић, „*Страх турски*“, 186; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 364.

⁸³⁴ Новембра 1395. г. Дубровачко Мало веће је изабрало комисију од три члана због преписке са књ.егињом Милицом. Слично је учињено и 12. новембра 1396. г., али сада истој госпођи и капетану Скадра. В. Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XX Састављање повеља*, 213. Вероватно је писано због исте ствари, ако је по устаљеном начину вођење кореспонденције у Дубровнику.

⁸³⁵ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 67-68; М. Живојиновић, *Документи о аделфатима за карејску келију светог Саве*, ЗРВИ 24-25 (1986), 385-396, са ранијом литературом о овој пракси.

⁸³⁶ В. Мошин, *Акти братских сабора о адерфатима из XIV и XV века*, Богословље 14 (1939), 217-238, посебно 218.

Везе између Србије и Светог Панталејмона је продубио Стефан Душан када је постао његов нови ктитор. Драгаши су се придружили издашним даровима.⁸³⁷ Међутим, није познато да су и они очекивали било какву противуслугу, односно скровиште у најтежим данима. Са почетка 1396. г. је акт игумана Никодима и целокупне управе Русика о коматима Лазарева удовице и њене деце. Посебно се издваја део: „[...] ако се прилучи време и обубожа (осиромаша) господин кнез Стефан и господин Влк и испаду от свога господства, како то мнозем господам прилучајет се”.⁸³⁸ Јасно је да се овде највише алудира на господина Константина и краља Марка, чији трагичан нестанак у претходној години је оставио јак утисак на савременике. Као што је речено, постоје и посебни разлози зашто би се монаси св. Панталејмона, додуше не и по имену, подсетили судбине баш првог владара. Турском окупацијом у неповрат су изгубљени огромни комплекси земљишта са простора данашње источне Републике Македоније. Нови заштитници су брзо пронађени у северним крајевима, где су од раније, па и заслугом кнеза-мученика, постојали поседи Русика.⁸³⁹ Успут и некако хладно су споменути и ранији добротинитељи, којима се није дало да последње дане проведу на пријатном Атосу, иако су, по свему судећи, стекли право на то. Погоршани положај кнеза 1398. г. је свакако још једна од бројних последица слома његових јужних суседа. Дубровчани су сачували, у њихову страну донекле искривљену, представу да су Андреја и Дмитар управо захваљујући њиховој доследности и издашној помоћи у Угарској нашли хлеб (*trovaron pane*).⁸⁴⁰ Некако у то време слична злокобна сенка се надвила и над живот Јелене Драгаш. Исцрпљен дугом опсадом њен супруг је помишљао да напусти град млетачким пловилом. Након Никопоља тај чин је постао још извеснији, или су то само Млечани било погрешно упућени.⁸⁴¹

⁸³⁷ Исти, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 25, 26; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 45-49; Р. Грујић, *Светогорски азили*, 68-69.

⁸³⁸ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 70-71; М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 364.

⁸³⁹ Помишљало се на Вука Бранковића. В. М. Динић, *Област Бранковића*, 160-161. Због хронологије и горе изнетог пре ће бити да је у питању млађи Драгаш.

⁸⁴⁰ *Српски цар Урош*, 383, 385 (Михаило Динић); С. Ћирковић, *Поклад*, 153.

⁸⁴¹ I. Đurđić, *Sumrak Vizantije*, 67-68; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 120 нап. 56, 123. Уп. Исти, *Савладарство у доба Палеолога*, 359. На та тешка времена много касније се осврнуо и Ђорђе Гемист. В. Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, Београд 2004, 84.

КРАЉ МАРКО И БРАЋА ДРАГАШ КАО ТУРСКИ ВАЗАЛИ

Готово без изузетка се уз имена Марка Краљевића и браће Драгаш додаје да су били турски вазали. Прећутно се прихвата да је њихово подаништво у складу са довољно познатим односима хришћанских и турских владара, уз ретке додатне оцене.⁸⁴² Однос Турака према наследницима Мрњавчевића је био пресудан за њихово свеукупно деловање, и стога те везе ипак захтевају посебно разматрање.

У први план избија питање времена и начина ступања у ред турских харачлија. Сигурних података нема, као што је то у случају Јована V. Византијски владар се маја 1373. г. већ спремао за султанов табор који се окупљао ради одласка на малоазијско ратиште.⁸⁴³ Можда се могу искористити папска писма од 14. маја 1372., односно од 8. децембра 1375. г. У последњем: „папа са жаљењем истиче како је ромејска држава постала жртва муслиманских нападача који су је напали, освојили и готово порушили, док је слична судбина задесила два њена јужнословенска суседа, Бугаре и Србе”.⁸⁴⁴ Последња одредница се може, уз знатне ограде, односити на државе непосредних наследника Мрњавчевића, присиљене да постану вазали. Ово је, заправо, у складу са уверењем већине истраживача који, суочени са мањком извора, углавном наводе да између Маричке битке и разматраног чина ипак није прошло пуно времена.⁸⁴⁵ Јако турско војно присуство у јужним српским земљама у месецима након 26. септембра 1371. г., трајна близина правих турских европских поседа, као и жеља да се утврди новонастало политичко стање, можда ратујући уз бок са Османлијама, били су довољни разлози да два хришћанска двора одвојено преузму посебне обавезе према Мурату.

⁸⁴² М. Спремић, *Турски трибутари*, 275-327, посебно 287; Исти, *Турци и Балканско полуострво*, Прекинут успон, 261-274; I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 9-11; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 109-129; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 261.

⁸⁴³ М. Спремић, *Харач Солуна у XV веку*, ЗРВИ 10 (1967), 187 нап. 2; I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 9-10; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 59-60; Р. Радић, *Време Јована V*, 362-364.

⁸⁴⁴ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 133 нап. 13; Х. Матанов, *Југозападните български зели*, 142. Коришћена парафраза по: Р. Радић, *Време Јована V*, цитат са стране 364, те 369.

⁸⁴⁵ Прегледи литературе у: N. Filipović, *Princ Musa*, 183-184; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 12-17; М. Спремић, *Турски трибутари*, 287 нап. 71; Н. Матанов-Р. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source*, 47 нап. 15; Х. Матанов, *Княжеството*, 131 нап. 57; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 309. Такође: А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 6-7.

Не баш убедљиво, мишљење полази од тога да се старији Драгаш потчинио међу првима, а највероватније већ на пролеће 1372. г., а Константин у распону од 1373. до 1377-1378. г. Засновано је на турским хроникама. Неке бележе Лала Шахинове нападе на Ихтиман и Самоков непосредно након Марице. Том приликом је усвојено и схватање да се појам Сарујар односи на деспота Јована. Како се у изворима истог порекла покораванье Константина Драгаша повезује са личним наступом Мурата, посредно посведоченим тек 1377-1378. г., створена је представа о одвојеном признавању султанове врховне власти двојице Дејанових синова, најкасније до времена појаве емира.⁸⁴⁶ Овај историографски жанр је пословично познат по збрканој хронологији, а ни опширни описи догађаја углавном нису настали са основном намером да буду веродостојни. Њихови творци се слабо сналазе и у генеалогiji, па неретко мешају личности чак и из два различита поколења. Овом приликом се узима методолошки став да је у већини случаја, ипак, боље дати првенство новим историјским тумачењима о вазалним односима и политичким приликама утемељеним на другим, поузданијим изворима, него турским изворима. Ни касније разраде и допуне горе изнете поставке, чини се, нису одговориле на неке недоумице, безразложно стварајући и нове.⁸⁴⁷ Уверавање да је Константин постао харачлија тек приликом Муратовог похода на Ниш 1386. г. садржи неколико кључних пропуста. Блажи се тичу историјског тумачења: Велбужд није постао престоница након 1383. г., док Константиново означавање за самосталног владара изразом „у Христу Богу” у документу из 1381. г. никако није мерило за односе са Турцима. Наиме, ово је био део потписа и титуле и многих других поданика српске народности, а који су међу осталим хришћанима, ипак, сматрани самосталним владарима.⁸⁴⁸ Међутим, немогуће или барем тешко је одбацити изворну вест да се те исте 1386. г.

⁸⁴⁶ X. Матанов, *Феодални књажества през 14. в.*, 80; Исти, *Југозападните български земи*, 116, 143-144; Исти, *Књажеството*, 175; X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 65-67. Уп. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 6-7, 12.

⁸⁴⁷ X. Матанов, *Књажеството*, 131-135, 175. Слично у: А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 310. Турколози би требало да преиспитају мисао да се Константин потчинио најпре неком од војсковођа, да би вазални односи касније били успостављени и са самим владарем. Суштински то мало мења ствар јер је једино последњи могао да буде сениор. Крупна властела је такође редом постајала турски вазал, чиме је њихов суштински самосталан положај у држави додатно ојачан иако су и даље били под хришћанским владарем.

⁸⁴⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 71-73.

Константин налазио у малоазијском походу свог господара.⁸⁴⁹ Да ли значи да није учествовао у низу окршаја у вези са Плочником? Иначе, постоје и изворни одједи стања по којем су Османлије прихватале Драгаше искључиво као независне у односу на суседне владаре, посебно пошто су изразили прву спремност да им се покоре.⁸⁵⁰ Нумизматички материјал који се односи на деспота Јована је скроман, а и питање је да ли се ова врста извора у начелу може употребити за разматрану тему, чак и тамо где су сачуване бројне серије новца. Ипак, треба указати да је престанак ковања његовог новца повезан са личним везивањем за Мурата.⁸⁵¹

Све горе речено захтева посебно разматрање. Наиме, два стратешки постављена бугарска града нису улазила у састав области Драгаша. Њихово запоседање од стране Турака се не може повезати са непосредним притиском на њих, мада је могло да помогне да се брже одлуче на то. На посебну пажњу обавезује изједначавање старијег Драгаша са Сарујаром. Један од старих османских познаваоца прошлости, Коца Хусеин, овим појмом означава равницу, док је код Сеадина реч о земљи.⁸⁵² Вреди и подсећање на то да је у рано турско време опстало сећање само на последње хришћанске владаре, а Јован то није био.⁸⁵³ Овде би се јавио случај да поред Константинове земље на истом простору напоредо траје сећање на његовог претходника. За даља истраживања могло би бити важно и то што се спорна реч може превести и као „Жута земља”.⁸⁵⁴ Осим тога, истоимено дупничко село пописано је у Ћустендилском санцаку 1570. г. Други назив му је „Црвени брег”, а старост открива његова величина.⁸⁵⁵ У првобитном издању једног путописа уз Дупницу стоји: „Две миље одавде у

⁸⁴⁹ А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 309-311. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 137; А. Кузев, *Die Beziehungen*, 122.

⁸⁵⁰ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153-154.

⁸⁵¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 132.

⁸⁵² *Исто*, 132. Позивање на рад Р. Тричковић, *Српска црква*, 90, није најсрећније решење пошто је ту Сарујар означено са: „цар Драгаш“, односно „цар Костадин“. Иначе, на истом месту, у нап. 113, најављено је више на ову тему, док писцу ових редова није познато да је то заиста и остварено. Са друге стране Сараца није Јован Драгаш, како је погрешно приписано Христу Матанову. в. А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 314 нап. 41. За његово смештање западно од планине Вериле В. Н. Филиповић, *Princ Musa*, 199.

⁸⁵³ С. Ђирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 1-2.

⁸⁵⁴ Захваљујемо проф. Еми Миљковић на помоћи.

⁸⁵⁵ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Ћустендилскиот санцак*, том V, књ. I, Скопје 1983, 368-371 (М. Соколоски). Преведено са „Жути брег“ В. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 171.

месту Сијарова има топло купатило са каменим кубетом”.⁸⁵⁶ Међутим, у новијем покушају да се приближи овај извор стоји: „На две милји југозападно од оваа касаба, во селото Спарда, има топла бања во камена зграда”.⁸⁵⁷ Да се ипак радило о топониму или хорониму, а не о личности повећава подсећање на старо село Саријар, северно од Лагадинског језера.⁸⁵⁸ Када се боље прати излагање првог турског хроничара, види се да је незаштићени живаљ тајанственог краја у близини Софије био тај који је сам признао турску власт, док се њихов владар изричито не спомиње.⁸⁵⁹ Ово није изузетак, пошто ће у наставку раду бити изнето још примера да су неке личности или установе самостално ступале у посебне односе са освајачима. Због тога у Сарујару најпре треба видети знатнију географску целину која је турски назив добила по природним одликама, а не државу, или њен део, деспота Јована Драгаша.

Осим тога, основни доказ против залагања за одвојено примање вазалства двојице браће требало би да буде то што Драгаша нису располагали одвојеним областима које су се тек временом спојиле у једну целину. У време Јовановог потчињавања Мурату, вероватно раног, првенство је у сваком погледу, а најпре се мисли на владарска права, имао старији Драгаш. Све што се поуздано зна о односу Турака у најранијем ступњу њиховог притиска према вазално потчињеним хришћанима са простора ранијег Душановог царства говори да је деспот Јован могао да прими вазалне обавезе искључиво за целокупну државу, а не само за њему непосредно подложне покрајине.⁸⁶⁰ Треба подсетити да је Вук Лазаревић имао истакнуто, савладарско место у земљи свог брата, али да је посебан положај према Османлијама стекао тек 1409. г. у склопу догађаја који су имали шири оквир. Изјава покорности и доследно испуњавање свих дужности је било сасвим довољно да у први мах умири нападаче, тако да тешко изводиво лично

⁸⁵⁶ С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ђатиб-Челебија*, 43.

⁸⁵⁷ Ово место неубицирано. В. А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 303.

⁸⁵⁸ А. Стојановски, *Кон прашањата*, 155.

⁸⁵⁹ „[...] тргна кон рамнита Сарујар. Бидејќи жителите на овај крај се покорија и се согласија да плаќаат цизие, пашата тргна кон Софија, изврши ненадеен ноќен напад, го освои градот [...]“.
в. А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153.

⁸⁶⁰ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 262, 263. Супротни примери из овог рада су или непоуздани (турски), или се односе на Византију у којој су већ преовладале апанаже.
в. М. Спремић, *Турски трибутари*, 276-277; Љ. Максимовић, *Генеза и карактер апанажа*, 103-154; Р. Радић, *Време Јована V*, 334; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 132 нап. 30.

појављивање пред Муратом није било неопходно непосредно након Марице. Изгледа да су поклони и посланство, како Орбин преноси сада већ изгубљено врело, били довољни да Ђурађ II Страцимировић буде примљен под окриље истог емира.⁸⁶¹ Док није успостављено међусобно поверење, то је и за Стефана Лазарвића био најсигурнији вид општења са Бајазитом. Ова тешка одлука је донета пре 11. августа 1389. г., а прве последице су се осетиле вероватно већ на пролеће 1390. г.⁸⁶² Иначе, пада у очи да предлагачи тумачења о одвојеном признању његовог првенства од стране двојице браће не указују на то када је могло доћи до сусрета деспота Јована и Мурата, као што се залажу у случају Константина. Мехмед-паша Кучук Нишанци саопштава да се господар Ђустендила потчинио у лично и у име своје крупне властеле.⁸⁶³ Овакве одлуке су захтевале сагласност врха владајућег слоја, укључујући и цркве, те овај спомен велможа није историјски неоснован, мада се увек може позвати и на пишчеву машту.⁸⁶⁴ По Нешрију, Константину су уз скуте 1389. г. стајали сви земаљски великодостојници.⁸⁶⁵ Спис *Historia Turcica* Феликса Петанчића приказује деловање Мурата у хуманистичком маниру, истичући да је у краљевствима Рашке и у Илирику затекао више ситнијих краљева, славних врлином не само својом, већ и својих предака. Претњама их је нагнао да бирају између сурових закона ропства и рата; а да се брже одлуче, затражио им је таоце. У међувремену лукаво је обасипао њихове прве људе даровима, срамотећи их после као пребеге и издајнике.⁸⁶⁶ Све ово у суштини не одудара од уобичајног турског поступања. Ово би био додатни наговештај да је и земља Јована Драгаша била састављена од већег броја „држава”. На њиховом челу су били преостали крупни феудалци који су дошли под окриље деспота у успону. Међу њима је морао бити и Константин, ако се владар и његова породица посматрају као најкрупнији земљопоседници. Ова опаска је важна због тога што се њом, можда, могу растумачити и појаве из даљег политичког развитка. У истом правцу суштински иде и исказ Лаоника

⁸⁶¹ Удовица Балше II је „непрекидно“ даривала Турке. В. Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 71 (С. Ћирковић). Уп. Исти, *Косовска битка у међународном контексту*, 56.

⁸⁶² М. Благојевић, *О издаји или невери*, 29-30.

⁸⁶³ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 114. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 133.

⁸⁶⁴ Уп. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 70. О ступању у вазалне односе Лазаревих синова В. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 233-234.

⁸⁶⁵ Б. Панов, *Одрозот на Косовската битка*, 47.

⁸⁶⁶ М. Пантић, *Косовски бој*, 32.

Халкокондила да је након Јованове смрти његов брат преузео већ успостављене вазалне обавезе.⁸⁶⁷ Од њега завистан Орбин преноси исту вест.⁸⁶⁸ Иначе, по правилу се очекивало да вазални односи буду обнављани услед смене једног од владара, било сениора, било вазала, што је неретко био повод за теже политичке заплете.⁸⁶⁹ Описи турских историчара о свечаном, мада невољном, Константиновом потчињавању Мурату су свакако нека врста нејасног одраза тог догађаја, посебно што изостаје опис било каквих ратних догађаја.⁸⁷⁰ Овом приликом је хришћански владар приказан као прилично самовољан вазал, што заиста одговара етапи у којој су Османлије могле показивати више попустљивости према својим харачлијама, а они више храбрости да искажу свој став.⁸⁷¹

У новом светлу треба посматрати и исказ Хаџи Калфе након објављивања новог преписа његовог „Огледала света”. У доступном преводу делови описа Ђустендила гласе: „Порано овој град бил бугарско **живеалиште** (подвукао В. А.)”. Даље: „При преземањет на „неверничките” (христијанските) земји (држави), нивниот **господар** (подвукао В. А.) нашол прибежиште кај Високата Порта и, во [...]. 1371-2 година замолил да плаќа арач [...] Покојниот Гази Худавендиџар издал царска наредба за соодветно решение”.⁸⁷² Текстолошке разлике у односу на до сада коришћени рукопис заправо нису мале: „Ова је варош некада била столица бугарска. При освојењу ових земаља године од Хеџре 773 (1371-1372) тадашњи заповедник вароши обрати се Високој Порти с молбом да му се опрости данак, што му се и одобри”.⁸⁷³ Иако није занемариван, Хаџи Калфин спис, с правом, није сврставан у пресудне доказе, а питање је да ли је ће то и на даље бити могуће.⁸⁷⁴ У крајњој мери, ето још једног разлога зашто изворе овог типа треба тумачити са великом пажњом. Међутим, нови препис је у већем

⁸⁶⁷ А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 310.

⁸⁶⁸ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Тирковић).

⁸⁶⁹ Неки примери сличних односа из те епохе у: М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 263; Исти, *Турски трибутари*, 280, 292, 295-296, 309; С. Мешановић, *Последњи век*, 264.

⁸⁷⁰ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153-154. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 133.

⁸⁷¹ О томе више В. стр. 172 овог рада.

⁸⁷² А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 303.

⁸⁷³ С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ѓатиб-Челебија*, 42. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 133-134, 136.

⁸⁷⁴ Х. Матанов, *Княжеството*, 136.

складу са сазнањима савремене историографије по којима је деспот Јован као господар читаве своје земље пришао непосредно султану, а не неком од турских војвода.

На крају, треба нагласити да Лаоник Халкокондил зна да су Турци оружјем присилили Драгаше на губитак дела политичке самосталности. По њему, тада су ратовали и против великаша Богдана, чије земље смешта у Родопе. Поузданији извори, пак, одређују Богданово деловање на простору између Сера и Солуна.⁸⁷⁵ Ако се прати нит овог исказа, поново би испало да је до вазалства дошло врло рано јер су Турци морали врло брзо да се појаве на важном путном правцу. Њихови ратници су већ априла 1372. г. разигравали своје коње под дугим зидинама града св. Димитрија свесни да је за њих још неосвојив.⁸⁷⁶ Међутим, по угледу на овог писца Орбин такође описује ступање у вазалство у склопу непосредних последица Маричке битке.⁸⁷⁷ Збркани описи не пружају довољно сигурне назнаке да је послемаричко турско залетање био довољан разлог да се на двору Дејанових наследника приклоне моћним нападачима, или је било потребно њихово додатно деловање. Турске историје сведоче о јуначким подвизима приликом продора у средишњи Балкан, можда из жеље да преувеличају успехе славних предака. Постоје и документарне, додуше позне, вести уопштене хронологије о њиховим губицима у области Конче, на југу земље Драгаша. Тачније, ради се о страдању Иса-бега Прангија, оцу чувеног Евренос-бега.⁸⁷⁸

Судећи по народним песмама, Марко се приклонио Мурату после Драгаша, а обојица су међу поданицима упамћени и као турски вазали.⁸⁷⁹ Није установљено када је краљ Марко то постао.⁸⁸⁰ Очигледно је легендарно уверавање да је због неког греха Марко утекао у Једрене пред разјареним оцем. Тако је постављен за „малог пашу” у Охриду и Прилепу.⁸⁸¹ Страх од српске господе, непријатељски настројене према Вукашиновим синовима због његовог наводног злочина према цару Урошу, нагнао је његове синове да крену у турски табор. При томе је мање

⁸⁷⁵ С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 1-7.

⁸⁷⁶ В. нап. 494 овог рада.

⁸⁷⁷ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић).

⁸⁷⁸ В. стр. 133 овог рада.

⁸⁷⁹ В. Ћоровић, *Историја српског народа II*, Бања Лука-Београд 1997, 17; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 309.

⁸⁸⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 67; Х. Матанов, *Југозападните български земји*, 141-142; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 14 са старијом литературом.

⁸⁸¹ *Паисиевият рѣкопис*, 88 (Б. Райков).

важно што су означени као војводе од грешке у одређивању краљевих синова: „Марко син краља Вукашина и Костадин Жеглиговац, син воеводе Дејана и Драгаш”.⁸⁸² У Зографској историји, која је зависна од Андрије Качића Миошића, успех његове владавине је повезан са поклоњењем цару.⁸⁸³ Мало поверења треба указати и касним западноевропским и поствизантијским вестима које говоре о наводним Муратовим походима на Вукашиновог сина, а што је датирано у распон од 1377. до 1379. г.⁸⁸⁴ ~~(2000)~~ У спису *Briefve description de la court du Grand Turc* из 1546. г. писца Антоана Жефроа (Anthoine Geuffroy) спомиње се „[...] deffirent en bataille ledict Marc Carlovich, prindrent prisonnier le Conte Lazare de Servie, qui est Misia inferior”.⁸⁸⁵ Номинални и стварни владари Срба су стављени у потпуно незамислив оквир, чиме се додатно оправдава отклон од сличних историографских дела. Слични пасуси нису малобројни и у њима се Марко ставља у контекст битке, која се понекада да̂ препознати као Косовска. Невешт, непрецизан и сумаран начин на који се то чини приморава на њихово сврставање у групу далеких одјека давног догађаја који се десио у далекој земљи.⁸⁸⁶

Горња временска граница је свакако 1385-1386. г., када је у новијим радовима смештен поход Тимурташ-паше на Прилеп и Битољ. Редослед њиховог заузимања указује да су нападачи користили путни правац Сер-Дојран-Демир капија, односно да су прешли преко земље Драгаша. Ова корисна примедба, ипак, није од пресудне важности за питање времена претпостављеног првог Марковог потчињавања.⁸⁸⁷ Исто важи и за тумачење његовог фреско - портрета са јужног зида цркве св. Димитрија у Сушици, које се приписују митрополиту Јовану, док је време настанка одређено у 1383-1385. г. Залаже се да овај приказ одражава новонастали однос према Турцима и да је зато представљен као легалан, миропомазан владар који је прихваћен од Османлија.⁸⁸⁸ Међутим, пре ће бити

⁸⁸² *Прича о боју косовском*, 42 (Ст. Новаковић).

⁸⁸³ *Зографската българска Историја*, 13 (В. Ю. Трифоновъ).

⁸⁸⁴ Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 142; Н. Matanov-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 47, 60-61; Исти, *От Галиполи до Лепанто*, 67. Сличан став у: К. Ациевски, *Пелагонија*, 245.

⁸⁸⁵ М. Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938), 363.

⁸⁸⁶ Н. Matanov-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 49-51, 55.

⁸⁸⁷ Уп. стр. 129 овог рада.

⁸⁸⁸ П. Миљковиќ - Пепек, *Непознат трезор икони*, 66; [Ц. Грозданов, *Маричката битка, вазалитетот на крал Марко (Марко Крале) и живописот на Марковиот манастир*, Предавања на XIV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура (Охрид 1991), Скопје 1992].

супротно, јер након што је у ближе непознатом времену примио вазалство, вредност његове легитимне титуле је знатно смањена. Марко је могао додатно наглашавати свој пун легитимет и искључиво право на очево наследство и због притиска млађе браће. Поређењем са устројством у држави њихових источних суседа изнето је уверење да су и краљева млађа браћа били непосредни османски вазали.⁸⁸⁹ Тиме је углед двојице Вукашинових синова неосновано подигнут на непримерен ниво. Најмлађи Иваниш се склонио на двор Балшића јер: „[...] није могао да дуго издржи под њиховом тиранијом [...]”, изричит је Орбин, преносећи изгубљени изворник.⁸⁹⁰ Изгледа да је и он имао пуно додира са „неверницима”. Марково вазалство је повезивано и са крунисањем Твртка I српском краљевском круном 1377. г.⁸⁹¹ Међутим, тај догађај проистиче из развоја политичких догађаја на северу српских земаља и нема много везе са приликама на југу.⁸⁹² У исти оквир треба ставити и успон „самодржавног” кнеза Лазара, на кога је најкасније од 1379. г. озбиљно требало рачунати не само на политичком, већ и на идеолошком пољу. Промене у титули су поново пратиле крупне политичке догађаје.

Међутим, приметно је да деловање Османлија није забележено у догађајима који су на крају довели до знатног крњења Маркове државе у корист његових хришћанских суседа. То би била не тако слаба назнака да се Марко није много журио да се покори Турцима. Како се одбрана знатног Призрена отегла готово читаву годину, треба узети да је мало вероватно да се пре септембра 1372. г. Марко потчинио источним нападачима.⁸⁹³ Њихово уплитање вероватно не би промакло тамошњој знатној дубровачкој колонији. Пратећи исту мисао треба узети да је и Скопље пало ближе години Маричке битке него првом помену у саставу Вукове области 1376-1377. г. Султанова „заштита” још није тражена или није била делотворна.⁸⁹⁴ Осма глава Трношког летописа преноси да се краљ најоштрије противио Лазаревом уздизању, и да је са Андрејом и турским

⁸⁸⁹ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 89.

⁸⁹⁰ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 71, 72 и 333, 345 (С. Ћирковић).

⁸⁹¹ В. Ђурић, *Три догађаја*, 95; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земаљи*, 142.

⁸⁹² С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 3-20.

⁸⁹³ О њиховој делотворној и брзој помоћи Лазаревим наследницима 1390. г. В. стр. 142 овог рада.

⁸⁹⁴ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 262. Залагање за 1373. г. у: Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 21.

помоћним одредима уочи Косовске битке отимао без борбе своје раније изгубљене градове, изричито се наводи Прилеп.⁸⁹⁵

У вези са претпостављеним временом ових догађаја, ствар треба посматрати шире. Дугачак низ расцепканих хришћанских државица од Византије (читај Цариграда), све до средње Грчке је, поуздано се зна, већ до средине осме деценије XIV в., ако не и много раније, већ био потчињен.⁸⁹⁶ Наводно су се кнез Лазар и Вук Бранковић после турског харања по Србији 1386. г. обавезали на харач и хиљаду ратника.⁸⁹⁷ Други извори обавештавају о њиховом присуству у караманској војни.⁸⁹⁸ Постоје и друге, мада слабе, назнаке да је господар слива три Мораве био краткотрајни турски вазал.⁸⁹⁹ У таквој ситуацији тешко да су земље Марка и Дејановића могле да избегну сличну судбину тек неку годину пре споменутог низа држава.

Однос турских владара према вазалима се мењао у зависности од општих прилика и најразличитијих околности. Ипак, може се узети да је плина готово сталног турског јачања изазивала истоветну осеку хришћана у најширем смислу. Упечатљива је оцена да се: „[...] са формалне стране ништа није променило у односу царства према османлијској сили, али је неоспорно да је за време владавине султана Бајазита I (1389-1402) положај Византије изузетно погоршан”.⁹⁰⁰ Упркос неусаглашености различитих аутора оцртана су три ступња

⁸⁹⁵ Ј. Шафарик, *Натпис на цркви*, 188-189. Слични описи одбачени у: Ј. Хаџи – Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица НЧ 20 (1900), 91. Такође: И. Златковић, *Епска биографија*, 95.

⁸⁹⁶ О бугарским земљама В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 285-287; Р. Радић, *Време Јована V*, 412; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 140, као и Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 67-71; Х. Матанов, *Княжеството*, 173, мада је стављање овог догађаја у случају Трновске Бугарске најкасније до 1377. г. исувише смело. Вест да је 1388. г. плаћен харач за три године можда открива раздобље Шишманове непослушности. За случај Мореје, односно Влашке. В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 277 нап. 2, 317-318. О просторима данашње средње и јужне Грчке В. Исто, 278-285, 287-288; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 75-77; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 47. Мркша постаје вазал тек 1400. г. В. М. Антоновић, *Област Валоне*, 167-169.

⁸⁹⁷ С. Ђирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18 нап. 54; М. Шуица, *Приповести*, 112-113.

⁸⁹⁸ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 158. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 137; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 79. Тада је Бајазит стекао назив Муњевити В. Исто, 84.

⁸⁹⁹ А. Олеснички, *Турски извори о Косовском боју. Покушај критичке анализе њихова садржаја и узајамне консекутивне везе*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935), 82; М. Спремић, *Турски трибутари*, 288; О. Зиројевић, *Лазарево писмо Мурату или како је дошло до Косовског боја*, Косовска битка 1389. године, 29-34; Иста, *„Брате мој, Хане“*, Глас САНУ 378, од. Историјских наука, књ. 9 (1996), 151-156.

⁹⁰⁰ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 109.

њиховог међусобног односа. Од 1354. до 1371. г. преовладавају општи напади Османлија. Затим, до 1389. г. неку врсте преваге добија смишљена попустљивост, да би до 1402. г. освајања поново постала основни вид међусобних односа.⁹⁰¹ Овај оквир увек треба имати на уму када се размишља о стварном значењу њихових међусобних односа.

Ратовање за Турке је вероватно била најтежа обавеза већине потчињених хришћана. Њено испуњење је одређивало ритам живота. Упркос томе што је ово пружало и неке могућности, сачувана су жива сведочења о невољном одласку у овакве походе.⁹⁰² Много касније, Константин Михаиловић из Островице је правилно оценио допринос Срба паду Цариграда када је записао: „а свакојачко по нашој помоћи никад не би био освојен”.⁹⁰³ Насупрот томе, постоје довољно јасни и поуздани извештаји, о исказаној великој личној храбрости, па чак и оданости, у војним окршајима. Издваја се доследност Стефанових Срба у бици код Ангоре.⁹⁰⁴ На први поглед необјашњиви, овакви поступци углавном добијају прави смисао тек када се ставе у оквир политичких односа, а много мање и ритерским духом епохе.

У таквим околностима и господари области јужно од Шаре су испуњавали ову мучну дужност. Најранија вест се тиче битке код Коње 1386. г. када су Константинови и Сарацини (Страцимирови) коњаници размештени на крају десног османског крила.⁹⁰⁵ Подељена су мишљења о томе да ли је Константин могао да прати Али-пашу против непослушника из североисточне Бугарске 1388. г.⁹⁰⁶ Међутим, његови и Страцимирови одреди се спомињу на Косову.⁹⁰⁷

⁹⁰¹ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 271; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 144; Исти, *Княжеството*, 139; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 83-84, 85-86; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 309; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 254, 263; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 109.

⁹⁰² „Муњевити“ је обећањима приклањао Манојла II у малоазијске походе. В. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 34 нап. 81.

⁹⁰³ *Јаничарево успомене*, 34 (превео Ђ. Живановић).

⁹⁰⁴ *Константин Филозоф*, 93 (Д. Богдановић). Такође: М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 262-263, 270.

⁹⁰⁵ АI. Kuzev, *Die Beziehungen*, 122. За Страцимирово сигурно учешће и у бици код Ровина. В. Исто, 124.

⁹⁰⁶ Х. Матанов, *Княжеството*, 138 и 159 нап. 84. О овим збивањима В. Исти, *Југозападните бугарски земи*, 80-81.

⁹⁰⁷ А. Олеснишки, *Турски извори о Косовском боју*, 85 нап. 144. Уп. О. Зиројевић, „Брате мој, Хане“, 154; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 80, 144; Исти, *Княжеството*, 137-138.

Заједно са Сарациним поданицима показали су најповољнији пут.⁹⁰⁸ Са друге стране, то што сачуване вести говоре да је Марко у војним походима пратио само Бајазита, а не и његовог оца, више говори о стању извора него о природи краљевог вазалног односа.⁹⁰⁹ Да ли су његови помоћни одреди били толико мали да су измицали општој пажњи? Можда се на њега, или Константина, односи реторски део писма Манојла II Палеолога где се као његови саборци у Бајазитовом малоазијском ратовању спомињу Мизи, Трибали и Илири.⁹¹⁰

По Сад-уд-дину, хришћански вазали су на Косову придружили чак 7 000 војника, што је свакако претерано.⁹¹¹ По другом познаваоцу старина, Константин би требало да се 1389. г. појавио са свим својим силама.⁹¹² Питање је да ли су ови подаци у било каквој вези са следећом, такође претераном проценом, у смислу да је мобилизациони максимум претворен у помоћне одреде. Наиме, Лауро Квирин је тридесетих година XV в. био обавештен да је падишах из Константинове земље могао да дигне чак 8 000 спахија. И поред увеличаних бројки јавља се повољан однос према другим покрајинама царевине, вероватно због тога што је широка земља Драгаша била сачувана од већих разарања.⁹¹³ Други хришћански очевици и зналци турског војног уређења су оставили такође вредне вести на ту тему, али и поред тога праћење овог трага никако не води до поузданих закључака.⁹¹⁴ По српској Подгоричкој хроници Константинову злу судбину поделило је 8 000 бораца и тројица војвода. Међутим, ово би могло да се односи и на укупне турске губитке.⁹¹⁵ Постоји још један заобилазан пут, отворен изузетном расправом Симе Ћирковића. Снага уједињене хришћанске војске на дан најпознатијег Видовдана је одмерена на 15 000 до 20 000 хиљада.⁹¹⁶ Међутим,

⁹⁰⁸ Исти, *Југозападните български земи*, 182-183; Исти, *Княжеството*, 138; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 311.

⁹⁰⁹ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 55.

⁹¹⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 140-141.

⁹¹¹ А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, 87.

⁹¹² А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 161.

⁹¹³ В. Обрешков, *Малко познати извори*, 325. Уп. Р. Ковачев, *Регистри од истанбулския османски архив за Кюстендил, казата и санжака през XVI век, Част I*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 354, 357.

⁹¹⁴ С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 355-358.

⁹¹⁵ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 138 нап. 5.

⁹¹⁶ S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, 149-168. На другом месту њихов збир је оцењен на око 30 000 бораца. В. Исти, *Косово и Метохија у средњем веку*, Косово и Метохија у српској историји, Београд 1998, 40.

слободна и груба процена упућује да су разматране области, будући вишеструко мање, али нешто насељеније, њеним господарима стављала на располагање око четири до пет хиљада ратника, и то у најповољнијим околностима. У Мађарској је од 1397. г. сваки властелин био обавезан да на 20 становника опреми једног лаког коњаника и неодређен број пешака ради заштите све угроженијих јужних крајишта. У држави српских деспота се спомиње „петник”, у смислу да је пет домаћинства давало једног ратника.⁹¹⁷ Не постоје ни најмањи наговештаји да су ова правила примењивана и у јужнијим крајевима, али тамо где је ова мера сповођена то је вероватно чињено уз крајњи напор. Стога се може узети да је ово представљало крајњу границу напрезања целокупне државе преко које се није више могло. Ако се за број становника из Ћустендилског санцака уз силне ограде узму подаци из 1530. г., односно 60. 876 домаћинста и подели са 20, односно пет, добија се велики распон од 3 000 до 12 000. Из предострожности, али и због тога што је усклађенија са приликама са Косова 1389. г., свакако треба нагињати ка првој цифри. Добро је навести још упоређујућих вести. Угри су постепено изграђивали одбрану своје јужне границе у очекивању турских најезди. Њен део су на почетку XV в. биле држава српских деспота и Босна. Од прве се очекивало 8 000, а од друге чак 9 000 коњаника.⁹¹⁸ Опште познавање прошлости упозорава да не постоје вести да су тако велике војске икада стављене под један стег. Димитрије Палеолог се 1451. г. вазалним уговором са напуљским краљем као господар Мореје обавезао да у случају великог рата против Турака подигне од 6 000 до 8 000 коњаника праћених највећим могућим бројем пешака.⁹¹⁹ Бројка приписана Драгашу није занемарива, али недовољна за озбиљније супростављање главном непријатељу. Турци су појединачно били најјачи, а њиховим противницима је у време феудалног расула била слаба утеха то што су снаге балканских хришћана скупа надмашивале Османлије.⁹²⁰ Треба подсетити да је у један мах пут Једрена кренуло најмање 20 000 ратника, док по другим проценама треба рачунати на 60 000 до 100 000 крсташа. Упркос бројности, неславно су

⁹¹⁷ Изједначавање ове две обавезе полази од става да је широм Европе просечно домаћинство бројало четири одрасле мушке главе. В. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 168. Ово међутим није опште прихваћено тако да индекс за пуну сеоску породицу износи 5, а удовичку 2.5. В. Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 51-52.

⁹¹⁸ С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 358-359.

⁹¹⁹ М. Спремић, *Балкански вазали краља Алфонса Арагонског*, Прекинут успон, 365.

⁹²⁰ С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 355.

зауостављени код Никопоља.⁹²¹ И поред тога, међу Турцима се ипак зазирано од многобројних војника и „спахија” Константина Драгаша.⁹²²

Заправо, ту би требало завршити озбиљне напоре да се одреди тачна или процењена величина помоћних трупа. Неколико стотина, па чак и хиљаду ратника горе доле није било довољно за озбиљније супростављање. Ипак, наводимо неколико вести не би ли се стекао оквирни општи увид снага којима су вероватно располагали њихови суседи. Поузданост опада са њиховим редоследом. Приликом похода на Памфлију Манојла је, као сина византијског василевса, пратило стотину коњаника.⁹²³ Требало би да је Мурат од Лазара након Плочника захтевао десет пута већу јединицу.⁹²⁴ Наводних 12 000 ратника скупљаних из земље Ромеја након 1379. г. не треба узимати озбиљно.⁹²⁵

Важно је и то да је издржавање ове војске било јако скупо, посебно дуги маршеви, час по планинском Балкану, мало по забитима Мале Азије. Све то је додатно оптерећивало благајне хришћанских држава, иначе угрожених многобројним неповољним последицама немирних времена.⁹²⁶ Године 1444. Алфонс Арагонски је добио вазалне заклетве од Стефана Вукчића Косаче. Током преговора озбиљно су размотрени услови њихових будућих односа, те је, између осталог, предвиђано да у случају рата у којем учествује лично и краљ, вазал плаћа сениору издржавање за 1 000 коњаника тачно 32 0004 дуката. Толико је, ваљда, износила и војна помоћ у људству слата ранијем господару.⁹²⁷ Инфлација је од 1395. г. учинила да се овај податак не може употребити без допунске анализе са неизвесним исходом, али је наведен како би осликао високу цену рата у позном средњем веку. И поред све већих прихода од развоја рударства и пратећих делатности као што је трговина, трошкови су били исувише високи. Управо због тога, с краја XIV в., у држави српских деспота су

⁹²¹ X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 93. Виша цифра у: M. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, 61. Преглед ставова и у: B. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 36 нап. 87.

⁹²² Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 411; A. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153. Уп. X. Матанов, *Княжеството*, 133.

⁹²³ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 112.

⁹²⁴ M. Шуица, *Приповести*, 112-113.

⁹²⁵ X. Матанов - P. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 62; P. Радић, *Време Јована V*, 403; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 43.

⁹²⁶ P. Радић, *Време Јована V*, 421 нап. 60а, где је указано на више радова о расходима Византије. Шири приступ теми у: С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 349-366.

⁹²⁷ M. Спремић, *Балкански вазали*, 356, 357.

уведени нови порези, обично означени као зимска и летња унча.⁹²⁸ Дакле, поред данка, који је био непосредан облик привредног притиска на хришћанске поданике, и војна обавеза је кочила живот потчињених држава.⁹²⁹ Само одсуство владара је било препрека и отежавало устаљени животни ток. Тако се Манојло II свечано венчао Константиновом ћерком почетком 1392. г. у раскораку између два вазална рата.⁹³⁰ У години битке на Ровинама јавиле су се мање несугласице око скадарске царине у Дању између Дубровчана и цивилних власти. Мајка Константина Балшића је исказала пуно добре воље и труда да нађе неко решење. Из преписке је очигледно да се, ипак, чекало на повратак њеног сина из далеке Влашке, на коме је било да да коначну реч.⁹³¹ Теодора није једина жена која је из сличних разлога провизорно владала у име мушких чланова владарске породице, па је тако супруга Андроника IV извесно време била у сличном положају.⁹³² Услед оваквих неприлика послови су чекали или пропадали. Посебно је било тешко прибрати своту ако би се тражило да се надокнаде неисплаћени харачи и плати унапред за три следећа, као у случају Михаила Шишмана 1388. г.⁹³³ И више од тога, турске власти су овим два мерама успевале да доспу у готово све домове и постану део животног ритма и свакодневнице.⁹³⁴ Када је нестало посредних власти, становници ишчезлих држава су већ били прилично добро упознати са оним што их чека под окупаторима. Нема сумње да је терет тешких обавеза пресудно утицао на обликовање једне од основних одлика краља Марка и господина Константина као легендарних ликова, односно да изричито буду означени као турски вазали.⁹³⁵ Ово чини велику супротност у односу на „цара” Лазара, приказиваног као заштитника државе и својих поданика.

Сачувана је једна турска позна вест која бележи Константиново присуство у малоазијском рату.⁹³⁶ Док се овом делу може указати знатно поверење, извори откривају да су тада наводно били присутни и Лазареви војници. Међу њима се

⁹²⁸ В. стр. 189 овог рада.

⁹²⁹ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 264-265.

⁹³⁰ I. Đurić, *Sumrak Vizantiје*, 50-53; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 114-115.

⁹³¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 16-17 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); М. Динић, *Област Бранковића*, 159.

⁹³² Н. Матанов-Р. Займова, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 58.

⁹³³ Исти, *От Галиполи до Лепанто*, 80.

⁹³⁴ М. Спремић, *Турски трибутари*, 293, 294, 303-304, 305, 314, 321.

⁹³⁵ А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 309; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 53.

⁹³⁶ В. нап. 905 и 970 овог рада, као и Х. Матанов, *Княжеството*, 152.

јавило велико незадовољство због лошег односа према њима пошто су они себи приписивали већину успеха турског оружја.⁹³⁷ Заправо, види се да је у позадини њиховог гнева најпре што се пресудно помагало властитим поробљивачима. Овде је на други начин исказана иста мисао коју је Константин Филозоф приписао Марку уочи краљевог последњег боја. Константину је наводно упућено: „Ја кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овом рату”.⁹³⁸ Много касније, забележена је и у другачијем и разрађенијем облику.⁹³⁹ Без обзира на разлике краљ је представљен као трагична личност на којег се обрушило тешко бреме несрећне епохе. Готово нимало разумевања за његов, као и положај осталих турских вазала из краљевог окружења, нема у *Причи о Боју Косовском*. Ту смрт двојице вазала из слива Вардара произлази из Божје воље. Како је нешто раније исказан и њихов грех, ударили су на хришћански логор, позадина њиховог нестанка је јасна.⁹⁴⁰ Међутим, и код Константина Драгаша би се на основу неколико речи из повеље Богородици Милостивој дало приметити дубоко антитурско опредељење. Тон молитве Богородице је истовремено и исповедан и гласи: „[...] а надамо се ћеш твојим брзим милосрђем, на дан страшнога суда Господњег, да се помолиш за Владаре и родитеље наше, као и за нас сада, а наше непријатеље и противнике наше [да ћеш] уништити и покорити [...]”.⁹⁴¹ Не треба много домишљања да би се открило коме су упућене ове преке речи. Временом је било све мање основа за ратоборност, а борбеност смењују сасвим супротна осећања, на дирљив начин исказана 1393. г., када је Богородица Пантанаса уступљена Ватопеду. Заузврат, од монаха је тражено да: „[...] за спасење душе мојих родитеља сваке седмице две литургије и нарочито за моју јадну и напаћену душу једну литургију недељно”.⁹⁴² Као зрео човек Константин је сигурно доживео много лепих ствари, али су превагу однели лоши утисци. Марко је, такође, био изложен бројним страшним исушењима. Након његове смрти у цркви св. Димитрија у Сушици постављена је

⁹³⁷ Веродостојност овог дела повећава и правилна употреба српских речи и војничких титула. в. А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, 84.

⁹³⁸ *Константин Филозоф*, 90 (Д. Богдановић). Уп. Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 125; *Исти, Княжеството*, 142-143, а посебно М. Шуица, *Немирно доба*, 32.

⁹³⁹ *Паусиевият рѣкопис*, 88 (Б. Райков).

⁹⁴⁰ *Прича о боју косовском*, 42 (Ст. Новаковић).

⁹⁴¹ *Акт господина Константина Драгаша*, 288 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

⁹⁴² V. Laurent, *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, Revue des Études Byzantines* 5 (1947), 183-184. Превод Дарка Крстића.

олтарска Исусова икона. Вероватно са сврхом Исус Христ текстом у руци позива к себи све уморне, обећавајући им одмор и уточиште.⁹⁴³ Понегде се чита да ратоборни, антиосмански тон провејава и у сликарству блиском Марковом двором, али се на томе, изгледа, све и завршавало.⁹⁴⁴

Ово није усамљен пример да је постојала свест о нужности сарадње Исусових следбеника. Из 1386. г. је једно писмо које је препоручивало византијско-румунски савез.⁹⁴⁵ Израз тог схватања је исказан у Бориловом синодику где се спомињању Стефан Урош, Вукашин и Угљеша, а све је праћено формулом „вечна памет”. Посебно је занимљиво навођење молдавских господара Стефана и Јована Петра који су дали свој допринос у борби против „безбожних Турака за славу хришћанске вере”.⁹⁴⁶ Патријарх Јефтимије се истовремено моли за спас како Бугара, тако и Срба.⁹⁴⁷ Нека доказ увелико успостављеног духовног јединства буде и то да је супруга Страцимира, владара суседног Видина, наручивала зборник писан српским језиком.⁹⁴⁸ Овде је сарадња ишла много лакше због просте чињенице да су два народа делила много заједничких тековина. Најтеже је било успоставити неки вид јединства између остатака некада моћног византијског света и расточеног словенског југа. У односу на пређашни период достигнућа су била завидна, али у случају Срба изнета је упозоравајућа опаска да „[...] приближавање није исто што и поистовећивање две врло различите историјске целине [...]”.⁹⁴⁹ Ипак, широм ромејског света се све до доспећа отрежњујућих вести ликовало због смрти емира Мурата.⁹⁵⁰

Многи дворови су, наравно, били међусобно повезани родбински. Стога су и Турци били обазриви и неповерљиви, а нелагодност је можда расла када су слати у бој против сународника. Отуда код Нешрија вест да је на ратном већању учи

⁹⁴³ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 22.

⁹⁴⁴ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 143. Међутим, представа миропомазаног владара није морала да има антитурско усмерење. В. И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 443.

⁹⁴⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 443.

⁹⁴⁶ Преведено по: И. Тютунџиев, *Бележки върху Българската анонимна хроника*, 26.

⁹⁴⁷ Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаи и Константин Дејановић*, 30.

⁹⁴⁸ *Живот са књигом*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 461-462 (И. Шпадијер).

⁹⁴⁹ И. Ђурић, *Византија и Срби у борби против Турака*, 82-85, цитат са стр. 85. Такође: О. Тодорова, *Православната црква и бугарите (XV-XVIII)*, София 1997, 32; Р. Михаљчић, *Маричка и Косовска битка*, 26-28; Љ. Максимовић, *Сучељавање и прожимање двају светова*, ЗРВИ 43 (2006), 11-20.

⁹⁵⁰ С. Ђирковић, *Димитрије Кидон*, 214.

Видовдана одлучено да се Константиновим војницима повери споредно место.⁹⁵¹ У неким приликама Османлије су одређивале посебне људе ради надзора вазалних одреда. Ова мера је најбоље посведочена у бици код Трипоља где је под паском био Ђурађ Вуковић, али је тог дана заказала у случају кесара Угљеше Влатковића.⁹⁵²

Подаништво је хришћанску господу приморавало на још значајне обавезе. Војничкој служби је веома блиско било појављивање у султановој пратњи и у мирна времена. Ово се често преносило и на њихову родбину и „благородне”.⁹⁵³ И у оваквим приликама се од њих очекивало исказивање потпуне оданости и пружање помоћи у виду савета. Иначе, ово одговара дужностима вазала према сениорима познатим широм хришћанске Европе. Суштинску разлику чини то што се ишло на невернички двор. Можда је савремена представа о тежини ове службе у великој мери изграђена на вестима о страшном серском састанку из октобра 1393. г. Тада је за мало превагнула одлука да се поштеде животи пореклом и титулама славних хришћанских владара, а заправо принудних Бајазитових сужња.⁹⁵⁴ Његова моћ је допирала чак и иза зидина Цариграда. Византијски Јован V је често био изложен бројним увредама и несносним уценама. На Муратов притисак чак је ослепио свог сина Андроника који се придружио Сауцијевој завери 1373. г.⁹⁵⁵ У последње спада и ударац који се понекад узима као разлог његове изненадне смрти 1391. г. Под претњом ослепљења сина Манојла, тада у турској војсци, принуђен је да поруши управо обновљене зидине престонице.⁹⁵⁶ На вест о смрти оца, византијски савладар се спасио бекством у Цариград из

⁹⁵¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 139. Уз претпоставку да су у сукобу са оклопљеним ритерима преузели одбрамбену тактику вазални коњаници нису могли никако избити у први план. в. Н. Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 131-144.

⁹⁵² *Константин Филозоф*, 98 (Д. Богдановић).

⁹⁵³ *Исто*, 86. Неки примери и у: В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 283; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 75-76.

⁹⁵⁴ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 163 нап. 107; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 144-145; Исти, *Княжеството*, 142; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 87; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 253-266. О хронологији В. *Исто*, 260 нап. 36; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 54 нап. 102; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 115-116, 118, посебно нап. 38 где се опредељује за рану зиму 1393-1394. г. на основу пада Амфисе пре 20. фебруара 1394. г.

⁹⁵⁵ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 60-61.

⁹⁵⁶ *Исто*, 85-86; Р. Радић, *Време Јована V*, 459-460.

Бајазитовог успаваног логора, у којем је стекао мноштво лоших успомена.⁹⁵⁷ Није познато да ли су се и господари проучаваних области нашли на удару неких сличних прохтева, али се то може са великом сигурношћу претпоставити.

Одлазак на султанов двор је био пун непознаница. У таквим околностима Никола Балдовин је свакако пре 1385. г. поклонιο два села Богородици Месонисиотиси, задужбини његовог таста Хлапена. Те години, услед нарасле несигурности, тај храм је приложен атонском светом Павлу.⁹⁵⁸ Устекао се и морејски Теодор Палеолог пред серски скуп, донекле и да би створио утисак самовољног поступања, а мање јер је иза премишљања стајао јасан политички став. Слутње су биле оправдане јер се емировог заточеништва спасао тек бекством.⁹⁵⁹ Услед страха од султана и Карло I Токо је зазирао и оклевао пред полазак у поход на Мореју 1423. г.⁹⁶⁰ Због тог разлога ни влашки кнезови нису лично предавали хараче.⁹⁶¹ Стицајем околности двор или војни логор турских владара су постали стециште многобројних хришћанских владара.⁹⁶² Један Србин, чији преци су била велележна властела, деда му је био севастократор, био је невољни „слуга”, шта год то значило, на Бајазитовом двору. Из записа проистиче да је личну слободу повратио још пре 1402. г., закалуђеривши се на Светој Гори.⁹⁶³ Уједињени срамном службом, готово је извесно да су овакви присилни скупови били одлична прилика за преношење корисних вести, упознавање са општим приликама у удаљеним областима, па можда чак и међусобно зближавање. Врела и о овој појави ћуте, мада се уз велико натезање наслућује да је споредан исход Караманског похода из 1386. г., или неке друге војне на том континенту, политичка веза која је након октобра 1387. г. довела до

⁹⁵⁷ Đurđić, *Sumrak Vizantije*, 52; Р. Радић, *Време Јована V*, 460; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 113, 114 нап. 22.

⁹⁵⁸ Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) 6 1978, 183-187; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 142, 149, 167; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 222, 255; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 145.

⁹⁵⁹ С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, Београд 1996, 86; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 262, 264. Уп. и нап. 1097 овог рада.

⁹⁶⁰ М. Спремић, *Турски трибутари*, 281.

⁹⁶¹ *Исто*, 323.

⁹⁶² Заправо, многа угледна господа је силом или милом била везана за Турке. В. М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 270, 274.

⁹⁶³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 21 бр. 6107. Уп. Р. Грујић, *Светогорски азили*, 90; Ђ. Сп. Радојчић, *Београдски песник Јефрем*, 217; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 12 нап. 14.

Константиновог претпостављеног брака са Јевдокијом.⁹⁶⁴ Извесније је да је у сличним околностима могао бити уговорен брак његове ћерке са Манојлом II Палеологом и поред тога што никада не треба занемаривати окретност оновремених дипломата.⁹⁶⁵

Међутим, доступне су и бројне вести које откривају да су Османлије умеле да скривају нетрпељивост према иноверцима и смишљено поступају увиђајно са њима. У класно и верски подељеном друштву остављање права на одећу достојну друштвеног ранга је такође био битан знак пажње, наравно ако су касније посведочене норме строге верске подвојености имале тако рану примену. Драгаши су се, попут осталих хришћанских владара и феудалаца, увек појављивали у руху примереном њиховом статусу. Пуко истицање за потоње епохе непримерене попустљивости вероватно је одјек времена које је налагало много више разумевања за слабију страну.⁹⁶⁶ Халкокондилова оцена да је Мурат био жељан рата и добар према хришћанима тумачи се као нужан компромис између освајача номада и стварних потреба младе исламске државе.⁹⁶⁷ У оспораваном писму Мурата I Евренос-бегу из 1386. г. наглашено је да су румелијски простори удаљени и да је за њихов надзор неопходно много људи од сабље и од пера.⁹⁶⁸ Сличан мотив се налази још у преписци између Сулејмана и Орхана.⁹⁶⁹ У савладавању овог изазова од велике помоћи су били верни клетвеници, чији поседи су испрва далеко надмашивали европске земље под непосредним османским надзором. Део сношљивог поступања проистиче и из општег уверења да се верско-правно норме морају поштовати. Тако позни турски хроничар наводи да су неки хришћански вазални ратници кажњени због непоштовања раје.⁹⁷⁰ Тада су настали и описни искази као што су „и с народом су се измирили”, или „с народом су успоставили споразум и сагласност”. Један од турских писаца Мурату приписује следеће речи у походу из 1388. г.: „Али, који ти

⁹⁶⁴ X. Матанов, *Југозападните български земи*, 144; Исти, *Княжеството*, 146, 282-283.

⁹⁶⁵ Исти, *Княжеството*, 147, 261.

⁹⁶⁶ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 411. Уп. X. Матанов, *Княжеството*, 133. Слична епизода и у: Р. Радић, *Време Јована V*, 415.

⁹⁶⁷ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 270-271; X. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 57-58, 83. За додатне примере В. N. Filipović, *Princ Musa*, 179, 180, 192.

⁹⁶⁸ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 33 нап. 1.

⁹⁶⁹ Р. Радић, *Време Јована V*, 290.

⁹⁷⁰ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 158. Изнети су и други разлози: В. А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, 84.

буду дошли пјешке [...] не поступај са њима као са непријатељима”.⁹⁷¹ Опис неуспешне опсаде Солуна поново открива двостук однос према побеђеним становницима његовог окружења: покорни су поштеђени, а непослушни и противници су погубљени.⁹⁷² О томе има потврда и на другој страни. Упркос губитку слободе 1387. г., Солуњани су добили неке ближе непознате повластице. Ова додатна мера је била делотворна пошто је важна лука запоседнута само са малобројном посадом.⁹⁷³ Оваква политика није остала без последица, нарочито што је турско надирање многим изгледало незаустављиво. Многи су га прихватили као неминовност и настојали да сачувају барем делиће нестајућег старог света, посебно оне који су им највише погодвали. Српски властелин Радослав Сабља је богатство у виду пространих поседа стекао под Стефаном Душаном, да би након 1371. г. пришао Ромејима. Потом се придружио Турцима, ако је веровати сумњивом документу Мурата I из 1386. г. о потврди Радослављевих поседа. Овакво поступање Ромејима ипак није била препрека да га узму под своје, тако је сналажљиви властелин сачувао стечене повластице и након новог преокрета 1403. г.⁹⁷⁴ Без познавања ових чињеница тешко је разумљива знатна улога појединих великаша, попут Богдана, у грађанском рату са почетка XV в. Са преовладавањем оваквог опшег стања духа међу поданицима јасно је зашто су и многи владари доследно следили Турке.

Маркове договорштине у султановом пратњи или двору су један од чешћих мотива народног предања.⁹⁷⁵ На лично присуство Константина у пратњи свог сениора сачувано је више вести. Орбин сажето преноси како је млађи Драгаш, попут свог покојног брата: „[...] и сам био присиљен да често посећује двор Турчина”.⁹⁷⁶ Најопширнији је османски историчар Битлиси: *ulogorio se u ihtimanskom polju*: “[...] od dva pravca koji su vodili do cilja, jedan preko Sofije a drugi preko Konstantina (zemlje Konstantina Dejanovića), sultan je odabrao ovaj drugi zato što je Konstantin, vladar ove pokrajine, spadao u red pokornih sultanovih haračnika.

⁹⁷¹ О. Зиројевић, “*Брате мој, Хане*“, 155. Уп. Р. Радић, *Време Јована V*, 290.

⁹⁷² А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солук Заде*, 237.

⁹⁷³ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 118. Можда је реч о смањењу данка или ослобађању заробљеника В. Исто, нап. 47. Уп. Р. Радић, *Време Јована V*, 429-431. За привилегије овог града стечене још под хришћанским владарима В. Љ. Максимовић, *Привилегије градова, Град у Византији*, 16-23, где треба тражити оквире за донекле неочекивану турску попустљивост.

⁹⁷⁴ Ђ. Бубало, *ΡΑΔΟΣΦΛΑΒΟΣ ΣΑΜΠΛΑΣ*, 461.

⁹⁷⁵ И. Златковић, *Епска биографија*, 94-99.

⁹⁷⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић).

U vrijeme ovih događaja nevjernički vladari (koji su bili podložni sultanu) nisu skretali s puta pokornosti, nego su prema utvrđenom pravilu pokoravali se i izvršavali naređenja sultana. Kada su sultanske pobjedonosne zastave stigle do granica njegove zemlje, Konstantin je poslao na poklonstvo počasnu povorku da se pokloni i iskaže odanost sultanu s raznovrsnim darovima za sultana i članove njegove pratnje. U svim kasabama, selima i cijeloj pokrajini svojoj priredio mu je doček i u znak vjernosti raznovrsne darove i poklone carske ponudio sultanu. On sam priključio se sa svojom vojskom sultanu i islamskoj vojsci. Ovi njegovi cijenjeni izrazi odanosti jako su se dopali sultanu, pa je i sultan njemu također ukazao carske počasti i obilato ga nagradio [...] sultanova vojska utaborila u blizini planine Rile”.⁹⁷⁷ Са мање појединости слично се налази и код Нешрија,⁹⁷⁸ односно Коџа Хусеина.⁹⁷⁹ Опширни пасус, на који се иначе често освртало, пренет је највише да би се осликала пуна Константинова зависност. Изгледа да до сада ова вест није упоређивана са оним што се зна о дворској етикецији у српским земљама. Начин на који је сачекан Мурат jako сличи поступцима Стефана Немања у Нишу 1189. г. Велики жупан је пред Фридриха Барбаросу упутио браћу са угледном пратњом, да би тек потом уследио и њихов лични сусрет.⁹⁸⁰ Постоје извесне подударности и са описом приштинског сусрета Стефана Душана и Јована Кантакузина из 1342. г.⁹⁸¹ Ово не би требало да чуди пошто је Драгаш начин опхођења вероватно научио на српском двору или у средини која се обликовала под његовим утицајем. Оваква дворска етикеција је вероватно оставила утисак на савремене Турке не само због богатства, већ и због њене посебности.

Од посведочених личних сусрета Константина Драгаша са турским господарима најзнаменитији је чувени састанак у Серу. Са њим се везује настанак једног занимљивог акта из октобра 1393. г. којим је Дејановић Ватопеду даривао омањи мелнишки манастир Богородице Пантанасе. Нарација садржи и део: „А десило се да сам о томе обавестио врховнога мога и свих (људи) господара и

⁹⁷⁷ S. Трако, *Bitka na Kosovu*, 337-338.

⁹⁷⁸ Мехмед Нешри, *Огледало на света*, Софија 1984, 102-103 (М. Калацин). Уп. Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 135-136; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 312; О. Зиројевић, „Брате мој, Хане“, 154.

⁹⁷⁹ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 161.

⁹⁸⁰ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984), 24.

⁹⁸¹ *ВИИИЈ*, том VI, 389-391 (Б. Ферјанчић).

наредио ми је да то учиним”.⁹⁸² Снисходљив тон молбе и одабир глагола јасно упућују на велику личну зависност. Шта више, сазнаје се да се Бајазит непосредно мешао у свакодневне прилике својих поданика, што није у складу са до сада готово општеприхваћеним уверењем да је ниво самоуправе био јако висок.⁹⁸³ При томе, треба узети у обзир да је реч о времену јако блиском коначном нестанку Драгашеве државе. Додатно светло је бачено и на ток серских догађаја, пошто је Јилдерлим био спреман да изађе у сусрет овом скромном захтеву који није много мењао опште прилике, али је Константину пружао извесно задовољство. Има још назнака да је разматрани збор морао бити испуњен гиздавом дворском помпом, чему су средњовековни људи били склони, или се барем тако завршио, пошто емир није отпустио Манојла без богатих поклона.⁹⁸⁴ Међутим, треба подсетити да ово није Бајазитово једино добротворство према српском „господину”. Након освајања Трнова 1393. г. мошти св. Илариона Могленског је поклонио „господину” Константину који им је нашао достојно почивалиште у Сарандопорском манастиру.⁹⁸⁵ У зависности од политичког тренутка опраштани су и тешки грехови „порабоћенима” тј. поробљенима. Односи су стицали привид присности јер би сениор постао „отац”, а вазал „син”. Судбина је одредила да се тако прикажу Бајазит и Стефан Лазаревић, који је био први међу вазалима са два континента.⁹⁸⁶

Додатна потврда раширености оваквих односа долази из описа догађаја из 1388. г., сачуваном у савременог натпису из цркве поред Мистре на Пелопонезу, а тиче се Теодора Палеолога: „Затим, видевши да Агарени у својим рукама имају сву власт, упркос умору, напору и опасности, жури ка свемоћном господару, са добром намером да би смо још могли да се надамо спасењу и сачувамо од

⁹⁸² М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 53-54, цитат са стр. 53. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 130, 141.

⁹⁸³ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 267; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 53; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 144; Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 21; М. Шуица, *Немирно доба*, 62. Вести да су Турци раније узели Мелник не постоје. Ово, ипак, није искључено пошто је он био истурен. У том случају, Бајазит би наступио као господар територије, а дародавац као носилац ктиторских права.

⁹⁸⁴ С. Мешановић, *Јован VII*, 86; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 119.

⁹⁸⁵ Х. Матанов, *Књажевство*, 141; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 158; С. Ћирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 22-23. август 1997, Деспотовац 1998, 104.

⁹⁸⁶ М. Благојевић, *Византијска хијерархија владара у светлости српских извора*, Немањићи и Лазаревићи, 268-271.

злостављања. Пошто је, наишавши на љубазан пријем код туђина, провео угодно време са емиром, освојио је Пелопонез”.⁹⁸⁷ Цитирано место, чини се, не захтева додатне напомене, посебно када јој се придруже и друге сличне вести. Када се списку вазала касније придружио Стефан Лазаревић, између њега и Бајазита су успостављени посебни односи тако да „велики цар [...] се према овоме односио искрено и са чистом љубављу као према љубљеном сину [...]”.⁹⁸⁸ У познатој повељи из 1392. г. из које се сазнаје да је и Вук Бранковић нешто раније поклекао, Бајазит се означава као велики господин цар.⁹⁸⁹ Порекло величајућег тона у аутобиографском делу Вуковог акта је само донекле нејасно, упркос томе што Турци нису били непосредно умешани у правне радње око условног ослобађања од данака.

По Псеудо Сфранцезу, Јован VII Палеолог је дуго боравио код Бајазита и добијао многа добротинства и дарове, те се ту осећао као домаћи.⁹⁹⁰ Зачудо, али само у први мах, на сличну предусретљивост је наишао и његов рођак и супарник за престо. Манојло, касније други по реду василевс тог имена, показивао је мање склоности да се мири са тешким стањем, или и такта у скривању стварног става према тлачитељима. Ово је довело до познате солунске авантуре и њеног пуног слома 1387. г. Ипак, након свега тога прихватио је позив и обрео се на Муратовом двору, који је тиме надзирао озбиљног претендента за царско наслеђе.⁹⁹¹ На какав је пријем наишао Есау де Буонделмонти, након 1385. г. нови владар већ вазалне државе са средиштем у Јањини, овом приликом није познато. Пада у очи да је након Косовске битке тамо провео чак четрнаест месеци.⁹⁹² Овакав боравак више подсећа на положај добро паженог таоца, него на радо виђеног госта. Некако у то време у сличном положају нашао се Јован Урош Дука Палеолог. Време његовог одсуства ван Тесалије није познато, али да се на њега гледало са извесним

⁹⁸⁷ И. Тот - Р. Радић, *Res gestae*, 189, 198. За Мореју В. Р. Радић, *Време Јована V*, 415-418.

⁹⁸⁸ *Константин Филозоф*, 86 (Д. Богдановић).

⁹⁸⁹ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 41.

⁹⁹⁰ Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 352, 360; Р. Радић, *Време Јована V*, 426. Посведочени су поседи у Селимврији. В. Исто, 357; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 90. За слично добротинство В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 284 нап. 50.

⁹⁹¹ Р. Радић, *Време Јована V*, 445-446; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 47. Овај образовани Ромеј је о Бајазиту оставио и два осврта, знак да је добро познавао његову личност. в. Исто, 39 нап. 26.

⁹⁹² М. Спремић, *Турски трибутари*, 280; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 75-76; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 137-138.

неповерењем види се из тога да је већ 1393. г. његова држава стављена под непосредну турску власт.⁹⁹³

Из неког разлога отегао се и знаменити серски скуп. Марково присуство на њему није посведочено, што се понекад објашњава његовим малим угледом и утицајем међу хришћанском господом.⁹⁹⁴ Пре ће бити да је његово име промакло творцима малобројних извора. Да је овај догађај коснуо Вукашинове синове, зна се посредно пошто се у овој породици јавио раздор, вероватно изазван неслагањем о даљим политичким корацима. Турско мешање у домаће и породичне прилике је посведочено широм Балкана. Муратов став је био пресудан за исход византијских размирица, па је тако на престо 1379. г. поново дошао Јован V, након чега „[...] његова политичка окренутост Османлијама се не само препоручивала него и подразумевала [...]”.⁹⁹⁵ У Зети Балшића након 1385. г. подржавали су час једну, час другу страну. Нешто касније у Србији Лазаревића су најпре подстицали крупну властелу, а 1409. г. раздор између Стефана и Вука је безмало довео до полућења државе.⁹⁹⁶ До појединости је расветљено задирање, сада већ цариградског двора, у односе између херцега од Светог Саве и његовог сина Владислава.⁹⁹⁷ Знајући све ово, за очекивати је да су и приликом раздора између Мрњавчевића они били пресудни чинилац. Нажалост, остаје непознаница шта су били суштински разлози за сврставање сваког од учесника. Једино крајњи исход, Марко се одржао, док су се браћа Андријаш и Дмитар упутила Угрима, наговештава основне чињенице. Њихов одлазак поштедео је земљу династичких сукоба попут многих других који су обележили епоху турског наступања.⁹⁹⁸ Поред Марковог начелног незадовољства стањем, о чему у виду скаске говори Константин Филозоф, ово су једине назнаке да се у овим срединама помишљало на отказивање верне службе. Можда их је у томе ставу учврстило искуство и неуспеси сличних покушаја Манојла Палеолога, а потом и Михаила Шишмана и

⁹⁹³ М. Спремић, *Турски трибутари*, 287-288.

⁹⁹⁴ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 18 нап. 61. Уп. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 33 нап. 80.

⁹⁹⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 404-405.

⁹⁹⁶ М. Шуица, *Завера властеле*, 7-24; М. Благојевић, *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, 57-63.

⁹⁹⁷ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Посебно издање САНУ; СССLXXVI, одељење друштвених наука САНУ, Београд 1964, 175 и даље.

⁹⁹⁸ Исти, *Поклад*, 159-160; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 89; А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 52-60. Наслућује се да је раскол међу хришћанским вазалима одраз турско-угарских противречности. В. I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 35.

Иванка из Добруце 1388. г.⁹⁹⁹ След војних и дипломатских догађаја из те и наредне године је недовољно познат, али као да се тада јавило прво веће таласање против Турака, које се, међутим, протезало само у подунавским државама. Живот у сенци све моћнијих турских владара је савременицима остављао мало илузија. Савременик Григорије Цамблук је оставио литераран траг да ни верна служба није била довољна заштита од самовоље великог господара, тако да је напад на Трново 1393. г. дошао изненада и без икаквог знатнијег повода.¹⁰⁰⁰ Бој који је широм Европе донео привремену наду у могућност преокрета, Марку и Константину је донео смрт, а њиховим поданицима непосредну турску власт и губитак последњег привада самосталности. Остаје за науку неумесно домишљање на тему да ли би се и они придружили оним хришћанским силама које су се 1396. г. усудиле да откажу послушност. По свему што се зна, за то било је мало услова.

Многи турски извори Константина изричито називају харачлијом.¹⁰⁰¹ Залаже се да је 1413. г. Константин-или била позната под називом Харач. Објашњење би било двојак: или је та покрајина имала посебан статус у држави, или је раније плаћала велике износе харача, што се и касније добро памтило.¹⁰⁰² Наративне вести о његовој висини и тежини за поданике појединих држава давно су сабране.¹⁰⁰³ Придружује им се јадиковање у говору солунског владике Исидора датираним између 1383. и 1387. г.,[...] данак који су нам безбожници одредили био тако висок, да смо морали или да га платимо или бисмо били осуђени на пропаст”.¹⁰⁰⁴ Док је за оне који су се лишавали много чега како би сабрали годишње износе били претерани, Турци су их сматрали само симболичним свотама.¹⁰⁰⁵ Заправо, стајалиште посматрања је било пресудно у обликовању садржаја оваквих извора. Њиховим тумачењем дошло се до става да су из

⁹⁹⁹ *Българската анонимна хроника*, 89 (Ив. Тютюнджиев). Уп. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 80-81.

¹⁰⁰⁰ *Зборник Константина Јиречека I*, 405 (М. Динић). О таквом односу В. М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 266.

¹⁰⁰¹ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 411; А. Олеснишки, *Турски извори о Косовском боју*, 85 нап. 144; S. Трако, *Витка на Косови*, 337. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 136, 137.

¹⁰⁰² В. Обрешков, *Малко познати извори*, 324.

¹⁰⁰³ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 263-266; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 61; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 112.

¹⁰⁰⁴ В. Тапкова - Заимова, *Одјек османлијског освајања у писану традицију св. Димитрија*, Косовска битка и њене последице, Међународни симпозијум Химелстрим 1989, Београд 1991, 58. Другачији погледи у: М. Спремић, *Харач Солуна*, 191.

¹⁰⁰⁵ О. Зиројевић, *“Брате мој, Хане”*, 155.

поданичких хришћанских држава у турску ризницу пристизала огромна средства. Она су након престанака постангорског грађанског рата чинила несразмерно висок део прихода и знатно надмашивала доприносе малоазијских покрајина.¹⁰⁰⁶ Обазривост налаже да се запита да ли је такав однос и раније постојао, односно када је отприлике успостављен. Из раздобља између 1371. и 1395. г. постоји само неколико непоузданих вести о харачким оптрећењима. Мавро Орбин је однекуд упућен да је бугарски цар у рату против брата Ивана Страцимира тражио турску помоћ, а заузврат нудио велике новчане износе.¹⁰⁰⁷ Претерано се процењивало да је Јован V пристао да након 1379. г. ослабљена држава Ромеја плаћа увећани данак од 10 000 млетачких дуката, односно 30 000 византијских перпера, тј. 300 000 турских аспри како би се ослободио ропства.¹⁰⁰⁸ Заиста је штета што нису сачувани истински поуздани подаци о новчаним задужењима Византије јер су доступна историјска поређења, додуше за нешто ранији и нешто каснији период, о односу финансијског стања у њој и Србији. Показало се да је превага дуго била на страни државе Ромеја. Тек у XV в. дошло је до неког вида изједначавања успоном српског рударства, односно преусмеравањем прихода од левантинске трговине у касе италијанских поморских република.¹⁰⁰⁹ Оно што се данас зна о привредном стању Византије Палеолога не пружа слику напредног и полетног друштва. Сасвим супротном, превага је прешла у стране руке, а економију уситњене државе обележава придржавање превазиђених пословних облика. И поред тога привредна зона око тих бедних државних остатака је била вишеструко снажнија од оне која се простирала дубље у балканском залеђу. То би значило да би задужења држава насталих на југу ишчезлог Српског царства морала да буду вишеструко мања, чак и од онога што је запало у терет ослабљеном Цариграду. Велику препреку, међутим, ствара и то што се у одређивање харачке суме мешала и политика, односно став Османлија који нису увек морали да одмере хараче у складу са стварним могућностима њихових слугу.

¹⁰⁰⁶ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 265-266, 267-268; Исти, *Турски трибутари*, 325-327; I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 38.

¹⁰⁰⁷ М. Спремић, *Турски трибутари*, 286-287.

¹⁰⁰⁸ I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 10-11, 39 нап. 101; X. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 62; Р. Радић, *Време Јована V*, 403 нап. 47, са освртом на нереалност ових бројки. Данак саме престонице је неколико деценија био утврђен на око 10 000 дуката. В. М. Спремић, *Харач Солуна*, 191-193. О новчаним неприликама Царства В. Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 35.

¹⁰⁰⁹ С. Ћирковић, *Србија уочи царства*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 5-6; И. Ђурић, *Византија и Срби у борби против Турака*, 85-87.

Када су у питању остали делови византијског света, и они су трпели због привредног опадања. То осликава што је за откуп деспота Исаула Буонделмонтија из албанског заробљеништва тражено 10 000 флорина, али тај новац није напавирчен у пространом Епиру, већ у Фиренци. Скромне финансијске могућности су биле чак и у деловима Балкана који су били поштеђени већих пустошења.¹⁰¹⁰ Турски извори су потпуно неусаглашени у вези Лазаревих новчаних обавеза, наводно преузетих 1386. г.¹⁰¹¹ И без те појаве, питање је колико се на њих може ослонити.

Давно је позната вест да је Вук Бранковић поштедео Хиландарску метохију са својих поседа одлучивши да о свом трошку исплаћује њихов део данка од 200 унчи.¹⁰¹² Опсег Вукове државе након 1392. г. је углавном установљен. Скопље је изгубљено, али су до 1396. г. у њен састав улазили и Призрен, Приштина, Пећ, делови слива Ибра и Полимља.¹⁰¹³ Исто важи и за поседе Светогораца са тог простора, мада није сасвим извесно да су сва имања, побројана у бројним даровницама сакупљаним још од Стефана Немање, опстала током готово две стотине бурних година. И поред тога, Хиландарци су вероватно на располагању имали више десетина села, цркве и манастире са својим поседима, привредне објекте и повластице.¹⁰¹⁴ Када се овакви резултати сравне са сазнањем да је 200 обрачунских унчи у стварном новцу износило око 4 000 сребрених новобрдских динара, или око 95 дуката, стиже се до закључка да терет на основу турског харача није био тако висок.¹⁰¹⁵ Наиме, почев од 1395. г. у земљи Лазаревих наследника јавља се летња и зимска унча као нова врста пореза. Убирана је по огњишту најпре ради опремања војске, па се назива и војница или војштаник. Износила је две унче, тј. око 40 динара, што је нешто мање од једног дуката, колико су од 1417. г. били приморани да плаћају и забаштињени

¹⁰¹⁰ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 138. Јањинска хроника ненаклоњена Томи Прељубовића оптужује за измишљање и грубо скупљање нових пореза, те њихово ненаменско трошење. Можда су они ишли пут турске ризнице. В. Исто, 135.

¹⁰¹¹ М. Спремић, *Турски трибутари*, 288.

¹⁰¹² С. Новаковић, *Законски споменици*, 460. Уп. М. Спремић, *Турски трибутари*, 289, 293, 294; М. Живојиновић, *Властелинство*, 90, где грешком стоји сто унчи, и где је то изједначено са 200 перпера. Сада и: *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010), 147-158 (С. Бојанин).

¹⁰¹³ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 7-42.

¹⁰¹⁴ М. Живојиновић, *Властелинство*, 83, 84-86, 87-88.

¹⁰¹⁵ М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ (1981), 41-61.

Дубровчанини.¹⁰¹⁶ Такође, почетком 1410. г. Млеци су у Скадру намеравали да скупе дукат по огњишту, следећи меру коју су увели још Балшићи након 1385. г.¹⁰¹⁷ При овом разматрању не треба заборавити ни удео развијених градских насеља из Вукове земље у плаћању харача. Испада да, или оптерећење по домаћинству није било велико, или да се хиландарска метохија знатно осула, мада је тешко веровати да се свела на стотинак огњишта, колико је обично чинило једно пољопривредно насеље.¹⁰¹⁸ Ова бројка је узета како би се изједначила дажбина по огњишту из суседних области. И поред немогућности да се дође до тачних и поузданих података, као да се назире да је оптерећење за становнике Вукове државе било осетно, али можда нешто сношљивије него у суседним областима. Због тога су Хиландарци, иначе навикли на повлашћени положај, пожурили да траже изузеће. Друга слика се добије када се посматра цела држава у целини јер, како ју је Вук целу пописао, јасно је да су пут Једрена слате препуне бисаге. Међутим, можда су удаљеније балканске покрајне давале мање. У апокрифном тексту о односима између Бајазита и Мирче наводи се „свега” 3 000 дуката.¹⁰¹⁹

Новчана средства се нису одливала само на један начин. Битлисијево приповедање о свечаном сусрету Мурата и господина Константина из 1389. г. поново документује раширен обичај даривања владара и његових великодостојника. Последњи су спрам положају и утицају, очекивали и добијали дарове и мито.¹⁰²⁰ Овај трошак није био узалудан јер је њихова благонаклона реч била добродошла на серском збору и можда донела превагу.¹⁰²¹ Међутим, и Мурат је био великодушан и дарезљив, посебно што му је Константинова наклоност тих недеља била јако важна. Хаџи Калфа зна да је овом приликом чак и опроштен данак.¹⁰²² Међутим, данима пред велики сукоб стекли су се услови да он овом

¹⁰¹⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 164-168, 171-172; *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007, 303-304 (М. Благојевић). За преглед цена В. В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1-2 (1960), 51-94.

¹⁰¹⁷ М. Спремић, *Турски трибутари*, 294, 297; *Земљораднички закон*, 250 (М. Благојевић).

¹⁰¹⁸ Око пола века касније просечно село је чинило 108.40 домаћинства. В. М. Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића 1455 године*, Београд 2001, 208.

¹⁰¹⁹ М. Спремић, *Турски трибутари*, 316.

¹⁰²⁰ Исти, *Турци и Балканско полуострво*, 267; Исти, *Турски трибутари*, 282, 290 нап. 94, 312, 314, 323.

¹⁰²¹ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 87.

¹⁰²² А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 312.

приликом буде исплаћен у натури. Са друге стране, снабдевање намирницама турских одреда се подразумевало и није забележено само овом приликом.¹⁰²³ Није било разлога да Турци поштеде своје вазале оптерећења која су се подразумевала и доследно споводила и онда када би им сениор био хришћанин.¹⁰²⁴ Ова пракса је можда забележена и у књижевном исказу Константина Филозофа, где се истиче: „[...] и ишли су да оно што остане поједу [...]”¹⁰²⁵ Био би то ванредни харач, лакши једино утолико што је разрезиван од прилике до прилике. Испрва ретки, турски одреди, али и службеници и гласници, временом су постајали све чешћи приказ на несигурним друмовима који су водили ка северу и западу. Вероватно је обавеза њихове потпуне опскрбе теретила становништво. Мада нису спадале у основне нити најтеже дажбине многе српске повеље, посебно манастирске, садрже одредбе о ослобађању од оброка и позоба у корист представника државне власти.¹⁰²⁶ У новонасталим околностима појавила се нова обавеза коју је вероватно било тешко, ако не и немогуће, заобићи.

Садржај турских хроника је нагнао неке истраживаче да закључе како су непосредно по ступању у вазални однос трвђаве земље Драгаша запоседнуте турским посадама.¹⁰²⁷ Пуштање у градове, што је можда било праћено симболичном предајом њихових кључева, није неминовно морало да доведе до трајнијег турског присуства. Њима је било битније да у сваком тренутку имају приступ најважнијим путевима. Сами градови уз њих, који су захтевали велике издатке за посаде и одржавање, нису привлачили толику пажњу све док су вазали по потреби отварали врата турским четам на пропутовању, жељним привременог уточишта и нешто удобности. Године 1380. или 1381. г. у Петруско крајиште су упали преко територије Бугарске.¹⁰²⁸ Попут овог напада, и поседи Драгаша су вероватно коришћени ради напада његовог западног суседа средином осме деценије. Након продора у крајеве који теже јужном Јадрану и Јонском мору,

¹⁰²³ М. Спремић, *Турски трибутари*, 283 нап. 45, 306; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 116 нап. 38, 117. Уп. Р. Радић, *Време Јована V*, 443.

¹⁰²⁴ М. Спремић, *Балкански вазали*, 365.

¹⁰²⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 443.

¹⁰²⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 216-217.

¹⁰²⁷ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 7; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 25-26 (докторска дисертација).

¹⁰²⁸ С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18; Исти, *Косовска битка у међународном контексту*, 55; С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград. Од устанка до независности 1806-1876, Београд 2007, 6-7.

јавила се потреба за новим путним везама. Нису неминовно морали да напредују сигурном трасом Виа Игњација јер се из данашње западне Македоније лако може угрозити данашња северна Албанија. Међутим, ово је посведочено тек у XV в.¹⁰²⁹ Нешто је боље проучен познати пролаз Муратове ордије ка Косову, који ипак заслужује још пажње. Треба споменути да су одреди који су у Дубровник нагнали житеље широког динарског залеђа, готово извесно, већим делом пристигли преко њихових поседа.¹⁰³⁰ Откако је Скопље постало стециште бројнијих турских трупа и заматак чувеног крајишта, ова појава је учестала. Са њом је повезано и померање просторног опсега турске моћи према северу. Са некадашњом престоницом Немањића је било повезано и разгранато крајиште које је у рано турско време захватало многе кључне тачке које су у низу ишле све до средишње Босне. Постоје јасна сведочанства да су се учестали походи ка овој земљи, или ка северу уопште, итекако тицали становника државе Драгаша и након њеног нестанка. По Сарандапорској хроници, у манастирском комплексу је боравио и Мехмед II Освајач приликом похода који је означио крај средњовековне Босне.¹⁰³¹

Нешто је већа вероватноћа да су се након напада на област краља Марка 1385. г. трајније задржали у већим средиштима.¹⁰³² У другој половини XVIII в. до светогорца Пајсија је стигла, вероватно искривљена, вест да је управо Марковом заслугом из Охрида повучена страна војска.¹⁰³³ Тек што је почело, тумачење извора се прекида услед њиховог недостатка. Поново више вреде новија научна сазнања, пошто се обичај постављања гарнизона на истуреним путним правцима не само назире, већ је заправо вишеструко потврђен сигурним подацима. Из више разлога се озбиљно узима постојање турских гарнизона у истуреном Видину након похода из 1389-1390. г.¹⁰³⁴ Посредно, наговештен је дуализам власти и у Скадру, где су Турци чинили војну власт, док је цивилна управа била препуштена

¹⁰²⁹ Дебар, *Лексикон градова*, 93 (Р. Радић).

¹⁰³⁰ Ј. Калић, „*Страх турски*“, 186-187.

¹⁰³¹ Х. Матанов, *Възникване*, 54-62.

¹⁰³² А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 14; К. Аџиевски, *Пелагонија*, 268 нап. 216.

¹⁰³³ *Паусиевијат рѣкотис*, 88 (Б. Райков).

¹⁰³⁴ А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 238; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 84-85. Година 1388. усвојена у: М. Спремић, *Турски трибутари*, 286 нап. 68. Неки их повезују са походом из 1395. г. В. АI. Kuzev, *Die Beziehungen*, 124, односно са ратом из 1393. г. В. Трпковић, *Турско – угарски сукоби*, 112. Њихово присуство у оближњем Голупцу посведочено већ 1390. В. С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 10-11; Ј. Калић, „*Страх турски*“, 186.

Константину Балшићу и његовој мајци. Бајазитови властелини са задужењем да надзиру локалне прилике су забележени у Влашкој од 1395. г. пошто се војвода Мирча обавезао на неки вид, можда благог, вазалства.¹⁰³⁵ Тешко је поверовати да су они били лишени знатније пратње. Турски одреди и службеници су добро посведочени на кључним местима ишчезле државе Вука Бранковића, упоредо са управницима постављеним од свих њених потоњих господара.¹⁰³⁶ Јако је важан случај изузетно важног и великог Солуна. Пао у је првој половини 1387. г. и у њега је уведен мањи одред са основним задатком да обезбеди давање харача од стране градских старешина. Освајач Хајредин паша је испунио обећање о благом поступању, намерно дато када и ултиматум са почетка вишегодише опсаде. Овом граду је на неки начин био наклоњен и Бајазит.¹⁰³⁷ Вероватно су били свесни да нису у стању да управљају тако великим градом. Међутим, исти владар је издејствовао увођење кадија за турске трговце и у самом Цариграду много пре његовог запоседања. Био је то додатни услов да прихвати смену на престолу из 1391. г., а захтев је „[...] правдао околношћу да каурин не треба да суди муслиману и да то може да чини само муслиман”.¹⁰³⁸ Ово није био изузетак већ део ширег схватања. Млечани су 1425. г. настојали да уреде односе са султаном тако да се у Солуну прекине са сличном праксом.¹⁰³⁹ Турски пословни људи се спорадично, али релативно рано срећу и у земљама њихових најудаљенијих вазала. Остаје нејасно да ли су пре 1395. и они постали део шареноликог света који се вероватно сретао на трговима наследника Мрњавчевића, а још више да ли су били заштићени верском аутономијом. У јонском залеђу тимарници се јављају већ 1394. г., иако запоседање није доведено до краја.¹⁰⁴⁰ Из још каснијег раздобља је проблем, до сада недовољно расветљен, турских посада у средишњој Босни.¹⁰⁴¹ О најранијој турској колонизацији ће бити још речи. Ови примери су корисни

¹⁰³⁵ *Българската анонимна хроника*, 139 (Ив. Тютонджијев). Опсежна истраживања установљавање овог односа стављају много касније. В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 316.

¹⁰³⁶ М. Динић, *Трпача у средњем веку*, Из српске историје, 671.

¹⁰³⁷ Р. Радић, *Време Јована V*, 430; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 16; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 27 (докторска дисертација).

¹⁰³⁸ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 114. Дука тврди да су кадије за спорове између хришћана и муслимана уведене након уласка Јована VII у Цариград децембра 1399. г. В. *Исто*, 125. Уп. С. Мешановић, *Јован VII*, 84 нап. 145.

¹⁰³⁹ М. Спремић, *Харач Солуна*, 188-189.

¹⁰⁴⁰ Уп. стр. 154 овог рада.

¹⁰⁴¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 261.

утолико што начине турског ширења показују у једном новом светлу. У ове оквире могуће је сместити и њихово поступање према проучаваним областима. При томе, извесније је да је од око петнаесте године владавине, па све до краја краљевања понашање краља Марка у самој његовој земљи помно пратио истурени турски војвода праћен довољним бројем бораца. Остаје уверење да ће нови извори донети коначно решење. У једном тренутку међу Турцима се појачало занимање за Кратово, што није значило и потпуни нестанак нижих облика Константинове државне власти.

Хришћанским владарима је морало посебно тешко пасти слање ћерки и блиских сродница у харем. Не постоји ниједна назнака да је ова турска мера за покорвање поданика погодила двор синова Мрњавчевића или Драгаша. Изузетак је збркано и временски удаљено приповедање светогорца Пајсија који је створио немогућу генеалогiju тако да је Марко по Мари, ћерци Александра Шишмана и мајци Бајазита, био сродник последњег. По овом фантастичном излагању, ова веза је Марку наводно обезбедила повлашћен положај.¹⁰⁴² Са Константином је, пак, преко удовице истоименог бугарског деспота неосновано повезивана Кера Тамара, ћерка Ивана Александра и сестра Ивана Шишмана и Ивана Страцимира. Трновском владару је убрзо након устоличења стигао захтев да пошаље своју лепу сестру од око 30 лета. Овај догађај је оставио знатан траг у изворима, али је заживео и у народном предању.¹⁰⁴³ Док са једне стране ова епизода говори да су Турци рано увели овај обичај, одсуство вести у случају српске господе јужно од Шаре наговештава да су њихове породице стицајем околности биле поштеђене овог срамног терета. Примећује се да је слање у харем сродница хришћанских владара остављало велики утисак на савременике, те би и ово говорило против сличног догађаја. То би најпре била последица породичних прилика, пошто су сестре било краља Марка, било браће Драгаш, од раније биле удате. Заслугом ближе непознатих околности, а вероватно и великом бригом њеног оца, Јелена Драгаш је постала једина Српкиња византијска царица, а не једна од харемских наложница.

¹⁰⁴² Паисиевијат рџкотис, 88 (Б. Райков).

¹⁰⁴³ И. Божилов, *Асеновци*, 214-218; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 70; Х. Матанов, *Княжеството*, 151. Вероватно је уз њу дат и мираз. В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 290 нап. 93. О легендарним браковима турских владара са Палеолозима В. Р. Радић, *Време Јована V*, 414-415.

Међутим, као лични Јеленин изасланик, Георгије Сфранцуз је у току сложених преговора са Муратом II осетио потребу да истакне како је његова господарица рођака новог султана. Ова опаска сама по себи није задовољавајуће решење. До сада је упућивано на везе Јевдокије Комнин, наводне друге Константинове супруге, са Тацединима, где је најпре била удата.¹⁰⁴⁴ Родослов споменутог султана је познат добрим делом, али се намеће питање да ли се овде заправо ради о Константиновој ћерци или нешто даљој рођаци, неспоменуте у изворима, послатој на двор двојице последњих османских емира у XIV в. Посредно, то би значило да је из те везе рођено барем једно дете, вероватно женско. Та особа, или њена деца, би истовремено била довољно блиска султану, али и Јелени. Царица је могла очекивати неку корист од таквог стања у време када је требало одредити односе са новим сениором. Ова претпоставка чека могуће доказе, а тешко ће се наћи у делима турских хроничара. Наиме, Мехмед Нешри и Идрис Битлиси, не баш убедљиво, тврде да се Мурат I ородио са ромејским царским домом на начин да се он са двојицом својих синова истовремено оженио царевим ћеркама, и то на дан њиховог обрезивања. Логика налаже да се сумња на Јована V, међутим тако велики догађај доследно измиче пажњи осталих византијских и поствизантијских извора. Због тога су ови подаци до сада посматрани најпре као занимљивост или као грађа за проучавање османске хронистике.¹⁰⁴⁵ Остаје питање да ли подстицај за њихов настанак, уз велико искривљење и прилагођавање апологетском тону, није дошао од крвних веза које је Јелена Драгаш имала са турским владарима, а о чему је нешто знао и Георгије Сфранцуз.¹⁰⁴⁶

Манојло Палеолог је први утицајнији савременик који је кренуо путем непослушности. Споредна последица је можда била најезда на Маркову земљу. Слаб је траг да је и краљ био колебљиве природе. По песмама из Далмације

¹⁰⁴⁴ Више на стр. 245 овог рада.

¹⁰⁴⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 414-415.

¹⁰⁴⁶ Без намере да се правдају двојица истакнутих турских историчара, треба приметити да се боље није снашао ни заслужни Никола Јорга, који је у својем приказу историје Турског царства навео како је Константин имао три ћерке, удате за Мурата и његове потомке, Бајазита и Јакуба. в. Х. Матанов, *Княжеството*, 271 нап. 2.

сарађивао је са Угарским краљем против Турака.¹⁰⁴⁷ Ако се изузме могући одјек турског пораза код Билеће и Лазарева припреме, нису познате ближе околности које су нагнале господаре трновске Бугарске и Иванка из области која се данас назива Добруца да пред Косово откажу послушност.¹⁰⁴⁸ Вук Бранковић се држао Бајазита само неколико година пре него што се узјогунио, при томе се надајући опсежној западној помоћи. Упркос великој турској војној премоћи долазило је до таласања, али никада уједначог и ширег замаха. Због тога не изненађује да су поред исказа о великој Константиновој оданости доспеле и супротне вести. Мете турске одмазде би требало да су постали Штип и Ћустендил. Остаје нејасно откуда је до Евлије Челебије доспела вест о разарању Велбужда, чему је претходило развргавање уговора и нелојално понашање.¹⁰⁴⁹ Са доста аргумената је оспорен дуго понављан податак из турских хроника да је у распону од 1382. до 1385. г. на турском удару био Штип.¹⁰⁵⁰ То баца неповољну сенку на настојање да се Драгашово одметање повеже са деловањем Манојла II Палеолога као господара Солуна почев од 1382. г. Турска војна премоћ је првобитне успехе усамљених Ромеја свела на праву меру, што је неминовно означило и крај претпостављеног Драгашевог бунтовништва.¹⁰⁵¹ Са друге стране, око бунтовног принца се тих година окупило више значајнијих владара из средње Грчке, што је исказано било симболичним чиновима, било стварном, али недовољном помоћи.¹⁰⁵² Ако се дословно прати излагање више каснијих извора, испада да се овај владар након горког искуства са скупа у Серу приклонио оним хришћанима који више нису били спремни да следе Бајазита. Међутим, како управо те пасусе истих извора одликује завидна непоузданост у вези са другим догађајима који се тичу управо Константинове породице, природно је да их треба одбацити и

¹⁰⁴⁷ Б. Ристовска-Јосифовска, *За именувањата на Мрњавчевци во македонската и во српската традиција и историографија*, Зборот во историско-културолошкиот контекст (споредбен аспект), Македонски фолклор (2008), 72.

¹⁰⁴⁸ А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, 85. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 506; А. Кузев, *Die Beziehungen*, 122; Х. Матанов, *Княжеството*, 137-138; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 79-80.

¹⁰⁴⁹ Х. Матанов, *Княжеството*, 135-136. Уп. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 171.

¹⁰⁵⁰ За старији став В. А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 112; Х. Матанов, *Княжеството*, 135 и 158 нап. 75.

¹⁰⁵¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 136, 137, 144. Њихови односи другачије приказани у: Исти, *Југозападните бугарски земи*, 123.

¹⁰⁵² Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 72-73; Р. Радић, *Време Јована V*, 430; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 135-136; Исти, *Византија и Турци*, 44-45, 46.

следити низ неповезаних и међусобно удаљених вести из којих се види да се и овај Драгаш определио за политику доследне послушности турском двору.¹⁰⁵³

Много пута је посведочено да су Османлије подстицале хришћанске господаре да им се прикључе мешањем у њихове међусобне односе. Изгледима на брзу и делотворну помоћ бројних и искусних ратника против огорчених супарника, нису одолели многи лакоми и кратковиди моћници. Приметна је знатна устаљеност политике подршке тренутно слабијим супарницима увек када је то било могуће. Краткотрајна последица је била ширење политичког и војног утицаја, а далекосежна онемогућавање стварања могућих јаких непријатеља.¹⁰⁵⁴ Турски владар је имао искључиво право одлучивања и у случају спора његових вазала, што је врло рано посведочено на примеру Монемвасије. У размирице између морејског огранка Кантакузина и Палеолога Турци су се мешали још 1382, г., да би њихова упорност се на крају исплатила. На познатом серском састанку емир није дао поверење ни једној од парничних страна, већ је преломио да његови људи преузму Монемвасију, што је довело до низа нових заплета.¹⁰⁵⁵ У начелу, турски вазал је стицао велику подршку пошто је његова граница била заштићена од напада, најпре од других вазала, а затим и од свих осталих. У овај круг су улазили независни владари истог рода, али и Угри. Оцењено је да су Турци могли учествовати у формирању области Драгаш, а на штету њихових суседа.¹⁰⁵⁶ Престанак притиска са истока је заиста могао да Драгашима пружи предност, посебно према западнијој држави.¹⁰⁵⁷ Старије је, али и даље присутно, уверење да су браћа најпре својом снагом створила већ заокружену државу.¹⁰⁵⁸ Турски допринос се вероватно најпре огледа у очувању овако настале творевине,

¹⁰⁵³ Х. Матанов, *Княжеството*, 142; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 262. Правилно тумачење ових вести потпуно изостаје у: С. Мешановић, *Јован VII*, 86.

¹⁰⁵⁴ М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво*, 268, 269; Исти, *Турски трибутари*, 295-296; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 58-59. Из ове епохе су следећи примери: Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167; Р. Радић, *Време Јована V*, 417; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 135; И. Тот - Р. Радић, *Res gestae*, 198.

¹⁰⁵⁵ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 35; Р. Радић, *Време Јована V*, 415-418; С. Мешановић, *Јован VII*, 86; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 262. Уп. нап. 746 овог рада.

¹⁰⁵⁶ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 143-144; Исти, *Княжеството*, 130; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 65-67. Неразјашњена временска разлика између Јовановог вазалства и стварања његове државе, што је смештено у 1374-1375. г. В. Исто, 65.

¹⁰⁵⁷ Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 171.

¹⁰⁵⁸ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 53.

убрзо по њеном настанку. И даље се понегде понавља став да је због приступања Мурату Константин награђен Дупницом, Радомиром и Рилом.¹⁰⁵⁹

У крајњој мери, одани клетвеник се уз претходно господарево допуштење могао надати територијалном проширењу. Један такав догађај се у историјској литератури већ дуго, уз извесне дораде и промене, везује за Константина. Конкретно, претпостављено је померање међе његове државе јужно и југозападно од Софије, а у вези са турским продором у тамошњу долину. Била би то награда за верно испуњавање свих дужности.¹⁰⁶⁰ Сведочанства из проучаваног раздобља не упућују да су Драгаши захватили Демир Хисар и Дојран, док касније они чине део нахије Петрич. Ово неслагање је уједначено замишљањем да је искоришћен турски притисак на Солун 1383-1387. г. и уз њихову помоћ размакнута граница ка југу.¹⁰⁶¹ Сличним домишљањем је објашњено увођење израза „господар Подунавља” у потпису једне Константинове повеље, што је, ипак, неодрживо.¹⁰⁶² Развој догађаја где су Бугари под Јованом Шишманом, упркос јаком отпору поражени и вазално подјармљени, издејствовали територијално проширење у долини Стуме, која се иначе везује за земљу Драгаша, мало је вероватан. Био би то у пуној мери прилично несхватљив изузетак од онога како је до сада схватана турска освајачка доктрина.¹⁰⁶³ Природнији је супротан след, у којем би одлучан или непоуздан следбеник Турака на даље владао окрњеном земљом. Управо то је 1388. г. задесило истог владара.¹⁰⁶⁴ Константин је свакако деловао против источног суседа и допринео нестанку Трновске Бугарске.¹⁰⁶⁵

Изнето је да је Константин био у лошим односима са северним суседима као турски вазал, уз претпоставку да је користио њихову помоћ против кнеза Лазара и Вука Бранковића.¹⁰⁶⁶ Снаге вазала из слива Вардара су морале непосредно да учествују у освајању Скопља 1392. г. Ехо тог супарништва као да је доспео до

¹⁰⁵⁹ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 126. Уп. М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 23; Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 311.

¹⁰⁶⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 151-152, 174-177. Уп стр. 259 овог рада.

¹⁰⁶¹ Исти, *Југозападните бугарски земи*, 123. Нахије нису по правилу смениле жупе уз доследно подударање. В. С. Мишић, *Територијална организација Браничева*, 11-18.

¹⁰⁶² I. Đurđić, *Sumrak Vizantije*, 63 нап. 62.

¹⁰⁶³ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 70-71; Х. Матанов, *Княжеството*, 173.

¹⁰⁶⁴ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 80.

¹⁰⁶⁵ Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 171.

¹⁰⁶⁶ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 125. Уп. С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 53.

Халкокондила.¹⁰⁶⁷ Тиме је објашњена и чињеница да су сви турски извори ретко сагласни и да Кратово смештају у Лазареву земљу. Требало би да је овај искористио вазални положај свог јужног суседа и у освит Косовске битке заузео Кратово. Војнички ослабљена Србија није могла дуго да задржи овај важан рудник, тако да га је поново надзирао Константин.¹⁰⁶⁸ Узимало се да се овај чак ширио и на рачун северних суседа, што, ипак, није посведочено изворима.¹⁰⁶⁹ Заправо једина вест која говори да је са турске стране било којем од непосредних наследника Мрњавчевића стизала помоћ долази од Орбина, који зна да се Марко ослањао на турску помоћ у борбама око Костура. У светлу свега изнетог, ово би могло да буде и тачно, али мањкају подаци којима би се ова вест ставила у стваран оквир.¹⁰⁷⁰

Талас приклањања победносним Турцима није захватио само све мање и слабије државице. Уситњавање понегде иде дотле да и њихови делови постају вазали. Ако се радило о крупнијим феудалцима, они би тим поступком повећавали углед у односу на сизерена и своје средину уопште, стварајући за себе и своју породицу читав низ нових прилика за даље уздизање. Ако се упореди касније стање, у Босни притом нису морали формално да напусте државне оквире, али би најкрупнији и поред тога стицали суштинску самосталност. У јужним пределима државне традиције су биле другачије, па је исход вероватно био драстичнији и неповољнији за сизерена.¹⁰⁷¹ Мисли се на кесара Угљешу Влатковића и жупана Андрију Гропу. Важно је приметити да вероватно у први мах, па ни много година након Марице, на српском југу није било простора за овакав вид уситњавања. Поново боље проучена турска политика надомешта мањак писаних трагова. Протекла је скоро деценија од Косовског слома, пре него што се на османски миг ускомешала крупна Стефанова властела. Због тога се овде прихата став да пре 1389. г. уздржани и релативно сношљив притисак на вазале Турцима још није дозвољавао политику растакања поседа својих вазала коришћењем недостатака у феудалној структури њихове државне управе.

¹⁰⁶⁷ Х. Матанов, *Княжеството*, 151.

¹⁰⁶⁸ *Исто*, 140.

¹⁰⁶⁹ Ђ. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 62 нап. 63, са старијом литературом; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 144.

¹⁰⁷⁰ Н. Матанов - Р. Займова, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 60; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 143.

¹⁰⁷¹ С. Ћирковић, *Русашка господа*, 306-316.

Деобе као нужност или потребу су прихватили и играчи са много мање политичког утицаја. Суочени са изненадним продором непријатељских коњаника, становници тајанственог Сарујара су на тај начин избегли даља разарања.¹⁰⁷² Слично преноси Ашик-паша Заде када говори о Тимурташомом нападу на Битољ.¹⁰⁷³ Солун је стицајем околности имао посебан положај према Османлијама.¹⁰⁷⁴ Из њега чак 1389. г. потичу Турци најамници.¹⁰⁷⁵ Формално и даље у оквирима царства, савладарство Јована VII Палеолога у Селимврији савремени истраживачи су оценили као суштинско турско вазалство.¹⁰⁷⁶ Слично важи и за бројне угледне црквене установе, које су наступале самостално како би обезбедиле повластице и стекле основну безбедност. При томе, односиле су се не само на црквену зграду и пратеће објекте, већ су се преносиле и на њихова богата властелинства над којима су духовне старешине имале управну и судску власт, допуњујући својим надлежностима управна овлашћења световних органа. Већ након првих напада Светогорци су правилно оценили новонастале прилике. У оквирима ослабљене Византије изгледа да је и Атос плаћао харач, што је његове становнике заштитило од Османлија, али не и од других пљачкаша. Међутим, када се Манојло 1382. г. одметнуо, морали су одвојено, мимо државних власти, да се потчине Турцима.¹⁰⁷⁷ Иначе, верује се да су легенде о раном и добровољном приклањању иноверцима настајале много касније како би се њихови творци заштитили од представника власти већ чврсто укорене турске државе. То је извесно за Дубровчане, а нешто мање и за неке друге уживаоце повластица.¹⁰⁷⁸ Можда им треба придружити и дванаесточлану берску породицу Харитопулос. Током XVI в. настало је више турских аката о њиховим великим повластицама, а један садржи јасну напомену да је њихов предак Јоанис 1448-1449. г. помогао у

¹⁰⁷² А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153.

¹⁰⁷³ К. Ациевски, *Пелагонија*, 271.

¹⁰⁷⁴ Види нап. 973 овог рада. Уп. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 152-156; М. Спремић, *Харач Солуна*, 187-195, посебно 191, где се преноси стање с краја претходног столећа.

¹⁰⁷⁵ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 270.

¹⁰⁷⁶ М. Спремић, *Харач Солуна*, 187-195, посебно 192. нап. 27; Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 352, као и нап. 990 овог рада. О овом граду В. С. Мешановић, *Последњи век*, 259-265.

¹⁰⁷⁷ В. Кораћ, *Света Гора*, 171; А. Фотић, *Пад Свете Горе*, 107-108.

¹⁰⁷⁸ А. Фотић, *Пад Свете Горе*, 108-109; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220 нап. 29; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 90-91. За неповерење према Светогорцима у каснијим турским хроникама. В. А. Матковски – Ќ. Аручи, *Извадоци од две турски хронике*, 242-243.

освајању Бера. Да датум не збуњује, овај догађај је одређен у много раније време, све би се потаман уклопило.¹⁰⁷⁹

У манастиру св. Јована Претече на Маникејској гори код Сера чувао се ферман Мурата I датиран између 27. децембра 1372. и 5. јануара 1373. г. Занимљивост, колико и потешкоћу, у тумачењу представља да је издат убрзо након успостављања византијске власти. Оспорено је, па изгледа, поново довољно оснажено његово изједначавање са „црквом” Маргарита више млађих турских докумената.¹⁰⁸⁰ Осим тога, Султан Бајазит је издао светогорском манастиру св. Павла оризму, негде се сматра једином сачуваном тугром овог владара. Иако је тешко оштећена, чита се име овог владара и поседи које је раније приложио Балдовин Багаш. Касније су настали потврдни документи Сулејмана Челебије и његовог сина Орхана из 1412. г.¹⁰⁸¹ Овакви случајеви објашњавају зашто су након 1402. г. цареви Ромеја бранили Светогорцима да се потчињавају Турцима, који су вешто успевали да за себе вежу поданике својих вазала и тако их додатно ослабе.¹⁰⁸² Није чудно да се већ 1392. г. датовање врши по Бајазиту.¹⁰⁸³ Слично је почетком XV в. један други писар, поданик кнеза Стефана, време настанка свог дела одређује по годинама владавине истог турског цара.¹⁰⁸⁴ У овом светлу већ споменута епизода са мелнишким манастиром баца другачију сенку.

Може се узети да се на турском двору пажљиво мерио готово сваки корак подложника, али и да није мањкало људи различитог социјалног положаја спремних да им у томе изађу у сусрет. Поново је траг о раширености оваквих односа оставио Константин Филозоф у сажетом опису стања у Србији 1398. г. Са које стране, ако не са кнежевог двора, су до Једрена стигли извештаји о прикривеним додирима са Угрима. У крајњој мери ишло се и много даље. Отуда у

¹⁰⁷⁹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 8 нап. 10.

¹⁰⁸⁰ Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене*, 179; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220 нап. 29; Р. Радић, *Време Јована V*, 383; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 114-117. А. Стојановски, *Серскиот манастир Маргарит*, 234-242. На однос Турака према Маргаритовом манастиру осврт и у: Р. Тричковић, *Српска црква*, 73. Реч је о ферману Мехмеда од 25. децембра I 1419. г. где се позива на сличне акте Бајазита и Мурата I, те документ крајишника Исхака-бега из 1434. г. У краћем изводу Р. Тричковић набраја се и црква св. Анастасије, поменута и у пописима које је обрадио А. Стојановски. Ово питање заслужује додатну пажњу.

¹⁰⁸¹ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 149-150. Уп. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 10 нап. 18.

¹⁰⁸² Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220 нап. 29.

¹⁰⁸³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 18 бр. 6085.

¹⁰⁸⁴ Исти, *Стари српски записи и натписи*, књига I, 66 бр. 208. Слично и у: Исти, *Стари српски записи и натписи IV*, 20 бр. 6104.

посмртном слову намењеном брату деспоту Теодору Манојло Палеолог јадикуже да су становници Мореје сами позвали и пустили Турке преко неприступачног Коринта.¹⁰⁸⁵ Његови ватрени и реторски срочени говори становницима Солуна, где је насупрот ропства стављао слободу, нису били довољни порив да далеки потомци Филипа и Александра Македонског, како су том приликом названи, са више воље и преданости наставе отпор. Још речитији Димитрије Кидон је током те преписке сликовито закључио да искуство доброг лекара не вреди ако сами болесници нису вољни да се лече.¹⁰⁸⁶

Из свега реченог јасно је да је испуњавање вазалне службе морало бити тешко у сваком смислу. Упркос привидној трпељивости, међу Турцима се на овакве поданике ипак гледало са мало истинског поштовања, највише с обзиром на верске разлике.¹⁰⁸⁷ То се види из стихова тадашњег дворског песника Ахмедија: „Кад он (Мурат хан) узме и освоји Рум, # његове господаре (бегове) учини својим робовима. # На крају крајева освоји га жеља [покорити] и Лаза”.¹⁰⁸⁸ И сами поданици понижених хришћанских владара су своје суверене неретко видели као робове.¹⁰⁸⁹ По је исказивано и у блажем облику, те се примећивало како су Турци од 1377. г. постали арогантни према својим „савезницима”.¹⁰⁹⁰ Исход непосредних покосовских догађаја Константин Филозоф је лаконски свео: „И од тада би поробљена српска земља [...]”.¹⁰⁹¹ Обавештеност хришћанског запада није увек била примерена, али у већ разматраном писму папе Гргура XI стоји да је положај василевса тежи од уобичајног вазалства, односно да су: „[...] скоро сасвим допали у њихове руке [...]”.¹⁰⁹² Шта онда рећи за осталу хришћанску господу која није била опасана дугим зидинама Цариграда? Тамошњи владар, а супруг Јелене Драгаш, је преписком са Димитријем Кидоном овековечио страшну моралну недоумицу која је разједала многе његове

¹⁰⁸⁵ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 117. Сличан пример и у: Р. Радић, *Време Јована V*, 290.

¹⁰⁸⁶ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 73-75; Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 45.

¹⁰⁸⁷ Једна скица пренета у: Р. Радић, *Страх у позној Византији*, 221-223. Другачије виђење у: Н. Inaldzik, *Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom 3-4 (1952-195), 23-53.

¹⁰⁸⁸ А. Олеснишки, *Турски извори о Косовском боју*, 61.

¹⁰⁸⁹ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 112.

¹⁰⁹⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 61.

¹⁰⁹¹ *Константин Филозоф*, 86 (Д. Богдановић).

¹⁰⁹² Види нап. 844 овог рада, као и: Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 40-41.

савременике у сличном положају. Свесни своје немоћи били су присиљени да ратују против својих најискренијих уверења, што је у његовом случају била нека врста срачунатог политичког програма све до 1393. г.¹⁰⁹³ И писац житија Стефана Лазаревића је осетио потребу да објасни не баш похвални поступак свог јунака, те правдајућим тоном износи: „[...] да би било спасено христоименито стадо од вукова, који су га клали”.¹⁰⁹⁴ Слични услови као код овог писца изнети су и у Бугарској анонимној хроници, односно Хроници монаха Моксе.¹⁰⁹⁵ Некако у исто време, негде у суседној Бугарској, свештеници су читали имена феудалаца палих за истинску и православну веру, што је морало да врши додатни морални притисак средине.¹⁰⁹⁶ Он је заиста постојао и сваки озбиљнији владар је морао у извесној мери да води и о томе рачуна. На почетку Манојловог одметништва, мањи успеси у солунском залеђу су одјекнули у остацима стешњеног Царства несразмерно њиховој стварној тежини. Као да су само то хтели да чују, пут егејске луке су похрили многи незадовољници, чиме су додатно оспорили политику Јована V засновану на доследном удовољавању.

Вероватно су полусамостални владари са мање или више спремности углавном трпели бројне недаће мрачне епохе живећи у очекивању великог преокрета. Један такав војни окршај је привидно избацио Турке у први план, па зашто неки сличан догађај не би довео до њиховог слома. Године 1389. изгледы Срба на Косову нису били мали, што је можда подстакло Бугаре да се мало пре тога побуне. Од 1393. г. послушност је још једном отказао и Манојло II Палеолог, овај пут као легитимни владар. Из Бајазитовог табора са реке Спархеј у Тесали се тада извукао и Теодор Палеолог, након што је емир потпуно променио став према владајућим Палеолозима.¹⁰⁹⁷ Број Бајазитових послушника се брзо осипао било освајањима, било њиховим одметањем. Већ следећег лета, на Никополу, део балканских владара, а посебно Вук Бранковић, је рачунао на победу крсташа. Насупрот њему, његов стриц Стефан се у том случају није надао ничем добром за себе. Вазали из јужних српских земаља се од кнеза разликују у томе што нису

¹⁰⁹³ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 86, 87.

¹⁰⁹⁴ *Константин Филозоф*, 86 (Д. Богдановић). Уп. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 233.

¹⁰⁹⁵ *Българската анонимна хроника*, 71 (Ив. Тютюнджиев); Исти, Тютюнджиев, *Българската анонимна хроника*, 89-90.

¹⁰⁹⁶ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 81.

¹⁰⁹⁷ *Исто*, 87; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 116 -117, 119, као и нап. 959 овог рада.

доживели привремени турски слом, догађај који је омогућио вишедеценијски продужетак државности на северу поново ојачалих српских земаља. Политика ишчекивања није била без основа, посебно што друге могућности нису биле изгледне. По томе би били јако слични Манојлу II Палеологу коме је требало пуно времена да се одрекне туркофилске политике, у коју је дуго гајио наду.¹⁰⁹⁸ При томе их је дуго уљуљкивало и привидно сношљиво стање где је под Муратом највећи део Балкана избегао непосредну турску власт и поред њихове војне надмоћи. Условно речено, гледано из њихове личне визуре ово опредељење је било успешно. За Маркова и Константинова живота њихове земље су још некако опстајале, тако да ова велележна господа није доживела потпун расап својих држава. Избегли су злу судбину која је задесила више њихових савременика. Ово је, међутим, била слаба утеха њиховим поданицима који су дошли под власт страног народа другачије вере.

¹⁰⁹⁸ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 34 нап. 81, где у једном писму износи смернице оваквог опредељења, али и очекивање да ће се прилике променити на боље једино Божјом вољом.

ОДНОСИ СА СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

Турски вазали су остваривали и додире са својим суседима, као и са удаљеним политичким и верским средиштима. Облици успостављених веза су зависили од многобројних политичких, црквених и идеолошких утицаја. Без обзира на њихову природу, остваривани су у оквирима уобичајним за позни средњи век на југоистоку Европе. Склапани су савези, што је често било праћено женидбом синова или удајом ћерки, вечитом родитељском бригом, или нешто даљих сродника. Истицана су и права на државни суверенитет над пољуљаним балканским државама. Тежило се и повећању престижа у најугледнијим духовним средиштима, као што су Цариград или Света Гора. Све ове, као и друге ненабројане мере, требало је да ојачају поједине хришћанске државе и обезбеде им напредак.

За самосталне државе настале на темељима Српског царства односи са суседним државама сличног порекла се стављају у први план. Пошто су све биле под скиптром Стефана Душана, у њима су скоро истоветно поимане државне традиције у најширем смислу. Додуше, наслеђене су и регионалне разлике, до краја непревазиђене ни у раздобљу пуног јединства. Затечени су и бројни лични и породични односи, а бележе се велике територијалне промене. То најпре важи за односе између две проучаване територије. Одавно је примећено како, заправо, нема расположивих извора који би говорили о филијацији, везама између Мрњавчевића и Драгаша, „[...] изузев можда простора који покривају државе једних и других”.¹⁰⁹⁹ Доказива је међусобна упућеност једино споредних огранака ове две породице, без тежих последица на политички ток.¹¹⁰⁰ Оно „можда” и није тако мало јер упућује да су односи између две породице морали бити оптерећени дугогодишњим међусобним супарништвом. Укратко, Вукашин је са неповерењем гледао на блиске Урошеве сроднике. Правне норме су Драгаше ипак заштитиле од уништења. Након Марице, Марко је био номинални наследник свог стрица. Облик

¹⁰⁹⁹ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 159 нап. 88. Немогућа поставка изнета у: П. Срећковић, „Царица“ *Јевдокија* и „деспот“ *Дејан*, Гласник СУД 57 (1884), 118.

¹¹⁰⁰ *Црна Гора у доба обласних господара*, ИЦГ, 55-56 (С. Ћирковић); И. Ђурић, *Јевдокија Комнина*, 269 нап. 37.

поделе власти, где је деспот само површно признавао краљево првенство, више је погодовао Јовану Драгашу јер је попунио политичку празнину на већини тих поседа. Запоседање слива Црне Реке, надамак матичне земље краља Марка, засновало је претпоставку о међусобно неусклађеним односима. Надаље није упутно замишљати размере њихових размирица осим што је већ једном наглашена велика улога властеле у таквом политичком развоју.

Тек неких четврт столећа од смрти двојице владара Константин Филозоф их осликава у поверљивом разговору о најличнијим политичким уверењима.¹¹⁰¹ Као да су суседи у међувремену изгладнили све своје неспоразуме са почетка владавине. Упркос очигледном легендарном тону ова анегдота, ради повећања поверења, као да је стављена у историјски стваран оквир. Треба веровати да је у време њеног записивања на деспотовом двору још било живо сећање на опште прилике од пре четрдесетак година. Представа двојице моћника, наводних побратима, који безпоговорно обијају прашњаве друмове, се урезала у народно памћење.¹¹⁰² Као да су Милош, или пак Реља, касније заменили изворну личност, Константина Драгаша, коме је заиста пристајао епитет „царско грло”. Такође, можда је ту заиста описан њихов поход на Ровине.¹¹⁰³ Као да је под окриљем освајача већ крајем XIV в. отпочео својеврстан *рах турса*, где су и најгори непријатељи били присиљени да јашу један поред другог. При истеку века у сличном положају нашли су се готово сви владари који су држали делове Душанове царевине. Њихови преци су се сакупљали на дворовима Немањића или српским државним саборима, а сада на позив страног емира.

Двојица владара, а самим тим и њихови најближи, су изгледа изградили какво такво међусобно поверење. Недавно је од вишевековног талоба очишћено пет репрезентативних икона из Св. Димитрија у Сушици. Насликане су руком најбољих мајстора из цариградских радионица око 1400. г., или током прве деценије XV в. Једна је Претечина, чији култ је посебно негован у престоном храму, са посветом Светом Јовану. Овај манастир је уживао посебну пажњу српских владара из рода Немањића, али и тадашњег владарског пара.

¹¹⁰¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 142-143, 149-150.

¹¹⁰² Ј. Хаци-Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 42-43; Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 146.

¹¹⁰³ И. Златковић, *Епска биографија*, 88 нап. 209, а поводом песме *Марко Краљевић и вила*.

Српкиња Јелена се отрошила да би се у том храму давао годишњи помен сенима њеног покојног оца. Како је истог дана погинуо и краљ Марко, смело се претпоставило да је иста царица и у Св. Димитрију распиривала сећање на родитеља. Писани траг те жеље је ишчезао, али су остале прекрасне иконе.¹¹⁰⁴ Сама за себе ова замисао је одржива, али неке друге могућности слабе њену постојаност.¹¹⁰⁵

Драгаши су у погледу поседа испрва заостајали само за Николом Алтомановићем, чија земља је, пак, била оскуднија. Такав расплет је додатно подстицало и блиско сродство са Немањићима, што је најочитије исказивано Јовановом деспотском титулом. Често је навођено да су Драгаши као обласни господари сами истицали то сродство. Прихватљив је и другачији след, где је управо блискост са потомцима Светог Симеона много помогла њиховом поновном уздизању. Јован је тако привлачио остале моћнике, не полазећи само од несумњиве феудалне моћи и личне војне спретности. Државне традиције обојене немањићким тоном су биле веома јаке и могуће је да је Јован кратко време наступао као њихов обновитељ, те и као Урошев заштитник.¹¹⁰⁶ Испречили су им се други великаши, чиме су Драгаши постали само обласни господари. Сви скупа првних месеци, ни наредних година суштински не одступају од српске државне идеје. Друга је ствар што су, покретани најпре личним потребама, расточили државу тако да се више никада не окупи у потпуности. Такво стање је убрзо условило и промене у идеолошком деловању, али међу Драгашима никада није напуштано основно полазиште, тј. блискост са Немањићима. Убрзо су постали свесни да су крајњи дometи њихове политике ограничени. Повеља из 1379. г., где је Константин интитулисан као господар Срба и Подунавља, им неочекивано даје много већи значај. Заправо, сви делови овог потписа подлежу сумњи. Те године је кнез Лазар унео у своју владарску номенклатуру део везан за велику реку. Немаром Хиландарца Никандора у XIX в. Дејановићу је приписан несразмеран утицај у српским земљама.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁴ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 53-54.

¹¹⁰⁵ О једној другој могућности В. стр. 255 овог рада.

¹¹⁰⁶ Удовица царица Јелена је можда сахрањена у Матејчи који је припао Драгашима.

¹¹⁰⁷ I. Đurđić, *Sumrak Vizantije*, 63 нап. 62; М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 307-308; Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, Хиландарски зборник 12 (2008), 72 нап. 11; *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир*, 106-107 (С. Бојанин). Остављен простор да се

На друго место долазе државе са српским обележјима које су се највише истакле у очувању остатака српске државности. Ово супарништво обележавају велике мене, често праћене великим војним окршајима. Тек 1379. г. на прво место избија кнез Лазар. Врх Српске цркве је једва дочекао поуздан ослонац на јаку световну власт. Под новоизабраним Спиридоном издашно је идеолошки помагала ранијег Душановог великаша.¹¹⁰⁸ Са овом променом се морало рачунати и на југу. Отуда се са пуно поуздања прихвата тврдња: „Уздизање кнеза Лазара и његово старешинство нису оспоравали ни Вук Бранковић ни Ђурађ II Страцимировић, па су из разумљивих разлога поштовали и његову владарску титулатуру. Одмах треба приметити да су његову титулатуру уважавали и Балша II Балшић, а вероватно и Ђурађ I Балшић, затим деспот Јован Драгаш и његов брат господин Константин. Нико од ових обласних господара није унео у своју титулатуру да је „господин Срба”, нити је испред свог имена имена или владарског достојанства додавао титуларно име „Стефан”. Ово последње нису могли да учине без санкционисања Српске цркве, док би за уношење „Срба” било неопходно да владају највећим делом српских земаља, што се опет није догодило”. Једино је краљ Твртко одмах после крунисања (1377), а пре кнеза Лазара, добио име „Стефан” и ставио „Србе” на прво место у својој владарској титулатури.¹¹⁰⁹ Ове велике промене на северу се отприлике подударaju са сменом првенства у дому Драгаша.¹¹¹⁰ Остаје питање да ли је и нестанак старијег и искуснијег деспота Јована, поред других утицаја, додатно размахнуо кнежеве тежње.

Вазалство Драгаша и краља Марка је несумњиво умањивало њихов значај у остатку српских земаља. Потврда се назире у покосовском спису једног добро обавештеног савременика. У *Повесном слову О кнезу Лазару* српског патријарха Данила II се каже: „[...] **Ѧморать вьстаеть и повоевавь и прѣеть вьсѣхъ грчьскихъ(ь) земль и вьсе повинѦ не малѣ вьсточные страны и къ западѦ мнѡгихъ(ь) земль прилежѣщихъ(ь) и мнѡгихъ(х) же ц(а)рь и сьмодрьжць, повинѦ и**

снага Константина Драгаша на неки начин осетила у Подунављу у: Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 194-195.

¹¹⁰⁸ И поред великог ауторитета аутора није опстао став да услед слабе изворне подлоге сазнања о кнезу као „самодршцу“ постоје само од краја седме деценије. В. Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, 136.

¹¹⁰⁹ М. Благојевић - Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, 251.

¹¹¹⁰ Види стр. 283 овог рада, као и Х. Матанов, *Княжеството*, 150-151.

под(ь) рѣкѣ свою покори [...] ¹¹¹¹ Изрази западна и источна страна су били чести у црквеним и осталим списима, али неретко је западна страна изједначавана са српским земљама. ¹¹¹² Дакле, око 1392. г. или нешто касније, турски вазали су с правом сматрани неслободним. То је последица брзог покорвања иноверцима и окретање против сународника. У сенци Лазаревог косовског мучеништва напади на српски „логор“ госпде са југа нису се опраштали у већ понародњеним виђењима косовског сукоба. ¹¹¹³ По савременој оцени вазално стање је срозало кнеза Стефана на раван краља Марка. ¹¹¹⁴ Међутим, претерана је оцена да је након Косова Константин Драгаш био најизразитији представник Срба. ¹¹¹⁵

Недуго после нестанка ове генерације обласних господара настали су њихови смушени описи. У рукописима Р и А *Јаничаревих успомена* глава XVII је допуњена наводним Бајазитовим ратом против: „[...] Марка, бугарскога кнеза, светећи се за смрт свога оца. Јер је овај кнез помагао у борби кнезу Лазару. И дошао је на оно исто поље на којем је његов отац Мурат био убијен. И ту је бугарскога кнеза са читавом бугарском и српском војском поразио и убио. Онда је лета господњег 1376, прешавши босанску земљу, (стигао) у Угарску, и албанску земљу и Влашку, па је ратујући много робља и људи изгнао у Турску земљу”. Опште прилике су свакако покосовске, али се ту „кнез” Марко никако не уклапа. Изгледа да се овде хтело рећи да султан никада не опрашта неверу и да је казна за непослушност стигла баш на месту издаје. ¹¹¹⁶ Овакве грешке показују брзину повлачења историјског памћења пред скаскама и народним домишљањем. И други списи у сличном маниру приказују сарадњу два двора. ¹¹¹⁷ Троношки летопис, са друге стране, иде у другу крајњост и приказује њихову крајњу непомирљивост. ¹¹¹⁸ Халкокондил тврди да су Драгаши ратовали са Арбанасима и Србима, а код Орбина последње је претворено у Бугари. ¹¹¹⁹ И ово указује на њихову малу корисност.

¹¹¹¹ В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 88. Уп. С. Ђирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 50.

¹¹¹² В. Алексић, *Византија - држава и народ*, 552-560.

¹¹¹³ *Прича о боју косовском*, 42 (Ст. Новаковић).

¹¹¹⁴ М. Шуица, *Моравска Србија на крају XIV века*, 44.

¹¹¹⁵ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 24.

¹¹¹⁶ *Јаничареве успомене*, 80-81 (превео Ђ. Живановић).

¹¹¹⁷ М. Динић, *Жан Фроасар*, 363. В. стр. 169 овог рада.

¹¹¹⁸ Ј. Шафарик, *Натпис на цркви*, 188-189.

¹¹¹⁹ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 182; Исти, *Княжеството*, 151.

Дипломатски односи су текли уходано и због напора посланика. Јуније Соркочевих је био у пратњи Јована Драгаша да би 1380. г. био у близини кнеза Лазара, Вука Бранковића и српског патријарха у Пећи.¹¹²⁰ О чему се тада све преговарало остаје вечита тајна, али се код окретног Дубровчанина свакако занимало за прилике код суседа. Угледни Светогорци су радо виђани на дворовима српске господе. Тако је Кирил, као старешина Лавре Светог Атанасија спомиње се између фебруара 1374. и јула 1378. г., боравио на двору кнеза Лазара у пратњи његове најистакнутије господе, док га је деспот Тома ословљавао са: „оцем нашег царства”.¹¹²¹ Хиландар је свакако био најјача спона преко које су ишле разгранате везе у расточеном царству. Било је то стециште искусних монаха, али и прибешисте велике властеле. Ту је имао утицаја и старац Исаија, који је ипак био ближи Светом Панталејмону.¹¹²²

Драгаши и кнез Лазар су некако истовремено били широке руке према Русику. Ту је дуго обитавао и старац Исаија, родом из Лазаревог Липљана. Ту су, изгледа, и Драгаши себи обезбедили уточиште у нужди. Све их је повезивало друго ктиторство првог српског цара над овом киновијом. О старцу Исаји као спони између два двора ће бити још речи.¹¹²³ Као да је сећање на очеве везе са овом братијом нагнало Јелену Драгаш да подстакне свог мужа и византијског автократора да између октобра 1406. и јуна 1407. г. руској браћи дарује скромна имања на Лемносу. У повељи се додатно истиче да је Стефан Лазаревић рођак ромејске царице.¹¹²⁴ У време блискости два двора сетило се натегнуте крвне повезаности између две Немањићке, супруге кнеза Лазара и деспота Дејана. С тим у вези, сродство Бранковића и Палеолога је наговештено када се помишљало на женидбу Константина XI Маром Бранковић. Очекивао се отпор цркве услед блиске сродности, али није јасно како је оно

¹¹²⁰ Пећ, *Лексикон градова*, 212 (М. Антоновић). В. стр. 33 и 600 овог рада.

¹¹²¹ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 222.

¹¹²² Наложено је писање једне књиге. В. архимандрит Леонид, *Словенско-српска књижевница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и св. Павлу*, Гласник СУД 44 (1877), 237.

¹¹²³ Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије*, 222; *Писац и преводилац инок Исаија* (Ђ. Трифуновић); В. Кораћ, *Света Гора*, 76-81, 131, 172, 173, 174, 175; С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 61.

¹¹²⁴ *Actes de Saint Pantéléémon*, Paris 1982, 118-120 (Р. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković). Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 196, 265.

остваривано.¹¹²⁵ Тешко да се мислило на младожењино порекло од Лазареве ћерке Маре и сродство са Стефаном како га је наглашавала Јелена Драгаш.

На Лазарево деловање надовезује се излагање о његовом зету, чији поседи су избијали на северне границе две држава из слива Вардара. Марко и Вук Бранковић су се по свему судећи јако добро лично познавали. Краљева рано преминула тетка је била удата за Вуковог најстаријег брата Николу Радоњу. Монах Роман, односно великосхимник Герасим неуморно је деловао на релацији српске земље–Света Гора због чега је био упућен у суштину политичке збиље. Примамљиво звучи да је на пропутовањима свраћао на двор краља или Драгаша. Иначе, Милицу је походио непосредно након што се Вук Бранковић окренуо против Лазаревића.¹¹²⁶ Извесно да се разговори нису завршили на разматрању правних радњи за хиландарске поседе.

Родбинске везе, посебно оне из прошлих дана, нису биле препрека за сукобљавања, па се тако Вуку приписује заслуга за отимање Скопља. Освајање овог града се објашњава и чињеницом да тај град можда није био једини породични посед јужно од Шаре. Гргур Бранковић се поистовећује са истоименом личношћу која је у доба краља Вукашина држала Полог, жупу суседном престолом Скопљу. У том случају напад није морао да дође искључиво из правца Качаничке клисуре, а померање границе би се могло ставити ближе Маричкој бици.¹¹²⁷ Марков први брак није био чврст, па је као самосталан владар ступио у везу, а вероватно и у други брак, са извесном Теодором. У летописној белешци, једином извору о овим догађајима, насталој „у дане благоверног краља Марка” означена је као Гргуорова жена.¹¹²⁸ Распрострањено је мишљење да је у питању била сапутница сина Бранка Младеновића.¹¹²⁹ Томе у прилог иде више ствари. Писац белешке, пишући у Калуђерцу у Поречу, као да је мислио на блиске, свима добро познате особе, за које није било потребно додатно појашњење. У том кругу су вероватно добро познавали прилике у нешто севернијој жупи, можда под

¹¹²⁵ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 261, 266.

¹¹²⁶ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 35 нап. 121.

¹¹²⁷ Као коначна ствар пренето у: Т. Томоски, *Средновековни градови во Полог*, Македонија низ вековите, 129 нап. 1. Против ове просопографске белешке у: М. Шуица, *Немирно доба*, 38.

¹¹²⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 59 бр. 189. Уп. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 158.

¹¹²⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 21, 23; Исти, *Бранковићи и Света Гора*, 82, 84; М. Шуица, *О кесару Гргуру*, 172; Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, табла 17 (Бранковићи); Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 158. нап. 138.

једним од Бранковића. Међутим, откуда Марку приступ супрузи моћног властелина који му након 1371. г. вероватно није био потчињен. Разлог више да се почетак и овог Марковог брака, баш као и у новијим радовима, стави у предмарички период. У њима се брак са Хлапеновом Јеленом упркос настојањима господара Бера и Водена, коначно распао до 1374-1375. г. То за собом повлачи да се веза са Теодором такође морала окончати много пре тога.¹¹³⁰ Скреће се пажња и на то да је Јелена описана као првовенчана, тј. да је брак са Теодором био законит, што није било могуће поред живог супруга.¹¹³¹ Ово је важно јер се поставља питање да ли је нешто пре 1371., или те године, Гргур већ био ожењен. Изгледа да је то било могуће пошто је његов старији брат већ око 1364. г. изгубио две ћеркице, а нешто млађи брат Вук оженио око 1371. г. Охридски портрети из 1364-1365. г. двојицу најмлађих Бранкових синова приказују као јако младе личности без животних сапутница.¹¹³²

Последњи докази ипак нису довољни да се прихвати идеја да је Марко преотео супругу водећег српског феудалца. Пре ће бити супротно, из следећих разлога. Краљ Вукашин је у година пред смрт још био далеко од завршетка свог великог политичког прегнућа, што је много зависило од подршке велможа. Развргавање брака Гргура моћних Бранковића било би опасно и неповољно би одјекнуло у патријархалном и религиозном друштву, увек забринутом за свој положај према владару. Да ствар буде гора, Марко би у том случају преотео супругу брата његовог бившег тече, а мисли се на везу између Николе Радоње и Јелене, Вукашинове рођене сестре. Вукашинова брачна политика је била промишљења и подлога његовог успеха, а не авантуристичка.

Чак и једини сигуран доступан податак о супрузи средњег Бранковића говори да она вероватно није упућена Радославу Хлапену. У Дубровнику је 1398. г. дељено наслеђе Војиславе, зване и Теодора, а сестре Вука Бранковића. Била је удата за Ђорђа Топију, па је за њом остала раскошна круна и неколико драгоцених предмета. Након „расапа” Вука 1396. г. и његови наследници сведени су на баштинске поседе, чиме је некада богата породица изгубила већи део

¹¹³⁰ Исто, 158-159.

¹¹³¹ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 158 нап. 139. Означена је и као љубавница. В. К. Лиречек, *Историја Срба II*, 259.

¹¹³² Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 122-124.

имовине и прихода. У још горем положају су се нашли њихови сродници, а нешто извеснију будућност је могла да им обезбеди споменута заоставштина. У његовој подели је настојала да учествује, означена као *notabili domina Theodora*, *uxore condam domini Gregorii Branchouich*. Њени представници у Дубровнику су заправо деловали сагласно са вољом осталих чланова породице, пошто су пре тога међусобно пренели пуномоћја једно на друго. Ово упућује да Гргурова удовица вероватно није била близу Маре и њене деце, али не и да је у потпуности прекинула односе са њима.¹¹³³ Чини се да тако недолична особа не би могла да полаже било какво право на имовину покојног мужа. Посебно је важно што је у цитираном дубровачком акту изричито означена као његова удовица, што наговештава да је у тренутку његове смрти била његова пуноправна, а не бивша, жена.

Вредне су и вести из нешто каснијег раздобља о делатности најстаријег Бранковића. Монах Роман, односно великосхимник Герасим је, између осталог, допринео обнови манастира св. Павла на Светој Гори. О храму су се за његова живота, али и много касније издашно старали и потоњи Бранковићи. У овом послу Герасиму је пуно помогао и Арсеније. Уз посредовање овог старца, Никола Балдовин Багаш је 1385. г. Светом Павлу чак поклонио воденски храм Богородице Месонисиотисе, велику задужбину Николиног таста Хлапена.¹¹³⁴ У опису Маркових брачних неприлика назире се Хлапеново неповерење према свом зету због чега је тајанствена Теодора постала талац господара Бера и Водена. Ако се у њој препозна непоуздана супруга Гргура Бранковића, две породице би суштински биле дубоко завађене. Тешко да су два политичка средишта уз овакве размирице касније остварила тако блиску личну сарадњу. Двојица угледних монаха су се могла упознати на владарском двору и тамо присутних Мрњавчевића. Радоња је био ожећен њиховом сестром, а Арсеније присан са Николом Балдовином, који је једно време био шурак краља Марка.

Уосталом, чини се да до сада није разматрана жена угледног кесара Гргура. Његова биографија остаје прилично тајанствена, али свакако је обележио средину

¹¹³³ М. Динић, *Област Бранковића*, 163, 176-177; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 53-54. Извесна Марина из окружења краља Марка свакако није Мара Бранковић. В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233-234.

¹¹³⁴ О томе опширно у; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 125-171; М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 81-100.

XIV в. То одговара тону разматране белешке где је његов тајанствен имењак приказан као општепозната личност. Ако се реч „жена” протумачи пренесено као „удовица” избегао би се политички скандал-преотимање туђе супруге. Гргур је вероватно браком са даљом Немањићком стекао титулу. Вукашина би примамило да свог сина ожени са још једном споредном Немањићком када су избили у сам врх велележних.¹¹³⁵ Ни њихове године нису препрека јер је Марко свакако био стасао за брак много пре 1371. г., а и Теодора је могла бити доста млађа од свог првог изабраника. Додуше, другим браком није се стицало „царско” достојанство, али није га стекао ни Хлапен браком са удовицом кесара Прељуба. По овој смелој поставци први Марков брак са Јеленом није испунио сва лична очекивања, пре свега био је бездетан. Из тог разлога је прекинут и то у тренутку када му више није била потребна толико снажна подршка утицајног суседа са југа. Окренуо се другој жени, још вишег рода, али ни она није испунила његове наде у погледу наследника. У годинама после Марице обнова брака са Јеленом је за собом повлачила и благонаклоност Хлапеновог феудалног савеза са југа. Иначе, и народно предање Марков породичан живот не приказује складним.¹¹³⁶

Ту је и трећи Гргур, овога пута Павловић Шубић. Неименовани син краља Вукашина се имао 1370. г. оженити његовом ћерком. Помишљало се, наравно на Марка, али ће то пре бити неки његов млађи брат. За Босну се у народном предању највише везује Андрија. То је мање важно у односу да је Катаринин заштитник био босански бан Твртко I. Све ово је надзирао угарски двор, а коначни договор је на крају изостао због наводне верске недостојности младожење, како је приметио папа Урбан V.¹¹³⁷ Вероватна политичка позадина овог неоствареног прегнућа је била судбина Хума. Оружје за баново коначно учвршћивање у њему је био непоуздани жупан Санко Милтеновић. Тамошњи локални моћник је често мењао стране на истеку шесте деценије, да би између јула 1370. г. и јула 1372. г. погинуо у сукобу са источним суседом и повременим

¹¹³⁵ Кесари су били ближи сродници Немањића од Хлапена. В. М. Благојевић, *Државна управа*, 47 нап. 42.

¹¹³⁶ М. Д. Стефановић, *Непозната (заборављена) песма Јована Рајића о Марку Краљевићу и његовој жени*, Јован Рајић-живот и дело, Зборник радова, Београд 1997, 189-208 (уредник М. Фрајнд); М. Китевски, *Марко Крале*, 94-95.

¹¹³⁷ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 27; В. Ћоровић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, 134; S. Banović, *Око Kraljevića Marka*, 17- 18.

господарем, Николом Алтомановићем.¹¹³⁸ Изгледа да је краљ Срба хтео да искористи успех са Косова из 1369. г. и удруженим снагама са Босном једном за увек раскрсти са последњим знатним противником у земљи. Као да је мађарско покровитељство над Алтомановићем била главна препрека.

¹¹³⁸ С. Мишић, *Хумска земља*, 68-69.

ПРИЛИКЕ У ЈАДРАНСКОМ И ЈОНСКОМ ПРИМОРЈУ

Снагом својих државних територија и личним везама ојачаним разгранатим браковима, наследници територија Мрњавчевића су посредно били укључени и у догађаје са јадранског и јонског приморја. Спајала их је заједничка државна традиција. Међутим, поколење владара пре 1371. г. је имало више снаге да оствари много амбициозније политичке тежње. Преко Оливере Вукашин је уз себе везао Ђурђа I, најистакнутијег у том колону Балшића, и појачао свој утицај у Зети. Иначе, Страцимир Балшић није био ожењен Вукашиновом ћерком Милицом. Оливера се трајно везала за нове просторе и у неубицираном селу Лоренц, верује се да није било у скадарском крају, подигла цркву св. Марије. Од мужа је добила неопходну дозволу, а „из краљевине свог оца” довела је мајсторе. Користила је свој новац и мираз, тако да је над црквом и поседима задржала „патронатско право” за себе и своје потомке. Касније вести наговештавају да су овај храм даривали и њени родитељи. Наиме, током 1444. г. и даље се развлачио спор између Оливериних потомака и попа Ђинака који је у немирним временима од Млечана стекао право над храмом св. Марије. Тим поводом кнез и Камера Скадра упутили су Влади извештај у којем стоји да представници српске цркве тврде да су тај храм даривали не само „госпођа Оливера и њени родитељи”, већ и други господари Албаније. Последњи наводи нису били праћени повељама, па су стекли мало поверење у Млецима.¹¹³⁹

Не само то. Ако се суди по раширеном предању у околини Скадра, Мрњавчевићи нису у Приморју деловали само посредством Балшића, већ су донекле и непосредно утицали на развој политичких прилика.¹¹⁴⁰ Дубровчани су 1370. г. од краља, суштински новог владара, тражили да поштује сва њихова раније стечена права. Наглашено је да је Вукашин самостално издавао повеље: „[...] не само у земљи краљевства ми него, штавише, и у околним

¹¹³⁹ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 40; И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 22-23, 28. Порекло мајстора наговештава да је краљ Вукашин, такође, могао да буде приложник и да стекне део ктиторских права. Могуће је да је због тога, а пре као легитимни владар, овај храм садржао и његов лик. Међутим, нејасно је да ли је одобрење Ђурђа I задрало у домену владарског или породичног права. Оливера је могла споменути оца и мајку и у оснивачкој повељи, чак и да они нису имали удела у изградњи цркве св. Марије, како би истакла своје високо порекло.

¹¹⁴⁰ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 20-34.

поморским ми градовима, потврђивати законе и хрисовуље краљева и царева који су били пре краљевства ми [...]”.¹¹⁴¹ Тиме је наглашено да повеља комуни није преседан, већ уобичајна краљева надлежност, пошто је приметно одсуство цара. Основне предуслове испуњавају искључиво зетска урбана средишта. Од пре неку годину управне задатке у њима су прилично самостално извршавали Балшићи, али нит државног јединства још није до краја прекинута. Тим градовима и даље документе са законском снагом издаје владарева канцеларија. Садржај једне парнице је заведен у Котору, вероватно 1368. г., тако да је њено датирање делимично изведено по Вукашиновом краљевању. Незгода је што се ово место јавља само у једном од два каснија преписа.¹¹⁴²

Везе са Балшићима изгледа да су омогућиле краљу Вукашину да непосредно пре великог краха ојача свој утицај и у областима Валоне, Канине, Химаре и Берата. Чиниле су једну политичку целину, посебно откако их је Стефан Душан дао на управу свом шураку деспоту Јовану Комнину Асену. У време растакања државе пришао је другом припаднику царске породице и претенденту на престо, Симеону. Пре смрти 1366. г. постао је близак и Млечанима који су у његовим крајевима одавно имали своје интересе. Непосредни наследник валонског деспота био је његов брат, или син, севаст Александар. Његовим нестанком та породица могла је да рачуна само на Јованову ћерку Комнину. Обично се узимало да се она удала за Балшу II око 1372. г., али недавно је указано на један документ који овај догађај помера за око две године испред. Папа Урбан V је августа 1370. г. у кратком року препоручио браћи Балшић петорицу нових епископа који је требало да преузму римокатоличке дијацезе у Албанији. Међу њима је набројана и столица у Валони која је припала Јовану де Пиперно. О непосредној вези тог града са овом српском породицом и њиховим поседима говори то да је задатак црквених прелата био да исправљају душе господара и њених поданика.¹¹⁴³ Ако се ова идеја додатно потврди, мало је вероватно да је споменути брачни пројекат прошао незапажено на Вукашиновом двору, пошто се тицао његовог вазала.

¹¹⁴¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I, 116. Цитирано по: *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 164 (С. Ћирковић). Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 129-130, 170, 184.

¹¹⁴² Ђ. Бубало, *Nicolau notaries parserini*, 232. Можда је такав наслов настао касније, ишчитавањем садржаја документа. Стога изостаје поуздан траг краљеве снажне власти у најзначајнијем граду српског приморја.

¹¹⁴³ *Године унутрашњих борби*, ИЦГ, 29 (С. Ћирковић); М. Антоновић, *Област Валоне*, 151-152, 160.

У којој мери је краљ могао стајати иза овог значајног догађаја остаје нејасно. Можда је зона његове моћи порасла. Област, која је раније зависила од тесалске династије, сада је преко Балше II Балшића могла бити усмерена на њега.¹¹⁴⁴ Са друге стране, јачање Балшића је неминовно повећавало њихову политичку самосталност. Ако се, ипак, узме да је Балша II постао господар Валоне тек након Марице, схвата се да је краљ Марко на западу морао да ручуна на све моћније суседе.

Постоје и други разлози да се верује у деловање краља Вукашина и његових наследника у овим крајевима. Мавро Орбин пише да је Вукашин удао кћер Рушну за Матију, сина цариградског цара Јована VI Кантакузина, и дао јој „у мираз поседе у Албанији”.¹¹⁴⁵ Ако се на страну стави питање односа са Византинцима, остаје нејасно зашто су наводни принцезини поседи тако приказани.¹¹⁴⁶ Бугарски монах Пајсије је у *Славјанобугарској историји* записао да је Марко имао много ратова са Арнаутима.¹¹⁴⁷ Непоуздани извори су сагласни да је од 1371. до 1385. г. између краља Марка и Балше II трајао раздор због Костура. Мавро Орбин пише о доласку Иваниша са малобројном пратњом у Зету, где су добили: „мало земље да су могли животарити”. Бекство Балшићима објашњено је непријатељством према Турцима, тако да је Вукашиновић и погинуо у боју на Саурском пољу.¹¹⁴⁸ Преко Иваниша као да је вршен притисак на двору у Прилепу. Осим тога, у време Ј. Хана у Валони су мешали Мркшу са краљем Марком.¹¹⁴⁹ Крајем XIX в. Бранислав Нушић је међу Арбанасима нашао на разнородне мотиве о Мрњавчевићима.¹¹⁵⁰ Уосталом, ови извештаји су још једно сведочанство о раширености предања о највећем српском јунаку.

¹¹⁴⁴ Посматрано кроз Вукашинову интитулацију он је и даље полагао право на те пределе. в. А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, Београд 2000, 129 нап. 128 (приредио А. Палавистра). Неслагање с тим у: *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 171-172 (С. Ћирковић). За став да су се угледали на Вукашинове повеље В. М. Благојевић, *Државна управа*, 134-135, 175.

¹¹⁴⁵ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 51, 331 (С. Ћирковић).

¹¹⁴⁶ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 22. Извесни брачни аранжмани између два двора су заиста постојали. В. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 158 нап. 139.

¹¹⁴⁷ *Паисиевијат рѣкопис*, 88 (Б. Райков). Необјашњиво је то што Орбин и Константину Драгашу приписује успехе против Бугара, али и Арбанаса. В. Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић).

¹¹⁴⁸ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 71 (Исти).

¹¹⁴⁹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

¹¹⁵⁰ Б. Нушић, *С Косова на Сиње Море. Белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Београд 2005², 112-113, 135, 140.

Најпознатији пример оваквог деловања је велики недовршени поход двојице краљева против Николе Алтомановића. Војска је јуна 1371. г. кренула из Скопља и преко Призрена, средином месеца стигла у Скадар са намером да крене даље ка Оногошту.¹¹⁵¹ Очекивали су помоћ њихових вазала Балшића и савезника Дубровчана. Са драматичним догађајем у Тракији могла би се повезати и намера драчког војводе Луја из 1372. г. да освоји читаву „Краљевину Албанију“. Припреме су биле озбиљне, али је војводина смрт све прекинула.¹¹⁵² Тренутак је био повољан пошто је на источној јонској обали било пуно немира, или барем несигурности. Њихови узроци су тражени и у прозетелистичкој политици римокатолика. Дуготрајне, мада не и тешке, последице донела је побуна дела становника Валоне јула 1372. г. и њихово бекство на оближње острвце Сасено.¹¹⁵³ Ипак, највеће престојавање је раскид Ђурђа I са Оливером.¹¹⁵⁴ Балшићи су слободно и здушно, као и остали великаши, разграбили суседне покрајине. Међутим, ова принцеза није напустила Зету, можда и због тога што се везала за своју задужбину. Балшићи су тако исказали знатну трпељивост, чак и поштовање. Ово је доказ више да је брак окончан првенствено због политичких мотива.

Разлог обазривог понашања према Оливери можда је и ћерка Јелисанта, вероватно њихово једино дете. Живела је до 1443. г. уживајући „баштинска права“ над црквом св. Марије. Вероватно су делимично и због ње овај храм додатно даривали господари Зете, вероватно Ђурађ I Балшић и Балша III. Међутим, богомоља је располагала и са још две ћирилске повеље непознатог порекла. Последњи самостални зетски владар је Јелисанти даровао цркву св. Николе у селу Склава са неким селима. Њен муж и деца остају непознати, али зна се да је тестаментом имовину оставила унуци Јелени. Ти поседи односили су се углавном на неутврђена села која су припадала црквама св. Марије и св. Николе: Доње Кобрије (Cobrie de suprus), Горње Кобрије (Cobrie de super), Valse, Dramossi, Tosame (у скадарском крају), Chacharichi (у скадарском крају) и Sclava. Јелена се рано удала за Рајка Монету, који је након 1421. г. деловао под млетачким окриљем. Овај истакнути великаш Балше III требало

¹¹⁵¹ *Године унутрашњих борби*, ИЦГ, 29 (С. Ђирковић).

¹¹⁵² И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 51.

¹¹⁵³ М. Антоновић, *Област Валоне*, 159-160.

¹¹⁵⁴ *Зета између Турака и Млечана*, ИЦГ, 49-50 (И. Божић).

је да 1424. г. добије извесне проније, уз услов да издржава свог шурака Бранка. Тим путем сачувана је вест о још једном Оливерином потомку.¹¹⁵⁵

Рајко се последњи пут јавља у изворима 1433. г. када је, између осталог, заједно са још двојицом угледних прокуратора српских манастира на језеру спречио њихово даље пропадање. Тада су његови синови Никола, Јаков и Монђино већ били стасали за оружје. Њих Иван Божић прикладно назива „далеким сродницима и потомцима Мрњавчевића“. Поред славног порекла, заједно са мајком Јеленом, наследили су и проблем како да у време смене држава у скадарском крају очувају поседе цркава св. Марије и св. Николе. Поред тога, активно су деловали у својој земљи док Турци нису јануара 1479. г. заузели Скадар. У Венецији се прво појавила Николина жена Роза са петоро деце. Један син се звао по стрицу Јакову који се маја 1485. г. наводи као покојни. Тада је право на таксе од једног пијачног кантара прешло на његовог оца и војводу, који се у међувремену придружио породици. Та мера и касније скромна годишња помоћ била су млетачка захвалност својим „заслужним грађанима“. Роза и дона Дина, удовица Николе Монете Малог, примале су по два дуката месечно 1500. г.¹¹⁵⁶

Смрт Балше II на Саурском пољу 1385. г. је донела нови талас територијалног растакања.¹¹⁵⁷ Никола Сакат са братом Андријом, први покушава да се осамостали. По Орбину, Ђурађ II Страцимировић их је казнио ослепљењем, али то није спречило непослушност осталих арбанашких великаша.¹¹⁵⁸ То се, свакако односи и на браћу Леку и Павла Дукађина, који 31. децембра 1387. г. позивају Дубровчане да слободно долазе у њихову земљу, уз објашњење да су се измирили са Турцима.¹¹⁵⁹ Вероватно су слични догађаји непосредно након Маричког слома обележили политички развитак ширих простора. Додатно притиснут Турцима, краљ Марко се није могао надати територијалним освајањима на тој страни јер се и ту осетило ојачано присуство његових

¹¹⁵⁵ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 22-23, 25, 28. Уп. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 157 нап. 80.

¹¹⁵⁶ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 25-34. Из 1449. г. је помен Дабижива Монетића. в. Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, табла бр. 20 (Балшићи).

¹¹⁵⁷ С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 55-56.

¹¹⁵⁸ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 346 (С. Ћирковић). Уп. Н. Matanov, *Problems of the State Structures*, 121.

¹¹⁵⁹ И. Божић, *О Дукађинима*, 336, 345-346.

најозбиљнијих непријатеља. Тако је првог дана маја 1386. г., у страху од Османлија, Комнина нудила каструм Канину и место Валону Млецима.¹¹⁶⁰ Несигурност се ширила управо у време знатнијих турских успеха. Млечане су 1388. год. бринули изгледи да би Ђорђе Топија могао предати Драч Турцима”.¹¹⁶¹ Ове вести речито сведоче о јачини турског притиска, који је свакако растао временом и што се више ближило њиховим областима.

На догађаје у Приморју снажно је утицала друга жена Ђурђа I Балшића. Након Маричке битке међу српском господом на југу у први план избили су Дејанови синови. Деспот је био упућен у зетске прилике јер је ћерку Теодору удао за тамошњег великаша Жарка. Подаци о вероватном оснивачу моћи још једне српске великашке породице су недовољни, а често и непроверени. Близкост са владарем и припадање кругу најужих дворских сарадника наговештава оригинална потврдна повеља Стефана Душана за дарове цркви штипског властеличића Иванка Пробиштитовића из 1350. г. Крајња белешка открива да се о настанку документа поред владара старао и Жарко.¹¹⁶² У време цара Уроша, 1356. г. заповедао је око ушћа Бојане када је задржао дубровачку стоку на тргу св. Срђа. Начин владаревог реаговања на Жарково наводно одметништво је непримерен, пошто шаље свог поверљивог властеличића, са налогом да реши мање питање у шта спада одузимање робе на тргу. Слични догађаји су били чести у тадашњем пословању.¹¹⁶³ Вероватно није случајно да се 20 година пре њега као господар Зете спомиње чувени Вратко, праунук Вукана Немањића.¹¹⁶⁴ Наредне године Млетачка република је Жарка, као тамошњег господара (*dominatur in partibus Çente et Lodrini et illius Maritime*), заједно са наследницима примила за почасног грађанина. Поуздани подаци односе се на стратегијски и економски важно ушће Бојане где треба тражити део његових поседа. С обзиром

¹¹⁶⁰ К. Јиречек, *Споменици српски*, 13-14 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); М. Антоновић, *Област Валоне*, 154.

¹¹⁶¹ И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 55.

¹¹⁶² С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 68. Ово тумачење поново баца другачије светло на проблематичне которске повеље Стефана Душана из 1351. г. где стоји да хрисовуљ **азъ Вѹкашинъ ѹписахъ** по заповеди цара Стефана. Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет, XIV Глас СКА CVI Други разред 61 Сремски Карловци 1923, 87.

¹¹⁶³ *Појава обласних господара*, ИЦГ, 5 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 31-32; *Почетак Урошеве владавине - спољни напади*, ИСН I, 571 (Исти).

¹¹⁶⁴ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12-13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Државна управа*, 48.

на смену угледне властеле то ће пре бити „држава” него баштина. Да је први Теодорин супруг спадао међу најугледнију властелу цара Душана зна се и због тога што је брак између ћерке севастократора, односно деспота, Дејана и особе знатно мањег угледа мало вероватан.¹¹⁶⁵ Одлука већа Четрдесеторице наговештава да је можда био већ ожењен, под условом да се помен деце није односио и на будуће потомке. Међутим, треба узети да је тада већ био у зрелим годинама. Када је 1417. г. Руђина побегла на Крф, Млечани су узалуд подсећали Турке да је њен муж Мркша био млетачки грађанин, те да је самим тим и она под њиховом заштитом. Теодора је са Жарком имала је Мркшу. Син је имао једну удату сестру којој су Дубровчани 1402. г., осим дарова од сто перпера, понудили и оружани брод на путу ка мужу.¹¹⁶⁶ Треба рачунати да је ова именованом непозната жена вероватно такође била Жаркове крви. С њим се, пак, да спојити и запис о штампању књиге: **ѐже ѝст Мрљкшина църква (влизь Чернои горы)**. Нешто касније стоји: **при игѹменѣ Мрљкшинскомѣ**.¹¹⁶⁷ Поред тога, непоздани Халкокондил зна за неког властелина Жарка, али на горњем Вардару.¹¹⁶⁸ За њега се у једном старом тексту каже „благородни муж префални и првоначелни саветник Душанов”, којем је уступљен део Македоније.¹¹⁶⁹ Изгледа да је илирска хералдика под именом „Жаркојевић” дуго чувала сећање на њега.¹¹⁷⁰

Испрва, Жаркова моћ надмашивала је снагу скоројевића Балшића који су постали млетачки грађани тек пет година касније. Њихово хералдичко обележје упућује на немањински двор. Можда им га је доделио владар, или су га самовољно преузели из најамничког окружења Стефана Душана.¹¹⁷¹ Оснажили су 1368. г. када су загосподарили Улцињем¹¹⁷², али и Љешом и Задримљем.¹¹⁷³

¹¹⁶⁵ Д. Драгојловић, *Политика апостолске столице*, 66-67.

¹¹⁶⁶ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12, 14 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

¹¹⁶⁷ архимандрит Леонид, *Словенско-српска књижница*, 254.

¹¹⁶⁸ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12-13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). Одлука већа Четрдесеторице наговештава да је можда био већ ожењен, под условом да се то није односило и на будуће потомке. Међутим, треба узимати да је тада већ био у зрелим годинама. Када је 1417. г. Руђина побегла на Крф Млечани су узалуд подсећали Турке да је њен муж Мркша био млетачки грађанин, те да је самим тим и она под њиховом заштитом. Жарка успут спомиње и Лукаревић в. *Исто*, 13, 15.

¹¹⁶⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 67 (Р. Михаљчић).

¹¹⁷⁰ С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, 139-140.

¹¹⁷¹ В. Иванишевић, *Развој хералдике у средњовековној Србији*, ЗРВИ 41 (2004), 213-234.

¹¹⁷² Д. Спасић, - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 143.

¹¹⁷³ И. Божић, *О Дукађинима*, 345-346. Уп. *Повеља Балшића Дубровчанима*, ССА 9 (2010), 93-98 (С. Рудић). За њихову политичку делатност сажето В. М. Благојевић, *Државна управа*, 133 нап. 42.

Нема непосредних података о њиховом односу према Жарку. Међутим, чини се да је нестанак припадника раније генерације великаша отворио простор за ширење млађе породице. Корист је имао и Вукашин јер се у важној Зети на месту човека старог двора нашла породица која је успон вероватно њему договала. Утицали су на догађаје, ако не и контролисали, околину Св. Спаса на Дриму. То се закључује пошто из тамошњег села Саката води порекло Никола, који је 1365. и 1366. г. балшићки кастелан Будве. Његов брат Андрија 1383. г. у св. Срђу одржава јавни ред у сукобима између Балшиних поданика и Дубровчана.¹¹⁷⁴

Папина препорука из августа 1370 г. упућује да су Балшићи држали Пилот, Љеш, Арбанону и Сард, те та подручја нису могла бити под Жарком или његовом удовицом.¹¹⁷⁵ Међутим, све до учвршћивања Венеције у скадарском крају Теодора, у монаштву Ксенија, је присутна на простору који су раније, углавном добро обавештени Млечани, сматрали областима њеног мужа. У Љешу је 15. фебруара 1379. г., пошто је поново остала удовица, без размирица са Балшом II, свела породичне рачуне. Нови вођа у породичним стварима наведен је први, али без икакве титуле, док је Теодора ословљена са „госпођа”.¹¹⁷⁶ Касније, са сином Константином Балшићем делује у Скадру и у Дању исказујући спретност и добро познавање локалних прилика. Међутим, градићем Сатом са пратећом царинарницом у Дању Млечани нису успели да завладају (1397). У њима се дуго одржао Која Закарија.¹¹⁷⁷ Стога није чудно да је Теодора август и септембар 1397. г. провела у Дубровнику одакле је 2. октобра 1397. г. државним бригантином отпловила за Валону носећи собом дубровачке дарове у износу од 100 перпера. Могла је бити задовољна пошто је за себе, сина Мркшу и снају Руђину обезбедила дубровачко грађанство.¹¹⁷⁸ Дужина боравка у граду под Срђом наговештава да то можда није био њен једини задатак, али је извесно где је био њен нови дом. Додатни доказ да су два огранка њене породице били у добрим

¹¹⁷⁴ И. Божић, *О Дукађинима*, 345-346. Млечани Николу 1417. г. описују као личност која је држала Будву и Дањ. В. Исти, *Господин Којчин*, Немирно поморје, 209-210, 213-214.

¹¹⁷⁵ М. Антоновић, *Област Валоне*, 151-152, 160.

¹¹⁷⁶ К. Јиречек, *Споменици српски*, 38 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). У Љешу и у Задрими су се прво крајем 1378. г. осамосталили браћа Лека и Павле Дукађини. Године 1392. прешао је у руке Радича Црнојевића, који га је јуна 1393. г. предао Млечима. *Зета између Турака и Млечана*, ИЦГ, 50, 59 (И. Божић); Исти, *О Дукађинима*, 345-346, 348.

¹¹⁷⁷ Означен и као кастелан Костадина Балшића В. Исти, *Албанија и Арбанаси*, 60. Касније се истиче помоћ његових сродника Дукађина у запоседању ових места. В. Исти, *О Дукађинима*, 350.

¹¹⁷⁸ К. Јиречек, *Споменици српски*, 14 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

односима види се и у томе што је пре 27. јуна 1393. г. Константин Балшић тражио посредовање рођаке Комнине.¹¹⁷⁹

Општи закључак је да је и пре удаје за Ђурђа I Балшића Теодора имала известан утицај у зетском приморју, те да њена снага није потицала само од моћи њене браће. Могуће је да су браком са Балшићем обједињени од раније испреплетени поседи две породице у широј околини Скадра.¹¹⁸⁰ Нови господари Призрена и Пећи су овим браком истовремено добили знатну идеолошку предност.¹¹⁸¹ Кнез Лазар и краљ Твртко су се са много труда приказивали као изданци св. Симеона. Овако стечени углед је Балшићима вредео и када су почели да шире схватање о својој пуној самосталности, што се у дипломатичком материјалу прати од новембра 1379. г.¹¹⁸²

Теодора је са Ђурђем I Балшићем до његове смрти почетком 1379. г. добила вероватно још четири потомка. Најпре Гоиславу, која се последњи пут спомиње 1398. г. Била је удата за немирног хумског властелина Радича Санковића. Како се Радич касније поново оженио, узима се да је Гоислава умрла.¹¹⁸³ Затим Јевдокију, о чијем животу ће бити још речи. Следи непоуздан помен извесне Јелене из 1408. г. Животопис њиховог јединог сина привлачи посебну пажњу, баш као и Стефана, вероватно његовог сина.¹¹⁸⁴ Оставши по други пут без супруга, њихова мајка је исказала велику умешност у праћењу политичких прилика. Била је покровитељ своје деце, а сигурно и спона са моћним ујацима. Тако је ћерка Јевдокија названа по бабином монашком имену, а син је носио име моћног господина.¹¹⁸⁵ Није без основа уверење да је у овом Драгашу имао снажног покровитеља.¹¹⁸⁶

¹¹⁷⁹ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200-201.

¹¹⁸⁰ К. Лиречек, *Споменици српски*, 15 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

¹¹⁸¹ Тешко да је тек брак са Комнином, ћерком Јована Комнина Асена послужио „[...] као основ за тврдњу да су у сродству са Немањићима, на чему су посебно инсистирали у време сукоба с баном Твртком око спорних приморских жупа у залеђу Дубровника“. В. Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 24.

¹¹⁸² В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 35.

¹¹⁸³ О судбини ове хумске породице В. Ј. Калић, *Хумска властееоска породица Санковићи*, Европа и Срби, 259, 283-284.

¹¹⁸⁴ Д. Спасић - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, 145-146.

¹¹⁸⁵ Паралелу чине две Ирине, баба и унука, односно мајка и ћерка Томе Прељубовића. В. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 159.

¹¹⁸⁶ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 269 нап. 37.

Константин Балшић је постао активан током 1390. г. Вероватно је детињство и младост провео под мајчиним надзором. Користио се њеним искуством и везама, као и ближе неодређеним простором који је био полазиште за остваривање амбициозних планова. Стасао је у „одраслог младића” у време када је његов брат од стрица Ђурађ II Страцимировић трпео бројне поразе, што му је отворило простор за деловање. За њега се везује епизода са Филипом Барелијем, протовестијаром зетског владара, који се у првој половини 1390. г. са децом нашао у затвору због оптужбе да је хтео да прода један град свог господара. Те и наредне године турски одреди су крстарили дубровачким залеђем. Стога је снага Константина Балшића, као султановог вазала, нарасла, док је Ђурађ II прекинуо са султаном и започео неделотворну сарадњу са Папом Бонифацијем IX (1389-1403). Млечани су маја 1391. г. у Константину видели озбиљну претњу за план да након смрти Ђорђа Топије узму важан Драч. Били су упознати са његовим везама са новим господаром Скопља. Турско присуство је било још јаче у западним крајевима након учвршћивања у том граду, као и због тога што се током 1392. г. у Зети разбуктао рат између Ђурђа II Страцимировића, Константина Балшића и Радича Црнојевића. Ђурађ је био принуђен да заједно са још једним рођаком изађе пред Пашајит-бега, који их је обојицу задржао. Цена слободе била је висока, пошто је првих месеци наредне 1393. г. Скадром, Дањом, Дривастом и светим Срђом на Бојани у име султана загосподарио Шахин.¹¹⁸⁷ Међутим, ни Константинови односи са Турцима нису били увек складни. Пре 27. јуна 1393. г. тражио је посредовање рођаке Комнине како би се склонио код Млетака. Планирао је да утврди пет до шест својих места ради одбране од Турака. О разлозима који су довели до неспоразума нема подробних података. Иван Божић је наслутио да је његов положај у Једрену отежан након што је и Ђурађ II постао султанов харачар.¹¹⁸⁸ Међутим, до размирица је могло доћи пре него што су до краја уређени односи између Турака,

¹¹⁸⁷ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 200-201; *Зета између Турака и Млечана*, ИЦГ, 55-59 (И. Божић). Константин је погрешно назван „династ без територије“. В. Исто, 56. Имао је полазиште у поседима своје мајке.

¹¹⁸⁸ К. Лиречек, *Споменици српски*, 16 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 201. Како се обично узима да је Константин Балшић стајао иза случаја са Филипом Барелијем из 1390. г. треба нагласити да је након стицања слободе овај одважни Млечанин у марту 1392. г. очекивао да ће га влада матице измирити са Турцима. В. Исто 200; *Зета између Турака и Млечана*, ИЦГ, 58 (Исти). Можда је и Константин тада већ био у лошим односима са султаном.

као нових господара делова Зете око Скадарског језера и феудалне породице чије присуство се на истом простору прати кроз више деценија. Након тога Константин Балшић је, ипак, још јаче везан за Турке. У њиховим зетским местима постојало је двовлашће турске војне и домаће цивилне власти Константина и његова мајке Теодоре (Ксеније). Из преписке са Дубровчанима зна се да су по питању царина наступали потпуно самостално.¹¹⁸⁹ Без поседовања барем скромних поседа тешко би било објаснити како је Константин крајем 1394. г. као турски харачар заузео Кроју. Одбијао је млетачке позиве да преговара, а власт над тим градом је учврстио женидбом са Јеленом Топија, ћерком покојног моћног Карла. Њен слаби брат Ђорђе пре смрти није сачувао Драч од Млетака. Међутим, у планинској Кроји више није било места за Јелениног претходног мужа и млетачког грађанина Марка Барбадига. Као талац је послат Ђурђу II Страцимировићу, што открива да су тада сарађивали.¹¹⁹⁰

Иначе, Јелена је била носилац баштинских права над Кројом, и не треба одбацивати оптужбе да је она предала град Константину због мржње према граду са лагуне.¹¹⁹¹ Приметно је да супружници наступају готово равноправно и да Јеленина моћ потиче од наследних земаља. Осим тога, била је и сестричина Вука Бранковића и тиме се објашњава усамљена вест из списка Јунија Растића. По *Chronica Ragusina* господар Косова је заједно са Константином Балшићем након 1391., вероватно крајем 1392., или почетком 1393. г., тражио од Дубровчана исплату св. Димитровског данка. Повезивала их је Јеленина личност, а приметно је да су тада обојица били у немилости код султана.¹¹⁹² У јесен 1396. г. Млеци су планирали да нападну Сати са Дањом, као и Кроју које су држали турски

¹¹⁸⁹ И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 195-205. У Дању се од 1395 или почетка 1396 налази арбанас Која Закарија, вероватно као сродник Николе Саката. В. Исти, *Господин Којчин*, 209-210, 214-215.

¹¹⁹⁰ Исти, *Албанија и Арбанаси*, 57-58. Ова епизода се можда пренела на другог Марка и послужила настанку распрострањеног уверења о лошем карактеру краљеве супруге. И. Златковић, *Епска биографија*, 115.

¹¹⁹¹ К. Лиречек, *Споменици српски*, 16 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 202; *Зета између Турака и Млечана*, ИЦГ, 60-61 (Исти). Овај други брак је склопљен након 1393. г. када се спомиње прва Константинова жена. Године 1401. У Млецима се знало за синове Константина и Јелене. В. К. Лиречек, *Споменици српски*, 18 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). У: Д. Спасић, - А. Палавистра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови*, табла бр. 20 (Балшићи) се само упућује на Стефана (де Марамонте).

¹¹⁹² И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 201. Изнет је и став да Вук Бранковић није учествовао на чувеном серском скупу крајем на прелазу из 1393 у 1394. г. В. М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 253-266. Мотиви да се убире стари српски данак свакако нису били само фискалне природе. В. Исто, 258.

вазали.¹¹⁹³ Тврдило се да Константин 1396. г. више није држао последњи град пошто у млетачкој листини од 25. септембра 1396. г стоји да је град „in manibus Probistiti”. Погрешно је сматран албанским властеличићем.¹¹⁹⁴ Међутим, ова особа се може повезати са једним од синова Иванка Пробиштитовића који је 1350. г. у Штипу засновао баштинску цркву св. Јована. Како је овај град касније био у области Драгаша, могуће је да је овај ситни властелин остварио каријеру на двору њиховог сродника из Приморја. Занимљиво је и то што се око израде повеље старао Жарко, ранији господар зетског Приморја.¹¹⁹⁵ Ипак, ово презиме није било тако ретко у српским земљама што отежава ово изједначавање. Без тог поседа Млечани вероватно не би могли 1401. г да извештају да је Константин: „[...] domini Seruie, territorii quod est circumcirca territorium nostrum Durachii, [...]”. Драчки бајло је истим поводом обавестио владу да: „[...] све жито и други живеж, који долази у Драч с копна, пролази кроз земље Константинове и Јеленине [...]”.¹¹⁹⁶ Овај исказ треба релативизовати, јер поред остале самосталне локалне властеле, трговину су надзирали и Турци, нарочито док су држали скадарске поседе.

Горњи латински цитат отвара питање Константинове титуле и крајњих политичких аспирација. Потврђено је да у изворнику заиста стоје речи: „domini Seruie”. Међутим, изнет је став да је приликом настанка преписа писар погрешно пренео реч Скурија, назив области између Драча и Тиране.¹¹⁹⁷ Једна од најстаријих млетачких хроника *Cronacha di Venezia* га назива „Re de l’Albania”, односно: „re Chonstantin, re de Schutari”.¹¹⁹⁸ Са тим у вези је и примерак сребреног новца са чудном легендом: *Dominus rex Constantinus*.¹¹⁹⁹ Додуше, и Мусакијева хроника за господина Мркшу каже да је *Marchisa rè di Servia*.¹²⁰⁰ Ако се остави по страни питање титуле коју је имао Константин Балшић, јасно је да је у складу са

¹¹⁹³ И. Божић, *О Дукађинима*, 350.

¹¹⁹⁴ Тумачено и као искварени облик титуле протовестијар. В. К. Јиречек, *Споменици српски*, 17 (А. Веселиновић - Р. Михалчић).

¹¹⁹⁵ А. Соловјев, *Судбина једне властеоске породице из средњовековне Србије*, *Старинар* 8-9 (1933-1934), 68-69, где се у овој личности види потомак косовског издајника Драгослава из једног позног предања.

¹¹⁹⁶ К. Јиречек, *Споменици српски*, 17, 18 (А. Веселиновић - Р. Михалчић).

¹¹⁹⁷ И. Божић, *О Дукађинима*, 352.

¹¹⁹⁸ Исти, *Dominus rex Constantinus*, 197-199.

¹¹⁹⁹ Исто, 195. Уп. Љ. Недељковић, *Новчарство Балшића*, *Старинар* 22 (1971), изашао 1974, 117-118.

¹²⁰⁰ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12 (А. Веселиновић - Р. Михалчић).

могућностима деловао у оквирима српске средњовековне државне традиције.¹²⁰¹ Иста млетачка хроника за Константина Балшића говори да је: „*segnorizava tuta la parte de l'Albania fina a Salonychu ezzeto Dolzegno*”.¹²⁰² Без обзира на то што је био господар прилично пространих територија, јасно је да у овим речима има пуно претеривања. Делимично објашњење је у блиској сарадњи са полубратом Мркшом Жарковићем, а у узвесним периодима и са Ђурђем I. Нит породичних веза није лако прекидана, нарочито не код Балшића. Тако је Руђина, ћерка Балше II и удовица Мркше Жарковића, добила Будву као апанажу од Балше III.¹²⁰³ Теодорин старији син такође користи прилику да се уздигне. Комнина, ћерка Јована Комнена Асена, је у марту 1391. г. најавила у Млецима удају своје кћери Руђине из брака са Балшом II. Избор је пао на Мркшу Жарковића, посинка дуксовог рођеног брата. Већа Серенисима одлучила су да се тим поводом ипак не упуте поклони. Посебно је тумачена неканонска природа овог брака јер је блиско сродство занемарено и опроштено благословом охридског архиепископа. Међутим, због силних заплета обратили су се и Патријаршији у Цариграду између марта и децембра 1394. г. И ту је било сродника Драгаша да им се нађу при руци.¹²⁰⁴ Од времена доласка зетског великаша у Валону удвостручене су личне везе са двором у удаљеној Јањини, мада породична блискост није неизоставно подразумевала усаглашено политичко деловање. Наиме, оснивач валонске династије је ожењен Аном Палеологином - удовицом последњег самосталног Епирског деспота. Тада се и Симеон Немањић оженио Томаидом, ћерком Јована Орсинија и Ане Палеологине.¹²⁰⁵ Овај цар са југа је био ујак Теодоре удате за Жарка и Ђурђа I.¹²⁰⁶ Из споменутог брака је рођена и Марија Палеолог чији живот се на непримерени начин спојио са Евдокијиним. Балшићка је са јањинским владарем имала два сина, један се звао Ђорђе.¹²⁰⁷

¹²⁰¹ За стару сугестију да су Ђурађ I и Константин Балшић насликани у цркви Светог Димитрија у Пећи В. С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XIV века*, Београд 1994, 59.

¹²⁰² И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, 198.

¹²⁰³ М. Антоновић, *Област Валоне*, 153 нап. 25.

¹²⁰⁴ К. Јиречек, *Споменици српски*, 13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). В стр. 426 овог рада..

¹²⁰⁵ М. Антоновић, *Област Валоне*, 151.

¹²⁰⁶ Занимљиво је да је свој напад усмерио ка Скадру.

¹²⁰⁷ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 136-139. За двојицу синова В. М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 72-73.

Константин Балшић је учествовао у бици која је донела смрт његовом истоименом стрицу. Након 1395. г. због осипања и слабљења српске господе избио је у први план. У своју дворску канцеларију већ крајем исте те године уврштава логотета који преузима надлежност милосника појединих правних радњи. Поред угледања на формулу посведочену у једној повељи краља Вукашина, важнија је претпоставка да је једно кратко време господар дела зетско-арбанашких простора помислио да може да попуни празнину у српском државном ткиву.¹²⁰⁸ За то ипак, нису постојали довољно чврсти услови.

¹²⁰⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 176-177.

ПРИЛИКЕ У ЕПИРУ И ТЕСАЛИЈИ

Низ покрајина јужно од зоне коју чине Охрид, Битољ и Струмица ушле су у састав Србије тек након 1343. г. Биле су претежно настањене грчким или хеленизованим становништвом, то се посебно односи на градска средишта, али су поред њих вековима живели и бројни Словени и Власи. У XIV в. таласи племенских Арбанаса су преплавили Епир и Тесалију.¹²⁰⁹ Српска средишња власт у тим крајевима је била краткотрајна, а и док је постојала није се много трудила да у већој мери уведе нове облике управљања.¹²¹⁰ Тек бурна политичка збивања откривају јак српски утицај почев од средине XIV в. Престиж овог народа је јако опао након Марице, али не брзо и потпуно. Мрњавчевићи и њихови територијални наследници су имали извесног уплива у многе од догађаје и процесе, што налаже да се и прошлости тих крајева посвети извесна пажња.

Одређено време на овим просторима пресудну улогу је имао Симеон, српски облик је Синиша. Био је полубрат Стефана Душана по оцу и рођени брат Теодоре, мајке деспота Јована и господина Константина. Ово блиско сродство није до сада довољно истицано можда и због одсуства вести о заједничком политичком наступу.¹²¹¹ Остају само посредни трагови, попут учесталог навођења узурпатора царске круне у српским владарским поменицима. По њиховом сводном издању среће се укупно четири пута, и то у Коришком, Дечанском, Бигорском и уништеном Пчињском.¹²¹² Природно је да се Симеоново име нашло у поменику манастира његовог оца, сачуваном у облику из 1594-1595. г. Додатна објашњења овог места нису потребна. Пајсијево *Житије цара Уроша* је у свом родословном делу зависно од тог извора.¹²¹³ Можда је у верским средиштима посебно зависним

¹²⁰⁹ О Етничким приликама В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 198-205; G. C. Soulis, *The Thessalian Vlachia*, ЗРВИ 8-1 (1963), 271-273; Н. Матанов, *Problems of the State Structures*, 121. Крајеви њихових сеоба су запљуснули и Мореју. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 417. О носиоцима титуле деспота Влахије и Албаније. В. И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 194 -197.

¹²¹⁰ М. Живојиновић, *Судство у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 10 (1967), 195-248; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима српског царства*, ЗРВИ 17 (1976), 101-125; Н. Матанов, *Problems of the State Structures*, 117-119, о чему ће још бити речи.

¹²¹¹ О односима са матичним земљама упркос недостатку грађе настале су вредне белешке. В. Р. Радић, *Преплитање византијских и српских*, 80, 81.

¹²¹² Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 59 (магистарски рад). О овој личности прегледно у: *ВИИИЈ VI*, 558, нап. 626 (Б. Ферјанчић); I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 22.

¹²¹³ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 81-82 (магистарски рад).

од владарске породице дошло до *damnatio memoriae*. У Дечанима, по неким истраживачима, његов лик је избрисан-пресликан из породичне скупине.¹²¹⁴ Да се на Симеона озбиљно рачунало као да говори и Душанова повеља из 1339. г., где га убраја у могуће наследнике.¹²¹⁵ Од успона и падова овог принца је донекле зависио и животопис његових најближих.

Посебно су важни помени у рукописима из крајева под наследницима Мрњавчевића. У Бигорском поменику је уметнут одмах иза приснопомињане краљице, монахиње Јелисавете, а после Иваниша и Дмитра. Означен је са: „И благочастивог цара Симеона Шимши”.¹²¹⁶ Ову „блискост” је можда подстакао брак Симеонове ћерке са Томом Прељубовићем, Хлапеновим пасторком. Овај је, пак, са прекидима био таст краља Марка. При томе, Томино породично имање се преплитало са земљама краља Марка у Мариову.¹²¹⁷ Додире нису лако прекидани. Хлапенова друга супруга Ирина је свакако умрла пре 1383. г., ако не и три године раније.¹²¹⁸ Ово је важно место пошто се зна да је њен син Тома најкасније 1375. г. својој задужбини приложио наслеђено село Сушица у „Србији”.¹²¹⁹ Четири године након Марице Прељубовић је изгледа имао сасвим устаљене и усклађене односе са краљем Марком, претпостављеним господарем његове баштине.

У поменику Пчињског манастира, касније под окриљем Драгаша, „Шемшу” је описан само као владарев брат, те је вероватно унет пре краја 1355. г.¹²²⁰ Ктиторство краља Милутина је било пресудно да се овде нађе готово цела владарска породица.¹²²¹ Можда нешто о односима ових обласних господара са царем са југа говори и садржај изгубљеног Лесновског поменика. Започет је за живота деспота Јована Оливера, а вероватно пре смрти патријарха Јоаникија, који

¹²¹⁴ *ВИИИЈ* VI, 240 нап. 50, 279 нап. 149, 558 нап. 626 (Б. Ферјанчић).

¹²¹⁵ *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, ССА 2 (2003), 60, 63 (С. Марјановић-Душанић).

¹²¹⁶ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 226, 233.

¹²¹⁷ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 217, 228 нап. 63.

¹²¹⁸ В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 243 нап. 61; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 252. Задужбини свог сина је приложила покривач за икону од финог млетачког платна. в. *Исто*, 240, 252.

¹²¹⁹ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 224, 228.

¹²²⁰ С. Новаковић, *Пишињски поменик*, Споменик СКА 29 (1985), 9. Уп. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 166 нап. 118.

¹²²¹ Г. Суботић-Д. Тодоровић, *Сликар Михаило у манастиру светог Прохора Пчињског*, ЗРВИ 34 (1995), 117-141.

није уписан пошто се живи црквени поглавари нису бележили у оваквим списима. Од Немањића последњи су уписани цар Урош и царица Ана, а касније је уписан и Константин Драгаш. Нема посебних потврда да је у њему уписан и Симеон, а ако јесте, то је вероватно било на начин као у Пчињском.¹²²² Из уске изворне основе произлази да је двор у Прилепу са њим одржавао живље односе, док су Драгаши, и поред крвне блискости, наступали уздржано.

Општи је утисак да је након братовљеве смрти и Симеон ипак нашао неко место у владарском систему, те да се измирио са средишњом владом. У родословима и летописима се необично често спомиње. Кратки и уздржани описи су хладни и документарни, али углавном немају неповољан призив.¹²²³ На Студеничком летопису чак стоји **прѣдвблагѡ**, па и то да је имао двојицу синова, о којима се понешто знао по чувењу или по неким рукописима.¹²²⁴ Кроз Копорињски као да провејава нада да ће Симеон са својим синовима продужити већ сатрвену лозу Немањића.¹²²⁵ Из Дечанског летописа се сазнаје још и да је у Грчкој земљи био „началникъ братствени”, што до краја није јасно, осим ако се не узме да се пред смрт замонашио.¹²²⁶ Вероватно се определио за монашко име Симон пошто се у једном владарском делу поменика тражи Божја благодет за извесног монаха тог имена.¹²²⁷ Такође, сам изгнаник се помирљиво, ако не и благонаклоно, односи према брату: „преславног и блаженопочившег господара, брата мога, цара Стефана”.¹²²⁸ Однекуд, за њега Орбин зна да је „debille e di poco valore”.¹²²⁹

Године 1359-1360. је: „[...] постигнут очигледно шири споразум који је укључивао и брак између Хлапеновог пасторка Томе Прељубовића и царева ћерке Марије Палеологине”. Тиме је завршен сажет преглед догађаја који су

¹²²² Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 13 (магистарски рад).

¹²²³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 48 бр. 55 (Пејатовићев родослов), 81 бр. 129 (студенички), 174-175 бр. 415 (Врхбрзнички), 196 бр. 516 (летописи треће групе).

¹²²⁴ Исти, *Стари српски родослови и летописи*, 81 бр. 129 (студенички).

¹²²⁵ *Исто*, XXXVI.

¹²²⁶ *Исто*, 196 бр. 516 (студенички).

¹²²⁷ Године настанка ове белешке се могу одредити само оквирно јер имена нису уписана по хронологији смрти личности већ по другим критеријума. И поред тога, размеђе између седмог и осмог десетлећа се јавља као најприродније решење, а што је све у складу са другим вестима о Симеоновом животопису В. Р. Катић, *Поменик*, 149.

¹²²⁸ Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXVI Историја повеља-губљење-уништавање-чување-архиви*, 65.

¹²²⁹ К. Жиречек, *Историја Срба I*, 238 нап. 6, где су набројани још неки српски облици Симеоновог имена.

започели 1357. г., након чега се Симеон учврстио у деловима Епира и Тесалији.¹²³⁰ Иза ове нагодбе морао би да стоји и српски двор, чију вољу је непосредно заступао господар Водена и Бера. Трајно је отклоњена Симеонова опасност за средишње области. У окружењу цара Уроша и даље се пажљиво мотрило на стање на југу. О владавини Нићифора II Орсинија над Тесалијом између 1356. и 1359. г. има мало вести. Венчањем са Теодором, сестром Душанове удовице, хтео је да стекне неку врсту потврде од пређашњег господара тих земаља. Пробао је да растури брак са Аном, ћерком Јована VI Кантакузина. По овом писцу недолично понашање према Ани, је чак, узбунило Арбанасе, што је Нићифору донело смрт.¹²³¹ У позадини се назире да су Срби озбиљно разматрали ове предлоге, ако не и приступили њиховом остваривању.

Све ово се морало тицати новог учесника у врховној власти. Годину до годину и по након Вукашиновог крунисања пасторак његовог пријатеља Хлапена је отишао да влада Јањином. То се најпре десило Симеоновом вољом, а ње њених грађана.¹²³² Други српски цар је 1365. у своју развијену владарску титулу увео и **поморию вьсточномъ**, што је изузетан облик у целом царском периоду. „Можда је цар Урош желео да нагласи да су „[...] земље уз Егејско море још увек под његовом влашћу, што у ствари није био случај”.¹²³³ Крајња ограда би се у новије време могла чак преиспитати пошто је Урош и даље суверен, барем Хлапену. Ни Вукашинове титуле не изостављају делове који јасно упућују на Душанове најјужније тековине.¹²³⁴ Међутим, године 1361. деволски епископ Григорије је прототрон Охридске архиепископије, уместо костурског епископа. Можда је губитак овог града за Царство условио одступање од традиције.¹²³⁵

¹²³⁰ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 156-157, цитат са стр. 157. Уп. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218-219; Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 243, где је Хлапен приказан као слабија страна у сукобу, што не мора да буде ако се прихвати да је иза њега стајала цела Српска царевина.

¹²³¹ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 239-240; *ВИИНЈ VI*, 563-564 (Исти).

¹²³² Р. Радић, *Време Јована V*, 428; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 133, 136; Исти, *Јањинска хроника као историјски извор*, 232.

¹²³³ М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Из српске историје средњег века, 179.

¹²³⁴ *Исто*, 176-185; *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, 99-102 (С. Ћирковић); *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 164 (Исти). Ова појава објашњена доследним угледањем на Стефана Душана. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 254.

¹²³⁵ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 16. Уп. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 61.

Са друге стране, Симеонову владавину обележава изостанак стране опасности, мањак вести о побунама становништва, заверама и мучним дворским убиствима. Усагласио је личне потребе са тежњама локалне властеле, становника градова, али и досељених арбанашких и српских ратничких дружина. Новембра 1372. г. на власти је већ његов син Јован Урош.¹²³⁶ Остаје нејасно да ли ова промена има неке везе са исходом Маричке битке, или је реч о случајном поклапању.¹²³⁷ Могуће је да је након 26. септембра 1371. г. турска опасност обесмислила положај овог огранка Немањића. Јована Уроша већ 1372-1373. г. на престолу мења Алексије Анђео Филантропин, Хлапенов зет.¹²³⁸ Смена је била договорна јер је Хлапенова ћерка Марија касније заједно са Симеоновим синовима учвршћивала несигурну власт Марије Палеолог у Јањини. Није упутно улазити у детаље прошлости Епира и Тесалије, где су се као на вртешци смењивале краткотрајне владавине, а државне области уситњавале. Као да је са престанком претпостављеног ослонаца на Србију изгубљена пресудна потпора. Настојања више породица, приметно окупљених око Симеона и Хлапена да обуздају политичку расцепканост уз помоћ Византије, била су кратког даха.¹²³⁹

Пре и после Марице Симеон и његови синови нису изгубили сваки додир са Теодором и њеним синовима у успону. Потомци Стефана Дечанског и Марије Палеолог у Епиру и Тесалији су истицали своје славне претке. Најпре, унука српске краљице је сврсисходно имала исто име као своја баба, што никако није случајно упркос њеној распрострањености. У браку са Томом Прељубовићем родила је ћерку Ирину, која је заправо носила име своје бабе по оцу. Ирина је још као девојчица жртвована зарад политичког брака са деспотом Петром Љошом, чиме су пет година поштеђени арбанашких напада. Рано је преминула од куге, вероватно између септембра 1374. и маја 1375. г. Њеном смрћу се, изгледа,

¹²³⁶ О оцени њихове владавине В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 240-262, а о смени на престолу 258, 259, 263.

¹²³⁷ Следећа хронологија је, иако оквирна, могућа. Симеон је умро око датума Маричке битке, приближивши се петој деценији живота, што је у оквирима просека епохе. Јован Урош је 1372-1373. г. могао да има између 20 и 25 лета, посебно ако је био млађи од своје сестре Марије. То наговештава и то што је живео до 24. фебруара 1423. г. В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 264. Испада да је тада ушао у седму деценију. Дакле, није се повукао због старости.

¹²³⁸ Исти, *Тесалија*, 262, 263.

¹²³⁹ Р. Радић, *Време Јована V*, 428-430.

завршава та породична грана пошто су у повељи њеног родитеља из 1375. г. као једини наследници наведени искључиво сродници, али не и потомци.¹²⁴⁰

У Симеоновом окружењу је наглашавана припадност разгранатој породици Палеолог. Тиме се додатно подупирао посебан владарски систем прилагођен приликама у Тесалији. Цар се, додуше, у потпуности одрекао немањићког порекла.¹²⁴¹ Слично је поступала и његова ћерка Марија, посебно што је касније постала један од носиоца власти у Јањини.¹²⁴² Њен брат Јован Урош, такође подсећа савременике на те корене. Иако је те 1381. г. већ био монах Јоасаф и даље се мешао у многа државна питања тог дела Грчке.¹²⁴³ Без намере да се доследно прати његово деловање, издваја се да је са сестром Маријом увек био у политичком складу.¹²⁴⁴ Попут свог брата и Хлапенове ћерке Марије, похрлио је у сред зиме како би се нашао сести Марији након што је северни Епир остао без мушког владара у мрачним догађајима.

Није јасно да ли је, и колико, Марија Палеолог допринела убиству Томе Прељубовића крајем 1384. г.¹²⁴⁵ Многе појединости откривају да жртва није била пуки тиранин.¹²⁴⁶ Супружници су у Водену подигли цркву посвећену Богородици Гавалиотиси. Касније је приложена Лаври св. Атанасија са Свете Горе. Игуман ове братије је отприлике између фебруара 1374. и јула 1378. г. био извесни Кирил. Означен је чак и „оцем нашег царства” јањинског деспота. Несумњиво је однос духовник-владар пресудно допринео да управо Лавра прошири своје поседе. Игуман Св. Атанасија је био вешт преговарач, те је 1375-1376. г. похађао двор кнеза Лазара, и то у друштву његовог моћног властелина Црепа, како би заштитио

¹²⁴⁰ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 159; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 221. За Томиног сина жељног освете. В. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 46 (С. Ћирковић).

¹²⁴¹ И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 424; Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 243-245; И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 267 нап. 31; Д. Когац, *The Newly Discovered*, 212; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 216. Сада и: Р. Радић, *Преплитање византијских и српских утицаја*, 71-83.

¹²⁴² И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 423; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 133. Њихови потписи сада доступни и у: Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља*, 57-99.

¹²⁴³ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 263.

¹²⁴⁴ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218 нап. 17, посебно 234, где се напомиње да је сестра брату поклонила реплику чувеног раскошног молитвеног диптиха који се сада чува у катедрали у Куенки. Јоасафов пример је сачуван половично у ризници Метеора.

¹²⁴⁵ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 136.

¹²⁴⁶ Исти, *Јањинска хроника*, 223-237; С. Шаркић, *Проблем примене Душановог законика на основу Јањинске хронике*, Законик цара Стефана Душана, 81-89.

поседе свог манастира у Моравској Србији.¹²⁴⁷ Нема сазнања да су Драгаши били привржени овом храму, иако су на Светој Гори развили живу духовну и пропаганду делатност.¹²⁴⁸ Међутим, најкраћи пут до господара српског севера води преко земаља краља Марка и Драгаша. Како је деспот Тома Прељубовић био ожењен сестром од тетке браће Драгаш, упутно је веровати да је старац Кирило са пратњом прешао управо преко крајева источно од Вардара. Била би то добра прилика да се размене вести из удаљених области, које су спајали владари, блиски сродници.¹²⁴⁹

Можда је и Ватопед био посредник између удаљених потомака Стефана Дечанског и Марије Палеолог. Константин Драгаш је 1393. г. његовим житељима доделио цркву Богородице Пантанасе из Мелника.¹²⁵⁰ Случајно или не, у Ватопеду се најкасније 17. октобра наредне године обрео његов брат од тетке, бивши владар Тесалије, а тада само смерни монах Јоасаф. Вероватно је због турског освајања његове земље и претече данашњих Метеора потражио поузданије уточиште.¹²⁵¹ Како посматрати ово изненадно преплитање њихових животних путева? Редослед збивања не потиरे до краја изгледе да се обласни господар постарао за свог сродника. Млађи Симеонов син је само именом Стефан био везан за династију Немањића.¹²⁵² Управљао је делом очеве државе, вероватно око града Фарсале на југу Тесалије. Савременици су га поштовали пошто је на почетку 1385. г. утврђивао власт сестре Марије. Оближњи Латини су га удостојили њихове принцезе.¹²⁵³

¹²⁴⁷ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 222.

¹²⁴⁸ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 41-59.

¹²⁴⁹ Посвета Томиног и Маријиног храма је привукла пажњу. В. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 217, 228-229, 234, 246, уз закључак да се ради о давању новог значаја старом верском жаришту, док се о самом значењу речи Гавалиотиса (Кавалиотиса), није изјашњено. Константину се 28. маја 1380. г. обратио „**старьць срѣвски кѣрь Томл Гавала**“, након чега је господин потврдио Хиландару два села из околине Врање. В. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 457. Уп. Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 74. Питање је да ли треба повезати ова два места. Сада и: *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару (Хил. 64)*, 141, 143 (Ж. Вујошевић). Извесни Гавала, зет воденичареве ћерке, јавља и у Мелнику. В. Х. Матанов, *Књажеството*, 293-295.

¹²⁵⁰ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 44, 53.

¹²⁵¹ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 281. За једног Константиновог имењака, приложника манастира Срегења на Метеорима. В. И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 269 нап. 38. [А. Rigo, *La "Cronaca delle Meteore". La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII XVI secolo* (Orientalia Venetiana 8), Firenze 1999].

¹²⁵² По имена, вероватно се родио пре 1359-1360. г., када је његов отац већ имао око 30 година.

¹²⁵³ И. Ђурић, *"Ектесис неа"*, 424; Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 260-261, 270. Занимљиво је да је у правом светлу споменут и код Орбина. В. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 45, 46 и коментари на

Браком са Маријом Палеолог власт је у Јањини на почетку 1385. г. стекао Исаило Буонделмонти. Када је 1394. г. остао удовац најпре се оженио Ирином Спато (1402. г.), а 1411. и Евдокијом Балшић.¹²⁵⁴ Одржавала је живе везе са крајем из којег би требало да је потицала њена баба, добро се сећајући Константина Драгаша. Са Дејановићима је била повезана крвљу, али и преко претходнице у брачној постели њеног мужа.¹²⁵⁵ Из брака са Исаилом је у тренутку њене смрти 1411. г. остао седмогодишњи син Ђорђе, те још један неименовани син.¹²⁵⁶ Тиме се завршава нит излагања о овим, сада већ удаљеним, сродницима Драгаша.

Цар Симеон и великаш Хлапен су стајали у позадини већине крупних политичких догађаја и великих државних промена.¹²⁵⁷ Последњи је био на челу разгранатог породичног савеза сличног творевини кнеза Лазара.¹²⁵⁸ Треба видети да ли његову каријеру заиста треба истицати као успешан пример феудалног одметништва.¹²⁵⁹ Овај великаш је бочни изданак немањићке лозе. Јован Кантакузин, као добар познавалац српског владара, вели: „[...] заиста беше међу угледнима по роду близак Краљу [...]”.¹²⁶⁰ Од оснивача династије преко великог кнеза Вукана и његовог сина Димитрија, линија иде до Вратислављевих синова Вратка и Радослава. Делимично очуван натпис из манастира Давидовице упућује да је отац умро средином тог века. Старији од синова је, пак, био отац књегиње Милице. Млађи се 1319. г. јавља у једном дубровачком документу, али и исправи краља Владислава из 1323. г., и то пре Војихне, потоњег кесара. Изгледа да је био отац извесног жупана Хлапена, који се као утицајна личност јавља у Конавлима и ширем подручју Травуније 1330. г. Хапсио је људе тамошње властеле што упућује

стр. 328 (С. Ћирковић), као и у првој иоле вредној историји Срба. В. Јован Рајић, *Немањићи - Мрњавчевићи и Грбљановићи - Бранковићи*, Београд 2003, 261. Много поуданији писац га касније сматра Хлапеновим сином, а приписана му је власт и над Домокосом. В. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 320.

¹²⁵⁴ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 136-139. Пошто је Марија дете из брака са Томаидом, могућим тек након освајања Епира и Тесалије 1347-1348. г., изгледа да је за Тому удата недуго након што је стасала за брак, а други пут је дала руку са око тридесетак година.

¹²⁵⁵ В. стр. 67 овог рада.

¹²⁵⁶ G. Schirò, *Evdokia Balšić vasilissa di Gianina*, ЗРВИ 8-2 (1963), 383-391; Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 138. Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, табла 20.

¹²⁵⁷ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 250.

¹²⁵⁸ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 166-167; Р. Радић, *Преплитање византијских и српских утицаја* 81-82.

¹²⁵⁹ Н. Матапов, *Radoslav Hlapen*, 68-87.

¹²⁶⁰ *ВИИИЈ VI*, 520 нап. 514 (Б. Ферјанчић).

да је био господар „државе”, додатни доказ да је касније у егејском залеђу био Душанов намесник, у литератури обично називан Радослав Хлапен. Није имао „царске” титуле јер је сродствено: „[...] за један степен даљи од Душановог „братучеда” Воихне, жупана Радослава који му је отац и од жупана Вратка који му је стриц.” По оцу је заиста могао да се зове и двоструким именом. Ова појава није била потпуна страна, али основно лично име је било само једно. Тако га називају обично добро упућени Дубровчани, или и Јован Кантакузин у догађајима из 1350. г.¹²⁶¹ Јањинска хроника говори да је Хлапен освојио Бер 1350.¹²⁶² У запису о обнови Марковог брака његов таст се тако спомиње два пута.¹²⁶³ И код Орбина се јавља само то име, с тим да је приказан као лукава и вероломна особа.¹²⁶⁴ Са друге стране, управник два града надомак Солуна је заиста теоретски могао бити и Хлапенов син Радослав. Тиме би то име заправо било поновљено у истој породици са размаком од једне генерације. Носио би га деда, који се јавља у првим деценијама XIV в., али и његов унук.¹²⁶⁵ Овакав обичај именовања деце је заживео у овој веломожној породици, али преко Марије **Радославе** Ангелине, супруге Алексија Анђела Филантропина (подвукао В. А.).¹²⁶⁶ Без мушких потомака Хлапен је своје угледно порекло и сећање на оца Радослава исказао личним обележјем једне од својих кћери.¹²⁶⁷

Примећен је и велики временски распон од Хлапеновог првог помена у изворима 1330. г. до претпостављене године смрти у седмој деценији тог века.¹²⁶⁸ Међутим, у пацификованим Конавлима је могао да делује са мање од 20 лета, док би на југу престао да делује у дубокој старости. Средином осмог десетлећа његову задужбину Богородицу Месонисиотису Балдовин Багаш је поклонили Светом Павлу. Уопштено је споменуто како је црква изгубила сјај, мада не и потпуно

¹²⁶¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 46-48; Г. Томовић, *Морфологија*, 67. О Хлапену још в. Љ. Максимовић, *Верџа у политици Стефана Душана*, 351.

¹²⁶² К. Лиречек, *Историја Срба I*, 230 нап. 83.

¹²⁶³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 59 бр. 189.

¹²⁶⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 45, 46 и коментари на стр. 328, 342, 343 (С. Ћирковић).

¹²⁶⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 48.

¹²⁶⁶ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 266. Уп. Ћ. Сп. Радојчић, *Феудална породица Багаш из Врања (из XIV и с почетка XV века)*, Књижевна збивања, 155.

¹²⁶⁷ Необично звуче два словенска имена (Радослав Хлапен) пошто су обично упарено хришћанско и народно. О теорији по којој је Радослав једнак истоименом властелину из Кучевишта в. Х. Матанов, *Княжеството*, 28-30, са старијом литературом. Уп. *ВИИНЈ VI*, 520 нап. 514 (Б. Ферјанчић); М. Благојевић, *Државна управа*, 41 нап. 21. Властелинка Радослава претворана у овог великаша и у коментару: Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234.

¹²⁶⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 48.

пропала - богослужбене књиге и сасуде су сачувани. Ови искази се уклапају са предложеном ктиторовим животописом.¹²⁶⁹ Ромеји из Солуна су пре 1375. г. повратили Бер. Да ли је овај успех последица Хлапенове смрти?¹²⁷⁰ По Јањинској хроници Томи Прељубовићу су се 1379. г. обратили архонти из Костура нудећи му власт над Сервијом. По једном ставу, то је био начин да се збрину поседи покојног Хлапена.¹²⁷¹ У гробу са остацима мушкарца на некрополи манастира св. Леонтија у Водачи северозападно од Струмице нађен је сребрени прстен. Садржи развијено хералдичко обележје у виду штита и пропете животиње (вук, змај, јарац) и натпис: † **ИЗВОЛИТЕ Р(АВА) Б(ОЖІЯ) ХЛ(А)ПЕНА**. Поистовећен је са чувеним великашем, те да су углед и старина манастира били пресудни за избор гробног места.¹²⁷² Против овог решења, поред господства Драгаша, је и Хлапеново самостално задужбинарство у Водену.¹²⁷³

Претпостављено Хлапеново повлачење са животне позорнице се некако подударало и са ступањем на престо Алексија Анђела Филантропина уместо Јована Уроша. Изгледа да је пред крај живота уз подршку своје угледне пратње са југа оснажио међусобни ослонац са краљем Марком. Краљ је изгледа убрзо изгубио политичке мотиве, личних изгледа није ни имао, те његова супруга не стоји уз његов бок ни на једном владарском портрету, па ни на оном из 1376-1377.¹²⁷⁴ Јањинска хроника преноси да је сестра Томе Прељубовића, Јелена, заменила његову рано преминулу ћерку на двору Јоване Спате. Тиме се стиче потврда да у другој половини тог десетлећа Јелена више није имала шта да тражи код Марка. Тим пре губе ослонац стари текстови који представљају праву мешавину тачних података и легендарних наноса. У њиховом средишту је овај пар, а место наводног Јелениног браколомства са Балшом Балшићем је Костур, који је тако исклизнуо из краљеве власти. Њим је свакако 1383-1384. г. управљала породица Музакија.¹²⁷⁵ Међутим, из ове куће је у Маркову средину стигла Кирана,

¹²⁶⁹ Суботић, *Богородица Месонисиотиса*, 126.

¹²⁷⁰ Исто, 166; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218, 219, 220.

¹²⁷¹ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 166-167; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 104.

¹²⁷² Р. Милајловски, *The Votiv Ring*, 187-194.

¹²⁷³ Између осталог В. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 188, 190.

¹²⁷⁴ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 234. Неки су осликавање стављали и у 1372-1373. г. Исто, 238 нап. 48; К. Ациевски, *Пелагонија*, 257.

¹²⁷⁵ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 159-162.

ћерка Андреје II.¹²⁷⁶ Али, Хлапенова биографија показује да је Јелена заиста била прикладна прва изабраница Марку рођеном око 1335-1340. г.

Хлапеновим нестанком и коначним завршетком са његовом Јеленом већ на почетку самосталне владавине краљ Марко није морао много да се обазире на Николу Балдовина Багаша, такође Хлапеновог зета по браку са неименованом ћерком. Међутим, вероватно је неговао суседство са господаром Водена. Његово порекло је непознаница, иако се каткад недвосмислено среће да је реч о унуку ктитора цркве св. Николе.¹²⁷⁷ Гробни споменици извесног кнеза Балдовина, његовог унука Николе и госпође Ане, откопани су у тој врањској цркви. Деда је био китор једне од најстаријих властеоских задужбина, што и одговара угледној кнежевској титули. У време Стефана Душана на двору је добро стајао и истоимени казнац.¹²⁷⁸ Овај владар је 1343-1345. г. издао потврдну повељу жупану Маљушату, за кога се претпоставља да је био Балдовинов син или зет. Тако је врањанска црква поклоњена Хиландару.¹²⁷⁹ Овде је основно питање да ли је српски династ са југа пореклом са поседа Драгаша. Оштећени и лоше објављени светониколски гробни натпис Николу не означава као Балдовина или Багаша. Стога се у новијим радовима изричито одбацује да је реч о истој личности.¹²⁸⁰

Прво име није било тако страно Србима, као што би се могло мислити. Балдовин Дулфин је био млетачки кнез у Дубровнику почетком XIV в.¹²⁸¹ У Топлици је између 1331-1345. г. сахрањен Балдовин Хтјесалић.¹²⁸² Даље набрајање никуда не води јер је одређивање сродства различитих генерација само преко истоветности општег хришћанског личног имена крајње условна. У повељи о поклањању Богородице Месонисиотисе св. Павлу Хлапенов зет је означен као

¹²⁷⁶ В. стр. 109 овог рада.

¹²⁷⁷ Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 125, 134 нап. 4.

¹²⁷⁸ Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 392; И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви Светог Николе у Врању*, ВГ 26-27 (1993-1994), 25-44 (= Студије, 471-495). Није уочена разлика између кнежевске, наследне титуле и једне дворске функције, односно функције војводе крајишника. *Исто*, 32-34. Уп. М. Благојевић, *Државна управа*, 22, 41, 48, 52, 211.

¹²⁷⁹ *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005), 82-83 (С. Марјановић-Душанић). Исувише смело је претпостављено и гашење Балдуинове лозе, чиме је жупан Маљушат избачен из генеалогског стабла ове породице. В. *О неким нерешеним питањима*, 238, 240 (Иста).

¹²⁸⁰ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 11, 29.

¹²⁸¹ *Писма немањихких владара Дубровчанима*, 25 (Н. Порчић).

¹²⁸² Г. Томовић, *Два старосрпска натписа из косаничке Раче*, *Miscellanea XXVII* (2006), 115-116.

Νικόλαος Παγάσης ὁ Βαλδουβίνος.¹²⁸³ У ћирилској повељи писар се определио само за **Балдовинъ**, односно **Балдовинъ**.¹²⁸⁴ Несловенско порекло је тражено у влашком етничком елементу.¹²⁸⁵ Иоле боље познавање социјалних прилика у Србији слаби то залагање. Можда се ово лично име међу српском властелом раширило преко западноевропских ритера и њихове културе.¹²⁸⁶ Поузданије је рећи да је то било његово основно, народно име, које је додатно било упарено са хришћанским Никола, нпр. Јован Угљеша, Никола Радоња. Прво монашко име овог Бранковића је било Роман, дакле изведено од првог слова српског имена.

Лакше се прати детерминатив Багаш. Код Балдовина и Антонија вероватно је било породично име пошто су га носила обојица.¹²⁸⁷ У том погледу били би слични Драгашима, такође оданим скупном породичном називу у више поколења. Багаш и даље постоји у индексу српских презимена. Много пута је посведочено у областима које гравитирају ка јужном Јадрану. Вероватно је изведено од старолатинског *basus*, шупље мере различитих вредности.¹²⁸⁸ Није чудно да се у средњем веку среће управо у Котору.¹²⁸⁹ С обзиром на географску распрострањеност употребе наведене мере, као и да корени ове породице сежу у зетско залеђе. Неке везе с тим може да има и арбанашко име врањског жупана Маљушата, а са друге стране и Хлапенови корени за запада.

Искрснуо је простор за јако смелу хипотезу. Носилац кнежевске титуле Балдовин је као велики казнац био задужен за скупљање основних пореза од земљорадничког становништва. Од доношења Душановог законика могло се плаћати и у натури у вредности једног кабла жита. Може се, наравно уз велике ограде, замишљати да је Балдовиново име допуњено надимком док је обављао ову службу.¹²⁹⁰ Надимак је, потом, пренет и на његове синове. Наравно да овакво

¹²⁸³ *Византијскиј временик*, Том II (XXVII), Москва-Ленинград 1949, 317. Уп. И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви*, Студије, 489. О томе како су Грци разумели прво слово Оливеровог имена В. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 166 нап. 122.

¹²⁸⁴ Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру* 187. Уп. И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви*, Студије, 489.

¹²⁸⁵ И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви*, Студије, 489, где је пренет став Ђорђа Радојичића.

¹²⁸⁶ М. Грковић, *Речник личних имена*, 1977, 33; Иста, *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства*, 25-26.

¹²⁸⁷ И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви*, Студије, 489-490 и 489 нап. 140.

¹²⁸⁸ М. Влајинац, *Речник наших старих мера – у току векова- II свеска*, Београд 1964, 137-139.

¹²⁸⁹ И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви*, Студије, 489 нап. 140.

¹²⁹⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 17-24; Исти, *Сође-основни порез средњовековне Србије. Једна перпера или кабао жита*, Глас СССХС САНУ, Одељење историјских наука, књ. 11, 1-44.

излагање не може бити пресудно за међусобно повезивање две географски удаљене породице. Овај преглед открива да су обласни господари са севера пратили са мање или више пажње збивања у овом промењивом свету, али да су на њега утицали само овлаш.

ОДНОСИ СА ВИЗАНТИЈОМ

Византија је у односу на Српско царство у нешто већој мери сачувала државне обресе. Духовни престиж је имао превагу над политичком моћи. Копнећи пред наступањем Османлија и западних поморских сила у ретким приликама је активно наступала. Међутим, спрам тек консолидованих Драгаша византијске снаге нису биле несразмерне.

Оближњи Сер (1383. г.) и Солун (1387. г.) су са својим областима све до турског запоседања били природни посредници између политичких средишта две државе. Локални представници власти две суседне и привредно повезане области су се добро међусобно познавали. Поданик цара Ромеја у Зихни могао је да буде и Димитрије Палеолог Раул. Потписао се у акту Серске митрополије из децембра 1355. г. Можда је био син Алексија Палеолога, за којег се претпоставља да је оженио Марију, удовицу Стефана Дечанског. Овим браком је стекао стару и цењену, византијску титулу великог доместика, док су га породични поседи препоручили за кефалију Зихне.¹²⁹¹ Ето наговештаја да су Јован и Константин у том граду могли имати члана проширене породице, што им није донело предност у месецима након 26. септембра. Постоји опсежан преглед односа Дејановића и Византије пре друге половине 1391. г. Разматрана је међусобна граница, могуће уплитање Драгаша у размирице ромејске царске породице, те утицај вазалног положаја на међусобне односе. Залагало се и да су Драгаши Ромејима отели Струмицу, али ова поставка ипак није прихватљива.¹²⁹² Ипак, изгледа да су ти односи у дужем периоду суштински били непоқварени, те да их ни једна страна није стављала у први план. Дубровчани су се 1377. г. распитивали за набавку житарица са поседа Драгаша, што је било могуће једино преко византијских лука.¹²⁹³ Не само то. Акт из 1379. г. открива да је серски протонотар са представницима локалне власти у самом Мелнику решавао једну тежу и

¹²⁹¹ D. Korać, *The Newly Discovered*, 210-213.

¹²⁹² Уп. стр. 117 и даље овог рада, као и: Н. Matanov-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 59-60.

¹²⁹³ X. Матанов, *Княжеството*, 106-107, 144 нап. 111.

сложенију парницу.¹²⁹⁴ Ово баца ново светло на државно уређење Константинове државе, али и његов став према јужном суседу.

Део расцепканог византијског света је била и мала Трапезунтска царевина на јужном ободу Понта. Преко Цариграда је несумљиво најлакше могла бити остварена брачна веза Константина Драгаша са Евдокијом, ћерком Алексија III Великог Комнена (1349-1390). Исто важи и у другом смеру, пошто би овај брак по неким назнакама требало да претходи удаји Јелене Драгаш за владара.¹²⁹⁵ Потешкоћу ствара не мала подељеност историчара да ли је заиста након 1387. г. Константин ступио у други брак са удовицом нижеразредног турског емира родом из Трапезунта. У један мах је остварена блага предност у прилог потврдног решења да би на крају била у потпуности одбачена.¹²⁹⁶

Између осталог, указивано је на додатак „Комнен” уз белешку о погибији Константина Драгаша у Дечанском летопису.¹²⁹⁷ Фактографска грешка увек долази у обзир. Манастир је заправо посвећен Христу Сведржитељу (Пантократору), баш као и гробна црква породице Палеолог, где је положена Јелена Драгаш.¹²⁹⁸ Везе између два храма су успостављене још у време Немањића. Вероватно су настављене уз подстицај угледне жене блиске обема светилиштима. Нажалост, спона Драгаша са гробним местом свог угледног претка је посредна. Шта је са његовом широм породицом? Мркша, Теодорин син и сестих Јована и Константина, је оженио вероватну унуку Јована Комнена Асена, шурака Стефана Душана. Деспот Јован је присвојио име славних Комнена браком са Аном Палеолог, удовицом Нићифора II Орсинија, прилагођавајући се локалним приликама. Уопште, било је више покушаја да се истакне значај великих Комнена у идеолошком систему Србије друге половине XIV в.¹²⁹⁹ На двору Стефана Душана је царичино комненовско порекло искоришћено ради истицања права на

¹²⁹⁴ Х. Матанов, *Књажевство*, 292-296.

¹²⁹⁵ *Исто*, 146-147.

¹²⁹⁶ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 259-272. Сумња изнета у: Р. Радић, *Време Јована V*, 433-437, а посебно у: С. П. Карпов, *История Трапезунтской империи*, Санкт-Петербург 2007, 201-203, 418-419. Новим доказима оснажено у: Х. Матанов, *Књажевство*, 145-147, 274-283.

¹²⁹⁷ Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1-2 (1994), 33.

¹²⁹⁸ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 62 нап. 61; Исти, *Византија и Срби у борби против Турака*, 82; Х. Матанов, *Књажевство*, 270.

¹²⁹⁹ И. Божилов, *Асеновци*, 178-184; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 183. О нешто другачијем виђењу, за ову тему углавном споредног, проблема В. С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у царство*, ЗРВИ 44 (2007), 398-399, са старијом литературом.

цариградски престол.¹³⁰⁰ Питање је колико вреди подсећање да се и Тома Прељубовић држао презимена Комнен, иако је управо браком са Симеоновом Маријом имао право на презиме Палеолог.¹³⁰¹ Потомци Теодоре-ћерке нису запостављали односе са остатком породице. И без тога, породично стабло свих Дејановића се укршта управо код Стефана Дечанског, па су стога сви могли идеолошки деловати у његовом гробном храму. Управо је Теодора - мајка, у монаштву Јевдокија, уписана у поменик Дечанског манастира. Од њега зависни родословни део Пајсијевог Житија цара Уроша је једини спис ове врсте који бележи ову Немањићку. Такође, у Дечанском поменику уписана је и краљица монахиња Марта, тј. Марија Палеолог.¹³⁰² То су основни предуслови за обликовање разматране маргиналије тамошњег летописа. Све у свему, копне изгледи за други брак господина Константина са Јевдокијом. Не види се ни политичка сврха разматаног брака. Додуше, Јевдокија рођена након 20. августа 1358. г. је била у годинама када је могла да рађа, али вести о њиховој деци нема.¹³⁰³

Зато је брак између Манојла II Палеолога и Јелене Драгаш, неоспоран. Прва, заправо могуће и једина, супруга Константина Драгаша а младина мајка остаје скривена. Народ ћустеднилске области је опис свадбене свечаности „цара Костадина” накитио честим мотивима колективног усменог стваралаштва.¹³⁰⁴ Јеленин блиски сарадник, Георгије Сфранцуз открива да је ова царица по мајчиној линији била сродница султана Мурата II преко његове мајке.¹³⁰⁵ Можда се мислило на неку рођаку Јеленине мајке. Господин Константин 1381. г. је приложио Хиландару породични храм у Архилевици само уз мајчин савет, а док је супруга изостављена. Уопште, нема је ни у једној њиховој исправи. Као по каквом правилу, када се истиче активно учешће владареве мајке у политичком животу, не спомиње се име његове супруге.¹³⁰⁶ Господин Константин није ни

¹³⁰⁰ Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 217-218.

¹³⁰¹ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 133 нап. 40.

¹³⁰² Као да се Теодора ограничила на деловање у храму свог оца и култном месту близу престоног предела, тј. Прохору Пчињском. В. Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 59 (магистарски рад).

¹³⁰³ Брак наводно није конзумиран. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 146, 278. Уп. Р. Радић, *Време Јована V*, 436.

¹³⁰⁴ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 14-15.

¹³⁰⁵ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 146 нап. 9, 212 нап. 291. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 267, 271, 281; [Р. Радић, *Георгије Сфранцис и Србија*, Лесковачки зборник 43 (2003), 15-24.]

¹³⁰⁶ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 377.

држао, а још мање подигао манастир св. Јована у Поганову. Стога се његова прва супруга никако није могла звати Јелена. Ктиторски епиграфи са храмовног зида се не тичу овог владара и његове супруге.¹³⁰⁷

Срачунато је да се Јелена родила у првој половини, а на другом месту, најкасније средином седамдесетих година XIV в. Отуда могућност да је 1392. г. имала нешто испод двадесет година, а због рано добијеног првог детета доња граница је око 15-16 лета. Сходно томе, њен отац је ову ћерку добио млад, наводно у узрасту између 20 и 25. г., што његово рођење одређује у прве године петог десетлећа.¹³⁰⁸ Ова основа и Константинова раније предочена биографија дају нешто другачије резултате. У години Маричке битке „господин” је био на прагу пунолетства. Уследио је и његов први брак тако да је ћерку могао да добије чак и при измаку седме деценије.¹³⁰⁹ У повељи из 1377. г. Јован Драгаш износи молбу да ко после њега дође: „**изволитъ по насъ царствовати и господовати, или брата или сѣродникъ царства ни**” не поквари одлуке даровнице.¹³¹⁰ Испада да тада ни један од браће није имао мушке потомке, док је за женске неизвесно. Јеленина смрт, 23. или 24. марта 1450. г., је добро посведочена.¹³¹¹ Несумљиво је у тренутку одласка са овог света била времешна старица, вероватно на почетку, а најкасније у првој половини, седме деценије живота. Сходно томе, треба тежити ставу да је Јелена удата јако млада.¹³¹² Са тим није у потпуном складу снажно народно сећање на њу у завичају.¹³¹³ Сама се није стидела свог порекла. На златном крсту који је пре 1425. г. подарила светогорском св. Дионисију истиче да је ћерка владара Срба.¹³¹⁴ Тако је памте и „Царске” Хронике: *κυρας Ἑλένης της Σέρβας*.¹³¹⁵

¹³⁰⁷ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 31-37, посебно 33 нап. 61, 43; Г. Суботић, *Манастир светог Јована Богослова код Пирота*, 6-8. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бѣлгарски зѣми*, 177.

¹³⁰⁸ Х. Матанов, *Княжѣството*, 96, 260-261.

¹³⁰⁹ О узрасту Дејановића в. напред.

¹³¹⁰ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 375.

¹³¹¹ М. Николић, *Вѣсти јѣдне византијске кратке хронике*, 300-302.

¹³¹² Између осталог, изнето је: „[...] Јелена је била девојче од десетак година ако не и старија“.

в. И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 268.

¹³¹³ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 146.

¹³¹⁴ *Actes de Dionysiou*, Paris 1968 éd. Par N. Oikonomidès, 26. О Јелениној привржености оцу Д. Анастасијевић, *Јѣдина византијска царица Српкиња*, Братство 30 (1939), 26-40. Уп. И. Ђурић, *Ситрак Византије*, 64; В. Х. Матанов, *Княжѣството*, 148-149, 263, 266.

¹³¹⁵ Б. Ферјанчић, *Вѣсти кратких хроника*, 161.

Сачувано је више њених портрета. Најпознатији је из кодекса паришког манастира Сент Дени, а где је приказана владарска породица око 1408. г.¹³¹⁶ Не треба изостављати ни рељеф са мале и елегантне пиксиде од слоноваче: „биће да су на портретима представљене породице два супарника и савладара. На првом налази се Јован VII, царица Ирина (Евгенија) Гатилузи и син Андроник. На другом је Манојло II са породицом, Јеленом Драгаш и Јованом VIII”. Време њеног настанка се везује за почетак владавине Јована VII у Солуну.¹³¹⁷ Давно се Миодраг Пурковић определио да овој владарки припише и још један лик, наводно: “[...] сачуван је на оловном печату (моливдовулу)”. Остаје да се види да ли је овде у питању научна грешка, или је са више пажње користио давно објављене изворе.¹³¹⁸ Бројнији су њени писмени описи. Чак ни реторски тон дворских писаца не колеба утисак о образованој жени достојној сваког двора.¹³¹⁹ Посредно, ово нешто говори о њеним родитељима и средини одрастања. Жеглигово је било једно од значајнијих књижевних и културних средишта. Лако се уклопила у норму византијског друштва с краја XIV и прве половине XV в. јер потиче из истог културног круга. Разлике између византијског и српског друштва су биле у нијансама.¹³²⁰ Тако Георгије Гемист Плитон изриче да је без премца у смерности, племенитости, искреној побожности, мудрости, праведности, достојна поређења са античком Пенелопом.”¹³²¹

Раније је родољубиво наглашавано да су и Срби вишевековној Византији даривали једну владарку. Насупрот томе, дошло се до уверења да је овај брак показатељ свеколиког суноврата позног царства.¹³²² Тако би невесте Манојла II и Јована VII, Јелена Драгаш и Ирина Гатилузио, стајале отприлике у истој равни.¹³²³ Износи се да је негодовање прикривено провејавало и у неким списима

¹³¹⁶ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 124-125; X. Матанов, *Књажеството*, 265-266.

¹³¹⁷ Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 356; С. Мешановић, *Јован VII*, 130-131.

¹³¹⁸ М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 74, где се позива на рад: Pantchenko, *Catalogue des „molybdobulle“ de la collection de l'Institut archeologique russe de Constantinople*, 1 133 br. 380.

¹³¹⁹ У том погледу би била пар свом супружнику. В. Љ. Максимовић, *Византија и Турци*, 39 нап. 26.

¹³²⁰ Ово даје основни тон беседе Ђорђа Гемиста. В. Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 82-84. Остали апологетски списи доступни у преводу. В. Исто, 45-90. На примеру владарске одежде В. Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 67-68. О књижевном деловању у Жеглигово в. Б. Тодић, *Старо Нагоричане*, Београд 1993, 25, 27.

¹³²¹ И. Ђурић, *Византија и Срби у борби против Турака*, 82.

¹³²² Isti, *Sumrak Vizantije*, 60.

¹³²³ Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 357 нап. 251, где је пренет став Ојкономидеса.

образованих Ромеја.¹³²⁴ Јелена Драгаш је по прабаби, другој изабраници Стефана Дечанског, такође била Палеолог. Упркос извесним недостацима, и даље служи превод са крста из св. Дионисија: „Поклон Јелене, владарке Ромејаца, Палеологине, жене цара Мануила Палеолога, ћерке Драгаша, кнеза српског”.¹³²⁵ Исти епитет није изостављен ни у натписима из париског рукописа Дионисија Ареопагита.¹³²⁶ На византолозима је да кажу да ли у оваквом ређању постоји нешто необично.¹³²⁷ Барем је тесалијски огранак Немањића волео да истиче тај део свог порекла.¹³²⁸ Можда је управо немањићка страна Драгаша створило извесне предуслове за брак са василевсом.¹³²⁹ Осим тога, ни снага њеног оца није била за потцењивање. Друга је ствар што су многи Ромеји и даље, сасвим безразложно, свет посматрали са лажних висина.¹³³⁰ Временом је Јеленин углед растао, што се пресудно одразило на промену општег расположења. У више наврата Јелена је привремено преузимала кормило посрнуле државе или утицала на ток политичког развитака.¹³³¹

Свест о српском пореклу допунски објашњава околности настанка једне повеље њеног супруга. Наследна ктиторска права над Русиком, стечена издашним даровима њених предака, додатно су нагнали Јелену Драгаш и византијског автократора да 20. октобра 1406. г. издају даровну повељу са скромним прилозима. Политички тренутак је био важан пошто је деспот Стефан ословљен „ексаделфос”, изразом који означава брата од стрица, брата од ујака, братанца или сестрића.¹³³² Сродничке везе су могле бити посредне јер је српски владар био

¹³²⁴ Х. Матанов, *Княжеството*, 263. Уп. М. Николић, *Вести једне византијске кратке хронике*, 301.

¹³²⁵ В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 3 (децембар 1937), 136 (= Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 93-98). Уп. нап. 1314 овог рада. Можда је зато обукла ризу под истим именом као и њена свекрва, мада је она заправо била ћерка Јована Кантакузина. В. М. Николић, *Вести једне византијске кратке хронике*, 301.

¹³²⁶ И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 125.

¹³²⁷ О владарском интитулисању В. С. Мешановић, *Јован VII*, 126-128.

¹³²⁸ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 218.

¹³²⁹ И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 61; Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 20-21.

¹³³⁰ О пословичној затворености ромејског света према странцима. В. И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 64. За промене В. Љ. Максимовић, *Македонија*, 49.

¹³³¹ И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 59-60, 64; Х. Матанов, *Княжеството*, 264-271; [L. Petanović, *Elena, L'ultima Imperatrice bizantina*, Milano 2006.]

¹³³² *Actes de Saint Pantéléemôn*, no. 16-17, p. 118-123 (P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković). Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 265. Захваљујемо на помоћи колеги М. Цветковићу. Уп. М. Благојевић, *Византијска хијерархија владара у светлости српских извора*, 271-272. Већ је понуђено друго објашњење овог места.

ожењен Јеленом, ћерком Франческа II Гатилузија.¹³³³ Владајући Палеолози су се са господарима Митилене још раније ородили пошто је Марија, ћерка Андроника III (1328-1341) и сестра Јована V, била удата за Франческа I Гатилузија. Њихов син, Франческо II је своју ћерку Јевгенију пре 1397. г. дао за синовца и савладара Манојла II, Јована VII Палеолога. Представници породице пореклом из Ђенове су готово сматрани делом проширеног владарског рода.¹³³⁴ Деспоту Лазаревић нису недостајале владарске врлине, али је део уважавања у Византији, видљиво и у допуни питакије насталој пре 1418. г., могао потицати од веза са владарским домом.¹³³⁵

Политичка позадина овог брака је недокучива. У сваком случају, није утаначен на серском састанку, нити је био темељ антитурског опредељења две државе. Наиме, након 1393. г. двојица владара заузимају супротне ставове према Турцима.¹³³⁶ Нема посебних разлога да се одбаци, нити да се пригрли став, по којем је овај брак „[...] очигледно требало да ојача сарадњу хришћанских владара у заједничкој борби против Османлија”.¹³³⁷ Заправо, договор је одраз стања на Балкану, где ослабљени цар није имао велики избор. Са друге стране, домети постигнути у том правцу су били слаби јер турска опасност уопште не јењава. Између марта и децембра 1394. г. из Цариградске патријаршије је писано Мркши Жарковићу, истиче се да је братучед цара грчкога. У писму се оправдава неканонски брак како би се ублажила турска опасност. Деликатни захтев је образложио монах, али је иза свега очигледно стајала тадашња царица Јелена, чији је брат од тетке био господар Валоне. Вероватно је спона од тог града до Цариграда ишла и преко њеног оца.¹³³⁸ Овакво поступање никако не личи на осмишљен савез већ на изнуђени и неодговарајући потез на османску опасност. Личне везе унутар шире породице су каткад донесиле предност. У том светлу

¹³³³ I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 103 нап, 103. Питање овог брака беспотребно проблематизовано у: С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, 101 нап. 290.

¹³³⁴ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 200-201, 206-207.

¹³³⁵ *Исто*, 196-197.

¹³³⁶ Х. Матанов, *Књажеството*, 261; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 263 нап. 53.

¹³³⁷ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 114-115. Уп. Х. Матанов, *Књажеството*, 147.

¹³³⁸ К. Јиречек, *Споменици српски*, 13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић). Уп. Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 20-21; И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 200-202, где су размотрене још неке вести о истакнутим личностима сматраним царевим сродницима.

треба посматрати вест да је Мркша Жарковић 1412. г. намеравао да посети византијског владара.¹³³⁹

Можда је овим потезом младожења у годинама стекао предност над братанцем Јованом VII у надметању за власт. Манојло II се изненада нашао у положају цара након смрти Јована V 15. или 16. фебруара 1391. г. тако да није имао времена да много бира међу византијским или пожељним страним принцезама. Јелена је већ децембра те године стигла у Цариград.¹³⁴⁰ Помно припремана свечаност венчања и царског крунисања је била 11. фебруара 1392.¹³⁴¹ Из свега реченог не стиче се утисак усиљене журбе. Окружење је очекивало законитог наследника. По некима, вишеструко посведочени помпезни догађај из цркве Свете Софије заправо био је само обред крунисања. Требало би да му је доста раније претходило царско венчање.¹³⁴² Иначе, Манојло је дуго одбијао да се скраси.¹³⁴³ Размишљања о браку је изнео у спису „Морални дијалог или о браку” насталом између лета 1394. и новембра 1396. г. Поред описа лошег стања државе, садржи и дилеме о браку и лична размишљања о његовој сврси. Посебно је његова мајка, наводна саговорница, износила потребу учвршћивања власти путем продужења лозе.¹³⁴⁴

Без обзира на Константинове намере, гурнут је близу жиже занимања угледних византијских савременика. Међутим, узимало се да није било увек тако. У једном упутству за писање писама насталом након 1386. г. једино је овом Драгашу придодат само један, и то не баш, високи епитет Εὐγενέστατε - „благородни“. Остаје питање зашто се истрајавало на том изразу и

¹³³⁹ М. Антоновић, *Област Валоне*, 155, 166-167.

¹³⁴⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 147-149, 262.

¹³⁴¹ О овом датуму такође: Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291 нап. 26; Х. Матанов, *Княжеството*, 147-148; С. Мешановић, *Јован VII*, 84.

¹³⁴² Одбачено у: И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 54-55, 121-122, 180. На њу донекле враћено у: М. Николић, *Вести једне византијске кратке хронике*, 297-300. О проглашењу Манојла за савладара В. Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 343-344. У истом раду је истакнуто да је обред крунисања увелико изгубио значај у последњим деценијама трајања Византије.

¹³⁴³ Привлачи пажња давно позната вест да су млетачки посланици требало да се врате у Цариград 9. марта 1374. г. због: *matrimonii domini despoti, coronati de novo imperatoris*. Оцењено је да се ово односи на Манојла II. В. Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, 344. Образложење о само једном браку у: И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 262.

¹³⁴⁴ Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 358; С. Мешановић, *Јован VII*, 84-85. О овој личности В. И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, по регистру, а посебно 57-59; Р. Радић, *Јован V*, по регистру; Исти, *Византијски царев и исихазам*, Из Цариграда у српске земље, 185.

1393. г., дакле након што су се два двора ородила.¹³⁴⁵ Драгаш је последњи у овом списку, што не би требало да буде случајно. Претходе му бугарски цареви Јован Страцимир и Јован Шишман, те московски кнез Иван.¹³⁴⁶ Поред њихове реалне снаге на овакав распоред могла је да утиче старина сваке од држава и титуле тамошњих владара, где у оба погледа Константин заостаје.¹³⁴⁷ Много касније Плитон за Јелениног оца тврди да је: „[...] потомак најдичнијег соја античког света митова [...]”.¹³⁴⁸ Такође: „[...] а беше и владалац области не безначајне при реци Вардару, [...], будући и сам један од најјуначнијих и најправеднијих људи и од највернијих у односима наспрам пријатеља”.¹³⁴⁹ По Сфранцезу, ако је уопште реч о овом Драгашу, он је „велики господар”, што може бити неки вид превода његове титуле, али и временски удаљена оцена Константинових владарских достигнућа.¹³⁵⁰

Још октобра 1377. г. Константин је споменут у једном акту цариградске патријаше због мањег спора око црквених поседа у Мелнику. Око 1386. г. је и даље био у живом додиру са овом установом.¹³⁵¹ Међутим, након 1392. г. несумњиво му је порастао углед међу балканским православним хришћанима. Као тасту византијског владара припадала су му многа почасна права. У акту за светогорски манастир Кутлумуш из јуна 1393. г. за њега се тврди: „користили посредништвом свог покровитеља и ктитора, вољеног „оца” – (подвукао В. А.) моћног и светог мог цара, у духу светом вољеног сина наше смерности, благородног господина Константина Драгаша”.¹³⁵² Управо њега су замолили да се заложи код Цариградског патријарха Антонија IV како би њихов храм био признат за патријаршијски манастир.¹³⁵³ Вест о смрти оца је сигурно тешко погодила посебно Јелену. Владарски пар је одушак потражио у издавању повеље

¹³⁴⁵ И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 430-431; Isti, *Sumrak Vizantiје*, 63 нап. 62.

¹³⁴⁶ Х. Матанов, *Княжеството*, 145. Уп. И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 202-208.

¹³⁴⁷ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 204.

¹³⁴⁸ Isti, *Sumrak Vizantiје*, 63 нап. 62; Исти, *Византија и Срби у борби против Турака (1389-1459)*, Зборник: Српски народ, 82.

¹³⁴⁹ Д. Анастасјевић, *Српкиња византијска царица*, 83.

¹³⁵⁰ Р. Радић, *Време Јована V*, 436.

¹³⁵¹ И. Ђурић, „*Ектесис неа*“, 204; Х. Матанов, *Княжеството*, 143, 145.

¹³⁵² Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 288-289; И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 265-266; Х. Матанов, *Княжеството*, 261, 280; *Акт господина Константина Драгаша*, 289 нап. 7 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹³⁵³ Константин је постао најновији у низу његових ктитора. *Terminus post quem* је стављен у октобар 1386. г. В. М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 53.

цариградском манастиру св. Јована Претече, познатог и као Петра. Све скупа приложили су шест стотина перпера за душу: “[...] blaženoga i slavnog gospodara Srbije kira Konstantina”.¹³⁵⁴

Древни и цењени манастир није случајно одабран. Најпре, својом посветом је био близак Драгашима.¹³⁵⁵ У XIV в. је био трећи по реду члан цариградског синклита, али се посебно истиче због устаљених веза са Србима. Краљ Милутин је ту изградио странопријемницу са болницом и због тога је овај објекат био познат као „Краљев”. Хиландарски игуман је ту поседовао три ћелије са искључивим правом коришћења, а два манастира су међу собом делили приходе од села Мамициона код Парипоља у долини Струме. Осим тога, изгледа да су неки од болничара вероватно потицали из Србије. Византијски владарски пар је раније помагао св. Јовану, можда на Јеленин подстицај. Манојло II је тамошњу школу уздигао на виши ниво претворивши је у стедиште многих учених Ромеја чији су доприноси науци занимљиви готово као и њихови бурни животни путеви. Овај манастир је и касније сматран српском оазом у страном свету. Мехмед II га је након 1453. г. уступио мајци свог великог везира Махмуда, Српкињи која је до краја живота остала хришћанка.¹³⁵⁶ Монашки живот у њему је посведочен у путописима и белешкама западних путника XVI века.¹³⁵⁷

Примамљиво звучи и претпоставка да је Манојлов други по реду син, Константин (старији) назван у тастеву част.¹³⁵⁸ Међутим, претерана је мисао да је то био и део брачног договора с почетка 1392. г.¹³⁵⁹ У погледу деце ова веза је испунила сва могућа очекивања. Јелена је родила чак десет пута, од тога осам синова и две ћерке. Имена женске деце су остала незабележена пошто су младе страдале од епидемија. Кратко су живела и њихова браћа Константин (први) и Михаило. Дуговечнији су постали претпоследњи и последњи византијски

¹³⁵⁴ Ђ. Радојчић, *Листина манастира Петре*, 293-301; Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 21; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 193. Цитат у: I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 70.

¹³⁵⁵ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 30-32.

¹³⁵⁶ М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975), 105-111; М. Харисијадис, *Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји*, Зборник Народног музеја у Београду 8 (1975), 470-472.

¹³⁵⁷ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 25-26.

¹³⁵⁸ I. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 58.

¹³⁵⁹ X. Матанов, *Княжеството*, 148.

автократори - Јован VIII (1425-1448) и Константин XI (1449-1453), односно деспоти - Теодор, Андроник, Димитар и Тома.¹³⁶⁰

Неки од Јелениних потомака су били трајније везани за оновремену Србију. Њена истоимена унука и ћерка деспота Томе Палеолога је од 1446. г. била удата за српског деспота Лазара Бранковића. Обе су умрле са монашким именом Ипомона. Млађа је преминула 7. новембра 1473. г. на једном од Кефалонијских острва тако да је у грчком свету могла да се надахне овим светитељским култом. Међутим, како је и супруга цара Јована V на самрти имала исто монашко име, извесно је реч о устаљеном понављању унутар владарске породице.¹³⁶¹ Овим путоказом се доказује да је супруга Лазара Бранковића гајила снажно сећање на своју бабу, макар и преко поштовања истог култа. Из овог брака је рођена још једна Јелена (Јелача), преко које је изданак Константина Драгаша, сада већ пет поколења удаљен, повезан са средњовековном босанском државом. Ова принцеза се удала за Стефана Томашевића, последњег владара ове државе.¹³⁶² Рођена сестра Лазареве невесте Зоја је у Русији удата за Василија III, чиме су отворена врата за учење да је Москва Трећи Рим.¹³⁶³

Мара Бранковић није прихватила брачну понуду Константина XI Палеолога нешто након 1451. г. Наводно се држала завета да се неће удавати, ако икада напусти харем Мурата II. Јеленин син је просио мудру, њено касније деловање је то несумњиво показало, и младу жену од неких тридесет лета.¹³⁶⁴ Последње године је провела у Жежеву, утичући на духовни живот у оближњој земљи

¹³⁶⁰ Исто, 270-271; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 290. Једна група извора памти само шесторицу синова. В. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 161. Увид у њихово деловање стиче се из: А. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie*; I. Đurić, *Sumrak Vizantije*; С. Мешановић, *Јован VII*; Иста, *Последњи век*, 259-272; И. Тот - Р. Радић, *Res gestae*, 185-200; Б. Ферјанчић, *Међусобни сукоби последњих Палеолога*, ЗРВИ 16 (1975), 131-160.

¹³⁶¹ М. Николић, *Вести једне византијске кратке хронике*, 300-302, где је размотрена могућност да је пре смрти узела велику схиму, као и рад Р. Радића у наредној напомени. уп. *Брачни уговор Леонарда III Токо и Милице Бранковић*, ССА 3 (2005), 226-227 (Н. Зечевић).

¹³⁶² Р. Радић, *Од Евдокије Анђео до Ане Кантакузине*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко – Београд 2002, 509-510, уз опаску да су баба и унука имале исто име. В. П. Рокаи, *Византијски преци неких чланова босанске владарске куће*, ЗРВИ 41 (2004), 252.

¹³⁶³ Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 42; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, 75; П. Рокаи, *Византијски преци*, 252.

¹³⁶⁴ М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, Прекинут успон, 345-354. Старије и погрешно датирање њеног рођења око 1401. г. у: Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, табла бр. 17.

Драгаша.¹³⁶⁵ Из бурног века њене нешто млађе сестре Кантакузине, посебно привлаче пажњу удовичке године, започете 1456. г. Део је провела у манастиру св. Стефана у Кончи у Струмичком крају. Претпоставља се да га је одабрала јер је задужбина Николе Стањевића можда и даље био Хиландарски метох. Можда је за тај крај везала и близина старије и у турском свету утицајније султаније Маре. Попут ње, и Кантакузина се бринула за Хиландар и око редовне исплате стонског дохотка монасима из Јерусалима, слабим и ретким подсетницима на златно доба српског средњег века. Остаци пирга, који чини део кончанског комплекса, могао би бити њено дело. Била је окружена бројном пратњом, укључујући и духовнике, који су за њу у другој средини чак преписивали богонадахнуте књиге. Пре 1496. г. се спомиње као мртва. Сахрањена је у Кончи, а сећање на њу је наставило дуго да живи у том крају.¹³⁶⁶

Непуне две године пре пада Цариграда напуљски краљ Алфонс Арагонски је плео мрежу савеза како би остварио право на још попуњен цариградски престо. Његов вазал је био и морејски деспот Димитрије Палеолог. Преко посланика се сагласио и са трећом тачком уговора. Сениору је великодушно уступљено “Цариградско царство” док је његов вазал очекивао: „[...] Хеладу, Тесалију, Македонију са Солуном и све остале поседе до Сереса, Хриштопоља и Варне, као и земље које су некада припадале деспотовом деди по мајци, српском господару Константину Драгашу”.¹³⁶⁷ О последњој говори као о довољно познатој земљи о чијим међама нема недоумица.¹³⁶⁸ Константин није имао мушке потомке. Није искључено да је брачним договором остављен простор да породично вођство у случају неповољног развоја преузму унуци по ћерци. Ромејски принчеви су и

¹³⁶⁵ „вероятне е забравјала, че е роднина на бивши владател на областта Константин Драгаш“. в. Х. Матанов, *Възникване*, 74.

¹³⁶⁶ С. Габелић, *Манастир Конче*, 43-51. По нестанку Драгаша у њиховим земљама догађаји су датирани по владавини Манојла Палеолога. в. Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, Археографски прилози 3 (1981), 299-331.

¹³⁶⁷ Цитирано по: М. Спремић, *Балкански вазали*, 365, где се позива на F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso d'Aragona*, Archivio storico per le province Napoletane 27 (1902), 573-577. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 148, где је узето да је унук полагао право на дедине земље на основу предбрачног уговора између његових родитеља.

¹³⁶⁸ Због недостатка пратећих напомена није проверена тврдња да је Јеленин унук и Томин син Андрија завршио живот 1502. г. на западу где је наследна права на Византију, Трапезунт и Српску деспотовину оставио најпре француском краљу Карлу, а потом и Фердинанду из Шпаније. в. Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 42.

раније меркали српски престо.¹³⁶⁹ Највећа препрека су били све присутнији Турци. Ипак, тадашњи хришћански господари су на овакве претње често одговарали неодмереним дворским договорима.

О односу краља Вукашина и његових синова са Ромејима несумњиво преовладавају несигурни подаци. Прва целина се тиче наводног брака Маркове сестре за једног Кантакузина. Најудаљенији извор ове вести је Јохан Леунклави, а раширена је првенствено заслугом Мавра Орбина. Саопштава да је Рушна, измишљена кћи краља Вукашина, била удата за Матеја, сина цара Јована Кантакузина. Из овог брака би потицали син Ђурађ и кћери Јелена, царица Трапезунта, и Јерина, супруга Ђурђа Бранковића.¹³⁷⁰ У многим деловима Балкана, на списку су Кичево, Штип и многа друга места, народ верује у сестре Марка Краљевића. Одликује их изузетна телесне снаге и по правилу самостално владају крајем.¹³⁷¹ Јеринино име такође упућује на удео народног памћења.

Са друге стране, браћа Мрњавчевић су настојали да против Османлија увуку и Византију. Говор Димитрија Кидона у лето 1371. г. открива да су тада српски посланици предлагали да се владајуће куће ороде, не појашњавајући на кога се мислило. У обзир је заправо долазио и Јованов син Манојло, који је, стицајем околности, након читавих двадесет година ипак добио једну Српкињу за жену.¹³⁷² Марко је некако тих година био расплунут између Хлапенове Јелене и Теодоре и као млади краљ није био најповољнији избор. Стога су исправна помишљања на његову млађу браћу.¹³⁷³

Спомињани престонички манастир је изгледа био упућен на српску средину још по нечем. Посебно ће бити размотрено зашто царица Јелена Драгаш није издејствовала давање годишњег помена свом оцу и у породичној задужбини Мрњавчевића. Опремању и осликавању Св. Димитрија су несумњиво допринели и

¹³⁶⁹ С. Ђирковић, *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998), 11-19; Љ. Максимовић, *Краљ Милутин и царица Ирина. Праскозорје идеје о царству код Срба*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – манастир Бањска 2007, 13-17.

¹³⁷⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 51, 331 (С. Ђирковић). Уп. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 40; И. Божих, *Зета и Мрњавчевићи*, 22; Р. Радић, *Ана Кантакузина - византијска невеста у кући Косача*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997), 128, као и радове из нап. 1362 овог рада. О месту Матије Кантакузина у Византији В. Б. Ферјанчић, *Савладарство*, 336-340.

¹³⁷¹ К. Пенушлиски, *Марко Краље*, 13; М. Китевски, *Марко Краље*, 104.

¹³⁷² Разматрана је и именом непозната Маркова сестра, различита од Оливере. В. А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50 нап. 21; К. Ациевски, *Пелагонија*, 244.

¹³⁷³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 109-110; Н. Матанов-Р. Займова, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 58-59; Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 158 нап. 139.

творци изузетних икона из Цариграда. Настале су након Марковог нестанка, те није јасно када и преко кога су успостављене везе између два храма. Краљ Вукашин је први избор. Као нови носилац државног суверенитета могао је бити широке руке према цариградској братији по угледу на Немањиће. У обзир долази и деспот Јован Угљеша, лично склон култу св. Јована.¹³⁷⁴ Као његов лични патрон осликан је и у цркви св. Димитрија. Положај ове фреске је усклађен са једном од главних оса објекта и фреском св. Димитрија.¹³⁷⁵ Највероватније су приказани лични заштитници двојице браће, баш као што су наведени искључиво по пратећим светачким именима у Поменику светогорског протата. Св. Димитрије није био искључиви покровитељ свих чланова ове породице јер је Андреја био најприврженији другом светитељу. Није искључено да је српско посланство пред Маричку битку боравило баш у Краљевој странопријемници. Предност св. Јована Продрома је и близина двора. Дакле, у првим годинама турске окупације монаси Марковог манастира су и даље могли да обликују културну стварност следећи већ пробијену пртину.

У породичној повести Јована Музакија, додуше крцатој хронолошких и других непрецизности, Вукашин је представљен као непријатељ Византије. Један од главних мотива је начин на који је Андрија II Музаки добио деспотску титулу. Била би то награда ромејског владара због његових наводних великих успеха у рату са споменутиим српским краљем.¹³⁷⁶ Такође, скупина временски и просторно удаљених вести приписује Марку мешање у византијска сукобљавања у време владавине Јована V.¹³⁷⁷ Настале су у сврху поучног или забавног објашњења турских успеха у Европи и стога не преносе срж историјског развитака. Псеудо-Сфранцуз у *Chronicon Maius* такође упућује на крвну повезаност житеља дворова у Цариграду и Прилепу. Тиче се Марковог учешћа, или барем подршке, у побуни Андроника IV из 1376. г. Садржи само једну појединост, и то нетачну, а гласи да је Марко био Андроников таст. Цео тај пасус потиче из западноевропске историографије XVI в., а не из балканских извора. У два наврата, ипак, је упоређиван са стварним приликама. Делови те конструкције о тадашњим

¹³⁷⁴ Његова удовица је на чувеном диптиху из Поганова оставила св. Јована Претечу. Неразрађен осврт на то у: П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 55.

¹³⁷⁵ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, Зограф 11 (1980), 87, 92.

¹³⁷⁶ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 160 нап. 147.

¹³⁷⁷ Н. Matanov-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 49-50.

византијско-бугарским односима је одржив, али не и залагање да је краљ Марко био незадовољан проширењем опсега Манојлове солунске апанаже на рачун поседа покојног деспота Угљеше. Византија је 1375. г. преотела и Бер, па се угроженим осетио и Хлапен. Обновили су предмаричко савезништво, али и Марков брак са Јеленом.¹³⁷⁸ У овом раду је понуђено друго објашњење ових догађаја, док недавни осврти на околности цариградског преврата из 1376. г. очекивано не укључују и овакве непроверене вести.¹³⁷⁹

¹³⁷⁸ Н. Matanov, *Le Mont Athos*, 93-94; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 109-111, 187-188; Н. Matanov-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 56-60. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 248-250; М. Николић, *Псеудо-Сфранцуз*, 130-132.

¹³⁷⁹ Р. Радић, *Време Јована V*, 383-387; Б. Ферјанчић, *Византијски василевс*, 110-111.

ОДНОСИ СА БУГАРСКИМ ЗЕМЉАМА

Смрт цара Јована Александра у месецима након Маричке битке је можда спречила Бугаре да поступе попут других суседа управо ишчезлих Мрњавчевића. Нема података да су се непосредно окористили изненадним српским сломом. Осим тога, најзнатнија држава овог народа је убрзо још јаче притиснута маричким победницима. У њој је стога уважавана жртва двојице војсковођа, баш као и њихових претходника на српском престолу.¹³⁸⁰ Исказ да су били „пријатели на Българското царство” није довољан за став да су чинили део бугарске политичке орбите.¹³⁸¹ Није то била ни Душанова удовица као самостална владарка Серске области. Свакако је као Бугарка неговала посебан однос према сународницима и сродницима, неки се су и окупили око ње. Међутим, то није одређивало спољну и црквену политику Серске области, већ законитост српског државног развитка и опште околности на Балкану. Не постоји докази да је мисија патријарха Калиста имала везе са византијско-бугарским сукобљавањима, нити се било шта зна о ставу двора у Серу о њима.¹³⁸² То су основни разлози што се Трновска Бугарска није проширила на западу. Ту се граничила са све пространијим Лазаревим земљама, а јужније са Драгашима. Запречили су продор у долину Струме, доказ више да је нова држава створена јако брзо.

Бугарски историчари већини територија са југа некада јединствене Србије дају бугарски етнички карактер. У склопу тог занимања, између осталог, било је потребно пуно времена да се у потпуности оповргне да је деспот Константин приказан у тзв. Лондонском јеванђељу у ствари истоимени представник породице Драгаш. Истовремено је отпала и могућност да је „господин” био ожењен ћерком цара Јована Александра.¹³⁸³ Тиме је изгубила смисао и идеја да је браком са

¹³⁸⁰ В. стр. 178 овог рада. За једну занимљиву епизода о шест лажних повеља манастира Зографа која укључује Стефана Душана и Јована Угљешу В. Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку*, Извори и историографија, Београд 1937, 50, 83.

¹³⁸¹ Н. Овчаров, *Надписите*, 42. Уп. Исти, *Българските лица на св. Димитър*, Годишњак на СУ „Св. Климент Охридски“. НЦСВП „Ив. Дуйчев“ Т. 92 (11), 15, где се у том својству уместо Угљеше спомиње Марко.

¹³⁸² Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 183-185.

¹³⁸³ За стари став В. С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 132, а за нови В. Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 193 нап. 30; Х. Матанов, „*Кой е бил деспот Константин от минијатурите*

Кера Тамаром као мираз „господин” Константин добио Мраку.¹³⁸⁴ Уопште, ова област је каткад виђана ван граница државе ове породице. По једном ставу, над њом се никада није ни простирала Дејанова феудална власт.¹³⁸⁵ По другом, била је дељена између Срба и Бугара, при чему се полазило било од повеља из тзв. Мрачког комплекса или Рилске повеље Јована Шишмана из 1378. г. Пошто се обично узима да се границе Ћустендилског санцака подударају са међама затеченим 1395. г., претпостављено је и ширење Драгаша на рачун источног суседа.¹³⁸⁶ Мраку сматрају и тековином господина Константина стечену у широком раздобљу између 1371. и 1395. г.¹³⁸⁷ Тако би међудржавна граница померена вероватно након пада Софије.¹³⁸⁸ Недовољно доказано учешће Бугарске и краља Марка у преврату који је на цариградски престо довео Андроника IV 1376. г. такође је повезано са променама у долини Струме.¹³⁸⁹ По другом тумачењу неку годину касније Јован Шишман се коначно подложио Турцима. Своју будућу приврженост је наплатио запоседањем поседа у долини Струме. Турску благонаклоност је стекао пруживши им жилав отпор у софијском и самоковском крају.¹³⁹⁰

Кључан извор за ову тему је Рилска повеља. Напокон је одређена њена оригиналост, док се раније сматрала каснијим преписом.¹³⁹¹ Дobar део важне топографске грађе је успешно убициран, чиме би се заправо оцртала и државна граница- мисли се да су тада набројани поседи били под скиптром цара Јована Шишмана. Тиме је у новијим радовима повучена вијугава и неприродна граница која се час спушта са планинских превоја Риле и оближњих планина до обале

на *Лондонското евангелие*“. Исторически преглед № 7. (1985), 47-56; Исти, *Югозападните български земи*, 179-180; Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 24 нап. 37.

¹³⁸⁴ М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 23; Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 180, 181, као и радови из нап. 1043 овог рада.

¹³⁸⁵ С. Смядовски, *Надписите*, 83, где преноси изворни став Мавродинове. Уп. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 163. уп. стр. 72 овог рада.

¹³⁸⁶ Требало би да су се одразиле и на простору ширем од жупе Мрака. В. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 150-155; Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 181-182.

¹³⁸⁷ Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 180-182.

¹³⁸⁸ Пренето у М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 23, а новој хронологији прилагођено у: Х. Матанов, *Югозападните български земи*, 182; Исти, *Княжеството*, 151-152, 175-176.

¹³⁸⁹ Исти, *Югозападните български земи*, 187-188.

¹³⁹⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 70-71; Х. Матанов, *Княжеството*, 173.

¹³⁹¹ *Рилската грамота* (Ив. Дуйчев). О дипломатичком аспекту В. Исто, 41-47.

Струме, да би се поново одвојила од тог главног путног правца према оближњим висовима на истоку. Код Мелника готово да додирује овај значајан град.¹³⁹²

Неколико чињеница захтева посебне одговоре. Најпре, у тексту повеље се не уочава да је дародавац лично посетио стожерни храм идеолошког система бугарске државе. Изостаје и било какво ликоване због „недавне” победе над западним суседом након чега је манастир враћен у оквире матичне земље. Поређења ради, у повељи Стефана Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког посебно је наглашена захвалност светитељу за победу код Велбужда.¹³⁹³ Боравак његовог сина са породицом на Светој Гори је такође подробно описан. Све ово изостаје у Рилској повељи. Уместо тога, једино се истиче царско место у низу славних претходника, ранијих заштитика манастира. Истовремено, ово је био кључни разлог настанка овог акта. Још двојица Јованових такмаца те епохе су настала да се прикажу као пуноправни наследници бугарских царева.¹³⁹⁴

Шта више, каже се: **ѡкоже прїдошѡ людїе монастирѣ того, вѣ зема ц[а]рства ми вѣ Срѣдець**, што је у бугарском преводу и коментару схваћено као излазак пред владара манастирских представника. Одмах је сажето исказан исход те посете јер им се потврђују старе и нове повластице и поседи, те обезбеђује свака сигурност.¹³⁹⁵ Речи **вѣ зема ц[а]рства ми вѣ Срѣдець** као да су супростављање области из које су дошли угледни гости, дакле из стране земље.¹³⁹⁶ Може се претпоставити да је братија искористила близину оближњег владара да му се обрати. Претпоследњи део диспозиције је јасно раздвојен формулом: **и еше кѣ симѣ, аше кто начьнет ѡт людєи монастирскихѡ ходити с**

¹³⁹² Х. Матанов, *Југозападните бѣлгарски земи*, 181; Исти, *Княжеството*, 151, 172-175.

¹³⁹³ *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002), 55-68 (С. Мишић). На исти храм се односе и прилози: *Хрисувоља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, 55-68 (С. Марјановић-Душанић); *Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану*, ССА 3 (2004), 35-44 (Иста). Нови редослед хиландарских игумана отвара простор да је ова личност касније обављала ту дужност, чиме се може објаснити велика владарева брига. в. С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 59-69. О св. Николи Мрачком такође в. С. Марјановић-Душанић, *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, ССА 3, 153-168. Повеља из 1330. г. оцењена као: „фалсификат касније настао у мрачком манастиру на основу више исправа, са јасном намером да се ауторитетом ранијих дарова поништи одлука краља Душана о поклону овог манастира Хиландару“. В. Исто, 168. Ово није у складу са чињеницом да се спорни акт чува управо у Хиландару. Међутим, требало би прихватити залагање из последњег рада да је Милутинова изгубљена повеља послужила писарима при обликовању аката из 1330. и 1347. г., што објашњава њихову сродност.

¹³⁹⁴ *Рилската грамота*, 51, 53, 57 и коментар на стр. 39 (Ив. Дуйчев).

¹³⁹⁵ Исто, 53, 57-58 и коментар на стр. 39, 40.

¹³⁹⁶ Схваћено и као истицање посуда над тим градом. В. Исто, 40.

коупїж з[!] добитком своим по вѣсеи дрѣжавѣ и власти ц[а]рства моего.¹³⁹⁷

Долазак житеља ове метохије на владаре тргове се представља као нешто ново, односно као нешто што није до краја извесно. Овако збуњујући исказ намеће закључак о супротном стању. Да је цео рилски метох био у саставу Бугарске, најприродније би свакодневне потребе и до тада задовољавали на оближњим царевим трговима. У повељи се изричито спомиње оближњи Стоб. Међутим, овај град замире у позном средњем веку, па би се рекло да је у питању анахронизам, место преузето из раније повеље.¹³⁹⁸ Ово теже место се може упоредити једино са случајевима када су странци у Бугарској добијали неке сличне повластице.¹³⁹⁹ Тешко да се ради о ослобађању од дажбина приликом унутрашње трговине. У наставку излагања ослобађају се кумерка (коумеркѣ), у преводу „Мито за трговски стоки”.¹⁴⁰⁰ У српским изворима та реч означава царину.¹⁴⁰¹ По аналогiji са Србијом вероватно је царина на продату увозну робу плаћана на самом тргу. Питање је да ли се увозни предмети могу изједначити са локалним производима, на трговима оптерећеним пијачним таксама. Поданици рилске метохије су се на оближњим трговима претежно појављивали са таквом робом. Дакле, двосмисленост је блага тако да је Свети Јован Рилски извесно био ван Бугарске. Заправо, њен цар је само потврдио старе дарове својих претходника да би истакао повезаност са њима. Крајњи домет ове повеље био би ослобађање од царина или такси на софијском тргу.

Рилски манастир у повељи прати формула „царства ми”, детаљ који би указивао да је храм унутар бугарске државе.¹⁴⁰² У средњем веку на југоистоку Европе ауктор је стварни господар црквене установе и дарованих поседа уз малобројна одступања.¹⁴⁰³ Стефан Душан је на врхунцу своје моћи од Јована V тражио потврду дарова Хиландару, и то са српских поседа. Тако је из

¹³⁹⁷ Исто, 53, 57.

¹³⁹⁸ Види одговарајуће стране у поглављу о територијама. Такође, службеници набројани у овој, као и у бугарској повељи Светом Николи у Мраки, припадају претходном хронолошком слоју. В. стр. 301 овог рада.

¹³⁹⁹ Рилската грамота, 36 (Ив. Дуйчев).

¹⁴⁰⁰ Исто, 53 и 64.

¹⁴⁰¹ Кумерак, Лексикон, 344-346 (М. Маловић-Ђукић). За значење речи „царина“ в. М. Благојевић, О једнаким обавезама, 154-157.

¹⁴⁰² Х. Матанов, Княжеството на Драгаши, 173-174.

¹⁴⁰³ Б. Зарковић, Хотачка метохија, Приштина – Лепосавић – Косовска Митровица 2002; Исти, О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање, Баштина 23, Приштина-Лепосавић 2007, 209-224.

политичких разлога слабијем од себе признао хијерархијско првенство. Слично је поступао и деспот Јован Угљеша, иако се једно од села налазило у околини самог Сера.¹⁴⁰⁴ Ивирион је и од Јована VI Кантакузина (1351. г.) и Јована V (1357. г.) издејствовао опште потврдне повеље. Нису заобиђени ни струмички поседи за Цариград изгубљени још 1332. г.¹⁴⁰⁵ Државе настале растакањем Бугарске и Србије се нису међусобно хијерархијски одређивале, али претходни примери обелодањују да дипломатички материјал није пресудан за питања државног суверенитета.

Хиландар је већину даровница примио док је био ван оквира Србије. Светом Симеону се у житију из пера његовог средњег сина приписују речи: „Не лени се, него похитај свом снагом својом да га подигнеш, да се сазида храм Пресвете у спомен мој у земљи овој [...]”.¹⁴⁰⁶ Слично стање је било и у време деспота Стефана Лазаревића, који се у повељи из 1406-1407. г. интитулише: „[...] господар свих Срба и Подунавља и великог српског царског манастира што је на Светој Гори Атонској ктитор и најприснији”.¹⁴⁰⁷ Међутим, претензије Срба према Светој Гори нису политичке већ искључиво духовне. На почетку XV в. деспот се оправдано почео сматрати наследником права на целокупни српски етнички простор, иако су његове знатне делове и даље држали Турци и други обласни господари. Помагала му је Српска црква која је неговала светосавски дух. Стефан је Милешеви непосредно након 1413. г. издао повељу иако је манастир био под Сандаљем Хранићем. У овом акту је посебно истакнута веза са извориштем култа Светог Саве, не мали допринос остваривању далекосежнијих политичких тежњи. При томе, ипак, није покварио недавно успостављене присне односе са својим шураком. Осим тога, дарована села су у „земљи” Моравици тако да су сигурно била у деспотовој држави.¹⁴⁰⁸

Све показује да је Јован Шишман с правом могао да се сматра наследником ранијих ктитора Рилског манастира иако није остварио тежње према изгубљеним деловима Бугарске. По овој водиљи, могао је да стекне и сагласност Драгаша, или

¹⁴⁰⁴ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 134-136; Д. Кораћ, *Света Гора*, 108. Уп. В. Алексић, *Живот и дело*, 124-125, са ранијом литературом.

¹⁴⁰⁵ *Акт господина Константина Драгаша*, 292 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁴⁰⁶ М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 339.

¹⁴⁰⁷ *Исто*, 352; Исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 398-399.

¹⁴⁰⁸ Исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 392-405; *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003), 193-203 (А. Веселиновић).

да самовољно објави акт из 1378. г. без жеље да наруши односе са њима. Милутинови акти издати св. Ђорђу Скоропостижном, ћелији у Тморанима, откривају да раније деловање бугарских владара и њихове властеле није прикривано. На исти начин је своје место у низу владара различитог порекла схватао и његов унук.¹⁴⁰⁹ Нови господари су једноставно истицали да су наследници и настављачи својих претходника, не осећајући да је тиме угрожена власт њихове државе.¹⁴¹⁰ То важи и за повеље о даривању Хиландару Св. Николе Мрачког из 1339. г: „[...] коју су саздали древни цареви и родитељи и прародитељи”.¹⁴¹¹ Истицање свима познате чињенице да су бугарски владари пресудно допринели уздизању Рилског храма није сметало Драгашима. Сам Константин истиче да по повељама ранијих грчких царева ослобађа Богородицу Елеусу одређених дажбина.¹⁴¹²

У Рилској повељи поседи су наведени недоследно. Поједина села се само набрајају, другима се одређују међе. Наводе се појединачни издвојени или мањи поседи, као што су њиве и виногради, сенокоси, виногради, ловишта и слично. Колеба се између облика излагања примерених великим и свечаним повељама, где су до танчина описани и објашњени сви дарови, и сводних, сумарних докумената. Не разазнаје се логика географског и хронолошког редоследа набрајања поседа, односно шта су раније држали, а шта је придодато 1378. г. Општи закључак је да је акт настао из потреба унутрашње политике. Власт Дејановића није угрожавало то што је њиховом храму уступљено неколико мање важних трговинских привилегија у суседној Бугарској.

Саме присталице замисли о промењивој граничној линији истичу да нема поузданих вести о међусобном непријатељству, осим натегнутог објашњења два касна извора. У то се не рачуна Константиново вазално ратовање из 1393. г.¹⁴¹³ О чврстини власти на истоку земље Драгаша говори тврдња Идризија Битлисија да се Муратова, односно: „[...] sultanova vojska utaborila u blizini planine Rile”.

¹⁴⁰⁹ Б. Бабић, *Манастирот Трескавец* 38; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149-151.

¹⁴¹⁰ За Тморане В. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 386-391, 422, 479. За Св. Ђорђа Скопског в. *Исто*, 608.

¹⁴¹¹ *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, 59, 64 (С. Марјановић-Душанић).

¹⁴¹² *Акт господина Константина Драгаша*, 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁴¹³ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 182; *Исти, Княжеството*, 151.

Обронци масивне планине су заиста близу трасе ове војске.¹⁴¹⁴ Све док се не открију супротне вести, најједноставније је истовремено и најбоље решење. Гранична линија се знатније није променила још од великих Милутинових освајања, додатно очврслих након победе код Велбужда. У наредним вековима је у знатној мери окамењена међама Ћустендилског санцака.

Намерно су стављене на страну међусобне везе оствариване преко вазалних обавеза према Турцима. Међутим, међусобна упућеност појединих предела не мора да буде само политичка. Између крајева јужно од Шар-планине и бугарских земаља су посведочени примери културне и духовне размене.¹⁴¹⁵ Ова појава је део ширег тока на словенско-хришћанском југу и посебан траг у богатом културном наслеђу обликованом на Балкану у претходним вековима, а не одраз припадања бугарској културолошкој сфери. Кад се тих неколико вести упореди са сазнањима о вишеструкој испреплетености са српским културним средиштима, види се велика незразмера у корист последњих.

¹⁴¹⁴ S. Трако, *Bitka na Kosovu*, 338.

¹⁴¹⁵ X. Матанов, *Югозападните български земи*, 190-192.

ДВОР КРАЉА ВУКАШИНА И КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је носио владарску титулу која га је, по одавно установљеној пракси, издвајала од свих савременика, посебно њему потчињених. Нема сумње да су искључиво њему припадала многа овлашћења. Њих је по свом нахођењу могао да пренесе на друге личности, уопште не умањујући свој неприкосновен положај. Оскудност грађе омогућава да се нешто каже само о неким појавама на размеђу између политичке историје и просопографије, уз примесе тематике државне управе.

Да је Маркова власт у целокупној његовој земљи била неприкосновена, види се и из његових портрета. У њима је нагласак стављен на владарски положај најстаријег сина, док се у пратећим натписима подсећа да је као „прворођени” легитимни Вукашинов наследник.¹⁴¹⁶ Изостају његова браћа, за коју је, пак, посведочено да имају знатног удела у управи. Насупрот томе, у држави кнеза Стефана се осећала потреба да се и малолетни Вук уврсти у збирне породичне портрете. Прављена је, додуше, огромна разлика у начину приказа тако да није било сумње да је искључиво Стефан носилац врховне власти. Из Моравске Србије су доспеле и повеље и натписи који упућују на исто.¹⁴¹⁷ На југу тога нема, а најприближнији им је садржај Бигорског поменика: **Крала Вьлкашина и крала Марка и брата моу Андреаша. Пр(и)снопом(и)наемоуоу кралицоу монахию Єлисавет(е)Ѡ.** Иваниш и Дмитар су уведени у списак тек након Симеона Синише.¹⁴¹⁸ Градација није нимало случајна.

По државно-правној теорији чак су и Маркови најближи били његови поданици. У суштини они су по много чему били повлашћени, али се и у идеалним условима, тако тешко остваривим, очекивало да у потпуности буду уз краља. О типу његове владавине сведочи и што се једино Марко осликава поред покојног оца и мајке.¹⁴¹⁹ Изостају браћа и сестре јер они нису били, како је већ

¹⁴¹⁶ Н. Овчаров, *Надписите*, 34, 38, са старијим читањима овог записа. За мешање Марковог и Иванишевог имена В. В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5 (1925), 123, а сада и: А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50, нап. 20.

¹⁴¹⁷ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 162; М. Благојевић, *Савладарство*, 357-374.

¹⁴¹⁸ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, табла бр. 6 и 7.

¹⁴¹⁹ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 234.

речено, носиоци суверенитета, већ само учесници у власти. У таквим приликама мајка је била незаобилазна као биолошка карика између тренутног владара и његовог претходника, чије место не треба посебно објашњавати. Изостаје чак и портрет краљеве супруге, још један показатељ несређености његовог приватног живота.

То што се средином 1374. г. у Дубровнику појавио протовестијар Вукашинове удовице да би завршио све породичне послове, при чему су збирно споменути и њени синови, навело је на закључак да су сви Вукашинови наследници живели заједно, па чак и да је Марко у првим годинама био под мајчиним старатељством. Последње оспорава то што је Марко већ био сасвим дорастао за самосталну владавину.¹⁴²⁰ Сложно појављивање у вези овог деликатног питања је очекивано. Упутство о начину поделе поклада није сачувано.¹⁴²¹ Могло би се узети да је Јеленино учешће овога пута било пожељно из неког тривијалног разлога, као и због решавања суштинских државних питања.¹⁴²² Њени приходи су изгледа на почетку синовљеве владавине били завидни. Примерци њеног новца бројчано надмашују ковања синова или су у равни са њима. Можда је ову делатност започела још за мужевљева живота.¹⁴²³

Занимљив је садржај Бигорског поменика где је спојено наизглед неспојиво: **квалицѹ Елисаветѹ монахињу.**¹⁴²⁴ Други препис је китњастиви: **Пр(и)снопом(и)наемоѹю квалицоѹ монахию Елисав(е)ѹ8.** Овим трагом стичу се предуслови да се чин њеног монашења стави свакако пре 1385. г. Та година је изабрана јер се у овом спису нашло место и за Иваниша, вероватно погинулог те године.¹⁴²⁵ Напустила је световно име Лена.¹⁴²⁶ Може се претпоставити да је

¹⁴²⁰ С. Ћирковић, *Поклад*, 158. С обзиром на став о Марковим зрелим годинама тај вид мајчиног покровитељства би био сасвим неприкладан у тој деценији.

¹⁴²¹ *Исто*, 154.

¹⁴²² Ово није једини случај да су син и удовица владара решавали питања покојничког поклада. Ни овога пута се није дошло до чврстих закључака о међусобном односу цара Уроша и његове мајке и да ли је њихово поступање по питању заоставштине зависило од основног тока државног развитка. В. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 52-53, 73.

¹⁴²³ Х. Матанов, *Југозападне бугарске земље*, 113-114. За налазе Марковог новца такође в. К. Ациевски, *Пелагонија*, 262; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 262; В. Иванишевић, *Новчарство*, 159, 269.

¹⁴²⁴ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169.

¹⁴²⁵ Н. Целаковски, *Најстарији поменик*, табла бр. 6 и 7. Уп. нап. 1453 овог рада.

¹⁴²⁶ А не Алена. В. *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 170-171 (С. Ћирковић). Уп. Јелена/Лена, Алена, Јевросима (монахиња Јелисавета), краљица, жена краља Вукашина, *Српски биографски речник* (= СБР) 4. И-Ка, 360 (С. Ћирковић).

Јелена била нешто млађа од свог остарелог супруга јер га је надживела за неких двадесетак година. Њен тешко оштећени портрет из 1376-1377. г. у храму св. Димитрија то наговештава само посредно, пошто се између великих зона огољеног малтера виде само делови веђа и носа.¹⁴²⁷ Чини се да чак ни велике празнине на фресци не би могле да прикрију да је Јелена дубоко зашла у старачке године.

Ова представа је вероватно изведена у склопу опсежних радова завршених до 1376-1377. г. Још битније од тога је што делови краљичине одежде упућују на њен световни положај, али и да је у том тренутку завршила формалне обавезе исказивања жалости бојом одеће. Конкретно, сачувани делови који одређују њен статус су ореол, део круне и део црвене хаљине.¹⁴²⁸ Међутим, о монаштву на основу одеће треба судити с крајњом пажњом јер је управо њена савременица кнегиња Милица и даље представљана у владарском орнату, иако је извори много пре тога бележе као монахињу.¹⁴²⁹ Већ споменут краљичин новац, сличнији Андрејином него краљевом, указивао би да Јелисавети ни световни живот није био стран.¹⁴³⁰ Дебарски поменик ипак није мерило да је она управо у том пределу остваривала свој највећи утицај.¹⁴³¹

У постмаричкој епохи њен значај је изгледа порастао. Постоји још један значајан траг њеног деловања. Поново је положај посредника између две мушке генерације једне фамилије препоручило стављање световног и монашког имена Вукашинове удовице у ктиторски натпис Андрејине задужбине из 1388-1389. г. Тада приметно није споменут законити краљ Марко.¹⁴³² Међутим, наведен је њен покојни супруг па то би био *terminus ante quem* њене смрти. Са друге стране, браћа су делила и слична „уметничка” стремљења јер је митрополит Јован осликао задужбине обојице браће.¹⁴³³ Ова супротност се лако заобилази управо

¹⁴²⁷ Можда није случајно што је изостала опаска о њеном старом изгледу. В. Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 229.

¹⁴²⁸ *Исто*, 229.

¹⁴²⁹ Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 76. Уп. Иста, *О портретима у Рамаћу*, 162; С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 125.

¹⁴³⁰ То је приметно и у народним песмама. В. И. Златковић, *Епска биографија*, 62-69.

¹⁴³¹ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 113-114.

¹⁴³² Ђ. Иванов, *Бугарски старини*, 129; Ј. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, 29; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 158 нап. 84. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 114.

¹⁴³³ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 162; П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 66.

ставом да је ктитор набројао своје угледне родитеље, што га је на неки начин ослободило обавезе да на том месту истакне и владавину свог брата.

Тиме је отворено сложено питање њиховог међусобног односа који нису до краја остали беспрекорни. Добро је познато да се краљевић Андреја истакао као самосталан ктитор. Ако би се кренуло искључиво од тог става, изгледало би као да и то говори о силама јаког државног растакања. Отуда и овакви ставови: „Одвојене финансије, издавање повеља и ктиторска делатност Андреје, потврђују уверење о самосталности Марковог млађег брата”.¹⁴³⁴ Избор речи којим је описан положај краљевића Андреје можда није најсрећније изабран, али је јасно да се у његовим рукама налазила за оно време велика материјална и политичка моћ. Општа појава којом се да објаснити и ова особеност у односима између двојице најстарије браће поново је „држава” која по многим својим одликама прераста у типичну удеону кнежевину. И поред тога, није запоставио очеву недовршену цркву тако да је заједно са свим укућанима помогао изградњу и осликавање до тада незавршеног манастира св. Димитија.¹⁴³⁵ Важно је и то да о том сложном садејству браће не говори једино натпис из Марковог манастира, већ да је то постало део ширег знања. Ова вест је ушла и у садржај Карловачког родослова.¹⁴³⁶

Велики степен личне Андрејине аутономије назире се и у делимично очуваном изводу из повеље исписаном у његовој цркви. Прва четири реда могу се поистоветити са сажетом аренгом у којој је, упркос скученом простору, пренета основна богословска мисао.¹⁴³⁷ Скрећу пажњу и речи: **се же приложение с(вѣ)тѣ цр(ъ)к(ъ)ви хрисовѣлѣ съвоюмъ.**¹⁴³⁸ Оне упућују да је сам ктитор издао даровни акт, што је у начелу искључива надлежност врховног владара.¹⁴³⁹ Ствари стоје другачије када се оцрта простор где су се налазили прилози. Део даровне повеље његовој цркви говори о споразумној замени његових села у долини Треске са

¹⁴³⁴ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 262. Слично и у: Х. Матанов, *Югозпадните български земи*, 114, 115.

¹⁴³⁵ Градација у појединачном доприносу посебно истакнута у: Н. Овчаров, *Надписите*, 35-38. На остале везе овог принца са овим храмом указано у: Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевића*, 152.

¹⁴³⁶ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 27; А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50 нап. 21. Односи између браће се по народном предању колебају. И. Златковић, *Епска биографија*, 76-82.

¹⁴³⁷ J. Prolović, *Die Kirche*, 29.

¹⁴³⁸ *Исто*, 32. Ипак, у тој средини реч „хрисовуља“ је схватана широко. В. стр. 471 овог рада.

¹⁴³⁹ Неки примери у: *Хрисовуља краља Душана манастиру св. Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004), 54-55 (Ж. Вујошевић); Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера*, 377-378.

братовљевим, обављеној 1388-1389. г.¹⁴⁴⁰ Марково присуство у овом поречју је, пак, посведочено и преко поменика из цркве св. Николе у селу Шишеву.¹⁴⁴¹ Јасно је да су њихове земље биле тесно испреплетене што отвара питање на који начин се то одразило на облик заједничке владавине. Андрејино управно средиште се понекад с правом ставља у тзв. Марков град пошто је то било најзнатније утврђење у том крају, а уз то било део функционалне целине са манастиром.¹⁴⁴²

Марко надкриљује свог брата и у легендама. Андрејин значај је, међутим, растао док је његов брат био на далеким ратним походима за свог султана. У краљевом одсуству „господин” Андреја, а можда и остали укућани, били су личности којима се обраћало за најважније државне ствари. Можда је у таквим приликама до њега стигла вест о „непослуху” посаде једне тврђаве. Тиме се исцрпљују вести о њиховој заједничкој сарадњи. Изгледа да односе обележава постепено међусобно удаљавање и прикривена напетост, можда изглађивана мајчиним присуством. Полазиште је несумњиво било у посебној области краљевића.¹⁴⁴³ Повлачење Андреје као да говори о slabим снагама опозиције наспрам краљевској власти у време коначног раскола. О свему томе се јако мало зна. Двојица поражене браће су приспела у Дубровник на пролеће 1394. г. Шта је све претходило оваквом исходу тешко је рећи. Турци свакако нису ове размирице посматрали са стране. Можда су њихови одреди прокрстарили Марковим земљама и помогли у сламању антитурског отпора његове браће. Из манастира Слечче потиче један подужи запис смештен у 1393. г. Његов задњи део у преводу гласи: „[...] допуштењем Божјим предани бисмо због наших грехова у руке безаконих врагова и мрских и цару неправедних [...] И тада би запустеније и скорб велика од безбожних Исмаиљћана, какве није било, нити ће је бити”.¹⁴⁴⁴ Овај догађај би могао да се помери и за две године уназад, чиме би се заправо пружао опис последњих дана Маркове државе. Чини се да су Турци тада имали мање разлога за насилни наступ, па би изворна година требало да остане.

Већ прва забележена бугарштица о краљу Марку и брату му „Андрејашу“ из 1555. г. пева о Марковом убиству Андрије. Извориште те песничке слике је

¹⁴⁴⁰ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 51-52.

¹⁴⁴¹ В. стр. 354 овог рада.

¹⁴⁴² Ј. Prolović, *Die Kirche*, 39.

¹⁴⁴³ М. Благојевић, *Државна управа*, 263.

¹⁴⁴⁴ Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 14.

потражено у бици на Ровинама. Како овај сукоб није привукао општу народну пажњу, остаје и даље простор да је то одраз раздора који се догодио у њиховим матичним земљама.¹⁴⁴⁵ Несачувани српски превод Романа о Тристану такође приказује Марка као врлог витеза, али неповерљивог према свом брату, што на крају доводи до мучког убиства.¹⁴⁴⁶

Посебна улога Маркове браће у државној управи и кројењу историјског развитка као да је оставила трага и у нешто каснијим изворима. Они су нешто бројнији, али то није срећна околност јер је њихова природа таква да се из њих готово не могу исцрпети корисне вести. Ова врела се ослањају или на нека рано забележена сирова предања или сазнања нижег реда обрађена од невештих историографа. Наравно, у таквим околностима не ретко као трећи брат спомиње се и Гојко. За исту бројку зна и предање које говори о томе да су Мрњавчевићи обновили светогорски храм Симонопетру.¹⁴⁴⁷ За извесну властелинску породицу Гојковић понешто зна и илирска хералдика.¹⁴⁴⁸ Не одступајући од поставке о тројници браће, повесничар Ђурђа Скендер-бега Барлети преноси претеране извештаје да су тројица браће, Вукашин, Андрејаш и Гојко поделили Романију.¹⁴⁴⁹ Јасно је да је овде један од Вукашинових синова преузео место иначе непостојећег стрица, као и да су домишљања о Марковој браћи само наставак истог легендарног штива. Вукашинови синови се недоследно наводе и на другим местима. У једној варијанти *Приче о боју косовском* Вукашин има три сина: Марка, Андрију и Костантина. У рукопису који је дошао из Приморја последњег мења Дмитар.¹⁴⁵⁰

Некако се најмање зна о Иванишу. Било је чак размишљања и о његовој историчности.¹⁴⁵¹ Први је на својој кожи осетио недаће живота у расејању. По Орбину, живећи у Зети овај краљевић је могао да рачуна искључиво на приходе од неколико села. Овакав исказ је можда претеран и свакако није био сведен на ситног властелина, али се свакако лишио многих преимућстава. Рођена сестра,

¹⁴⁴⁵ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 54 нап. 33.

¹⁴⁴⁶ В. Ђоровић, *Мотиви у предању*, 193-194.

¹⁴⁴⁷ И. Ђурић, *Податак из 1444*, 214 нап. 19.

¹⁴⁴⁸ С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, 126-127.

¹⁴⁴⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 100 (Р. Михаљчић).

¹⁴⁵⁰ *Прича о боју косовском*, 42 (Ст. Новаковић).

¹⁴⁵¹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 95; Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 233; С. Ђирковић, *Поклад*, 161; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 158 нап. 58; А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50-51.

остављена од мужа, није му могла много помоћи. Његово одступање од браће је било само наговештај већег раздора, који, ипак, није довео до још једног територијалног расцепа Вукашиновог наслеђа. Оваквим поступањем Иваниш је самог себе искључио из главног тока догађаја и углавном скрајнуо из политичког живота у крајева у којима је вероватним рођењем и познанствима имао највише изгледа на успешни наступ. Како се време осликавања Марковог манастира, где је равноправно уписан и Иваниш, ставља у 1376-1377. г. добија се несумњив *terminus post quem* времена када је заузео другачији став према Турцима.¹⁴⁵²

Док је живео у породичном окриљу и у слози са својим најближим, уписан је у поменик Бигорског манастира и то као: **ИВАНУШЪ**, односно **ИВАНИШОУ**. Овај текст није датиран али двојицу најмлађе браће од остатка породице одваја „цар Симеон Синиша”.¹⁴⁵³ Са политичке сцене је нестало у годинама након Марице, па су вероватно тек тада након његовог имена у списак уведена двојица краљевих синова.¹⁴⁵⁴ Међу последњим наводи се монахиња Кирана, која би заправо могла да буде ћерка Андреје Музакија, удата за Андрију Гропу. Обично се узима да се намесник Охрида до 1378. г. отргао од краља, мада ће о томе бити још речи.¹⁴⁵⁵ Тиме је успостављен барем климав временски граничник за став да је Иваниш унет у поменик пре истека седме деценије. Ако се претпостави да је бекство уследило брзо након што су приведени крају радови у Сушици, те се узме да је у том тренутку морао бити пунолетан, при чему је вероватно имао преко двадесет лета, то није искључено да се родио најкасније око 1355. г.

Димитрију је као најмлађем отписивано значајније место у државном склопу. Узимало се да је био недорастао или недостојан властите удеоне области, да је време проводио уз мајку и брата Андрију, чије присуство у јавном животу је из неких разлога уочљивије. Скренута је пажња, између осталог, да он не емитује новац са властитим именом.¹⁴⁵⁶ Међутим, замашније новчарство у земљи

¹⁴⁵² И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 162 нап. 104; Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981), 73-74.

¹⁴⁵³ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169; Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, табла бр. 7.

¹⁴⁵⁴ *Terminus ante quem* је новембар 1372. г. В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 259.

¹⁴⁵⁵ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 111; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридска архиепископија*, 180. Овде као да леже корени следеће пометње. По Орбину и Диканжу Андреја је био отац кнеза Које од Мусакије и Јелене, жене Стефана Косаче. В. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 35.

¹⁴⁵⁶ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 51. За погрешно мишљење да је Дмитар био Марков наследник В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 115.

Мрњавчевића замире већ по истеку осме деценије.¹⁴⁵⁷ Ове оцене у вези са краљевићем су дакле исувише строге, или барем исхитрене, пошто су му припадала сва почасна права (ктиторски натписи и поменици). У време општег слабљења једноставно није било довољно простора за његов снажнији допринос у систему удеоних области. Ако његову власт треба на било који начин територијализовати, у обзир најпре долази престони град. Поред цркве св. Димитрија, уз извесне ограде, могао је бити наручилац фреско-иконе св. Николе у лунети цркве посвећене истом свецу у Прилепу.¹⁴⁵⁸ Ово такође упућује да је кралева реч била прва и последња. Ако ништа друго, његово име није изостављено на званичном ктиторском натпису, сигуран знак породичне слоге или тежње ка њој.¹⁴⁵⁹ Сигурно је да је Дмитар у једном тренутку био спреман да повуче драстичне потезе и тако одреди даљи државни развитак, али и обликује властиту судбину. Касније, боравећи у страној земљи, наметнуо се као искусан ратник и намесник добивши на управу делове Угарске, кључне за одбрану од Турака. Повремено је учествовао у поверљивим дипломатским задацима. Јасно је да многе појединости о овој занимљивој личности недостају, али и да доступни извори оцртавају способног и предузимљивог човека.

Касније је често боравио у Дубровнику, оновременом значајнијем чворишту дипломатских нити и истуреном упоришту Будима на Балкану. Привидно, за свог господара је само сакупљао годишње трибуте и уређивао друге међусобне односе.¹⁴⁶⁰ Вероватно је извршавао и далеко поверљивије задатке у вези са противтурским намерама Жигмунда. Године 1400. г. безуспешно је настојао да

¹⁴⁵⁷ Преглед остава које су садржале примерке новца чланова ове породице упућује да су настале пре 1385. г. Налаз радно назван „Охрид 1970“ допире чак до 1390. г., али као сумњив није релевантан. Када се издвоје оставе са поседа који су икада били под њиховом влашћу најмлађи депо не премашује 1380. г. Ван њихових земаља примерци новца су дуже опстали у оптицају и углавном су похрањивани до 1385. г. В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 157-159, 303-325. Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 262 нап. 170.

¹⁴⁵⁸ Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 24. Полазиште је у претпоставци изнетој у: В. Торковић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, 136; Ј. Prolović, *Die Kirche*, 38; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 115. За ову цркву сада В. В. Кораћ, *О цркви светог Николе у Прилепу*, ЗРВИ 45 (2008), 117-124, са старијом литературом, али без осврта на ову појединост. Посетом изложбе *Од Босфора до Јадрана* (Ниш, 08. 07-21. 08. 2011.) аутор ових страна је дошао до сазнања да се у фонду Gabriel Millet у саставу Ecole pratique des hautes etudes налазе добре фотографије овог храма из 1913. г.

¹⁴⁵⁹ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 235-237; Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици*, 73-74; П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 12-13.

¹⁴⁶⁰ Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 89. А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 52-60.

спречи једно турско посланство да преко Дубровника доспе до Напуљаца.¹⁴⁶¹ Потом је постао кастелан Вилагоша и на управу добио Зарандску (Арадску) жупанију. Био је активан још у првој деценији XV в., тачније између 20. јуна 1407. и 1410. г. Његово ишчезавање из извора није необично и повезано је са угарско-турским ратовима у Србији 1409. г. Орбин упућује да је и он страдао у рату против Турака, али се природна смрт такође не може искључити. Тада је последњи живи Вукашинов син зашао у, ако не и премашео, шесту деценију живота, што за оно време није мало.¹⁴⁶²

У том смислу треба подсетити да се Марко родио у размаку између 1335. и 1340. г. Јелена је најраније могла да га добије са неких 15-16 лета, тако да се родила најкасније у периоду између 1320. и 1325. г. Ако се прихвати да је мајка постала ближе својим двадесетим, стиже се чак до 1315. г.¹⁴⁶³ Најшири оквир када је могла да израђа децу је отприлике 1335-1350. г., где би Димитрије вероватно затварао горњу границу. Сличне доби у време смрти био је и најстарији брат. Ближио се свом концу и претпостављена насилна смрт на Ровинама је само за неку годину убрзала неумитни политички слом. Нема вести да је Димитрије имао деце, чиме се гаси мушка линија некада славног рода која је имала предуслове да трајније и далекосежније одређује свеколику судбину свог народа и региона.

Након првенца, породична радост је увећана још двома или трима кћерима, од којих је именом позната једино Оливера. Свакако је спадала у старију децу пошто је већ пре Марице имала дете из првог брака.¹⁴⁶⁴ Заједничко им је то да су биле средство у Вукашиновој брачној политици.

Објашњење за већу самосталност појединих учесника у власти треба потражити у предмаричким приликама. Положај престолонаследника Марка је био најповољнији. Његово деловање је посведочено у Призрену, свакако у склопу

¹⁴⁶¹ Исти, *О Дмитру Краљевићу*, 54-60.

¹⁴⁶² Уз знатне оградe његово рођење одређено након 1345. г. В. Исти, 50 нап. 21. Чини се да то треба померити ка горњој временској граници, тј. 1371. г. О времену његове смрти в. Исти, 63.

¹⁴⁶³ Неки постојбину Вукашинове Јелене пре траже на југу, него на западу Србије. В. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 158 нап. 84. Маркова легендарна снага је наслеђена по женској линији. В. И. Златковић, *Епска биографија*, 62.

¹⁴⁶⁴ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 11, 40; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 157 нап. 80, 158 нап. 85; Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 50 нап. 21. Народно предање зна за Оливеру, али и Милицу. В. М. Китевски, *Марко Крале*, 94, 102. Такође: Јелена, Ангелина, Барбара, Пунексија, Шаина робина, Мандалина, Краљевића сека. В. И. Златковић, *Епска биографија*, 77.

ширих припрема за постизање још једног успона. Корени његове породице у том великом граду нису били дубоки. Кратак ктиторски натпис из тамошње цркве смишљено не изоставља вест да је прилог стечен откупом. Својих баштина Марко није имао довољно, или су оне биле недовољне у призренском урбаном конгломерату. Након Марице морао је да пренесе тежиште свог деловања на сасвим друге просторе.

Тешко да се и остала браћа, а посебно старији Андрија, нису већ тада истицала управом у неком крају, чиме су заправо полако прерастали у неку врсту удеоних кнежева. Андрија је поменут у очевој повељи из априла 1370. г.¹⁴⁶⁵ Изгледа да је деловао у пословној зони занимљивој Дубровчанима, дакле претежно у средишним и северним крајевима. Касније његово присуство је највидљивије у сливу реке Треске, али то не значи да са стране није имао још нешто, нити да је био једини уживалац очеве баштине. Трећи по реду Иваниш је још тада могао добити, показало се ефемерну, удеону област, што се за Димитрија може само наслутити. Андреја је вероватно сматран и наследником будући да Марко није имао деце.

Вукашинов пратилац и дворанин био је богати призренски трговац Богдан Киризмић. Још од 1361. г. свој напредак је везао за ову великашку и владарску породицу. Као Вукашинов протовестијар једини пут се помиње јуна 1371. г., мада је извесно да је барем нешто раније био у положају да води државне новчане послове. Надлежности ових функционера су биле тесно повезане са владаревим финансијама, а у српској средини ови чиновници су се јавили вољом владарске породице. Њихово присуство на Вукашиновом двору недвосмислено открива прилике у Србији, али и краљеве велике тежње ка искључивој и врховној власти у држави.¹⁴⁶⁶ Протовестијари са сличним овлашћењима као у време позних Немањића се у доба обласних господара срећу само на двору кнеза Лазара и његовог сина Стефана, те Ђурђа Бранковића, све до првог пада Државе српских деспота. Слична тврдња важи и за краља Твртка и његове наследнике на српско-босанском престолу. Остали моћници нису

¹⁴⁶⁵ Двојица млађих имали испод 14. г. В. *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 171 (С. Ђирковић).

¹⁴⁶⁶ *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, 373-374 (М. Динић); М. Шуица, *Немирно доба*, 36-37; М. Благојевић, *Државна управа*, 190-191; Р. Катић, *Поменик*, 154. За професионализацију ове службе докази у: М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 61-63.

поступали слично јер им није припадало право да баштине српску државност. Изузетак су Балшићи који су до 1385. г. водили државу без протовестијара. Тек је успон Балше II за дуку Драча омогућио именовање Млечанина Филипа Барелија у то звање. Моћ овог владара је била краткотрајна и то што се Филип још пет година одржао на двору Ђурђа II чиста је инерција.¹⁴⁶⁷ На сличан начин могло би се објаснити што Вукашинова удовица поверљиве послове у вези са покладом свог супруга поверава протовестијару Дабиживу.¹⁴⁶⁸ Закључује се да се увођењу те функције није приступало олако, али није се лако ни одрицало тог владарског права.

Отворено је и питање осталих службеника на дворовима наследника краља Вукашина. Дворска властела је била незаобилазна, али се стање из претходног периода заиста не може увек пренети. Нешто пре првог помена краља Вукашина у Прилепу, у близини тог града осетило се присуство великог тепчије Градислава. У манастиру најпознатијем као Трескавац педесетих година XIV в. подигао је и украсио фрескама параклис уз јужни крак егзонартекса. Имао је стару словенску и српску функцију и задужење за поседе са краљевог домена. Прилагао је и Душановим Светим Арханђелима. Могуће да је након његове смрти део поседа приграбио кнез Лазар, који у повељи Хиландарској болници спомиње село Јелшаницу тепчије Градислава. Велике тепчије се не спомињу више у српским земљама, што сугерише да ни обласни господари са југа нису имали потребе за њиховим услугама.¹⁴⁶⁹ Међутим, ова функција је прерасла у неку врсту личне одреднице. Попис сеоског становништва из шездесетих година наводи име Драгија Тепчија.¹⁴⁷⁰ Заиста се само може претпостављати која су још звања из дуге српске државне традиције усвојена на Марковом двору. Међутим, ослонац на српски државни управни модел је вероватно преовладавао. По истим начелима свој двор је устројио и господин Александар док је владао Канином и Валоном. Окружио се логотетом, ставилацом и двородржицом, а рачунао је и на помоћ

¹⁴⁶⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 191-196.

¹⁴⁶⁸ Збуњује то што је углавном наведен као логотет. В. С. Ђирковић, *Поклад*, 155; М. Шуица, *Немирно доба*, 37, 39.

¹⁴⁶⁹ М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликаство XIV века у манастиру Трескавац*, 114-115; М. Благојевић, *Државна управа*, 27; *Светоарханђеловска повеља*, 82, 83 (С. Мишић); Д. Савова, *Ктиторите на Манастира*, 317-322; Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање трескавичких хрисовуља*, 207-229; М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 54-55.

¹⁴⁷⁰ А. Соловјев, *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955), 85.

војвода, кефалија и судија.¹⁴⁷¹ Око Мркше Жарковића су били властелин Давид, Ђорђе Каведатић, Коста Варда и Јања Јанетић. Канцеларију су чинили Јани протонотар и Димитар, Мркшин писар.¹⁴⁷² Ако је овако било у јонском приобаљу, само кратко време под стегом Немањића, претпоставка је да су дворови Драгаша и Мрњавчевића ипак поверавали истакнутим личностима слична овлашћења.

Са свим тим у вези вреди се задржати на једном ставу искусног znalца старог сликарства: „[...] некако од првих Душанових освајања, у српском друштву се слободније размишља о изједначавању лепоте небеског и земаљског двора”.¹⁴⁷³ Одбачено је да сложена композиција Небеског двора у цркви св. Димитрија представља историјску композицију. Ипак, могуће је да су овога пута сликари веродостојно пренели стварно стање. Делови раскошне одеће и пратеће опреме приказаних личности могли су бити добро познати и примењивани на двору краља Марка.¹⁴⁷⁴ Тиме се успешније стварао читав низ утисака. Након патњи овог пролазног и стахотама испуњеног света, богоугоднима следује царство небеско. Ако се удаљи од сложених и вишеслојних теолошких учења, следи вредан закључак. Уз многе ограде, могло би се рећи да те фреске преносе барем делић дворске помпе и феудалне етикеције.

Владари су незамисливи без дворова, али сваки није и престоница. Последњи Немањићи су Скопље прихватили за средишњи град своје простране земље из више разлога. И поред тога, ова значајна урбана целина није до краја прерасла у неоспорно државно средиште. По потреби користили су и друге дворове, тако да је и даље приметно истрајавање на архаичним облицима свакодневног дворског живота. Да је и у време обласних господара било више престоница, јасно се долази поређењем са стањем у северним српским земљама.

¹⁴⁷¹ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 110.

¹⁴⁷² К. Лиречек, *Споменици српски*, 13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић).

¹⁴⁷³ И. Ђорђевић, *О властеоским споменицима*, 469.

¹⁴⁷⁴ „Одевање светитеља у одећу велможа - карактеристично посебно за Марков манастир - постало је шира појава у сликарству Македоније већ од средине 14 столећа“. в. Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици*, 64 нап. 14. Такође: В. Ђурић, *Марков манастир*, 134; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 84-85; Исти, *Представе светог Димитрија у српским властеоским задужбинама из времена Немањића*, Студије, Београд 2008, 94; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 87–92; Н. Овчаров, *Надписите*, 32.

Тек пред коначна турска освајања Београд и Смедерево су се издвојили као знамења владарева политичке моћи и целокупног државног суверенитета.¹⁴⁷⁵

Краљ Марко је свакако полазио од сличних прилика, али и тековина свог оца. Вукашин за своје краткотрајне владавине свесно није изградио нови престонички комплекс. Најпре, за њим није било потребе јер су стари били зналачки одабрани. Њиховим коришћењем додатно се приказивао као наследник својих славних претходника. Његова престоница је несумњиво била Скопље где је краљево присуство било веома јако. Неоспорно се користио и старим дворским комплексима у средишњем Косову. Изгледа да му је у те сврхе био користан и Призрен, где се очекивало да ће га затећи дубровачки посланици.¹⁴⁷⁶ По потреби могао је да користи и Прилеп. Место из којег је ширио свој утицај на почетку брзог успона је незнатно заостајало за претходна два места. Новија истраживања указују на јако разубуђено насеље које је још у доба Стефана Душана служило као двор. Само је овај град дуже остао у Марковом поседу и временом постало основно обележје његове владавине.¹⁴⁷⁷ Велике празнине у познавању топографије Битоља спречавају да се то каже и за овај град.¹⁴⁷⁸ Ипак, био је незамењив за сваког ко је хтео да надзире и управља пелагонијским пределима. Међутим, небопарне, али скучене, донжон куле са врхова тешко доступних и ветровитих брда нису биле увек пријатне за дужи боравак. Стога је једну од две сачуване повеље Вукашин 1370. г. издао у Поречи у селу Брод, у долини Треске.¹⁴⁷⁹ Ово место је вероватно и након Марице служило у исте сврхе. Тврдо зидани рефугијуми Марковог и Андејиног манастира су у нужди могли да

¹⁴⁷⁵ С. Ђирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 423-433; М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, 71-87; Исти, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини. Прилог проучавању фортификационих структура*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 33-55; Исти, *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 1-32; Исти, *Замак у српским земљама позног средњег века*, ЗРВИ 43 (2006), 189-207; М. Спремић, *Последње политичко и војно средиште*, Смедерево, град-престоница, Панчево-Смедерево 2004, 41-46.

¹⁴⁷⁶ *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, 374 нап. 97 (М. Динић). Уп. В. С. Јовановић, *Рибник код Призрена. Прилог проучавању средњовековних владарских дворова*, ЗРВИ 34 (1995), 79-90; Призрен, *Лексикон градова*, 218-222 (С. Мишић).

¹⁴⁷⁷ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 59, 65-66, 249-254; Ј. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан*, 109; Прилеп, *Лексикон градова*, 225 (Р. Радић); К. Аџиевски, *Пелагонија*, 241, 260-261.

¹⁴⁷⁸ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 139-143.

¹⁴⁷⁹ К. Аџиевски, *Пелагонија*, 234, 236; М. Шуица, *Немирно доба*, 38.

послуже као владарев двор.¹⁴⁸⁰ Са горњих делова охридског града пуца предиван поглед на кровове старог града и језеро. Ово утврђење такође садржи препознатљиве грађевине са одликама замка.¹⁴⁸¹ Ништа необично када се зна да је сличан начин живота преовладао и у још јужнијим пределима. И ту је у средишту сваког знатнијег града био акропољ, својеврсно средиште друштвеног живота аристократије.¹⁴⁸²

Један од најпоузданијих начина да се оцене одлике појединих државних структура је праћење рада владарских канцеларија. И поред многих потешкоћа, већина обласних господара, рачунајући и непосредне наследнике Мрњавчевића, створили су прилично делотворне дворске установе те врсте. Оцењено је да је виши степен успешности државне управе у целини, у односу на претходно раздобље, у великој мери проузрокован државним уситњавањем. Смањене територије су омогућиле непосреднији увид владара у многе појаве. Истовремено, оскуднији ресурси су условили томе подобан бирократски апарат. И поред тога, он није много одмакао од немањићких узора.¹⁴⁸³ Облике овог дела владавине краља Марка и браћа Драгаш треба одвојено проучавати.

Мерила за рад младих и новооснованих канцеларија су била искуства нагомилана у владарском уреду. Делатност овако важне установе се никако не може протумачити искључиво личним доприносом појединаца или малобројне групе писара. Више докумената изашлих из канцеларија готово свих обласних господара садрже исте дипломатичке елементе као и повеље ранијих српских краљева и царева. Одступања од норми које су постојале у претходном раздобљу су незнатна. Велике политичке мене су се слабо и споро одражавале у начину рада канцеларија из друге половине XIV в. Тиме се додатно снажио легитимитет нових власти.¹⁴⁸⁴ С обзиром да су први Мрњавчевићи формално били немањићи

¹⁴⁸⁰ П. Срећковић, *Путничке слике*, 220; И. Микулчић, *Средновековни градови*, 294-295. Од петнаест оближњих градина само Сушичку народ сматра Марковом. В. Ј. Трифуноски, *Старе тврђаве у сливу Маркове реке*, Старинар 3-4, Београд 1955, 227-229. За долину Треске В. Ј. Проловић, *Die Kirche*, 39.

¹⁴⁸¹ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 65.

¹⁴⁸² Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 142.

¹⁴⁸³ Ни тада није био сложен нити гломазан. В. С. Ђирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 11; М. Благојевић, *Државна управа*, 134. Добра илустрација у: Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, *Прошлост и народно сећање*, 55-65.

¹⁴⁸⁴ Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства (1371)*, О кнезу Лазару, 139-141; Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 173-174.

савладари, ово им није било страно. Преузели су аренгу из Душанових и Урошевих повеља. Њен живот се ту не завршава пошто је користе и многи потоњи властодршци.¹⁴⁸⁵ Отуда и објашњење зашто се истоветан облик формула о именовану милосника среће једино у актима деспота Угљеше и наследника Вука Бранковића.¹⁴⁸⁶ Такође, многи дипломатички елементи у повељама Балшића, па делимично и Драгаша, имају сличности са малобројним сачуваним владарским актима краља Вукашина.¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸⁵ Повеља Вука Бранковића којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“, ССА 9 (2010), 152 (С. Бојанин).

¹⁴⁸⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 136.

¹⁴⁸⁷ *Исто*, 134-135, 175.

НА ДВОРУ ДРАГАША

Заједнички наступ целе породице приметан је и код Дејанових наследника, с тим да у њиховом дому није дошло до тако оштрог расцепа као код Вукашинових синова. Устројство фамилијарне власти Драгаша је већ магистрално објашњено. Стога је излишно преносити све податке, као и начин извођења доказа, већ се треба задржати на најзначајнијим закључцима. Врховни владар је несумњиво био деспот Јован. Ослонац тражи и добија најпре у свом млађем брату Константину који здушно учествује у управљању државом. Мајка браће Драгаш такође активно суделује у вођењу неких државних послова, али је њен значај и поред тога споредан. При томе, начин поделе земље на управне области је у потпуности примерен српским средњовековним земљама.¹⁴⁸⁸ Додуше, постоје и нека подударана са системом апанажа у међувремену развијеним и у Византији.¹⁴⁸⁹ Ипак, на тој страни не треба тражити моделе за уређење земље Драгаша. На једном месту Благојевићевог рада изнето је да су 1371. г. обојица Дејанових синова била пунолетна.¹⁴⁹⁰ Ако се следи хронологија установљена у овом раду то вероватно није случај. Животне околности у дому Драгаша су условиле тек постепено и накнадно увођење млађег брата у систем владања.

Основна поставка о односима на двору Драгаша може се додатно илустровати. На почетку документа издатог челнику Станиславу, који природно потписује само Јован, стоји: „господствоујушти ми въ земли”. Тако је истакнуто деспотово првенство. У наставку, међутим, види се да захтев разматра и брат: „[...] моле царство ни”, и то не само формално: „[...] Прошеник юго

¹⁴⁸⁸ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 374-378. О типу скупне владавине на два двора цртице, између осталог, изнете и у: С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 133; Х. Матанов, *Княжеството*, 117-118, 179-180; Исти, *Југозападните български земи*, 120; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43 нап. 9; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 262; Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 20, 21-22; Р. Тричковић, *Српска црква*, 61-164; С. Ђирковић, *Старе и нове контраверзе*, 8.

¹⁴⁸⁹ Да израз савладарство примењен у истакнутом Благојевићевом прилогу не треба схватати у византијском смислу в. И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 269 нап. 37. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 117.

¹⁴⁹⁰ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 377. То је разлог зашто се као учесник у власти среће тек од 1376. г. В. Исто, 374.

испълнихомь”.¹⁴⁹¹ Све то се може додатно развити и надоградити. Прворођени Јован је задржао управу над старим баштинским поседима, што је поново у складу са обичајима успостављеним у ранијем српском државном развитку. Врховном владару је припадала управа над средишним, престижним крајевима, а његови сродници су добијали пограничне крајеве. Тиме је владар задржавао надзор над кључним државним областима, али и симболично првенство.¹⁴⁹²

Другостепена улога у државној управи је само незнатно умањивала могућности Константина Драгаша да са својим пратиоцима решава тежа управна и судска питања.¹⁴⁹³ У Струмици руководи сложенем парницом између истакнутих светогорских храмова. У првој повељи коју су браћа издала Панталејмону, јавља се као самосталан дародавац дела прилога, и то оних у околини Петрича и у Тиквешу, у долини Црне Реке. Иначе, њихове повеље Русики захтевају посебну пажњу. У једном од два преписа срећу се значајне допуне, а неке се тичу управо поседа у Тиквешу.¹⁴⁹⁴

У вези са последњим областима створена је представа о Константину као Марковом намеснику у тим крајевима првих година након Марице. То је било полазиште за касније осамостаљивање од Мрњавчевића, те накнадно придруживање брату.¹⁴⁹⁵ Слично се размишљало и у вези са натписом из 1373. г. из цркве св. Преображења у селу Њивице крај Преспе. Погрешно је залагање да је ту споменути Константин Драгаш истоветна личност са познатијим имењаким. Јавља се питање шта је са старијим Михаилом и млађим Манојлом, такође обележеним као Драгаши.¹⁴⁹⁶ У том случају требало би узети да је ова породица била бројнија, а што је крајње неуверљиво.

¹⁴⁹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 452; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998), 65.

¹⁴⁹² Тамо где је било довољно времена јављала су се и посебна схватања о значају таквих предела. В. Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, 173-184. За то да је владар и у Византији добијао кључне пределе, а наследник мање значајне В. Љ. Максимовић, *Порески систем*, 104. Другачија поставка у: Х. Матанов, *Феодални књажевства през 14. в.*, 79.

¹⁴⁹³ У том смислу идеју изнео и: Исти, *Књажевство*, 179-180.

¹⁴⁹⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 510-5115; *Actes de Saint Pantéléémôn*, 169-172 (Р. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković); Ц. Грозданов - Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (III)*, 37-43; С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 61, а посебно М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43 нап. 10, уз опаску да неке текстолошке разлике указују како повеље нису имале исти предложак.

¹⁴⁹⁵ Х. Матанов, *Феодални књажевства през 14. в.*, 79-80; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 118-120.

¹⁴⁹⁶ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 116-117.

Бољи увид у општа начела државне управе Дејановића стиче се након подсећања да су у појединим приликама чак и чланови уже породице немањићких владара скупном вољом потврђивали извесне дарове. Тада се првенствено тежило истицању равноправних заслуга и сложног садејства укућана. Ова опаска се односи најпре на повеље цара Душана и краља Уроша којима се потврђује поклон царице Јелене старцу Јакову у виду цркве св. Николе под Кожљем на Пчињи. Овде посебност, а неким ранијим истраживачима чак и недоумицу, чини то да се прилог налази близу граничне зоне између тзв. Краљевства и тзв. Царства. Овде дуплирање аката од стране обојице савладара заправо није знак суштинске државне поделе.¹⁴⁹⁷ Вероватно су и Драгаши, потоњи господари истих тих предела, полазили од оваквих искустава - заједно доприносе настанку повеља, а браћа се појединачно истичу у обликовању мање вредних управних аката.

Потенцијални наследник врховног владара без мушких потомака је његов млађи брат. То је задесило Стефана Лазаревића и деспота Јована. У повељи из 1377. г. Јован Драгаш износи молбу да личности које после њега дођу на престо не покваре одлуке даровнице: „**изволитъ по насъ царствовати и господовати, или брата или сѣродникъ царства ни**”.¹⁴⁹⁸ Тешкоће ове породице да истакне мушке потомке за своје настављаче нису престале. Око 1381. г. господин Константин у сличном делу повеље манастиру Ивириону о својим наследницима говори сасвим уопштено.¹⁴⁹⁹

Јавио се још један покушај да се употпуни представа о овој владарској породици. Вести не говоре ништа о супрузи старијег брата, мада је логично да се пре ране смрти и он оженио. Стога се јавила сумња да је Јелена, чије је деловање забележено у Поганову, заправо његова удовица.¹⁵⁰⁰ Након што је прошлост овог манастира стављена у другачије опште оквире, постаје јасно да ова мисао није одржива.

Јован Драгаш није дуго био на челу своје творевине. Најпре треба поћи од последњег трага његовог деловања.¹⁵⁰¹ По једном схватању, Константин

¹⁴⁹⁷ Ј. Максимовић, *Порески систем*, 106.

¹⁴⁹⁸ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 370, 377, цитат са стр. 375.

¹⁴⁹⁹ *Акт господина Константина Драгаша*, 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁵⁰⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 177.

¹⁵⁰¹ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270 нап. 43, са ранијом литературом; *Акт господина Константина Драгаша*, 290-291 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

самостално издаје повељу 20. јуна 1379. г., што је знак да је пре тога сигурно наступила смена на престолу. Одабир граничника није најсрећнији пошто је датум настанка овог документа поколебан.¹⁵⁰² Годину треба ипак задржати пошто тада преостали укућани издају кључни породични документ, односно прилажу своју Архилевицу Хиландару. Овај документ надаље треба стављати у раздобље између 1. септембра 1378. г. и 31. августа наредног лета, чиме је додатно потврђено раније уверење да деспот Јован није доживео крај десетлећа, које је за њега започело тако славно.¹⁵⁰³

Део документа на грчком из октобра 1377. г. је двосмислен и може се разумети буквално, најпре као долазак господина Константина у Мелник, или пренесено, као време доласка на власт. Чини се да је важнији изостанак било каквог помена његовог брата, што је до тада било уобичајно. Последњи аргумент, више него први, могао би упутити да је већ након седам година окончана власт деспота Јована Драгаша.¹⁵⁰⁴ Сећање на Јована и његове бројне заслуге није могло тако брзо да ослаби. Збуњује то што је Константин 1393. г. изоставио Јована у налогу за одржавање помена својим ближњим. Као да се старао само за душе својих родитеља, али не и за братовљеву, можда услед поремећених односа. О томе други ретки извори, пак, не говоре.¹⁵⁰⁵

Помишљало се и да се Јован повукао из световног живота обукавши монашку ризу.¹⁵⁰⁶ Такав след догађаја је мало изванредан пошто се владари и моћна властела обично нису до краја одрицали световног живота. Са друге стране, формална промена његовог положаја никако не би условила Јованово изостајање

¹⁵⁰² Х. Матанов, *Княжевство*, 120-121. Уп. Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 72; *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 128 нап. 65 (Ж. Вујошевић).

¹⁵⁰³ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 134, а посебно: М. Благојевић, *Кнез Лазар - ктитор Хиландара*, 346 нап. 36; Исти, *Закон господина Константина*, 450 нап. 13; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 67. Са друге стране, у новијим референтним радовима и даље се јавља 1381. г. В. *Акт господина Константина Драгаша*, 289 нап. 5 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић). Оба наведена у: *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 126 нап. 58 (Ж. Вујошевић).

¹⁵⁰⁴ Х. Матанов, *Княжеството*, 120-123. Уп. *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 128 нап. 65 (Ж. Вујошевић).

¹⁵⁰⁵ Х. Матанов, *Княжеството*, 122. Уп. М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 54 нап. 106. За једну погрешну идентификацију В. И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270 нап. 43.

¹⁵⁰⁶ Исти, *Евдокија Комнина*, 270 нап. 43; Х. Матанов, *Княжеството*, 122, 123. Уп. М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 54 нап. 106.

из послова који су били државни колико и породични. У обзир најпре долази даривање Архиљевице Хиландару.¹⁵⁰⁷

Посебно се треба позабавити местом царице Јевдокије у систему највише власти. Мајка је, исто као понекад и млађи брат, вероватно била регент у време владаревог одсуства, посебно прохтева турског сениора. Монашки завет није спречио Лазареву удовицу да уочи битке код Трипоља синовљевим одредима придружи и пукове које је сама на брзину сакупила док су Стефан и Вук били на путу у земљу.¹⁵⁰⁸ Није присутна у свим пословима својих синова, посебно у решавању свакодневних тешкоћа. Корисно је набрајање таквих случајева: повеља из 1377. г., о даривању св. Пантелејмона, повеља из 1379. г., о прилагању баштинског манастира у Архиљевици Хиландару. Након највише две године настала је повеља о поновном враћању Леснова у окриље српске хиландарске лавре. Иако то не изгледа тако, постоји повезујућа нит. Мајчино присуство је било јако важно, ако не и неопходно када се требало повезати са ранијим ктиторима набројаних храмова. Стефан Душан је био други китор и велики добротвор Русика. Повезивање са овим владаром се најбоље истицало присуством његове полусестре, чиме даривање ове братије добија дубљи политички смисао.¹⁵⁰⁹ Као удовица покојног деспота Дејана морала је имати извесна дериватна киторска права у Архиљевици. У крајњој мери, радило се о најприватнијем породичном питању где мајка никако није могла да буде заобиђена. Највише потешкоћа задају разлози његовог присуства у сложеним правним радњама око поновног преименовања Леснова из епископије у киновију.¹⁵¹⁰ Овде је свакако уважавана воља Оливерове удовице Ане Марије, која је у том смислу и посебно истакнута.¹⁵¹¹ Ако ништа друго, ово непобитно објашњава неопходност Јевдокијиног уплитања у случају Архиљевице. После свега реченог, може се закључити да је јављање мајке двојице Драгаша било важно у приликама када је требало посебно истаћи сродност са Немањићима, односно њиховим покојним

¹⁵⁰⁷ За могућност да се пред смрт, у складу са раширеним обичајем, замонашио в. нап. 340 овог рада.

¹⁵⁰⁸ *Константин Филозоф*, 98 (Д. Богдановић). Осврт на став Р. Михаљчића да су тек са Јовановом смрћу дошле до израза амбиције његове мајке у: И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 270 нап. 43.

¹⁵⁰⁹ Да су дарови св. Пантелејмону, Ватопеду и Кутлумушу саобразни Душановом понашању признато и у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 171.

¹⁵¹⁰ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 375-376; Исти, *Кнез Лазар – китор Хиландара*, 346-347; Исти, *Закон господина Константина*, 450.

¹⁵¹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 454. Уп. стр. 431 овог рада.

оцем.¹⁵¹² У заједници са завидном политичком снагом њених синова, створени су предуслови да се заједничким наступом међу савременицима, добро упознатим са породичним приликама српских династа и обласних господара, Драгаши високо поставе.¹⁵¹³

На први поглед као да нема вести да се Јевдокија истицала у свакодневним управним и дипломатским пословима, нити да се мешала у важнија државна питања. Удовица кнеза Лазара је јавним деловањем стекла приврженике међу утицајним савременицима, повластица која је углавном припадала мушкарцима. Била је једна од свега три супруге владара (Немањина Ана, Милутинова Јелена) којој је у Хиландару даван годишњи помен.¹⁵¹⁴ То су осећали и Дубровчани и као веште дипломате само једном су је ословили као калуђерицу, и то убрзо након облачења ризе, у време када изгледи њене породице нису били велики.¹⁵¹⁵ Јевдокија се такође, чак ни као монахиња није одрицала, својих још виших световних титула.¹⁵¹⁶ Лоше очувани извора погрешно наговештавају њен слаб уплив у свакодневницу. Срећом, издваја се њен допринос доношењу закона за Архилевичку метохију. Слични чиновници наглашавају самосталност законодаваца пошто је то било искључива владарска надлежност. Драгаши су се нашли у улози коју је, неко десетлеће раније, имао њихов много славнији рођак када је људима Св. Николе Врањског одредио обавезе.¹⁵¹⁷

У међувремену је постао доступан и заједнички акт царице и њеног млађег сина. Једног тринаестог јануара, вероватно 1380. г., походили су светилиште посвећено Богородици Милостивој (Вељуси), а том приликом је ова метохија Ивирана поштеђена неких дажбина. Мајчин допринос настанку овог акта је толико знатан да претходи врховном владару: **Повелѣникм прѣвисокиѣ г<оспо>гк ц<а>р<и>це к<и>ра <Е>вдокиѣ и г<осподин>а Костадина**. Објашњава се најпре њеним личним присуством и приврженошћу локалном култу Богородице. Треба

¹⁵¹² То признаје чак и аутор који је више пута одрицао српска етничка обележја овој породици. в. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 162.

¹⁵¹³ То наглашено и у: Исти, *Княжеството*, 120.

¹⁵¹⁴ М. Благојевић, *Српске владарке*, 7-25.

¹⁵¹⁵ Исти, *Савладарство у српским земљама*, 357-369.

¹⁵¹⁶ *Исто*, 374, 378; *Акт господина Константина Драгаша*, 289 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁵¹⁷ В. стр. 320 овог рада.

замислити да се овде ради о верским и психолошким потребама жене у годинама.¹⁵¹⁸

На крају, тешко је упоредити вести из две суседне јужне области издвајањем појединости о различитим приступима овом важном државном питању. Несумњиво да је заједничко полазиште лежало у ранијем српском државном устројству. Можда се и да прихватити да су овлашћења учесника у заједничкој власти код Вукашинових бројнијих и нешто старијих наследника била већа у односу на источнију државу.¹⁵¹⁹ Ово је најпре последица разлике у породичним приликама.

Не постоје поуздане назнаке о уском кругу дворана Драгаше, осим присуства војводе Димитрија и челника Теријана.¹⁵²⁰ Додатни путоказ је поређење са пређашњим стањем. Деспот Јован Угљеша је у један мах споменуо свог двородржицу и дворанине.¹⁵²¹ То никако не значи да су се каснији освајачи његових северних земаља након 1371. г. заиста повели за њим и усвојили истоветно уређење. У Струмици се осећао утицај челника Теријана, али је у односу на челнике са црквених имања имао виши положај. Надлежности ових челника, својствено тој епохи, нису биле увек јасно раздвојене. Обично су стајали на челу већих војних одреда, старали се о значајнијим утврђењима или безбедности самог владара. Поверавано им је и да „тешу” међе, посебно ако су оне ограничавале црквене поседе.¹⁵²² Посредно, да се закључити да је Теријан био јакo близак владару. Ово не чуди пошто је Струмица са својом моћном цитаделом био један од градова окосница државе и често место боравка целог двора. Челник Ђурица је око 1350. г. по налогу Стефана Душана у истим тим пределима такође уводио у новозаокружено црквено имање поседнике.¹⁵²³ Један црквени поменик са косовско-метохијских простора сачуван у каснијем облику садржи упис: Помени

¹⁵¹⁸ *Акт господина Константина Драгаша*, 289-290 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁵¹⁹ Х. Матанов, *Књажевство*, 117-118.

¹⁵²⁰ В. стр. 324 овог рада. Један *chortisan* је вероватно са дна лествице. В. *Писма и упутства дубровачке републике*, 463 (Ј. Тадић).

¹⁵²¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 751. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 181, где се залаже за отклон од владарских начела која је прихватио деспот Јован Угљеша.

¹⁵²² М. Благојевић, *Државна управа*, 223-224, док о њиховом месту у управи В. *Исто*, 208-216, 223-245; *Исти, Спорови око средњовековних међа*, Зборник МС за историју 71-72 (2006), 20. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 70. Овакав дворанин је био и у пратњи деспота Јована Угљеше. В. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 73-74.

¹⁵²³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 760.

Г(оспод)и р(аб)а своје ставилца Гюраша”. Следи краћи списак личности, а на његовом крају спомињу се извесни Никола, Јован и Стојан из Штипа.¹⁵²⁴ Ђураш је живео у средњовековном периоду, с тим да није извесно да је био са двора Драгаша. Навођење једне од њихових престоница уз последњу тројицу управо наводи на тај закључак. Међутим, могао је једноставно бити траг живих духовних веза између удаљених предела.

У близини Скопља налазио се још један стари двор Немањића. Смештен у питомом и богатом крајолику заправо је чинио целину са средњовековним Кожљем. Ово утврђење је вероватно служило као нужно прибежиште.¹⁵²⁵ Треба да је истим објектима најпре располагао митрополит Јаков, а касније, можда, и Драгаша. Користио им је само повремено јер у повељама Драгаша и даље постоји дажбина звана „понос”. Становници предела кроз које је пролазио владар и даље су вероватно наизменично обезбеђивали товарне животиње и људску снагу да проведу владара и његову свиту.¹⁵²⁶ Сви су се они кретали на коњима. По њиховој основној храни назива се још једна дажбина. Позоб, је у међувремену прерастао у сталну и равномерно одмерену дажбину.¹⁵²⁷

Жеглигово у ужем смислу је било исконско средиште моћи и најтврђе политичко упориште ове породице. Ту је у седмој деценији посредно приметно деловање деспота Јована Драгаша, док су његовом савладару припадале периферне покрајине. Међутим, тек је последњи изданак Драгаша често означаван именом ове области.¹⁵²⁸ Томе је ваљда допринело што је био последњи слободни хришћански владар, те познатији и дуговечнији од брата.

Привлаче знатижељу далеки одједи тог изједначавања. По предањима из тих предела види се да је Константиново деловање, ваљда услед дуготрајности владавине, надкрилило сећање на брата. Северозападно од села Бајловце, на три узвишења, Високо (Висле), Коселица (Коста) и Верса (Верса) постоје остаци три тврђаве. У њима су наводно живела три цара. Њихова имена су наведена у

¹⁵²⁴ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 120 (магистарски рад).

¹⁵²⁵ Г. Томовић, *На Романи Луце*, 89-101.

¹⁵²⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 455, 456, 512, 514, 767. Сличне су и вести о владаревим псарима и соколарима. В. *Исто*, 448, 456, 512, 514, 767.

¹⁵²⁷ *Исто*, 456, 767. уп. М. Благојевић, *Соће*, 13-14. Уп. стр. 276 овог рада.

¹⁵²⁸ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 158. Низу извора који Константина повезују са Жеглиговом треба придружити и један помало неправедно запостављен. В. *Прича о боју косовском*, 42 (Ст. Новаковић).

заградама, а најупечатљивије је име средњег. Најзначајнија је градина са брда Високо, а испод ње је локалитет Трговиште. Верује се да је село било средиште мање области, „жупе”, у долини реке Петрошнице. Сељаци причају да је ту било најзначајније насеље пре развитка Куманова и да се град звао Жеглигово.¹⁵²⁹ Управо скрајнут положај овог места то увелико оспорава. Друга предања о Константину и његовој мајци одавно су доступна захваљујући раду Ј. Иванова,¹⁵³⁰ Ј. Хаџи-Васиљевића¹⁵³¹, али и новијим истраживачима.¹⁵³²

Изгледа да се највише треба задржати на Младом Нагоричану. На високој базалтној стени, у народу званој Жеглиговски камен, стоје импозантни остаци древне тврђаве са подграђем. Улози престонице најпре погодује општи положај, на размеђи путева од Скопља ка Нишу и Велбужду, односно јужно према Овчем Пољу и даље. Бројне околне средњовековне цркве такође упућују на значајније градско насеље. Народ верује да их је било укупно 12. Сачувани су остаци византијске базилике из XI в., накнадно дозиђиване, али и следећих: св. Ђорђа из 1406-1407, св. Петке, св. Николе, св. Врача, св. Арханђела и св. Богородице. Свега један и по километар северније у атару села Старо Нагоричане налази се чувена црква св. Ђорђа.¹⁵³³ Ово поклапање је вероватно касније довело да Жеглигово замени нахија Нагорич, која је носила име свог управног средишта.

Питање управног чворишта државе Драгаша је вишеслојно. Велбужд, међутим, није био престоница, барем не једина, њихове земље.¹⁵³⁴ Томе у прилог иде и текстолошка разлика у једном препису дела Хаџи Калфе. Овде није изричито означен као престоница Бугарске: „Порано овој град бил бугарско живеалиште”.¹⁵³⁵ Саме по себи ове вести не би много вределе да дипломатички материјал не открива да су повеље Драгаша настајале у више градова. Град Струмица је имао све предуслове да буде једна од више престоница. Налазио

¹⁵²⁹ Ј. Трифуноски, *Кумановска област. Сеоска насеља и становништво*, Скопје 1974, 118-119.

¹⁵³⁰ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 14-15, 143-147.

¹⁵³¹ Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 13, 15, 16, 25-26, 38.

¹⁵³² А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 308.

¹⁵³³ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 18, 67, 99, 227-229 и фотографија бр. 7 на стр. 108. Опис старина у: Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старинар 6 (1931), 173-181. За последњи храм В. Ј. Трифуноски, *Стари црквени споменици у СР Македонији*, Београд 1991, 29-30; Б. Тодић, *Старо Нагоричане*.

¹⁵³⁴ А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 307-316; Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 171 нап. 9; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 126; Исти, *Възникване*, 95-98.

¹⁵³⁵ А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 303. В. стр. 167 овог рада.

се у богатом пределу, на главним путевима, а његове зидине су биле импозантне.¹⁵³⁶ Док су се Сер, а посебно Солун, држали и одолевали Турцима, пружао је повољне услове за дужи неометани боравак владара и његове пратње.¹⁵³⁷ Владарево трајније присуство је ретко када промицало пажњи оближњег становништва. Срећу се локална предања која као да имају знатну историчност. Требало би да је у селу Баници поред Струмице, у ствари ишчезлом граду званом Баја, живео цар Константин. Његова ћерка Струма се мимо очеве воље удала за Турчина. Отац је на самрти проклео тако да је након њене смрти земља девет пута избацивала. Њен гроб у оближњем пољу са исто толико слојева цигли, сећање је на ту непослушну девојку. Народ тог краја зна и за Цареву кулу у Струмици, што се, ипак, много теже дâ повезати са Драгашима.¹⁵³⁸ Штипско утврђење је такође на највишим kotaма располагало импозантном дон-жон кулом и просторијама које су се лако могле претворити у замак.¹⁵³⁹

Способност да се одаберу одани и способни сарадници увек је била темељ сваке успешне владавине. На први поглед канцеларија Драгаша је била рудиментарна, пошто се уз имена више личности заслужних за писање њихових докумената не спомиње ни једна ближа одредница. Изостају чак и дијаци, који су чинили већину особља.¹⁵⁴⁰ Последњи откривен акт за Богородицу Милостиву доприноси утолико што се поново јавља Димитрије Хартофилаковић. По налогу истих личности састављао је нешто старији акт којим је Архиепица придружена Хиландару.¹⁵⁴¹ Димитријево презиме је очигледно изведено из очевог занимања, које је, опет, повезано са вишим облицима писмености.¹⁵⁴² Његово грчко порекло је мање извесно од тога да је сложене вештине стекао у кругу своје породице.

¹⁵³⁶ М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 45. О изгледу града В. И. Микулчић, *Средновековни градови*, 59-60, 318-322.

¹⁵³⁷ У том светлу, као и мишљењу да су Кочани и Мелник такође били погодни В. А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 307-308.

¹⁵³⁸ Ј. Трифуновски, *Струмички крај. Народни живот и обичаји*, Скопје 1973, 99. Занимљиво је да је у овом крају сећање на Марка јако слабо. В. Исто, 102.

¹⁵³⁹ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 59-60, 351-356.

¹⁵⁴⁰ Ст. Станојевић, *XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, 88; М. Благојевић, *Државна управа*, 172; М. Шуица, *Немирно доба*, 62.

¹⁵⁴¹ Сврстан у чланове Струмичког двора. В. *Акт господина Константина Драгаша*, 291, 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 448.

¹⁵⁴² О надлежности хартофилакса В. А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе*, Гласник СНД, 7-8, Скопље 1930, 150; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 212-214. О једном у пратњи архиепископа Матеја В. Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 16.

Синови Вука Бранковића су такође проценили да није примерено да на свом двору имају логотете. То не значи да нису располагали људима способним да воде послове у вези цркве. Они су практично преузимали део надлежности које је у држави Лазаревих наследника испуњавао велики логотет. На њему је истовремено искључиво остајало да „облада”, односно управља црквом као целином.¹⁵⁴³ Слично стање је у извесној мери било и у држави Драгаша. Ово, уосталом, и одговара и њиховом положају међу осталом српском господом. По питањима живота цркве иступали су потпуно самостално: издају законе важеће на појединим метохијама, самовољно одлучују о даљој судбини појединих цркава и манастира, те их по властитом нахођењу придружују другим верским установама или их ослобађају обавеза према држави. За завршавање тако сложених правних радњи било је неопходно богатије искуство од могућности обичног писара-дијака. Због тога у Димитрију Хартовилаковићу треба видети вишег дворског чиновника, а можда и личност којој су обично поверавани послови у вези са црквеним питањима.¹⁵⁴⁴

Лоша страна оваквог тумачења је што у овим случајевима нема изричитог раздвајања милосника, особе задужене да испуни одређену правну радњу, од писара, који прави белешку о њој у виду повеље. Вероватно се очекивало да сами владари ауторитетом и деловањем допринесу остварењу одредби. То посебно важи за њихову породичну ктиторину. Милосници се на двору Драгаша јављају једино у повељи којом је Лесново враћено Хиландару.¹⁵⁴⁵ Ту су примењени заиста сложени правни поступци који су подразумевали и гашење једне епископије. Да би предупредили предвиђене потешкоће, за милосника је одређен војвода Димитије, у кога су на Константиновом двору имали пуно поверења.¹⁵⁴⁶ Ова хрисовуља је издата у Струмици приближно у време као и друга два разматрана акта. Није немогуће да је Димитрије Хартофилаковић учествовао и у њеном обликовању, иако то није забележено. Вероватно је био оспособљен да

¹⁵⁴³ М. Благојевић, *Државна управа*, 173-174, 184-185; Исти, *О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 368-370.

¹⁵⁴⁴ О постојању такве личности писано и у: Исти, *Државна управа*, 164. Сада и: *Дмитар Хартофилаковић*, СБР 3. Д-3, 302 (С. Ћирковић).

¹⁵⁴⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455.

¹⁵⁴⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 162-165, 289; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 50. У време издавања прве повеље Архилевници самом Дејану је било остављено да „утеше“ међе, свакако јер је био најутицајнији појединац у крају, и личност од великог владаревог поверења.

разгонетне сложена правна питања, а на крају и да све то преточи у опширну и сложenu хрисовуљу. Његово присуство у пратњи владарске породице на поклоничком путовању није нимало случајно. Драгашима је, вероватно, у сваки мах на располагању стајало више образованих људи. Пошто се те зиме осетила потреба за особом вичној састављању докумената са црквеном тематиком, избор је сасвим природно пао на Димитрија. Није, пак, имао довољно надлежности да се стара и о правилном испуњењу свега записаног, будући да није имао надлежности великог логотета.¹⁵⁴⁷ Таквом добром упућеношћу се може додатно објаснити једна појава од великог значаја. Упркос славном пореклу, великом утицају на политичке токове, Драгаши су били свесни да немају предуслове за господство над Србима, односно да немају преимућство над осталим обласним господарима. Након што се црква у потпуности окренула господи са севера, а на крају само кнезу Лазару, није било простора за увођење логотета у ред учених пратилаца Дејановића.¹⁵⁴⁸

Браћа су, или барем старији Јован, вероватно већ у младости имали увид у свакодневи живот најславнијих дворова свог времена. Између осталог, њихов отац је једно време по свему судећи био велики логотет српског царства. Стога је Драгашево познавање дворских прилика било изнад просека.¹⁵⁴⁹ Једна појединост из повеље о оснивању Архилевице не промиче пажњи. Владар је препустио свом властелину да „теше” међе новоустановљене метохије, што је захтевало висок ниво стручности и строго поштовање великог броја норми, као и доста напора да се све то забележи.¹⁵⁵⁰ И ово упућује да је у севастократоровој близини било довољно за то обучених људи. Његови наследници су такође показивали спретност у тим пословима. После потписа царице Јевдокије и господина Константина у повељи из 1381. г. додата је одредба: „По установљенију же више писаному и сије устависмо”.¹⁵⁵¹ У оваквим стварима њихова воља је била

¹⁵⁴⁷ Радич Жилић Винужилић је био логотет Константина Балшића. В. Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, 89; М. Благојевић, *Државна управа*, 172, 176-177, 184.

¹⁵⁴⁸ Исти, *Државна управа*, 164, 172, 173. О логотетима на Лазаревом и двору његових наследника В. Исто, 179-185; Исти, *Реформа државне управе*, 59-60.

¹⁵⁴⁹ Исти, *Државна управа*, 178 нап. 38, 182. Уп. стр. 58 овог рада.

¹⁵⁵⁰ Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XX Састављање повеља*, 218.

¹⁵⁵¹ Исти, *Студије о српској дипломатици XXI Писање повеља*, 239.

незаобилазна. Још већи уплив у обликовање јавних исправа изражена је у већ обрађеном месту из акта за струмичку Богородицу Милостиву.¹⁵⁵²

У таквим условима није необично да копирање садржаја аренги из ранијег раздобља није заобишло ни двор Драгаша. Цитат из Псалма 68.35 јавља се једино у неколико повеља из Душановог времена, па и у акту из 1339. г. Привремено нестаје из српског дипломатичког материјала да би овај делић Библије поново искренуо још само у повељи господина Константина за манастир Панталејмон из 1377. г.¹⁵⁵³ Природно је помислити да је употреба истих формулара предодредила садржај млађег документа, а који је сада у средишту пажње. Постоје додатни докази да ово подударане, мада не потпуно, никако није случајно. Једна друга аренда из акта приписаном Стефану Душану употребљена је у Штипској повељи Јована Драгаша из 1377. г., као и у три повеље Константина Дејановића из 1379, 1380, 1388. г.¹⁵⁵⁴ У последњем откривеном акту насталом на овом двору аренда је иста као и у акту издатом од истог ауктора манастиру св. Панталејмона из 1376-1377., као и Хиландару из 1380-1381. г.¹⁵⁵⁵ Велики степен подударане са Душановим актима показују и санкције, посебно набрајања службеника који би могли да прекрше одредбе повеља.¹⁵⁵⁶ Канцеларијска пракса је следила раније установљене високе стандарде. Са једним изузетком, у канцеларији Драгаша је владао брзопис.¹⁵⁵⁷

¹⁵⁵² В. стр. 285 овог рада.

¹⁵⁵³ *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, 61-62 (С. Марјановић-Душанић).

¹⁵⁵⁴ *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве св. Ђорђа и села Полошко*, ССА 6 (2007), 55-67, посебно 61 (С. Марјановић - Душанић и Т. Суботин - Голубовић); *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 122-123 (Ж. Вујошевић).

¹⁵⁵⁵ *Акт господина Константина Драгаша*, 288, 289 (М. Живојиновић – Т. Суботин - Голубовић). За остале В. *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 126 (Ж. Вујошевић); *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару* (Хил. 64), 142 (Исти).

¹⁵⁵⁶ Х. Матанов, *Княжеството*, 180-182.

¹⁵⁵⁷ Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 73.

ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Срж сваке државе чини управа. У позном средњем веку и даље је одликује релативно једноставна структура. Оквирна процена је да је у српским земљама део становништва поштеђен мануелног аграрног рада износио свега неколико процената. Душанов законик је једном општом мером предвиђао сразмеру један монах према двадесет подложника. Упркос томе, углавном је успевала да испуни сложене задатке надзора становништва у редовним и кризним приликама.¹⁵⁵⁸ С обзиром да у две млађе државе нису примећена већа одступања од модела из времена Српског царства, ова тема се обрађује обједињено.

У овим пределима се у другој половини XIV в. ретко јављају жупани. Њихово постепено ишчезавање осликавају извори. Двојица су била присутна код Велеса, вероватно крајем XIII в., ако се крене од натписа: „Георгије а рекоми Мирослав, Илијин син, и унук жупана Страцимира и Аљимира”. Други се звао Драгослав и управљао је злетовским крајем 1330 г.¹⁵⁵⁹ Скопље је спадало у Романију, али је у његовој непосредној близини ипак 1348. г. деловао жупан Радослав. Душановим Св. Арханђелима је приложио своју баштинску цркву.¹⁵⁶⁰ У главном средишту српске моћи на југу, у недавно запоседнутом Серу, за живота Стефана Душана ови управници се јављају чак четири пута. Ипак, само су једном први на списку, док у другим приликама превагу стиче кефалија.¹⁵⁶¹ И поред тога њихова присутност није занемарљива. На то је можда утицало често присуство владара. Његову бројну свиту, не ретко, употпуњавали су управо жупани. Они се, дакле, прилично ретко, јављају и у царском периоду у делу државе који је сматран „Романијом”.¹⁵⁶² Ова титула је природно била виталнија у Јужном Поморављу где

¹⁵⁵⁸ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници, 62. Слична оцена и у: Х. Матанов, *Књажевство*, 189.

¹⁵⁵⁹ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 207.

¹⁵⁶⁰ З. Расолкоска - Николовска, *О ктиторским портретима*, 49, 50. За топоним „жупанов врт“ в. Л. Тасева, *Българска топонимия от гръцки и сръбски средновековни документи*, София 1998, 195.

¹⁵⁶¹ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69-70. С тим да је Стефан Душан само незнатно изменио управне прилике сагласан и: Д. Когац, *The Newly Discovered*, 216.

¹⁵⁶² Љ. Максимовић, *Порески систем*, 107-110.

је деловао Маљушат.¹⁵⁶³ У тим пределима се и по доласку Турака одржао покоји жупан.¹⁵⁶⁴ Имали су малу или никакву улогу у турском цивилном и војном уређењу, што још једном сведочи о наследним одликама ове титуле. Она им је, ипак, и даље обезбеђивала известан углед међу локалним хришћанима.

Вредније је подсећање да су присутни и у држави краља Марка. У поменик Бигорског манастира уписан је известан жупан Бранко.¹⁵⁶⁵ Све у прилог већ изнетог уверења да је властела држала много до овог наследног звања. Ова одлика као да је обавезала и писара ове белешке. По овом се Бранко разликовао од властеле са промењивим функцијама. Ова личност је могла потицати и од локалне властеле, или са севера, али је свакако погрешно поистовећен са севастократором Бранком.¹⁵⁶⁶

Какав значај у државној управи треба приписати жупанима, савременицима обласних господара са југа? Неки су замишљали да им је припадала велика моћ. Недоумица је да ли је то случај и са извесним жупаном Николом. По искључивом сведочењу Халкохондила, цар Душан му је наводно уступио пределе од Трикале до Костура.¹⁵⁶⁷ Понекад то је било могуће јер су поједине личности вишеструко премашивали локалне управнике. Вукашину су поверени богати простори око Прилепа. Ваљда није случајно да се ово место на крају Душанове повеље из 1348. г. украшава епитетом „[...] у великославном граду Прилепу [...]”.¹⁵⁶⁸ Овде је титула спојена са битним управним задатком. Сличан *cursus honorum* имао је и жупан Андрија Гропа у Охриду. У набројаним примерима наследна одлика овог достојанства је избила на површину. Њихови носиоци га се нису одрицали ни

¹⁵⁶³ М. Благојевић, *Државна управа*, 52.

¹⁵⁶⁴ С. Новаковић, *Пишњски поменик*, 10. Посредно, повезује се са власима. М. Антоновић, *Власи у грчким областима Душановог царства*, Браничевски гласник 7 (2010), 31 нап. 12.

¹⁵⁶⁵ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169. У ранијем препису и властелин Лазар означен истом титулом. За њим је уписана монахиња Ана, па Георгије, означен као њихов син. В. *Исто*, 226, 234; М. В. Веселиновић, *Бигорски и Шишевски поменици*, 70.

¹⁵⁶⁶ В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233-234.

¹⁵⁶⁷ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 156.

¹⁵⁶⁸ *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светога Саве (Хил. 149)*, ССА 7 (2008), 78, 81 (Д. Живојиновић). Уп. А. Дероко, *Маркови кули-град Прилеп*, Старинар н. с. 5-6 (1956), 87; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 216; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 86, где се примећује да је и Вукашин своју каријеру започео као жупан.

када су добијали на управу богате крајеве на југу где се сећање на време словенских жупана углавном изгубило.¹⁵⁶⁹

Присуство жупана у административном систему још у другој половини XIV в. не подразумева постојање и пратећих управних јединица. О жупама и вишим облицима територијалног организовања биће речи у поглављу о територијама. Овде треба рећи да су, када се жупани из царског периода спомињу у повељама на грчком, обично уписани на месту предодређеном за кефалије, или након њих. Ово је схваћено као знак виталности старих српских државних институција и сведочанство о њиховом продирању ван зоне настанка и дотадашњег трајања. Ово не би било изводиво да некако у то време, или још раније, између кефалија и жупана, није дошло до суштинског изједначавања. Без тога би био незамислив настанак незграпног израза „кефалствујући жупани”. Њим је ипак довољно сликовито објашњена незнатна и формална разлика између њих.¹⁵⁷⁰ Без обзира на звања пореклом са севера, као управници на југу властела је морала да поштују устаљене норме тих земаља. Другачије је било на северу Србије где је постојала суштинска разлика између области под локалним баштиницима и предела уступљеним кефалијама.¹⁵⁷¹

Ови управници су добро посведочени у земљама Мрњавчевића и Дејановића. Ово није необично пошто су се Срби са овом, изворно византијском, установом ближе упознали тек након освајања у тој географској зони за време краља Милутина.¹⁵⁷² Кефалије се у немањићком раздобљу срећу у Врању, Пологу, Штипу и Охриду, као и у жупи Мрака.¹⁵⁷³ Готово да је излишно додатно задржавање на прилепском кефалији Милошу који је био милосник у Вукашиновој повељи из 1366. г.¹⁵⁷⁴ Овом приликом се свесно избегава поименично навођење кефалија из наредног раздобља јер је то већ урађено у

¹⁵⁶⁹ О наследности ове титуле В. М. Благојевић, *Државна управа*, 38-48; Исти, *Титуле принчева из куће Немањића*, 133-147. О жупанима и у: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 77-87.

¹⁵⁷⁰ Љ. Максимовић, *Порески систем*, 107-110.

¹⁵⁷¹ М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 63-64.

¹⁵⁷² О кефалији од појаве у српским земљама до 1395. г. сада сводно у: Исти, *Државна управа*, 246-266; Исти, *Реформа државне управе*, 63-68. Сажет преглед у: Х. Матанов, *Књажевство*, 183-186, као и белешка у: М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 54.

¹⁵⁷³ М. Благојевић, *Државна управа*, 252. За врањског В. *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 78 (С. Марјановић-Душанић).

¹⁵⁷⁴ К. Ациевски, *Пелагонија*, 234, са натегнутим покушајем да се открије његов *cursus honorum*. *Исто*, нап. 90. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 39-40.

литератури. Захвално је разматрање о једном неправедно скрајнутом великашу. Док је крајевима око Конче још суверено управљао велики војвода Никола Стањевић, спомиње се кефалија Драгослав. Поседовао је људе баштинике, али и отроке које је насељавао по слободним парцелама. Остаје нејасно да ли је наставио слично деловање и након Маричке битке.¹⁵⁷⁵ Под Драгашима је 1378. г. споменут истоимени властелин са братом Јаковцем. Њихова Богородичина црква у Дренову у пределу Тиквеша је тада искључиво Константиновом вољом дата Св. Панталејмону на Светој гори. Две географске целине су на супротним странама Вардара, али ипак у непосредној близини. Дакле, могуће је да се ипак ради о два различита помена исте личности.¹⁵⁷⁶ Има простора и за закључак да је ова породица ишчезла са историјске позорнице у Маричкој бици. Један Марков кефалија, вероватно прилепски, звао се Оливер. Можда је уписан и у Биговском поменику. Само име је преузето из тада омиљене ритерске књижевности што отежава њихово изједначавање. Приписује му се и један минеј из Дечанске ризнице.¹⁵⁷⁷

Неће бити ни посебног задржавања на надлежностима кефалија посведоченим у изворима са проучаваног простора и раздобља. Оне ни по чему не одударају од задужења истих управника забележених на другим местима. Неки помени кефалија су неизбежни. Успутно су обрађени на местима где је тежиште стављено на друге проблеме. Кратак осврт, међутим, захтева питање истрајности ове функције. Деспот Стефан је опсежну управну реформу спровео искључиво у земљама наслеђеним од оца. Област Бранковића је заобиђена пошто је посебним уговорним обавезама зависила од Турака.¹⁵⁷⁸ Још јужније, тешке вазалне обавезе су 1371-1395. г. оптерећивале целокупни државни организам чинећи га неспособним за даљи развитак.

Вредност кнежевског достојанства, попут жупанског, је такође била неуједначена. Услед много пута посведочене многозначности ове титуле и функције, врло је тешко по значају разврстати бројну господу, носиоце овог

¹⁵⁷⁵ А. Соловјев, *Кончански практик*, 85-86, 95.

¹⁵⁷⁶ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 63. За ближу локализацију В. М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 46.

¹⁵⁷⁷ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169. Уп. Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевића*, 148; М. Шуица, *Немирно доба*, 41. К. Ациевски, *Пелагонија*, 266-267.

¹⁵⁷⁸ М. Динић, *“Власти” за време Деспотовине*, *Зборник ФФ у Београду* 10-1 (1968), 220-227 (*Из српске историје*, 219-229).

старог звања. Најугледнији су били потомци старе феудалне аристократије или владареви сродници на челу удеоних кнежевина. Неки од њих су привремено или трајније деловали на просторима између солунског залеђа и масива Шар-планине. У обзир долази кнез Паскач.¹⁵⁷⁹ Његови потомци су касније имали запажено место у општем државном развоју, а не само њиховог баштинског Славишта. Насупрот њима су кнежеви који су јако ниско стајали на друштвеној лествици.¹⁵⁸⁰

Неки од набројаних кнежева се повезују са градовима. Припадали су посебном, малобројном слоју локалних функционера. Корени им сежу до првобитних саских рударских колонија у средњовековној Србији, на чијем челу су били управо кнежеви. Та привредна делатност је пресудно утицала на обликовање градског живота у средишњим областима државе. Стога се као поглавари јављају и у накнадно развијеним трговачким средиштима, па и у неким много старијим, који су само споредно осетили благодети наглог развоја рударства. Треба рећи да су овакви градски кнежеви били бирани међу самим грађанима. У обзир су чак долазили и стално настањени странци, на северу обично Дубровчани. Без обзира на порекло, нису увођени у звање без владареве воље. У држави српских деспота кнежеви су били испод војвода на челу „власти”, а самим тим и испод ранијих кефалија. Међу њима нису увек била довољно јасно распоређена управна и судска задужења.¹⁵⁸¹

Конкретно, кнез Којо је забележен у Штипу релативно касно, односно тек 1388. г.¹⁵⁸² Још једном државну управу Драгаша обележава немањићко наслеђе. У Кочанима је деспот Оливер 1337. г. подигао цркву св. Димитрија. Пратећа повеља садржи следећи списак локалних управитеља, што владаревих, што феудалчевих: севаст, кнез, прахтор, псар.¹⁵⁸³ У оснивачкој повељи за Лесново

¹⁵⁷⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 52; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, 21-50; Исти, *Титуле принчева*, на истом месту, 134, 137, 143-144, 146-147; Исти, *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића (XIII-XIV век)*, Споменица Милана Васића, 50-52; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 88-103.

¹⁵⁸⁰ А. Соловјев, *Кончански практик*, 86, 96.

¹⁵⁸¹ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља, 128-129; В. Алексић, „Градски метох“ Ниша по турским изворима, Зборник радова Филозофског факултета XXXIV, Косовска Митровица (2003), 299-315.

¹⁵⁸² С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 32 нап. 29 и стр. 35, где се указује да је уписан после сина челника Станислава. Ово указује да његов углед није био знатан. Његово име прочитано и као Кол, што је протумачено као назнака о његовом саском пореклу, и повезано са функцијом коју је обављао. В. М. Шуица, *Немирно доба*, 65.

¹⁵⁸³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 662-663.

1347-1350. г. такође је наведен кнез, и то након кефалије и севаста.¹⁵⁸⁴ И овде, као и у два наредна случаја где је кнез такође наведен уопштено, радило се о становнику Штипа. При томе среће се не мала разлика. У Константиновој лесновској повељи и у акту нешто касније издатом на захтев војводе Димитрија кнез стоји између кефалије и севаста.¹⁵⁸⁵ Сличан редослед је одабран и у хиландарској општој повељи из 1348. г. где су збирно набројани сви њихови поседи, било у „Србији”, било у „Романији”.¹⁵⁸⁶ Области најкасније освојене од Византије су постале зона преплитања српских и византијских утицаја. Кнежев углед је премашио надлежности севаста, наслеђених из византијског периода. У Србији су, уосталом, надлежности севаста посведочене једино у сфери пореске и катастарске контроле и пратећих судских права.¹⁵⁸⁷ Кнежеви су били погоднији за управљање све динамичнијим градским насељима. Управо сумарност Душановог акта из 1348. г. упућује на општу заступљеност градских кнежева у управном апарату. Тиме се истовремено употпуњује и велика празнина настала њиховим ретким навођењем у осталим повељама и развејава став да су се спорадично појављивали. Да се радило о политици ширег замаха, говори и сам чин доношења Душановог законика. То је велики покушај изједначавања два недовољно блиска државна система који су се српским освајањима нашли под једном круном.¹⁵⁸⁸ Кнез је као општепознати и општеприхваћени службеник из градске средине наведен и у 141. члану Душановог законика са јасним овлашћењима.¹⁵⁸⁹

Јако је важно и то што се у другом акту из канцеларије Драгаша намењеном Св. Панталејмону међу приложницима среће и кнез Киријак који је у Струмици саградио цркву св. Стефана.¹⁵⁹⁰ Овај стари град надвисује планина Беласица где је живео Анагост Драгоје. Умилио се Стефану Душану па је 1350. г. настала повеља

¹⁵⁸⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 680.

¹⁵⁸⁵ *Исто*, 455, 456; *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 121, 125 (Ж. Вујошевић).

¹⁵⁸⁶ Љ. Максимовић, *Порески систем*, 105.

¹⁵⁸⁷ Исти, *Севастии у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993), 137-147, посебно 146, као и: *Севаст*, Лексикон, 660-661 (Исти); М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 56-57. У то време севаст Стефан је чак издавао и свој новац. В. К. Ациевски, *Пелагонија*, 232. За нагађање да су били заповедници мањих утврђења. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 180-181, 187.

¹⁵⁸⁸ Љ. Максимовић, *Порески систем*, 101-125, посебно 104; М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 51-70.

¹⁵⁸⁹ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. г.*, Београд 1960, 127 (Н. Радојчић); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 290-291.

¹⁵⁹⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 513. Уп. С. Габелић, *Манастир Конче*, 39.

којом се поседи Светих Арханђела штите од надлежности кефалије и кнеза.¹⁵⁹¹ Супротно уобичајеном схватању да је овај град био у зони где су доследно чувани византијски модели управљања, јасно је да је снага новог погледа на државну управу прилично изменила и струмичко градско уређење.¹⁵⁹² Распрострањеност ових кнежева је била прилично широка, па имунитетна формула у повељи цара Уроша за цркву св. Николе Стошког из 1356. г. поред Мелника предвиђа да нико од локалних настојника не омета митрополита Кирила у његовим правима. Кнез је поново наведен на крају, а претходе му севаст и кефалија.¹⁵⁹³

Готово је излишно даље доказивање порекла ове функције. Ипак, није на одмет споменути примере који упућују да су се споредне последице напретка рударства брзо шириле са севера ка југу. У доба краља Стефана Душана у топличкој Косаници, у изразито рударској области, сахрањен је протокнез Балдовин. У то време у изворима јавља се сада ишчезло село Протокнеже у близини Сера. И оно је било смештено у крају са развијеним рударством.¹⁵⁹⁴ Турски попис из друге половине XV в. откива да је кнез стајао на челу рударског села Српски Самоков, вероватно насталог колонизацијом.¹⁵⁹⁵ Кнежевско звање вероватно је увођено у градска насеља покровитељством државних власти. Међутим, већ просто угледање на напредна места у окружењу је подстицало промене. У другој половини XIV в. Кратово је најпре могло да буде најупечатљивији пример за опонашање.¹⁵⁹⁶ У овом рударском средишту се много касније срећу угледне породице Пепић и Бојчић чији представници носе кнежевско звање.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 759. Уп. Х. Матанов, *Књажеството*, 180-181. Последњи се не спомиње у једној ранијој повељи са тог простора. В. Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла, ССА 9 (2010), 80 (С. Мишић).

¹⁵⁹² О подели градова В. М. Благојевић, *Град и жупа*, 71-72; Градови и тргови српског средњег века, *Лексикон градова*, 11-14 (С. Мишић).

¹⁵⁹³ А. Соловјев, *Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву*, Богословље 2-4 (1927), 287; *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003), 89, 96 (Р. Михаљчић).

¹⁵⁹⁴ Г. Томовић, *Два старосрпска натписа*, 115, 124.

¹⁵⁹⁵ *Турски извори за бљгарската историја*, серија XV-XVI, Софија 1966, 75, 77 (Н. Тодоров - Б. Недков); Р. Тричковић, *Српска црква*, 95.

¹⁵⁹⁶ Осврт на кнежеве из јужне зоне у: С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 273.

¹⁵⁹⁷ А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 69; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 152. Уп. коментар у: А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 96.

Стефан Душан се бринуо да права Св. Николе на Пчињи не окрњи било кефалија скопски, било кожалски, али и кнез, који није ближе одређен.¹⁵⁹⁸ Постоје разлози зашто треба најпре помишљати на већи град. У делу Пчињског поменика спомиње се и Дмитар, кнез скопски. Около су уписани тимарници и владари - добротвори из Влашке, дакле, вест је из раздобља након 1395. г.¹⁵⁹⁹ Ова појава се објашњива тиме да рани турски пописи знатнијих градских насеља, попут Ниша, међу истакнутим грађанима понекад набрају и кнежеве. Средњовековни, стога овога пута вреднији, извори их бележе у Шапцу или Призрену.¹⁶⁰⁰ Јасно је да побројана места нису била рударска, али и поред тога кнежеви су помагали кефалијама и војводама у захтевном руковођењу бројним поданицима. Изгледа да је и у престоном Скопљу примењен тај модел. Турци нису осетили потребу да укину ту функцију, већ су још једном искористили његов утицај на локално становништво и управљали преко посредника.

Увек постоји осетна опасност приликом преношења стања из ранијег периода у време краља Марка и браће Драгаш. Пример за то је Скопље, које је још у време краља Милутина било средиште општег кефалије. Његово управно подручје је на прелазу из XIII у XIV в. досезало најмање 18 km југоисточно од метрополе и захватало села Тморанске метохије, а ка граду Кожељу у истом правцу допирала је чак 27 km.¹⁶⁰¹ Ово подручје након Марице више није била јединствена целина. Најпре је крајњи источни део овог великог простора припао Дејановим синовима. Потом је и Вук Бранковић запосео само његово средиште.¹⁶⁰² Његов велики опсег, заједно са разгранатим потребама грађана српске престонице, условило је расподелу надлежности. Општем кефалији је помагао кефалија кулски, односно *castellanus* латинских извора.¹⁶⁰³ Нема разлога да се верује да се одустало од оваквог уређења, чак ни након освајања Вука Бранковића. У Штипу се среће могући потомак једног другог заповедника са

¹⁵⁹⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 704.

¹⁵⁹⁹ Исти, *Пишињски поменик*, 9-10.

¹⁶⁰⁰ В. Алексић, *«Градски метох»*, 299-315.

¹⁶⁰¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 248-250. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 184.

¹⁶⁰² Градском метоху Скопља није посвећена посебна пажња. По устројству највише би одговарао штупском, а по обиму призренском, ако га није чак и надмашивао. В. нап. 1709 овог рада.

¹⁶⁰³ *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира*, 126 (С. Бојанин); М. Благојевић, *Државна управа*, 250. Уп. Т. Томоски, *Скопје од XI до XIV век*, 123.

сличним овлашћењима, тачније Момчило Кастелановић.¹⁶⁰⁴ Међутим, још између 1343-1345. г., у тада већ српском Прилепу, спомиње се кастрофилакс, старешина утврђења и његове војне посаде.¹⁶⁰⁵ На другим просторима вероватно је такође било услова за одржавање пређашњег стања, колико и за промене. Није постојао довољно јасан општи став, већ се устројству локалне управе приступало према случају и потреби.

Ранијем, углавном византијском управном слоју припадају скопски функционери набројани крајем XIII и почетком XIV в. Забележени су „владаоци”, односно градски севаст, прахтор, кастрофилакс, судија. Поред њих су и казнац, тепчија мали, судија велики и мали, судија жупски, кнез жупски, винар, комис, стратор, писар, волобер, аподохијар, ђерекар, псар, десеткар пчелни, коњух, апоклисар и други.¹⁶⁰⁶ Исто се може рећи и за функционере задужене за рилске пределе. Иако савремена последњим Драгашима, ова повеља као да преноси стање из ранијег раздобља. Набројани су: севастии, практори, примићури и алагатори, судије, перпираки, житари, винари, пчелињи, свињски и овчи десеткари, аподохатори, комиси, стратори, сенари, митничари, крагујари, псари и и још неки недовољно јасни управљачи.¹⁶⁰⁷ Још мање се треба обазирати на стање забележено 1339. г. у оближњој Мраки: „[...] да им није позоба, псара, ни поклисара, ни провода, ни приселице, ни севаста, ни кефалије, ни прахтора, ни седишта моћника, ни јастребара, ни димнине, ни глобара [...]”¹⁶⁰⁸ Кесар Угљеша се почетком XV в. задовољио мером довољном једино да потврди опстанак општег начела.¹⁶⁰⁹ Иначе, механизам преузимања старијих установа, функционера, правних појмова из много ранијих епоха у млађе документе је општепримењив и добро расветљен.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁴ М. Шуица, *Немирно доба*, 63, 67. О презименима изведеним од титула опсежно В. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 264-284.

¹⁶⁰⁵ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 271; Прилеп, *Лексикон градова*, 225 (Р. Радић).

¹⁶⁰⁶ Без појашњења наведени у: Т. Томоски, *Скопје од XI до XIV век*, 123; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 61.

¹⁶⁰⁷ *Рилската грамота*, 56 (Ив. Дуйчев). За поређење са повељама Драгаша В. Х. Матанов, *Княжеството*, 180-182, 187. Архаично изгледа садржај и бугарске повеље за св. Николу у Орахову. В. *Грамоти на бугарските царе*, Софија 2005, 41-43 (А. Даскалова-М. Райкова).

¹⁶⁰⁸ *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, 59 (С. Марјановић-Душанић). Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 180-182.

¹⁶⁰⁹ Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 392.

¹⁶¹⁰ М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149-152.

Непосредни помагачи кефалија, али и других представника државе, били су пристава. Спомињу се још у Душановом законуку, а надлежности су им биле условљене положајем личности које су пратили и чије упуте су следили. У држави Драгаша спомиње се пристав Станко као учесник судске парнице из 1376. г. Оцењено је да је имао јавну веру, што треба тумачити као знак да су власти настојале да његови налози буду неприкосновени.¹⁶¹¹

Заступљене су и војводе. Пажљивим праћењем свега што је речено о Димитрију, дворанину Драгаша, стиче се добра представа о њиховим знатним задужењима. То војводе углавном сврстава у најзначајније особе тог раздобља. Њихово присуство се јако осећало у свакодневном животу. Дубровачки трговци су се жалили да им је неименовани војвода под Коњухом одузео робу.¹⁶¹² Међу записима Пчињског поменика је и: „Костадин, воевода брблзарски”. Звучно звање су у време изузетне милитаризације често приграбили и нижи представници власти и војни заповедници, услед чега је неопходан додатни опрез.¹⁶¹³

Делотворност сваке појединачне државне управе се сагледава у целини тек након што се утврди снага којом допире до свих својих поданика. Узвишено дворско окружење и надметање са балканском господом су имали смисла једино ако су били праћени снажним надзором целе државне територије и свих њених становника. До сада је већ приказано како је то чињено у градовима. Без њих одавно се није могао замислити успешан државни надзор. Међутим, тај модел није примењив на огромно сеоско залеђе. У позним средњовековним државама са развијеним феудалним односима власти су једноставним мерама остваривале поуздан надзор и над сваким подаником. Властеличићи и пронијари и остали ситни сопственици су сами господарили својим скромним имањима и малобројним зависницима. Исто вреди и за мање црквене установе чији невелики поседи обично нису били далеко од управног средишта. Много тежи изазови стајали су пред већим манастирима и црквеним седиштима. Имали су јако

¹⁶¹¹ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 251; С. Ђирковић, *Неостварена аутономија*, 267; З. Мирковић, *Судије „царства ми“*, 33; Х. Матанов, *Княжеството*, 186-187; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 14, 20-21, 26; С. Божовић, *Спорови око међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива Срем 8 (2009), 119-120.

¹⁶¹² В. Кркић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Sorbone-La Haye 1961, 216. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земји*, 116; Исти, *Княжеството*, 106-107.

¹⁶¹³ Уп. стр. 393 овог рада, као и белешку о војводи Згуру из 1454. г. В. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 185 нап. 156.

расуте и добро насељене поседе чије надзирање и коришћење није било лако у немирна времена и у условима спорог саобраћаја. Бројне имунитетне одредбе су браниле представницима државних власти да по већини питања задиру у управу оваквих поседа. Игумани, епископи и митролити су решавали теже изазове, док су се за свакодневне ослањали на своје управитеље - „владаоце”.¹⁶¹⁴ Када је Хиландару придружена штипска црква св. Власија, одређено је да државни службеници не задиру на ову метохију већ да: **тъчию да си ихъ испралга настоки икономъ кога поставляю одъ дома прѣсветикъ Богородице Хилан‘дар‘скиѣ**.¹⁶¹⁵ Није било посебно предвиђено који настојник ће у име Хиландара да **овлада**, односно управља још севернијим имањима. Међутим, они су били у стању да испуне и сложеније задатке у корист метрополе на удаљеној метохији.¹⁶¹⁶ За Св. Николу Мрачког, такође од 1339. г. под Хиландаром, установљено је да: „[...] не влада никакав господар тога места, нити властелин краљевства ми, осим иконом светогорски, и нико више”.¹⁶¹⁷ У истоименој цркви у Врању нешто касније одговорност пада на: „монаха управитеља”.¹⁶¹⁸ У недостатку извора слично треба замишљати и прилике на већим световним властелинствима.

Средњовековни људи су били свикли на недоследну и вишезначну употребу термина. Старшина села није увек морао да буде обележен искључиво једним изразом. Неоснован је став да су сеоски прваци понекад имали титулу кнеза. У кончанском практику уз једног становника села стоји управо то обележје. Изворно решење по којем је он био на челу седелачке, влашке или неке друге изворно номадске скупине изгледа извесније.¹⁶¹⁹ Једно друго место истог извора је протумачено тако да у селу Лубници „[...] обитава и газдује старшина сеоске задруге Охрч, који располаже својом земљом и узима у закуп и манастирску”.¹⁶²⁰ По имовном стању и месту у државној управи он би се пре уклопио у слој

¹⁶¹⁴ За тај израз се одлучило у 146. и 159. члану Душановог законика. В. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 294-295; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 346; М. Благојевић, *Државна управа*, 215-216; Исти, *Влашки кнезови*, 60.

¹⁶¹⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453.

¹⁶¹⁶ Исто, 449. О челницима са већих манастирских имања В. стр. 331 овог рада.

¹⁶¹⁷ *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, 59 (С. Марјановић-Душанић).

¹⁶¹⁸ Исто, 78.

¹⁶¹⁹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 86, 96. Уп. М. Благојевић, *Влашки кнезови*, 43-75. Поводећи се за овим примером и остали кнежеви погрешно сврстани у ову категорију. В. Х. Матанов, *Књажевство*, 186-187, 205 нап. 102. Уп. стр. 297 овог рада.

¹⁶²⁰ А. Соловјев, *Кончански практик*, 83-110, посебно 89, 96; С. Габелић, *Манастир Конче*, 34-35.

властеличића, пошто при крају средњег века нема слоја слободних сељака.¹⁶²¹ Када су Турци освојили Подгорицу у Црној Гори, старешина поменутог насеља био је досељеник из села Лисича у сливу Маркове реке.¹⁶²²

Нека врста вођа сеоских заједница свакако су били и протођери. Присутни су највише у јужним деловима које су Срби касније освојили. Вероватно се радило о старијим особама које су својим угледом заступале село пред манастиром, односно својим феудалним господарем.¹⁶²³ Посредно се види да нису били реткост ни у средишњим, па чак и у северним покрајинама овде истраживаних обласних господара. Више пута се помињу у пословној књизи Михаила Лукаревића, у трећој деценији XIV в., и то у ширем залеђу Новог Брда.¹⁶²⁴ У своје најраније пописне књиге уводе их и Турци.¹⁶²⁵ Тако се стиче најпозданије сведочанство о њиховој великој заступљености међу становништвом. Године 1467. г. извесни протођер Ратко је први уведен у списак малобројних житеља Коцацика, насеља које је попримило извесна градска обележја.¹⁶²⁶ Међутим, протођери су свакако првенствено обележје сеоске средине. Све указује да су готово равномерно морали бити присутни у свим деловима земаља јужних обласних господара.

Мало тога се може рећи о улози протеђера у јавном животу. Исто звање некада носе и најистакнутије личности са простора који су имали јако мало додира са Византијом.¹⁶²⁷ Слично је са савременим етнографским материјалом. Протођере очигледно приказује тек након што су за време турске окупације сведени на другоразредне помагаче у скученој сеоској управи. Услед тога ово

¹⁶²¹ В. Алексић, *Живот и дело*, 80.

¹⁶²² Ј. Трифуноски, *Слив Маркове Реке*, Посебни изданија, Филозофски факултет, кн. 7, Скопје 1958, 31, 99. За истоимено, уједно и ближе село В. *Земљораднички закон*, 201, 203, 206 (М. Благојевић). За старешине села у овој географској зони В. *Исто*, 251-252.

¹⁶²³ З. Ђоковић, *Становништво истоčne Македоније*, 121. Означавање једне особе протођером тек у последњем од три записа, насталим у размаку од око две деценије, указује да се није радило о наследном положају, већ да се он стицао и заслуживао личним особинама.

¹⁶²⁴ С. Ћирковић, *Сеоска општина*, 347; В. Алексић, *Живот и дело*, 97, са ранијом литературом.

¹⁶²⁵ М. Мацура, *Насеља и становништво*, 444; А. Стојановски, *Еден необичен и ризичен пристап кон ономастичкиот материјал од турските пописни дефтери од XV и XVI век*, Македонија под турската власт, 213. Уп. Г. Томовић, *Два старосрпска натписа*, 116, са ранијом литературом.

¹⁶²⁶ А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза (15-16 век)*, Македонија под турската власт, 116, 118; А. Стојановски, *Еден необичен и ризичен пристап*, 213. За Хасана, Кратовца и протођера В. *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, књ. II, Скопје 1980, 29 (М. Соколки).

¹⁶²⁷ Н. Радојчић, *О једном наслову великог војводе босанскога Хрвоја Вукчића*, ИЧ 1 (1948), 1949, 37-53.

звање је постало привлачно за сиромашније припаднике тих заједница.¹⁶²⁸ Задужења средњовековних протођења нису могла да надмаше сеоску слободу која је била само условна. Својеврсна заједница зависних људи је у XIV в. живела под строгим феудалним надзором. Нешто простора за самоорганизовање остављено је једино приликом договора о начинима испуњавања различитих феудалних терета и законских обавеза према државним органима. У изворима је још мање грађе о претпостављеној скупној употреби заједничких добара унутар сеоског атара, или пак жупе. То је готово све што је остало од некадашње слободне словенске општине, стуба ранијих виших облика територијалног устројства.¹⁶²⁹ Протођери су најпре били само помогачи феудалним господарима и далеко од заштитника права својих сусељана.

Преко сеоских главешина наступали су и црквени органи. У XV в. представници охридског клира писмом су се обратили становницима воденских села: „[...] ти си на селото старешина ти исправи ту работу”.¹⁶³⁰ Ово писмо садржи и помен кметова: **Ѡт клири ви охритски кметѡм / старимъ и младимъ ѿ село Желъ / зово и Корънишоръ. Посла / [с]мо попа к(и)р Хрис(то)дѡла да ви в(ог)ъ / настав(а)ти. Подаите мѡ кано / никъ цо є доходѡкъ архие / п(и)скѡпѡ, и подаите мѡ ѿ аспри цо/сѡт за цр(ъ)кве.**¹⁶³¹ Након читавог низа угледних и славних ктитора старање о манастиру Зрзе прешло је на једног кмета: **и сѡє свето мѡсто начеть разарати се и ѡпѡстѡвати, занк не више гаци тизи ктитѡри ѡкрѡмгати мѡсто сие, нь благословише и дадоше сию ѡбитѡль бащинѡ свою, не по нѡжди или по невѡли, нь своимъ хотѡниємъ Константинѡ кметѡ своемѡ и нѡговѡльмъ дѡтцамъ.**¹⁶³² Добročинства су се наставила и касније. Ова смена моћи

¹⁶²⁸ М. Филиповић, *Протођер*, Лесковачки зборник 7 (1967), 79-84. Етнографске црте садрже и следећа места: С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 173; Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопске котлине - Развитак села, порекло становништва, привредне одлике*, Пети део, Скопје 1964, 61.

¹⁶²⁹ С. Ђирковић, *Сеоска општина*, 347; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 7-8; Исти, *Земљораднички законик*, 20-21.

¹⁶³⁰ Р. Михаљчић, *Једно писмо клира Охридске архиепископије*, *Прошлост и народно сећање*, 67.

¹⁶³¹ Исто, 69. Коса црта означава промену реда. Уп. Д. Динић - Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ у Новом Саду 11-1 (1968), 56 нап. 36.

¹⁶³² Објављен у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 63 бр. 200. Цитирано по: З. Расолкоска-Николоска, *Историјатот на манастир Зрзе нис натписите од XIV до XIX век*, Зборник на Археолошкиот музеј, 4-5 Скопје 1966, 88-89. Уп. Б. Бабиќ, *Кон историјата на манастирот Зрзе*, Стремеж 12-3, Прилеп 1966, 61-67; П. Миљковиќ - Пепек, *О сликарима митрополиту Јовану и јероманаху Макарију*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 239-247;

је приказана и као редак пример вертикалног кретања на друштвеној лествици.¹⁶³³ Ово, наравно, није било могуће пошто је Константин од раније био благородан, као и његови синови Јаков, Калојан и Дмитар. Све ово не открива право значење речи кмет. На западу српских земаља и још даље, готово увек је обележавала зависно сељаштво. У средишњим крајевима прожетим немањићким државним искуствима значење пак није појмљиво до краја. Дубровчке архивске књиге их приказују у градској, а турски пописи у сеоској средини, и то напоредо са протођерима. Домаћа врела недоречено упућују да су помагали у сакупљању духовних доходака, а нешто мање и на близину парохијском свештенству. Нема јасних назнака ни да су сви кметови из ове државне зоне били истог социјалног статуса.¹⁶³⁴

Због географског положаја катуна, потом и сеоских станишта, заједнице влаха сточара су другачије усклађивале своје односе са властима. То је условљавао и начин њиховог привређивања и уопште улога у држави. Добро је познато да се скупина више породица влаха назива катун. Да би се стекла боља представа о реду величина, треба истаћи да катуни ретко прелазе стотину, а нису ретки ни патуљасте катуни од свега неколико десетина домова. На њиховом челу је старешина који би се по називу заједнице коју је предводио могао условно назвати катунар. Међутим, нису сви тако означени, већ се неке вође потом називају и примићури. Разлике између њих су углавном термилошке природе. Касније усвојени назив за влашке старешине је преузет из византијске ризнице титула и функција. Уз извесна колебања полако се одомаћио и на крајњем западу српских земаља, па и код владара и велможа Босне када је њима запало да завладају ранијим деловима државе Немањића.¹⁶³⁵ Постојао је и виши ступањ обједињавања влаха са великих манастирских властелинстава, пространих управних области државе Немањића или домена потоњих обласних господара,

Исти, *Непознат трезор икони*, 58-71; З. Ивковић, *Живопис из XIV века у манастиру Зрзе*, Зограф 11 (1980), 68-82; Р. Михаљчић, *Једно писмо*, 69; К. Аџиевски, *Пелагонија*, 231-232.

¹⁶³³ „титулирањето на неговата жена „госпожа“ говори дека Константин економски доста зајакнал за да може да се ослободи од своето кметство, и по углед на неговите господари, почнува да се титулира со властелински титули“ В. З. Расолкоска-Николоска, *Историјатот на манастир Зрзе*, 79.

¹⁶³⁴ В. Алексић, *О још неким значењима речи кмет у средњовековној српској држави*, Црквене студије 10 (2011), 537-545.

¹⁶³⁵ Црта о примићурима и у: *Рилската грамота*, 64 (Ив. Дуйчев). Срећу се и међу достојанственицима православних епископија. В. А. Соловјев, *Судије и суд*, 154.

поново укључујући и самог босанског краља. Сви власи су били подређени кнезу који је у њихово име иступао пред државним властима или феудалним господарима. Њима је припадала осетна власт јер су обично наступали на челу више катуна.¹⁶³⁶

Ови закључци су јако корисни и за овај рад, упркос привидно малом уделу влаха у становништу у другој половини XIV в. Спомињу се већ у Душановој повељи Св. Николи у Врању.¹⁶³⁷ Опстали су у тим пределима и поред многих државних ломова. У „закону” царице Јевдокије и господина Константина спомињу се и примићури. У пратећом опсежном коментару означени су као сеоске старешине. Њихов углед додатно наглашава то што су били дужни да на коњима прате игумана. Старали су се и о испуњењу задужења примерених свом влашком становништу са метохије.¹⁶³⁸ Са подручја државе Драгаша су вероватно били и примићури које спомиње Рилска повеља Јована Шишмана.¹⁶³⁹ Њих само спорадично бележе и рани турски пописи са овде изучаваних простора.¹⁶⁴⁰ То би могао бити прилично поуздан показатељ да је и већина њихових суседа имала влашке обавезе, али и да ова скупина из више разлога није била тако бројна.

¹⁶³⁶ М. Благојевић, *Влашки кнезови*, 43-75, са испрпном литературом. За ову појаву на југу упореди могући пример на стр. 303 овог поглавља.

¹⁶³⁷ *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77-78 (С. Марјановић-Душанић). Уп. стр. 506 овог рада.

¹⁶³⁸ М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 452, 453, 456. Уп. Т. Томоски, *Катунско сточарење по планините на Македонија во средниот век*, Македонија низ вековите, 460; Х. Матанов, *Княжеството*, 182, 188. У тој географској зони су касније били јако ретки. в. М. Мацура, *Насеља и становништво*, 444.

¹⁶³⁹ *Рилската грамота*, 64 (Ив. Дуйчев).

¹⁶⁴⁰ А. Стојановски, *Демографските промени*, 118; А. Стојановски, *Еден необичен и ризичен пристап*, 213, са ранијом литературом.

СУДСТВО У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И ДРАГАША

Судство је недовољно испитано подручје државне управе услед мањка извора. Преклапање српских и ромејских утицаја, подједнако слабо истражених, није од помоћи. Извесно је да су на југу земље Драгаша били присутни мешовити судови. Како је то изгледало у стварном животу види се када је господин Константин у спору између Хиландараца и извесног Воина Радишића овластио двојицу епископа и тамошњег кефалију и челника да испитају ствари и заврше парницу. Они чине привремено тело састављено од подједнаког броја световњака и клирика.¹⁶⁴¹ Недавно је постао доступан још један документ тог типа. У Константиновом Мелнику у сложеном судском поступку заједно су наступали тамошњи митрополит, епископ Кесарополиса, задужен уместо митрополита Филипопоља, серски протонотар, те сакелариј и скеврофилакс у име домаће катедре. Придружују им се двојица световних, локалних моћника.¹⁶⁴²

Овако постављено судство је пренето из Византије на југоисток земље Драгаша.¹⁶⁴³ У недостатку изворне потврде намеће се питање да ли је било распрострањено и на северу. Мешовити судови нису уведени с врха и једнообразно већ су последица дуготрајног развика. Јањинска хрисовуља из 1319. године обавештава: „наређује царство ми да се изаберу виђени (καλοί) људи међу житељима тог града и поставе као судије да суде и поравнавају спорове који се у њему случе, заједно са њиховим кефалијом”. При томе се изузимају предмети који спадају у делокруг епископског суда. Монемвасија је у првој половини наредног столећа додатно уздигла степен своје судске аутономије.¹⁶⁴⁴ Њен географски положај и буран економски развика, који донекле одудара од већине балканских вароши, онемогућавају извођење паралела. Упутније је

¹⁶⁴¹ А. Соловјев, *Судије и суд*, 162; М. Благојевић, *Државна управа*, 261-262; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, 20-21; С. Божовић, *Спорови око међа*, 123-124.

¹⁶⁴² Х. Матанов, *Княжеството*, 293-295. На основу једне повеље из последње године Душановог живота зна се састав клира мелнишке епископије. В. А. Соловјев, *Судије и суд*, 154. За две наведене титуле В. Исто, 150; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 209-212.

¹⁶⁴³ Исто, *Судство у грчким областима*, 197-248, посебно стр. 200.

¹⁶⁴⁴ Цитирано по: Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 147-148. Уп. А. Соловјев, *Судије и суд*, 158; Љ. Максимовић, *Привилегије градова, Карактер и друштвено економске структуре позновизантијског града (XIII-XV век), Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији* у: *Град у Византији*, 24, 30, 31, 62, 83.

обратити пажњу на Кроју. Стефан Душан се сагласио да његовим становницима суди непристрасан суд. Повластице се додељују на захтев који су поставили „clerus [...] et nobiles oppidi”.¹⁶⁴⁵ Овакво подударане са саставом *ad hoc* мешовитих судова вероватно није случајно. Заправо, само се српски владар од свих дародаваца осврће на судство речима: „Ни од чиновника да не буду задржавани по делу, него ма каква била њихова кривица и парница, да се кажњавају по спроведеној расправи и истрази”. То је у ствари посредна назнака да су „[...] преосвећени епископ Кроје и часни клир ове исте цркве, и властела истог града [...]” свесрдно бринули о питањима која су била везана за судски поступак.¹⁶⁴⁶ Овде је заправо најважније да су и на северу забележене извесне судске повластице, поред имовинских и царинских права.

Уједначавање, мада не потпуно, коначно је стигло тек са 176. чланом Душановог законика: „Градови сви по земљи царства ми да су на закону о свему како су били у ранијих царева. А за судове, што имају међу собом, да се суде пред владалцима градским и пред црквеним клиром; а који жупљанин тужи грађанина, да га тужи пред владалцем градским, и пред црквом и пред клиром по закону”.¹⁶⁴⁷ Његова тумачења се лепо уклопају у сазнања стечена изучавањем прошлости византијског друштва и државног организма. Постало је јасно да су мешовити судови били одлика многих, ако не и већине, знатнијих градова из времена Палеолога. Српски владар је само озваничио на вишем нивоу процес, у његово време већ скоро доведен до краја.¹⁶⁴⁸

Садржај судских записника из државе Драгаша упућује да се државна власт није до краја повукла из судских поступака. У оба случаја представљају је кефалије и још неки нижи државни представници. Овакво стање је понајпре у сагласности са стањем у позној Византији. Кефалије су, наслеђујући некадашње провинцијске управнике, наследили у проширеном облику и судијска овлашћења

¹⁶⁴⁵ Љ. Максимовић, *Привилегије градова*, 25-26.

¹⁶⁴⁶ А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 311-320, цитат са стр. 315 и 313. Ово најпре подсећа на меру против удаве, убрзаног судског поступка. В. Уп. М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 158-159.

¹⁶⁴⁷ *Законик цара Стефана Душана*, 136 (Н. Радојчић).

¹⁶⁴⁸ А. Соловјев, *Судије и суд*, 147-162; Исти, *Законик цара Стефана Душана*, 318-319; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 200-201; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 148-149; Г. Острогорски, *Серска област*, 83; М. Благојевић, *Државна управа*, 262 нап. 68.

својих претходика.¹⁶⁴⁹ За време српске власти све до 1395. г. јаке управе су биле у стању да очувају такве односе. За метохљане цркве св. Вазнесења у Штипу важио је изузетак од општег правила: **И соуда да имь нѣсть ни прѣдъ кепалиномь, ни прѣдъ кнезомь, ни прѣдъ инимь владоуштимь тькмѣ прѣдъ игоуманомь настокштимь.**¹⁶⁵⁰ Још понеки српски извор, сем оних из земље Драгаша, открива

да су кефалије и још неки представници власти били задужени за кривичне и грађанске предмете мањег значаја.¹⁶⁵¹ У стумичким парницама државу непосредно представља чак сам Константин Драгаш, помоћник врховног владара.¹⁶⁵² У скученим земљама обласних господара мешовити судови су вероватно врло често прерастали у владареве личне органе, баш као што је суд Серске митрополије то постајао када је њиме лично председавао деспот Јован Угљеша.¹⁶⁵³ Стефан Душан је задржао за себе улогу врховног судије на подручју новоосноване Лесновске епископије: **И о соудѣ што се не може расоудитъ прѣдъ епископомь, да гредѣ прѣдъ царство ми, а инде нигдѣре да имь не боудѣ соуда.**¹⁶⁵⁴

Дуго је овај храм био у истом статусу и под Драгашима, али није нигде наглашено да је на њих, као нове владаре, пренето исто право. Све до сада речено је у складу и са овде предложеном реконструкцијом положаја градова у земљама Драгаша и краља Марка. Месна властела је била незаобилазна у многим пословима, али је и даље била притиснута и скрајнута у други ред снагом државних власти.

Симеон Синиша је митрополита Ларисе Андонија поставио за васељенског судију Ромеја.¹⁶⁵⁵ У Серу је још од времена Стефана Душана забележена иста византијска установа. Драгаши су као суверени господари могли да се одваже на сличан управни поступак. Упркос великој сличности судског уређења у пределима преузетим од деспота Јована Угљеше није извесно да ли су судије, било световњаци били духовници, одређене за даље вођење поступка, заиста биле

¹⁶⁴⁹ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 146-148.

¹⁶⁵⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 767.

¹⁶⁵¹ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002², 529; М. Благојевић, *Државна управа*, 255-256, 260-262. Ако се узме да су надлежности кефалија пренете на војводе вреди видети: Б. Марковић, *Закон о рудницима Деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно историјска студија*, Београд 1985, 52-53.

¹⁶⁵² М. Благојевић, *Државна управа*, 262 нап. 68.

¹⁶⁵³ Г. Острогорски, *Серска област*, 83-84.

¹⁶⁵⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 680. Уп. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528.

¹⁶⁵⁵ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 251-253.

васељенске. Овде уз имена тих личности изостаје изричити израз који би на то упутио.¹⁶⁵⁶ Иначе, још раније у Серу су ове судије изгубиле много од свог угледа, па више немају почасно место, већ са осталим лицима доприносе судском процесу.¹⁶⁵⁷ Ако је у земљи Драгаша и било васељенских судија, онда су биле ближе таквом устројству него изворном моделу установљеном далеке 1329. г. у Цариграду.

Записник о парници из Мелника привлачи допунску пажњу. Константин Драгаш не осећа да је његова власт угрожена тиме што представници византијске цркве суде у имовинском спору са његових поседа. У истом месту 1386. г. пресуду је донео црквени суд у присуству изасланика цариградског патријарха Нила и ђаконa серске митрополије.¹⁶⁵⁸ У том светлу можда треба посматрати и парницу која је пред васељенским патријархом Филотејем завршена пре јуна 1374. г. Покренули су је грчки великаши због својих струмичких поседа, али њени домети нису познати.¹⁶⁵⁹ Сличне односе са државом Ромеја у сличним стварима имао је и његов претходник. Године 1360. г. судској парници у Серу присуствују дворани византијског цара. Није се радило о једностраној попустљивости. Тако Угљешин „дулос”, односно „отрок” по његовом изричитом налогу врши судску истрагу уз свесрдну подршку Митрополијског суда у Солуну.¹⁶⁶⁰ Јасно је да је у та времена схватање шта је задирање у државни суверенитет било растегљиво и да се не подудара са савременим уверењима.

Изгледа да је тих година митрополијски суд у Серу изгубио само мало од свог угледа. Тако су и Хрусијски пирг и Хиландар 1388. г. водили парницу пред њим.¹⁶⁶¹ Значај овог града као судског средишта нису окрњиле ни турске војводе које се баш тих година јављају на челу тамошњег мешовитог суда. Ово прилично необично стање је било могуће управо због ранијег јаког присуства државних власти, заступљених преко истакнутих личности. Османлије су за следбенике

¹⁶⁵⁶ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 20.

¹⁶⁵⁷ Г. Острогорски, *Серска област*, 87-91. Међу новијом литературом назаобилазан: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 73-74, 80, 81, 82-83. Уп. З. Мирковић, *Судије „царства ми”*, 22.

¹⁶⁵⁸ Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве*, ЗРВИ 21 (1982), 163, 179.

¹⁶⁵⁹ М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 43 нап. 12.

¹⁶⁶⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 81, 85; М. Благојевић, *Меропси и отроци-баштиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*. Глас САНУ CCCXCVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 46-47.

¹⁶⁶¹ С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 66 нап. 36; М. Благојевић, *Секуларизација хиландарских поседа*, 55.

Алаха захтевале изузеће од домаћих судских органа. Истовремено су полако широм Балкана наметали своје чиновнике у полуслободним хришћанским оазама. И поред тога, присуство турских кадија пре 1395. г. није непосредно посведочено у овим пределима. Међутим, турска насебина је посведочена већ након пада Скопља, па се јавља вишегодишње преклапање. Макар и да нису били стално настањени, муслимани су све чешће долазили у додир са староседеоцима. Није јасно ко би пресуђивао у случајевима неочекиваних међусобних заплета.¹⁶⁶²

Највећи Душанов законски споменик спомиње и посебне судије. Нарочито се водило рачуна о томе да се њихов ауторитет у потпуности поштује. Имали су и тачно одређени простор надлежности сваког од њих. Ови државни службеници су најпре били задужени за поједине врсте тежих прекршаја. Понегде у изворима означени су као царски дугови, мада се ту заправо не завршава списак овлашћења.¹⁶⁶³ Од ове значајне новине нису биле изузете ни области у којима је било градова са тзв. „византијским” уређењем. Лесновска оснивачка повеља не оставља сумњу: **И да не овлада никто ни кепалиа, ни севасть, ни кнезь, ни соудиа, ни глобарь, ни прахторь [...]** У време Константиновог господства све се свело само на уопштено ослобађање од глоба, а судија је изостављен међу службеницима који би могли да угрозе повластице злетовског храма.¹⁶⁶⁴ Ово вероватно није случајно. Потоњи извори не спомињу овакве судије у српским земљама, па ни у државама из јужне зоне. Изузетак је Александров двор у Канини и Валони, где је споменут и судија.¹⁶⁶⁵ Требало би да је 1379. г. помен истог службеника и у Рилској повељи Јована Шишмана.¹⁶⁶⁶ И поред тога, намеће се закључак да се овај скуп одредби Законика урушио под теретом немирних времена и под новим налетима приватизације јавне власти.

Испрва непознато у држави Ромеја патримонијално право у време Палеолога полако постаје свакодневница.¹⁶⁶⁷ Срби су били свикнутији на такве односе.

¹⁶⁶² А. Соловјев, *Судије и суд*, 162; Р. Тричковић, *Српска црква*, 72; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 204. Уп. стр. 193 овог рада.

¹⁶⁶³ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 525-529; З. Мирковић, *Судије „царства ми“*, 26-30. Насупрот томе, професија судија се губи у држави српских јужних суседа. В. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 143.

¹⁶⁶⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455 и цитат са стр. 680.

¹⁶⁶⁵ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 110.

¹⁶⁶⁶ *Рилската грамота*, (Ив. Дуйчев) 56.

¹⁶⁶⁷ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 140-142.

Након ширења њихове власти у једра свеопште феудализације целокупног друштва почели су да дувају јачи ветрови.¹⁶⁶⁸ Случајеви из друге половине XIV в., а пре 1395. г., пружају следећу слику. На поседима новоподигнуте цркве св. Вазнесења у Штипу властелина Димитрија у вези са судством донето је више одлука. **И што се оучини глоба на тѣхзи людехъ, нитко да нѣсть волкнъ развѣ црква.** Употпуњује још општија мера: **И соуда да имъ нѣсть ни прѣдъ кепалиомъ, ни прѣдъ кнезомъ, ни прѣдъ инимъ владоуштимъ тѣкмѣ прѣдъ игоуманомъ настокштимъ.** Нема двојбе да се овим кратким одлукама посебно нагласило да ова црква има судска овлашћења над свим својим метохијанима и да све глобе иду у њену благајну. Иначе, ово последње је важно имунитетно право посведочено широм немањихких земаља.¹⁶⁶⁹ Додатно је оснажено и 194. чланом Душановог законика.¹⁶⁷⁰ Њена општеприхваћеност, или барем велика раширеност, лако се открива. У Константиновој земљи је једном другом приликом управо тако и исказано: „И ако се села та оглобе, да тим [приходом] располаже црква”.¹⁶⁷¹

У време господина Константина Лесново је враћено Хиландару. Међу имунитетима успутно је споменуто ослобађање од глоба.¹⁶⁷² Међутим, у оснивачкој повељи цара Душана и деспота Оливера за овај Божји дом судска овлашћења манастирског старешине су издашнија. Неке су већ биле предмет наше пажње, а сада у први план долази мера: **И вражда ако се слоучиѝ въ метохѝи, да ю оузима цркъвъ а инъ никто. Такожде и vsака глоба да ксть црковна.**¹⁶⁷³ Оваквим поређењем је указано на истрајност многих, ако не и свих, раније установљених имунитета. Слично начело је морало бити примењивано и на поседима манастира Трескавца, једно време у земљи краља Марка. Није било пуно разлога да се и даље не поштују одредбе повеље са сличним мерама које је издао Стефан Душан.¹⁶⁷⁴ Већ се наслућује да све што је речено за земље Драгаша вероватно важи и за њихове западне суседе. Сличан поступак се посредно може применити и за све поседе Хиландара, или Душанових Светих Арханђела и остале

¹⁶⁶⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 525-534.

¹⁶⁶⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 767. Уп. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 525-529.

¹⁶⁷⁰ З. Мирковић, *Судије „царства ми“*, 34.

¹⁶⁷¹ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 121 (Ж. Вујошевић).

¹⁶⁷² Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455.

¹⁶⁷³ *Исто*, 680. Уп. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528.

¹⁶⁷⁴ Л. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан*, 152.

манастире који су имали поседе на тим просторима, а за које је установљено да су имали имунитете тог типа.¹⁶⁷⁵

У акту за штиску Вазнесењску цркву наведено је ослобађање од котла и од вражде.¹⁶⁷⁶ Господин Константин и његов војвода Димитрије су у непосредној вези и са једним документом за Хиландар, а где се спомиње само котао.¹⁶⁷⁷ Иза ових архаичних речи крију се прекршај и судски поступак велике старине, али и пратеће судске дажбине. И овога пута слеђен је основни правац у развоју српског кривичног и судског система.¹⁶⁷⁸ Поступци утврђивања вражде и приселице из Душановог времена су још били живи у сећању становника око Струмице. Позивало се на њих ради одређивања према једном земљишном спору.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 528-529.

¹⁶⁷⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 767. Уп. М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 8.

¹⁶⁷⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456. За овај вид Божјег суда В. Повеља господина Константина (*Хил.* 63), 121, 131 (Ж. Вујошевић).

¹⁶⁷⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 584-586; *Светоарханђеловска хрисовуља*, 19 (С. Мишић).

¹⁶⁷⁹ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 170. Уп. М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 160-163. Део дажбина и глоба табеларно приказан у: Х. Матанов, *Књажеството*, 235-245. За „провод“ В. стр. 496 овог рада.

ЗАКОНСКИ ПРОПИСИ У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Оплемењен различитим владарским врлинама, или макар им само тежећи, на владару је било да поданицима управља праведно. Једно су самопроглашена начела, а друго стварни живот. Постоје наговештаји да је Марко заиста пуно полагао на поштовање црквених и световних закона. У сасвим кратком ктиторском натпису из призренске цркве св. Недеље нашло се простора за реч „откупом”, чиме је заправо посредно истакнуто да су поседи стечени законито.¹⁶⁸⁰ Касније, као самосталан владар, Марко се и даље држи начела неповредивости личне имовине и договорно са братом размењује поседе.¹⁶⁸¹ Био је то распрострањен обичај како би се заокружила манастирска имања. Истовремено, то је био начин да се потврди правна ваљаност поступка којим су извесна добра стечена. На крају је посебно истакнуто да је то све у вези са **въ хрисоувоуѣхъ и законикоу с(вѣ)тѣиу ктиторѣ.**¹⁶⁸² Постоје потврде и за земље господина Константина. У повељи за цркву св. Вазнесења у Штипу стоји опаска да је извесна Тиха, сестра протопопа Русина, са својим сином Михом, својевољно, а не по сили, приложила том храму једну њиву.¹⁶⁸³ Овај детаљ се може посматрати као опште место сличних докумената, али и као доказ строгог поштовања приватне имовине. То је пружало становништву барем мало сигурности у то немирно доба.

Природу државног уређења много више од променљивих управних облика или личности владара, одређују важећи закони.¹⁶⁸⁴ У позном средњем веку друштво је било далеко од монолитности и непокретности, али није било ни претерано склоно брзим променама, чак ни по савременим мерилима. Није се осећала потреба за наглим поништавањем устаљених норми, чак ни након

¹⁶⁸⁰ М. Ивановић, *Натпис младог краља*, 20, 21.

¹⁶⁸¹ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 51-52.

¹⁶⁸² Ј. Prolović, *Die Kirche*, 34. У истом смислу други „закон“ у: *Акт господина Константина Драгаша*, 291, 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁶⁸³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 767.

¹⁶⁸⁴ По том мерилу као наставак српског државног тела држава Драгаша сагледана у: С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 52. Умањивана су српска обележја постмаричких држава иако низ изворних вести упућују на изграђену етничку свест Мрњавчевића. Са друге стране, Неодржив је став да су Драгаша били бугарско-српског порекла. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 165-171.

великих политичких крахова. Проучавање отежава то што су две државе обухватале пределе са различитим државним традицијама. Стога имају пуну заснованост и не тако бројна залагања да се јако води рачуна о регионалним разликама.¹⁶⁸⁵ Појас који је раздвајао „српске” од „ромејских” земаља издужене Душанове државе је захватао север Маркове државе и делио на два неједнака дела земљу његових источних суседа.¹⁶⁸⁶ Такође, у подељеном феудалном друштву закони су важили само за поједине скупине становништва, поданике одређених држава или подложнике појединих установа. Неки, су, међутим, били општеважећи.

На првом месту се истиче Душанов законик. Мрњавчевићи и Драгаши нису имали ниједан разлог да га ограничавају или у потпуности потискују.¹⁶⁸⁷ Уосталом, имао је вредност и у осталим српским земљама све до њиховог потпуног слома. О великом занимању за Душанов законик на југу српске државне зоне пуно говори његов најстарији сачувани примерак. Струшки рукопис Душановог законика настао је између 1375. и 1380. г.¹⁶⁸⁸

Постоје поименични примери важности овог правног споменика. Чланови 79. и 80. додатно упућују како се одвијала парница око спорне међе. Њима су блиски записници три занимљива процеса који су се 1375-1376. г. водили у струмичком крају. Једино иоле значајније одступање од приступа изграђеног и дуго примењиваног у севернијим областима приметно је у броју сведока. Својим исказима су помагали државним органима да реше теже спорове. Оцењено је да би ово могла бити последица већег значаја представника државне власти на југу. С поузданим ослоном на развијенији и искуснији чиновнички слој него у другим српским земљама, смањивало се делотворно учешће зависног становништва у судским и управним пословима.¹⁶⁸⁹ Овакво решавање важних питања се није дуго мењало у том крају. Турске власти нису много задирале у

¹⁶⁸⁵ Исти, *Княжеството*, 178. Покушај практичн примене у: *Исто*, 180-182.

¹⁶⁸⁶ В. Алексић, *Живот и дело*, 126-128, са ранијом литературом.

¹⁶⁸⁷ З. Мирковић, *Судије „царства ми“*, 34-35.

¹⁶⁸⁸ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 43-47; М. Бошкоски, *Струга и струшкиот регион од XI до XIV век*, ГИНИ 40-1 (1996), 123-124; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, Скопје 1996, 250-251.

¹⁶⁸⁹ М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 243-245; З. Мирковић, *Судије „царства ми“*, 34-35; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 7-28, посебно 18-21; *Земљораднички закон*, 87 (Исти); С. Божовић, *Спорови око међа*, 117-127.

свакодневницу раје, па се размеђивање и у двадесетом веку обављало као у последњим деценијама хришћанске власти.¹⁶⁹⁰

Само на први поглед у сенци самобитнијег текста Душановог законика налазила се Синтагма. Овај правни рукопис је 1335. г. приредио Солуњанин Матија Властар. Њен незнатно млађи скраћени облик је производ српских схватања и потреба. Промене су најприметније у делу који се односи на положај световног и духовног поглавара Цариграда у односу на хришћанску православну васељену. У уводном делу јединог издања овог извора набројани су примерци доступни на почетку XX в. На првом месту је тзв. *Старији карловачки*. Потиче из XIV, али се у првој половини XVIII в. налазио у библиотеци Пчињског манастира. По томе би се рекло да је ту можда и настао, или да је ту барем дуго чуван. Данас се управо због тога обележава другим именом. Као и дечански из око 1380. г., сматра се најстаријим преписом пуне верзије.¹⁶⁹¹ Близак је и рукопис са самог краја XIV в., дуго чуван у Леснову, а који се приписује једном угледном Хиландарцу.¹⁶⁹² Године 1590. српским правописом је у Струги настала још једна Синтагма истог типа.¹⁶⁹³ Године 1466. охридски архиепископ Доротеј је од кратовског дијака Димитрија, познатом само по овом делу, наручио препис истог законског текста. Потреба за њом је била велика, па се приступило послу иако је изворник био на српском, како се у запису са краја сачуваног фрагмента изричито каже.¹⁶⁹⁴

Из XIV в. су до данас сачувана свега два рукописа крмчије.¹⁶⁹⁵ У овај низ природно се уклапа и номоканон из XV в. Књига је претежно српске редакције док локализми и белешке са називима битољских села упућују на место настанка, односно употребе. Штета је што недостају додатне вести о ком типу зборника

¹⁶⁹⁰ Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 63, 64.

¹⁶⁹¹ *Матије Властара Синтагмат*, XLII-XLV (Ст. Новаковић). Ово издање није испунило све научне захтеве због тога што нису раздвојене Пуна и Скраћена верзија. В. *Енциклопедија српске историографије (=ЕСИ)*, Београд 1997 (С. Ђирковић - Р. Михаљчић); *Душаново законодавство*, ИСН, 599-560 (Д. Богдановић).

¹⁶⁹² И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 249.

¹⁶⁹³ *Матије Властара Синтагмат*, LXIII (Ст. Новаковић).

¹⁶⁹⁴ М. Цибранска, *Дјак Димитър Кратовски и неговият номоканон от 1466 г.*, *Palaeobulgarica Старо-българистика* 19 - 1 (1995), 91-98; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 21 (1982), 225 нап. 45, 233, 234.

¹⁶⁹⁵ И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 247.

црквеног и световног права се ради.¹⁶⁹⁶ Све ово је само кратак осврт на стање о ишчезлој правној пракси. Ова тема је безразложно недовољно проучена, а предан рад на њој би могао да донесе обиље корисних резултата. Након опширног пописа и расподеле по мањим скупинама можда би се више знало о врсти и начину употребе правних споменика у XIV и XV в. на овим просторима. Посебно би требало пазити на могућу регионалну заступљеност појединих зборника.¹⁶⁹⁷

Реч закон је у средњем веку имала бројна значења. Прописи углавном нису били општеважећи већ су примењивани од случаја до случаја.¹⁶⁹⁸ Делови повеља којима су прописиване обавезе зависног становништва на манастирским земљама су добар пример. У држави Стефана Немање и његових првих настављача уобличен је јединствени аграрни систем. Разликовао се од стања у свим суседним земљама и поред туђих уплива. Што се више одмицало од родоначелника Немањића, српска земља је била пространија. Поступно је и Закон св. Саве и св. Симеона захватао новоосвојене пределе. Важио је, између осталог, за храм св. Ђорђа Скоропостижног, чији поседи су се претежно простирали у проучаваним крајевима.¹⁶⁹⁹ У бурна постмаричка времена можда су се осули поставши плен осionych суседа, или једноставно угасили расељавањем становништва. Све ово ипак није доказиво изворима, па треба претпоставити супротно стање.¹⁷⁰⁰ Колико год се у то време тежило заокруживању манастирских поседа, они су се углавном преплитали са другим световним и црквеним имањима. Изгледа да су се неки метоси у домену скопског храма додиривали са властелинством Андрејине задужбине. Угледном скопском храму био је придружен и манастир св. Николе поред села Нир. Налазио се на десној обали Треске, управо насупрот манастира Вукашиновог сина. Близу је изгледа било и

¹⁶⁹⁶ В. Стојчевска-Антиќ, *Поглед на ракописното наследство од Битола и Битолско*, Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото, Скопје 1988, 64.

¹⁶⁹⁷ И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 241-253.

¹⁶⁹⁸ М. Благојевић, *Закон Светога Симеона и Светога Саве*, Немањићи и Лазаревићи, 193-194; Исти, *Закон господина Константина*, 452 нап. 23; *Земљораднички закон*, 275-276 (Исти).

¹⁶⁹⁹ М. Благојевић, *Закон Светога Симеона*, 191-246. За поседе В. К. Илиевска, *Романски елементи во македонската топонимија од XIII и XIV век (според хрисовулите на Горг Скопски)*, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози 1 (1979), 59-67; И. А. Стојановски, *За неколку топоними*, 35-42, са ранијом литературом.

¹⁷⁰⁰ М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 344 нап. 31, такође са литературом о поседима; *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира светог Георгија*, 128 (С. Бојанин). Хреља је уступио цркву у Штипу, да би и она касније била наведена само као коначиште Хиландараца. В. М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 208.

ишчезло село Козарево које се налазило један километар југоисточно од споменутог Св. Николе.¹⁷⁰¹ Ако је све ово заиста припадало скопском Св. Ђорђу, онда се у непосредној близини Андрејине задужбине још од почетка XIV в. примењивао Закон Светог Саве и Светог Симеона. Имања Св. Ђорђа су приметна и у сливу Маркове реке.¹⁷⁰² Ово отвара питања слична оним за оближњег Св. Андрију. Иначе, поседи скопског манастира су се протезали још даље на југ. Припадало му је и село Гостовиште. Недавно је убицирано на четири до пет километра од Велешког села Рлевци као топоним Гоставуша. О његовој старини сведочи да су Горње и Доње Костовиште забележени у турским изворима.¹⁷⁰³

Остаје нејасно да ли се овакав облик искоришћавања зависног становништва заиста пренео и на суседне метохије. То уопште није искључено. Раније је већ цитиран део пописа покретне имовине манастира св. Андрије: **въ хрисовоуѣлѣхъ и законикоу с(вѣ)тѣиѣхъ ктѣторѣ.**¹⁷⁰⁴ Ово место као да упућује да је манастирска повеља садржавала и одредбе са законском снагом. Њима је свакако увелико био одређен ритам живота на метохији св. Андреје. Дужност и право ктитора било је да се одреди и по том питању како би његови дарови били најплодотворнији. Велика је штета што се о садржају ових одредби ипак не може ништа рећи.

Славни скопски храм није био једини који је у држави Драгаша и Вукашинових синова примењивао овакав образац манастирског устројства. Језгро имања Душановог гробног храма било је на косовско-метохијским просторима. Незанемарљиви поседи су, међутим, били расејани много јужније. Призренским Арханђелима придодата је црква св. Петнаест из Струмице и црква св. Арханђела у Велесу. Душанов храм је имао и забел у Овчем Пољу. Следи црква св. Николе у Пчињи са поседима.¹⁷⁰⁵ Некако у то време Хиландар је стекао

¹⁷⁰¹ А. Стојановски, *За неколку топоними*, 39. За топографију овог краја В. Ј. Трифуноски, *За средновековните села на манастирот св. Андреја крај Треска*, Годишен зборник, Филозофски факултет, кн. 4., Скопје 1951, 3-16; Исти, *Села на Сухој Гори*, Гласник Етнографског института САН 1, 1-2 (1952), 399-408; J. Prolović, *Die Kirche*, 30-34.

¹⁷⁰² J. Трифуноски, *Слив Маркове Реке*, 33.

¹⁷⁰³ А. Стојановски, *За неколку топоними*, 41.

¹⁷⁰⁴ J. Prolović, *Die Kirche*, 34.

¹⁷⁰⁵ И. Велев, *Култот на петнаесетте тивериополски (струмички) свештеномаченици во духовната и книжевната традиција*, Христијанство во култура и уметноста на Струмичка епархија, Струмица 2000, 65; *Светоарханђеловска хрисовуља*, 50, 55 (С. Мишић). За аграрне односе В. *Земљораднички закон*, 259-260 (М. Благојевић).

цркву св. Богородице у Просеку.¹⁷⁰⁶ Сада, ипак, није прилика да се они до краја набрајају. Овакво устројство великих царских манастира није било случајно и имало је многе материјалне и духовне последице.

На крају би се могло закључити да су одредбе разматраног закона биле добро познате многим становницима у јужној зони српске државности. Ово никако не значи да су имале превагу у односу на друге моделе, чак и у време снажне државе Немањића. Недуго потом су се други носиоци власти и обласни господари нашли у положају законодавца. Њихов приступ је из објективних разлога био нешто другачији. Тако је и црква св. Николе у Псачи добила опширна имунитетна права. Исказана су прилично уопштено тако да мањка поуздан садржај за поређење за законом који је овога пута у средишту пажње.¹⁷⁰⁷ Најпотпуније вести сачуване су у повељи коју су издали господин Константин и његова мајка Архиљевици.¹⁷⁰⁸

Проучавање градских насеља је вишеслојно, баш као што је и разноврсна била њихова улога у старим друштвима. Сами градови се могу посматрати и као скупине поданика које обједињују заједничке правне норме примењиване искључиво на њих. Тиме постаје неопходно програмско сагледавање локалних одлика овог феномена између Стуме и Црног Дрима.

Упућеност градова на околину у пуној мери се открива и преко градских метоха. Ова подручја су била везана за матични град посебним начином коришћења обрадивих површина. Претежно су биле у власништву грађана и разновродних црквених установа. Посебне су биле надлежности и градских управитеља, односно неке правне и економске норме, које су чак ушле и у Душанов законик. Још по неким споредним особинама градски метоси су се разликовали од остатка жупе, сачињене од преосталих села, селишта и катуна. Градски метоси су под тим именом посведочени у српским земљама само неколико пута, иако су били неизбежно обележје свих старијих и већих градова, посебно стасалих за време раније византијске управе. У доба Драгаша градски метох је изричито наведен у Штипу. Био је простран тако да је сигурно захватао и

¹⁷⁰⁶ Просек, *Лексикон градова*, 232 (Р. Радић).

¹⁷⁰⁷ *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи*, 138 и даље (С. Мишић).

¹⁷⁰⁸ М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 447-458.

село Вардишта, а вероватно и Киселицу и Бању.¹⁷⁰⁹ Потврда његове опште распрострањености налази се и у белешци о судском разграничењу у долини Струмице. На позив тамошњег епископа одабрани градски властелини су се заклели и дали исказе чиме је потврђена стара међа. Једним делом се додиривала са атаром села Просениково. У том правцу овај градски метох није захватио ниједно веће насеље, већ је непосредно избијао на суседно село.¹⁷¹⁰

Сличности се ту не завршавају. Важно обележје градских насеља на западу Европе биле су привилегије које су довеле до стварања комуна. Избориле су се не само за градску самоуправу, већ понекада и за пуну самосталност. Позновизантијски град никада није стекао положај посебног правног субјекта и био је далеко од високих ступњева самоорганизације. Ипак, у скупини византијских повеља дестинатари су поједини градови. Повластице су се тичале слободног поседовања земље, при томе не одвајајући сам град од његове околине. Следи ослобађање од царина. Ово је поново користило најпре локалним аристократским слојевима заинтересованим за продају својих пољопривредних вишкова. Трећи слој одредаба подвлачи посебан аутономан положај. Међутим, у градској управи и даље су биле присутне од владара одређене кефалије. Најупутније је сажето пренети став да су: „[...] повластице биле економског и пореског, а не управног карактера”, или да се нису “[...] суштински разликовале од повластица додељиваних појединим феудалним земљопоседницима”.¹⁷¹¹

Нема непосредних вести да је било који град са проучаваних простора добио сличне повластице од било ког владара. Изузетак би био Бер, надамак самих граница две истраживане државе. Иначе, овај процес се може пратити већ од XII в. да би своју пуну форму стекао у наредним вековима. Кроја је од Андроника II добила повластицу поседовања околних сеоских имања, те потпуно ослобађање од пореза, али и царина у трговини са суседним областима.

¹⁷⁰⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453. Уп. С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 32, где је по први пут указано на ову појаву. Уп. М. Благојевић, *Град и жупа*, 72, 74-76; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, 9-10; В. Алексић, «Градски метох», 299-315.

¹⁷¹⁰ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 21; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 219, карта.

¹⁷¹¹ Уп. стр. 309 овог рада. Љ. Максимовић, *Привилегије градова, Карактер и друштвено економске структуре, Корени и путеви настанка градског патрицијата, Позновизантијски град – слом или ренесанса једног средњовековног друштва* у: *Град у Византији*, 15-32, 60-64, 83-84, 192-196, цитати са стр. 29, 30. Прегледи литературе и у: Исти, *Двор епирских деспота*, 138 нап. 71-73.

Територијални домет повластица открива скучен опсег трговачких делатности становника Кроје. Ако су ова два средишта стигла да се обезбеде на овај начин, малобројни су разлози да се то не претпостави и за остале напредне вароши које леже између њих.¹⁷¹² Посебно је важно да је повластице за арбанашки град потврдио Стефан Душан.

Створени су сви предуслови да се градови попут Скопља, Велбужда, Штипа, Струмице, Мелника, Велеса, Битоља и Прилепа сврстају у ову скупину. Потврда се налази и у 124. члану Душановог законика: „Градови грчки, које је заузео господин цар, што им је записао хрисовуље и простагме, што имају и држе до овога сабора, то да држе, да им је сигурно и да им се не узме ништа”.¹⁷¹³ Било би погрешно када би се дословно разумео садржај овог члана. Свакако се тицао и нешто северније постављених градова. Са размаком од дванаест уметнутих закона враћа се истом питању: „Хрисовуљи царства ми, што су учињени градовима царства ми, што им пише, да им није властан оспорити ни господин цар, ни ико други, да су хрисовуљи сигурни”.¹⁷¹⁴ Сродан по природи им је и 176. члан, али ће бити размотрен када се говори о судству. Јасно је да су они усвојени првенствено залагањем властеле из „грчких” градова. Изричито спомињање хрисовуља развејава сваку сумњу о типу права која је бранила властела са југа. Њихов нови владар, иначе свикао на велику аутономију својих приморских градова, није имао разлога да се бори против оваквих тежњи.¹⁷¹⁵ Малобројне одредбе ове тематике, дакле, налазе се у другом делу Душановог законика, усаглашеном на Серском сабору, четири године након што је српска власт у тим пределима уз велике потресе пребродила највећи изазов. Тиме је постигнуто и привидно усаглашавање са претежним начинима управе на другом полу простране државе.¹⁷¹⁶

¹⁷¹² С. Антољак, *Градската самоуправа во Охрид кон крајот XI на и почетокот на XII век*, Средновековна Македонија. Од македонската средновековна историја, том трети, Скопје 1985, 567-577. Ниш је још на крају XII В. испуњавао услове да са владарем уреди односе на сличан начин. В. В. Алексић, *Привилегије Ниша у држави Стефана Немање*, Ниш и Византија 10 (2012), 537-545.

¹⁷¹³ *Законик цара Стефана Душана*, 123 (Н. Радојчић); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 278-279.

¹⁷¹⁴ *Законик цара Стефана Душана*, 126 (Н. Радојчић); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 287-288.

¹⁷¹⁵ М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

¹⁷¹⁶ За сврху и домете овог законика В. Љ. Максимовић, *Порески систем*, 104, 110; М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 51-70.

Управо је уређење Сера, уз разлике узроковане економским и стратешким значајем сваког насеља, модел како су углавном уређивани градови на југу Србије.¹⁷¹⁷

Назнака неког вида институционалног повезивања становника вароши је градски новац. Од места са југа једино се Скопље истакло у том погледу. Сачувани су само ретки примерци, знак малих серија, и то док је био под Вуком Бранковићем.¹⁷¹⁸ За самосвеснији наступ градова била је неопходна знатна привредна снага, а то овде, изгледа, није био случај.

Залагање да се води рачуна о регионалним приликама овде је у потпуности засновано. Рударско Кратово је вероватно у многим појединостима одступало од општих начела. Ипак не треба гајити уверење да се много приближило западноевропским насељима саско-рударског типа тог времена. Старије Ново Брдо је дуже проживљавало златно раздобље, али је и ту државни надзор и даље имао превагу над самоуправним потребама становништва. Аутономија се изражавала искључиво у нижим облицима одлучивања.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁷ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69.

¹⁷¹⁸ У том правцу размишљање и у: Х. Матанов, *Југозпадне бугарске земље*, 112, 160; К. Ациевски, *Пелагонија*, 258 нап. 154, 259 нап. 157. Уп. В. Иванишевић, *Новчарство*, 172, 284.

¹⁷¹⁹ О градским насељима претежно рударског карактера поред одговарајућих одредница из издања *Лексикон градова и тргова* такође В. С. Ђирковић, *Неостварена аутономија*, 260-276; *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 174, 176 (Исти); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978; Иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Београд 2007.

ВЛАСТЕЛА И ВОЈНО УРЕЂЕЊЕ ДРЖАВА КРАЉА МАРКА И ДРАГАША

Ослонац свакој породичној или личној власти у тадашњим условима давали су феудалци. Њихово проучавање налаже пролазак кроз бројне, мање или више, блиске теме, као што су државна управа, опште моралне норме и културни обрасци, социјална подела становништва итд.

Размишљајући на тему врховних носиоца власти, у исту раван са Дејановићима никако не треба смештати војводу Димитрија. Неодрживи су ставови по којима је овај био полубрат Јована и Константина и да је приказан поред мајке Владиславе и брата, каснијег деспота, у скопској цркви св. Спаса у селу Кучевишту. Треба подсетити да је споменута властелинка код истог писца прихваћена као прва супруга деспота Дејана.¹⁷²⁰ О војводи Димитрију се много писало. Готову целу деценију, ако не и више, био је војвода.¹⁷²¹ Изгледа да су његови господари углавном били задовољни како је извршавао најзначајније задатке. Његов син Дабижив изгледа није био тако склон вештини ратовања и наређивања пуковима као његов отац, и не јавља се у очевом звању. Ово је још једна потврда да функција војводе следује само изузетним ратницима и да није била наследна.¹⁷²²

Да је Димитрије, вероватно, крвно био повезан са Драгашима најпре говоре изрази „всердачни суродник и брат господства ми”.¹⁷²³ Ваља нагласити да је положај војводе био несумњиво важан, али много заостаје за владарским, који је припадао стварним Дејановим синовима. Из сачуваних повеља види се да је њихов однос присан и срдчан, али је суштински постављен на темељима

¹⁷²⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 30-32, 256-259. При томе, између осталог, није до краја разјашњено како је потоњи војвода изгубио баштинска права у изворној баштини. Уп. *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 129-130 (Ж. Вујошевић).

¹⁷²¹ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 159 нап. 88; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 65-66; Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 31-37, посебно 33 нап. 61.

¹⁷²² Није извесно да је особа истог имена која је на почетку седме деценије била кефалија у Струмици. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 180, 185. У вези са Дабиживом Спандуљом изнето је и уверење да је реч о истом властелину којем је 1378. г. из неког разлога узето село Злешево. в. М. Шуица, *Немирно доба*, 60.

¹⁷²³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456, 765. О начинима да се исказе сродство в. М. Благојевић, *Државна управа*, 69 нап. 33; Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 73 нап. 16; *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 129-130 (Ж. Вујошевић). Додатна литература у нап. 535 овог рада.

сениор-вазал. Употребљени израз правоверно поработаније довољан је повод позивања на бројну новију литературу која расветљава одлике феудализма у позном средњем веку на југоистоку Европе. Обавезе потчињеног ратника према феудалном господару нису довољно јасно представљене изворима, делимично и због тога што су биле опште природе. Ипак, у та времена се добро знало шта сениор може и треба да очекује од својих подручника и докле може ићи са захтевима. Исто важи и у обрнутом смеру.¹⁷²⁴ Та схватања су вековима прожимала балканска друштва стварајући типичан систем вредности. Особе које су га доследно следиле су уважаване у својој средини. Блиска је и именица „работник” која се такође среће широм словенског Балкана.¹⁷²⁵ У држави краља Марка тако себе ословљава један војвода Младен.¹⁷²⁶

Димитрије је, дакле, рођењем или на други начин постао јако близак владарској породици.¹⁷²⁷ То му је омогућило да за себе и своју породицу обезбеди посебну част и чак са целом породицом буде погребен у њиховој главној баштини. Уз основни текст старијег преписа Душанове Архилевичке повеље касније је још дописано: † Пovelѣникъ Б(о)жикъ прѣстави се Дмитръ воѣвода съ подружикъ и съ дѣцами и кгда прѣстави се с(и)нь кго Давиживъ приложи секирнинѹ и населеник ѡ(тѣ)ца кго воѣводе Дмитра. Отроке своѣ, село рекоми Цр(ь)вица цр(ь)кви с(вѣ)тиѣ Б(огороди)це Ир[ь]хилевице и такози приложи съ всѣмъ ѡтесем(ь). И кто ке потворит(ь) сикгази записаниѣ ѡнѣми всѣмъ гробовомъ коѣ се поставише ѹ цр(ь)кв м(а)т(е)ре б(о)жик.¹⁷²⁸

Ова допуна је морала настати између 1388. г. када је војвода Димитар још био жив, а пре 1395. г. када се гаси државност земље Драгаша.¹⁷²⁹ За прву годину није толико важно да ли се односи на време војводине смрти, или монашења,

¹⁷²⁴ Повеља господина Константина (Хил. 63), 120 (Ж. Вујошевић). Најпрегледније у: С. Ћирковић, «Верна служба» и «вјера господска». Везе личне зависности у босанској држави, Работници, војници, духовници, 318-335; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 7-10, 20, али и у: Исти, *Српско краљевство*, 162.

¹⁷²⁵ Љ. Стојановић, *Каталог*, бр. 444 стр. 215; Ђ. Трифуновић, *Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године*, Зограф 2 (1967), 6-7. За Бугарску В. М. Андреев - Д. Ангелов, *История на българската феодална држава и право*, София 1972, 139, 141.

¹⁷²⁶ „Господину ми краљу от работника ти војводе Младена“ В. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 19 бр. 6092.

¹⁷²⁷ За бракове владара и њихове властеле В. М. Шуица, *Немирно доба*, 157-161.

¹⁷²⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 158 бр. 77.

¹⁷²⁹ М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 51-52. Уп. Повеља господина Константина (Хил. 63), 130-131 (Ж. Вујошевић).

јер оба догађаја означавају суштинско повлачење из јавног живота.¹⁷³⁰ Међутим, ако се реч гроб односи на место његовог почивања, онда би испало да је последње дане провео у Архиљевици, што је сасвим природан избор с обзиром на блискост са владарима. Следи и помисао да је мотив за монашење дошао најпре због његових година, за шта ће ускоро бити изнете и друге потврде. Такође, изнето је како се из цитираног места види да је војвода Димитрије имао само једног сина, вероватно се мислило на Дабижива. Све то прати и залагање да су њихови портрети сачувани у селу Горњи Козјак, у тамошњој цркви св. Ђорђа. Да је до 1388. г. Димитрије заиста стекао баштинска права над тим селом, у чијој црквици је предано негован култ св. Димитрија, изнети су и неки други, прилично засновани докази.¹⁷³¹ Ипак, оно **и сь дѣцѣми** из Архиљевичке повеље баца сенку на предложено поистовећивање пошто су уз ктиторе осликавана чак и њихова женска чеда. То из неког разлога изостаје у Горњем Козјаку.

Властела и њихови ближњи подложни Вукашину и његовим синовима је такође схватала за велику част да се нађе у њиховој близини, па макар и након смрти. У поду призренске цркве св. Недеље, задужбине младог краља Марка, нађен је надгробни споменик монахиње Марте, за световна живота зване Струја, а супруге челника Манка.¹⁷³² Положај гроба упућује на то да су и ова монахиња, као и њени најближи, имали извесног ктиторског удела у подухвату српског младог краља, односно да су вероватно њихови напори претходили његовом ангажману.¹⁷³³ То не упућује неминовно на њихово сродство, али отвара простор да је њен супруг сарадњом са породицом у успону издејствовао важно место у државној управи. У Марковом манастиру сахрањен је неки Мрђен.¹⁷³⁴

У вези са војводом Димитријем једно место открива да је владар доследно радио на стварању себи оданих пратилаца и њиховом уздизању. Властелин је хтео

¹⁷³⁰ Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 73-74.

¹⁷³¹ З. Расолкоска - Николовска, *Црквата „Св. Горги“ во Горен Козјак во светлината на новите испитувања*, Симпозијум 1100 години од смртта на Кирил Солунски, Т. 1, Скопје 1979, 218-226; Х. Матанов, *Княжеството*, 256-259; Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник*, 258-262.

¹⁷³² Иста, *Морфологија*, 76. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 39, који га опредељује као Вукашивог приврженика. Наговештено да је Манак могао бити иста личност као и војвода Дејан Маниасхо или **Манџакъ**, који се повезује са последњим Немањићима. Наведен и погрешан датум 02. март 1372. г., уместо 1371. г. В. М. Благојевић, *Државна управа*, 212 нап. 39.

¹⁷³³ М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20, 21; И. Ђорђевић, *Средњовековне црквене задужбине српске властеле на Косову и Метохији*, Студије, 511-512. За однос властеле према цркви В. М. Шуица, *Немирно доба*, 149-156.

¹⁷³⁴ С. Мандић, *Царски чин Стефана Немање*, 123-139.

да обогати поседе Хиландара штипским селима, с чим се сложио и његов господар. Господин Константин, ипак, није сметнуо са ума да подсети како: „иже му јест даровало господство ми за његово правоверно поработаније”.¹⁷³⁵ Ово донекле подсећа на опредељење кнеза Стефана Лазаревића, да као противтежу крупној властели, велико поверење у државним пословима укаже нижој властели, која би се чак у извесној мери могла означити као скоројевићка.¹⁷³⁶ До смене у владајућем слоју долазило се и природним путем, а убрзавали су је и учестали ратови.

На крају, намеће се и питање Димитријеве смрти. За *terminus ante quem* узет 20. јуни 1379. г. из повеље Константина Драгаша, па је сходно томе у војводи Димитрију, који је био милосник у повељи од 15. августа 1381. г., виђена друга личност.¹⁷³⁷ Треба подсетити да је тај датум дописан у XIX в. и да је праћен спорним потписом. Спољна и дипломатичка критика, посебно упоређивање са другом повељом за војводу Димитрија из 1388. г., упућују да је и разматрани акт настао у тој години. Такође, изнето је уверење да се тада моћни великаш одрицао својих поседа због намере да се замонаши, или због тога што је то, не тако давно, учинио.¹⁷³⁸ То додатно поткрепљује, мада не и коначно потврђује, податак да је Димитрије сахрањен у Архилевици. Након што је живот ове личности померен за још најмање десет година, стиче се допунски разлог зашто у њој не треба гледати полубрата Драгаша који је још пре много деценија приказан у Кучевишту.

Властела се може посматрати и кроз другачију призму. Властелу различитог ранга су повезивале неке заједничке одлике. И када нису обављали неке државне послове, утицали су на околину сходно својој привредној и војној снази. Овоме ће у наставку бити посвећена пажња. Иначе, овај друштвени слој је темељно приказан у недавно објављеној монографији.¹⁷³⁹ Преношење њеног садржаја било би излишно, сем напомене да су поред обиља просопографских података праћене

¹⁷³⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456. Уп. Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 72.

¹⁷³⁶ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 14, 27.

¹⁷³⁷ Х. Матанов, *Княжеството*, 258-259.

¹⁷³⁸ Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 72-74. Уп. М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 51. За 1388. г. као годину Димитријеве смрти определио се: М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 451 нап. 18. Могућност замонашења одбачена у: *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 125-131 (Ж. Вујошевић).

и опште одлике властеоског слоја те епохе. Примењен је опсежан истраживачки захват, али су могуће и неке допуне као последица накнадног занимања за поједине личности.

Најпре се намеће Бигорски поменик јер се ту среће више властелина и властелинки. За већину њих се нема шта више рећи, осим да су тако исказивали приврженост, чак и покорност, владару. Реч је о Угљеши, Михаилу, Николи, Оливеру, Филипу, Јовану, Дејану, Андреашу, Лазару, Георгију. Само извесни Бранко има титулу жупана, што је раније коментарисано.¹⁷⁴⁰ Настале су и сажете белешке о Оливеру, а било је и покушаја да се боље расветли деловање Николе.¹⁷⁴¹

У Дебарском крају требало би да је део поседа имао и деда чувеног Скендербега. Хроника породице Музаки означава мајку овог великог јунака са Voislava Tribalda, док његов непоуздан биограф Барлети приповеда да је она ћерка „трибалског“ великаша из Полога.¹⁷⁴² Није искључено да је старији Ђурађ Кастриот био сусед, па можда чак, као држалац дела Дебра, и делимични поданик моћника са двора у Прилепу. Што се тиче споменутог брака, можда су га ту подржавали у очекивању да преко породичних филијација својих велможа рашире утицај у арбанашким пределима.

И поменик манастира св. Николе у селу Шишеву украј реке Треске одмах након краља Марка бележи и неког Андроника, Божана и Меленка, те Младена и многа друга световна имена.¹⁷⁴³ Поново није извесно када су ови записи настали, тако да ни прве личности са списка не морају да буду из Маркове епохе. Међутим, у једном концепту писма бележи се војвода Младен који себе означава као краљевог радника.¹⁷⁴⁴ Тиме су донекле повећани изгледи да су након Марка набројани његови савременици.

¹⁷⁴⁰ Уп. стр. 294 овог рада.

¹⁷⁴¹ Уп. стр. 296 овог рада. За Николу В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 233.

¹⁷⁴² За Војиславу као ћерку Теодоре, познате из мрачне епизоде у Марковом брачном животу В. Петровски, *Voislava Tribalda*, 1-12. В. <http://www.makedonika.org/whatsnew/nikolazezov/Petrovski,%20В.%20%20Voisava%20Tribalda.pdf/15/08/2012>.

¹⁷⁴³ Ђ. Иванов, *Български старини*, 127.

¹⁷⁴⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 19 бр. 6092. Погрешна идентификација у: Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке „грешнога“ Раула из времена краља Вукашина (1365-1371)*, књижевна збивања, 144; Исти, *Савременици краљевића Марка*, 148-149. Уп. стр. 472 овог рада.

О властеличићима цара Уроша, Витомиру и Станиши, који су једанпут споменути због својих скромних прилога цркви, и даље се срећу неусаглашени коментари.¹⁷⁴⁵ Нису само расположиве просопографске чињенице или географска удаљеност Мелника препрека за њихово изједначавање са Витомиром и Стајом, ктиторима беловског манастира.¹⁷⁴⁶ Таквом начину размишљања треба додати и њихов низак социјални положај који их је спутавао да се упусте у тако замашно ктиторство.

О ситном племству са ових простора може се даље причати само уопштено. Неки од њих су присутни на двору, истичу се као ктитори или на друге начине показују тежњу да повећају свој друштвени углед. Са друге стране, није искључено да су неки од њих били подвргнути неким радним рентама. И поред тога се у начелу може рећи да су учествовали у феудалној експлоатацији и да су спадали у категорију слободних људи. О њима пристижу вести углавном ако су били укључени у неко црквено властелинство.¹⁷⁴⁷ Најзаслужнији истраживач властеоског слоја у доба обласних господара, придржавајући се строго хронолошких међника, није се осврнуо на властелу војводе Николе Стањевића. Није познато да ли су властеличићи Новак, Крајислав и Ветар, споменути у Кончанском практику, као и Костадин и Добросав Кабрић, наведени у повељи цара Уроша, учествовали у Маричкој бици и шта им је она донела. На овом месту се спомињу најпре како би се нагласила бројност њиховог сталежа у оквиру знатнијег манастирског властелинства. Истовремено, вести овог практика најпотпуније сведоче о њиховом имовном стању и реткој употреби израза бољар за ситну властелу.¹⁷⁴⁸

За ситнију властелу са црквених метохија важио је војнички закон који је одређивао задужења примерена њиховом социјалном положају. Очекивало се да на смену брину о манастирским утврђењима или самом храму, да дају оружану пратњу црквеним старешинама, узгајају манастирске коње. Заузврат, њихове

¹⁷⁴⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 92-94; *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту*, 93-94 (Исти).

¹⁷⁴⁶ Х. Матанов, *Княжеството*, 77-78.

¹⁷⁴⁷ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 86-101; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ 12-1 (1974), 305-309; М. Благојевић, *Закон светога Саве и светога Симеона*, 235-246; Властеличићи, *Лексикон*, 91-92 (Р. Михаљчић). За потискивање ситне властеле успоном силних. В. N. Filipović, *Princ Musa*, 222-223.

¹⁷⁴⁸ А. Соловјев, *Кончански практик*, 83-110, посебно 89, 96; С. Габелић, *Манастир Конче*, 34-35.

јахаће животиње су биле поштеђене ношења терета за потребе феудалног господара.¹⁷⁴⁹ Ово је важно пошто су у земљи Драгаша постојали и црквени челници. Били су на челу свих световњака у служби манастира. У случају Дечана о његовом постављењу се старао владар лично. Овим старешинама су припадала и значајна почасна права. У истом манастиру, као великој установи, игуман је могао да поставља прваке професионалним сточарима који су надзирали стада коња. Они су такође били из реда ситније властеле и имали су задатке прикладне њиховим вештинама и социјалном положају, односно да се старају о узгоју и тренирању коња.¹⁷⁵⁰ Садржај једног поменика именом непознатог косовског манастира, сачуван у рукопису из XVI в., иде у правцу додатне потврде најновијих закључака о челницима. Ту, наиме стоји: „А се поменикь бьльць (властела велика и мала и челници).¹⁷⁵¹ Ово место је, ипак, наведено пошто се челници наводе одмах иза слоја којем су суштински и припадали, односно иза мале властеле.

Овакви поданици, било именовани за челнике или не, службом нису били везани искључиво за матични манастир. У једном чуду Стефана Дечанског наводи се да је властелин Јунац злостављао монахе, иако је био: “[...] послан од оних који су тада благочастиво владали да чува место [...]”. Нешто касније: “[...] би позван Јунац писмом на војску”.¹⁷⁵² Мало треба да се закључи да су и црквени поседи давали свој допринос. Приближно истог социјалног слоја су били и челници, старешине појединих влашких и Арорумунских скупина.¹⁷⁵³ О раширености ове функције у јужним областима српске државности говори и помен челника Андроника, једног сведока у земљишном спору забележеном у практику Тетовског манастира. Остала тројица изгледа нису били благородни, доказ челниковог ниског социјалног положаја.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁴⁹ М. Благојевић, *Закон Светог Саве и Светог Симеона*, 235-246, са старијом литературом. Издваја се: Р. Михалчић, *Војнички закон*, 305-309.

¹⁷⁵⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 216-221; Исти, *Влашки кнезови*, 67-73; Исти, *Град и жупа*, 68-69.

¹⁷⁵¹ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 120 (магистарски рад). За челника Андроника Станца из практика Хтетовског манастира В. *Споменик Српске краљевске академије* 3, Београд 1890, 39 (Љ. Стојановић).

¹⁷⁵² Григорије Цамблук, *књижевни рад у Србији*, Београд 1989, 78, 79 (Д. Богдановић).

¹⁷⁵³ М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 31-32.

¹⁷⁵⁴ Б. Петровски, *Локалната власт во средновековната жупа Полог: претставници и нивни ингеренци*, Годишен зборник Филозофски факултет во Скопје, 62 (2009), 285-286.

У Штипском крају приметно је деловао Хиландарски челник Станислав. Његов положај у манастирској управи, на основу вести из једне повеље, само незнатно одступа од реченог о носиоцима разматраног звања у том периоду.¹⁷⁵⁵ Овај феудалац као да хијерархијски није био много удаљен од свог владара чим је осећао слободу да му се лично обрати.¹⁷⁵⁶ Овакав однос се најпре објашњава тиме да је владар био одговоран за Станислављево постављење, или пуком малобројношћу државног апарата.

Ситна властела се делила на баштинике и пронијаре. Изворна грађа не говори много о властели која се за рат опремала са поседа над којим је имала само условно власништво. У Струмичком крају они се 1369. г. наводе као могући нарушиоци мира једног манастира.¹⁷⁵⁷ Потом је то постала земља Драгаша. На самом почетку седме деценије водила се парница око имовине ранијих пронијара Тутка Асена и Ласкара Сидерофага. Занимљиво је да су носиоци спора били светогорски манастири.¹⁷⁵⁸ Заправо, вести о пронијарима нису бројне с обзиром на њихову претпостављену бројност. Условни поседе те врсте су се проширили до крајњих западних граница Српског Царства и понегде одржали након његовог распада. Тим путем се најпре може доказати да су још били присутни и у истраживаним пределима.¹⁷⁵⁹ Такође, без људи жељних овакве службе претварање половине манастирских поседа у проније у блиској географској зони по налогу Манојла Палеолога не би имало пуно смисла.¹⁷⁶⁰ Ово колебање у изворима можда указује да су искористили још једно велико слабљење државне власти да преведу условне поседе у личне. Овакав развој

¹⁷⁵⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 220-221. Уп. Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 64-65; М. Шуица, *Немирно доба*, 69. За превазиђен став да је челник вођа влашке скупине В. Т. Томоски, *Катунско сточарење*, 460. У вези са Есфигментом спомиње се још један челник. В. Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 167.

¹⁷⁵⁶ Ст. Станојевић, *Интервенција (Петиција)*, Студије о српској дипломатици, 111.

¹⁷⁵⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 751. Уп. Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 163; Исти, *Княжеството*, 181. Слично је било и у Душаново време. В. М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 18.

¹⁷⁵⁸ М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 44 нап. 22, 48; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 19.

¹⁷⁵⁹ Г. Острогорски, *Пронија*, 127-176. Новији радови набројани у: Р. Радић, *Нови подаци о пронијарима из првих деценија XIV века*, ЗРВИ 21 (1982), 85 нап. 1. У скадарском крају са пронијарима се повезују парцеле земљишта зване параспор. Исти израз се дуго одржао на проучаваним пределима у значењу спахијског земљишта. В. *Земљораднички закон*, 204-207 (М. Благојевић). Још није речена последња о реч о овој подударности. За Димитрија Пронијара, становника Раховника у Горњем Дебру 1476. г. В. *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век*, III Скопје 1976, 289 (М. Соколки).

¹⁷⁶⁰ В. стр. 455 овог рада.

друштвених односа се уклапа у шире токове, посебно након што је установљено опадање проније и у оновременој Византији.¹⁷⁶¹ Ни Драгаши, ни краљ Марко, у оваквим ратницима нису могли наћи снагу за политику великог замаху.

Основа богатства већине феудалаца били су земљопоседи, који су истовремено чинили и већину њихових прилога црквеним установама. То је било у супротности са потребом очувања одбрамбене снаге државе. Упркос својој благонаклоности према Божјим људима, Драгаши су пазили да сви за рат способни поданици испуњавају своју основну обавезу. Потребу да дâ цркви у једном тренутку је осетио и њихов сродник Димитрије. Том приликом побројани имунитети не задиру у војну област.¹⁷⁶² Од војводе се по природи ствари очекивало да се у логору појави са што већим одредом. Вероватно због тога својој задужбини и не придружује ситну властелу. Српска господа је само у изузетним приликама крњила одбрамбену снагу на рачун црквених установа.¹⁷⁶³ Ослобађење од дажбине означене као „војска” јавља се једино када је Лесново поново доведено у окриље Хиландара.¹⁷⁶⁴ На одступање од општих смерница овде је мање утицала условна удаљеност од границе, а више ослобађање од те тешке обавезе још приликом обнове манастира у много мирнија, Душанова времена.¹⁷⁶⁵

Зависно становништво је против добро устројених непријатељских одреда пружало малу помоћ. Више су вредели против честих лопова и дружина разбојника.¹⁷⁶⁶ Обавеза становника појединих властелинства, односно већине становника жупе, била је да стражаре на местима које су пружале разлога за забринутост да ће јавни ред бити нарушен. Владари крајева источно од Вардара су ослободили од „градобљуденија”, на грчком бигла, поданике више манастирских

¹⁷⁶¹ С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 353-354; D. Korać, *The Newly Discovered*, 188, 196-197.

¹⁷⁶² Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456.

¹⁷⁶³ О војним задужењима зависног становништва. В. Земљораднички закон, 295-297 (М. Благојевић); Исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 403-404. Повећавала су се и новчана давања. О летњој и зимској унчи више В. *Врховна власт и државна управа, ИСН II*, Београд 1994², 122 нап. 36 (Исти); Унча, *Лексикон*, 762 (Исти); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 168-169.

¹⁷⁶⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455. За остале имунитете В. *Исто*, 456, 512, 514, 767.

¹⁷⁶⁵ *Исто*, 680.

¹⁷⁶⁶ *Земљораднички закон*, 295-297 (М. Благојевић); Исти, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 403-404; Исти, *Соће*, 13.

властелинства.¹⁷⁶⁷ Вероватно у вези са сличним деловањем су и топоними Вардиште и Стражиште у близини Штипа.¹⁷⁶⁸ Друго Стражиште је микротопоним са поседа манастира Конче.¹⁷⁶⁹ Иначе, старање о јавној безбедности на целој територији надлежности била је основна обавеза кефалија.¹⁷⁷⁰ У томе им је у начелу помагало и све зависно становништво. Сеоски атар сваког села је био не само скуп појединачних поседа, већ и простор на којем су мештани били задужени за јавни ред. Приселица је посведочена у земљи Драгаша више пута.¹⁷⁷¹ Срећу се и скупине становника које су у том смислу имале посебне обавезе. До Драгашевог доба вероватно су у близини Штипа и даље постојали „бд'ци”, односно стражари. Осиконо су се понели према Хиландарским земљама у последњим годинама владавине Стефана Душана. Ценећи њихову улогу у јавно проглашеној борби против разбојништва, није до краја стао на страну монаха. Овај пример можда најбоље потврђује да су стражари били непосредно потчињени оближњем градском заповеднику.¹⁷⁷² Потреба за стражарском службом је у немирна времена свакако расла. Управо је Струмица на почетку XIV в. била позната по разбојничким пљачкањима.¹⁷⁷³ Стање се није смирило ни под Стефаном Душаном, а управо у том крају су његови коњуси убијени, а драгоцене животиње одведене.¹⁷⁷⁴ Борилов синодик православља предвиђа бацање анатеме на све оне који краду хришћанске домове, отимају коње и волове или препадају путнике.¹⁷⁷⁵ Можда је и ова клетва одраз нарасле несигурности, обележја људског живота током средњег века. Вероватно су проласци турских војски уносили додатну пометњу и нарушавали општи ред, што су појединци и скупине користиле да спроведу своје насилне замисли. Након што

¹⁷⁶⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 512, 514, 448; *Акт господина Константина Драгаша*, 288, 291-292 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 451-452; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 51-52.

¹⁷⁶⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453, 767.

¹⁷⁶⁹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 91.

¹⁷⁷⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 254-255.

¹⁷⁷¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455, 456, 767. Уп. М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165-188; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, 7-8. Среће се заједно са позобом и у Тесалији. В. Љ. Максимовић, *Порески систем*, 114.

¹⁷⁷² М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 17-18; Исто, *Секуларизација хиландарских поседа*, 52-53. Сада и: Ђ. Бубало, *Још једном о термину б'ци*, Прилози КЈИФ 70 1-4 (2004), 143-154. О законским мерама В. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 293-297, 303-306.

¹⁷⁷³ Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 130.

¹⁷⁷⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 257-258; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, 19-20.

¹⁷⁷⁵ *Синодик цара Бориса*, 94-95 (М. Г. Попруженко).

су освојили ове пределе, Османлије су настојали да врате општу сигурност. Од претходника су усвојили многе тековине. Ту увелико леже корени потоњег дрвенцијства и стражарске службе хришћана.¹⁷⁷⁶

Сродна обавеза је било „градозиданије”, такође углавном распоређена на становнике жупа. Готово неизоставна у изворима, представљала је најбољи начин да се задовоље све веће потребе за замашним грађевинским подухватима. И поред тога Драгаши су се врло често лишавали издашне радне снаге са пространих манастирских поседа.¹⁷⁷⁷ Заобилазним путем стиже вест о овом терету за Охрид. Турске власти су 1582. г. знале да су сви хришћани овог места „од старих времена” вршили нужне поправке градске тврђаве, због чега су „многобројним султанским наредбама” били ослобођени свих ванредних данака.¹⁷⁷⁸ Ово истовремено благо сугерише да је турска власт на овим просторима установљена ненасилним путем.

Војна снага краља Марка и Дејановића могла је потицати од ратника који су у турско време преобраћени у војнуке. Једна потоња турска хроника у преводу на следећи начин приказује војну спремност државе Драгаша: „Владетелот Константин беше прочуен со своите многубројни војски и спахии [...]”.¹⁷⁷⁹ Није јасно да ли се иза оваквог раздвајања крије дубљи смисао или пишчева немарност. Уосталом, касније је овај део Царства заиста био познат по великом броју спахија.¹⁷⁸⁰ Код досадашњих разматрања о пореклу војнука јавила су се велика међусобна одступања. Недавно је поново оснажено уверење да је већина суштински потицала од ратничких скупина влаха. Средњовековне манастирске повеље откривају само делић њихове способности да наступају као војници. Тада су обично чинили део оружане пратње манастирских старешина, с тим да се јако полагало на разлици између благородне ситне властеле и зависних

¹⁷⁷⁶ Најопширнији преглед у: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – насеља-становништво*, Београд 2004, 253-259, са ранијом литературом. Посебно: А. Стојановски, *Патиштата и организацијата на прометот во Македонија во XV и XVI век*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 5 (1978), 71-77.

¹⁷⁷⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453, 455, 456, 458, 512, 514, 767. Уп. М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 451.

¹⁷⁷⁸ А. Стојановски, *Занаетчиската дејност во македонските градови под турската власт (XVI-XVIII век)*, ГИНИ 39 1-2 (1995), 125.

¹⁷⁷⁹ А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 153. Уп. Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 411; N. Filipović, *Princ Musa*, 220-221; X. Матанов, *Княжеството*, 133.

¹⁷⁸⁰ Р. Ковачев, *Регистри*, 354.

влада-војника. Заједно са ситном властелом били су умешани и у захтеван узгој ратних коња. Међутим, њихови световни господари су их опсежније користили као наоружану комору и помоћне одреде у биткама.¹⁷⁸¹ Јован Кантакузин је имао лични увид да Душанов феудалац Хреља: “[...] беше моћан не само оружјем, коњима и благом, него и у ратним стварима изванредно вешт”.¹⁷⁸² Део који се односи на ове животиње потвђује се и код деспота Јована Оливера.¹⁷⁸³ Ове оскудне вести откривају да су Турци у првим годинама након Маричке битке заиста могли да се сретну са бројним скупинама влаха и да их преведу на своју страну.¹⁷⁸⁴

Лагатори су важна карика за изједначавање средњовековних влаха-војника, имућнијих житеља катуна и села, и османских војнука. У турском периоду су били најнижи заповедни слој међу рајом са војничким положајем. Јако је важно да се тада срећу и међу влашким живљем.¹⁷⁸⁵ Што се даље одмиче у прошлост, помени су ређи а њихово вредновање теже. Важно је да се лагатори јављају на простору који је касније захватала земља српских обласних господара са југа. У Старом Нагоричану сахрањен је краљев лагатор Мутуловић.¹⁷⁸⁶ Тек следећи споменик се смешта пред крај или у време након Немањића. У пергаментном јеванђељу Париске националне библиотеке издваја се нацрт писма: „Господину краљу од лагатора Бајула” Употпуњује је друга: “[...] јега (када) взе (узе) краљ Табану овце, а јего (њега) свеза, аз (ја) пишах (писах) у Сиринић лагатору”. Овде се вероватно радило о краљу Вукашину.¹⁷⁸⁷ Ово се одразило и на топономастику.¹⁷⁸⁸ Лагатори потичу из Византије где су више пута променили

¹⁷⁸¹ V. Aleksić, *Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks*, *Belgrade Historical Review* 2 (2010), 105-128. У те оквире се уклапају и вести о врањским власима. В. *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77 (С. Марјановић-Душанић).

¹⁷⁸² *ВИИИЈ*, том VI, 370 (Б. Ферјанчић).

¹⁷⁸³ М. Благојевић, *Планине и паињаџи у средњовековној Србији (XIII-XIV век)*, ИГ 2-3 (1966), 29.

¹⁷⁸⁴ По неким, најпре у земљи Драгаша. В. О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 162-163. Тесалијски власи су почетком XV в. пружали снажан отпор Турцима. В. М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 29-30.

¹⁷⁸⁵ О томе више В. V. Aleksić, *Medieval Vlach Soldiers*, 105-128.

¹⁷⁸⁶ Ђ. Иванов, *Български старини*, 134. Уп. В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, 116 нап. 2; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 38.

¹⁷⁸⁷ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке „грешнога“ Равула*, 142-144. Поново објављен у: Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, *Археографски прилози* 3 (1981), 300-301. Последњи овај запис смешта у XIII в., а један део чита: **лагатора ваю(...)**а, чиме је донекле оспорено лично име Бајул.

¹⁷⁸⁸ По њима су називана и села Лагаторци и Лагаторче. В. А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, *Vranje* 1985, по индексу. Уп. Х. Матанов, *Възникване*, 29. Такође код Демир Хисара.

место у војном уређењу. У X в. радило се о војној јединици мањег или већег значаја. Отприлике у XIII в. па надаље добила је искључиво значење припадника царске гарде. У сваком случају реч је о некаквом војном заповеднику. У Рилској и Витошкој хрисовуљи цара Јована Шишмана алагатори су опредељени као команданти ескадрона.¹⁷⁸⁹ Овакве јединице су у Бугарској укрупњаване под протолагаторима.¹⁷⁹⁰ Ако се поново врати у Византију, ту је вредела следећа подела власти. На челу влаха је био кнез, потом примићури, а тек онда алагатори.¹⁷⁹¹ С обзиром на порекло и првобитно значење овог звања, а посебно након осврта на прилике у турско време, извесно је да су и у српској средини лагатори, између осталог, били некакви нижи војни заповедници блиски влашкој средини. Тиме се суштински испљује даља прилика да се ова важна тема продуби. И поред овог недостатка, довољно је јасно оцртана идеја да су знатан део војних одреда краља Марка и Драгаша чинили управо власи-војници са световних поседа. Имали су властиту вишеслојну војну структуру, знак да су стварали крупније војне одреде са истакнутом улогом на бојном пољу. У том смислу важан је следећи упис Пчињског поменика: **рѡба вѡжіа Брѡгана (сѡвга вѡеводе вѡлѡ Владислава)**. Не мења много на ствари ни то што је ова личност, ипак, најпре у вези са османским ратничким редом влаха јер му претходи Владислав тимарник.¹⁷⁹² Турске вести о распореду војника не морају по правилу да одражавају раније стање.¹⁷⁹³

Сима Ћирковић је с правом закључио да је улога ратничких дружина влаха и Арбанаса касно откривена.¹⁷⁹⁴ Жеља да се та грешка исправи судара се са мањком извора. Власи су наступали у мањим окршајима заједно са својим саборцима

в. А. Стојановски, *Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари)*, Скопје 1990, 142 нап. 142; А. Стојановски, *Велес и велешко*, 130-198, 176-178. Од значаја можда може бити и топоним Војник. В. Ј. Трифуноски, Кумановска област, 133.

¹⁷⁸⁹ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке „грешнога“ Равула*, 143; Р. Катић, *Сточарство*, 38; N. Filipović, *Princ Musa*, 92. Уп. Лагатор, *Лексикон*, 359-360 (С. Рајковић).

¹⁷⁹⁰ *Рилската грамота*, 64 (Ив. Дуйчев), где се указује на још неке такве топониме са подручја ове државе. Уп. *Турски извори за бугарската историја*, 367 (Н. Тодоров-Б. Недков).

¹⁷⁹¹ М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 31.

¹⁷⁹² С. Новаковић, *Пчињски поменик*, 9. Уп. и нап. 2094 овог рада.

¹⁷⁹³ Осврти на војнике са овог подручја и у: О. Зиројевић, *Сумарни преглед Врањског кадилука 1530-31. године*, ВГ 4 (1968), 417-419; М. Соколоски, *Штип и Штипско*, 139; А. Матковски, *Струмица и струмичко од XIV-XIX век*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 118; А. Стојановски, *Демографските промени*, 117-118; Р. Ковачев, *Регистри*, 357-358.

¹⁷⁹⁴ С. Ћирковић, *Рат и друштво*, 354. Нешто опширнији осврт и у: Isti, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, 159-160.

Србима у време обрачунавања са царским претендентом Симеоном Синишом 1356. г.¹⁷⁹⁵ Један одважни арбанашки вођа је у јужној Тесалији испод своје заставе окупио чак 1.500 коњаника и сународника и ставио их у службу оближњих Каталонаца.¹⁷⁹⁶ Свакако да нису наведене све сличне вести, али нема сазнања да су било власи, било још малобројнији Арбанаси, самовољно деловали на простору наследника Мрњавчевића. Можда их је ометало то што нису живели у компактним масама. Као да је државна снага била пресудна, не дозвољавајући ратничким дружинама да се исувише размахну. Власи су се лако уклопали у убрзани процес милитаризације пошто су често имали коње и јахачке вештине. Уосталом, и претходне власти су у одређеној мери трпеле, па каткад по потреби и подстицале, њихове ратничке склоности. Није познато да ли се потреба за наоружаним људима одразила и на друге социјалне слојеве. Међу ратницима кнеза Стефана Лазаревића нашао се писар из државе краља Марка.¹⁷⁹⁷ Изгледа да су се тих година, услед честих ратова, мача ипак хватали и многи људи којима је то раније било непримерено. Неизбежно се намеће питање са колико оданих ратника су могли рачунати ови владари. Ранији напори пружају грубу процену од свега неколико хиљада ратника.¹⁷⁹⁸

Ни понашање војника господина Константина, наводно, није било испуњено хришћанским врлинама. Нафоре у цркви су набадали на врхове копља, док су још били на својим бојним коњима, што им је на крају свима донело пропаст.¹⁷⁹⁹ Слично причање је део деветнаестовековног предања о прошлости Дечана и тиче се осионог војводе Јунца.¹⁸⁰⁰ Срећна околност је да је оно у нешто измењеном облику било познато и бившем игуману ове киновије, односно Григорију Цамблаку. Преносећи начине којима је злостављао игумана и братију, несвесно је сликовито описао општу несигурност и стање духова те ратничке епохе у којој је повремено непостојање јаке власти локалним моћницима давало прилику за

¹⁷⁹⁵ P. Schreiner, *Sorge um Handschriften*, 356.

¹⁷⁹⁶ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 205. Слично и у: И. Тот - Р. Радић, *Res gestae*, 197. Сада в. М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 23-35.

¹⁷⁹⁷ М. Грковић, *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози 2 (1981), 93-101.

¹⁷⁹⁸ Милитаризација је дошла до изражаја у другој половини XV В. *Српски живаљ на новим стаништима*, ИСН 1994², 431-444 (С. Ћирковић).

¹⁷⁹⁹ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 146.

¹⁸⁰⁰ М. С. Милојевић, *Путонис дела праве (старе) Србије III*, Београд 1998², 20.

уздицање.¹⁸⁰¹ У случају Константина Драгаша наслућује се да је примену још једном нашло широко распрострањено схватање да су лични и општи греси хришћана, посебно њихових владара, допринели злој коби турског ропства.

Феудалне анархије различитог вида је често било у средњовековним државама. Посебно није било лако обуздавати поданике свикле да оружјем остварују своје потребе. Хрељино понашање у српско-византијском граничном појасу је најбољи пример, посебно када се придружи вест о колебању многих великаша у време византијске офанзиве 1350. г.¹⁸⁰² Прудружују им се додатни показатељи сличних тешкоћа са којима су се сусретале скоро све власти на проучаваним просторима. И под Стефаном Дечанским, баш као и под његовим сином, долазило је до лакших или тежих случајева феудалне непослушности.¹⁸⁰³ Као разлог опадања цркве св. Николе под Пчињом владар, касније га је народ назвао „Силни”, наводи насиље властеле. Није се обазирало ни на то што је храм раније обновио „Свети краљ”. Током парнице сведоци ипак нису стали на страну извесног Кара који се окомио на црквену земљу.¹⁸⁰⁴ Краљ Милутин је с правом условљавао држање поседа од стране ситне властеле њиховом пуном покорношћу.¹⁸⁰⁵ Потом се хиландарски игуман Јован жалио Стефану Душану да манастирске поседе у Струмици нападају властела, властеличићи и влашки катуни.¹⁸⁰⁶ Изгледа да су се сличним поводима старешине Хиландара често обраћале државним властима, а најпре владару.¹⁸⁰⁷ У таквом оквиру се најбоље разумеју сличне вести из доба обласних господара. Манастирска имања су и даље била на удару властеоске самовоље. Парнични записник открива да је поседе Хиландара у долини Струмице угрожавао извесни Борослав, „господар” села Нежичино. Исти манастир се спорио и са извесним Војином Радишићем.¹⁸⁰⁸

¹⁸⁰¹ Григорије Цамблак, 78-80 (Д. Богдановић).

¹⁸⁰² В. Алексић, *Живот и дело*, 187, са ранијом литературом. О Хрељи В. М. С. Bartusis, *Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia*, *Byzantinoslavica* 41 (1980), 201-221.

¹⁸⁰³ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 14.

¹⁸⁰⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 701-702, 703.

¹⁸⁰⁵ М. Благојевић, *Закон Светог Саве и Светог Симеона*, 240.

¹⁸⁰⁶ С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 59; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 214.

¹⁸⁰⁷ За другу жалбу, овога пута игумана Доротеја В. М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 16, 17.

¹⁸⁰⁸ М. Шуица, *Немирно доба*, 59; М. Благојевић, *Државна управа*, 223-224.

Овакве вести, ипак, не треба претерано драматизовати јер су само наставак раније посведочене јавне несигурности.

Државно тело су више потресале класичне феудалне побуне и преврати покренути различитим политичким тежњама. Децембра 1371. г. у удаљеној византијској престоници, а под недовољно јасним околностима, похватана је заверенички настројена властела.¹⁸⁰⁹ Овај догађај је, ипак, мање погодан за поређење у односу на велику заверу из 1398. г. у Србији Стефана Лазаравића. Сличним питањима у овом раду је посвећена посебна пажња. У поглављу *Наследници Мрњавчевића* приказано је да је донекле од става крупније властеле зависно настанак домена обласних господара. Заправо, већина њих су неку годину пре Маричке битке били само најкрупнији међу великашима. Кнез Лазар још није био заокружио своје поседе до краја, а Дејановићи су потпуно били зависни од државног тела Вукашинове краљевине. Такође, посебно је приказан тежак породични раскол међу његовим синовима 1393. г.

Сениори нису имали ни мало попустљивости за „неверу” јер се тако нарушавао крхки систем власти. Због оптужбе за неверу, вољом кесара Војихне његови људи Рајчин Судић и Кијевац заточени су пет месеци у пиргу.¹⁸¹⁰ Услед бројних ратова било је још теже потчинити властелу, па су у раздобљу између 1371. и 1395. сличне појаве вероватно учестале.¹⁸¹¹ Нису, међутим, постале правило. Орбин пише за Вукашинове синове: „И поред тога што су почели владати својом државом на велико задовољство поданика, њихови непријатељи их ипак нису пустили да дуго уживају”.¹⁸¹² Маркови војници су доста дуго одолевали затворени у неприступачном призренском горњем граду. Владару се, изгледа, нису тако лако окретала леђа. Феудално расуло није било опште, посебно на вишим лествицама власти. У супротном, област Мрњавчевића би се уситнила на много мањих подручја. Постоје и опречни извештаји. Кефалија Грубадин се обратио „господину Андрејашу” обавештавајући га о „непослуху” његових „јунака”, односно ратника. Ово је могла бити само епизода у државном животу,

¹⁸⁰⁹ Р. Радић, *Време Јована V*, 360-362.

¹⁸¹⁰ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 183.

¹⁸¹¹ С. Ћирковић, *«Верна служба» и «вјера господска»*, 318-335; М. Шуица, *Немирно доба*, 163-168; М. Благојевић, *Закон Светог Саве и Светог Симеона*, 240-241; Исти, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Отисак из Гласа CDX Српске академије наука и уметности, одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2008, 31-32.

¹⁸¹² М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић).

али и једини траг већег раскорака између различитих ступњева власти. Сигурније је да је овај поуздан управитељ у жупи Пореч, у долини реке Треске, у тврђави Заград боравио у „кули”, односно горњем граду.¹⁸¹³ Још један пример употребе израза „јунак” за властелу са тих простора приближива савременим схватањима ратнички сој те епохе. По годинама владавине деспота Ђурђа датиран је запис у којем се говори како је књига настала вољом “[...] смерних мужа јунака Влада и Теодора”.¹⁸¹⁴

Више друштвених наука тражи разлоге које су лик Марка Краљевића винуле у сам врх народне епике. Једна струја тражи стварну историјску позадину. О мишљењу да није био безначајан владар може се још разговарати. Убедљивије је полазиште да је стекао завидну популарност међу малим и средњим феудалцима. Требало би да су искористили већ постојеће предлошке, с тим да неки од њих имају митску старину. Приписали су их свом омиљеном владару кога су верно пратили у ратовима више деценија.¹⁸¹⁵ Без упоришта на појединачан догађај, већ у стању духа међу феудалцима лежи подлога једне релативно рано забележене легенде. Мавро Орбин пише да на дан маричког страдања Вукашину није пресудило турско оружје, већ један његов непоздани властелин. Иначе, име Николе Хрсојевића се не среће у поузданим изворима.¹⁸¹⁶

Од властеле се очекивала потпуна оданост. Двојица властелина грчког порекла су у акту из 1379. г. уписани као дулос - робови „нашег господара Константина”.¹⁸¹⁷ Ствари су и код ових обласних господара биле далеко од идеалних. У низу жупа Константин Драгаш као да је морао да брани свој и државни ауторитет. Неколико прилога у виду села прати напомена да су одузета од ранијих господара, означених као „властелини”. Можда се радило о неком

¹⁸¹³ Убикација није до краја сигурна. В. Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевића Марка и њихови записи*, 152. Сада и: М. Благојевић, *Државна управа*, 262-263. Такође В. И. Микулчић, *Средновековни градови*, 157-158. Међу 27 ишчезлих села у једној пространој регији налази се и Заград: Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина. Антропогеографски проучавања*, Скопје 1970, 108.

¹⁸¹⁴ И. Велев, *Записи и натписи од лесновскиот книжевен центар*, Скопје 2001, 23. Такође: Ђ. Сп. Радојчић, *Београдски песник Јефрем*, 215-220.

¹⁸¹⁵ К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 21, 31-32.

¹⁸¹⁶ М. Шуица, *Немирно доба*, 40.

¹⁸¹⁷ Х. Матанов, *Княжеството*, 295. Уп. Ив. Ђорданов, *Моливдовул*, 16-18. Слично у: М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 201.

облику „невере”, што је био основни разлог за сличне поступке.¹⁸¹⁸ Прва претпоставка је да је краљ Марко са запада угрозио тековине свог суседа. Пре ће бити речи о оданој властели, али која непосредно након Марице није одржала те крајеве пред налетима Дејановића. Међутим, искази у овој повељи су грађа за најразличитије поставке. Тако је владар имао право на запуштену земљу.¹⁸¹⁹ Иако се радило о разбаштињеној властели, јавила су се схватања по којима су њихови наследници и даље виђенији људи свог краја, све до XVI в.¹⁸²⁰

Обично се узима да је деспот Јован Оливер био главни ослонац владара у јужним пределима. О њиховим међусобним односима најпотпуније сведочи повеља за манастир Лесново, који је касније претворен у столицу епископије. Садржи став да ова установа не може да сноси последице недостојног понашања Оливера или његових синова према владару.¹⁸²¹ Државно првенство је на крају прешло на господина Константина Драгаша, али се реч Крајка и Русина и даље на неки начин уважавала по питању породичне ктиторије.¹⁸²² Многе појединости изостају, али су владари понашање припадника два поколења ове породице оценили као примерено и у складу са законима. Деспотови синови наслеђем нису стицали право на деспотске титуле, али су нашли место примерено свом пореклу. О њиховом узрасту се такође писало, углавном у настојању да се боље расветли политичка и духовна делатност њиховог оца.¹⁸²³

Када су односи били складни, владар је могао да рачуна на неопходну подршку своје крупне властеле. Господин Драгаш је овако представио своју власт: “[...] као што и некадашњи древни цареви и господа и свети прародитељи и родитељи господства ми, који су држали скиптар и владали земљама и властелом и војводама [...]”.¹⁸²⁴ Услед малобројности крупнијих великаша, одразом државне скучености, многи властелини из средишњег Балкана између 1371. и 1395. г. су

¹⁸¹⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 513-514. Уп. М. Шуица, *Немирно доба*, 59-70; М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 45-48; Х. Матанов, *Југозпадните български зема*, 164.

¹⁸¹⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 427-428. За пример кефалије Драгослава и Кијевца в. стр. 296 овог рада.

¹⁸²⁰ С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 178, 182, 194-195, 197, 336.

¹⁸²¹ Уп. М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 53-54.

¹⁸²² Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 454. Уп. стр. овог 36 рада.

¹⁸²³ Ц. Грозданов, *Прилози за проучавање на св. Софија Охридска во XIV век*, Живописот на Охридската архиепископија, Скопје 1997, 101-106; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 36; Иста, *Манастир Конче*, 22, посебно нап. 43. Уп. Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера*, 373-384. Прелиминарно би се могло рећи да су деспотови синови старији од онога што се до сада мислило.

¹⁸²⁴ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 120 (Ж. Вујошевић).

имали непосредан приступ владару да на различите начине изнесу своје погледе. Однос између ових носиоца власти је био двосмеран и јако сложен. Господари су осећали потребу за ослоном и искуством својих највернијих пратилаца. По обичају најчешће је то чињено на ужим дворским саветовањима. Владар је увек морао да послуша колективно било своје уважене властеле, да поштује заједнички донете одлуке. Пример за то је део судског записника: „И тако расудившу господину Костадину и с правоверним властели“.¹⁸²⁵ На владарима је такође било да доследно поштују права сваког појединца и скупине становништва исказујући своје личне, хришћанске и управљачке врлине. Ехо таквог владања одјекивао је у Цариграду и више од пола века од Константинове смрти: „[...] најправеднијих и највернијих у односима наспрам пријатеља“.¹⁸²⁶ Ту су можда спадале и његове велможе.

Утисак је да одлике ове опохе нису за поређење са славним немањинским раздобљем. Како само одудара величина поседа у виду девет села и девет селишта, па још неколико засеока, које је деспот Дејан принео Св. Богородици у Архилевици, од онога што чини посед Димитријеве цркве св. Вознесења у Штипу. Архитектонски склоп и сама величина храма најистакнутијег великаша Драгаша далеко заостају у односу на грађевине велможа последњих Немањина.¹⁸²⁷ Војвода је био владарева десна рука, од чијег поверења је и зависио политички опстанак и напредак. Привредна снага му је свакако потицала од земљишних поседа. Приметно је уложио пуно напора да од мештана Штипа купи земљиште различите намене и воденице, што заправо чини већину његових прилога у том граду. Стога се у крајњој мери може помислити да је његово уздизање подржано од самог врха државе.

¹⁸²⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 262 нап. 68; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 50. Блиско овој теми и: М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 13-14. За однос дворске властеле према Стефану Душану и установу сената у ишчезлој Серској области В. А. Соловјев, *Судије и суд*, 160; Г. Острогорски, *Серска област*, 91-92. Могуће је да су многе од ових норми пренете и у земљу Драгаша.

¹⁸²⁶ I. Đurić, *Sumrak Vizantiје*, 64 нап. 65. Сада доступно и у: Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 81-90, цитат са стр. 83.

¹⁸²⁷ М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 448. О војводиним поклонима В. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 765-768, а о храму В. С. Петковић, *Црква свети Спас во Штип*, Зборник на Штипскиот народен музеј 2 (1960-1961), 81-95.

Обласни господари са југа су вероватно сазивали и саборе. Нису били државни јер је изостајала подршка врха Српске цркве.¹⁸²⁸ По саставу и крајњим донетима вероватно су најпре подсећали на саборе које су сазивали знатнији удеоци кнежеви немањихке Србије. Ту престаје свака сличност. Након 1371. г. одлучивало се о тежим и далекосежнијим питањима.¹⁸²⁹ У обзир долази став према Турцима, смена на престолу, освећење владареве задужбине. Последњи су били прави народни догађаји који су се урезали у народно сећање. У једној песми Вукашин и Марко су дуго година заједно градили цркву св. Арханђела код Прилепа. Кад су је завршили, Марко се пред угледним гостима (владике, банови итд.) хвалио да је већи јунак од оца, који га је потом безуспешно јурио око цркве не би ли га убио. Ова песма као да чува стваран, изворни мотив, сазивање сабора приликом освећења храма.¹⁸³⁰ Иначе, надлежност сабора већине обласних господара није била потпуна и разликовала се од државних сабора, у то време сазиваних искључиво од носиоца владарског права над Србима. Ту се најпре мисли на избор патријарха.¹⁸³¹ Поред овог, више од формалног, ограничења, значај ових скупова, изворима непотврђених, умањивала је и њихова релативно мала политичка тежина.

О политичким тежњама властеле као целине тешко се може шта подробније рећи. Није извесно да су немирне велможе уопште могле да уобличе слојан став о крупнијим питањима. Може се узети да се најпре полазило од личних потреба сваког од њих, а тек касније од општих потреба. Овим уопштеним закључивањем, које готово и не захтева посебно доказивање, супроставља се једна претпоставка. По њој је властела између Шар-планине и Солуна, наводно прожета бугарским националним или народносним осећањима, донела крај српском царству. Тај снажни талас се пренео и на њихове потоње господаре и даље их одвајајући од српске државне целине.¹⁸³² Готово јединственој хришћанској култури сваки

¹⁸²⁸ Збор, *Лексикон* 224 (С. Тирковић - М. Благојевић).

¹⁸²⁹ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 13-14. То, међутим, нису били мешовита судска тела сакупљана поводом текућих спорова како је погрешно изнето у: А. Соловјев, *Судије и суд*, 159-160. Исправан став у: Х. Матанов, *Княжеството*, 180.

¹⁸³⁰ К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 52, 124.

¹⁸³¹ М. Благојевић, *Српски сабори*, 1-40.

¹⁸³² Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 27-28, 31, 37, 166, 170-172, 182, 184, 191; Исти, *Княжеството*, 68. Поводом мишљења да је Лесновска епископија основана ради спречавања сепаратистичких тежњи локалног становништва. В. *ВИИИЈ* VI, 521 нап. 516 (Б. Ферјанчић).

хришћански средњовековни народ је особено допринео. Већ је указано да су Драгаши и Мрњавчевићи, баш као и њихови поданици, исказивали пуно поштовања према извесним српским културним обележјима. Истовремено, настављен је процес прилагођавања српским потребама раније насталих култова словенских подвижника.¹⁸³³

Непријатељски се није постављала чак ни властела чији је матерњи језик био грчки. У обзир би дошли и феудалци који би се по широком прихватању културних образаца могли сматрати ромејским. Сви они су сваког дана могли да пронађу снажне и бројне трагове недавног постојања Византије. То се посебно односи на крајеве под стегом деспота Јована Угљеше где је таква властела била несумњиво најбројнија.¹⁸³⁴ Ту је спадао и Константин Ласкарис Палеолог. Након нешто колебања у новијим радовима, ипак је убројан међу подручнике Драгаша. Препрека није ни што је у једном документу исказао потчињеност владару Цариграда. Са привидно драматичним местом, као што је већ показано, треба поступати обазриво.¹⁸³⁵ Очигледно је да је већина Хлапенових дворана имала грчко порекло.¹⁸³⁶ У Епиру и Тесалији однос је био још повољнији у њихову корист. Овакав распоред хеленског и словенског становништва, колико се зна, није нимало ометао власт српских династа.¹⁸³⁷ Овде се срећу и скупине ратника српског порекла. Изазвали су незадовољство локалног становништва, али је то више одговор на политику дошљака, а не на њихову етничку припадност.¹⁸³⁸

Властела се, дакле, није опредељивала према националним програмима који се на истраживаним просторима неће јавити још вековима. Усмеравало се према практичним питањима, свакодневним обележјима политичког развоја. Жеља да се у несигурна времена обезбеде допунске повластице је обично била покретач. Тамо где средишња власт није била дорасла основним изазововима, постизао се чак и неки вид самосталности на штету целине државног јединства. У позном средњем веку социјални положај је, пресудније него припадност одређеном

¹⁸³³ Уп. стр. 371 овог рада.

¹⁸³⁴ За његову властелу В. М. Шуица, *Немирно доба*, 45-53, а за став према новој власти в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 76-79, посебно 108-109. Супротан став у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 66.

¹⁸³⁵ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43 нап. 12.

¹⁸³⁶ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 140.

¹⁸³⁷ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 253-255.

¹⁸³⁸ С. Шаркић, *Проблем примене Душановог законика на основу Јањинске хронике*, 81-89.

народу, одређивао став околине према сваком појединцу, као и његово виђење властитог положаја у друштву.¹⁸³⁹ У таквим општим околностима феудалцима различитог етничког порекла су од велике користи били и међусобни бракови. Тако је Србин Георгије, иначе кефалија Јерисоса, имао таста великог примикирија Исариса са двора деспота Јована Угљеше.¹⁸⁴⁰ Овакво преплитање припадника различитих културних слојева и етничког порекла ишло је и у корист српских власти.

У Јужном Поморављу кесар Угљеша Влатковић је под снажним турским окриљем одржао условну слободу хришћана и након 1395. г. Истовремено се широм српског југа јављају и други мање истакнути извршиоци турске воље. Поред Богдана, Оливера и Вукашина, углавном на ободима изучаваних територија, ту су и загонетни Шишман на просторима данашње Републике Македоније, тј. Шишман и Димо војвода у Албанији.¹⁸⁴¹ Без богатог искуства стеченог у ранијем периоду тешко да би стекли наклоност освајача. И поред тога, за живота тадашњих господара свакако нису имали прилику да подигну главу, као што су 1398. г. то покушали крупнији играчи у Моравској Србији.¹⁸⁴² Њихове пролазне творевине су најпре настале због потреба османске државне управе. Краљ Марко се суочио са две тешке породичне кризе. Супроставили су му се управници „држава”, истовремено и удеоци кнежеви, али је ипак одбранио целовитост својих средишњих земаља. Међутим, изгледа да се још под њим у охридском крају злоупотребом „државе” уздигао Андрија Гропа. Постоји један заобилазан, али поуздан, начин да се упореди, ако не и измери снага властеле. Изгледа да је краљу Марку и Драгашима на руку ишло што под њима није била тако економски моћна властела као са косовско-метохијских или моравских простора. Са њиховим подручјима повезују се свега два властеоска ковања са титлама „Једр” и „Риг”. Дуго их прати неизвесност да је заправо то новац жупана Андреје Гропе.¹⁸⁴³ Изглед новца би на крају ипак био пресудан да се то коначно и прихвати. То показује да под самосталном господом са југа није било иоле

¹⁸³⁹ С. Ђирковић, *Удео средњег века у формирању етничке карте Балкана*, Работници, војници, духовници, 171-183.

¹⁸⁴⁰ М. Шуица, *Немирно доба*, 47, 52.

¹⁸⁴¹ В. доле нап. 1846.

¹⁸⁴² М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 22-28.

¹⁸⁴³ В. Иванишевић, *Новчарство*, 160, 270. Уп. Поглавље „Материјални ослонци властеле“ у: М. Шуица, *Немирно доба*, 129-138.

важнијег феудалца, осим господара Охрида, који би могао да изазове владареву вољу.

На простору Биглишта, које је раније можда било под Андријом Гропом, среће се истоимена турска нахија. Захватала је поречје реке Девол, западну, јужну и источну обалу Преспанског, као и пределе уз јужну обалу Охридског. У рано турско време наводи се и под именом Вукашин, због чега су истраживачи исхитрено уверавали да то води до чувеног српског краља.¹⁸⁴⁴ Занимљиво је да су двојица искусних аутора, независно један од другог, ипак дошла до другачијег, сличног решења. Од не мале помоћи је било бележење још једног назива, односно „Вукашин и Димо војвода”. Срећу се и извесне разлике. Несагласни су да ли је ово икада био простор под краљем Вукашином. Најважније је да је у загонетним личностима препозната локална, ситнија властела која је владала под турским окриљем.¹⁸⁴⁵ У млађем прилогу додатно се бавило временом коначног пада ових области, а међници су стављени у 1426. г. и 1488-1489. г.¹⁸⁴⁶

Други писац указује да се у ктиторском натпису из 1410. г. у св. Богородици Елеуси у Преспи јавља феудалац Вукашин. Изједначен је са већ споменутиим турским нижим достојанствеником. На тој основи кренуло се путем одгонетања замршеног садржаја Музакијеве хронике. Одликују је слаба хронологија и лоше познавање стварних прилика. У овом непоузданом спису турски спахија је прерастао у краља Вукашина, тобожњег супарника Андрије II. Овај члан породице Музаки је живео крајем XIV и почетком наредног века. Могао је бити савременик искључиво турском поданику са именом српског краља. Није искључено да су Вукашин и војвода Димо били наследници кесара Новака. Вукашинов вазал је траг своје управе оставио ктиторским натписом из 1369. г. у Св. Богородици на преспанском острву Мали Град.¹⁸⁴⁷ Последњој одважној поставци се придружује још смелија. Кесар је могао да свог сина тако ослови у знак привржености владару. У том случају би био успостављен непрекинути низ

¹⁸⁴⁴ А. Стојановски, *Кон прашањата*, 160-165; Исти, *Една лоша услуга на топономастика*, Македонија под турската власт, 207-211; А. Керамидчиев, *Уште нешто за нахијата Волкашин (Биглишта)*, *Историја* 9-2 (1973), 219-225.

¹⁸⁴⁵ Х. Матанов, *Феодални княжества през 14. в.*, 84-85; С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 3, 7-8.

¹⁸⁴⁶ Исти, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 7-8. Сада доступан и накнадан попис. В. *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер за казите Хорица, Биглишта и Хрупишта од 1568-9*, Том VII книга I, Скопје 1997 (А. Стојановски).

¹⁸⁴⁷ Х. Матанов, *Феодални княжества през 14. в.*, 84-85.

локалних моћника исте крви који су владали тим крајем више од пола века. Све ово је јако неизвесно, али су вести о спахији Вукашину још једно несумњиво сведочанство о истрајности властеоског слоја у преломним периодима.

Може се нешто рећи и о ритерским одликама властеоске културе. Ова тема је посебно истражена у позној средњовековној босанској држави.¹⁸⁴⁸ Чини се да је сличне тежње у великој мери имала и властела са српског југа. Додуше, упућеност на западни свет није била толико јака и снажна. Издвојило се неколико доказа о заступљености, ако не и преовладавању, ратничке културе овог типа. Код Срба је добила снажан и постојан ветар са учесталим доласком западних најамника.¹⁸⁴⁹ Њихови домаћини су се суочили са културним обрасцем који је сасвим погодовао потребама и поимањима дошљака. Витештво у свом заокруженом виду је и у Србији нашло плодно тло утичући на свакодневницу домаћих феудалаца. Без обзира на то, није довољно доказано да их је овај уплив надахнуо да најпре прихвате, а затим и до неслућених висина прихвате усмено епско стваралаштво. Приче са јуначким мотивима су изворне по месту настанка, а ратничка обележја наредних епоха су покретале њихов даљи развитак.¹⁸⁵⁰

Сами владари су истицали своје ратничке врлине. Горд на свој положај, Вукашин је на ласкаве речи одговорао краљевски. Једном приликом је, наводно, дубровачком поданику Влаху Бобаљевићу даровао коња најплеменитије пасмине, два пара соколова и два пара хртова. Дубровчани нису много марили за те ствари, па су све то касније дали немачком витезу на пропутовању из Свете земље.¹⁸⁵¹ На сличан начин је вероватно придобијана и пажња знатније властеле. Сличним тоновима су обојени и много каснији извештаји. Наводно су мудрост и храброст и „красноћа” краља Марка и његовог оца скренуле пажњу првог српског цара, те им је он уступио своје јужне покрајине.¹⁸⁵² У таквим околностима властела као да је стварно имала пуно разлога да узвиси Маркове владарске и људске врлине до највећих висина. Будући да је по тој претпоставци био изузетно

¹⁸⁴⁸ С. Ћирковић, *Русашка господа*, 306-316; Исти, *Одјеци ритерско-дворјанске културе у Босни*, Работници, војници, духовници, 446-454.

¹⁸⁴⁹ В. Алексић, *Живот и дело*, 83-84, са старијом литературом; В. Иванишевић, *Развој хералдике*, 213-234. Против овакве поставке В. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 56.

¹⁸⁵⁰ Супротно размишљање обележава прилоге Николе Банашевића. В. К. Пенушлиски, *Марко Краљевић*, 33.

¹⁸⁵¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 53 (С. Ћирковић).

¹⁸⁵² *Паусиевијат рѣкопис*, 85 (Б. Райков).

популаран међу њима, требало би да су у дворској средини настале и прве јуначке песме, предложак многих каснијих певања и казивања.¹⁸⁵³ Исти друштвени односи, само са промењеним улогама, су по другим избацили Марка у врх народне епике и размишљања. Отуда став да је Марко стекао улогу: „savršenog viteza koji služi Bogu i svome gospodaru”.¹⁸⁵⁴ Сличан начин размишљања, мешавина хришћанских и западноевропских ритерских погледа на свет, уплео се у многе поре друштва југоисточне Европе XV в. Вероватно није претерано ако се каже да је у благој мери и то утицало на начин накнадног представљања Константина Драгаша у чувеном говору Георгија Гемиста Плитона.¹⁸⁵⁵

Налаз мача врхунских одлика искованог крајем XIV в. у немачком Пасау отвара питање путева којима је доспео до Кочана.¹⁸⁵⁶ Могао је свакако бити набављен куповином, што би значило да је понеки од Драгашевих ратника био наоружан најбољим оружјем свог времена набављеног из западне Европе.¹⁸⁵⁷ Дobar део је вероватно дуго набављан преко Дубровчана који су добро зарађивали на оваквим западним производима. Панцири који су 1372. г. дати у Призрену су се морали издвајати вредношћу, када их је дубровачка влада сматрала поклоном достојним велике победе Балшића.¹⁸⁵⁸ Страно и изузетно скупо оружје је било повластица само изабраних. Овај део Европе је имао дуго властито искуство у опремању многољудних војски. Покрај града Тиквеша, изнад реке Црне, налази се пуно шљаке и згуре, можда траг радионице за израду оружја.¹⁸⁵⁹

Ратничка опрема коју шест анђела приносе св. Димитрију насликана на западном зиду Маркове цркве, има своју паралелу у другим ликовним представама, а што је још важније, и у сачуваним предметима материјалне културе са запада. Сам коњаник је привидно скромно обучен и оклопљен, али када се опрема боље загледа, ствара се другачија представа. Посађен је у дубоко

¹⁸⁵³ М. Китевски, *Марко Крале*, 97-98, 99.

¹⁸⁵⁴ И. Златковић, *Епска биографија*, 91 нап. 216.

¹⁸⁵⁵ В. горе. стр. 342.

¹⁸⁵⁶ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 90-91.

¹⁸⁵⁷ М. Aleksić, *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade 2007, 7-18. Ту је изнето занимљиво уверење да је једна врста мача био одговор хришћана на сабљу, оружје њихових главних противника.

¹⁸⁵⁸ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 217.

¹⁸⁵⁹ Ц. Грозданов - Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (III)*, 42; Х. Матанов, *Княжеството*, 249.

седло које јахачу помаже да издржи терет допунске опреме. Ово само оснажује залагање да је сликар намеравао да га прикаже као лако оклопљеног витеза, само надамак пуног оклопника који се обично везују за позни средњи век. Непотпуни оклопи нису били реткост на западу, а чини се ни на простору Балкана.¹⁸⁶⁰ У том смислу јако је важан охридски портрет Остоје Рајаковића. Историчари уметности су приметили да је његова одежда углавном у складу са облачењем на истоку, али да је употпуњена одевним предметима са запада, или насталим по узору на западне.¹⁸⁶¹ Западни део онога што се понекада назива „византијски комонвелт” био је преплављен производима западних мануфактура. Поред доступности драгоцених тканина примећује се још једна дубља појава. Угледна византијска властела опонаша облике живљења западњака који са њима већ вековима стално бораве на Леванту. Пред пропаст Византије Латини у световним делатностима углавном надмашују знатније људе из источног света. Временом успостављају културолошке обрасце који постају узор и за ту средину.¹⁸⁶² Тај процес се у блажем облику одразио и на властелу из унутрашњости балканског полуострва. Веродостојни слични прикази нису усамљени. Недалеко од обала охридског језера осликана је црквица св. Ђорђа. Ту неколико светитељки носе одевне предмете којима су у тадашњој Византији своје достојанство истицале кесарице и севастократорице.¹⁸⁶³

Посебно је приметно гомилање властееоске моћи у позновизантијским градовима. Чинили су преовладавајући економски и политички слој на којем је све више почивала управа и јавни живот. Ова стара појава је производ читавог склопа околности који су изнутра усмеравали ток развоја целог ромејског друштва.¹⁸⁶⁴ Након државне смене настао је исказ: „И пошто је примило краљевство ми град Струмицу, нашло је краљевство ми у том граду властелина

¹⁸⁶⁰ На крају скренута је пажња на трагове западноевропске ритерске опреме и у охридској цркви св. Софије. В. Н. Овчаров, *Българските лица*, 15-19. Уп. П. Миљковиќ - Пепек, *Непознат трезор икони*, 63-64.

¹⁸⁶¹ Ц. Грозданов, *Охридското сидно*, 254. Претпостављено хумско порекло овог великаша не мора да буде и једино објашњење за ову појаву. В. М. Шуица, *Немирно доба*, 43.

¹⁸⁶² Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка градског патрицијата*, у: Град у Византији, 101-102; Исти, *Позновизантијски град* у: Град у Византији, 198.

¹⁸⁶³ Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици*, 64-65, 67.

¹⁸⁶⁴ М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 21; Х. Матанов, *Княжеството*, 180.

града тог Рудла [...]”.¹⁸⁶⁵ У тој богатој вароши, стасалој под снажним византијским утицајем, среће се најбољи пример за ову појаву у земљи Драгаша. У судском акту ближе неименована властела из Струмице је збирно означена као „бољари”. Њихово присуство у јавном животу је заиста било незаобилазно. Није необично да је нека врста неодређеног сећања на њих опстала до новог доба у тамошњим селима Банском, Вељуси и Иловици.¹⁸⁶⁶ Подсећањем да је у Струмици кнез Киријак подигао цркву св. Стефана завршава се део доказивања везан за ово средиште. У другим градовима је то само нешто мање очигледно. Изградња храма војводе Димитрија у Штипу јасно сведочи у којој средини је ктитор намеравао да се чува сећање на њега и са каквим слојем је тежио да се поистовети.¹⁸⁶⁷ Следио је другу властелу која је на сличан начин везала своју судбину за овај град и пре периода 1371-1395. г.¹⁸⁶⁸ Непосредни докази о концентрацији властеле у градовима постоје и у Мелнику. Завршетку једне парнице допринела су двојица властелина, у бугарском преводу означени: „[...] светските архонти на тукашната држава”, а нешто раније: “[...] местни хора”.¹⁸⁶⁹ Између осталог, Шишевски поменик садржи скупину уписника означену са: **Властеломъ Скопѣа града.**¹⁸⁷⁰

У поређењу са западним градовима привредно неразвијена средишта земаља краља Марка и Драгаша су се тек помаљала из сенке својих феудалних господара. Треба се само подсетити колебљивости вође градова у време српског освајања ка Егејском мору. Душан је митом и обећањима 1343. г наговорио становнике Бера да му предају град. У преговорима са нападачима представљао их је представник аристократије, народа и црквеног клира.¹⁸⁷¹ Изнете су и претпоставке о великом значају клира у градској управи Мелника.¹⁸⁷² У неку руку, Душаново деловање није ни прихватано као страно мешање, већ као његово увођење у византијски

¹⁸⁶⁵ Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла, 79 (С. Мишић).

¹⁸⁶⁶ Х. Матанов, *Княжеството*, 179-180; Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 8.

¹⁸⁶⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 765-768.

¹⁸⁶⁸ С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 25-36.

¹⁸⁶⁹ Х. Матанов, *Княжеството*, 295. Изједначени са чиновницима. В. Исто, 296. Међутим, тада би вероватно биле наведене и њихове функције. За поседе ромејске властеле с почетка XIV В. в. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 82-83.

¹⁸⁷⁰ М. В. Веселиновић, *Бигорски и Шишевски поменици*, 70.

¹⁸⁷¹ Љ. Максимовић, *Верија у политици Стефана Душана*, 342, 346.

¹⁸⁷² *Мелник. Градът в подножието на Славова крепост*. Том I, София 1989, 31 (Й. Дуйчев).

колегијум власти.¹⁸⁷³ Серске водеће породице су 1345. г. углавном пришле уз нову власт и надаље биле лојални страном народу.¹⁸⁷⁴ Извесно је да се у бурним општим приликама градска властела осећала као на свом и устајала ради очувања и проширења својих права. Након Марице од њиховог става је углавном зависило ком обласном господару ће припасти нека територија. Јуна 1372. г. избила је побуне неких становника Валоне. Делимично је успела па су се њени учесници, спомињу се и заповедници флоте, иселили са поседа Балше II на оближње млетачко острвце Сасен.¹⁸⁷⁵

Турци су по свему судећи искористили овакав социјално-економски карактер градских насеља за њихово потчињавање. Треба се само подсетити Солуна чији становници су након првог освајања примирени најпре смишљеном политиком поштовања повластица. Претпоставка је да су се најпре тицале економских права имућнијих градских слојева. Освајачи нису били свикли на мере које би задирале у деспотске облике владавине, али су зато често били спремни да раји умаће порезе. Када су Османлије осетиле да је Епир спреман за освајање, нису послали одреде опасане сабљама, већ писмо насловљено тамошњем црквеном поглавару, али и градској властели. Знали су да се њихова моћ протезала далеко ван градских зидина, заправо да је вероватно допирала до самих граница покрајне.¹⁸⁷⁶ Није искључено да су при томе били слаткоречиви, свесни да су сви савременици добро упознати са лошим странама противљења Турцима. Опис освајања Велбужда има легендарни призвук: „При освојењу ових земаља године од Хеџре 773 (1371-1372) тадашњи заповедник_вароши обрати се Високој Порти с молбом да му се опрости данак, што му се и одобри [...]”.¹⁸⁷⁷ Још једно предање о повлашћеном положају појединих крајева под Турцима забележено је на северозападној граници земље Драгаша.¹⁸⁷⁸

¹⁸⁷³ Љ. Максимовић, *Србија и идеја универзалног царства*, ЗРВИ 44 (2007), 374-375.

¹⁸⁷⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 76-79, посебно 108-109. О начину освајања види рано предање у: Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Стефана*, ЗРВИ 43 (2006), 320-321.

¹⁸⁷⁵ М. Антоновић, *Област Валоне*, 161.

¹⁸⁷⁶ Уп. стр. 152 овог рада.

¹⁸⁷⁷ С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ђатиб-Челебија*, 42. О паду Дупнице пише Евлија Челебија. в. Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 126. Оцена овакве политике и сличан пример из Варне у: N. Filipović, *Princ Musa*, 192.

¹⁸⁷⁸ Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*, 84.

Снажан уплив грађанства на збивања посведочен је и у раном турском периоду. Године 1465-1466. изричито се спомињу бољари места Кратова, позвани да са охридским архиепископом Доротејом разговарају о црквеним стварима.¹⁸⁷⁹ Мехмед II се 1466. г обрео у Охриду. Можда му је свађа између градског клира и „бољара”, избила због недовољно јасних разлога, привукла пажњу. „**Въздиже се некою крамолу междоу болари нашего града и клироса църковнагw**”. У све то се лепо уклопила потреба за поновним насељавањем десеткованог и тек освојеног Цариграда. Архиепископ Доротеј и бројни имућни грађани пресељени су на обале Босфора. **Боларь вхрїдскихѣх и причѣтник цръквѣныхъ такожде.**¹⁸⁸⁰ Међусобна разлика и супростављеност није сметала њиховим заједничким господарима да им намени сличну судбину. Није извесно да ли су хришћани, чији дућани и куће се још средином XV в. наводе поред поседа турских скопских достојанственика, остаци ранијег повлашћеног слоја. То се, пак, лако да установити за неке њихове савременике и суграђане који нису дозвољавали да пропадну хришћанске богомоље у близини Скопља.¹⁸⁸¹ Истрајност је показала и властела у долини Струме. Неки Радослав је 1428-1429. г. извесној цркви св. Николе поклонио звоно које је много касније нађено у Тустендилу. Сигурније је да су тројица браће, „[...] благоверни по роду” и пореклом из тог краја, преузели у своје руке живот у Рилском манастиру током друге половине XV в.¹⁸⁸² Иако су феудалци тада углавном убијени или расељени, преостали су радо ктиторством исказивали своје место у друштву.¹⁸⁸³ Збуњује позадина пљачкашких похода извесног Караљука за време Сулејмановог напредовања 1408. г. према Овчем Пољу.¹⁸⁸⁴ У Каруљаку најпре треба видети представника и вођу добро очуваног ситног племства у тим крајевима. У првој половини XV в. чинили су чак трећину спахија у Прилепској и Кичевској нахији.¹⁸⁸⁵ У серској области се још крајем истог и

¹⁸⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I стр. 99 бр. 328. Уп. Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левишке*, 65; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ*, 225 нап. 45.

¹⁸⁸⁰ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 45-47, 96. Цитирано по: А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 115, 116. О становицима овог града такође: Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 157-187; Исто, *Охридско ѕидно сликарство*, 22.

¹⁸⁸¹ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 64; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 96.

¹⁸⁸² Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левишке*, 65-66.

¹⁸⁸³ Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 5 (докторска дисертација).

¹⁸⁸⁴ Х. Матанов, *Възникване*, 31.

¹⁸⁸⁵ Најпрегледније у: А. Стојановски, *Кон прашањето за христијаните-спахи*, 78-90.

почетком наредног столећа сретало пуно хришћана тимарника, с тим да су неки од њих потицали из старих византијских породица.¹⁸⁸⁶

¹⁸⁸⁶ Х. Матанов, *Феодални княжества в Югозападните български земи*, 81.

ИДЕОЛОШКА ПОДЛОГА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

У позном средњем веку између носиоца државне власти и поданика као дела феудалне заједнице постојале су бројне нити. Власти су изграђивале идеолошке представе које су такве везе објашњавале, оправдавале и подстицале. Почетак проучаваног раздобља се поклапа са смрћу Стефана Уроша V Немањића, спољним знаком промењених општих околности. Тада неминовно започиње велика промена у развоју идеолошких схватања где су и обласни господари са југа морали да се одреде за нове облике. Спретно су користили сва преимућства не би ли умањили бројне отежавајуће околности. Највећа је било бреме турског вазалства које су краљ Марко и Драгаши најдуже носили. Због тога их савременици нису сматрали самосталним господарима. Када више нису били усамљени у том незавидном положају, издашна подршка врха Српске цркве је увелико надоместила срамоту вазалства Стефана Лазаревића.

Лакше је ишло постављање према својим потчињеним него према суседима различитог етничког одређења. Краљу Марку је као једином суверену припадало и право навођења у владарском делу поменика. Још као савладар и престолонаследник уписан је у Рачком поменику, далеко на северу Србије: **Бл(а)гоч(ь)стиваго краља влкашина. И с(ь)на его бл(а)гоч(ь)стиваг(о) краља мар'ка.**¹⁸⁸⁷ Други је започет управо за његове пуне владавине у цркви св. Николе у селу Шишеву, у долини Треске. Марко је ту први на списку међу световним личностима.¹⁸⁸⁸ Храм се налази на простору који се обично приписује Андреји. Нема пуно простора за временско мимоилажење јер се последњи дуго задржао у тим крајевима, напустивши их свега неку годину пре коначног и потпуног државног слома. Тиме се додатно потврђује претпоставка да су Маркове надлежности допирале у све делове његове земље, а да колективни облик управе није био препрека његовом деловању на целом државном простору. Није јасно

¹⁸⁸⁷ *Поменик манастира Раче*, 56 (Т. Јовановић). За његово савладарство В. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 256.

¹⁸⁸⁸ **Марко краљ** в. Ђ. Иванов, *Български старини*, 127. Уп. Ј. Трифуноски, *Стари црквени споменици*, 57; В. Ђурић, *Марков манастир*, 139 нап. 19; К. Ациевски, *Пелагонија*, 259-260.

зашто овде изостају остали укућани, пошто су сви они уписани у поменику Бигорског манастира и то управо по редоследу рођења.¹⁸⁸⁹

Андреја и Дмитар су били познати по „презиму“ изведеном од очеве владарске титуле. Старији међу њима га је употребио и у опсежном ктиторском натпису изведеном на зидовима баштинске цркве, што говори о његовој великој прихваћености.¹⁸⁹⁰ Она, међутим, није била потпуна пошто је за његове велможе Андреја ипак само господин.¹⁸⁹¹ Раније се јављала недоумица: “да ли је то једноставно подсећање на титулу њиховог оца или одраз реалног положаја који су заузимали у држави краља Марка [...]”.¹⁸⁹² Сада се са сигурношћу може узети да је реч о некој врсти неформалног достојанства која је носиоце издвајале чак и од носилаца најважнијих титула, али никога није обавезивала. Стога је „краљевић” Андрија као избеглица истицао да је *filius Wlkassini regis*, а тек потом угледно достојанство из нове домовине. Додатак који обично прати Марково име није утицај народних песама, већ одјек позног XIV в.¹⁸⁹³ И поред тога, среће се погрешно уверење да обележје „краљевић” означава наследника, барем у Андрејином случају.¹⁸⁹⁴ У каснијим изворима чак се и Марко чешће спомиње у овом неформалном облику.¹⁸⁹⁵ У претходном, иначе опширном, прегледу изостављен је рани извор где је Марко правилно интитулисан. Међу Србима је још у првој половини XV в. означен најпре као краљ, а затим и као „блажени”.¹⁸⁹⁶ На деспотовом двору увек се јако пуно полагало на вођство у српском свету. Њега више није оспоравало сећање на одавно ишчезлог такмаца, па је зато у

¹⁸⁸⁹ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169; Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 226.

¹⁸⁹⁰ J. Prolović, *Die Kirche*, 31-32, 38.

¹⁸⁹¹ В. стр. 472 овог рада.

¹⁸⁹² И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, цитат са 158 нап. 85, као и 159 нап. 88.

Уп. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 232-233.

¹⁸⁹³ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 35, 39; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 281-282; С. Рудић, *О првом помену*, 89 нап. 1.

¹⁸⁹⁴ Н. Овчаров, *Надписите*, 38, 40.

¹⁸⁹⁵ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 263. [Исти, *Титуле Краљевића Марка*, Кралот Марко во историјата и во традицијата, Прилози са меѓународног научног скупа одржаног јуна 1995 у Прилепу, Прилеп 1997, 31-42.]

¹⁸⁹⁶ *Константин Филозоф*, 90 (Д. Богдановић). За домишљање да је разлика између „Краљевић Марко“ и „Марко Крале“ одраз две титуле које је имао пре и после Марице в. Б. Ристовска-Јосифовска, *За именувањата на Мрњавчевици*, 71-78. Ова појава примећена и у: И. Златковић, *Епска биографија*, 95 нап. 227.

званичној биографији пренето стварно стање из прошлости. И творци *Хронике о турским султанима* су исправно памтили Марково достојанство.¹⁸⁹⁷

Посебна и велика тема јесте питање личних и државних обележја проучаваних владара. Старим турским хроничарима је сметало што су први хришћански вазали пред свог сизерена излазили у раскошној одећи која је имала и свој виши задатак.¹⁸⁹⁸ Без подробнијег улажења у проблем владарских инсигнија треба рећи да се јавља једно занимљиво размимоилажење, па јер тако није сачуван ниједан савремени портрет господина Константина, али су зато доступна чак три краља Марка. Када је реч о повељама ствари стоје обрнуто.¹⁸⁹⁹ Ликовни извори стога добијају прворазредну вредност за пределе западно од Вардара.

Поред раскошне одеће владарско достојанство је показивано и уобичајним владарским ознакама. Судећи по новцу краља Вукашина (12.1) и његове супруге (13.1), Марков отац се у јавности у посебним приликама појављивао са затвореном круном, у сакосу, манијаку и са дијадемом. У десној руци је држао скиптар са лабарумом, односно двоструким крстом, а у левој акакију.¹⁹⁰⁰ Овим инсигнијама се у време преноса политичке моћи са старе на нову породицу придавао велики значај. Стога не чуди да се у једино сачуваној Вукашиновој повељи чита: „[...] по краљевству ми снастолнику бити и сдржати скиптар краљевства ми [...]”.¹⁹⁰¹ О престољу и скиптру као трансперсоналним обележјима државне власти доста се зна.¹⁹⁰² Каснији летописи су наклоњени кнезу Лазару и без сумњи о његовом првенству. У једном се с поносом хвали да је примио: „начелство српско [...] обнављајући скиптар царски, опустели због Измаелићана, и подижући цркве, и манастире, и градове”. Речи Вукашинове повеље: „обичним знамењем краљевским”, вероватно се односе

¹⁸⁹⁷ М. Николић, *Псеудо-Сфранцез*, 131.

¹⁸⁹⁸ В. стр. 181 овог рада.

¹⁸⁹⁹ Наслућено да је Марко насликан у свом главном храму и трећи пут, на јужном зиду у унутрашњости цркве. В. I. Sinkević, *Representing without Icon, Presence and Image of king Marko in the church of St. Demetrios near Susica*, Proceedings of the 21th International Congress of Byzantine Studies, Volume III, London 2006, 317-318. Уп. нап. 2497 овог рада.

¹⁹⁰⁰ В. Иванишевић, *Новчарство*, 264, 266; Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 77-78.

¹⁹⁰¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I, 117.

¹⁹⁰² Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, 173-184; М. Благојевић, *Основна знамења српских краљева и архиепископско достојанство*, 75-89; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 121-141; Инсигније, *Лексикон*, 259-260 (Иста).

на напрсни крст.¹⁹⁰³ Јавило се мишљење да новце као велику скупину извора углавном треба занемарити с обзиром да се међу новим моћницима изразито угледало на немањићке.¹⁹⁰⁴ Заиста, ако би се набројале одлике владарског лика са тих малих приказа, тешко би се битније употпуниле представе о овој теми. Међутим, након што је преовладало другачије опредељење, искрсава још један пример доследне тежње ка одржавању стања из немањићког периода. Пошто овој врсти владарских портрета свакако треба приписати историчност, можда би се нешто више могло рећи и о обележјима моћи господина Константина. Пре тога треба најпре испунити основни услов, а то је да се у потпуности потврди његова заслуга за ковање једне врсте новца.¹⁹⁰⁵

У погледу спољних владарских обележја, краљ Марко није нимало заостајао од осталих суверена и свом краљевском положају је давао велики значај. Општи изглед његових портрета осмишљен је тако да прикаже независног и легитимног владара.¹⁹⁰⁶ По сјајној одори, устаљеним симболима моћи и узвишености нису се разликовали од најсјајнијих хришћанских владара који су владали тим просторима. Постоје назнаке да су их у неким појединостима и надмашивали. Издваја се то што у св. Арханђелима отац и син носе на грудима укрштени лорос, док је на јужном зиду св. Димитрија тако обучен само покојни владар. На северном зиду првобитно стање, нажалост, није познато, док је у Псачи Вукашинов костим у потпуности подобан царевом.¹⁹⁰⁷

Овакав неуобичајан начин стављања лороса има своје паралеле. Просторно и временски најближи је низ репрезентивних портрета Стефана Душана. Почев од Сопоћана, преко храмова у Пећи, Дечанима, Леснову, Полошком и Матејићу

¹⁹⁰³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I, 117; *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 161, 164 (С. Ћирковић). Уп. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 16-17. О том предмету в. М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, у: О кнезу Лазару, 171-183; Инсигније, *Лексикон*, 260 (С. Марјановић-Душанић); Р. Петровић, *Монограми краља Стефана*, 114.

¹⁹⁰⁴ Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 77-78. Преглед у: С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 81-102.

¹⁹⁰⁵ С. Димитријевић, *Каталог*, 302.

¹⁹⁰⁶ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 232-233; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 64-65.

¹⁹⁰⁷ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 229. За њихове скице и фотографије В. нап. 1923 овог рада, а за портрет у Псачи в. С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 200. Још један портрет, вероватно измишљен, остао је и за Иваном Томком Мрнавићем. в. Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Историја и традиција. Изабрани радови, Београд 1982, 416 (приредио С. Ћирковић). О овом кривотворцу В. Н. Радојчић, *О историчком раду Ивана Томка Марнавића и његовој научној вредности*, Светосавски зборник I (1936), 319-382.

приказан је на тај упечатљив начин. Због тако велике учесталости овог детаља и других појединости јавило се уверење да је та промена одраз великих ратних успеха, па чак и знак ране владареве дивинизације. То је уједно и једина могућност да се и разматрани портрети Мрњавчевића ставе у историјски контекст, пошто су код Византинаца и Бугара овакве сцене ретке. То не важи и за Светог цара Константина Великог који је готово без изузетка приказиван са укрштеним лоросима, али то нема вредност историјског портрета. У уметности XIV в. тако су осликани Исус Христ као Цар над царевима, те старозаветни краљ Давид у композицији Небеског двора, али и двојица арханђела.¹⁹⁰⁸ Да ли се код Мрњавчевића ради о случајном одабиру иконографског обрасца, или програмском акту, није до краја јасно. Алудирање на стварне победе је мало извесно, осим ако се није упућивало на Вукашиново мучеништво и његову „духовну победу”. Када се све то уклопи у упечатљиве представе Небеског двора, старозаветних владара и остале ликовне и писане трагове, где се наговештава краљева највећа жртва, као да се стиче јаснија позадина оваквог уметничког стварања.

И не само то. У прилепским Св. Арханђелима, а нешто касније и на спољној страни јужног зида у Сушици смишљено је за подлогу одабрана црвена боја. Испрва се мислило да ова појава има порекло у великој старини или опонашању икона. Као непосредни узор ипак је послужила пракса више пута посведочена у држави Немањића. При томе није проникнуто у којим приликама се у тој породици опредељивало за ово ликовно решење. Што се тиче Мрњавчевића, има пуно основа да им је непосредни узор било остварење из Богородице Љевишке пошто је Призрен дуго био окосница њихове моћи и град добро познат краљу Марку. Извесно је да су и овим путем, без обзира на друга дубока значења црвене подлоге, у извесној мери упутили савременике да су управо они наследници права која су припадала претходној династији.¹⁹⁰⁹ Посебна пажња посвећена је и месту осликавања таквих композиција. Краљ Марко се, попут неких Немањића,

¹⁹⁰⁸ В. Ц. Грозданов - Д. Ћорнаков, *Историјски портрети у Полошком (I)*, Зограф 14 (1983), 61; З. Расолкоска - Николовска, *О ктиторским портретима*, 42-43, 44; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 64.

¹⁹⁰⁹ С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 62, 124; В. Ђурић, *Три догађаја*, 89-90; П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности II. Traditio legis у Марковом манастиру*, Старинар н. с. 22 (1971), 84 нап. 75; Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 158; К. Ациевски, *Пелагонија*, 245-246.

определио за простор изнад улаза у његов храм. Тиме је јужни портал стекао одлике званичног владарског улаза.¹⁹¹⁰

Довољно је познато да је разматрана боја, искоришћена и на фасадама Студенице и неких других храмова, протумачена као подсећање на крв хришћанских мученика.¹⁹¹¹ Томе треба додати да је изнад Вукашиновог портрета на јужном зиду породичне цркве представљена св. Анастасија Фармаколитрија. Њен култ је, баш као и већина осталих, био слојевит. Сматрана је, између осталог, заштитницом од болести, била је покровитељ сужња, али се посебно повезивала са чином Васкрсења. Управо је последња улога била једино примерена њеном постављању уз лик преминулог краља.¹⁹¹² Све то употпуњује већ разматрана слика из другог дела истог храма за коју је истакнуто да је надахнута схватањима о митарству, тј. анђелској заштити коју богоугодници стичу на путу ка небу. Оваква подршка након смртног часа се не стиче лако, а Вукашин је ратом против неверника свакако стекао основне одлике светог мученика.¹⁹¹³ У прилепској цркви посвећеној управо арханђелима, односно првим међу тим небеским бићима, приказан је мртав краљ, док његов наследник још носи белу одећу као формални знак жалости за оцем. Значај архангела Михаила истакнут је и тиме што је уврштен у поворку која чини Небески двор.¹⁹¹⁴ Опште, суморне околности у време настанка све три фреске поткрепљују да се црвеном бојом хтела исказати Вукашинова жртва за истинску веру.

У Сушици Марко носи свитак-акакију чиме подвлачи да је чувар Божјих закона. Овај симбол прати и двокраки крст у десној руци.¹⁹¹⁵ У његовој средини је с трудом грађен лик савршеног хришћанског владара. На то упућује представа Дарови Светог духа у слепој калоти западног дела наоса Марковог храма.

¹⁹¹⁰ И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 440-441; I. Sinkević, *The Royal Door at Marko's Monastery*, 33Rd annual Byzantine Studies Conference University of Toronto October 11–14 2007, 33.

¹⁹¹¹ Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 300.

¹⁹¹² Д. Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије у земљама византијског културног круга*, Зограф 21 (1990), 33-34, 36; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 438; П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 63. Био је јако раширен у овом подручју. в. Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици*, 65.

¹⁹¹³ То је било полазиште за настанак култа светог кнеза Лазара. В. С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 79-82.

¹⁹¹⁴ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 92; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 65. О култу св. Арханђела међу српском властелом и његовом загробном наменом в. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 569-570.

¹⁹¹⁵ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 231, 232, 234. О акакији В. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 248-249.

На страну се може ставити иконографски избор, али њен посебан положај није случајан. Условљен је портретима на северном зиду где су у Марковој пратњи и његови родитељи. Оцењено је да се тиме богословски образованим посетиоцима храма хтело рећи да „доброг владара морају красити мудрост и пророчки дар, укупно Дарови Светог духа”. И поред неких одступања може се рећи да се међу Србима у средњем веку знало за њих седам: Дух Премудрости, Дух разума, Дух савета, Дух знања, Дух снаге, Дух страха Господњег, Дух Господњи.¹⁹¹⁶

Јављају се још неке појединости које Марка издвајају од већине судеоника у деоби српске државности, шта више, и према његовом највећем такмацу на том пољу. Реч је о посебном облику круне. Ово је, праћено другим доказима, подстакло уверење да се поступност Лазаревог успона одразила и на обазривост са којом је кнез присвојио најраспрострањенији облик владарске круне, онај који је вековима био заступљен у византијско-српском свету.¹⁹¹⁷ Са друге стране, Марко као легитимни краљ није о томе водио рачуна и одмах по ступању на престо приказује се у пуном владарском орнату. Најпре носи отворену круну, која је више пута посведочена на фрескама са српског етничког простора. У њој је препозната круна младог краља, а што је употребљено за одређивања могућег времена Марковог другог крунисања. Најкасније до 1377. г. Марко је у потпуности усвојио уобичајни облик стеме.¹⁹¹⁸ Могуће је да су вршене и накнадне преправке овог дела његовог најмлађег сачуваног потпуног портрета, тако да је отворена круна, или круна високог венца како се још назива, замењена византијском, царском. Првобитна инсигнија би била нижа од српске царске, јавила се након проглашења царства, и указивала би на српско краљевско достојанство пошто су раније са њом насликани Стефан Дечански и Урош као млади краљ. Краљ Марко ју је најпре прихватио, било због тога што је одговарала

¹⁹¹⁶ И. Ђорђевић, *Дарови Светог духа у проскомидији Богородичине цркве у Морачи*, Студије, 182-199, посебно 184, 188-189 и цитат са стр. 195.

¹⁹¹⁷ Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 65-79; Иста, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник МС за ликовне уметности 15 (1979), 168.

¹⁹¹⁸ Иста, *Владарске инсигније*, 75-76. Уп. И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 438-439; Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 232 нап. 39; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 92.

рангу његове државе након распада царства, или што га је приказивала као настављача непрекинуте лозе још од старозаветних владара.¹⁹¹⁹

Када је реч о самом материјалном предмету, логика налаже да је управо краљевском круном у поседу Немањића од 1217. г. извршено Марково прво „венчање”. То није извесно и за његово постмаричко крунисање. С тим у вези је и дилема круне која је 1377. г. увеличала Твртка I, односно црквеног великодостојника који се тим поводом нашао у Милешеву на Митровдан.¹⁹²⁰ Није само у удаљеној Босни свечаним обредом оспорено Марково првенство. Уследио је сличан чин под покровитељством самог врха Српске цркве. Лазар се задовољио прилично скромном титулом добијеном још од цара Уроша. Кнежеве апологете су ово представиле као врлину и предодређеност да буде први међу Србима.¹⁹²¹ Лазарево звање је заправо постало нова српска владарска титула. Нестанак кнеза није створио нову прилику краљу Марку пошто су велики сукоб на Косову и накнадно вишегодишње разрачунавање међу подељеним Србима донели нову етапу у турском надирању. Испрва оспорен од стране Вука Бранковића, кнез Стефан Лазаревић је већ 1392. или 1393. г. руком српског патријарха Данила III овенчан за неприкосновеног вођу отачаства, барем што се врха цркве тиче.¹⁹²² Томе није била препрека ни недавно понижавајуће вазалство.

Уверење да иза Маркове земаљске власти стоји Божје надахнуће добило је ликовни израз. Ту је најпре приказ божанске инвеституре, где сам Исус Христос или његови посредници преносе небеску благодат на земаљске господаре. Од три сачувана портрета краља Марка ова сцена нигде не изостаје, што пуно говори о грчевитом настојању да се наслеђени владарски положај одбрани.¹⁹²³ Прикази владарске инвеституре нису били ретки у хришћанском свету, али нису стално обележје и приликом приказивања портрета других српских владара нигде се не јавља таква доследност. Политичке су прилике одредиле овакав приступ на двору

¹⁹¹⁹ Мали значај овом симболу дат у: С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 30, као 64-65, 132-133, 147. Уп. С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 277-305.

¹⁹²⁰ В. стр. 403, као и: В. Алексић, *Живот и дело*, 130 нап. 579.

¹⁹²¹ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 181, 32; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 12-13.

¹⁹²² М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, 14.

¹⁹²³ За приказ из св. Арханђела В. С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 62, 202. За јужни зид Марковог Манастира В. *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 49 (В. Ј. Ђурић), а за северни Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 230. Уп. Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 159-160.

краља Марка. Потврда се стиче аналогично са понашањем Немањића. У преломним временима с краја XIII и почетка XIV в., у јеку борбе између браће за право да владарску част пренесу својим синовима, ове представе су стекле већи значај и посебну вредност.¹⁹²⁴ Оно што мањка у писаним врелима Маркове епохе, налази се у садржају насталом у предмаричком периоду. У повељи Новаку Мрасоровићу Вукашин с поносом наглашава да га је Бог поставио да буде: **Господинь земли Срѣвскои и Грѣкомь и западнимь странамаь.**¹⁹²⁵

У Св. Димитрију на портрету са јужне стране је рогом у владаревој десној руци, начин редак у размерама целокупне источнохришћанске ликовне уметности, истакнуто да је управо Божјом вољом Марку запало да у преломна времена стане на чело свог народа. Овај предмет се повезује са старозаветним владарима, а посебно Давидом. Њима је у библијско време такође било суђено да Божјом промисли постану владари. Да се најпре мислило на споменутог владара Израиља, поред књижевних тумачења, открива и његова заступљеност на истој тој композицији изнад јужног улаза.¹⁹²⁶ У везу са молитвом изговораном приликом крунисања и миропомазања владара доведен је чак и други заједнички Вукашинов и Марков портрет.¹⁹²⁷

Приказивање краља Марка као Новог Давида је изнедрило више закључака у равни тумачења тадашњих политичких збивања. Недавно је истакнуто да краљ у десној руци држи велики криви рог како би био обележен као миропомазани Божији изабраник за српског краља, односно једини легитимни наследник српског престола после пропасти Царства. Требало би да је Марко осетио додатну потребу да још једном истакне ову мисао нешто пре 1376-1377. г., након што је ток догађаја на северу показао да му је измакло важно владарско право. Сабор одржан у току 1375. г. се тешком муком сложио да на патријаршијском престолу Саву наследи Јефрем, при чему су главни тон приликом његовог сазивања дали кнез

¹⁹²⁴ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 151-177, посебно 157-158.

¹⁹²⁵ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 232; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 175. Титуле погрешно схваћене у: А. Соловјев, *Историја српског грба*, 129 нап. 128 (приредио А. Палавестра).

¹⁹²⁶ За њен садржај В. нап. 2498 овог рада. Давид се заједно са Јованом Претечом јавља и на средишњој фресци целокупне композиције Небеског двора на иконографски посебан начин. в. Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 92. Полемички тон унет у: П. Мијовић, *Царска иконографија*, 82-90.

¹⁹²⁷ С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 65.

Лазар и Ђурађ I Балшић.¹⁹²⁸ Овде је, пак, усвојено становиште да се настанак ове композиције не мора неизоставно повезивати са било којим догађајем.

Пажљивије проучавање композиције са јужног зида Марковог манастира упућује да је првобитни слој из 1376-1377. г. сачуван само у горњој зони. Простор испод ње (лик св. Димитрија) поново је осликао, или преправио митрополит Јован око 1385. г. Потреба за овим важним захватом се наводно јавила након што је Марко постао турски вазал, што је ипак тешко прихватити.¹⁹²⁹ Постоји чак и повезивање са Косовском битком која је, пресудније него црквени сабори или став босанског владара, обликовала политичку карту те епохе.¹⁹³⁰ Након Видовдана Вук Бранковић је Лазаревом сину оспорио право на очево тешко стечено државно првенство, Твртко I се показао као неделотворно решење за турску најезду и посветио се западној политици. Тако гледано Марко би заиста могао да осети потребу да поново истакне своју законитост. Међутим, тада започиње и раздобље тежег турског притиска. Ако је тада Марко заиста појачао идеолошке напоре, на крају нису били плодотворни. Тешко да ће уследити нови помак у датирању ових фресака, а и питање је да ли би то било шта променило. За истраживања краљеве владарске идеологије је, међутим, пресудна оцена да је и након најмање деценију и по могао истрајавати на вредностима из претходног периода. У овом раду се иначе негује уверење да је у том погледу у много чему био доследан.

Пажљиво изграђено поистовећивање Марка са Новим Давидом је можда имало и своју узвишенију, теолошки обојену страну, посебно ако се прихвати следеће: „У тешким временима историје била је то слика наде и утехе. Уклапала се она у општу поетику Марковог манастира, саздану на великој метафори о страдању, жртви и награди”.¹⁹³¹ Ако се остави на страну шта се све хтело поручити властели и теолозима, јасно је да та порука не би била довољно јасна да

¹⁹²⁸ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 85; Исти, *Представа краља Марка*, 442-445; Исти, *О портретима у Архлу. Слика и историја*, Студије, 453-454. О овом сабору више на стр. 451 овог рада.

¹⁹²⁹ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 63-66. Уп. стр. 169 овог рада.

¹⁹³⁰ С тим повезано и време присуства митрополита Јована у Скопском крају в. Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven*, 379, 380. Његов пратилац је био Макарије, чији свети имењак је представљен на разматраној фресци. В. стр. 453 овог рада. Тиме већи значај стиче и белешка о накнадним дорадама ове фреске. В. стр. 360 овог рада.

¹⁹³¹ В. Ђурић, *Марков манастир*, 134. У том смислу сличан став и у: Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven*, 379.

није била заснована на добро познатим темељима. У том смислу је јако важно да су Немањићи вероватно обавили најважнију улогу градитеља и преносника различитих схватања о старозаветном краљу у средњовековним српским земљама.¹⁹³²

Константин Драгаш је такође био уверења да је Божјом вољом постваљен на господство: „[...] ја слуга Христа мог Костадин, који владам у земљи коју си ми дао слатки Христе мој” и „[...] према снази коју си ми даровао [...]”.¹⁹³³ Готово иста места се понављају у другој аренги истог типа, али се ту чита и: „[...] по милости твог човекољубља држим овај дар и удео који си ми даровао, ти, слати Исусе”.¹⁹³⁴

Добро је познато да су Драгаши настојали да легализују своју власт преузимањем свих обавеза српских и византијских царева према манастирима, посебно према светогорским.¹⁹³⁵ Ту се поново издваја Хиландар који је привукао благонаклоност многих српских обласних господара. Ово надметање је било обележено тананим нијансама и није напуштало привид жеље да се помогне хришћанска светиња. Један у низу Бранковићевих поклона Хиландару уступљен је управо 21. новембра 1392. г., на дан храмовне славе Ваведена Богородице.¹⁹³⁶ Заправо, тим путем су се приказали као наследници Немањића. Место Драгаша у свему томе није било споредно. Надмећући се испрва само са Вуком Бранковићем, а потом и са кнезом Лазаром, Константин Драгаш је стекао део ктиторских права над српском светогорском лавром. Свима њима је било важно да задобију положај који су раније имали искључиво владари Србије из куће Немањића. Једноставна логика је, стога, и постмаричке стараоце над Хиландаром приказивала као личности које стичу право над врховном влашћу у Србији, барем оним делом који је био под њиховим надзором.¹⁹³⁷ Како би повећали изгледе за

¹⁹³² С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 197-209.

¹⁹³³ *Повеља господина Константина Драгаша (Хил. 63)*, 119, 120 (Ж. Вујошевић).

¹⁹³⁴ *Исто*, 140, 141.

¹⁹³⁵ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 41-59; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 449. За став да је: „Константин Драгаш своју политичку активност усмерио на потпуно другу страну везујући се пре свега за остатке Византијског царства“ В. Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 147, као и: М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 256-257 нап. 24, са ранијом литературом.

¹⁹³⁶ М. Спремић, *Вук Бранковић и Хиландар*, Осам векова Хиландара, 79.

¹⁹³⁷ За наводно захлађење односа између Драгаша и Хиландара средином седамдесетих година в. Х. Матанов, *Княжеството*, 192, 196-197.

напредак свог политичког прегнућа, Драгаши су се предано наметали у најважнијим чвориштима српске духовности и идеологије. Незаобилазан је био Хиландар, који су издашно и смишљено даривали. Тако је око 1379. г. господин Константин Драгаш стекао ктиторска права. Оштро супростављање међу српским обласним господарима је условило да ни тада није био једини „други” ктитор. То је најпре постигао Вук Бранковић, а потом и кнез Лазар.¹⁹³⁸ Ово је свакако умањивало вредност Константиновог, иначе завидног, успеха.

Све управо речено ипак засењује једноставна чињеница да су Немањићима Драгаши били најближи обласни господари. Сами су то радо и често истицали. Није необично да су их и Ромеји, за и након њиховог живота, сматрали владарима доброг дела Срба.¹⁹³⁹ Много година касније унук се о свом деди овако изјашњава: „[...] као и земље које су некада припадале деспотовом деди по мајци, српском господару Константину Драгашу”.¹⁹⁴⁰ Та снажна нит се наставља и у најранијим освртима и научно неизбршеним занимањима за прошлост Балкана. Породична повест Драгаша је уметана у ток српског државног развитака.¹⁹⁴¹ Природно је да ова поставка и даље преовладава, без обзира на спорадична супротна настојања.¹⁹⁴² За чланове ове куће било је заиста корисно позивање на Немањиће. Посебно је у живом сећању била делатност последњих и најславнијих. Тежња да се повеже са својим блиским сродницима је пресудно обликовала њихово идеолошко учење. Требало би да је на њиховим поседима, пре истека седме деценије, сахрањена и прва српска царица Јелена. Овај догађај није могао да

¹⁹³⁸ М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 335-353, посебно 345-347; М. Благојевић, *Српске владарке*, 7-25, посебно 15, 16, 22. О поклонима Хиландару В. М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 44, 49-53. О намерном сазивању хиландарског сабора на дан св. Јована Златоустог - 13. новембар 1382. г. В. Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 223.

¹⁹³⁹ Ј. Хаџи – Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 30; Ђ. Радојчић, *Листина манастира Петре*, 295, 298, 300; И. Ђурић, *Sumrak Vizantije*, 63 нап. 62, 64 нап. 65 (по краткој хроници) и 70; Исти, *Евдокија Комнина*, 262; Х. Матанов, *Княжеството*, 151, 263. нап. 17; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 171; М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 308 нап. 20; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 290 нап. 13, 291, која је делимично заснована на лошој изворној подлози.

¹⁹⁴⁰ В. нап. 1367 овог рада.

¹⁹⁴¹ Део наслова у виду садржаја дела Карла Дифрена Диканжа гласи: *Dragasensis familia in regno Serviae*. Пренето по: И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 78-79 (Р. Михаљчић).

¹⁹⁴² *Исто*, 88; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 55; С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 4-5; Д. Динић - Кнежевић, *Српске земље*, 21; С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 8-9, 11; Исти, *Косовска битка у међународном контексту*, 52. Слично изнето и у: Х. Матанов, *Княжеството*, 151; Исти, *Југозападните бугарски земи*, 171-172. Тај утисак не оповргавају ни докази да је временом схватање о њиховој власти еволуирало, па се чак и приближило бугарским државним традицијама.

прође непримећено код нових господара тих предела јер су се они радо повезивали са моћним претходницима.¹⁹⁴³

Драгаши су примењивали овај поступак углавном у посебним прилика, као што је даривање манастира који су раније били под посебном пажњом Немањића. То се најпре односи на Хиландар. У повељи о враћању Леснова налази се: „ранији свети и православни владари”.¹⁹⁴⁴ Слично место је део акта о поклањању Архилевице Хиландару: „[...] записанијем златопечатним [...] от господина ни светопочившега цара Стефана [...]”.¹⁹⁴⁵ Само у први мах су неодређене речи друге повеље: „[...] као што и некадашњи древни цареви и господа и свети прародитељи и родитељи господства ми, који су држали скиптар и владали земљама и властелом и војводама [...]”.¹⁹⁴⁶ У истом тексту стоји и: „[...] као што су свети цареви и <прародитељи моји>”.¹⁹⁴⁷ Слично надахнуће је исказано и приликом Константиновог давања Хиландару села Раков и Лапардинце. Дарови су скромни, одмерени малим могућностима, али се и поред тога тежи опонашању претходника, као што су то чинили: „[...] свети цареви и свети прародитељи господства ми [...]”.¹⁹⁴⁸ Нема двојбе да се изрази уз заједнички придев свети односе на ктиторе Хиландара - Немањиће.

Све управо речено важи и за Св. Панталејмон. Најпре се исказује воља да храм држи имања која је имао и при грчком цару. У другој повељи намењеној Русику стоји да се браћа надахњују добротинством: „благочастивим царем и господом нашом, [...] господина ни цара Стефана, и сина му господина цара Уроша, што су приложили светому великомученику Панталејмона [...]”.¹⁹⁴⁹ У наставку се чита да је ова богомоља: “[...] држала у прве господе [...]”.¹⁹⁵⁰ У

¹⁹⁴³ По Бранковићевој хроници још Ј. Рајић: „Божанствену цркву саградила је у Црној Гори више Жеглигова у којој је и погребена“. В. Јован Рајић, *Немањићи - Мрњавчевићи и Грбљановићи - Бранковићи*, 277 (С. Ћирковић); Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 28.

¹⁹⁴⁴ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 42 нап. 3.

¹⁹⁴⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 447. Уп. М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 50.

¹⁹⁴⁶ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 120 (Ж. Вујошевић). Понавља се и у: *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 141 (Исти).

¹⁹⁴⁷ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 121 (Исти). Стреличаста заграда овде означава Никандрову допуну.

¹⁹⁴⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 457; *Повеља господина Константина (Хил. 64)*, 141 (Ж. Вујошевић). Уп. М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 347.

¹⁹⁴⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 512, цитат са стр. 513, као и помени цара Стефана на стр. 511 и 514.

¹⁹⁵⁰ *Исто*, 513. Уп. Н. Матапов, *Le Mont Athos*, 96-97; Исти, *Југозападните български земи*, 119; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 45, 48 нап. 68.

старијој од две повеље се само уздржано подсећа на права стечена под грчким царем.¹⁹⁵¹ Постоје назнаке да је сродство са Немањићима понекад доносило пресудну предност. Даривање Кутлумуша је само кратко забележено јуна 1393. г. током преписке са патријархом Цариграда. Тада је овај нагласио да је господин Константин „заштитник и ктитор” тих Светогораца. Овакво стање је вероватно успостављено након октобра 1386. г. Тиме је продужен низ Немањића и њихових сродника који су раније остваривали тај узвишени задатак. Као настављачи лозе Немањића Драгаши су стекли ктиторска права, а та почаст није припала Бранковићима који су пре њих почели да подржавају Кутлумуш.¹⁹⁵²

Овакво објашњење овог вида јавног деловања Драгаша могло би се напасти запажањем да у таквим приликама није ни било могуће заобићи претходне господаре и добротинитеље ових цркава. Као општа места у повељама не би се могла употребити за тумачења идеолошких назора. Међутим, Драгаши су отишли корак даље и развејали све недоумице. Дарујући и потврђујући широке руке, заузврат обично траже помен за себе.¹⁹⁵³ Међутим, у већ споменутој повељи за Св. Панталејмон стоји: “[...] приложисмо и ми у дар и у помен царевима и господи, и нама [...]”.¹⁹⁵⁴ Овај захтев непобитно показује да су цареви сродници заиста стекли ктиторска права над овим храмом. Не ради се о обичном уписивању у манастирски поменик са свим осталим приложницима. Припала су им иста главна права као и ранијим ктиторима.

Разматрано место из Панталејмонског акта срећом није усамљено. Оснажује га то што је другом приликом исказана следећа молба Богородици Милостивој: “[...] а надамо се [да] ћеш твојим брзим милосрђем, на дан страшнога суда Господњег, да се помолиш за Владаре и родитеље наше, као и за нас сада, а наше непријатеље и противнике наше [да ћеш] уништити и покорити [...]”. У истом тексту спомињу се и грчки владари. Однос према њима је поново уздржан и послован, за разлику од присног става према Немањићима: “[...] како нису ту обавезу имали од грчких царева, како им пише у хрисовуљама грчких

¹⁹⁵¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 512.

¹⁹⁵² М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 44, 53. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 97.

¹⁹⁵³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456.

¹⁹⁵⁴ Исто, 513. Уп. М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 45.

царева [...] како су имали утврђено од древних царева”.¹⁹⁵⁵ У једном другом документу Драгаша на грчком ранији господари мелничког краја се само узгред спомињу: “[...] све што се стране осталих владара издаде у околини ове божанске и свете лавре”.¹⁹⁵⁶ Спомињу се само онолико колико је неопходно да би се истакла оправданост правног чина, без настојања Драгаша да се ближе повежу са њима.

У првом поколењу српских обласних господара једино су се Драгаши, због блиског сродства са Немањићима, старали да се редовно врше помени преминулим из те династије. Изгледа да су други обласни господари сматрали непримереним да само као далеки рођаци, или чак ни толико, поведу рачуна о томе. То се променило кад се власт у српским земљама усталила. Стога су Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ од монаха лавре св. Атанасија захтевали да им чине помене после смрти: „како је обичај манастира и каконо чине помен светопочившему господину цару Стефану”.¹⁹⁵⁷

Ослањање на пуку крвну повезаност са претходним династима ипак није било довољно да Драгашима обезбеди првенство у политичким збивањима. Велика предност у идеолошком деловању није доносила свеопште признање у разједињеном српском свету. Иза њих није стајала довољно јака политичка творевина, ни врх Цркве. Постоји још доказа да је родбинска повезаност са Немањићима било варљиво и непоуздано мерило за идеолошка одмеравања снага међу српском господом. Јевдокији је, судећи по доступним изворима у Хиландару указивана мања пажња него удовици кнеза Лазара. Поред супруге Стефана Немање и краља Уроша једина је међу средњовековним женама стекла нека ктиторска права над овим храмом. Установљено је да је ова даља сродница Немањића имала истакнуто место у државној управи земље њених синова.¹⁹⁵⁸ Пажљиво одмеравајући, Хиландарци су ипак дали предност у односу на Душанову полусестру из мање државе и без наклоности врха клира.

Приметно је да Драгаши, заправо, нису указивали на оне видове упућености на Немањиће који би наговештавали да имају било какве претензије ка врховној власти међу Србима. Притиснути тешким бременом турског вазалства и без

¹⁹⁵⁵ *Акт господина Константина Драгаша*, 288 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

¹⁹⁵⁶ V. Laurent, *Un acte grec inédit*, 183-184. Превод колеге Дарка Крстића.

¹⁹⁵⁷ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 91.

¹⁹⁵⁸ М. Благојевић, *Српске владарке*, 7-25.

подршке Цркве, нису гајили велике наде да ће избити на чело српске господе, иако су имали знатну политичку моћ. Међутим, као што је управо показано, то никако не значи да своју власт нису изграђивали на темељима раније владарске породице. Државност Србије је у великој мери поистовећивана са деловањем Стефана Немање и његових потомака. Након 1371. г. обласни господари нису лако могли да управљају својим земљама без упоришта на остатке раније владарске идеологије.

Надовезивање обласних господара на раније моделе управљања је била општераширена. Краљ Марко је, и поред тога што је иза њега стајало много мање војне и политичке моћи, свесно баштинио највећи део очевог идеолошког и културног завештања. То није било уопште мало и служило је као здрава основа за наставак јавног деловања. Потешкоће настају утолико што се домети Вукашинове власти различито одређују. Примећено је да Вукашин није узео име Стефан, нити епитет самодржавни. Све ово би, по многим уверавањима, била последица отклона од раније српске власти.¹⁹⁵⁹ Пре ће бити да као формални Урошев савладар није ни имао суштинске потребе за оваквим јавним искорацима јер је 1369. г. избио на чело већег дела земље. Супротно краљево поступање је могло засметати ненаклоњеним или уздржаним савременицима, привиклим на поштовање устаљених форми. Овакво Вукашиново промишљено и обазриво поступање с правом је оцењено као још један доказ да његово крунисање није била узурпација, већ нови корак у развоју српске средњовековне државности.¹⁹⁶⁰ Неопходан је кратак осврт на место ове две одреднице у владарском идеолошком устројству у освит Маричке битке.

Досадашња одрицања Вукашиног положаја самодржца најпре треба изменити. Уз његов фреско лик на јужном зиду Марковог манастира стоји: **[Въ христа Бога благовѣрни самодр(ъ)жавни прѣвисоки краљ.]**¹⁹⁶¹ Овој вести треба приступити с великом пажњом пошто је настала накнадно, у време изградње нових схватања о врховном владару.¹⁹⁶² При томе, Вукашин је могао поћи једино стопама последње двојице Немањића. Они нису олако ни потпуно

¹⁹⁵⁹ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 169; К. Ациевски, *Пелагонија*, 263.

¹⁹⁶⁰ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 157-158.

¹⁹⁶¹ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 49 (В. Ј. Ђурић). Уп. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 255.

¹⁹⁶² О овом појму још в. стр. 80 овог рада.

изоставили разматрани израз иако је он на први поглед постао вишак након царског крунисања. Сачувани примери из ћирилског материјала ипак указују на његову спорадичну употребу у мање важним и описним деловима текстова, те велику заступљеност у осумњиченом дипломатичком материјалу.¹⁹⁶³ И ова околност наводи да Вукашин заиста није имао, ни много разлога, ни пуно простора, да се у овој појединости угледа на свог савладара. Другим речима, није по сваку цену морао да тежи владарском симболу који је код Срба изгубио прворазредни значај са развојем царске идеологије. Ако је користио израз самодржавни, имао је сасвим споредно место у његовој титулатури.

Прилике су се брзо измениле и Марково залагање на очевој самодржавности у време када је кнез Лазар готово већ остварио и тај циљ, побуђује пажњу.¹⁹⁶⁴ Додатно задржавање тешко може послужити за одређивање времена настанка те фреске. У међувремену се заправо појавио још један знак да се Марко поставио као такмац господи са севера. Израз самодржавни је сам по себи довољно описан. Већ приликом његовог читања изграђује се представа о самосталном владару који никоме не полаже рачуне. Зато га је присвојио и Ђурађ Страцимировић Балшић.¹⁹⁶⁵

Образованији и у политичке ствари упућенији савременици су, међутим, на исти начин схватили и појмове превисоки и благоверни. Заједно или појединачно прате имена двојице краљева Мрњавчевића, али и многих других обласних господара. Међу њима је и жупан Никола Алтомановић.¹⁹⁶⁶ При крају Вукашинове и Маркове новчарске делатности настају серије са таквим сажетим натписом. С овим ипак обазриво, пошто и Андрија, који никада није био самостални обласни господар, на свом новцу исписује други део те формуле.¹⁹⁶⁷ Није извесно да ли се радило о свесном угледању на оца и старијег брата,

¹⁹⁶³ Фалсификована повеља цара Уроша, 121-122 (Ђ. Бубало). Такође: С. Марјановић-Душанић, *Запис старца Симеона на Вукановом јеванђељу*, *Старинар* 43-44 (1992-1993), 205-206.

¹⁹⁶⁴ О Лазаревом титулисању В. Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 136; В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 13-42, а посебно 13-15, 23, 31; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 143-144; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 9-10. Све то обухваћено у: М. Благојевић, *О издаји или невери*, 10-15.

¹⁹⁶⁵ Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, 35.

¹⁹⁶⁶ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 15, 34. Уп. стр. 391 овог рада. О приликама у Бугарској В. И. Биљарски - М. Цибраска-Костова, *Вербални формули*, 245-266.

¹⁹⁶⁷ В. Иванишевић, *Новчарство*, 266, 267. Уп. Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевића Марка*, 152.

немарности мајстора у ковници, или пак постепеном кварењу старих дипломатичких обичаја.

Нема двојбе да је последњи српски цар такође био склон владарском имену Стефан, мада га оно није обележило као његовог оца.¹⁹⁶⁸ Ако је Вукашин уз народно, а рекло би се и прво, имао и пратеће хришћанско име, вероватно је било Димитрије. У таквим условима заиста би било непримерено додати и треће. То никако не значи да Урошев савладар, још као крупан велможа, није познавао праву вредност култа Божјег првомученика у српској средини. Исказивање поштовања св. Стефану је у окружењу српских царева било учестало и снажно. Тај ток се увелико и лако могао прелити и на Вукашина. Један од његових потоњих најближих сарадника био је Никола Стањевић. Задужбина великог војводе није била посвећена истоименом светитељу, већ св. Стефану. Овакво размимоилажење је ретка појава међу српском властелом.¹⁹⁶⁹ У ниши проскомидије гробне црквике у поречком селу Здуњ насликан је архиђакон Стефан у стојећем ставу. Фреске се повезују са сликарима скопског митрополитског круга, па чак и са првом групом уметника из Марковог манастира 1376-1377 г.¹⁹⁷⁰ Првомученик је заступљен на ковањима Константина Балшића, сестрића истоименог владара. Ту је и новац града Скопља из раздобља Вуканове управе.¹⁹⁷¹ Ако најстарији син севастократора Влатка Паскачића заиста није био Стефан, то име је ипак посведочено у млађим поколењима те породице.¹⁹⁷² У минеју насталом у Леснову 1429. г. постоји запис о завршетку писања: „књиге [...] светому првомученику и архиђакону апостолу Стефану”, и то у дане: „благовернаго господина деспота Стефана Ђурђа”.¹⁹⁷³

Закључује се да су Мрњавчевићима и од српске властеле стизали снажни и стални подстицаји да негују култ св. Стефана. Њихов напор као владара само је тежња да се уклопе у већу целину. Међутим, корени ове везе су дубљи. Након

¹⁹⁶⁸ Dušan, *Enciklopedija Jugoslavije* III, Zagreb 1958, 181 (M. Dinić). Пример у: А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 285, 288, 290.

¹⁹⁶⁹ Д. Војводић, *Прилог проучавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана, 556, са другим занимљивим примерима са југа средњовековне Србије; С. Габелић, *Манастир Конче*, 37-40.

¹⁹⁷⁰ М. Машнић, *Прелиминарна сазнања о сеоској цркви ваведење Богородичино у поречком Здуњу*, Ниш и Византија 1 (2003), 254, 259.

¹⁹⁷¹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 278, 284.

¹⁹⁷² Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 391.

¹⁹⁷³ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 39; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 73.

успостављања савладарства, пре него између 1346. и 1350. г., настале су фреске на галерији цркве св. Софије у Охриду. Поред Душана представљен је св. Стефан. Због оштећења не може се поуздано тврдити да је као пандан цару Урошу на јужној страни постављен Вукашин.¹⁹⁷⁴ Збуњује да је било потребно неколико деценија од објављивања двоструког портрета код јужног улаза у храм св. Димитрија у Сушици да се недвосмислено истакне да је велики, средишње постављени лик св. Стефана израз Марковог ослонца на идеолошку грађевину коју су још од краја XII в. марљиво изграђивали Немањићи, као и да се тиме у први план истиче: „легитимност власти нове српске династије”.¹⁹⁷⁵

Изгледа да се Драгаши нису латили сличних мера, сем уколико се Константину не припише сребрењак нађен у Скопљу. Са осталим новцем из јужног појаса оновремене српске државности повезује га најпре слична тежина, док иконографски јако одступа од тадашњих норми. Приказан је извесни деспот Константин како од св. Стефана прима двоструки крст, што је очигледно угледање на некада значајне емисије крстатих грошева.¹⁹⁷⁶ Када не би било крајње сумњиве деспотске титуле, на располагању би стајао извор погодан за разнородна тумачења о идеолошком деловању Драгаша.¹⁹⁷⁷ Са друге стране, ни остали ретки примерци новца који му се приписују, не утврђују поуздане норме пошто се ту чак титулише као цар.¹⁹⁷⁸ Уверавање да је Константин узурпирао царску титулу од цара Уроша, да би је се пре 1375. г. одрекао, било услед неприхватања хришћанских суседа, било због турског притиска, није убедљиво.¹⁹⁷⁹ Решење никако не би требало тражити ни у његовом другом, не сасвим добро

¹⁹⁷⁴ Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX - XVIII век*, Скопје 1983, 65, 73; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 59 посебно нап. 88.

¹⁹⁷⁵ Д. Војводић, *Прилог проучавању иконографије и култа св. Стефана*, 537-564, посебно 553, 556; Исти, *Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије*, 34; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 438 и цитат са стр. 441; Е. Dimitrova, *The Portal to Heaven*, 380. [Z. Gavrilović, *The Portrait of King Marko at Markov Manastir (1376-1381)*, Byzantinische Forschungen 16 (Amsterdam 1990), 415-428]. У другачијем контексту треба посматрати представу архијакона Стефана у олтарском простору. В. Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 83-84.

¹⁹⁷⁶ В. Иванишевић, *Новчарство*, 149, 159-160, 269. Због натписа СДР, где би прво слово означавало првомучениково име, једна врста новца приписана Јовану Драгашу. в. С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца VII*, *Старинар* 22 (1971), изашло 1974, 103.

¹⁹⁷⁷ На његово деспотство скренута пажња још у: И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 87 (Р. Михаљчић). Полемички о овом примерку В. С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 143.

¹⁹⁷⁸ В. Иванишевић, *Новчарство*, 159-160, 269. Депо датиран оквирно између 1371. и 1380. В. Исто, 315.

¹⁹⁷⁹ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 131-148; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 116. У обзир је узет и мали углед српског царства. В. Исти, *Княжеството*, 99-100.

посведоченом, браку. Наиме, његова супруга Јевдокија Комнен је означена као деспина, царским епитетом који су имале право да носе само супруге и мајке владара. По слободнијем схватању ово право је преношено и на њихове ћерке и сестре. У овом случају, Јевдокијино право потиче из сродства са владарима Трапезунта, а не због брака са „царем” Константином.

Ранији владарски култови су постали извесна сметња изградњи апологетских учења о новим владарима, али самим тим нису постали сувишни нити непрелазна препрека. У сваком случају, Немањићи су били незаобилазни у низу правоверних владара. Мрњавчевићи се без икаваог устручавања надовезују на њих у владарском поменику. Њихови савременици су свакако били свесни пролазности господства, ма колико се чинила великим и трајним. Тих деценија су за господина Радована, Вука Бранковића и Карла Топију исписани српски преводи светске хронике Георгија Амартола. Читајући ово штиво властела се упознала са великим променама кроз далеку историју.¹⁹⁸⁰ Ништа необично што је на крају прихватано да су Немањићи бројили своје последње године, а врата се отварала за новог суверена и његове потомке. Као да су славни српски династи били посредници између првог хришћанског владара и краља Вукашина. У Псачи св. Константин и Јелена нису у саодносу са Симеоном и Савом, како се неколико пута среће у средњовековној Србији, већ са портретима савремених владара – Уроша и Вукашина.¹⁹⁸¹ Тешко да је сликар могао да нађе погоднији начин да искаже пуноснажност недавно устоличеног краља, потајно чак предвиђајући Вукашину и веће изгледе. Не по први пут, оно што је исказано ликовно, имало је своју књижевну паралелу. У повељи Новаку Мрасоровићу из 1366. г. стоји: „По свехвалној његовој милости такве даре краљевству ми дарова и постави ме за господина свему чиме владам, кажем, земљи српској и свим Грцима и Поморју и Западним странама и целом Дису, милошћу Божјом и неисказаном

¹⁹⁸⁰ И. Ђорђевић, *Представе светог Димитрија*, 97. Истакнути властелин деспота Угљеше је чак саставио властиту светску хронику. В. А. Соловјев, *Судије и суд*, 157; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 202; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 68.

¹⁹⁸¹ Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV-XVII век)*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, цитат са стр. 324, као и 334.

његовом промишљу”.¹⁹⁸² Део тих надања се чак и остварио, али његова династија није била ни трајна ни сјајна.¹⁹⁸³

Изградња оваквог односа са претходницима је доносила велике политичко-идеолошке користи. Остали моћни савременици су са много напора, а понекада и потешкоћа, истицали блискост са недавно ишчезлом светородном династијом. Лазар је истицао порекло своје супруге, а најстаријег сина назвао Стефан. Твртко I се изненада присетио веза својих предака са Драгутиновом ћерком, наложивши ученим монасима да ту тему укључе у прве српске родослове.¹⁹⁸⁴ Ђурађ I Балшић се оженио Душановом сестричином Теодором. У један мах име Стефан је постало јако заступљено међу обласним господарима и њиховим најближим пратиоцима.¹⁹⁸⁵ Ипак, као владарска ознака, најпре је одговарала личностима надамак обнови државног јединства и општем признању у разједињеном српском свету.

Горе објашњено поступање Мрњавчевића није у складу са наводним свесним и потпуним одрицањем од српских државних традиција, посебно са наводним Марковим олаким уступањима краљу Твртку и кнезу Лазару важних државних симбола.¹⁹⁸⁶ Неповољан политички развитак је краља Марка усмеравао на политику мањег домета. Српска црква је била друга препрека да у потпуности преузме ове важне ознаке државног првенства. На католичког владара Босне ова установа није ни могла много да утиче, а међу православним владарима њен миљеник био је кнез Лазар. Барем се Вуку Бранковићу не може отписати српско етничко порекло. Немањићи идеолошки обојено друго име носио је само у краткотрајном раздобљу политичке превласти и другог столовања патријарха Јефтимија.¹⁹⁸⁷ Те предуслове краљ Марко никада није остварио. Упркос неповољним околностима и скромним могућностима своју владавину је приказивао као природан наставак пређашњег стања.

Била су затворена и друга врата. Крајње посредно и површно признање за наследника претходних владара и првака међу српском господом стицало се

¹⁹⁸² *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, 101 (С. Ђирковић); П. Мијовић, *Царска иконографија*, 79-80.

¹⁹⁸³ С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 65.

¹⁹⁸⁴ Ђ. Сп. Радојчић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, 157-184.

¹⁹⁸⁵ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 205-246.

¹⁹⁸⁶ За тај став в. К. Ациевски, *Пелагонија*, 263.

¹⁹⁸⁷ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 32-33.

правом на Светодмитарски данак. Вукашин је као српски краљ имао више разлога и могућности да га преусмери у своју личну благајну. Уз то, уз име свог патрона би повезао још један државни амблем. Први забележени покушај да га се домогне, заштићен ауторитетом свог савладара, десио се већ 1366. г. Из тог заплета Дубровчани су се једва извукли. Није потпуно сигурно да је краљ остварио своје намере.¹⁹⁸⁸ Колебање Дубровчана се објашњава њиховим јасним сазнањем да законити владари Срба нису у прилици да толико утичу на њих као њихови непосредни суседи. То се посебно односи на Николу Алтомановића који се први пут јавља у изворима управо у то време.¹⁹⁸⁹ Жупан није до краја утврдио своју власт, али ни краљ Вукашин још није био спреман да се упусти у значајније походе ка северу. У овој ствари Марко није могао да се ослони на замајац из претходног времена јер ни његов отац није обезбедио право на Светодмитарски данак. Разматрани намет је, уосталом, још у Урошево време вештином већника комуне св. Влаха полако почео да мења смисао и прилагођава се новонасталим приликама. Након цареве смрти исплаћиван је само господарима дубровачког залеђа.¹⁹⁹⁰ Најпре су се 1373. г. наметнули Балшићи. Појединост пратећег акта потврђује да је у то време краљ Марко био далеко од општег признања у раздробљеном српском свету. Увек обазриви, Дубровчани су се оградиле. Ако се у будућности обнови државно јединство - Царство, Балшићи би изгубили драгоцену повластицу.¹⁹⁹¹ Између редова се види да на удаљеног краља ни не помишљају. Јављају се назнаке да је након нестанка кнеза Лазара и Вук Бранковић у сарадњи са господином Константином Балшићем, сродником Драгаша, безуспешно усмерио пажњу на ту част.

Међутим, ниједан господар из унутрашњости дуго није преузимао много важнија владарска права у односу на јадранску комуну. Дубровчани као да се нису много обазирали на звучне титуле појединих обласних господара. Кнез Лазар и Вук Бранковић су у погледу броја Дубровчана на својим трговима

¹⁹⁸⁸ К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 367-369 (М. Динић). Уп. К. Ациевски, *Пелагонија*, 225-226, са ранијом литературом.

¹⁹⁸⁹ К. Јиречек, *Српски цар Урош*, 369 (М. Динић); М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 8.

¹⁹⁹⁰ М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје, 731-733; *Фалсификована повеља цара Уроша*, 99-142 (М. Шуица); *Писма немањихких владара Дубровчанима*, 11-25 (Н. Порчић). О природи и називу овог давања В. М. Благојевић, *Соће*, 1-11.

¹⁹⁹¹ С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 4; Н. Matanov, *Le Mont Athos*, 95-96. Сада и: *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику*, ССА 8 (2009), 101-110 (С. Рудић).

све надмашивали, па је истрајна уздржаност комуне према њима још упадљивија. Тек почетком 1387. г., након много одлагања и скривених дипломатских преговара, кнез Лазар је потврдио старе повластице Дубровачких трговаца. Тако се заправо нашао у улози настављача немањихких државних традиција. Успех није био потпун пошто му је измакло да стекне право на убирање пратећег светодмитарског дохотка.¹⁹⁹²

Површност Марковог краљевања открива удаљеност још од неких владарских почести. Кнез Лазар, тада већ водећи српски властодржац, ни након што је уредио односе са својим најважнијим трговинским партнером, није задобио искључиву надлежност над још једним владарским правом из немањихког раздобља. Ради се о издавању писаних овлашћења представницима Цркве да за српски манастир у Јерусалиму годишње убиру тзв. Стонски доходак.

На претходним странама је већ посредно отворено питање етничких одредница у интитулацији двојице Мрњавчевића. Ово питање је тешко за изучавање због модерних сврставања ових владара појединим националним историјама. Краљ Марко је свакако и овога пута започео владавину полазећи од велике тековине свог оца. По Вукашиновим потписима у две једино сачуване повеље све је јасно.¹⁹⁹³ То би наследнику свакако пружало право да се такође потписује отприлике као краљ Срба и Грка, а можда и много више. Ипак, каткад се наглашава да краљ Марко никада није истицао територијалне претензије, нити да је било где посведочена етничка одредница у његовој владарској титули. Ово само по себи ипак није сведочанство о одустајању од српске државне политике.¹⁹⁹⁴ Извесно време Вук Бранковић је истицао првенство међу Србима, али се никада није усудио да се титулише као владар „српске земље” или „Срба”. Подршка Српске цркве није била делотворна, а није захватио ни довољно српских земаља.¹⁹⁹⁵ Ако би се кренуло искључиво од ове појединости, историчари оптерећени савременим националним предрасудама, могли би без тешкоћа закључити да се и овај „господин” одрекао својих дотадашњих етничких уверења. Није до краја рашчишћено питање у којој мери је Вукашин био пуноснажни краљ

¹⁹⁹² С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 13-14.

¹⁹⁹³ Уп. стр. 24 овог рада, као и: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 254.

¹⁹⁹⁴ *Исто*, 263; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земаљи*, 170. У том смислу посебно став у: Н. Овчаров, *Надписите*, 41.

¹⁹⁹⁵ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 37.

Срба, како је радо истицао у повељама. Не би се могло рећи да је све било по његовом, али ни изгледи нису били уопште мали, пошто је био надомак потпуног завршетка своје политичке грађевине.¹⁹⁹⁶ Краљ Вукашин је након готово потпуног одвајања цара Уроша од политичких догађаја после 1369. г. посебно размахнуо свој утицај. Његово снажно присуство се видно осећало у сфери јавних догађаја.

Маркова титула је углавном била украшена само епитетом благоверни.¹⁹⁹⁷ Изворна подлога за проучавање овог дела владарске идеологије овог краља оскудна је јер нема ниједне његове повеље.¹⁹⁹⁸ У легенде на новцу се обично из практичних разлога није уметала пуна титула. Панта Срећковић је можда једини истраживач који је изричито тврдио да је у Марковом манастиру видео ктиторево гробно место означено натписом који би савременим језиком гласио: В Христа Бога благоверни Краљ Марко ктитор светог храма! вечна му памет!¹⁹⁹⁹ Овакав садржај суштински не одудара много од поуздано ишчитаних гробних записа.²⁰⁰⁰ Натписи поред Маркових портрета који не подлежу сумњи обично су непотпуни или сажети, тако да његова заокружена интитулација заправо и даље остаје скривена. До сада је највише било задржавања на тешко оштећеном натпису изнад јужног улаза у сушичку цркву св. Димитрија.²⁰⁰¹ Ова врста извора је бројна. Пре много деценија у прилепским св. Арханђелима ктиторски натписи су били читљивији. Слика се определио само за скраћени облик титуле: **ВѢ ХРИСТА БОГА ВѢРЕНЬ КРАЛЬ МАРКО**. Ово се, пак, лако усклађује са осталим дипломатичким подацима, али не и са сазнањима о политичком развитуку.²⁰⁰² Ако у месецима или годинама након доласка на престо Марко није у

¹⁹⁹⁶ То је заиста и примећено, с тим да се не чине успешним допунска настојања да тај јасан политички програм релативизира. „[...] не станал срѣбски крал в истинския смисъл на думата“. в. Х. Матанов, *Югозападните бѣлгарски земи*, 169.

¹⁹⁹⁷ Прегледи и у: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 260-262, 263; Н. Овчаров, *Надписите*, 41.

¹⁹⁹⁸ За уверење да је једна словенска повеља са црвеним потписом „кралъ Сербсѣй“ из манастира Ксиропотам била Маркова В. Ј. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 32 нап. 72.

¹⁹⁹⁹ П. Срећковић, *Путничке слике*, 224. Уп. Ј. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 33-35; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 261. Поузданија читања овог епитафа у: С. Мандић, *Царски чин Стефана Немање*, 123-139.

²⁰⁰⁰ Наведени у: С. Габелић, *Манастир Конче*, 27-34, а поводом гробног места Николе Стањевића.

²⁰⁰¹ С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 124, са таблама 54 и 78.

²⁰⁰² По белешци коју је пре 1872. г. начинио архимандрит Антонин. В. К. Ациевски, *Пелагонија*, 231 нап. 77, 246, као и стр. 262, где се истиче да услед недостатка дипломатичке грађе не може ништа конкретније рећи о његовој официјалној титули. Маркова титула са ове фреске, а по истом извору, пренета у: Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 260-261, са ранијом литературом. Изгледа да су први пут обрађени у: С. Верковић, *Гласник Друштва српске словесности* 4 (1854), 188;

први план истицао назив народа или области којима господари, јасно је да се из данас неодређених разлога у оваквим натписима опредељивало за скраћене облике. Марко се тада вероватно још држао у кључним местима као што су престоно Скопље, а некако и у севернијем Призрену. Сигнатуре уз тројне портете са северног зида Марковог манастира више нису читљиве. Можда су гласиле: **въ Христа Бога благовѣрни краљ Вљкашинъ и Въ Христа Бога благовѣрни синъ прѣвысокого краля Вљкашина ктитор Марко**, ако се верује белешкама начињеним још у другој половини XIX в.²⁰⁰³ Ктиторски запис из Марковог манастира који обавештава о завршетку радова и поред своје свечаности такође није морао да садржи пуну Маркову титулу. Овога пута, уосталом, није исписана ни пуна титула његовог оца, па ни Стефана Душана.²⁰⁰⁴ Дobar познавалац Марковог брачног стања се такође задовољава само да каже: **въ дѣны благовѣрнаго краля Мар'ка**.²⁰⁰⁵ Незванична титула двојице краљева из натписа из Зрзе је сажета услед ретроспективности.

Добро позната места се понављају с разлогом. Ако би се судило само по савременим или накнадним ликовним споменицима, ни Вукашин заиста није себе сматрао владарем Срба. У Псачи је једноставно и кратко означен само као краљ.²⁰⁰⁶ Међутим, његов поданик није пропустио да истакне своје пуно достојанство. Уз лик Влатка Паскачића дуго је стајала чудна, али за оно време не и јединствена титула: севастократор све српске земље.²⁰⁰⁷ Овакво титулисање српске господе се прво примећује у царском раздобљу. Јован Оливер је једно време био „велики севастократор све српске земље и поморске и учестник Грком”.²⁰⁰⁸ Само део који одређује његов ранг одступа од владареве титуле, док јој је наставак у великој мери подобан. Не много касније и Војислав Војиновић је

Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, стр. 79 бр. 5117; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 29-31; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 64.

²⁰⁰³ И. Јастребов, *Наставак бележака*, 69-70; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 18; Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 228, 231.

²⁰⁰⁴ В. нап. 1459 овог рада.

²⁰⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 59 бр. 189. Уп. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 261.

²⁰⁰⁶ С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 61. Дobar преглед већ у: Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 15-16.

²⁰⁰⁷ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 95-96.

²⁰⁰⁸ Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера*, 378.

сахрањен као велики кнез свој српској и грчкој и поморској земљи.²⁰⁰⁹ Слично је и ословљавање чак и замонашеног деспота Јована Каловита-Куштника, и још неких државних управитеља.²⁰¹⁰ Овим путем се поново откривају пуни домети (Срби), или барем тежње, Вукашиновог краљевања (Грци). Савремен је и грчки натпис из Богородичине цркве са острва Мали Град на Преспанском језеру. Такође је сумаран и употпуњен је само појмом превисоки.²⁰¹¹ По времену настанка вероватно је приближан и упис у Бигорском поменику. Основним владарским ознакама означени су: **кралџа Вѣлкашина и кралџа Марка.**²⁰¹² Требало би да је још за живота уписан у једном поменику речима: Помени господи благочастиваго и христољубиваго краља Влкашина. Овога пута је писар уложио напор и обогатио владареву титула са два сјајна епитета. Остаје отворено да ли намерно изостаје „и приснопомињаног” које се среће код Немањића, али и код кнеза Лазара, чије име непосредно прати краљево.²⁰¹³ Недуго након његове смрти син га је у св. Арханђелима описао са тек нешто више речи: **Вѣ христа Бога благовѣрни кралџ Вѣлкашин.**²⁰¹⁴ Обогаћен новим садржајем је тек натпис са јужног зида св. Димитрија у Сушици пошто није заборављено превисоки и самодржавни **Вѣ христа Бога благовѣрѣни самодр(ѣ)жавни прѣвисоки кралџ.** Поље уз његову главу са посматрачеве десне стране је у потпуности оштећено, док уз Маркову главу данас стоји само **ктиторѣ.** Изгледа да су њихова лична имена уписана искључиво у размотаним свицима које држе у рукама што упућује да цитирани натписи из горње зоне испрва заиста нису садржали пуне титуле.²⁰¹⁵

Ни Дубровчани се нису устезали да Вукашина слободно слове за српског краља. Чак и у интерним документима, дакле када су могли слободно да искажу своје мишљење, означен је као *domino regi Rassie Volchassino.*²⁰¹⁶ У овој комуни били су приморани да пазе како се у јавности обраћају својим суседима јер су

²⁰⁰⁹ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 43.

²⁰¹⁰ У Сопћанима је гроб Томе протовестијара „све српске и грчке земље“ в. М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 178.

²⁰¹¹ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 15; Ђ. Иванов, *Български старини*, 59. Уп. А. Стојановски, *Кон прашањата*, 165; Ц. Грозданов, *Охридското сидно*, 17.

²⁰¹² Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, табла бр. 6 и 7.

²⁰¹³ Р. Катић, *Поменик хиландарског метоха манастира св. Петра Коршиког*, 149.

²⁰¹⁴ Ј. Шафарик, *Натпис на цркви*, 188.

²⁰¹⁵ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд 1989, 49 (В. Ј. Ђурић).

²⁰¹⁶ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 15. Доследно означен као краљ и у: С. Ђирковић, *Поклад*, 157, 158 нап. 19.

међу њима односи углавном били оптерећени многим неповољним наносима. Тако су избегавани додатни и непотребни дипломатски заплети.²⁰¹⁷ Када су се балкански владари и феудалци обраћали својим угарским господарима или папи, поново је коришћена иста титула: *filius magnifici viris regis Rassie scismatico*. Тим речима је папа Урбан V у писму Твртку I и Лудвигу Мађарском спречио брак осмишљен на двору босанског владара између Катарине Шубић и једног од Вукашинових синова.²⁰¹⁸ Јасно је да је последњи стекао и неку врсту пуног међународног признања међу страним силама које су снажно утицале на државни развитак Срба. У Риму и Будиму су јако добро били упознати са домаћим приликама и вероватно би оспорили Вукашинов правни положај и крајње домете његове владавине да су имали прилику. Овако, као повод за прекидање преговора искоришћена је једна друга околност. Стварни разлози остају у домену недовољно расветљених политичких прилика. Много касније је и „краљевић” Андрија као избеглица и угарски барон истицао да је *filius Wlkassini regis*.²⁰¹⁹ Мађарима уопште није сметало да владари Срба, а самим тим и Вукашин, носе краљевску круну.

Пуна вредност Вукашинове титуле се није олако заборављала. Иако сумарно или збркано, у суштини је тачно наведена и у много каснијим изворима. По једном, био је: **краль вѣ срѣвѣх**.²⁰²⁰ О њему као српском, а додатно и као наводном охридском, краљу писало се још по неки пут.²⁰²¹ Заправо, пажљиво читање народних песама након великих помака у истраживању овог раздобља открива да у њима браћа Мрњавчевић углавном имају веродостојна достојанства.²⁰²²

Као законитом младом краљу Марку је припало право на српску круну. Уосталом, упркос оспоравања Марковог политичког првенства, нема ни наговештаја да је испрва било која снага настојала да оспори његову титулу.²⁰²³ Крунисање Твртка I је дошло доста касније. Тај чин није до краја оспорио

²⁰¹⁷ М. Динић, *Душанова царска титула*, 87-118 (Из српске историје, 209).

²⁰¹⁸ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 27.

²⁰¹⁹ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 281-282; С. Рудић, *О првом помену*, 89 нап. 1.

²⁰²⁰ Ђ. Трифуновић, *Запис инока Исаије*, 245. Многи други примери наведени су у поглављу о Бици на Марици.

²⁰²¹ *Паисиевијат рѣкопис*, 87 (Б. Райков).

²⁰²² И. Златковић, *Епска биографија*, 69-75, посебно 71.

²⁰²³ О легитимности Маркових титула В. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 256-258, 261-263.

легитимност ранијег крунисања. Штета је што нису сачуване исцрпније вести о додирима Дубровчана са Марком након што је комуна св. Влаха признала ново достојанство својих суседа.²⁰²⁴ У интерном судском записнику из 1394. г. стоји: *pro Marcho rege filio tercio dicti domini regis*. На другом месту исте године интитулисан је само са *domini Marchi, domino Marcho*. Ту је, ипак, начињена довољно велика разлика у односу на брата Димитрија, где изостаје таква ознака.²⁰²⁵ Већ 1399. г. Марково господство као да је пало у заборав, док се краљевање његовог оца и даље задржало у сећању.²⁰²⁶

Додатно објашњење оваквог стања разматраних титула двојице владара је најмање двојак. Није искључено да су извори који су садржавали претпостављене пратеће етничке одреднице врло рано били на удару националних бораца других народа. Друго тумачење се проналази у ширем склопу прилика у расточеним српским земљама. У то време само је господар највећег дела једног народа стицао право да понесе титулу пуноправног владара. У такође расцепканој Бугарској владар Трнова је био „цар Бугара”. Његов брат Страцимир је, барем по сагледавању врха цариградске цркве, сузио претензије. Ословљаван је као „господар Видина и све Бугарске”.²⁰²⁷ Разлика између етничке и територијалне одреднице је само на први поглед мала. Ни тамо где је изворна подлога шира и садржајнија није до краја све рашчишћено. Твртко I и кнез Лазар су углавном сарађивали по кључним политичким питањима, али су се каткад и разилазили у извесним потезима. Осим тога, обојица су на неки начин стекли одлике владара Срба. Тиме су истовремено, свако на свој начин, зидали српску државну грађевину. Међутим, краљевско крунисање или подршка цркве су им можда само: „[...] обезбедиле симболичко првенство, више место по рангу, али не мора значити власт над осталима”.²⁰²⁸ Очигледно је наступило време подељене државности, где се можда нашло нешто простора и за краља Марка. Можда

²⁰²⁴ О ословљавању владара Босне В. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 227-239.

²⁰²⁵ С. Ћирковић, *Поклад*, 157, 158 нап. 19.

²⁰²⁶ *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, 367-368, посебно 383 нап. 132 и 384 нап. 134, 385 (М. Динић).

²⁰²⁷ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 203-204.

²⁰²⁸ С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 11-16, цитат са стр. 14 нап. 31; Исти, *Србија уочи битке на Косову*, 3-20.

творац летописне забелешке **но три краља вистъ сервска џ то време** није много погрешно.²⁰²⁹

У Србији ишчезлих Немањића подршка цркве је била јако важна за Лазарево владарско уздизање, чиме је кнежевска титула постала владарска.²⁰³⁰ Није за очекивати да је римокатолик Твртко I стекао знатнију наклоност врха ове српске установе. Ово се не односи на његове недавно стечене поседе, претежно насељене православцима. Краљ Марко је такође спорадично и са стране могао утицати на Српску цркву. Задња два става допунски стварају простор да је задржао српску етничку одредницу у својој титули. Постоји још посредних путоказа. Пуна владарска титула у Босни 1377. г. је гласила: Краљ Срба, Босне, Поморја и Западних страна. Делимично је изграђена по узору на Вукашиново владарско ословљавање. И деспот Угљеша је, у неку руку, очувао извесне делове уведене још у време цара Стефана Душана. Међутим, много више смисла би имало Твртково симболичко супростављање титулатури краља Марка као живог носиоца. У то се уклапа и готово изненадно босанско занимање за култ св. Димитрија, до тада заступљеног на Немањићком и Вукашиновом двору.²⁰³¹

Други путоказ је општег типа. Нема сумње да је пуна краљевска титула са свим својим мањим изменама вековима била добро позната у домаћој средини. Такође, савременицима је морало бити јасно да је она непотпуна ако није праћена одговарајућим етничким или територијалним одредницама. То уверење се преносило и на ословљавање оновремених српских црквених поглавара.²⁰³² Уосталом, звање херцега је такође увек захтевало одговарајућу пратећу одредницу. Балша II, Хрвоје Вукчић и Стјепан Вукчић Косача су уз мала лутања доследно поштовали то општепознато правило, иако је херцештво међу јужним Словенима било прилично ретко. У таквим условима није било смислено да се Марко ограничи на огољену краљевску титулу украшену само споредним додацима, а да се одрекне најважнијег дела очеве владарске титуле. Балшићи су се

²⁰²⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 209. Овом месту дато мало поверења у: С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 157.

²⁰³⁰ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 11-15.

²⁰³¹ *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 171-172 (С. Ћирковић); В. Алексић, *Живот и дело*, 122, 131, као и стр. 476 овог рада. уп. В. Алексић, *Белешке о култу св. Димитрија Солунског у држави Немањића*, Црквене студије 5, Ниш 2008, 305-318.

²⁰³² М. Динић, *Српска владарска титула*, 180; Исти, *Душанова царска титула*, 87-118 (= Из српске историје, 193-194).

с правом сматрали господарима Зете, старе „земље” са заокруженим природним границама и дугим историјским сећањем.²⁰³³ Господа са југа тадашње Србије није могла да искористи тај модел јер тамо није било самобитних државних традиција. У претходним вековима наизменично су снажно наметане бугарске и византијске. Након 1283-1284. г. у великој мери су их замениле српске. Последње су давале довољно здравих садржаја да се по пуком замајцу испуни владарска идеологија нових господара тих простора.

Благи и до краја непотврђени изузетак од става о називима самосталних политичких творевинама је учестало навођење Константина Драгаша као Жеглиговца. Свакако се радило о „земљи” која је обухватала више жупа у сливу Јужне Мораве и Кумановском крају. Ту су били баштински поседи потоњих обласних господара, као и њихова најважнија област са неким заметком њихове престонице. Остаће нејасно да ли су сами Драгаши свесно подстицали овакво изједначавање, или су тако њихову владавину разумели и представљали њихови поданици и савременици како би је разликовали у односу на остале феудалне господаре.

Такође, јако је важно да у Марковој ученој пратњи истрајавају на замисли да поред краља буде представљен и његов отац, а једанпут и мајка. Примењена су одавно прихваћена уверења: “[...] да су они Христови намесници, - њихови претходници као и наследници. Божанска власт, мудрост и милост изливају се на претходника и на наследника”.²⁰³⁴ По другом схватању, фреска постављена изнад јужног улаза у Марков манастир првенствено је изведена како би се исказало уверење о легитимности Вукашинове и Маркове власти, а мање да посведочи о једном конкретном историјском догађају, тј. Марковом успону на престо. У већој или мањој мери од ње су зависне и многе фреске из унутрашњости цркве. Све оне, посматране у целини, смишљено су сведочиле нову политичку истину, барем онако како су је видели Мрњавчевићи.²⁰³⁵ Марко своју владавину заиста сагледава као природан наставак очевог прегнућа и то јавно оглашава сталним представљањем у пару са покојним оцем. Ово није случајност, па су отуда ти

²⁰³³ М. Благојевић, *Немањићи и државност Дукље, Зете, Црне Горе*, Зборник МС за историју 83 (2001), 7-24.

²⁰³⁴ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћу*, 162.

²⁰³⁵ П. Мијовић, *Царска иконографија*, 78-82, 82-90.

портрети стављени у различите временске и политичке оквири, што овде није толико важно.²⁰³⁶

Откривена је позадина привидно велике улоге краља Уроша као Душановог пуноправног савладара у царевој повељи Дубровчанима из 1349. г. Ту се много полагало на ранији државни живот у рангу Српског краљевства. То је било неопходно за одржавање уходаних и дубоких веза са комуном св. Влаха.²⁰³⁷ У том упоришту касније је краљ Вукашин могао да нађе правно оправдање, ако му је уопште и било неопходно, за самосталан наступ у име Срба. При томе, у хрисовуљи Стефана Душана положај страних трговаца је потанко набројан, док се Вукашин задовољио само навођењем општих начела. Можда се целом правном радњом заправо најпре тежило признању од странаца Дубровчана. Њихово аминовање свакако није имало тежину као у неким каснијим случајевима, али је ипак имало извесну вредност.²⁰³⁸ При свему томе, Дубровчани су се позивали управо на садржај Вукашинове повеље када су наредне године оценили да су права њихових пословних људи закинута у Призрену од стране Вукашиновог протовестијара.²⁰³⁹

О месту и улози владара у српском друштву суоченом са феудалном анархијом након 1371. г. настали су бројни радови.²⁰⁴⁰ Закључује се да је епитете наследника Немањића и настављача српске државности пре 1395. г. имао искључиво најјачи међу обласним господарима. Реч је можда о Николи Алтомановићу, а свакако о краљу Твртку I, кнезу Лазару, врло кратко о Вуку Бранковићу и на крају кнезу Стефану. Сви они су с мање или више успеха тражили додир са ранијим идеолошким системом, успут га прилагођавајући властитим потребама. Балшићи су се такође сматрали баштиницима барем дела Немањићког наслеђа све док су били у успону. О томе сведочи њихово учествовање у избору патријарха, надзирање исплате Стонског дохотка, али и гроб Страцимира Балшића као монаха Саве у Душановим св. Арханђелима из

²⁰³⁶ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 66.

²⁰³⁷ С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законнику*, 149-164. Уп. Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 251.

²⁰³⁸ С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 15 нап. 33; Исти, *Србија уочи битке на Косову*, 13, 16. И босански владари су уређење односа са комуном на почетку владавине сматрали видом посредног међународног признања.

²⁰³⁹ *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, 374-374 (М. Динић).

²⁰⁴⁰ М. Благојевић - Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 234-285, са старијом литературом.

1372. г. У све то се уклапао и брак Ђурђа I са сестричином овог славног владара, односно Теодором, сестром Драгаша.²⁰⁴¹ Након што је прошао зенит њихове моћи, почели су да изграђују другачије основе своје самосталне владавине. Кнез Лазар је, уз свесрдну подршку врха цркве, пригрлио многе симболе Немањића, али не пре него што је неприкосновено постао најмоћнији обласни господар. Тиме је својој владавини дао виши квалитет и успешно затворио врата за слично идеолошко деловање другим такмацима, који су све више губили корак у свеколиком надметању. Изостанак формула са етничким призвуком у титулатури краља Марка и Драгаша, уосталом недовољно потврђен, не сведочи о отклону од српског народа и његове државне идеје, већ о политичком опредељењу заснованом на стварним приликама. Уместо да теже циљу за који се на крају тешком муком изборио кнез Лазар задовољили су се да сопствену власт ускладе са политичким тренутком. Најпре им је било важно да нагласе своју самосталност, а затим да се на примерене начине повежу са државом из које се изнедрила њихова власт, односно са Србијом Немањића. До сада је изнето више упечатљивих доказа, али тиме набрајање није ни издалека завршено.

Средином XIV в. међу српским велможама све чешће се примењују хералдичка обележја. Ова пракса је још била далеко од западноевропских узора, али се и међу Душановом и Урошевом најкрупнијом властелом управо тада све чешће јављају леви зачеци грбовних ознака.²⁰⁴² Ни Мрњавчевићи нису изузетак, с тим да је прилично поуздано утврђено њихово породично знамење. У складу са српским приликама основу првенствено чини хералдички непотпуна композиција. Сачињена је од шлема, плашта, јастучића (дашчице) и челенке у облику женске главе са круном. Први делови су уобичајни за државу последњих Немањића, како за владаре, тако и за њихове силне. Мрњавчевиће у односу на остале најпре одваја изглед челенке. До сада је реконструкција овог грба вршена најпре на основу Вукашиновог печета из 1370. г. и нововековних хералдичких врела, тј. илирске хералдике.²⁰⁴³ Промакло је то да се прва три мотива срећу на првој серији новца (12.1) краља Вукашина, у време када је савладарство са царем још било непомућено. Детаљ истоветан упечатљивој челенци у виду портрета

²⁰⁴¹ Љ. Недељковић, *Новчарство* Балшића, 114.

²⁰⁴² В. Иванишевић, *Развој хералдике*, 213-234.

²⁰⁴³ Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 91.

женског лика која носи круну отвореног типа обележава следећу серију (12.2). Тиме се несумњиво добија још једна потврда о великој раширености овог обележја са хералдичким обележјима. Исти мотив је, шта више, присвојила и Вукашинова супруга.²⁰⁴⁴ Новац је увек био доступнији широкој јавности него печати скрајнути по архивама и библиотекама, те је могуће да се управо на тај начин углавном ширило и истрајавало сазнање о овом грбу. Ова представа је заступљенија и на првим емисијама деспота Јована Угљеше (врста 11.1-11.4). Тако се коначно потврђује да је представа жене изнад вела и дашчице био јасан знак распознавања целокупне породице, а не само старијег брата.²⁰⁴⁵ До сада се узимало да је извор овог мотива ознака царице Јелене и да се тако хтело упутити на њене заслуге за породични успех. Однедавно се указује и на блискост са грбом Маркдорфа из Циришког грбовника.²⁰⁴⁶ На основу овако уске грађе тешко је рећи било шта више.

Нису сачувани печати припадника две проучаване породице након 1371. г.²⁰⁴⁷ Питање је да ли би њиховим открићем био поколебан прилично необичан став да су само Лазареви печати владарски, док овакве ознаке владарске моћи осталих обласних господара нису имали те одлике.²⁰⁴⁸ Пре треба усвојити став да је породично обележје прерастало у државно након политичког успеха. Обједињујући амблем, који никада у потпуности није прерастао у право државно знамење, био је двоглави орао Немањића. Код обележја других породица такође је приметан континуитет. Лазаревићи су се дуго користили кнежевим печатом са развијеним хералдичким одликама.²⁰⁴⁹ Овакво поступање није било нимало необично у то време. Тим пре може се претпоставити да су на двору Мрњавчевића и након Марице свесрдно користили истоветне или незнатно промењене хералдичке елементе.

²⁰⁴⁴ В. Иванишевић, *Новчарство*, 146-147, 266. Понекад приписиван и деспоту Јовану Оливеру. в. С. Димитријевић, *Нова серија нових врста*, 101-105. Уп. В. Иванишевић, *Новчарство*, 141-142.

²⁰⁴⁵ Исти, *Новчарство*, 141-146, 263-266.

²⁰⁴⁶ В. Иванишевић, *Развој хералдике*, 221.

²⁰⁴⁷ Вреди проверити ликовни садржај мађарских Дмитрових печата. В. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 39. Уп. А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 59-60.

²⁰⁴⁸ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27. Ту је уврштен и печат господина Константина, што није испраћено одговарајућом напоменом тако да није потпуно јасно порекло ове грешке. уп. *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 112 нап. 2 (Ж. Вујошевић). *Повеље Драгаша у Русику имају трагове печатења*. В. С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 61.

²⁰⁴⁹ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 27.

У вези са српским деспотом који је столовао у Серу је и ковање где се први пут у српском новчарству јавља представа двоглавог орла. Угљешина главна емисија је нађена у већем броју остава. Тиме се истовремено долази до вероватног, или барем допунског, одговора на питање откуда на најранијим представама грба Мрњавчевића једноглави орао, што је посведочено у Илирским грбовницима.²⁰⁵⁰ Слично обележје је у Марковом манастиру постојало и у епиграфском виду. Временом је уништена рељефна плоча са олтара са хералдичким двоглавим орлом између два лава, дакле на ударном храмовном месту.²⁰⁵¹ Последња животиња није била тако често употребљавана за представљање личне моћи међу Србима. Међутим, управо је цар Урош спорадично користи. Можда се симболички хтело приказати да је Вукашин заиста једно кратко време био деспот. Тада би разматрана плоча приказивала вазалну покорност према сизирену. Тако се могло исказати и новоустановљено стање у држави, јер од 1365. г. српска земља више није била искључиво Немањићка.²⁰⁵²

Симбол двоглавог орла је, међутим, чинио основни мотив и на вешто израђеном полијелеју Марковог манастира. Понављање истих детаља омогућава да се из сачуваних делова обнови његов целокупан изглед. Важно је да избор градивних мотива није случајан. Творац овог раскошног занатског производа није механички приступио послу, већ га је по жељи наручиоца саздао од мотива и шара заступљених у осталим видовима декорације.²⁰⁵³ Вишеструко истицање двоглавог орла није случајно и највероватније је део рудиментарног хералдичког устројства. Сличан полијелеј с орловима налазио се у Св. Николи у Псачи, али и

²⁰⁵⁰ Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 91; В. Иванишевић, *Новчарство*, 142. О најстаријој заступљености у корпусу који чини илирску хералдику сада в. С. Рудић, *О првом помену*, 186-188; Исти, *Властела илирског грбовника*, 186-188. На неке примере распрострањених двоглавих, али и пример једноглавог орла на прстену Радослава из Кавадараца В. М. Ћоровић-Љубинковић, *Представе грбова*, 171-183; В. Иванишевић, *Развој хералдике*, 224, 227. Орао као ознака владарског положаја запамћен и у народу. в. В. Ћоровић, *Мотиви у предању*, 191.

²⁰⁵¹ Можда се исти мотив налазио и на гробној плочи из припрате. В. П. Срећковић, *Путничке слике*, 223-224; И. Јастребов, *Наставак бележака*, 55; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 23-25; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 84, 316, 368 (приредио А. Палавестра); Д. Тодоровић, *Полијелеј у Марковом Манастиру*, Зограф 9 (1978), 35.

²⁰⁵² С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 109.

²⁰⁵³ Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 6, 24-27; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 21, 25-26; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 316; Д. Тодоровић, *Полијелеј*, 28-36, посебно 29, 35.

цркви манастира св. Прохора Пчињског, вероватно из XIV в.²⁰⁵⁴ Зна се да је и последњи храм осетио дарежљивост Светог Краља, чиме се овај мотив још једном повезује са Немањићима.²⁰⁵⁵ Иначе, под називом „коласте аздије” двоглаве орлове каткад са краљем Марком повезују и народни певачи. Прате их остали симболи јуначке и државне моћи.²⁰⁵⁶

Најразличитије ликовне представе заступљене на новцу обласних господара несумњиво понављају владарске новце из царског раздобља. Стефан Душан је након крунисања увео троредни или вишередни натпис који садржи владарску титулу. Незнатно га је потом изменио Вукашин, а прихватили су га и многи обласни господари.²⁰⁵⁷ И у том погледу међу њима је постојала нека врста равноправности. Уопште, раније се прихватало да је само новац кнеза Лазара, и то већ од 1371. г., садржао владарске иконографске детаље.²⁰⁵⁸ Након што је то оповргнуто, нађена је још једна потврда да је краљ Марко био настављач очевог политичког дела и српских државних форми. Овакво поступање је могло имати и своју чисто практичну страну. Новац Стефана Душана је опонашан како би нова ковања била лакше прихваћена.²⁰⁵⁹ Међутим, у случају Мрњавчевића идеолошка порука је имала првенство. Одавно је уочено да је графичка схема медаљона са троредним натписом као дела полијелеја у Марковом манастиру скоро једнака натписима са његовог и Марковог новца.²⁰⁶⁰

На полијелеју из Марковог манастира двоглаве орлове допуњују љиљани.²⁰⁶¹ У стилизованом виду уочљиви су и на одећи краља Вукашина из прилепских Св. Арханђела.²⁰⁶² Богородичин цвет је међу омиљенијим хералдичким обележјима средњовековне Србије. На неки начин спојив је са

²⁰⁵⁴ Ј. Хаци – Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски*, 83; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 84 нап. нап. 200, 316 нап. 131 (приредио А. Палавестра).

²⁰⁵⁵ Ј. Хаци – Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски*, 90; Г. Суботић - Д. Тодоровић, *Сликар Михаило*, 117-141.

²⁰⁵⁶ И. Златковић, *Епска биографија*, 102, 108.

²⁰⁵⁷ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 140-141; Љ. Недељковић, *Новчарство Балшића*, 113, 114; В. Иванишевић, *Новчарство*, 147, 264-274.

²⁰⁵⁸ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 30, са ранијом литературом.

²⁰⁵⁹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 143, 147.

²⁰⁶⁰ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 27; Д. Тодоровић, *Полијелеј*, 28-29, 36. За ову тему је можда од значаја и: Р. Петровић, *Монограми краља Стефана*, 105-114.

²⁰⁶¹ Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков манастир*, 24-27.

²⁰⁶² С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 63, 202; С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 64.

најпознатијим владарским родом те земље.²⁰⁶³ Видно место заузимају и на типу новца који је још Ј. Иванов приписао господину Константину. Овим цветом се завршавају рукохвати Христовог престола са његове предње стране. На супротној четири љиљана попуњавају празнине између пет, такође крупних, слова.²⁰⁶⁴ Овај примерак је изостављен у најопсежнијем прегледу српског средњовековног новчарства.²⁰⁶⁵ Остаје да се утврде разлози овог мимоилажења. Ј. Хаџи-Васиљевић је тврдио да су у кули Пчињског манастира приликом радова нађени примерци домаћег и страног новца, углавном с краја XIV и почетка XV века. Новац господина Константина је међу њима био редак, тако да је овај посетилац поседовао само два примерка, а један је потом заменом доспео у руке Љ. Ковачевића.²⁰⁶⁶

Крст са четири оцила као државно знамење најпре је недвосмислено повезивано са краљем Вукашином, да би касније постао омиљена ознака целог српског народа.²⁰⁶⁷ Њихов породични грб је, сасвим у складу са нормама тог времена, једно време био и државно обележје. То потврђује и његово место у грбовницима Илирске хералдике. Претходи му лично обележје Немањића, а за њим су грбови Хребелановића и Бранковића, потоњих господара већине Срба.²⁰⁶⁸ И овога пута се понавља готово исти распоред навођења као у владарским поменицима са простора средњовековне Србије. Овакво подударење није нимало случајно.

По пореклу, а посебно по сродству са династијом, деспот Дејан је дуго био изнад каснијег Урошевог савладара. Изгледа да је тадашњој Србији близина двору био један од основни предуслова да се добије право на употребу основних хералдичких обележја. У Ђуришком манастиру у Овчем Пољу нађене су двостране наушнице са монограмом и двоглавим орлом. Приписане су Марији Палеолог, другој супрузи Стефана Дечанског. Требало би да је ту наша вечно

²⁰⁶³ Најбољи преглед његове употребе у: В. Иванишевић, *Развој хералдике*, 213-234, посебно 216.

²⁰⁶⁴ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 131, без навођења извора.

²⁰⁶⁵ В. Иванишевић, *Новчарство*, 269 и табла IV, примерци 19.1 и 19.2.

²⁰⁶⁶ Остаје нада да је барем овај истраживач у својој заоставштини оставио неки опис овог новца, а што изостаје код Васиљевића В. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски*, 81, 85.

²⁰⁶⁷ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 24; А. Соловјев, *Историја српског грба*, 344-348 (приредио А. Палавестра); Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родословне таблице*, 91; М. Благојевић, *Основна знамења*, 87-89.

²⁰⁶⁸ С. Рудић, *О првом помену*, 187-188, 257-258.

покојиште.²⁰⁶⁹ Дуга византијска традиција се показала као слаба брана новом укусу. Великаш грчког порекла ставља средином 1350. г. прото - хералдичко обележје у виду шлема и двоглавог орла техником озидане опеке на прочеље серске куле.²⁰⁷⁰ И поред поседовања ромејске титуле, може се чак узети да је и Дејан користио неко посебно обележје, несачувано до савременог доба, које га је издвојило међу бројном властелом. Тешко се може ослонити на готово потпуно заокружен грб Жеглиговића илирских грбовника. Не постоји начин да се било како упореди са поузданим врелима те епохе. Ствар посебно отежава челенка у виду неког пајаци или жонглера. Ова представа уопште није у складу са приликама у држави Дејановића, а посебно са њиховим великим угледом. На штиту се налази општи хералдички мотив који се такође тешко може довести у везу са проучаваном средином. Ако се томе дода да је ово породично знамење уметнуто између обележја епских јунака, расту изгледи да је грб Жеглиговића у потпуности измишљен.²⁰⁷¹

Може се са великом сигурношћу претпоставити да је старији Дејановић као деспот често користио право да своје високо достојанство нагласи јавним истицањем двоглавих орлова. Свакако је имао право да их користи на својим одевним предметима, а вероватно и на друге начине. О свему томе, међутим, не постоје никакви изворни трагови. Његов брат је, барем у начелу, тога био лишен. Како су у то време произвољно мењана многа схватања, није немогуће да је по инерцији, а свестан свог угледа и високог порекла, и он на сличан начин користио те ознаке. Све то, ипак, остаје у зони могућег. Више се никако не може позивати на превазиђени став да је овај Драгаш приказан на групном портрету из Лондонског јеванђеља. Ту је представљен ближе непознати бугарски деспот

²⁰⁶⁹ Б. Алексова, *Где је сахрањена Марија Палеологова*, 213-229; *Ista, Où est enterrée Marie Paléologue? A propos de la découverte faite dans une tombe*, *Archaeologia Jugoslavica* 3 (1959), 121-129. Уп. *Штип низ вековите*, Книга прва, 126-127. Ово није усамљен налаз раскошног накита. За онај из села Оризари В. Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина. Сеоска насеља и становништво*, Скопје 1970, 17. Такође: С. Габелић, *Манастир Лесново*, 37, где се упућује на представу из Крупишта, по: [Н. Овчаров, *Изображавање на двуглав орел като символ на владателско достоинство през XIV в.*, *Археология* кн. 3-4 (Софија 1994), 19-24.]

²⁰⁷⁰ Кула се зове и Јеленина. В. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 82. Ово обележје је могло припадати и владару.

²⁰⁷¹ С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, 64, 140-141, 247, 308. Приказ грба из А. Соловјев, *Историја српског грба*, Табла XXIX бр. 134 (приредио А. Палавистра). За дворске забављаче в. С. Ћирковић, *Двор и култура у босанској држави*, *Работници, војници, духовници*, 444.

Константин. Његова раскошна одећа је упадљиво украшена разматраним симболом државне и личне моћи.²⁰⁷²

У погледу разгранате употребе владарских епитета неизоставни су и Драгаши који често истичу своју благоверност. Угледају се на уводни и претежно формални део Душанових титула који је по правилу гласио: В Христа Бога благоверни цар.²⁰⁷³ Нису доследни па у један мах стоји само: † Г<оспо>д<и>њь Квстадинь †.²⁰⁷⁴ Све то прати учестало залагање да је дипломатички посматрано тај израз искључиво припадао самосталним владарима.²⁰⁷⁵ Након нестанка Дејановића 1395. г. пренет је на следећег обласног господара који се учврстио на делићу њихове државе.²⁰⁷⁶

Изузетно високи положај у хијерархији српских обласних господара и суседних владара Драгаши су посебно спретно и често истицали у својим јавним актима. Јован Драгаш је био деспот и с правом се понекад ословљава царем.²⁰⁷⁷ Исти ранг је формално имала његова мајка, али ту свака сличност престаје. Синовљево деспотовање је било подржано и несумњивом снагом владарског положаја. Константин је такође имао високо мишљење о значају своје личне власти и њеном пореклу. Дарујући Ватопеду мали мелнишки манастир св. Богородице Пантанасе исказао је: „А пошто, поред осталих, и ја Константин, по наредби свемоћног Бога управљам овим местом [...]”.²⁰⁷⁸ Само нешто је блажи други исказ где стоји да је господар земље коју је добио од Христа. Јавно уверавање своје средине да земаљска моћ обласних господара проиходи из божанске воље било је опште. Када једном Константин наступа заједно са својом мајком наведени су у двојини изразом „царство ни”.²⁰⁷⁹ Овакво самоословљавање није усамљено и среће се и у акту

²⁰⁷² А. Соловјев, *Историја српског грба*, 84, 315 нап. 126, 322, 349 (приредио А. Палавестра).

²⁰⁷³ М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 374-378; Титуле и потписи Константина Драгаша сабрани у: *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 125 нап. 53 (Ж. Вујошевић).

²⁰⁷⁴ Да овај потпис црвеним мастилом није био својеручан В. *Акт господина Константина Драгаша*, 289, 290, цитат са стр. 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

²⁰⁷⁵ У том смислу писано још у: Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 130, 131; А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 310, са ранијом литературом.

²⁰⁷⁶ Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 386.

²⁰⁷⁷ Х. Матанов, *Књажеството*, 93; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 53.

²⁰⁷⁸ V. Laurent, *Un acte grec inédit*, 183 и превод у: М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 42.

²⁰⁷⁹ *Акт господина Константина Драгаша*, 289-290 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 52-53. Преглед њихових титула дат још у: С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 133-135; Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, 32.

двојице браће из 1376-1377. г.²⁰⁸⁰ Савременици су високо ценили достојанство господина јер се у супротном вероватно не би усудили да доведу у исту раван две тако разнородне титуле.²⁰⁸¹

Ово је блага водиља откуда царска ознака на новцу који би требало да припада млађем Драгашу. Непоузданом је чини и подсећање да овај занимљив налаз вероватно потиче из седме деценије XIV в.²⁰⁸² Тада је превласт и даље била у Јовановим рукама. Загонетан новац би стога могао бити и невешто изведено заједничко ковање. Долази у обзир и несмотрено калемљење Константиновог имена на предлошке његовог претходника непосредно након преузимања власти. У оба случаја настао би новац који повезује неспојиве владарске особине млађег брата.

Константин је био прихваћен и међу поданицима и међу страним силама са титулом „господин”. Ромеји су обично истицали и његово српско обележје како би га разликовали од других суседа сличног положаја. Овакав приступ је опстао и након Константинове смрти.²⁰⁸³ Године 1409. међу својим даљим сродницима које је судбина одвела у Епир памћен је као велики и славни господин Константин.²⁰⁸⁴ Било је довољно да само једно поколење обласних господара и моћних феудалаца пригрли ову, испрва, уопштenu титулу, па да се она уздигне на највиши, владарски ниво.²⁰⁸⁵ То је било познато и Ромејима који су у грчком језику изналазили одговарајуће речи подобне српској титули. Можда под утицајем српске аналитике, титула „господин” је преведена са *ἀφέντης* у једној од грчких кратких хроника.²⁰⁸⁶ При томе су титулу у свечанијим текстовима пратили изрази „славни” и „благородни”. Иако сами по себи звучни, били су далеко од онога „пресрећни”, на шта су имали право деспоти.²⁰⁸⁷ Чак и када би у византијским изворима био означен као деспот, као у наслову упутства за преписку

²⁰⁸⁰ В. стр. 280 овог рада.

²⁰⁸¹ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 104-113, посебно 107-109 и 118-119; М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 307-308; Исти, *О издаји или невери*, 13-14.

²⁰⁸² С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 131-148.

²⁰⁸³ О томе В. стр. 365 овог рада.

²⁰⁸⁴ Уп. стр. 468 овог рада, као и: И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 87 (Р. Михаљчић).

²⁰⁸⁵ Исти, *Владарска титула господин*, 29-36; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 111, 113; М. Благојевић, *О издаји или невери*, 13-14.

²⁰⁸⁶ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 159.

²⁰⁸⁷ Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 292. Првим од два Константинова епитета су, нпр., називане васељенске судије у служби царице Јелене. В. доле нап. 2089 овог рада.

Цариградске патријаршије, то није имало дословно значење. Ово „деспотство” није превазилазило оквире титуле „господар”, односно „господин”. У таквом светлу треба посматрати још један податак. У „Ектесис неа” је једини владар са усамљеним епитетом „благородни”. Ова скромна ознака се понавља и у писму патријарха Антонија из јуна 1393. г. Како је пролазило време од приспећа Јелене у Цариград, ствари се мењају па Драгаш постаје: „вољеним оцем моћног и славног цара” или „блаженим и славним господаром Србије”.²⁰⁸⁸ Изгледа да је још за његове владавине настала белешка у рукопису Лесновског поменика када је означен као деспот.²⁰⁸⁹ Упркос томе, Константин је био постављен далеко од византијског царског достојанства.²⁰⁹⁰ То је поговало пословичном ромејском самољубљу, незнатно избледилом чак и у деценијама пред крај Царства. Константинова ниска титула била је погодна за истицање величине њихових владара: „Рођена од таквог оца, ова се мати наших царева и кнежева удала за њихова оца, много вишег по рангу и по судбинском удесу неголи њени родитељи, је не само сам био красан и ваљан цар, па и потомак не малог низа таквих истих царева, него је и царовао над овим нашим римским народом”.²⁰⁹¹

Много касније Константину су грешком приписивали титулу „господар”, што је више било у духу епохе XIX в.. У истоветним околностима настала је још једна грешка. Овај владар заправо није био благоверни господар српски. Ово звучно звање је нанос деветнаестовековних прерада.²⁰⁹² Из ближе непознатих разлога често се понавља како је у пчињском поменику Константин био бугарски војвода. Још је у првом издању тог врела то место прочитано као брблзарски.²⁰⁹³ Тајанствена географска област или скупина људи потчињених војводи не открива готово ништа. Ипак, у овој личности најпре треба видети истакнутијег представника ситне властеле која је у првим вековима окупације још некако

²⁰⁸⁸ Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291-292; И. Ђурић, „Ектесис неа“, 430-431.

²⁰⁸⁹ С. Новаковић, *Стари српски поменици XV-XVIII в.*, Гласник СУД 42, Београд 1875, 11; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 44 (магистарски рад).

²⁰⁹⁰ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 266 нап. 27.

²⁰⁹¹ Д. Анастасијевић, *Српкиња византијска царица*, 83.

²⁰⁹² Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 146-148; М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, 303-314, посебно 307-309; *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару (Хил. 64)*, 142-143, посебно нап. 27 (Ж. Вујошевић).

²⁰⁹³ С. Новаковић, *Пишињски поменик*, 9; Исти, *Стари српски поменици*, 20-24; Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 44-45 (магистарски рад). Уп. Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 131; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 172.

налазила место у турском војном уређењу. Ако овај ратник није припадао средњовековној епохи, његова титула је свакако потицала из тог времена.²⁰⁹⁴

Можда је на непознати начин име једног средњовековног „господина” спојено са много нижим достојанством из потоњег раздобља.

Јевдокија, која је вероватно низ година носила монашку ризу, увек је истицала да је деспотица, односно царица. Обично се узима да је тај израз дослован превод на српски грчког појма василиса.²⁰⁹⁵ И на тај начин она је наглашавала припадност ранијој владарској породици. Вероватно је зато у повељи из 1381. г. удовица деспота Оливера означена са деспотица, док је Немањићка Јевдокија уздигнута још више и уписана као „царица”.²⁰⁹⁶ Занимљиво је да је у полеђним белешкама које је у XIX в. саставио монах Никандар правилно пренето да је она царица, али у акту о поклањању Архиљевице Хиландару погрешно уписана као Јелена.²⁰⁹⁷ Све то су пратили и додаци као што су „кира” или „благочастива” и „христољубива госпођа”, односно: „превисоке царице српске кира Јевдокије”. У једном од вероватно њених последњих аката она је: Превисока госпођа царица кира Јевдокија.²⁰⁹⁸ Епитет „превисока” је, такође, тековина ромејско-словенске културно-духовне симбиозе, с тим да је код источнијег народа обично пратио саму царицу. Световни наступ владара-монаха ни у то време није био ретка појава, тако да је ова способна жена спојила на први поглед неспојива звања. Етничка одредница која је пратила њену титулу одјек је назива који је пред крај живота красио њеног супруга. Истакнуто је да су српски деспоти, велики кнежеви и севастократори својим звањима додавали пуне или делове званичне владарске титуле.²⁰⁹⁹ Сада се са сигурношћу може рећи да је деспот Дејан уз своје

²⁰⁹⁴ Г. Томовић, *Морфологија*, 120, 123. У том раздобљу ова титула упућује на четовође, ниже војне старешине, као и на племенске старешине, додуше, у динарском пределу. В. Војвода, *Лексикон*, 95-97 (Р. Михаљчић).

²⁰⁹⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 446, 448, 455, 510. Уп. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 87; Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 108, 109; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 47 нап. 52. *Акт господина Константина Драгаша*, 289 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић). Погрешно порекло у: С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 131.

²⁰⁹⁶ Тај усамљен став у: И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 264-265, 270; Isti, *Sumrak Vizantije*, 62 нап. 61. уп. М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 447 нап. 1. О начинима означавања царица и деспотица В. Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 25-26.

²⁰⁹⁷ Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 67, 70.

²⁰⁹⁸ *Акт господина Константина Драгаша*, 293 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић). Уп. М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 49 нап. 75.

²⁰⁹⁹ Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, 31, 33; С. Мандић, *Царски чин Стефана Немање*, 150-151, као и стр. 378 овог рада.

две последње титуле имао сличне пратеће елементе. Утицали су и на титулу његове животне сапутнице. У том погледу Јевдокија није била усамљена међу својим савременицама високог рода. Нешто раније и Душанова Јелена је означавана као деспина Србије.²¹⁰⁰ У далеком Епиру постојала и једна „деспина Србије”. Мисли се на Симеонову удовицу Томаиду и њиховог млађег сина Стефана.²¹⁰¹ Управљао је земљама које су несумњиво биле саставни део ромејског света, али је у Цариграду било пресудније то где и како је његова мајка стекла највише достојанство.

Употреба одређених печата је током прошлости углавном носила дубље значење. Њихов тип је у начелу био подобан врсти јавног акта, а сви скупа у складу са положајем владара у хришћанској васељени. Издвајају се две скупине мишљења. Већина аката Драгаша је изричито означена као „писаније” или милост.²¹⁰² Међутим, Константин је издао акт који је у самом тексту одређен као златопечатан. То би дословце значило да је био печатан златом што би га сврстало у хрисовуље. То би била узурпација владарских права која никако нису припадала овом господину. Млађи брат је могао и да се поведе за својим братом деспотом.²¹⁰³ Узрок оваквог поступања је могла бити једноставна жеља Драгаша да се у византијском свету представе као независни владари, што су заиста и били.²¹⁰⁴ Што се тиче саме Константинове повеље хиландарска збирка не садржи ниједан печат који би се приписивао млађем Драгашу.²¹⁰⁵ То се посебно односи на разматрани акт који би по воденим знацима настао након 1388. г. На овом накнадном препису изостају било какви трагова печатења.²¹⁰⁶ Дипломатичка правила у бурном ромејско-словенском свету су често била подложна променама и произвољном тумачењу. Хрисовуљом свој акт назива и

²¹⁰⁰ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 184.

²¹⁰¹ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 204, са старијом литературом.

²¹⁰² Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 174; *Акт господина Константина Драгаша*, 290 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 122 (Ж. Вујошевић); *Повеља господина Константина (Хил. 64)*, 142 (Исти). Уп. стр. 386 овог рада.

²¹⁰³ „[...] и утврдисмо знамењем и белегом царским“, као и „слово златопечатно“, односно „хрисовуљ“. В. Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 512, 513.

²¹⁰⁴ Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици*, 147; Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, 34; Исти, *Владарске титуле*, 110-111, с позивом на Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453-455. За аналогију В. М. Благојевић, *Државност земље Павловића, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука-Српско Сарајево 2003, 113-144.

²¹⁰⁵ Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиланару*, 229-237.

²¹⁰⁶ Исти, *Српска средњовековна акта*, 70.

„краљевић” Андреја иако никада није био потпуно самосталан, нити је његова моћ досезала Константинову.

Краљици Јелени су следовала многа почасна права. У последњој сачуваној Вукашиновој повељи њена титула је уписана црвеним словом. Ова појава није уобичајна у византијског дипломатичкој пракси, али је приметна код Срба. На сличан начин је раније уписано царско достојанство Душанове изабранице. Можда не случајно, тај акт је настао управо у Прилепу, граду који је у два наврата био незванична престоница Мрњавчевића.²¹⁰⁷ Ова подударност привлачи пажњу, али ипак изостају довољно јаки разлози за дубље повезивање.

²¹⁰⁷ Велика прилепска хрисовуља, 81-82 (Д. Живојиновић).

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ДРЖАВАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Предела између Јужне Мораве и солунског залеђа имали су богато хришћанско искуство, обележено успонима и падовима, бременим великих политичких размеђа и разноликих друштвених мена. Различити историјски слојеви нису били одвојени и супростављени, већ су се стопили у складну мешавину. У години Маричке битке јужне покрајине Царства прекривала је густа мрежа црквених установа које су се предано старале о својој пастви.²¹⁰⁸ Надзор није био само духовни, већ су се надлежности световне и црквене власти преплитале. Ово додатно ствара потребу да се овој теми издвојено приступи.

Многе одлике до сада истраживаних тема између 1371. и 1395. г. биле су условљене околностима насталим пре 1371. г. Црквене прилике нису изузетак јер је прва половина XIV в. обиловала великим државним променама у ранијој црквеној структури. Освајања српске државе пратило је и ширење Српске цркве на рачун Охридске архиепископије. Своје метрополе су променили скопски и дебарски поглавар. Промена границе се морала одразити и на рад морозвижданске, а можда и део пелагонијске епископије.²¹⁰⁹ То што се столица Велбужда не спомиње на списковима суфрагана српског архиепископа, довело је до опречних ставова. По једном, нису је захватиле Милутинове управне промене, те је и даље била у саставу Охридске цркве.²¹¹⁰ Природније је да је ранија митрополија Велбужда сведена на епископију српске цркве. Тамошњи епископ Калиник је 21. маја 1349. г. од Стефана Душана измолио повељу у корист дијака анагноста Драгоја, ктитора баштинске цркве св. Арханђела у селу Габрову на планини Беласици. Приложник је очигледно био јако угледан када је рачунао на

²¹⁰⁸ К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1980; Ј. Трифуноски, *Стари црквени споменици*; И. Велев, *Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија*, Скопје 1990. Преглед, не без спорних места, и у: Исти, *Македонскиот книжевен XIV век*, 13-27.

²¹⁰⁹ *Штип низ вековите. Книга прва*, 185 (Т. Томоски).

²¹¹⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 3, 48-49; М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 370. Остављен простор да је све време ова столица била под Трновом. В. О. Тодорова, *Православната црква и българите*, 65; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 31. Ораховска повеља из 1347. г. предвиђа независност архимандита од „велике цркве“. В. *Грамоти на българските царе*, 42 (А. Даскалова-М. Райкова). Уп. Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 161.

подршку тако истакнуте личности. Далеко на југу приметно је и деловање наследника овог велбушког епископа у 1375-1376. г., али о томе касније.²¹¹¹

Уследило је и проглашење Царства чему је претходило Јоаникијево уздицање на патријаршијски трон. Ранији догађај је пре био условљен политичким тежњама Стефана Душана, а мање потребама клера српске цркве. Промене су се одразиле и на ниже нивое. Основана је нова, Доњополошка епископија са средиштем у цркви св. Атанасија изнад села Лешка код Тетова. Била је подручна Призренском митрополиту.²¹¹² Скопска се од тада назива митрополија, те архиепископија и првопрестолна, очигледно алузије на српско државно средиште и надлежност над још једном столицом. Њен суфраган је постала новоустановљена Лесновска епископија.²¹¹³ Скопље је као престоница Царевине привлачило Мрњавчевиће. Иначе, на почетку XIV в. по писаним изворима ту је деловао епископ Никола, а потом Стефан (1317. г.) и Јован. Последњи је био учесник великих промена у свом окружењу за време Царства.²¹¹⁴ На подручју те епархије Вукашин је започео изградњу своје породичне цркве. С тим у вези можда ће бити важно истаћи да је у скопском селу Сушици, али ван комплекса Марковог манастира, саграђена око 1300. г. Богородичина црква. Касније је подигнута припрата на чијој спољној фасади, изнад јужног улаза, се налази фреско - композиција. Нису сви сагласни око њеног садржаја. Око средишње постављеног св. Николе, новог патрона по којем народ и данас назива црквицу, постављено је шест стојећих фигура. Епископ светитељу приводи властелински брачни пар у богатој одећи, чији ликови су у горњој зони прилично добро очувани. Супружник би требало да је млађе доби. По једном тумачењу, насупрот њих у другој тријади је владарска породица, по броју чланова вероватно Стефан Душан са супругом и сином. Ово фреске одређује у раздобље између 1346-1355. г. По другом, вероватно се ради о деци приложника, а композиција је изведена око

²¹¹¹ Г. Радојчић, *Прилог историји Велбушке и Струмичке епархије*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 285. Погрешно одређена као Богородичина црква у: Х. Матанов, *Књажевството*, 190. За патроне цркве Светих Арханђела у истом месту в. стр. 428 овог рада.

²¹¹² М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 71.

²¹¹³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 61-70. Опширнији осврти и у: С. Габелић, *Манастир Лесново*, 33-34; М. Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, 179, 183; М. Благојевић, *Српски сабори*, 25-26; Исти, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 346-347; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 112-117; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 31.

²¹¹⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 43, 48, 157-158.

1360. г.²¹¹⁵ Појава ове породице у време Царства поклапа се са раздобљем Вукашиновог посведоченог успеха на државној лествици времену почетка изградње оближњег св. Димитрија 1344-1345. г. Идентитет приложничког пара ће, можда, остати прикривен. У духовнику најпре треба видети скопског архијереја. Са друге стране, судећи по једном фреско – детаљу, жупа Пореч је била у надлежности Охрида.²¹¹⁶

Претпоследња етапа Душановог освајања није заобишла ни само средиште Охридске архиепископије, тако да је овај град 1334. г. изашао из византијског окриља. Вековима старо патронство Цариграда је лако замењено новим. Углед и дуго трајање Охрида се нису могли потрти неким насилним чином, мада се део клерика под притиском разбежао у околне ромејске градове. На чело Влашке епископије, подложне Охриду, у јесен 1342. г. доведен је бивши архимандрит Хтетовског манастира.²¹¹⁷ На место пређашњег архиепископа Антима Метохита доведен је Душану одан Никола. Поред владара и његови великаши попут Бранковића, деспота Оливера, а можда и кесара Гргура, снажно су исказивали своје присуство старајући се о појединим градским или оближњим храмовима.²¹¹⁸ Касније им се можда прикључио и Вукашин. У ову средину продире и култ двојице најзначајнијих српских светитеља. Сачувани су поклич и исписани српском редакцијом да се прослави величина неименованих царева и архиепископа. Ови позиви су, можда не баш беспрекорно, одређени у кратко раздобље док су српски цареви држали Охрид.²¹¹⁹

Нови архиепископ је у потпуности следио световне господаре доприносећи напретку Србије. Својим великим ауторитетом настојао је да попуни очигледне празнине у чину Јоаникијевог патријаршијског устоличења 1346. г. Следеће године је окрњио границе своје надлежности. Одабрана је већ дуго посустала и у

²¹¹⁵ В. Ђурић, *Три догађаја*, 87 нап. 53; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 167. Уп. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. г.*, Београд 1984, 192. За средишње постављене личности мисли се да су архиепископ Никола, те Јован Оливер и Ана Марија. в. К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 39-40.

²¹¹⁶ С. Цветковски, *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, *Зограф* 35 (2011), 204.

²¹¹⁷ Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, *ССА* 1 (2002), 189-192.

²¹¹⁸ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 47-120. Формално помирење можда није ни било неопходно. В. В. Ђурић, *Три догађаја*, 76-87. За неке избегле клерике В. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 95.

²¹¹⁹ Ђ. Сп. Радојчић, *Ватикански свитак*, књижевна збивања, 141.

изворима готово неприметна Морозвижданска епископија. Њена слава је била део раног средњег века када је обухватала и Козјак, Славиште, Злетово, Луковицу, Пијанец и Малешево.²¹²⁰ Ипак, није у потпуности заборављена. Може се прихватити да је у свести људи средином XIV в. ова установа била много присутнија него што се понекад сматра. Сабор Стефана Душана у Крупишту, знатном катедралном храму раније Брегалничке епископије, одјек је пређашњег стања.²¹²¹ И много касније је живело сећање на ову столицу.²¹²² Ипак, у Душаново доба замењена је Лесновском, сада усмереној ка Пећи.²¹²³ Николино аминовање свакако је правично надокнађено на другој страни.

Врло је важно како су владар и људи из његовог окружења гледали на Охридску архиепископију и њено место међу балканским државама и народима. Стефан Душан је себе видео као: **настав'никоу бити великимъ и светима царем грч'кимъ въ градѣ Охридѣ.**²¹²⁴ Николина подршка 1346. г. је посебно назначена: “[...] архијереја престола грчкога [...]”.²¹²⁵ Готово непрекинуто византијско државно присуство од 1020. г. је преобликовало ову установу у снажно оруђе цариградске политике. Све то време била је делотворна испостава чак и на државној периферији у старим српским земљама.²¹²⁶ Довољно је само рећи да су и у јеку српске власти у самом граду на језеру литургијске књиге и фреско записи претежно били на грчком.²¹²⁷ Без свега тога настојање српског двора да Охрид

²¹²⁰ Т. Томоски, *Морозвижданска епископија*, Македонија низ вековите, 168-194; Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 15, 21, 31. Ту би спадао и град Штип. В. М. Соколовски, *Штип и Штипско*, 184; Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница. Прв словенски црковен и културно – просветен центар во Македонија*, Прилеп 1989.

²¹²¹ И. Велев, *Култот*, 64-65. Међутим, група аката издатих на сабору у Крупишту одавно је осумњичена. В. С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 63. Црте из хришћанске географије тог краја и у: З. Расолкоска-Николоска, *Убикација на црквата света Петка на Брегалница според повелбата на цар Душан од 1355*, Историја 9-2 (1973), 248-254; Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник*, 257-269.

²¹²² Године 1529. потписао се Никита, митрополит морозвишки. В. *Штип низ вековите. Книга прва*, 186. За поглавара Матеја из 1515. г. В. М. Јанковић, *Митрополије и епископије*, 67 нап. 23.

²¹²³ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 166-170; Исти, *Прилози за проучавање на св. Софија*, 85. Такође: С. Габелић, *Манастир Лесново*, 37 нап. 186, 38.

²¹²⁴ П. Мијовић, *Царска иконографија*, 71 нап. 14; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 167, 169.

²¹²⁵ *Законик цара Стефана Душана*, 144 (Н. Радојчић). Уп. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 167, 169; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 30. Верује се и да су то били прелати раније потчињени Цариграду. В. Д. Кораћ, *Света Гора*, 110.

²¹²⁶ В. Ј. Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 246.

²¹²⁷ В. Ђурић, *Марков манастир*, 154 нап. 53, 155-156; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 30; Ц. Грозданов, *Охрид и охридска архиепископија*, 169. По литератури насталој у ратној 1916. г. на

укључи у своју пропагандну борбу права на цариградски престо не би имало много смисла. У очима савременика постоје само слаби наговештаји повезивања са неком другом државном традицијом. Душанова интитулација у св. Николи Болничком гласи: **въ х(а в)га (благовѣранъ (м)і(лос)тивъ гїи високи и сам(о)државнк(ь) стѣа и крьль всѣх срѣп(с)ких и поморьских и блгарьских і грѣчких земль.**²¹²⁸ Уметање речи „бугарских” има смисла утолико што су се Охридски архиепископи китњасто називали, па и: „архиеписком целе Бугарске”.²¹²⁹ Била је то само љуштура, слаб одјек давних времена када је бугарска државна идеја у средишњем Балкану био стваран политички програм.²¹³⁰ Можда је и српска власт утицала на обликовање титуле носиоца охридског црквеног жезла: „Матеј, преосвештенаго архиепископа нашега прве Јустинијане и све Бугарске (Блгарије) и све поморске и западне земље”, како је забележено у манастиру Слепче.²¹³¹ Ово утолико пре јер је назив српског духовног вође обично пратио промене у владарској титулатури. У овом случају последње две ознаке би можда били недоследни умети из српске дипломатичке праксе.²¹³² Горњи цитат открива и простор његовог деловања. Прилепски предели су још раније били под охридском столицом, о чему сведоче и дарови архиепископа Николе манастиру

простору целе надлежности предност је дата бугарском језику, што је условило и општу црквену политику. В. Х. Матанов, *Југозападните блгарски земи*, 170, 191. Прави увид се стиче тек пажљивим уводом у свеопште прегледе књижевног стваралаштва са простора Републике Македоније, попут: В. Мошин, *Словенски ракописи*; Г. Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри*.

²¹²⁸ Ц. Грозданов, *Охридското судно*, 55. Сличан пример и у: Л. Славеска, *Уште една грамота за манастирот Трескавец најдена во Битола*, Јазичните појави во Битола, 70-71; *За ново критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008), 215-216 (Ћ. Бубало). Уп. Х. Матанов, *Југозападните блгарски земи*, 27. Опширније у: В. Алексић, *Живот и дело*, 121 нап. 543.

²¹²⁹ И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија (от основаването и до завладането на Балканския полуостров од турците)*, I, Софија 1995², 222-224. О титулама у историјском контексту в. С. Душанић, *Прилог сфрагистици охридске архиепископије*, Зборник народног музеја 8 (1975), 316-325; М. Петровић, *Историјско-правна страна Хоматијановог писма „Најпречаснијем међу монасима и сину великог жупана Србије кир Сави“*, ЗРВИ 19 (1980), 180; Ц. Грозданов, *Охридското судно*, 54; А. Поповић, *Титулатура охридског архиепископа у писмима Димитрија Хоматијана*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 279-285, цитат са стр. 281; Б. Годић, *Фреске у Богородици Перивлети и порекло Охридске архиепископије*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 147-163; Ћ. Бубало, *Влахо епископ или влахоепископ*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 208. Касније су навођени и Срби. В. Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ*, 228, 234.

²¹³⁰ Другачије виђење у: Х. Матанов, *Југозападните блгарски земи*, 21.

²¹³¹ В. Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 16. Вероватно се радило о архијереју с краја XIV и почетка XV в. В. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 185-186.

²¹³² М. Динић, *Душанова царска титула*, 193-194; М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 360.

Трескавац.²¹³³ Стефан Душан је још једном потврдио његову непосредну зависност од охридског архиепископа. Тиме је ова ставропигија изузета од локалног епископа.²¹³⁴ Ова појединост додатно потврђује да та установа није посматрана као странио тело већ као користан државни део.

Етничку одредницу као део титуле поглавара Охрида, Срби су прихватили само као део далеке прошлости. У документу насталом на Угљешиним двором почетком 1369. г. на суду незадовољна страна је изашла: „пред царство ми и пресветог архиепископа Ахриде ипертима и егзарха целе Бугарске”.²¹³⁵ Без икаквог зазирања и краљ Марко се обраћа Охридском архиепископу: Господину и родитељу краљевства ми светом владици преосвештену архиепископу [богохранима]го града Охрида, прве Јустинијане и све Бугарске.²¹³⁶ Да је иза ове ознаке стајала и најмања назнака било какве политичке идеологије стране државе, тешко да би била прихваћена у неоспорно српско-ромејској средини.²¹³⁷

Ово задржавање је неопходно јер преовладава став да су обласни господари са југа свесно запоставили Пећку патријаршију, несумњиво оруђе српске државности и подстицали црквено средиште са југа. О томе се врло рано изјаснио отац српске критичне историографије. Касније је И. Снегаров неосновано закључио да је већ краљ Вукашин Скопље и Призрен одвојио од Патријаршије.²¹³⁸ На истој линији је заправо и став да је престанком шизме пре Марице „[...] Српска власт у Македонији, [...], изгубила последње трагове страног елемента.”²¹³⁹

²¹³³ За ново критичко издање трескавачких хрисовуља, 227-228 (Ђ. Бубало); Ц. Грозданов, *Митрополит Јован Зограф и епископ Григориј I – архијереи на епархијата на Пелагонија и Прилеп*, Живописот на Охридската архиепископија, 242.

²¹³⁴ С. Смолчић Макуљевић, *Манастир Трескавац у 15. веку и програм зидног сликарства наоса цркве Богородичиног Успења*, Зборник МС за ликовне уметности 36 (1986), 45 нап. 5.

²¹³⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 84.

²¹³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 19 бр. 6093. Опсежна литература наведена у: Ц. Грозданов, *Митрополит Јован Зограф*, I, 234 нап. 4. Овако ословљавање је у то време било учестало. В. Ђ. Иванов, *Български старини*, 43.

²¹³⁷ За друга места где су српски владари смену државних власти прихватили као природан ток историјског развоја в. 263 овог рада.

²¹³⁸ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 107; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија*, 330-336. Такође: В. Беласчев, *Кореспонденција между Цариградският патријарх и Охридският архиепископ от XV век*, Минало, књ. 1, Софија, 1909, 14; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 25. Уп. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 90, 93. Такође: Tsv. Grozdanov, *Volkashin, Ugljesa, Marco and the Ohrid Archbishopric*, *Macedonian Review*, V, 2, 1975, 132-135; Исти, *Охридското судно*, 18; Исти, *Охрид и Охридската архиепископија*, 175; О. Тодорова, *Православната црква и българите*, 65.

²¹³⁹ Љ. Максимовић, *Македонија*, 49.

Ово звучи умерено у односу на: „Разилажења са царем Урошем уочи Маричке, а касније ослањање и подршка Пећке патријаршије кнезу Лазару који ће наступити као наследник немањићке традиције, навели су краља Марка да се приближи Охридској архиепископији Григорија II, сарадника цариградског патријарха”.²¹⁴⁰ Такође: „Краљу Марку преостаје, као ослонац, Охридска архиепископија, која је имала, чак и у доба Царства, одређену самосталност и извесну независност у односу на Српску патријаршију”.²¹⁴¹ Следи и: “[...] легитимни наследник краља Вукашина [...], није посегао за титулом или инсигнијама које му нису могле бити дате редовним путем, приликом крунисања за краља, које је обављено, без сумње, уз помоћ охридског свештенства”.²¹⁴² Слично су се определили и аутори са много мање личног доприноса у проучавању прошлости Охрида и његове столице.²¹⁴³

Недостатак оваквог размишљања је, најпре, временско неподударање пошто је Охрид за Марка био изгубљен већ у годинама након Марице. Од тада је краљ морао да рачуна да су обе велике метрополе под страним господарима. Такође, српска црква се тек након 1378. или 1379. г. у потпуности окренула Лазару. Њен патријарх је заиста могао у месецима након Маричке битке да крунише краља, али извори о томе ћуте. Можда је ова епизода у Цркви свесно заборављена, док су Марку наклоњени извори изгубљени у неповрат. Овај је још 1375. г. имао још понеко оруђе да се меша у шире црквене прилике и ван граница своје државе. Управо се неусаглашеност најмоћнијих световњака одразила на настанак више струја у самом врху клера, што је избор патријарха те године учинило неизвесним. Без подршке барем дела Српске цркве, била би јалова и Маркова идеолошка тумачења властитог владарског положаја у српском свету. Временом његов уплив све више слаби. Међутим, унутар његове земље су и даље била барем два епископска средиште Српске цркве и добар део скопске митрополије. Недопустиво је преношење савременог стања на далеку прошлост. Обласни господари са југа Српског царства су полазили од властитих владарских

²¹⁴⁰ Цитирано по: Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 328. Слично у: Исти, *Митрополит Јован Зограф*, 239-240; Исти, *Портрети на светителите од Македонија*, 86, али где није заборављено да је Григорије II сарађивао са краљевим оцем и стрицем.

²¹⁴¹ В. Ђурић, *Марков манастир – Охрид*, 135-136.

²¹⁴² Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 168.

²¹⁴³ Н. Овчаров, *Надписите*, 41-42; Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 170. Уп. Исти, *Княжеството*, 192; К. Ациевски, *Пелагонија*, 262-263.

потреба, а не од нововековних националних расправа. Вероватно је преовладао својеврсни „верски” синкретизам. Настојали су да искористе затечено стање, редовно су сарађивали са свим столицама са свог подручја, као и са метрополама ван њиховог владарског домета. Стога треба утврдити не само политичке, већ и црквене границе, односно стање у чак три „Велике” цркве у деценијама пре и после Маричке битке.

Међу истакнутим Србима присутним у Охридском крају свакако је био и Вукашин. Споменут је у храму на преспанском Малом Граду, а не његов по достојанству угледнији савладар. Истакнута је, међутим, надлежност охридске столице.²¹⁴⁴ Уосталом, тако се следио природан низ пошто је у један мах и Стефан Душан преузео право да управља њом. То несумњиво укључује и избор архиепископа.²¹⁴⁵ Нема вести да је Вукашин користио последње право, али су зато садржајније вести о њиховој међусобној сарадњи. У катедралној св. Софији у тзв. Григоријевој галерији налази се јако оштећена композиција видљива само у доњем делу. У средишту је Исус Христ окружен двојицом арханђела. Прате их локални архиепископ св. Климент, те св. Стефан. Двојица световних владара су вероватно Немањићи, али можда је заступљен и Вукашин.²¹⁴⁶ Тешко да ће ово двоумљење икада бити прекинуто. Међутим, тек уздигнути краљ је имао посебних разлога да искаже своје присуство у чворишту политичке и идеолошке моћи на југу попут његових претходника. Како било, Григорије је био српски изабраник и све док је столовао у Охриду могао је да задржава тај општи курс.

Вишеструко је посведочена добра сарадња између Мрњавчевића и архиепископа Григорија II. Почетком 1369. г. био је на Угљешином двору и други по достојанству члан његовог судског тела у спору између манастира Зограф и епископије Јерисоса. Своју дијацезу је можда напустио због духовне бриге њених источних епископија у Струмици и Пели (Сланици). Њихов световни господар био је вероватно највећим делом серски деспот.²¹⁴⁷ Око њега се ради суђења окупио свети синод сачињен од истакнутих Срба Светогораца, што није

²¹⁴⁴ Ц. Грозданов, *Охрид и охридска архиепископија*, 174.

²¹⁴⁵ В. Ђурић, *Три догађаја*, 78.

²¹⁴⁶ В. нап. 1974 овог рада.

²¹⁴⁷ А. Соловјев, *Судије и суд*, 160; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 176-177; Исти, *Охридското сидно*, 18-19. С обзиром на нову убикацију неких Угљешиних посета нека размишљања треба напустити. В. Исто, 177.

нимало случајно. Ово тело су, дакле, чинили само људи од деспотовог великог поверења.²¹⁴⁸ Није искључено да је Јован Угљеша заиста хтео да чује шта Григорије II може да учини за црквено помирење са Цариградом.²¹⁴⁹ Тада се неизоставно повео разговор и на ту тему, али за архиепископово мешање као да је већ било касно јер су већ у претходној години биле одређене главне смернице. Браћи Мрњавчевић није била потребна посредничка улога охридске метрополе.²¹⁵⁰ Оснивање епископије у Леснову 1347. г. наметнуло је поновно разграничење Охридске и Српске Цркве северно од Струмице.²¹⁵¹ Још једна измена црквене географије након 1368. г. позивала је охридског првосвештеника на опрез да његове надлежности не буду територијално окрњене. Могућа опасност је било поновно додиривање са западним столицама цариградске цркве. Чак и овај низ смелих наговештаја открива велику Григоријеву усаглашеност са стремљењима својих световних господара. Охридски архиепископ је стајао у позадини великих политичких прегнућа Мрњавчевића, а не на њиховом челу.²¹⁵²

Посебно су важне вести да је исти великодостојник храму Богородице Гавалиотисе приложио икону. Тако је пре 1375. г. подржао богоугодно дело деспота Томе Прељубовића и Симеонове ћерке Јелене. Јужне охридске епархије углавном нису биле погођене прегруписавањима световне госпoде, посебно учесталим након 1355. г.²¹⁵³ Овом воденском храму посебно је био склон суфраган Григорија II. Епископ Антоније није искористио право да буде сахрањен у катедралном храму Сланице, односно Пеле, већ се определио за Томину и Јеленину ктиторију. Пре смрти, која пада пре јануара 1368. г., помагао

²¹⁴⁸ Г. Острогорски, *Серска област*, 84-85; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 77-78. Посебно виђење овог спора у: Н. Матанов, *Le Mont Athos*, 97.

²¹⁴⁹ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 177; Х. Матанов, *Југозападните български земји*, 92-93; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 250.

²¹⁵⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 140. Прихваћено и у: Ц. Грозданов, *Охрид и охридска архиепископија*, 176; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 249.

²¹⁵¹ Ц. Грозданов, *Прилози за проучавање на св. Софија*, 105.

²¹⁵² Сада је јасно да је врх световне власти одређивао главне смернице у животу цркве. в. М. Благојевић, *Српски сабори*, 1-40. Када су се мимоилазиле световна власт је надјачавала духовну. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 430.

²¹⁵³ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 248-250. Изузетак је Костур. Као Симеоново стециште већ је 1361. г. изгубио значај првопрестолног на штету Девола. До 1383-1384. г. то одступање од старог стања је већ превазиђено. В. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 172; Х. Матанов, *Југозападните български земји*, 61. Изгледа да се политичко смиривање из 1359-1360. г. тек накнадно одразило на црквени живот.

је охридски храм Богородице Болничке.²¹⁵⁴ Ово открива срдачне односе између црквених и световних угледника овог подручја, што није увек поуздан путоказ за одређивање пуне позадине општег политичког стања.²¹⁵⁵ Међутим, трпељивост у овој зони охридске надлежности као да је још један одраз постојања ширег договора с краја шесте деценије, а о којем је већ било речи. Посматрано шире, постаје јасно да су се велике црквене установе још пре Марице привикле да раде и након што би њихове територије биле распарчане између више световних господара. Препрека нису биле ни честе промене световне власти. Митрополит Ларисе је између 1340. и 1363. г. блиско сарађивао са чак четири различита господара Тесалије који су насилно смењивали један другог.²¹⁵⁶ Маричка битка је ту појаву учинила још изразитијом, а потребу за усаглашавањем са више световних власти неопходнијом.

Да су на Вукашина прешле надлежности над Охридском архиепископијом говори и његов појачани надзор над Српском црквом. Не постоје разлози због којих би њен врх представљао иоле снажнију опозицију Вукашиновом напредовању.²¹⁵⁷ Најпре, без њега ваљани обред крунисања је немогућ. Потоњи опсежни подухват Марковог увођења у владарски трио то неоспорно потврђује. Вероватно је у прво време након његовог невољног и изненадног осамостаљивања по инерцији још могао да рачуна на подршку са те стране. Теоретски гледано, искључиво би чинодејствовање патријарха друго крунисање чинило прописним. Краљевство је у Срба нераскидиво било везано са Српском црквом, док Охрид у том погледу није имао никаквих традиција. Појединости мањају, те остаје нејасно како је заправо протекао тај чин. Марко се на почетку владавине нашао у положају Твртка I. Била је довољна само једна епархија Српске цркве, и то са моштима њеног оснивача, па да се овај убеђени римокатолик закраљи по православном обреду.²¹⁵⁸ Можда се 1377. г. угледало на преседан који је нешто раније учинио краљ Марко, можда са скопским митрополитом.

²¹⁵⁴ Ц. Грозданов, *Охрид и охридска архиепископија*, 176; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 246-248. Епископија Сланице или Пеле сврстана у Хлапенове поседе. В. Исто, 252.

²¹⁵⁵ Исто, *Богородица Гавалиотиса*, 250-251.

²¹⁵⁶ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 255-259, посебно 256; М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 366.

²¹⁵⁷ Само средиште Велике Цркве је било домен Мрњавчевића. О Вукашиновом ставу према цркви цртице изнете и у: Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, 87; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 93.

²¹⁵⁸ М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности*, 238-239.

Новија истраживања су открила да је једино на владару било да бира новог црквеног поглавара. Поред дуговечног Саве III Вукашин никада није добио такву прилику. Осим тога, Душанов законик је прописивао да једино цар, патријарх и логотет имају право да утичу на црквени живот, и то свако у оквирима својих надлежности.²¹⁵⁹ У време доношења овог члана пуна власт је била у рукама Стефана Душана, па његов син-савладар није ни споменут. Након 1369. г. управа над црквом је суштински припадала само краљу Вукашину јер је тада цар Урош изгубио сваки политички утицај. То је његовој власти дало виши квалитет.

Додуше, краљ Вукашин се са врхом Цркве повезује посредно. Најпре, краљ је потврђивао део властелинских прилога цркви по владарском праву. По Душановом законуку велики логотет је потчињавао једну црквену установу са свим добрима другој. Биле су сродне још неке надлежности. Између 1365. и 1371. спомиње се само логотет Братослав, и то у пратњи српског краља. Документ који их повезује тиче се другачије надлежности ових службеника, али то не мења на ствари много.²¹⁶⁰ Ако је особа која је свој успон дувала Вукашину, била овлашћена да се стара о поштовању одредби повеља о положају приморских градова, несумњиво се по потреби бринула и о правилном располагању поседа цркве. Зна се да је логотет чувао и епископски печат.²¹⁶¹ Пренето на виши ниво слично задужење је могло да важи и на релацији велики логотет-српски патријарх.

Подршка црквених установа није била површна, већ се очекивано осећала и по дубини. Никола, номик при призренској епископској столици, саставио је једну судску одлуку у спору који се водио: „*coram domino rege Volchasio*”.²¹⁶² Мрњавчевић је успешно користио блискост са црквом зарад стицања преимућства над осталим великашима, потом и над савладаром. О томе говори често Вукашиново навођење у деловима поменика предвиђеним за владаре.²¹⁶³ Без пуног благослова Цркве ни овакво моћно средство у идеолошком делању не

²¹⁵⁹ М. Благојевић, *Реформа државне управе*, 56-61, са старијом литературом.

²¹⁶⁰ Исти, *Државна управа*, 129-130, 167-172, 183-184; М. Благојевић –Д. Медаковић, *Историја српске државности*, 238-243. Раније је Вукашин имао само писаре, а сачувано је име извесног Косана. В. М. Шуица, *Немирно доба*, 38.

²¹⁶¹ А. Соловјев, *Судије и суд*, 151.

²¹⁶² Ђ. Бубало, *Nicolau notaries parserini*, 231-242, посебно 233.

²¹⁶³ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 58 (магистарски рад); Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 232.

би било могуће. Стање у до сада очуваној грађи није до краја меродавно. С правом се уверава да се у средини приврженој Лазару и његовим потомцима свесно потискивало лепо сећање на кнежеве такмаце.²¹⁶⁴ У једном поменику накнадно је прецртано Вукашиново име, делимично и под утицајем народног схватања о главној кривици за распад Царства. Чак ни ореол великог јунака није донео поштеду његовом сину. Некако је природно да им се придружио и Вук Бранковић.²¹⁶⁵ Иначе, Марко се релативно често спомиње у тим изворима, али често заједно са оцем.²¹⁶⁶ Световњаци су уписивани још за живота, па се чини да су ове белешке претходиле Марици. Марко потом одржава овакав вид идеолошког деловања, али само на својим скученим поседима. Ово посредно говори о његовом слабом угледу у Српској цркви као целини.

Као личност на челу државе краљ Вукашин је одлучивао о важним црквеним питањима. Примат цркве је још тада био подређен спољнополитичким потребама, што је поуздан знак да је Вукашин у потпуности стајао иза договора из 1368. г. Претпостављена наклоност Охридској цркви краља је, наводно, тада нагнала на пасивност према текућим догађајима. Приметна је недоследност јер се истом приликом лепо доказује да је априла 1368. г. у Цариграду постојала велика нада да ће на концу бити решена и мука Срба са Свете Горе које је рукоположио српски патријарх.²¹⁶⁷ Последње очекивање је свакако у вези са Угљешиним временски блиским актом, што све скупа открива да је деспот имао потпуно овлашћење да штити потребе Пећи, које овога пута нису надилазиле државне. На крају, јасно је да је Вукашин овластио свог брата и господара спорних црквених дијачеза у Серској области да води преговоре са Цариградском патријаршијом. У том својству је у име Српске државе и Српске цркве раније наступала царица Јелена.

Самозвани настављачи Јустинијане Приме из Охрида су крајем XIII в. држали Костурску, Гревенску, Могленску, Сланичку, Струмичку, Пелагонијску, Девољску, Главеничку, Канинску и Влашку епархију. Под Србима

²¹⁶⁴ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 158 нап. 86.

²¹⁶⁵ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 40, 77-78 (магистарски рад).

²¹⁶⁶ *Исто*, 58.

²¹⁶⁷ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 90-93.

су поред матичне задржане углавном оне са југа.²¹⁶⁸ Може се рећи и да границе Српске цркве на југозападу никада нису прешле вијугав појас у правцу Струга - Охрид - Прилеп - Струмица.²¹⁶⁹ Тим пре ниједан обласни господар није имао посебних разлога да се усмери исључиво према једној од две главне метрополе.

Црквена прошлост источних предела много се усложнила од освајања Сера. Под зидинама тог града ратовало се 1342 - 1345. г., а Срби су жесток отпор дуго сламали. У нередовним приликама много је страдало околно становништво, па је још пре истеке овог раздобља Душан дозвољавао поновно насељавање оближњих места.²¹⁷⁰ За духовног старешину Сера, као претпостављеног истрајног представника претходе власти, и многе његове истомишљенике, више није било места. Или су сами утекли, или су били на удару нових власти невољних да на било који начин угрозе вредну тековину.²¹⁷¹ Због тога као да се осећа извесна празнина у црквеном животу. По повељи из 1347. г. скопски митрополит је испитивао црквене парнице између монаха Филотеја и световњака који су држали манастирске земље. Сложене процесе су много касније окончали митрополити Сера и Зихне и њихови пратиоци.²¹⁷² У прилог томе је и изузетно јако митрополитово присуство на Светој Гори тих година. У Душановим повељама (мај - Ватопед; око 1346. г. - Есфигмен; април - мај 1346. г. - Ксиропотам) потписује се одмах иза владара.²¹⁷³ Ово преношење задужења на јужније прелате било је свакако условљено устоличењем новог серског првог духовника. Стефан Душан није имао посебних разлога да одлаже избор погодне личности јер

²¹⁶⁸ И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, 339. Уп. Ц. Грозданов, *Прилози за проучавање на св. Софија*, 105; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 22-23; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 30-31; М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 366 нап. 41; Р. Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури Охридских архиепископа*, *Старинар* 17 (1966), 61-75. За последњу В. Ђ. Бубало, *Влахо епископ*, 197-220.

²¹⁶⁹ М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 366. За горњи ток Лакавице са манастиром Конче је био надлежан Струмички епископ, а северније је било под Лесновом. В. Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 175. Такође: Ц. Грозданов, *Прилози за проучавање на св. Софија*, 105.

²¹⁷⁰ Г. Томовић, *Два старосрпска натписа*, 119.

²¹⁷¹ Ц. Грозданов, *Охрид и охридска архиепископија*, 169; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 95, 96-97. Таква је била судбина епископа Ардемија и држаоца катедре Рендине. В. Д. Кораћ, *Света Гора*, 109-110.

²¹⁷² Д. Когаћ, *The Newly Discovered*, 198; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 98-99.

²¹⁷³ Л. Мирковић, *Две српске плаштанице из XIV века у Хиландару*, *Гласник СНД*, 11-5, Скопље 1932, 116. Уп. *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 63-64 (С. Ћирковић); Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља*, 57, 72-74; Ј. Радовановић, *Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара*, *Зограф* 31 (2006-2007), 183.

је ствар била хитна за учвршћивање српске власти. Ово је постигнуто тим лакше јер је већина затечених клерика, баш попут световних управљача, прихватила ново стање настављајући деловање у новом правном оквиру.²¹⁷⁴

Иначе, први српски митрополит Сера је био Јаков. С правом је као владарев близак пратилац, те изузетно образована личност, привлачио велику пажњу.²¹⁷⁵ Ипак, време када је владарев духовник и први игуман Душанових св. Арханђела добио ново задужење, није ближе познато. Формално његово устоличење није могло да претходи уздицању његовог надређеног, дакле у пролеће 1346. г.²¹⁷⁶ *Terminus ante quem* је свакако октобар 1348. г.²¹⁷⁷ Треба додатно проверити да ли са овом темом има додира управо наведено деловање скопског митрополита далеко на југу. Свакако да је у неку руку смерница и велика промена у статусу Лесновске цркве. Лакше је било увести у већ добро устројену Серску митрополију примерену личност са малом одабраном пратњом, него готово од почетка оживљавати једну запуштену епархију. Све то је вероватно постигнуто у приближно исто време. Заправо, ове две установе су биле међусобно упућеније него што се на први поглед чини. Изгледа да је већ првих година након освајања преустројена читава црквена мрежа од Скопља па све до Јерисоса и Свете горе.

Срби су освојили Сер и оближње вароши да би у њима трајно остали, што је подразумевало и снажнији духовни надзор. Нису се задовољили пуким довођењем својих приврженика, већ су задрли у саму бит тих установа. Стратешка вредност Сера је условила ширење границе Српске цркве.²¹⁷⁸ Све између Струме и Месте, што укључује митрополије у Серу са суфраганима у Кесаропољу и Жежеву, Мелнику са епископом у Ферему, Зихни, Драми и граду Филипи, потчињено је Српској патријаршији. Спону са северним областима чинила је наменски обновљена Лесновска епископија. Заобиђена је стара и готово угашена Морозвижданска епископија, барем по сећању зависна од Охрида. То је главни разлог њеног преименовања у Лесновску епископију под скопским

²¹⁷⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 101-109.

²¹⁷⁵ *Писац и преводилац инок Исаија*, 16-19 (Ђ. Трифуновић); Прегледи литературе у: *Светоарханђеловска хрисовуља*, 65 (Т. Суботин-Голубовић); Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 95 нап. 456. Такође: С. Hannick, *Jakov von Serres und der Codex Sin. Slav. 21*, Археографски прилози 3 (1981), 137-142.

²¹⁷⁶ *Светоарханђеловска хрисовуља*, 11-14, 62-63, 80 (С. Мишић-Т. Суботин-Голубовић).

²¹⁷⁷ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 95-97.

²¹⁷⁸ Посебан поглед на ово питање у: Д. Кораћ, *Света Гора*, 110-111, 115-116.

митрополитом. Тако је постављена сцена за велики раскол са Цариградском столицом чији углед је међу православним хришћанима био неспоран. Чак ни војнички надмоћнији Срби нису могли да се носе са Калистовом анатемом, изреченом највероватније у јесен 1350. г. Већ је Стефан Душан повео преговоре, али ствари нису ишле глатко.²¹⁷⁹ Последице су дуго утицале и на црквени живот у доба Мрњавчевића и Драгаша.

Јаков се у Серу одржао неких петнаест година са пуно успеха премошћавајући разлике између два различита уређења. При томе је био нека врста надређеног оближњим великодостојницима.²¹⁸⁰ Наследио га је сународник Сава чија биографија је још тајанственија, посебно што се једино зна да се устоличио између новембра 1360. и августа 1365. г.²¹⁸¹ Вероватно још пре византијске реконквисте из 1371. г. сменио га је Теодосије. Сину моћног деспота, младом Угљеши, поклонио је један диптих. Накнадно је на њему деспотица Јелена још једном исказала своју тугу због губитка свог јединца.²¹⁸² Претпоставља се да је велика епидемија из 1363-1364. г. могла однети живот и овог четворогодишњег деспотовића, тако да се јавља бледи временски путоказ када је дошло до Теодосијевог успона.²¹⁸³ Такође је био Србин, а на том месту се заправо први пут спомиње тек 1375. г. Из ближе непознатих разлога државна промена није била праћена још једном сменом у серском митрополитском двору.²¹⁸⁴ Међутим, након што су повратили те пределе, Ромеји су се с горчином освртали на та времена. Због тога, а не због недавне снаге српског оружја, претходна власт је схватана као мрак и кршење законитог стања.²¹⁸⁵

Душанови настављачи нису могли да пренебрегну тај проблем. Османлије су постале главни непријатељ и у Србији се поред свих унутрашњих недаћа

²¹⁷⁹ М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 359-372. Уп. Ђ. Бубало, *Влахо епископ*, 209-210; Љ. Максимовић, *Верија у политици Стефана Душана*, 347-348.

²¹⁸⁰ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 97-100.

²¹⁸¹ *Исто*, 76, 89, 100-101, 106, 108, 109.

²¹⁸² И. Ђорђевић, *Зидно сликарство XIV века*, 569-570; Д. Кораћ, *Света Гора*, фотографија 14а.

²¹⁸³ Г. Суботић - С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене*, 161-181; *Сахране и гробови у средњем веку*, Манастир Хиландар, 211-212 (Д. Поповић).

²¹⁸⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 101, 121-122, 124, 125, 133. За његово наводно бугарско порекло и склоност помирљивој политици према Цариграду. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 92. За његов књижевни укус, надахнут исихастичким делом старца Исаије, В. К. Станчев, *Ареопагитският корпус в превода на Исаяя Серски. Археографски бележки*, Археографски прилози 3 (1981), 145-152.

²¹⁸⁵ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 114.

размишљало дугорочно. Калистова анатема је ометала могуће савезништво са Византијом. На почетку шесте деценије првенство у државној политици на југу још је имала царица-удовица. Стално је настојала да се нађе свом неспретном сину. Осим тога, била је световни господар спорних предела, што је препоручило да води преговоре у име Срба. Из управо тих разлога исти задатак је касније прешао на Угљешу.²¹⁸⁶ Можда је црквеним преговорима из 1363-1364. г. чак претходило састанак Јована Угљеше и Јована V Палеолога.²¹⁸⁷ Важна хронолошка допуна је да је патријарх Калист по грчким кратким хроникама из Цариграда пут Сера кренуо 20. јула 1363.²¹⁸⁸ Јеленин допринос није био заборављен ни када се њен утицај претворио у сену некадашње политичке моћи. Званично посланство Српске цркве и државе предвођено старцем Исаијом је пре одласка за Цариград 1375. г. свратило до: „старе царице кира Јелисавете”. Вођа српског посланства је био близак овој жени још из времена када су заједно обновљали Св. Панталејмон.²¹⁸⁹ Рекло би се да су намеревали да се распитају о ставовима изнетим током ранијих преговора. Да је Јелена тада наступала на своју руку, њени искази не би имали велику вредност, нити би јој као расколнику Српске цркве било указано толико поверење. Благим речима ова жена приказана је и посмртно, у Исајином животопису. Византија је очекивала да патријарх Калист створи предуслове за противтурски савез. Он би био делотворан једино ако би се у њега укључила цела Србија, а не само делови који су управно били под царицом. То јасно произилази из приказа Јована Кантакузина: „Јер, били су у међусобном непријатељству још док је Краљ био жив. А порука посланства беше да се, пошто се прекине међусобни рат и сагласе се, супроставе варварима у Тракији, који из дана у дан узнемиравају и пљачкају земљу Ромеја и Трибала. Краљева супруга,

²¹⁸⁶ Аналогију чини и мандатирање Влатка Вуковића и Павла Раденовића да у име средишње власти казне брзоплете Санковиће 1392. г. В. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 171-172.

²¹⁸⁷ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 76-77. За изостанак световних византијских власти 1368. г. В. Д. Кораћ, *Света Гора*, 116.

²¹⁸⁸ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 150-152; Исти, *Византијски и српски Сер*, 68; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 216 нап. 62; Р. Радић, *Време Јована V*, 296; Исти, *О боравцима византијског цара Јована Палеолога на Светој Гори*, Друга казивања о Светој Гори, 71-73.

²¹⁸⁹ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 65, 67, 73. Уп. Д. Кораћ, *Света Гора*, 76-81, 131, 172, 173, 174, 175. Постоји и превод: „[...] и цело сабору објавише, старој царици кир Јелисавети и свој властели [...]“. В. Данилови настављачи. *Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Београд 1989, 130 (Д. Богдановић). О овој личности В. Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије*, 221-232; *Писац и преводилац инок Исаија* (Ђ. Трифуновић).

дакле, радо прими посланство, као и сви великаши Трибала и свима се чинило да је неопходно да се ратује против варвара [...]”.²¹⁹⁰ „Великаши Трибала” нису њени дворани, претежно Грци, већ крупна властела из средишњих српских земаља, попут једног од синова Бранка Младеновића. Вредност удовичине војне помоћи би била јако скромна, ако се прихвати да се пре неку годину у потпуности осамосталила и на западу сукобљавала са матичном земљом. Јелена је водила преговоре о црквеном измирењу искључиво у корист целине српске државе, а не због властољубља и очувања самосталне власти. Њена реч је и даље слушана на српском двору јер свог сина није напустила до краја живота. Сам Урош је изгледа самостално покушавао да измири две цркве.²¹⁹¹ Такође, доказано је да смена личности на челу Серске области 1365. г. није значила и ремећење дотадашњег управног устројства. Наредне године су истакнути духовници српског порекла, укључујући и старца Исаију као старешину Русика, уживали велико поверење новог световног господара. Штавише, октобра 1366. г. проширен је састав серског највишег судског тела, тако да у њему још запаженије место стичу српски духовници из Угљешине покрајине.²¹⁹² Јован Угљеша је доследан и када су у питању српски светачки култови које заступа у новој средини. Дакле, неочекивано прекинути преговори из 1364. г. нису били праћени опсежном противсрпском црквеном променом. Био је то део шире, у крајњем исходу, неуспешне политике према источној опасности. Кључни проблем у односу две цркве су биле територије. То посредно открива да између 1368. и 1371. г. није дошло до знатнијег нарушавања црквеног устројства ван самог спорног појаса.

Иначе, ово догађаји су, уз извесне нијансе, обично схватани као најсигурнији показатељ да је и нови господар Сера одступио од српског црквеног и државног усмерења.²¹⁹³ Да су заиста били ослобођени обавеза према Српској

²¹⁹⁰ *ВИИИЈ VI*, 574 (Б. Ферјанчић). Уп. Х. Матанов, *Југозападните българи земји*, 77. Ромеји домаћине називају Трибалима, а државу Србијом. В. *Исто*, 73; Isti, *Problems of the State Structures*, 122, 123. Ова појава се не може објаснити инерцијом. уп. Р. Радић, *Време Јована V*, 295-297; С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, ЗРВИ 9-30 (1991), 229.

²¹⁹¹ То је у врелима готово занемарено. В. Д. Богдановић, *Измирење*, 86, посебно нап. 29.

²¹⁹² За ове две парнице В. М. Живоиновић, *Судство у грчким областима*, 203; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 77.

²¹⁹³ Чак и пробрана, литература је обимна: Г. Острогорски, *Серска област*, 127-137; Н. Матанов, *Le Mont Athos*, 86; Исти, *Југозападните българи земји*, 90- 93; Д. Кораћ, *Света Гора*, 108-118; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 67-68; М. Сајловић, *ОΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΔΙΚΝΗΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*, Црквене Студије 7 (2010), 323-361. Опширан преглед и у: *ВИИИЈ VI*, 574-575 (Б. Ферјанчић).

цркви, Јелена и Јован Угљеша би као самостални обласни господари имали огроман простор да самовољно исправе грешку својих претходника и приближе се толико жељеним савезницима. Међутим, тешки преговори су тек у другом наврату дали половично решење. Има још доказа да тада није дошло до кидања српског државног ткива. Васељенски синодски акт из 1365. г. наводи да је патријарх Калист отишао „у Србију ради неког посла, због којег је и умро“.²¹⁹⁴ Црквени старешина Цариграда Јована Угљешу сматра делом српског политичког света и зато га још и 1371. г. назива деспотом Србије.²¹⁹⁵ У сфери реалне политике не сузбија се српски утицај који све време расте.

Иначе, Вукашин је суштински био упућен на српске духовнике. Акт његовог брата из 1368. г. је могао да нађе подршку снажне струје одане светосавским одликама Српске цркве. На крају је и преовладала јер су њена схватања ушла у више верзија званичне историје. Речима једног од настављача дела Данила II Душан: „[...] остави од прародитеља и од Светога Саве предано му архиепископство од патријарха цариградскога [...]”²¹⁹⁶ Тако се боље разумеју и оштре речи Угљешиног акта, за кога још важи оцена да је “[...] знао да у реторици звучност речи значи више него садржина, да речи треба да импресионирају, али не морају да се схвате буквално и у суштини мало обавезују”.²¹⁹⁷ Тако посматрано, Мрњавчевићи 1368. г. нису крњили права Српске цркве, већ су се заправо приказивали као обновитељи изворног поретка из доба св. Симеона и св. Саве. Као носилац краљевске круне, старији брат је имао посебне разлоге да снажи идеју старог краљевства, насупрот царској „новотарији“ двојице последњих Немањића. У том погледу не треба чак ни да поколеба оштар прекор малопре споменутог званичног приказивача прошлости Српске цркве. Урошево царство: “[...] узео један део кнез Лазар, а други Вукашин, који дрзнувши

²¹⁹⁴ М. Петровић, *Повеља-писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве у светлости номоканонских прописа*, ИЧ 25-26 (1978-1979), 43 нап. 91.

²¹⁹⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 137; М. Петровић, *Повеља-писмо деспота Јована*, 43-44; Д. Кораћ, *Света Гора*, 115. Грчке кратке хронике два пута говоре да је Калист отишао Србима В. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 68. Уп. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 167. Да је патријарх Филотеј током преговора са Угљешом очекивао и измирење са Пећи В. Исто, 91.

²¹⁹⁶ *Данилови настављачи*, 129 (Д. Богдановић). Уп. Г. Острогорски, *Серска област*, 130; Ф. Баришић, *О измирењу*, 176; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земљи*, 91-92.

²¹⁹⁷ Г. Острогорски, *Серска област*, 133-136. За став да је акт настао у цариградским круговима в. М. Петровић, *Повеља-писмо деспота Јована*, 29-34. Такође: Ф. Баришић, *О измирењу*, 173-174. Није био једини у Душановој осуди. В. Исто, 160.

се на краљевство, ништа се није бринуо о проклетству светога Саве“.²¹⁹⁸ Напоредо помињање двојице владара открива порекло овакве пристрасне осуде.

Током последњих преговора обе стране су вешто тврдили пазар. Угљеша се радо ослободио прве препреке за противтурски савез, али није био рад да се одрекне свог удела у црквеном животу. Задржао је широку надлежност над њим. Однос је био природан јер су тада сви световни господари цркви наметали своју вољу. Пред крај живота постао је попустљивији услед повећане турске опасности, али ни тада није био спреман да дозволи вршљање стране цркве у кључне ствари.²¹⁹⁹ Ту никада није напуштено начело да сви поглавари Сера буду Срби.²²⁰⁰ Заправо, изостанак праве политичке сарадње се показао пресудним за црквени развој. Именовање грчког епископа Дrame за егзарха васељенског патријарха у серским пределима више говори о површној обнови старих права Цариграда над тим пределима.²²⁰¹ Конкретно, патријарх Филотеј је 1371. г. говорио о примању српских архијереја, затечених на подручју цариградске јурисдикције, „у заједницу“, чиме је наступило „јединство“ и „васпостављање пређашњег стања“ у погледу јурисдикције и поретка.²²⁰² Чини се да није уследио и коначни свечани акт о скидању анатеме, чиме су Ромеји и даље вршили не мали притисак. Сами су вратили већи део својих дијацеза већ пре истека 1371. г. Сви су били притиснути морем страшних недаћа и једно време сметнули ту појединост.

Врхови Српске и Васељенске цркве су тада имали мало сталних црквених додира. То не важи за Свету Гору. За време тзв. „српских прота“, чак ни након измирења из 1368. г., српско монаштво су штитиле световне власти. Временом су постали друга по броју етничка скупина. Након 1371. г. српска атонска братија је

²¹⁹⁸ Данилови настављачи, 129 (Д. Богдановић).

²¹⁹⁹ Отуда и став за 1368. г: „[...] ни не помишљајући да врати византијском цару оно што му је било одузето“. В. Д. Кораћ, *Света Гора*, 165.

²²⁰⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 81.

²²⁰¹ М. Петровић, *Повеља-писмо деспота Јована*, 43-48. „У Серу остаје митрополит Србин, а грчки митрополит Дrame постаје егзарх цариградског патријарха. Ова два великодостојника су заступала своје патријархе и помоћу подручних архијереја водили су бригу о црквеним потребама свога народа“ В. Исто, 44. Овакво стање би било непримерено потребама два народа. Црквени првак Сера је током 1371. г. имао надлежност и над обезглављеном столицом Трајанополиса. в. S. Vryonis JR., *Decisions of the Patriarchal synod in Constantinople as a Source for Ottoman Religious Policy in the Balkans prior to 1402*, ЗРВИ 19 (1980), 291.

²²⁰² Д. Богдановић, *Измирење*, 85.

изложена снажној грчкој самовољи.²²⁰³ Ту и тамо се говори да претходна власт, најблаже речено, није марила за хришћанске врлине. Није све било црно - бело и неретко су се чуле речи хвале за српска добротинства, или је исказивано поштовање српским протама или владарима.²²⁰⁴ Ипак, Срби су сада били ускраћени за многа духовна права: „И не прімахоу Гръци къ приовштению прѣчистыхъ и божьствныхъ тайнъ срвьскыє свештенноначелники, нь и паче вельми хоулахоу”. То је највише засметало њиховим најистакнутијим представницима, најспремнијим да одстрани и последње последице одавно обесмишљеног раскола. Управо тако је и обележен у Исајином житију: „Нѣкогда оубо бившоу прѣкословию и расколѣ [...]”.²²⁰⁵

Од ове скупине је дошао основни подстицај, затим свесрдно прихваћен од најјачег световног владара и хладно примљен од српског патријарха. Игледа да су донели договора из 1375. г. сасвим скромни ако се упореде са осам година старијим. Тада је иза свега стајао кључни државни проблем. Покретачи и учесници су најмаркантије политичке личности које су се свакодневно суочавале са Турцима. Све то касније изостаје, јер тада рат са Турцима још није био на виду. Истицање Исаије није пука књижевна пристрасност, већ и одраз стварног удела у замршеном следу догађаја. И поред полувладарског положаја, кнез је приказан некако у позадини збивања. Није изостављен, баш као и Сава III, јер се без њих читав посао није могао привести крају. Уздржаност Саве III у Лазаревом и Исајином подухвату је само делимично одраз његових ставова на ранији период, а претежно на политичко стање из 1375. г., тј. непостојање јасне преваге над црквом. Иначе, овај патријарх је устоличен управо у Серу.²²⁰⁶ Имао је лични увид у тежину тамошњих прилика. Међутим, Лазар је због свог положаја временом прерастао у главног добитника.²²⁰⁷ Како још није био заокружио власт у земљи, наметнуо се као црквени начелник, односно његова власт је стекла

²²⁰³ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 107-108 (Р. Михаљчић); И. Ђурић, *Податак из 1444*, 213-214; Д. Богдановић, *Измирење*, 8586; Н. Matanov, *Le Mont Athos*, 70-71, 92-93. О овом раздобљу атонске прошлости сада: Д. Кораћ, *Света Гора*, 199.

²²⁰⁴ И. Ђурић, *Поменик светогорског протама*, 147-148; Д. Кораћ, *Света Гора*, 165-171. За благонаклоно сећање на српско присуство В. Исто, 170, 176.

²²⁰⁵ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 75.

²²⁰⁶ О неким разлозима канонске природе за Савину уздржаност В. Д. Богдановић, *Измирење*, 87, 88-89; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридска архиепископија*, 178.

²²⁰⁷ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 67; *Данилови настављачи*, 129-130 (Д. Богдановић).

владарске одлике. Све то је имало вредност најпре у самом српском свету.²²⁰⁸ Ромеји су уз извињење потврдили, иначе неспорну, духовну супрематију. Питање ранга цркве-ћерке је овога пута споредно.

До сада је у вези са збивањима из 1375. г. безразложно запостављан деспот Јован Дејановић. Исаија је свакако имао везе са њим. Уосталом, управо у Осоговском манастиру, важној духовној окосници Драгаша, навукао је тамну ризу. Спона је био и манастир св. Панталејмона за који се старац највише везао, иако због киновијских несугласица није све време проводио у њему.²²⁰⁹ Међутим, јасно се открива да је Русик средином седме деценије било његово стално прибежиште: „Пришдъшоу же преподобномуу утѣ Цариграда съ радостию въ монастырь”. У наставку су описане богослужбене ствари набављене у престоничким радионицама, између сусрета са домаћинима. Тиме је нестала и **старла злоба**, раније нашироко описана у житију.²²¹⁰ То је управо време када су Драгаши Русику посвећивали највише пажње, сведочанство су повеље из 1372-1377. г.²²¹¹ Такође, из Лазареве Србије Исаијина скупина је некако dospela до Хиландара, а потом бродом до Цариграда.²²¹² Најпогодније за њихов пролазак биле су земље Драгаша, проткане хиландарским метосима. Дејановићи су свакако били упознати са појединошћима овог прегнућа.²²¹³ Можда су и допринели његовом завршетку јер се раскол непосредно одражавао искључиво на део њихове државе, односно на мелнишку митрополију. Без уплитања тамошњих световних власти није се могло ништа решити, мада изгледа да питања нису била

²²⁰⁸ Д. Богдановић, *Измирење*, 82, 87-88, 90; Ф. Баришић, *О измирењу*, 178 нап. 36а. Овај успех је касније успешно користио Константин Филозоф да би показао кнежево првенство, а што ипак нимало не омета став о стварном носиоцу иницијативе. В. С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, 229 нап. 51.

²²⁰⁹ Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије*, 221-232; *Писац и преводилац инок Исаија*, 7-13 (Ђ. Трифуновић). За наводно „антисрпску“ реакцију у овој киновији В. Х. Матанов, *Књажевство*, 196.

²²¹⁰ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 73, цитат са стр. 76.

²²¹¹ У другом од два преписа повеље Стефана Душана говори се о улози старца Исаије и неким другим поседима, док у верзији на пергаменту о томе нема помена. В. С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 61. Такође: А. Соловјев, *Судије и суд*, 160; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43. Другачија хронолошка поставка у: Х. Матанов, *Књажевство*, 103-106.

²²¹² Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 67; *Данилови настављачи*, 130 (Д. Богдановић). Уп. *Писац и преводилац инок Исаија*, 11-13 (Ђ. Трифуновић).

²²¹³ Како су све столице под њима сврстане у Охридске или Цариградске изнет је и сасвим супротан став. В. Х. Матанов, *Књажевство*, 192.

тежа. Двор у Прилепу много је теже повезати са овим прегнућем.²²¹⁴ Полазећи од распореда епархија у Марковим земљама, потреба уплитања у ово црквено питање је готово потпуно искључено.

Црквени живот у Мелнику је можда и најбоље проучен. Иначе суфраган ове митрополије била је епископија Ферма, споменута између осталог 1333, 1345 и 1349. г. Убицирана је на месту селишта Перини, између река Бистрица и Неврокоп.²²¹⁵ И поред тога, судећи по прилозима матичној цркви на обали Босфора 1324. г., митрополитима Мелника нису на располагању стајали претерано велики приходи.²²¹⁶ То није сметало извесном Митрофану да се током 1352. г. живо укључи у настојања да се спречи или ублажи грађански рат између двојице Јована, Палеолога V и Кантакузина VI.²²¹⁷ Његово достојанство је свакако било почасно јер је Ромејима из руку измакао и овај град. Старешине које су дошле са српском влашћу нису уназадиле ову епархију. Два народа су одавно стремила истим духовним вредностима. Уосталом, иако туђин, један „Трибал“ је, по житију св. Атанасија, дао паре да се подигне црква у Широкој Стени.²²¹⁸ Као мерило за виталност хришћанске заједнице служе и потоње прилике. Богат црквени живот у првим вековима турске окупације се ослањао на велики број очуваних манастира и снажну парохијску мрежу. Велики број хришћанских мала унутар вароши носи називе оближњих храмова, а једна чак и св. Ђорђе Митрополит.²²¹⁹ Из те средине је 1453. г. отпослат представник на проунијатски сабор.²²²⁰

Срби су се наметнули силом, али су и овде ослушкивали локалне прилике. У једном купопродајном уговору из последње године Душанове владавине

²²¹⁴ Важна личност у Исајијиној пратњи, по предању, био је Поп Никодим Грчић, родом из Прилепа од мајке Српкиње и оца Грка из Костура. В. Ђ. Сп. Радојчић, *Почеци књижевног рада код Срба у средњем Подунављу*, Творци и дела, 172. Требало би да је потом био дворанин Дмитра Краљевића у Угарској. овог рада.

²²¹⁵ Х. Матанов, *Княжеството*, 206 нап. 119.

²²¹⁶ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 2.

²²¹⁷ Р. Радић, *Време Јована V*, 218, 222.

²²¹⁸ Исти, *Преплитање византијских и српских*, 78.

²²¹⁹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, књ. IV, Скопје 1985, 28 (А. Стојановски). Уп. Х. Матанов, *Възникование*, 72-73.

²²²⁰ Исти, *Възникование*, 64-65.

спомиње се као сведок представник митрополита Мелника.²²²¹ Вероватно се радило о Србину Кирилу, који је столовао током пете деценије. Пред крај живота се повукао у Хиландар мењајући право боравка и издржавања својом баштинском црквом у Мелнику.²²²² Следи прослављени Спиридон, можда последњи представник Срба.²²²³ Његово порекло упућује да је ову дужност преузео најкасније пре пуне обнове црквене власти Цариграда, дакле пре 1375. г., али пре ће бити да се то десило још пре 1371. г. Ова појединост још једном открива да ни царица Јелена, ни деспот Угљеша нису радили на свестраном потискивању српског утицаја.

Ранији прикази судства откривају да су епископије без већих сметњи испуњавале своје апостолске задатке без обзира на државне међнике. Њихову пропустљивост, између осталог, открива и то што је епископ Кесарополиса, иначе преко Сера потчињен Пећи, 1358. г. потврдио судско решење браће Алексија и Јована, повремених љутих непријатеља Српског царства.²²²⁴ Домети оваквог уплива нису вероватно били велики, односно далеко су од мешања у туђе државне ствари. Уосталом, Јован V Палеолог је на захтев више светогорских братија, укључујући и Хиландар, између 1351. и 1357. г. издао потврдне повеље. С тим је сасвим у складу што је цар Стефан Душан у својим хрисовуљама потврђивао манастирска имања у византијском Солуну. Није се чак устезао да своје повеље поднесе на потврду свом савезнику и несуђеном зету, управо споменутом византијском владару.²²²⁵ Суд у Серу је 1388. г. прихваћен за сасвим одговарајуће место за расплитање спора Пирга св. Василија (Хрусије) и

²²²¹ М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in Spätbyzantinischer und der osmanischer Zeit*, ЗРВИ 47 (2010), 259.

²²²² *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту*, 85-97, посебно 93; Х. Матанов, *Княжеството*, 195. За овакво етничко одређење посебно В. М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 367-368; Ћ. Бубало, *Влахо епископ*, 210 нап. 61. За супротно В. Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 97 нап. 463. О типу права В. С. Троицки, *Ктиторско право*, 102.

²²²³ О овом раздобљу градске прошлости В. Мелник. *Градът* в подножието на Славова крепост, 30-31 (И. Дуйчев); Х. Матанов, *Княжеството*, 120, 194-196. О катедралној цркви св. Николе в. М. Поповић, *Neue Überlegungen zur den alten Metropolenkirche Sveti Nikola in Melnik als Ergänzung zur Forschung des Vladimir Petković*, *Junge Römer – Neue Griechen*.

²²²⁴ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 65-66. О деловању ових великаша в. Р. Радић, *Време Јована V*, 281-283, 378-379.

²²²⁵ Д. Кораћ, *Света Гора*, 108-109. Слично је наступао и патријарх Калист. В. *Исто*, 113-114.

Хиландара. Током поступка изнето је и недолично поступање монаха Хрусије према њиховим липљанским поседима у Лазаревој Србији.²²²⁶

Све ово баца извесну сенку на вести које говоре о делотворности црквеног надзора Цариграда у мелничком крају од 1371. г. Посебно су занимљиве јер је био једина митрополија у земљи Драгаша која је након Марице црквено била упућена на Цариград. На овај град се односе следећи примери. Током 1351. г. манастиру Ивириону потврдили су поседе Јован VI Кантакузин и цариградски патријарх Калист I. Нису изостављени ни мелнишки поседи Грузијаца.²²²⁷ Монаси Ивириона се нису ограничили само на помене Јована V при богослужењу, већ су код њега 1357. г. издејствовали потврду својих поседа у Анакторопољу, Мелнику (укључујући и манастирчић св. Георгија Каламом у самој вароши), те Зихни. Нека од имања из два града су набројана у Душановој повељи из 1346. г.²²²⁸ Патријарх Филотеј Кокинос је 1371. г. издејствовао да нови манастирчић Богородице Катафиги постане патријаршијска ставропигија. Тиме је наглашено да тамошњи митрополит, који је вероватно био Србин, нема над тим манастиром никаква права, већ искључиво патријарх.²²²⁹ Незаобилазно је да је исти цариградски патријарх маја те године потврдио враћање Мелнишке митрополије под своју црквену власт. Као последица Угљешиног акта из 1368. г., након три године настао је исказ о затеченим Србима: “[...] и њихове архијереје примисмо у заједништво, а друге рукоположисмо, и наступи јединство и успостављање пређашњег стања”.²²³⁰ Истовремено, по рангу мелнишка столица је изједначена са Родоском митрополијом, чиме је са 56. издигнута на 45. место.²²³¹ Печат патријарха Макарија, нађен у тврђави Мелника, је најмање јасан траг о снажној надлежности „Другог Рима” у Доњој Струми.²²³² Много више појединости о томе садржи опширан записник о дугогодишњој парници (1377-1394) око млинова између Богородице Спелеотисе и Богородице Катафиги. Из њих се, такође, види да је при истеку овог раздобља у Мелнику деловао још

²²²⁶ М. Благојевић, *Секуларизација хиландарских поседа*, 55.

²²²⁷ М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 259.

²²²⁸ Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира у градовима*, ЗРВИ 19 (1980), 237. Уп. М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 258, 259-260.

²²²⁹ М. Петровић, *Повеља-писмо деснога Јована*, 44; М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 261.

²²³⁰ Ф. Баришић, *О измирењу*, 174.

²²³¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 191.

²²³² *Исто*, 154. нап. 18; Р. Радић, *Време Јована V*, 398-399, 452; Ив. Йорданов, *Моливдовул*, 16-18.

један митрополит, зван Митрофан, најкасније од јула 1378. г.²²³³ У процес је у ранијој фази био умешан и Србин Спиридон, пред кога су представници Богородице Катафиги износили кривотворене акте, наводно изашле из канцеларије његовог претходника и сународника Кирила.²²³⁴ Вести оваквог типа су исувише честе тако да нема сумње да је овај град уочи пресудних догађаја, барем формално, ипак враћен у окриље матичне црквене установе.

Спиридона у жижу занимања ставља то што је напустио Мелник у земљи Драгаша да би постао патријарх Срба.²²³⁵ Део живота је, по некима, провео уз Исаију, и то управо у св. Панталејмону. Оцени да је: „тај манастир био у средишту пажње српских владалаца почев од цара Душана, а особито у доба кнеза Лазара, патријарха Спиридона и Лазаревих наследника” нема се шта замерити.²²³⁶ Обогаћује је опаска да је управо Русик најбоље посведочена спона између Драгаша и Лазара и начин да Спиридон дође у кнежев видокруг. Свакако је био део српског клера, а мање је извесно да је годинама био у пратњи патријарха Јефрема. Ако га је његов заштитник и предложио за наследика, поставио га је искључиво њихов заједнички световни господар.²²³⁷ Такође, овакав избор као да наговештава да су донекле консултовани и Драгаши. О томе, пак, извори ћуте, можда да би допунски истакли тако стечена кнежева владарска права.

Усталило се мишљење да Спиридон није био увек добро примљен међу Грцима.²²³⁸ Управо је приказано зашто је погрешно залагање да је и након 1379. г. задржао управу над столицом у долини доње Струме, као и да није марио за права Цариграда над овим просторима.²²³⁹ Посебно је тешка за разумевања више пута посведочена оптужба да је био „трисепископ”. Познаваоци канонског права се слажу да се то односи на запоседање три епископије истовремено. Ништа

²²³³ Ф. Баришић, *О измирењу*, 170 нап. 24. Уп. Х. Матанов, *Књажеството*, 195-196, 292-296. За критичко издање акта В. М. Роровић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 261. За став да је био викарни епископ В. Ив. Ђорданов, *Моливдовул*, 17-18.

²²³⁴ М. Пурковић, *Српски патријарски средњега века*, Диселдорф 1976, 118; Ив. Ђорданов, *Моливдовул*, 17-18; Х. Матанов, *Књажеството*, 195-196; Ф. Баришић, *О измирењу*, 163, 169, као и стр. 311 овог рада.

²²³⁵ Опаске на ову промену су ретке. В. И. Ђурић, “*Ектесис неа*“, 420 нап. 33; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 444-445.

²²³⁶ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 30-31.

²²³⁷ Д. Богдановић, *Песничка творенија*, 125-126.

²²³⁸ Д. Богдановић, *О измирењу*, 90; Д. Поповић, *Патријарх Јефрем. Један позносредњовековни светитељски култ*, ЗРВИ 46 (2006), 119.

²²³⁹ И. Ђурић, “*Ектесис неа*“, 419-420; Р. Тричковић, *Српска црква*, 90-91; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 81. Уп. Ф. Баришић, *О измирењу*, 166 нап. 14.

мање тежак грех је и држање за редом исто толико столица. Неспорни су Мелник и Пећ, а помишљало се и на Кесарополис.²²⁴⁰

Треба се приближити стварним историјским околностима које су нарушиле тешком муком обновљене односе две цркве. Наглашен је, отприлике, осмогодишњи размак између доласка Спиридона (1379. г.) на чело Српске цркве и настанка цариградског упутства Ектесиса неа (1386. г.), најстаријег извора о спорном положају. За то време у граду на Босфору се апсолутно морало знати да је на пећком трону трисепископ и да томе прилагоди формулу у главном тексту, а не само у додатку споменутог адресара. Долазак Спиридона на највиши положај, дакле, није одмах погоршао односе Пећи са Цариградом.²²⁴¹ Значи да пре 1379. г. није имао већ два прелатска мандата. Ово допуњује примедба да већ само постојање основног текста у приручнику потврђује потпуну нормализацију односа између две цркве након 1375. г., на шта је сенку привремено бацила искључиво споменута мрља у Спиридоновој биографији.²²⁴² Односи нису били драстично нарушени, као због раније Душанове инвазије на туђа црквена подручја, већ само површински окрњени. Потоње присећање митрополита Анкире Макарија са почетка XV в. на млађу од две расправе између две цркве наводи погрешне личности. Нити је 1379. г. било време Филотејевог деловања, нити је Спиридон збачен са трона. То је био мрачан део Јефремове каријере.²²⁴³ Све ово је доказ више да је некакво поступање Лазаревог последњег патријарха, тек при крају живота (1386-1389. г.), разгневило старију цркву.

У једном запису из „Апостола”, насталом у дане Косовске битке, исписана је посвета: „Свештеном епископу пећком и мудром и сваке части достојном смерно поклоњење”. С тим у вези је оцењено да је, након што је из практичних разлога Лазарев сарадник трајније запосео трон у Жичи, створена могућност да Пећ постане седиште епископа.²²⁴⁴ Ово баца ново светло на старо, мада дуго оспоравано, мишљење да је у један мах дошло до раздвајања два средишта.

²²⁴⁰ И. Ђурић, „Ектесис неа“, 419 нап. 421 нап. 35; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 220 нап. 30; Х. Матанов, *Књажевство*, 195-196.

²²⁴¹ У преводу главни текст је: „Буди здраво у Господу, преосвештени владико, возљубљени брате и саслужитељу“. Маргиналија гласи: „Обрати пажњу да садашњем пећком (sc. архиепископу), господину Спиридону, будући да је троструки епископ, сада реч „саслужитељу“ у писмима изостављају“. В. Ф. Баришић, *О измирењу*, 167.

²²⁴² Исти, *О измирењу*, 168.

²²⁴³ Исто, 170-171.

²²⁴⁴ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 25.

Заправо, оживљавање дуго запостављеног северног средишта крајем XIV и током прве половине XV в. није до краја потиснуло јужно.²²⁴⁵ Односи између два простора нису до краја јасни. Оснивање нове епархије увек за собом повлачи читав низ економских и правних недаћа. Првобитно средиште Српске цркве имало је самостално властелинство и пространо подручје духовне надлежности у Поморављу одакле су убирани црквени дохоци. Осим што је ту боравио архиепископ, Жича се мало разликовала од осталих епископија, што се лепо види из одредби Стефана Првовенчаног о подели црквеног бира (дохотка) са простора девет жупа.²²⁴⁶ Изгледа да су ти поседе и права били језгро из којих су се истовремено задовољавале велике новчане потребе угледних житеља Пећи.²²⁴⁷ Као да до сада није ни разматрано ко је вршио неопходан духовни, судски и управни надзор у једној области док би архиепископ (патријарх) трајније био заузет у другој. У време вишедеценијске повлашћености Пећи моравски крајеви су могли да буду запостављени, сем ако није примењивано неко нама непознато решење.²²⁴⁸ Ако је при крају осме деценије дошло до раздвајања некада јединствене епархије, није јасно да ли су и како подељени њихови поседе и пратећа права. Важна је и просторна компонента јер је Пећ био део Хвосна, између Мокре горе до близу Плава. У оквиру исте жупе налазила се и епископална црква св. Богородица Хвостанска. Била је надлежна на простору „земље” Хвосно. Поред изворне, у доба Немањића захватала је и жупе Кујавче, Подримље, Затрnavу и Коstrц, као и оближње слабо настањене пределе.²²⁴⁹ То оставља мало простора за додатну епархију, јер чак ни буран привредни раст није дозвољавао опсанак две мање епархије. Треба помислити и на егзархијског епископа, што је ипак било довољно да разгневи доследне Ромеје.

²²⁴⁵ Пећка патријаршија, 227-228 (С. Ћирковић). За Жичу В. Жича. *Историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969, 44-45 (М. Кашанин).

²²⁴⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 30; Д. Динић - Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства*, 60.

²²⁴⁷ Пећка патријаршија, 174-177 (С. Ћирковић).

²²⁴⁸ О имовини пећког метоха старао се параклесијарх или париконом. В. Пећка патријаршија, 229 (С. Ћирковић).

²²⁴⁹ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4, 2-3 (1997), 137. Уп. Пећка патријаршија, 229 (С. Ћирковић). Додуше, 1438. г. међу сведоцима, не много угледним и који сви одреда трајније бораве у Зетским крајевима, у једној парници спомиње се и d. mitropolitus de Fogno. В. М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Српске земље, 351. Изједначен са митрополитом Хвосна. В. Пећка патријаршија, 229, 347 нап. 22 (С. Ћирковић).

За Србе је Спиридоново везивање за старију столицу очигледно било техничко питање, још једно у низу унутрашњих прилагођавања. Ако се заиста и десило, одвајање Пећи и Жиче као да је било кратког даха, напуштено одласком са историјске сцене главних покровитеља током 1389. г. Могуће да је заживело тек неку годину пре Косовске битке, чиме се и објашњава изостанак других извора о епископима у Пећи. Византијски богослови су били површно упућени у домаће прилике и још ненавикнути на сељакање из једног средишта у друго. Стога су на то гледали као на Спиридоново неканонско запоседање треће столице у низу: Мелник - Пећ - Жича. Да ли се може прихватити да је прерастањем Пећи у самосталну епископију, Жича у канонском смислу прерасла у самосталну јединицу Српске цркве, баш као што је то била на њеном самом оснивању 1220. г.²²⁵⁰ Овде је важнија управна одвојеност од Пећи. Управо Акт о измирењу из 1368. г., Ектесис неа из 1386. г., те вест о патријарху Спиридону у Мелнику из исте године поистовећују српску цркву са Пећи. У тој средини се, дакле, метохијски град сматра искључивим обитавалиштем српских духовних поглавара. Потом им се убрзо придружују и Дубровчани. Са проглашењем Патријаршије 1346. г. жички метох је прерастао у истинско, мада не и једино, средиште целог црквеног тела. По византијском моделу комплекс храмова, палата и пратеће зграде почео се називати и „велика црква”.²²⁵¹ Овакво поистовећивање у домаћој средини је у највећој мери предодредило да Балшићи, као привремени господари Пећи, равноправно са далеко моћнијим кнезом Лазаром сазову сабор 1375. г.

Речи осуде које су колале по Цариграду на рачун Спиридона, дакле, нису биле строге и сигурно нису задирале у питање територијалне надлежности. Црква „мајка” је остваривала живе додире са црквом „ћерком”. Управо старање око неканонског српског трисепископства то најбоље потврђује. Занимљиво је да се управо приликом премештњања средишта Српске цркве деспот Ђурађ Бранковић, након што су му Турци отели Пећ и Жичу, саветује код Цариградског патријарха Генадија Сколарија шта му је чинити. Добио је упутство да негде у својој, сада већ јако скученој, земљи може да удоми настављача

²²⁵⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 30.

²²⁵¹ *Пећка патријаршија*, 170-172 (С. Ћирковић).

жичких и пећких традиција и права. У одговору је ограничен искључиво препоруком да у том месту не сме да остане већ постојећи старешина. Треба му понудити нову паству, што овај може одбити како би избегао трисепископство. Тада може и даље да се задржи у дотадашњој епархији поред свог поглавара, али због општег добра треба да живи повучено.²²⁵²

Ово скретање са основног тока излагања је било нужно како би се недвосмислено показало да мелнишка митрополија између 1371. и 1395. г. није била део Српске цркве. Баш као што се митрополит серски Теодосије још 1375. г. под Грцима одржавао у Серу, тако се и Спиридон свакако приклонио овим променама. Све ово га није ометало да с пажњом прати стање у цркви која га је изнедрила и дочека своју прилику. До тада је пратио најпре свог световног господара, а потом и своја уверења донета из родне земље.²²⁵³ Друга је ствар шта је то значило у свакодневном животу верника. Уосталом, већи део виших слојева његове пастве је био део ромејског света, окренут према Егејском мору и Босфору, а не према средњобалканским масивима. Док су северне покрајине већ дуго биле везане за Пећ и Жичу, јужне су недовољно биле изложене тим утицајима. Драгашима таква подела није нимало сметала, а од 1375. г. су се само изнова обавезали да то уважавају. Њихов неоспоран владарски ауторитет је ову подвојеност чинио готово неважном. Такође, овакво стање није последица свесне подршке Дејановића ромејским слојевима становништва као вид отклона од раније српске државности. Опште прилике су и Стефану Душану наложиле да смени само високе прелате у грчким крајевима, док су нижи клир и чиновнике и даље чинили Грци.²²⁵⁴ Отуда Константин у последњим годинама владавине не наизлази чак ни на формалне препреке када посредује у Цариграду код тамошњих црквених власти, већ је топло прихваћен, не само као владарев таст. Истовремено, овај Драгаш је као и раније наставио да у разједињеном српском свету делимично учествује у дељењу немањићке баштине.

Пошто су утихнуле велике црквене распре, две столице су могле да се приближе идеалу цркве „мајке” и „ћерке”. И пре 1375. г. било је спорадичних

²²⁵² Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 218-220; *Пећка патријаршија*, 229 (С. Ћирковић).

²²⁵³ Осврт на овакво стање у: Х. Матанов, *Княжеството*, 195.

²²⁵⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 97 нап. 463, 108.

додира, да би се потом у потпуности усталили.²²⁵⁵ Једно време Српску цркву је предводио мистик који се увелико водио цариградским вредностима. То многим није било по укусу, али није био главни разлог Јефремове смене 1379. г.²²⁵⁶ Оваква усклађеност је ишла на руку Дејановићима који су по много чему били усмерени на јужног суседа. Након успостављања брачних веза са Палеолозима, сва је прилика да је та упућеност појачана. Раскол је и даље био у живом сећању, али не више и препрека за сарадњу. Млађи Драгаш је добро стајао на обалама Босфора и могао је да се заложи за своје приврженике. Патријарх Антоније јуна 1393. г. истиче да је изашао у сусрет монасима Кутлумуша јер су се: „користили посредништвом свог покровитеља и ктитора, вољеног оца моћног и светог мог цара, у духу светом вољеног сина наше смерности, благородног господина Константина Драгаша”. Уведен је и у одговарајући патријаршијски приручник са адресама световних и црквених великодостојника. Нажалост, остали претпостављени додире нису посведочени.²²⁵⁷ Драгаши су вероватно били упућени и у живе додире између моћника са јонског и босфорског приобаља. Господин Константин је преко своје ћерке био спона између Манојла II Палеолога и његовог „братучеда” Мркше. Писмо цариградског архиепископа (март - децембар 1394. г.) открива да је охридски архиепископ већ благосиљао неканонски брак између блиских потомака деспота Дејана и Теодоре.²²⁵⁸ Дакле, под Охридом су биле земље од Струмице до западног мора, док су истовремено њима владали Балша II, Карло Топија, породица Музаки, краљ Марко, али и Драгаши.²²⁵⁹ Овакав опсег је Константиново мешање у ово теже политичко-канонско питање чинило још смисленијим. По владавини зета Константина Драгаша датиран је настанак mineја за јануар написаног 1419. г. у манастиру св. Стефана.²²⁶⁰ Ти предели су тежили Струмици, па је вероватно писар

²²⁵⁵ В. стр. 464 овог рада.

²²⁵⁶ Уверавано је да је Јефрем абдицирао први пут услед неспремности да настави политику кнеза Лазара на потписивању јурисдикције цариградске патријаршије. Кнез му је и након 1379. г. био благонаклон. В. М. Благојевић, *О невери или издаји*, 11-12.

²²⁵⁷ Цитирано по: Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 289-289; Х. Матанов, *Княжеството*, 145, 197; *Акт господина Константина Драгаша*, 289 нап. 7 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

²²⁵⁸ И. Руvaraц, *О кнезу Лазару*, 94 (Р. Михаљчић); К. Јиречек, *Споменици српски*, 13 (А. Веселиновић - Р. Михаљчић); Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 184; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 288-289.

²²⁵⁹ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 180.

²²⁶⁰ Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа*, 303-304. Вероватно се радило о Кончи.

осећао личну обавезу да спомене василевса, или је и ово одраз све веће упућености Охрида на Цариград. Грчки запис у књизи из фонда једне охридске библиотеке упућује на постојање односа између овог града и цариградског Св. Јована Продрома, о којем су се старали како Немањићи, тако и Јелена Драгаш.²²⁶¹ Све ово у целини заостаје за снажним преплитањем установа Царства са државном управом Драгаша. Већ је истакнуто да је патријарх Филотеј пресудио у једној парници у Струмици пре јуна 1374. г. У судском претресу свесно се не спомињу две одлуке донете по налогу деспота Јована Угљеше.²²⁶² Ово је допунски подсетник да је потпуно црквено измирење снажно помогло изглађивању застарелих супротности.

Сасвим је извесно да је Струмичка епископија све време била под Охридом.²²⁶³ Сам град је био старо духовно средиште са бројним храмовима.²²⁶⁴ Многи су опстали и у првим вековима турске окупације.²²⁶⁵ Особеним, и не сасвим локалним, култом петнаест струмичких мученика, град се издвајао у хришћанском свету, стекавши препознатљив амблем старине духовног живота.²²⁶⁶ Средиште епископије је било у оближњем манастиру св. Леонтија у селу Водача. Смештен северозападно од града, привлачио је најугледније световне личности.²²⁶⁷ По народном називу овог манастира из VII - IX в. епископ Данило 1376. г. је означен „водачки”. Акт је често разматран због вишеструко важних вести о државној управи, земљишним односима, социјалним приликама итд. Није заборављено да се истакне да је „смерни епископ Данило” у Струмици био

²²⁶¹ М. Харисијадис, *Српски владари и архиепископи*, 472.

²²⁶² М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 43 нап. 12.

²²⁶³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70; Х. Матанов, *Књажевство*, 191, 192-193.

²²⁶⁴ А. Матковски, *Струмица и струмичко*, 117-127; Д. Коцо-П. Миљковић - Пепек, *Новооткријена црква на локалитет „св четиресет“ во селото Банско-Струмичко*, Зборник на трудови, 65-69.

²²⁶⁵ Једна цамија се звала Црква. В. А. Стојановски, *Грамот Струмица во XVI век*, Струмица 1989, 142-143; С. Коруноски - М. Атанасова, *Нови сознанија за историјата на Струмица, произлезени од археолошките истраживања на Орта цамија*, Христијанство во културата и уметноста, 49-56.

²²⁶⁶ Ж. Татић, *Два остатка византијске архитектуре у струмичком крају*, Гласник СНД књига 3, Одељење друштвених наука, том 1, Скопље 1928, 83; Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 88; Т. Вукановић, *The Legend of the Martyrs of Tiberiopolis (Strumica)*, ВГ 7 (1971), 45-75; И. Велев, *Култот*, 57-76; И. Стефоска, *Два имена једног града: Струмица-Tiberiopolis*, ЗРВИ 45 (2008), 77-87.

²²⁶⁷ Ж. Татић, *Два остатка византијске архитектуре*, 83-88; R. Mihajlovski, *The Votiv Ring*, 187 нап. 2, 194.

близак сарадник световног господара.²²⁶⁸ Можда се његов животопис може употпунити пошто су цркву св. Арханђела Михаила и Гаврила на планини Беласици изнад Струмице штитили кесар Војихна, а потом и његов зет Јован Угљеша. Године 1369. деспоту је приступио са молбом „часни старац духовник кир Данило”. На њега је, вероватно ктиторским правом, прешло старање над храмом који су око 1350. г. подигли дијак анагност Драгоје са тастом. На почетку владавине Драгаша црква је придодата Св. Панталејмону.²²⁶⁹ Има довољно појединости за претпоставку да су струмички епископ и тутор габровске цркве иста личност. Набројане особе су били чланови шире и знатније породице којима су били доступни и виши слојеви раније српске државне мреже. Посебно добро су стајали код врха црквеног клира, али су своју судбину трајније везали за Струмицу. Можда је изнедрила једног локалног епископа, сарадника каснијих обласних господара. У сваком случају ова епархија је имала истакнуто место у држави Драгаша. Иначе, јануара 1371. г. тамошња катедра није била упражњена.²²⁷⁰ Близина владарског двора се вероватно повољно одразила на ову споредну столицу и многе друге тамошње храмове.

Поред града Струмице завидан црквени живот је био и у Штипу, иако овај напредан град тада није имао посебну црквену јединицу.²²⁷¹ И овде је временом уобличена бројна храмовна скупина састављена од споменика неједнаке величине и уметничких домета. У другој половини XIV в. све су присутнији једнобродни објекти засвођени луком, прилози градског живља и клира.²²⁷²

Пред Драгашима је најкасније након 1375. г. стигао проблем Лесновске епископије, лишене своје основне улоге. Позната су само двојица тамошњих епископа. Јован је умро већ пре 1349. г., док је Арсеније последњи пут споменут 1353. г. Његов фреско портрет га приказује као особу средње доби па је заиста

²²⁶⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169-171; Г. Радојчић, *Прилог историји Велбушке и Струмичке епархије*, 284-286; М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 18-20.

²²⁶⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 751. Уп. С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 181-182. Српска новина би требало да буде и ослобађање од десетка „три њиве законите“ струмичких попова, сасвим у складу са Душановим закоником. В. *Земљораднички закон*, 261 (М. Благојевић).

²²⁷⁰ М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 216.

²²⁷¹ По некимa требало би да је припадао епископији у Морозвижду. В. *Штип низ вековите. Книга прва*, 184 (Т. Томоски). За супротно В. И. Микулчић, *Средновековни градови*, задржи 42, 183-193.

²²⁷² С. Петковић, *Црква свети Спас во Штип*, 81-95; *Штип во период од XII – XV век*, 180-184 (Т. Томоски) (= Македонија низ вековите), 389; С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 28-36. Уп. стр. 473 овог рада.

могао да води своју епархију дуже време.²²⁷³ Познато је да су присутне многобројне лакуне чак и у списковима великодостојника посведочено дуготрајних епископија. Међутим, овакав кратак низ као да је заиста назнака да се млада епархија суочила са много недаћа и да њен рад није био дуг. Треба одбацити да је током непосредног Вукашиновог сукоба са врхом Српске цркве Лесново засметало његовим сепаратистичим тежњама, па је краљ исправио штету нанету Охридском архиепископу.²²⁷⁴ Никола и Григорије II су били следбеници српске државне политике. Извори о томе ћуте, али је одвајање запустеле епископије Морозвизда свакако примерено надокнађено другим приходима. Тиме су правно затворена врата за повратак на пређашње стање.²²⁷⁵ Прихватљивије је залагање да је Лесновска епископија постала црква удова.²²⁷⁶ Ако Арсенијева смрт пада након распада Царства, вреди подсећање да ни избор првог човека Патријаршије није текао глатко. Враћање Леснова 1381. г. Хиландару би могло говорити и о породичним приликама, односно њиховом појединачном опредељењу.²²⁷⁷ Наиме, претходи му нестанак са животне позорнице Јована Драгаша. Прилично је упадљиво искључиво помињање млађег Драгаша у тамошњем поменику.²²⁷⁸ Као да је он тек тада ушао у круг високе политике, односно да је покојни деспот имао другачије погледе на црквене прилике. У његово време је, пак, Скопље из руке источног прешло у руке северног суседа. Ово се морало одразити на рад митрополије у целини, али појединости мањкају. Такође, треба имати и на уму да је управо тих година кнез Лазар ставио врх Српске цркве под свој надзор, нашавши у Спиридону блиског сарадника. Судбину Лесновске епархије је можда одређивала и нарасла турска опасност.²²⁷⁹

²²⁷³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 160, 161; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 35.

²²⁷⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70. Уп. Х. Матанов, *Књажевство*, 190-191.

²²⁷⁵ За супротан став В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70.

²²⁷⁶ *Исто*, 69. Тешкоће, или потпуни застој, у раду ове епископије узети за основни услов за ову промену. В. М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 347.

²²⁷⁷ Водени знаци из 1388. г. ремете њихову веродостојност В. *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 126 нап. 59 (Ж. Вујошевић).

²²⁷⁸ Уосталом, из оправданих разлога није довољно научно обрађен. В. С. Новаковић, *Стари српски поменици*, 11; Љ. Стојановић, *Каталог*, 387. Уп. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 142 нап. 18.

²²⁷⁹ В. стр. 459 овог рада.

Био је то снажан покушај Константина Дејановића да се уздигне у српском свету. С тим се поклопила и природна наклоност Хиландару. Након нестанка Немањића српски обласни господари такмичили су се око ктиторских права над овом кућом како би приказали свој примат над осталим такмацима.²²⁸⁰ У целини не стиче се утисак да је сав тај сложени поступак био уперен против епископије као посредног знака српске државности. Из задужбине св. Симеона није могао да дође подстицај за територијално крњење утицаја матичне цркве. Конкретно, у нарави акта из 1381. г. наводи се да је петицију о тој важној ствари изнео преосвештени митрополит и хиландарски игуман Сава.²²⁸¹ Свакако није био истоимена личност која се између Јакова и Теодосија старала о благостању митрополије Сера.²²⁸² То достојанство је, пак, могао стећи управо у том граду, свакако пре него што је 1385-1386. г. по игумановању **монастыри Хиландари митрополитъ царьскаго града Гѣра квр Савѣ** убележено време настанка једне књиге.²²⁸³ Оваквим означавањем као да још одјекује минута слава расточеног Царства и присећање на времена Стефана Душана. Иначе, навод је из књиге Хроника Георгија Харматолоа написаној за господина Радована, великаша господина Константина Драгаша.²²⁸⁴ Тиме постаје још занимљивија примедба да је Сава имао прилику да лично чује став деспотице о судбини задужбине њеног покојног супруга Оливера. Верује се да је Марија сахрањена у наосу Леснова.²²⁸⁵ Ово наговештава игуманове честе додире са српском средином, а посебно земљама Драгаша. Нажалост, чак ни посебна истраживања редоследа хиландарских првака нису отклонила све просопографске недоумице.²²⁸⁶

²²⁸⁰ М. Благојевић, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 346-347. Уп. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 36. Посебно: М. Благојевић – Дејан Медаковић, *Историја српске државности*, 179, 183.

²²⁸¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 454. Уп. Ст. Станојевић, *Интервенција*, 111.

²²⁸² Г. Острогорски, *Серска област*, 105, нап. 6; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 69, 81-82.

²²⁸³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 50. Уп. Р. Грујић, *Светогорски азили*, 83; Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левишке*, 53. У најновијем раду о прошлости Сера ова тема није отворена. В. нап. 2181 овог рада. Без разјашњења и у: *Писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровчанима*, ССА 8 (2009), 133 (С. Ћирковић).

²²⁸⁴ Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 338; М. Шуица, *Немирно доба*, 68. Уп. М. Пурковић, *Српски патријарски средњега века*, 107, као и нап. 1980 овог рада.

²²⁸⁵ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70. За њен гроб у југозападном делу наоса в. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 36-37.

²²⁸⁶ С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 59-67. О игуману Сави (око 1354), Јовановом наследнику и потоњем патријарху В. *Исто*, 60, 63, 65, 67; Д. Живојиновић, *Калиник, игуман манастира Хиландара*, ИЧ 52 (2005), 124-125.

Међу Хиландарцима је било још људи са сличним животописом. Ништа поуздано се не може рећи о биографији и пореклу митрополитског достојанства Дионисија, осим да се високо котира на списку Романовог типика. Можда је био српски клирик који је пратио повлачење српске државе ка северу. Обојица митрополита се, дакле, срећу и у запису који је кључан за разумевање односа Хиландараца према великим политичким ломовима у матичним земљама. Сава је на другом, после игумана Сисоја, а Дионисије је шести, између великог економа и проигумана и једног ниже рангираног проигумана.²²⁸⁷ Сисоје је своју каријеру везао за Моравску Србију, док је Сава вероватно био јако наклоњен Драгашима, бранећи њихове ставове на овом саветовању.

У тексту лесновске повеље из 1381. г. је необично упадљив изостанак чак и нижих представника цркве.²²⁸⁸ Није прикладно позивати се на оштећеност грађе, тј. залагање да је у неповрат изгубљен претпостављени пратећи Јоаникијев акт. Предисторија оснивања ове краткотрајне епархије као да открива зашто је толико истакнут лични пристанак деспотове удовице и двојице њихових синова.²²⁸⁹ Утемељивање Лесновске епископије сликовито приказује да су политички моћници зарад тренутних потреба били спремни да руше властита, нешто раније донета, начела. Душанов законик је прописивао да се о цркви старају само патријарх, цар и логотет. Ипак, деспоту Оливеру је, као обновитељу манастира у Леснову, дозвољено да учествује у избору тамошњих епископа. Ово крупно одступање је, међутим, оснажено потврдом посебног државног сабора.²²⁹⁰ Овде је над општим начелом превагнуло ктиторско право као део имовинских (баштинских) права, до којих се у феудалној Србији јако држало.²²⁹¹ У образованом окружењу Константина Драгаша и његове мајке немањићке крви, живом споном са Хиландаром, намерно се пошло од ових чињеница. Наглашена је

²²⁸⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, 69 бр. 5005; В. Мошин, *Акти братских сабора о адерфатима*, 234-235; Исти, *Акти братског сабора*, 196; *Писмо митрополита јерусалимског*, 133-134 (С. Ћирковић).

²²⁸⁸ Следећи ставове И. Снегарова још се, у иначе вредним прилозима, понавља да је Охридски архиепископ 1381. г. одлучивао о даљој судбини Злетовога. В. М. Јанковић, *Митрополије и епископије*, 70, 83. Међутим, присуство овако угледне личности би свакако било забележено у пратећем акту тако да та поставка отпада.

²²⁸⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 453-455.

²²⁹⁰ *Исто*, 676-681. Уп. М. Благојевић, *Српски сабори*, 25-26.

²²⁹¹ С. Троицки, *Ктиторско право*, 81-132; М. Благојевић, *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, 335-336.

воља ктиторових наследника како би се прикрио мањак валидног државног сабора, једино надлежан да одлучују о тако сложеним питањима Српске цркве.

У последњој лесновској повељи није ни наговештено под чијом надлежношћу простор, вероватно већ укинута епископије, треба на даље да буде. Осцилирало се између Велбужда и Охрида.²²⁹² Укидање епископије није могло једноставно оставити тај простор без икаквог надзора. Константин је могао да бира између три велике суседне цркве, али увек се радило о средиштима ван његовог суштинског домета. По инерцији могли су остати под Скопљем, које би сада њима управљало непосредно. У вези са тим је потребно појашњење. Губитак виталности Морозвижданске епископије није могао оставити паству без духовног надзора. Након Милутинових освајања са обе стране горњег тока Вардара осећала се рука призренског и липљанског епископа, дакле далеко од њихових првобитних поседа.²²⁹³ Ово није могло дуго да потраје. Већ је указано на снажно деловање скопског митрополита Јована у тек запоседнутим областима након 1345. г. Остаје само још један корак за уверење да је простор на којем је потом заснована Лесновска епископија суштински још од раније био под Скопљем. Ова измена је озакоњена тек 1347. г. уз благослов архиепископа Охрида. У тим догађајима он је бранио своја формална права, а не истинску надлежност. О свему томе постоји траг у делу пратеће Душанове повеље из те године: “[...] поискасмо пискупије подложити в' област митрополије Светије Тројеручице Скопскије”, односно „да је в' област и в' помен пр'вопрестолније митрополије”.²²⁹⁴ Појам област овде има старо, занемарено значење простора над којим у управном смислу полаже одређена власт, било лична или службена.²²⁹⁵ Тада није дошло до суштинског ширења просторног опсега скопске епархије, већ само до преименовања једног њеног дела у епископију. Слично је учињено тих година и у Доњем Пологу, где је такође стасала нова столица. Пределу око изворишта Вардара су још од раније били под Призреном, а остали су и у

²²⁹² С обзиром на то наилази се на уверење о проширењу Охридске дијазезе или епископије Велбужда. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 67.

²²⁹³ *Исто*, 30.

²²⁹⁴ Р. М. Грујић, *Скопска митрополија. Историјски преглед до обнављања српске патријаршије 1920*, Скопље 1935, 100, 101. За његове границе и поседе В. М. Јанковић, *Епископије*, 123-127.

²²⁹⁵ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 163-165.

наредним деценијама. Све ово наговештава да још једно преименовање Леснова није значило територијално крњење Скопске митрополије.

Једна скупина сликара, иначе блиска скопској уметничкој школи, је за краља Марка у седмој деценији осликавала сводове Св. Димитрија у Сушици. Опредељени су као наследници, па чак и као ученици, једног од лесновских сликара. На крају је закључено да: “[...] се упечатљив израз друге скупине уметника везује за Скопље као средиште и клерикалну средину Митрополије [...]”.²²⁹⁶ Као да се на почетку обнове Леснова Јован Оливер обратио надлежном црквеном старешини, не само због неопходних канонских радњи. Овога пута препоручио је и проверене мајсторе из свог окружења. У постмаричко време можда поново стварно стање није било покривено одговарајућим канонским актима. То је скопском митрополиту, као последњем управитељу, давало највише изгледа да задржи те просторе. Међутим, није јасно да ли је то чинио непосредно, или преко својих извршитеља.²²⁹⁷

Све је извесније да је простор лесновске метохије, па и посустале епархије, и даље био усмерен на српску цркву. Ширење надлежности пољуљане Бугарске цркве из Трнова свакако треба искључити. Зачудо, по знатно млађем, и по веродостојности често оспораваном, житију Гаврила Лесновског, сачуваном у препису из 1868. г., када је „Амурат” подигао војску против Срба, бугарски патријарх се уплашио за мошти и пренео их у Трапезицу, св. Апостоле Трновске.²²⁹⁸ Овакву сеобу светих твари тешко је ставити у стваран историјски контекст. Теоретска је могућност да је средиште ове столице једноставно измештено у неки други објекат. Међутим, за тај посао било је неопходно сазивање државног сабора.²²⁹⁹ Дејановићи нису имали државни потенцијал за тако нешто, па није немогуће да се овога пута импровизовало. Не би било први пут да је форма устукнула пред нуждом.

²²⁹⁶ В. Ђурић, *Марков манастир – Охрид*, 140-141. Уп. Ц. Грозданов, *Новооткриени композицији на акатистот на Богородица во Марковиот манастир*, *Зограф* 9 (1978), 37-42, посебно 41 (= Живописот на Охридската архиепископија, 255-269).

²²⁹⁷ У том случају своје задатке би најбоље остваривао у близини врха световних власти, односно Жеглигову. Можда је већ тада тај крај започео своје уобличавање у посебну црквену подцелину.

²²⁹⁸ *Народно Жития на Гаврил Лесновски*, 171-175 (К. Иванова); С. Габелић, *Манастир Лесново*, 25.

²²⁹⁹ За неке сличне случајеве В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 38.

Има се још понешто рећи о даљој судбини Скопља и простора њене ишчезле суфраганије. Световне власти су на различите начине стицале наклоност искуских монаха и ван својих подручја. У већем броју лесновских записа с пажњом се спомињу Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић, а неки су чак и датирани по години владавине последњег.²³⁰⁰ Везе нису биле површинске јер сежу чак до Ђурђеове праунуке Јелене, удате за влашког војводу Петра Рапеша. Ту се и даље током XV и XVI в. предано књижевно ствара, а заступљене су и теме из српске књижевности (Теодосијева похвала Светом Сави).²³⁰¹ Носиоци сарадње били су и нижи управници Деспотовине. Београдски војвода Цветко је на почетку XV в. уписан у тамошњем поменику.²³⁰² Исто, с природним разликама, важи и за Скопље. Уосталом, владавином српских деспота је обележена и смрт дугогодишње главе скопске столице. Искрсава питање како гледати на записе где се посебно истиче хијерархијски високи положај Скопља, стечен у оквирима Српске цркве. Године 1428. још се подвлачило да је **архиепискупъ скопски квр Маџеи**.²³⁰³ У српској средини су тако називани само првопрестолни митрополити.²³⁰⁴ Ово, и слична интитулисања из тог раздобља, су више у складу са традицијама првопрестолне српске митрополије него са епархијом Охридске цркве. Издваја се рукописни Панегирик из 1424-1425. г. са записом дијака Андреје који упућује да је настао док је владао „господин Србљем” деспот Стефан и „владич’ствовао всесветејчи патријарх кир Никон”. Пре приспећа у Софију био је код егзархијског митрополита Скопља Неофита (1910-1913), што пуно говори о месту настанка. За јужне крајеве га везује и ансамбал житија сачињен делимично и од локалних и трновских култова. Ово је објашњено бугарским етничким усмерењем, али то није одрживо јер је писац био пореклом из Београда, где се задржао до увођења мађарске власти. У скопском крају је као параклесисарх „велике митрополије” стварио Апостол, поново га датирајући по деспотовој

²³⁰⁰ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 39; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*, 73.

²³⁰¹ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 17 нап. 17, 39.

²³⁰² С. Новаковић, *Стари српски поменици*, 12.

²³⁰³ Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 194-195; Р. Тричковић, *Српска црква*, 84; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 85-86.

²³⁰⁴ Овакво ословљавање повезано и са: „либерализацијом употребе архиепископске титуле под утицајем Цариграда“. В. Пећка *патријаршија*, 348 нап. 17 (С. Ђирковић).

владавини.²³⁰⁵ Такво означавање скопске цркве, Андрејино порекло и навођење истакнутих савременика још једном наводи на одржавање надлежности Пећи. Споменути садржај Панегирика је у крајњој мери у складу са потребама епархије Српске цркве која је, како је већ показано, прихватила и учења која изворно нису настала у њеном крилу.

Због тога постоје велики изгледи да је Пећ задржао надлежност над тим просторима дуж и источно од Вардара све док је постојала политичка и црквена сила заинтересована за те просторе. Већ је први пад Деспотовине, а потом и турско освајање из 1455. г. готово обеспредметило српска настојања на југу. Међутим, неоспорна је склоност српске странке с почетка XVI в. да своје тежње на југоистоку повеже са деловањем старе столице у Леснову.²³⁰⁶ То је истовремено значило и поништавање одлуке Константина Драгаша из 1381. г. Такав ослонац на древну црквену традицију не би имао велику вредност без дугог трајања српске надлежности, макар и у измењеном облику. То би било јако тешко да је постојала само тридесетак година (1347-1381).

Непоуздани су исписи непровереног истраживача који је у сводовима Дечана око ликова Саве и Симеона овим редом набројао митрополије: Дабарску, Призренску, Липљанску, Моравичку, Браничевску, Београдску, Стонску, Топличку, **Жиглиговска св Аџили [...]** **Коучки св Георгиј Гамоковска.**²³⁰⁷ Такође, наводно је у непотпуном јеванђељу из XI века писало: **въ епискоупи Моравичьскои и въ земли Жегликовьскои въ лѣтѣ сѣ хѣ лѣ бѣ.**²³⁰⁸ Између редова као да провејава да је у долини Моравице, притоке Јужне Морава, постојала епископија. Да све буде горе, слични наводи се понављају. Овога пута су наводно у саборном храму Пећке патријаршије око престола главе цркве распоређене столице бројних суфрагана, па и: „Моравичко-ахиљски или Жеглиговски”.²³⁰⁹ Сличност назива је потпуно збунила неискусног истраживача склоног немарном односу према изворима и олаком закључивању. Међутим, као да постоји трачак истине

²³⁰⁵ Ђ. Сп. Радојчић, *Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана*, Творци и дела, 225-231. За другачију просопографију В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 86.

²³⁰⁶ Р. Тричковић, *Српска црква*, 84.

²³⁰⁷ М. С. Милојевић, *Путопис*, 34-35.

²³⁰⁸ *Исто*, 46. Овакво рано датирање је беспредметно.

²³⁰⁹ *Исти*, *Путопис дела праве (старе) Србије II*, Београд 1998², 206.

у Милојевићевом смушеном опису српских старина. Жеглиговски предели су вековима богатим културним животом надмашивали оближње пределе.²³¹⁰

Управо ова околност је донекле предодредила њену судбину под Турцима. Средином XVII в. османска канцеларија задужена за рад хришћанских цркава је убирала „пешкеш”, порез од пет дуката: „Митрополија нахија Драгуш и Држава у Кратовском кадилуку”. Године 1640. већ је била угашена а пратеће белешке гласе: „Припојена Врањској” и „Припојена Скопској”. У рубрици Врањске забележена је овако: „митрополија ђаура Старог Нагорича, и Драгуш, и Држава”. Из даљег текста сазнаје се да је по одобрењу власти 1586-1587. г. додата Врањској. То је условило повећање пешкеша који је раздељен у износима од 18 и 5 дуката за: „села Стари Нагорич и Драгуш” и „село Државу”. Касније је као подручје скопске епархије означена само: „нахија Нагорич у Кратовском кадилуку”.²³¹¹ Јасно је да је ова област била на међама Врања и Скопља и да се Нагорич не може поистоветити са митрополијом Велбужда са пратећим Крупником. Такође „село Држава” није гравитирала искључиво ка Врању.²³¹² Овај израз се не може одвојити од друге две пратеће речи. Турске власти су недоследно користиле ове називе, који су овога пута намерно побројани. Радило се о просторима под јаким утицајем породице Драгаш, односно средњовековном Жеглигову и каснијој Нагоричкој нахији.²³¹³ Све ово сведочи да постоји непрекинути низ самосталног црквеног живота источно од Вардара. Такву поставку чак толико не оспорава и напоредо навођење „митрополија нахија Штип, Лакавица, Малешево, Кратово и Славиште” напоредо са „митрополија нахија Драгуш и Држава”.²³¹⁴ Праћења титула духовника Ћустендила додатно упућује да овакво бројање није могуће схватити дословно и да није присутна толика деоба. Тада нису постојали устаљени називи, већ се поједине епархије јављају под различитим именима, што је и проузроковало овакву збрку и

²³¹⁰ В. стр. 468 овог рада.

²³¹¹ Р. Тричкових, *Српска црква*, 144, 145, 85-90.

²³¹² Исто, 92.

²³¹³ С. Ђирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 4. За повезивање са земљом Јована Драгаша в. Х. Матанов, *Феодални књажевства*, 78-79; Исто, *Възникване*, 68.

²³¹⁴ Р. Тричкових, *Српска црква*, 89, 145. Уостало, оне су биле упражњене. В. Исто, 93.

привидно повећање њиховог броја.²³¹⁵ Треба рачунати и са дужим временским раздобљем и да су на тај начин исказане промене у црквеној структури.

Под тајанственим и неусклађеним називима из горњег пасуса мисли се најпре на природно-историјски заокружен простор, а мање на стварну црквену установу. За поставку да је ипак постојала нека самостална столица са средиштем у Жеглигову смета и набрајање других установа које нису имале никакву средњовековну традицију.²³¹⁶ „Митрополија нахија Драгуш и Држава у Кратовском кадилуку” је издвојена као посебна фискална јединица због богатог црквеног живота који дуго није замирао под Турцима.

Уопште, за уситњавање црквеног простора важан предуслов је била стабилна материјална основа. Поред епархијских властелинстава ризницу су пунила и давања парохиског свештенства и становништва.²³¹⁷ Па ипак, убрзо по доласку Турака јављају се нове установе. У првој половини и средином XV в. деловала су тројица синова крупнишког епископа Јакова. Чини се да је то прва вест о постојању ове столице у долини Струме, код Кресненске клисуре. Иначе, радило се о великом сеоском насељу што показује да је у претходном периоду испуњавало мало предуслова за средиште епископије.²³¹⁸

Скопље је од престоног града након 1371. г. суштински претворен у крајишки. Изгледа да то није окрњило надлежност митрополије. На Марку као самосталном господару било је да настави сарадњу са скопским архијерејом, иако се није дуго задржао у самом његовом средишту. Доказ да је са градским прелатом одржавао снажне везе види се што је митрополит Матеј 1393. г. украсио њихов храм крстионицом. Ту, надомак града, никао је и манастир св. Андреје његовог млађег брата.²³¹⁹ У овим манастирима духовни живот се свакако одвијао у сенци Скопља.

²³¹⁵ N. Radosavljević, *Епархије Ванје (Kustendila) и Самокова и Пећкој патријаршији 1557-1766*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 336-337.

²³¹⁶ Таква је: „Архиепископија нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш“ В. Р. Тричковић, *Српска црква*, 102, 107-118.

²³¹⁷ Д. Динић - Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства*, 27-56; *Земљораднички закон*, 294 (М. Благојевић); В. Алексић, *О још неким значењима речи кмет у средњовековној српској држави*, Црквене студије 8 (2011), 537-545.

²³¹⁸ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 173-174. Уп. Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левшике*, 66; Х. Матанов, *Възникване*, 66, 67, 68.

²³¹⁹ Један рани покушај да се одреди место тамошњег сликарства у: В. Ј. Ђурић, *Сликара Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (1967), 22-29.

На североистоку део скопске дијалекте чинила је и долина Јужне Мораве. Тај крај се на западу граничио са Липљанском епископијом, која је још у Милутиново време захватала Липљан, Мораву и Тополницу.²³²⁰ Године 1409. г. за једну књигу се каже да се преписа: „У обитељи пречисте и преславне владичице наше богородице нерукотворене чудотворице црногорске; исписа се у Црној Гори, у страни Скопља града, [...]”.²³²¹ Овде је повезивање са градом на Вардару вероватно одраз црквене, а не световне надлежности јер су ти предели дуго били политички раздвојени. Колико се продужавала ка северу, тешко је рећи. Турски пописи откривају да је део тих посела. Године 1455. г. као граница у вакуфнама моћног скопског крајишника Исхак-бега спомиње се „Митрополитова мезгра”. Налазила се близу села Кучевишта и Бањана. Иначе, у данашњој јужној Албанији се за време Мехмеда I и Мурата II сусрећу по први пут митрополити и епископи тимарници.²³²²

Спискови средњовековних епископа у време краља Милутина спомињу Кончуљску столицу. Првенствено се повезује са храмом св. Николе у долини Ибра. Више је непознаница него чврстих вести о овој установи која се сматра делом Милутинових црквених реформи. Стиснута између Рашке епископије и Бањског властелинства, није било пуно простора за деловање епархије која се налазила у једној од Немањиних скромнијих задужбина. Такође, наговештено је да је постојала још средином XV в.²³²³ Спомиње се само у једном каснијем извору (1453. г.), али тако да је прати и градачка митрополија. Њен старешина Никифор, је, међутим, забележен на звонима тамошње катедре.²³²⁴ То учвршћује разлоге зашто не треба одбацити претпоставку о постојању те две установе.

У Николи **сѣвернаго, иже въ кончулѣ** боравио је „првопрестолни” митрополит Арсеније. Приписано му је столовање у последњој престоници Деспотовине. Овај минеј, као и цитирани запис је створио Никодим. Остали

²³²⁰ М. Јанковић, *Липљанска епископија*, 29.

²³²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 68 бр. 216.

²³²² Р. Тричковић, *Српска црква*, 72; Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*, 73, 80. О економском суноврату В. Н. Шулетић, *Српска црква после 1459. г. О интеграцији српског клера у турски фискални систем*, Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12-14 новембра 2009. године, Београд 2001, 334-337.

²³²³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 36, 51-54, 57. За храм В. *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986, 163-169 (М. Чанак-Медић - Ђ. Бошковић).

²³²⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 161.

записи су изведени различитом руком, баш као вест о митрополиту Генадију, **задџшник(ь)** - у деспота Ђурђа Бранковића. Књига је иначе сачињена од папира чији водени знаци датирају у крај XIV в. (од 1393 до 1396; 1392; 1393-1395).²³²⁵ Ово време упућује на Скопље више него на Смедерево. У оба случаја радило се о престоним градовима.²³²⁶ Повезује их и световни господар. Вук Бранковић је након Косовске битке привремено проширио своју власт над жупом Брвеник, којој је припадао и манастир Кончул.²³²⁷ Скопски митрополит Матеј је 1393. г. Марковом манастиру приложио крстионицу. На штету ништа поуздано се не зна о његовом непосредном претходнику.²³²⁸ Додуше, сада је пажња усмерена и на митрополита Јована пелагонијског не би ли се објаснило његово дуго задржавање на подручју скопске епархије.²³²⁹ Неку годину пре тога Турци су узели град на обали Вардара. Овако згуснути догађаји намећу смелу претпоставку да се „првопрестони” митрополит Арсеније повукао у избеглиштво. Бригу над паством под „неверницима” преузео је Матеј. Најпре је утврдио однос са једним од полуслободних обласних господара који су држали део његове епархије.²³³⁰ Дужина његовог руковођења, умро је 1428. г., посредан је знак да је хиротонисан ближе 1395. г. него 1371. г.

Чини се да делови ове сложене поставке посвећени трајању Кончулске епископије имају највише изгледа да опстану. У вези са тим је и једна научна грешка. Ван земље Драгаша био је нешто западнији и суседни Изморник. У делу који захвата Кончулска клисура није била смештена епископија али је заиста посведочена стара црква посвећена Светом Николи.²³³¹ Ствари су можда далеко

²³²⁵ Исто, 93, 61. Цитирано по: Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа*, 302-303.

²³²⁶ За време столовања Арсенија II. В. М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 154-156; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ*, 219, 222 нап. 34.

²³²⁷ *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведена Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004), 107-123 (М. Шуица).

²³²⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 159.

²³²⁹ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 68-69.

²³³⁰ Даљи низ претпоставки подстиче и то што је последњи познати скопски суфраган такође био Арсеније. Представљен је на самој средини XIV в. у Леснову као особа средње доби. Могао је да преузме виши положај у Скопљу обједињујући две столице тако да нижа формално није угашена. Потом су га стигле године па се повукао у манастирски мир. „Првопрестолни митрополити [...] под собом имали једну или две суфраганске епископије, што значи да су били митрополити са одређеном јурисдикцијом, а не титуларни“. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 66.

²³³¹ Ј. Х. Васиљевић, *Јужна Стара Србија 2*, Београд 1913, 367. Несмотрени били: А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935, 31; Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника*, САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози, књ. 10 (1989), 367.

од коначног решења, између осталог и због наглашавања у управо разматраном запису да је Ибарски манастир „северни”. Као да је овакав исказ супростављен неком другом, нешто јужнијем храму, можда чак и управо споменутом објекту.

Столицу у Велбужду са Струмицом након 1371. г. не повезује само заједнички државни оквир. Тамошњи епископи се заједно спомињу у акту из 1376. г.²³³² Раније је истакнуто да Бањска (Коласијска) епископија није угашена после освајања Краља Милутина.²³³³ Њен географски положај је условио да, попут скопске, буде придодата Српској цркви. Сећање на овакво стање није нестало са губитком политичке самосталности земље Драгаша (1395. г.) и Деспотовине (1459. г.). Управо је таква прошлост правагнула на страну обновљене Српске патријаршије 1557. г. која је обухватила и оближњу младу Самоковску епархију.²³³⁴ Међутим, није извесно ни да је тај простор био под Драгашима, а готово је невероватно да је у том рударском месту тада постојала тако угледна црквена установа. Боље је вратити се опсегу надлежности катедре у Велбужду. Три већ спомињана документа из 1376. г. би на први поглед могла упутити да су границе обухватале и пределе Малешева, далеко на југу. Иначе, много раније ту је постојала самостална Малешевска епархија.²³³⁵ То би подразумевало и потпуно преузимање укинуте Лесновске епископије.²³³⁶ Овакав доказни поступак није беспрекоран јер полази од непотврђеног гашења те столице три године пре него што је Лесново поново враћено Хиландару. Још за постојања ове столице старешина из Велбужда исказивао је бригу за духовни живот у удаљеној Струмици.²³³⁷ О надлежностима епископа у ово време се не зна довољно, али заједнички наступ из 1376. г. има најпре везе са њиховим деловањем у државној управи, конкретно у сложенијим облицима судства.

Изгледа да се треба задржати на уверењу да у земљи Драгаша, ипак, није било других црквених столица. Епископије из Велбужда и Струмице, те

²³³² В. нап. 2268 овог рада.

²³³³ И даље користан: *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека, 503-505 (М. Динић). Сада и: Х. Матанов, *Възникване*, 70.

²³³⁴ N. Radosavljević, *Епархије Ванје (Kustendila) и Samokova*, 336. О опсегу Пећке патријаршије такође: О. Тодорова, *Православната црква и българите*, 68.

²³³⁵ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 176-177.

²³³⁶ Истовремено је набројана међу суграганима Охрида. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 190-191, 192-194; И. Велев, *Култот на петнаесетте тивериополски (струмички) свештенослужители*, 64.

²³³⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 758-760.

митрополија из Мелника, су покривале целу државну територију.²³³⁸ Своју јурисдикцију на ободима су сачувале и стране катедре, Скопска пре свега. Велике празнине у познавању ове теме не попуњава ни вест да је у велешком селу Горњи Иванковци 1481-1482. г. уписан митрополит Пеја. Први на списку сеоских житеља био је неки поп Дане (или Дабе), што баца сумњу на значај номинално истакнутијег црквенодостојника.²³³⁹ Иначе, у средњем веку Велес је припадао битолској епископији, а четири савремена храма (св. Недеље, св. Николе, св. Димитрија, св. Георгија) су вероватно подигнута на средњовековним темељима. Археолошким путем откривени су остаци три стара храма. Време је замело трагове св. Арханђела властелина Раденка. Цркву са људима, воденицом и виноградима ставио је под крило истоименог манастира свог владара средином XIV в.²³⁴⁰

О везама Скопља и Хиландара као дела српског света, сада се зна додатно. Пре турског освајања овог града из катедралне цркве св. Богородице Тројеручице на Свету Гору је пренета стара икона са истим посветом као и скопски храм. Тројеручица је брзо избила на прво место међу иконама. Опис овог догађаја је пренет по причи из XVI в. и садржи појединости којима се не да веровати. Не може се проверити да ли је управо једна властелинка Скопљанка одредила да овај предмет крене ка југу.²³⁴¹ Пре ће бити да је тако нешто могао да одреди само митрополит, тако да је ово још једна смерница да су главешине града под Водном били део Српске цркве. Спис из 1558-1559. г. овај катедрални храм сада већ приказује као манастир и последње је сведочанство о његовом трајању у било којем виду пре потпуног разарања.²³⁴² Ова опаска указује да се дуго није нашао на удару турских разарања. Додире Матеја и Сулејмана нису необични, као ни његово обраћање митрополиту бираним речима, сасвим у складу са високом дворском етикецијом: „кир Матеју Скопскому од цара Чалapiје”, као

²³³⁸ Х. Матанов, *Княжеството*, 191-192.

²³³⁹ Износи се и могућност да је Велес након 1395. г. имао своју столицу. В. А. Стојановски, *Велес и велешко*, 165-166. По положају села источно од Вардара рекло би се да је уточиште митрополита раније био под Драгашима. В. карту на стр. 183 истог рада.

²³⁴⁰ К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 149; Велес, *Лексикон градова*, 68-69 (Р. Радић); И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 59, 343-344; С. Мишић, *Друштвени слојеви, Светоарханђеловска хрисовуља*, 67-68, 82.

²³⁴¹ Б. Миљковић, *Повест о чудотворним иконама манастира Хиландара*, Зограф 31 (2006-2007), 221-225. За претпостављено време В. стр. 456 овог рада.

²³⁴² Б. Миљковић, *Повест о чудотворним иконама*, 223.

и: „Благоч'стивому и христољубивому господину ми светому владици преосвештеному”.²³⁴³

До сада је већ посредно са више страна начета важна тема црквене јурисдикције под последњим самосталним хришћанским господарима. Патријарх Никодим је 1446. г. нагласио да је начелник Срба, Поморја и „инимъ странамъ” са истовременим истицањем да његово достојанство не заостаје за охридским.²³⁴⁴ Трећа по реду ознака је прилично неодређен и редак додаток у односу на образац успостављен још под Спиридоном.²³⁴⁵ Можда је био неопходан јер су управо тих година најјужније епархије српске цркве осетиле прве ударе са југа. Бројни су наговештаји да су предели источно од Вардара и даље били под Српском црквом до 1395. г., као и у првим деценијама XV в. Међутим, заговорници супротног ничим не располажу све до визитације охридског архиепископа Доротеја у Кратову 1466. г.²³⁴⁶

Једино што упућује на нешто раније ширење надлежности Охридске архиепископије су њени успеси у дијацези Софије и Видина 1410. г. Остварени су уз снажан уплив царске власти, овога пута Манојла II Палеолога. Прихватио је молбу охридског архиепископа Матеја, поткрепљену повељама са историјском садржином. Овај није нимало оклевао, већ је журно у два важна града увео своје људе. У Цариграду је патријарх Јефтимије негодовао, замерајући да је слично поступљено још по негде.²³⁴⁷ Можда се мислило на просторе између Охридског језера и западне Бугарске. Ипак, мало је вероватно да је Константинов зет по Драгашевом нестанку стекао неке надлежности над животом хришћана у угашеној држави. Ако би етничко порекло његове супруге имало икаквог удела у одлучивању, стала би на страну Српске цркве. Брачном пару Манојло-Јелена су

²³⁴³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 19 бр. 6095, 6096. Уп. Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 65. Цитирано по: Ђ. Сп. Радојчић, *Савременици краљевиха*, 149-150. За још један помен овог принца у црквеним изворима В. Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 184; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 55 нап. 17 (докторска дисертација).

²³⁴⁴ Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, 226.

²³⁴⁵ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФ 12-1 (1974), 357-377; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја српске државности*, 248-249.

²³⁴⁶ В. стр. 317 овог рада. Том приликом није случајно затекао правне зборнике које је изричито сматрао српским. Опредељивање је извршено по припадности црквеној установи, док је језик у другом плану.

²³⁴⁷ В. Беласчевъ, *Кореспонденция*, 3-15, 123-135; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 185-186; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, 22-23.

најпре остала ктиторска права над храмовима за које су се раније везали ишчезли Драгаши. У последње време повезују се са вредним олтарским иконама Марковог манастира, што је у неку руку необично и, чини се, недовољно документовано. Безбедније је закључити да је потреба одржавања снажних духовних веза са Цариградом релативизовала велику географску удаљеност од Сушице.²³⁴⁸ Такође, након 1402. г. деспот Стефан је јако добро стајао на Босфору. Царица Јелена Палеолог је чак била спретан посредник свом „рођаку”. Са њеним благословом Лазаревић је Русику 1406. г. приложио скромне парцеле на Лемносу.²³⁴⁹ Владар Срба је, дакле, имао начине да заштити јужне епархија Српске цркве, ако су заиста и биле угрожене. У сваком случају, епизода из 1410. г. открива да је врх лаичких власти имао главну реч, посебно у кључним стварима.

Две спорне бугарске столице су заправо раније биле подручне Васељенском патријарху у Цариграду. Видином је владао цар Јован Страцимир, који није одвојио само своју државу од матице, већ је тамошњу митрополију усмерио ка Цариграду. Црквена раздвојеност, пак, није значила и духовну, јер је Јефтимије Трновски и даље неговао блиске везе са својим штићеником митрополитом Јоасафом, иако је овај од свог именовања 1392., као и неки његови претходници од 1381. г., био потчињен Цариграду.²³⁵⁰ Ни са Софијом ствари нису биле чисте, пошто је још 1371. г. митрополит Видина бацио око на столицу у Тријадници. То право је коначно стекао уз благослов Цариграда.²³⁵¹ Дакле, приметно је да је успех Охрида из 1410. г. ограничен само на просторе над којима је још много раније Цариград стекао овлашћења, и то уз дозволу тамошњих највиших световних власти.

Тих деценија метропола није морала да оствари непосредни додир са свим својим суфраганима, већ су тела црквених установа била неприродно прошарана страним ткивом. Тако посматрано, Охрид је присвојио Софију и Видин без потребе за непрекинутим територијалним низом, онако како је Српска црква

²³⁴⁸ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 52-53. Уп. стр. 252 овог рада.

²³⁴⁹ *Actes de Saint Pantélémon*, 118-120 (P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković).

²³⁵⁰ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 205; А-Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 97-98; Б. Николова, *Устройство и управление на Българската православна црква (IX-XIV век)*, София 1997, 215; О. Тодорова, *Православната црква и българите*, 33. Сада и: Р. Радић, *Време Јована V*, 411-412; М. Антоновић, *Црквене прилике у источној Србији*, 20-27.

²³⁵¹ Б. Николова, *Устройство*, 215; Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 67-68.

преко истих тих крајева неочекивано избила у егејски басен.²³⁵² Како су се растакале слободне државе, нестајала су и јасна правила о чврстом црквеном устројству. Није увек јасно шта су биле покретачке силе црквеног развитка. Видин је све време био под владарима са бугарским државним тежњама, а ипак се приклонио страниој цркви.²³⁵³ Стога је сваки напор да се развитак црквених односа након 1371. г., до краја и по сваку цену, упореди са политичким променама готово немогућ. Ризично је и усклађивање црквених прилика са опредељењем владара, а посебно са етничким одликама становништва. Малобројне доступне назнаке упућује на склоност обласних господара да одржавају затечено стање, посебно у крајевима од раније под српском црквом јер се то уклапало у њихове државне тежње. Охрид је рано постао домен великог жупана Андреје Гропе чиме су нестали разлози да се било краљ Марко, било Драгаши вежу за то средиште више него што је свакодневни живот у Битољској и Струмичкој епархији то захтевао.

По радикалном ставу, склоност ка враћању стања пре српских освајања приметна је већ при крају Царства. Драгаши су само следили тај правац.²³⁵⁴ Већина аутора прихвата да је те просторе заграбила Охридска архиепископија јер је преживела турско освајање, за разлику од заједница хришћана са средиштима у Пећи и Трнову. Првих неколико десетлећа је најјужнијој столици пружио прилику да се привикне на велике промене, успостави присне везе са новим властима и готово постане део наступајуће ратне машинерије у смислу да је преузимањем туђих епархија посредно помагала гашењу оног дела државности турских противника оличеног у народним црквама.²³⁵⁵ При томе се није много освртало на то да султани нису били увек благонаклони према клиру са обала лепог језера. Надзор су остваривали преко локалног кадије, сведочанству о

²³⁵² Ово је сасвим супротно од досадашњих поставки. В. Р. Тричковић, *Српска црква*, 91; Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 186-187.

²³⁵³ И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 204-205.

²³⁵⁴ Х. Матанов, *Княжеството*, 189. Експанзија Скопља повезана и са 1395. г. В. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 38.

²³⁵⁵ В. Беласчев, *Кореспонденција*, 14; А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 111-145; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 25, 96; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 85, 87-88; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 23; Исти, *Охрид и Охридската архиепископија*, 184-185; N. Radosavljević, *Епархије Ванје (Kustendila) i Samokova*, 335; Х. Матанов, *Възникование*, 63-64, 68-69; О. Тодорова, *Православната църква и българите*, 67.

редовној, готово малој пажњи указиваној овој установи.²³⁵⁶ Друга прича би била када би трагови водили до неког истакнутог војног заповедника, а посебно војводе крајишника. Можда у том светлу треба посматрати млађу вест о митрополиту Силујану, пашином рођаку и држаоцу тимара у стратешким пределима Србије средином XV в.²³⁵⁷ Такође, Охрид је своје највеће успехе у Софији и Видину постигао вољом цариградских световних власти, а не турских локалних намесника или средишње владе. Увелико су напуштене хронолошке границе овог рада, али овога пута порекло истраживаних појаве, као и многих других, иде до периода пре 1395. г. Остало је несигурно када је Охрид Андрије Гропе, или неког другог, поклекао пред османском сабљом, нити ко је био његов последњи хришћански господар. Стога сами Турци нису имали пуно разлога да дају првенство угледном центру јер дубински није био непосредно повезан ни са једном знатнијом политичком творевином. Ако је то освајање претходило 1395. г., за то је било још мање услова. Више није ни до краја извесно да су 1393. и 1459. г. приближно последње године постојања Бугарске и Српске патријаршије. Ратна освајања су измицала сигурну подлогу за развој тих цркава, али су оне, упркос огромном удару, имале сасвим довољно виталности тако да се пре може говорити о промени начина рада него о њиховом аутоматском гашењу.²³⁵⁸ Њихово даље усмерење није зависило искључиво од освајача, већ и од различитих социо-економских утицаја у поробљеним хришћанским друштвима.

Браћа Драгаш се нису одрекла Српске цркве најпре јер је то било сасвим у складу са високим немањићким пореклом. Такође, идеолошке основе њиховог владања су допунски јавно истицане управо подржавањем Пећи или њених епископија. Краљ Марко је у суштини одржавао стање затечено на почетку самосталне владавине. У време напретка државе Немањића и Дебарска епископија је одузета Охриду и придодата Пећи. Ако се ставе на страну време и разлози таквог поступка и усмери на последње деценије XIV в., јасно је да је западни део

²³⁵⁶ А. Матковски, *Односите помеѓу Охридската архиепископија*, 113. Требало би да је под Сулејманом (1402-1411) градом управљао неки малоазијски кнез Џунеида. В. В. Беласчев, *Кореспонденција*, 133.

²³⁵⁷ Е. Миљковић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444-1445. године*, Стефан Немања и Топлица. Тематски зборник, Ниш 2011, 170.

²³⁵⁸ Г. Суботић, *Пеќки патријарх и охридски архиепископ*, 225-226; Н. Шулетић, *Српска црква после 1459. г.*, 331-349; О. Тодорова, *Православната црква и българите*, 38-46. Супротан став, међутим, и даље присутан: Х. Матанов, *Възникование*, 68-69. Уп. Н. Радосављевић, *Пеќка патријаршија, од обнове аутокефалности до укидања* (1557-1766), Братство 11 (2007), 11-34.

Маркове државе готово до крајњег југа био у саставу Српске цркве. Средиште епархије је било у Доњем Дебру, у Пишкопеји (Пискупији), приближније при храму св. Богородице. Ту је пронађен гроб Стефана Родоповића из 1462. г. Требало би да је његова породица, родом из Дренице, стекла велико поверење деспота Ђурђа Бранковића. Родоп, можда Стефанов отац, нашао му се у најцрњим данима, а сродник Никола Родоп је чак био дворски челник и протовестијар. Пад Србије је Стефана нагнао у бекство и није немогуће да се на крају скрасио у Дебру.²³⁵⁹ Тада је дубока турска унутрашњост пружала више безбедности бројним Србима плаве крви него нестална северна крајишта. Владари и њихови прваци су се бринули о целокупном подручју Српске цркве, чак и ван граница Деспотовине.²³⁶⁰ Након 1395. г. свака помоћ је била драгоцене јер су црквени великопоседи сведени на баштинске честице. Овога пута она је била делотворна. Дефтер из 1467. г. открива да је у селу Пишкопеји постојао „манастир” Пискупије где је обитавао епископ. Извесну заштиту од турске самовоље је пружао документ на грчком. Година 1395 г. није означила губитак виших облика црквеног живота.

Српски патријарси Јоаникије, Сава, Јефрем и Спиридон су уписани у поменик св. Јована Бигорског у Дебру. Архијерејски део почиње од: „првог и просветитеља Саве”. Остали су уписани по редоследу као у Крушевском и Дечанском поменику.²³⁶¹ У истој дебарској монашкој средини сачуван је и други, недоследнији списак црквених великодостојника, где се несналажење преписивача види на сваком кораку.²³⁶² Најкорисније је сазнање да су црквена лица у поменике уписивана само посмртно.²³⁶³ То значи да је нешто након августа 1389. г. на југу Маркове државе, у дебарској епархији, исказивано дужно поштовање најугледнијим житељима Пећи. Привремени повратак Јефрема на чело Српске цркве донекле отежава прецизнију хронологију, али изостанак Данила III јасно указује да је црквена стега попустила тек због покосовског расула. У јесен 1390. г., или на пролеће 1391. г., устоличен је Стефанов сарадник

²³⁵⁹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 57-58. Цртице о овој теми и у: Т. Томоски, *Две амбории на македонските Дебри*, Македонија низ вековите, 161-162. О Родопима в. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 234-235; М. Благојевић, *Државна управа*, 194, 240, 242.

²³⁶⁰ За супротно в. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство*, 23. Приметно је и колебање о судбину ове епископије. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 58, 197.

²³⁶¹ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234.

²³⁶² *Исто*, 226; В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169.

²³⁶³ Д. Даниловић, *Стари српски поменици*, 69-70.

Данило III, што је можда поново било праћено још снажнијим померањем тежишта ка Жичи из Вукове Пећи.²³⁶⁴ Вишегодишње црквено и световно разрачунавање, подстицано турским мешањем, није остало без последица. У граничној пећкој епархији се урушио, вероватно и до тада тешко одржаван, ауторитет метрополе. С том променом Марко није имао готово ништа и вероватно није искористио слабост својих суседа како би црквену политику нагло заокренуо ка Охриду. Истицање св. Климента Охридског у Сушици је знак наставка плодне сарадње из Вукашиновог раздобља, а не обележје новог политичког и црквеног опредељења. Уосталом, јавља се и временски јаз између два догађаја.²³⁶⁵ У разматраном поменику, након Спиридона велику празнину прекида тек белешка о Прохору (1525-1550).²³⁶⁶ Ова снажна личност је урадила много на уздизању своје цркве. Многа његова настојања, ипак, нису била оберучке прихваћена, а посебно у суседству охридског језера. Истовремено је први духовни начелник Охрида који је имао султанов берат и фискалне обавезе према држави.²³⁶⁷ Ових неколико пасуса је скроман прилог све чешћем размишљању да 1395. г. није била почетак жустрог похода Охрида на штету Пећи, већ да су поједине епархије Српске цркве по турском освајању дуго чувале старе везе са метрополлом. У најгорем случају, биле су препуштене саме себи делујући у некој врсти канонске празнине. На то се, са друге стране, надовезало османско гледање епархија као на извор прихода.²³⁶⁸

У ову шему се уклапа и прошлост доњополошке епископије. Оба Полога су још од раније била утицајно подручје Призрена, да би након прогласа Патријаршије у храму св. Атанасија код Тетовског села Лешак утемељена још једна епископија. То је био предуслов да Призрен постане митрополија. Нема сазнања о осталим задужењима ове мала епархије. У попису крајишта Иса-бега Исаковића 1455. г. убележено је село Бискупје.²³⁶⁹ Турски пописивач је 1467-1468. г. међу сељацима Лешка затекао и епископа и његовог сина

²³⁶⁴ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 30-37.

²³⁶⁵ В. стр. 479 овог рада.

²³⁶⁶ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 234. За његово наводно српско порекло В. Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 194-195.

²³⁶⁷ Н. Шулетић, *Српска црква после 1459. г.*, 344-345, 348.

²³⁶⁸ Исто, 331-349; Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ*, 213-234.

²³⁶⁹ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 90 (Н. Šabanović); Р. Тричковић, *Српска црква*, 84, где је Доњи Полог погрешно сврстан под Скопље. Уп. В. Ђурић, *Марков манастир – Охрид*, 140.

Оливера. Услед знатне временске празнине постоји уверење да се и у изворишним пределима Вардара врло рано укотвила Охридска црква.²³⁷⁰ Међутим, у Триоду манастира Лешка код Тетова из 1451. г. пише да је настао у дане благочастивог и христољубивог господина деспота Ђурђа и сина му деспота Лазара.²³⁷¹ По имену епископовог сина и чињеници да противно канонима борави у катедралном храму, рекло би се да није дошљак са југа, већ староседелац или да је пристигао са севера Балкана.²³⁷² У древном Лешку, где су и данас видљиви остаци градских бедема које је 1190. г. порушио Стефан Немања, као и многих црквишта, по предању чак 77, заиста су постојали бројни предуслови за опстанак једне мање епископије и на почетку турске окупације.²³⁷³ Одржање ове установе посредно сведочи и о њеном останку у изворној цркви.

Управо преко столица подложних патријашији са њихове територије, краљ Марко и Дејановићи су вршили какав такав уплив на целину Српске цркве.²³⁷⁴ Драгаши су се сматрали позваним да без устручавања решавају тежа црквена питања са својих поседа. То су осећали и њихови савременици из црквеног клера који им се по потреби самовољно обраћају разним поводима. Исто се може рећи и за краља Марка, мада извори за то нису толико издашни. Обе породице су суштински превазишле положај великаша који је захтевао посредништво владара у односима са црквом.²³⁷⁵ Ипак, право Драгаша и краља Марка да усмеравају тај део јавног живота није било потпуно. Наиме, Драгаши издају важне црквене повеље без икакве патријархове сагласности, или учешћа у сложеним пратећим правним радњама. По томе се потпуно разликују од Лазара у задњем делу његове владавине.²³⁷⁶ Кнежеве повеље су заиста боље проучене уз откриће да световни акти не морају увек да помињу црквеног господара, а који поводом истог чина

²³⁷⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 71-73, 86, 192-193. За Љевишки метох, цркву св. Богородице у Лешку. В. К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 207-208. Иначе, имања у Пологу је, поред домаће и Призренске, имала и Липљанска. В. М. Јанковић, *Епископије*, 116, 120-123.

²³⁷¹ Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, 194.

²³⁷² Не треба се обазирати на изостанак сличних вести у ранијем попису из 1452-1453. г. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 73 нап. 54.

²³⁷³ За супротно В. И. Микулчић, *Средновековни градови*, 74, 326-329. Уп. Ј. Ф. Трифуноски, *Полог (Антропогеографска проучавања)*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. ХС, Од. Друштвених наука, Насеља и порекло становништва књига 42, Београд 1977, 327-329.

²³⁷⁴ Територијална припадност Полога није до краја јасна.

²³⁷⁵ М. Шуица, *Немирно доба*, 149-156.

²³⁷⁶ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 70 нап. 36.

издаје властити напоредни документ.²³⁷⁷ Ту су ствари, барем теоретски, биле потпуно јасне: „Из ових аката о црквеној имовини јасно се види да се уз патријарха, у оној улози у којој су некада наступали цареви, појављује само један обласни господар, а то је кнез Лазар.” Следећи логичан корак је да: “[...] неке владарске улоге, нарочито оне симболичког и церемонијалног карактера повезане са црквом, нису се могле просто делити и мултиплицирати [...] црква је остала јединствена и у складу са традицијом и канонским начелима хијерархијски и централистички устројена”. Временом је постало јасно да међу обласним господарима једино три световњака, кнез Лазар, Вук Бранковић и Ђурађ I, регулишу црквене ствари.²³⁷⁸ У црквеним питањима сви обласни господари на својим доменима испуњавају многе задатке и потребе, али малобројним је припало више надлежности. Допуну би представљало да је тако било само у време највећег успона сваког од њих.

У пракси то је, између осталог, изгледало овако. Монаси Св. Михаила у Јерусалиму су као корисници Стонског дохотка веровна писма најпре добијали од двојице царева. За првих година Маркова „краљевања” три пута (1372, 1375 и 1382. г.) дубровачка благајна је умањена за пет стотина перпера, без налога било којег владара. Годину, односно четири након Маричке битке очигледно се није много обазирало на краља, иако се власт осталих такмаца још није усталила. Ако тада није било разумевања за владара са средиштем у удаљеном Прилепу, временом је било још горе. Касније се као покровитељи манастира св. Михаила Јерусалимског јавља самостално кнез Лазар, а понекад скупа са Вуком Бранковићем и Ђурђем Страцимировићем Балшићем. Кнежева реч је, заправо, и ту имала највећу тежину. На крају писма које је пут Дубровника 1387. г. послао српски црквени старешина стоји: „Дајте то што нисте платили 5 дохотка Јовану, као што бисте и мени самом јер не бих био рад да се због тога са кнезом свадите”.²³⁷⁹

²³⁷⁷ Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, 357-377; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.

²³⁷⁸ С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 11, 12-13.

²³⁷⁹ М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак*, 167-169. Уп. С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 14; *Писмо митрополита јерусалимског*, 129-135, цитат са стр. 138 (Исти); *Друго Писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровчанима*, ССА 8 (2009), 137-141 (Исти).

И не само то. У крунисању кнеза Лазара је учествовао и „сав сабор српски”.²³⁸⁰ Овај појам се односи на скуп представника епископија Српске цркве, као и најпознатијих српских средњовековних задужбина, тзв. царских манастира. У време доношења Бањске повеље „сабор српски”, што се тиче игумана, чине заступници Студенице, Милешеве, Сопоћана, Бањске, Граца, Моравског Граца, Рашког манастира (вероватно Ђурђевих Ступова), те Кончуља. Овим се завршава набрајање осам задужбина Немањића из старих српских земаља. Овај колегијум су чинили и старешине шест угледних храмова са поседа који су касније, барем извесно време, припадали краљу Марку и браћи Драгаш: Модрички, Тетовски, Гостиварски, Ораховачки, Нагорички и Скопски (св. Ђорђе Скоропостижни). Укупно 14 угледника, подобно броју епископија.²³⁸¹ Истовремено, назире се да је овај владар у великој мери успео да изједначи важне манастире са севера и југа. У потпуности су изостављени угледни храмови са југоистока проширене Србије, где се дуго не примећује постојање епископија Српске цркве. Тако није било у југозападним областима, па би ова вест указивала на време када су се десиле промене у црквеној мрежи у горњем Повардарју и долини Црног Дрима.

„Царски” манастири првог дела бањског списка су изворно Немањићи. Њихове игумане је бирао владар по ктиторском праву. Привидно се лишавајући имања, ова породица је у ствари и даље задржавала стварну основу за велики уплив у црквена збивања. Незнатно мањи део храмова је са подручја јужних освајања, што говори о раној „србизацији” древних сакралних места, колико и „византизацији” Србије. Модрич, чија посвета остаје нејасна, након колебања између локалитета у Дебарском Дримколу и Поречју, треба сместити у данашње село Пирок у Пологу.²³⁸² У близини је и град Гостивар, где, пак, нису сачувани остаци средњовековног храма. Каснији развитак насеља, ипак, говори о

²³⁸⁰ В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 21. Сабор који је по други пут крунисао Стефана Душана, а чији састав набраја Павао Ритер Витезовић има пуну заснованост. В. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 109 (Р. Михаљчић).

²³⁸¹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 1890, 10-11; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 57; М. Благојевић, *Српски сабори*, 16-17, посебно 16 нап. 56; Исти, *О издаји или невери*, 12-13.

²³⁸² М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, Скопље 1939, 18, 20, 128-129; П. Јовановић, *Модрички манастир*, Гласник СНД књ. 3 Одељење друштвених наука 1 (1928), 277- 280; Т. Томоски, *Средновековни градови во Полог*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, кн. 2 (28), 1976, 263. Сада и: Исти, *Прилог кон убикацијата на модричкиот манастир*, Македонија низ вековите, 93-96. Супротно у: И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 163-165.

континуитету. Још јужније се налазио Ораховачки манастир св. Ђорђа. Милутинов биограф је овом краљу приписао изградњу цркве, мада је то могла бити само опсежнија обнова. Из 1338. г. су накнадни градитељски захвати. У рано турско време место се и даље назива Раховник, али се ово име није одржало пошто је устукнуло пред савременим и свима познатим именом градског насеља Дебар. Турски извори истовремено прате постепено прерастање села у касабу.²³⁸³ Није јасно да ли је у томе удео имао и средњовековни период развика. Међутим, пре него што су звезда и полумесец у потпуности наткрилили долину Дрима, св. Ђорђе је изгледа још истрајавао.²³⁸⁴

Остаје питање да ли је однос успостављен у време Светог краља важио у последњим деценијама хришћанске слободе. Његови потомци су наставили са сличном политиком јер се тежиште државе током XIV в. непрекидно померало ка југу. Посведочена је и њихова изузетна брига за неке од набројаних храмова. Измене су се тичале најпре новоизграђених „царских лаври”, тј. Дечана и св. Арханђела. Чак и поред претпостављеног опадања појединих Божјих домова, измене нису морале бити много оштре и опште. На сабору који је тешком муком одредио Савиног наследника, вероватно су учествовали и игумани набројаних манастира. Присутни су били и њихови архијереји, односно епископи из Доњег Полога, Дебра, Скопља, Велбужда, па можда и Леснова.²³⁸⁵ Краљ Марко и деспот Јован су утицајем на њих и многе друге црквене великодостојнике стекли знатан лични утицај на важну сферу јавног живота. У супротном, није до краја јасно велико и дуго комешање које је на површину избацило компромисно решење-патријарха Јефрема. Чини се да 1375. г. усамљени Балшићи не би били достојна препрека Лазару, који тек што је приграбио све заслуге за измирење са Цариградом. Тек са јаким гласом обласних господара са југа настала је довољна пометња, невољно забележена чак и у званичним житијима. Након само четири године српски је кнез истиснуо све остале. Крунисао га је патријарх подржан од

²³⁸³ Т. Томоски, *Две амбории*, 161-162.

²³⁸⁴ Око 1392. г. кир Герасим, брат Вука Бранковића, код Стефана Лазаревића стигао је из Хиландра у пратњи Симона, обележеног као игуман **орашьчкии**. В. Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 224. Овде се мислило на Савину Кареју.

²³⁸⁵ Овакво размишљање се усамљено јавља у: И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 437-446. Сасвим другачија поставка у: Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 180.

скупа који је поново означен као сабор српски.²³⁸⁶ Лазар је сакупио репрезентативно тело сачињено од митрополита, епископа и угледних игумана. Овога пута могли су, али не и морали, изостати они са југа раније Немањинске државе. Спомињање Спиридона у поменику св. Јована Бигорског, то чини мало вероватним.²³⁸⁷ Ако су сви делови Српске цркве прихватили управу постављену по Лазаревој вољи, краљ Марко и браћа Драгаш би посредно признали кнежев високи положај.

Пелагонијско-битолска епископија је била део Охридске архиепископије. До друге половине XIV в. изборила се за велики углед и пространо подручје (Пелагонија, Прилеп, Велес, а раније и Дебар) иако су се неки њени непосредни и даљи суседи могли похвалити већом старином. Услед вишевековне турске окупације оскудно је знање топографије Битоља, па чак и сакралне. Као и остала знатна урбана средишта стамбени и пословни објекти су били прошарани прибежиштима духовника, по чијим скупинама “обитељима” би и сам град требало да је назван.²³⁸⁸ Ипак, постаје извесније да би дом тамошњег епископа у време Теофилакта Охридског и Димитрија Хоматијана требало да је при катедрали посвећеној Богородици. На самом почетку XI в. међу пелагонијским светињама издвајао се храм св. Апостола.²³⁸⁹

Прилеп је у проучавано време само незнатно заостајао. У подграђу су нађени археолошки остаци чак седам храмова из XIII и XIV в.²³⁹⁰ Тада су били запажени браћа митрополит Јован и јеромонах Макарије. Потицали су из великашке породице која је најмање три генерације живела у том крају и која је са

²³⁸⁶ М. Благојевић, *О издаји или невери*, 12-13.

²³⁸⁷ У Богородичиној цркви у селу Лешак Кирил Пејчиновић је написао житије видовданског мученика, успут му приписујући ктиторство над овим храмом поред старог епископског средишта. В. В. Мошин, *Словенски ракописи во Македонија I*, 327; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 207-208. Ово ће најпре бити одраз јаког косовског предања у целом Пологу.

²³⁸⁸ К. Ациевски, *Пелагонија*, 264-267; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 166. Исто важи и за шире подручје. В. Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина*, 86, 96.

²³⁸⁹ Сада: Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 332-334. Уп. Р. Катић, *Korespodencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije*, ЗРВИ 7-2 (1961), 187; С. Пајић – Р. Д’Амико, „Између обала Јадрана“, 299 нап. 8, са ранијом литературом о црквеној прошлости Пелагоније.

²³⁹⁰ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 59.

сваким поколењем била ближа цркви и даља од света ратника.²³⁹¹ Јованово високо достојанство није у складу са обичајима Охридске архиепископије. Отуда има смисла повезивање са Скопљем.²³⁹² Објашњавано је и стањем у Српској цркви након 1346. г., али да је Српска црква захватила и више од онога што се обично мисли.²³⁹³ Заслуга за необјашњиву Јованову титулу је приписана и краљевима Вукашину и Марку. Последњи је, наводно, уз себе хтео поглавара високог ранга.²³⁹⁴ Није одговорено како је та жеља остварена јер сам владар није имао непосредно овлашћење да то изведе. Природно се помишља на Охрид, што би значило да је на обалама тог језера краљ био јако моћан, без обзира на недоречен однос са тамошњим световним господарем. Ово можда може да буде и међаш за одређивање степеница у Јовановој каријери. Уосталом, краљ је одржавао преписку са обојицом архијереја, а један нацрт писма има адресу: **МИТРОПОЛИТОУ ПЕЛАГОНИСКАМОУ**.²³⁹⁵ Упутније је да је у Марковој држави током дужег раздобља, по свему судећи, архијерејску улогу вршио пелагонијски епископ.²³⁹⁶ Иначе, познавао је богословска и политичко-црквена учења, те је обликовао Маркова идеолошка становишта у осмој деценији XIV в.²³⁹⁷

Постоје назнаке да се митрополија одржала и у XV в. У ктиторском натпису у цркви св. Пророка Илије у селу Долгаец у прилепским пределима истакнуто је да је црква зографисана 1454-1455. г., у време преосвештенога Давида Хорисена. Опширни дефтер из 1467-1468. г. бележи исту личност, овога пута као митрополита. На располагању су му стајали манастири Трескавац, Арханђел и неубицирана црква Продром. Поводом ових вести неубицирани храм св. Јована је каткад опредељен као ново уточиште Пелагонијских јереја.²³⁹⁸

²³⁹¹ Б. Бабиќ, *Кон историјата на манастирот Зрзе*, 61-67; З. Расолкоска-Николоска, *Историјатот на манастир*, 77-79; З. Ивковић, *Живопис из XIV века*, 68-82; П. Миљковиќ - Пепек, *О сликарима митрополиту Јовану и јероманаху Макарију*, 239-241.

²³⁹² В. нап. 2329 овог рада.

²³⁹³ „У оквирима Српске патријаршије деловала је и митрополија са седиштем у Прилепу, крајем XIV и почетком XV века“. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 98-100, цитат са стр. 197.

²³⁹⁴ Ц. Грозданов, *Митрополит Јован Зограф I*, 242-243.

²³⁹⁵ К. Ациевски, *Пелагонија*, 264-266. Старија литература о овој преписци у: *Исто*, 264 нап. 176. О његовом надимку В. Ђ. Бубало, *Епископ призренски Георгије (О „презименима“ средњовековних архијереја)*, ИЧ 48 (2001), 48.

²³⁹⁶ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 180.

²³⁹⁷ Види стр. 360 овог рада.

²³⁹⁸ К. Ациевски, *Пелагонија*, 266; Ц. Грозданов, *Митрополит Јован Зограф I*, 244.

У прилог оваквог размишљања иде и вишеструко потврђена наклоност Мрњавчевића Претечином култу.

Митрополитство је још више у нескладу са Јовановом делатношћу, пошто средњовековни сликари-уметници нису спадали у више слојеве друштва. Ову супротност не решава ни то што је Јован вероватно био само почасни митрополит, без раздвајања посебне мање управне области. Изгледа да је он био последњи слободни пелагонијски начелник, пошто се време његове смрти ставља око 1400. г.²³⁹⁹ Међутим, краљу је свакако пријало да уз себе има духовног првака из породице која је трајно била везана за престони крај.

Немањићи су посебно били везани за култ Богородице Трескавичке. Прилагали су, посећивали, старали се о овом храму и пре него што су га припојили својој држави. Упркос усмерености на Охрид, осећао се снажан утицај са севера.²⁴⁰⁰ Санкција једне Душанове повеље овом прилепском манастиру, предвиђа клетву од „сабора српског”. Приређивачи овог издања су покушавали да нађу конкретни државни сабор одржан у време издавања овог акта.²⁴⁰¹ Сабори ове врсте имају сасвим другачије значење. Као да се овде повело за предлошком сличних аката са севера.

Без обзира на међусобне разлике између хришћана многи су све више патили услед најезде „иноверног” народа. Освајачи су реметили редовни духовни живот најмање двојако. Дугорочно, онемогућавали су обнову снажних, пространих држава које би стале иза разједињених црквених удова и подржале снажна духовна ступања. Без последица нису остали ни њихови пљачкашки походи, разарање, робљење, паљење и слично. Из Сера је 1383. г. поред многих угледника у четворогодишње заробљеништво одведен и митрополит Матија Факрасис. Након што је добио двојно јамство за откуп вратио се на митрополитски престо. Положај је, између осталог, користио и како би у дијацији скупљао паре за враћање откупног дуга, а на штету занемарене пастве.

²³⁹⁹ За став да је умро у избеглиштву, на северу. В. Ј. Prolović, *Die Kirche*, 26-27.

²⁴⁰⁰ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 167; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 30; Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 334 нап. 79; С. Смолчић-Макуљевић, *Сакрална топографија манастира Трескавца*, *Васаниса* 35 (2004), 285-322. Уп. стр. 402 овог рада.

²⁴⁰¹ „[...] и од свих правоверних архиепископа, бискупа, игумана стола српскога [...]“.
В. Ј. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан*, 108-109, 126. Дипломатичка страна ових повеља у жижи прилога: Ј. Славеска, *Уште една грамота за манастирот Трескавец*, 67-74; Ђ. Бубало, *Влахо епископ*, (2001-2002), 209-210; *За ново критичко издање трескавачких хрисовуља*, 207-229 (Исти).

Овај велики потрес није до сржи потресао Серску митрополију, која је, како тако, наставила своју мисију под строгим турским надзором. На Матији су се сломила кола, али многи други нису били тако зле коби. По једном предању, иако је град запоседнут сабљом, тада ниједна црква није претворена у џамију.²⁴⁰² Чак ни када акт из 1380. г. не би откривао много гору судбину становника Једрена, тешко би се по Серу стекао општи модел.²⁴⁰³

Између Грделичке клисуре и солунског залеђа 1371-1395. г. није забележено одузимање црквених поседа ради попуњавања проређених ратничких редова. У земљи Драгаша као да се може илустровати сасвим другачији процес.²⁴⁰⁴ Иначе, секуларизацији се због посебног правног положаја цркве током целог средњег века приступало невољно и никада масовно. Међутим, у један мах, тачније 1408. г., Манојло Палеолог се присетио: „Пре много времена, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале настале тада од стране Турака, врло тешке и дуготрајне, водећи бригу о општем добру, одлучили смо да буде у пронију претворена половина метоха светогорских и солунских и уопште сви, да не би сви до последњег били прогутани.” Исказано је и да ће се пређашње стање вратити у „боља времена”, али очекивани велики преокрет никада није дошао.²⁴⁰⁵ Заправо, један делић византијске прошлости из 1367. г. открива жустар, готово несхватљив, отпор цркве сличним поступцима, и то у вези само два села.²⁴⁰⁶ Поређењем са приликама насталим након само четири године и великим уступком окоштале цркве боље се сагледава размера маричког слома. Тома Прељубовић је представљен као узурпатор, али се на те оптужбе сада гледа хладније главе.²⁴⁰⁷

Међутим, тиме је само одложено неизбежно. Турци су у већој мери једино заобишли поседе Светогораца у егејским крајевима. „Српско одступање на север

²⁴⁰² А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 22; S. Vryonis JR., *Decisions of the Patriarchal synod*, 288-289. Сада и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 120, 123, 124-125.

²⁴⁰³ S. Vryonis JR., *Decisions of the Patriarchal synod*, 293.

²⁴⁰⁴ В. стр. 340 овог рада.

²⁴⁰⁵ М. Благојевић, *Секуларизација хиландарских поседа*, 51-58, цитат са стр. 51. Уп. А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, 114-115; Исти, *Светогорски метоси у доба прве турске власти 1383-1403. Питање опште конфискације*, ЗРВИ 37 (1998), 213-220. Уп. Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 55; М. Шуица, *Приповести*, 98 нап. 21; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 220 нап. 29.

²⁴⁰⁶ Р. Радић, *Време Јована V*, 332-333.

²⁴⁰⁷ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 134 нап. 45; М. Антоновић, *Област Валоне*, 158; С. Шаркић, *Проблем примене Душановог законика на основу Јањинске хронике*, 81-89.

било је увек праћено губљењем метоха, јер их Османлије на тим просторима нису признавали као у солунској и струмској области. У вртлогу османлијских налета пре и после Косовске битке изгубио се сваки помен многобројним хиландарским метосима у областима око Скопља, Струмице и Брегалнице”.²⁴⁰⁸ Око 1405. г. на двору госпође Маре и њених синова нашли су се угледни Хиландарци. У наравији тада обликоване повеље пренет је њихов незавидан положај. Турци су им „метохије поуземали, а друге попленили од междоособије рати”. Други део исказа се несумњиво углавном односи на збивања после 1389. г., а посебно на унутрашња разрачунавања након 1402. г. Међутим, први део би требало да је одјек великих губитака које је Хиландар имао у крајевима јужно од Области Бранковића.²⁴⁰⁹ У виду много каснијег предања остало је забележено присећање Хиландараца да су у време **пленениа**, односно током турске власти над Светом Гором, а пре 1392. г., долазили у Скопље ради скупљања милостиње од које су живели и исплаћивали данак безбожним Турцима.²⁴¹⁰ Опасност није стизала само са те стране јер су се и први суседи на први знак државне слабости полакомили на питоме метохије.²⁴¹¹ Навикнути на велику, можда и претерану, пажњу некада силних владара штедре руке, тамошњи монаси су се жалили на оскудицу. Наступила су тешка времена јер су гломазне монашке заједнице имале велике расходе и биле су несвикнуте на штедњу. Овакво изнуривање је било мање драматично од повременог залажења турских разбојника на Атон, али је дугорочно било погубније за сам опстанак тамошњих отшелника. Међутим, и даље је за њих било много разумевања. Драгаши су каткад и предњачили међу велележним. Све скупа, уложено није било улудо потрошено јер је Света Гора и даље била светионик Божје речи.²⁴¹²

Тамо где су домаће световне власти биле расточене, уследило је опште опадање хришћанског живота.²⁴¹³ Ако се не ради о књижевној фикцији, св. Ромил

²⁴⁰⁸ А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, 117.

²⁴⁰⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 463. Уп. А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, 117.

²⁴¹⁰ Б. Миљковић, *Повест о чудотворним иконама*, 224.

²⁴¹¹ Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 76.

²⁴¹² А. Фотић, *Пад Свете Горе под власт Османлија*, 100-120; Р. Радић, *Време Јована V*, 381-383, 441.

²⁴¹³ S. Vryonis JR., *Decisions of the Patriarchal synod*, 283-295; И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 199.

је у Валони затекао становништо запало у стање духовне пустоши.²⁴¹⁴ Почетком XV в. настао је слабо коришћен запис. По Јосифу Вријенију пре 500 година свака црквена провинција имала на стотину цветних градова, а у његово време имала их је само 2 – 3, и то притиснута сиромаштвом. 300 година раније свака архиепископија имала у свом подручју 1000 села, а у његово време имала једва преко 20. Што је још горе, села од пре 200 година имала су по стотину добростојећих породица, а сада их има 10 и то сиромашних.²⁴¹⁵ Стање слично овом се најпре учача у стању епископије у Перинију. Новац је постао главна брига на пространствима Цариградске цркве. Међутим, истраживани крајеви нису имали тако разгранату мрежу епархија, па би се рекло да су радили у бољим условима, посебно што су уз њих били моћни покровитељи.

Савременицима је било јасно да се пред њиховим очима одвија велика смена, или барем до тада невиђено прожимање, цивилизација неизвесног исхода. Следбеници Алаха као да су били боље припремљени на плиму властите превласти с обзиром на малоазијско порекло. У прапостојбини су већ вековима живели измешано са хришћанима док су народи средишњег Балкана за мухамеданце више знали по чувењу. Дубоко религиозни победници, свесни своје премоћи, налазили су основу за трпељивост према слабијим. Преписка патријарха Нила са папом Урбаном VI из 1384 г. је меродавна за изградњу опште слике. Док Латини обавештавају да је раније папино писмо пресретнуто, цариградски духовник одговара супротно. Хришћани, заиста, због својих грехова пате од турске руке, али им ови не читају писма. Такође наводи да имају пуну слободу, самовласно постављају епископе који обављају све црквене послове, чак и сред неверничке земље.²⁴¹⁶

Тесалија је, зачудо, имала чврст црквени развитак, што је у супротности са неустаљеним политичким приликама. Митрополит Ларисе Јосаф је још столовао октобра 1394. г. То значи да је пребродило долазак Турака у ову покрајину. Можда су му искуства раније стечена као епарха Дrame, изложеније Турцима, користила

²⁴¹⁴ М. Антоновић, *Област Валоне*, 159.

²⁴¹⁵ С. Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XII и XVI столећа*, Работници, војници, духовници, 25.

²⁴¹⁶ S. Vryonis JR., *Decisions of the Patriarchal syno*, 287- 288.

када је требало да изађе пред нове власти.²⁴¹⁷ Исто важи и за Спиридона. У месецима након Косовске битке својим ауторитетом је аминовао тешкој одлуци да се Србија Лазаревића сврста у харачлије. Као митрополит Мелника и вероватни сарадник другог турског клеветника вероватно је био добро упућен у суштину турског вазалитета.²⁴¹⁸ Прошлост Тесалије, запоседнуте у ратним походима, показује да су освајачи били склони очувању затечене црквене мреже. Позадина би била у прожимању клерикалних и световних чинилаца у власти, а посебно у градовима. Сатирањем или потискивањем крупне властеле, Османлијама су као ослонац у, испрва, површинској управи остајали само угледници у мантијама.²⁴¹⁹

Деловање црквених катедри се међу верницима осећала свакодневно и разнолико. Поданици краља Марка и Драгаша су се вероватно често обраћали номицима, вештим приватном праву. Писарске дужности су обављали при епископским и митрополијским столицама. У последњим вековима Византије номичка служба успешно је одговарала све разгранатијим и разноврснијим облицима живљења, посебно у нараслим градским средиштима.²⁴²⁰ Протонотар Сера се изричито спомиње приликом давања једне судске изјаве вођене у Мелнику, а што је забележено 1379. г.²⁴²¹

²⁴¹⁷ Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 279.

²⁴¹⁸ Код овог места нису се сви снашли. в. М. Пурковић, *Српски патријарси*, 120-121. уп. *Новобрдски законик деспота Стефана*, 168-170 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *О издаји или невери*, 29-30.

²⁴¹⁹ В. стр. 351 овог рада.

²⁴²⁰ Ђ. Бубало, *Nicolau notaries parserini*, 232-234; Т. Томоски, *Скопје од XI до XIV век*, 123. За став да су номици у Византији представљали сељаке пред властима В. З. Ђокović, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 121. О табеларијима у позној Византији В. А. Соловјев, *Судије и суд*, 156; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 208-209, 224-226; Љ. Максимовић, *Привилегије градова*, 34, 47, 78, 101, 112.

²⁴²¹ Х. Матанов, *Књажевство*, 295. За ове клирике В. А. Соловјев, *Судије царства ми*, 151; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 224-225.

НЕКЕ ОДЛИКЕ КУЛТУРНОГ И ДУХОВНОГ ЖИВОТА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Околности у којима су хришћани живели су много важније од граница и политичког одређења појединих духовних и световних старешина. Црквене установе су биле крхке творевине на које су се одмах и непосредно преносиле недаће државног развитка. У начелу, феудална расцепканост није пружала повољан оквир за културни развитак. Неке појединости приказују суморност тих времена. Јеромонах и духовник Козма из Хиландара је у св. Ђорђу у селу Полошком затекао растурену манастирску библиотеку. Са још једним илуминатором завршио је четири богослужбене књиге. Палеографска анализа показује да је запис о томе из последње трећине XIV в. Можда је настао пре него што је манастир предат св. Панталејмону 1378. г.²⁴²² Кад год је то било могуће, одржаван је достигнути културни ниво.

Један део духовних поглавара тих година се полако склања у знатније градове.²⁴²³ Осим тога, утврђени манастири постају често обележје крајолика широм расточеног Српског царства. Многи су и иначе били неприступачни. Додавањем јаким зидова и кула, манастири Зрзе и Трескавац код Прилепа, а делимично и св. Арханђели у Вароши и св. Наум на Охридском језеру, те Матка код Скопља прерасли су у истинска утврђења. Такви одбрамбени склопови, свакако, нису до краја набројани. Код Леснова су уочени остаци сухозиданог збега.²⁴²⁴ После свега реченог, посебно треба размотрити вести турских хроничара који тврде да их је један градски манастир посебно намучио приликом освајања Скопља.²⁴²⁵ Слична је и легенда да је манастир св. Ђорђа у Битољу пре турског освајања био окружен јаким зидинама.²⁴²⁶ Са друге стране, српске земље су се још од средине тог столећа почеле пунити духовницима различитог образовања са

²⁴²² Писац и преводилац инок Исаја, 44 (Ђ. Трифуновић); Г. Бабић, *Српски записи у грчком четворојеванђељу број. 131 из Чикага (САД)*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 367-369.

²⁴²³ М. Јанковић, *Липљанска епископија*, 27-37.

²⁴²⁴ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 63-64. У много заштићенијем сливу три Мораве, не само престони Крушевац, већ и главна задужбина су били остварени као моћне тврђаве са високим зидинама и још вишим кулама. В. М. Шуица, *Приповести*, 96.

²⁴²⁵ В. стр. 141 овог рада.

²⁴²⁶ Т. Томоски, *Средновековни градови во Полог*, Годишен зборник, 252.

истока, међу њима је чак био и њихов духовни начелник.²⁴²⁷ Општа мука је тако Србима доносила и понеку добробит.

Међу манастирима је постојала разлика у значају. Драгаши су свакако давали првенство свом Богородичином манастиру у Архиљевици, сада већ потпуно разорено средиште духовности. Ту су сахрањиване и личности блиске овој породици. Такође, Архиљевица никада није прерасла у неко управно средиште јер би тако била погажена жеља ктитора и смисао њеног постојања као гробне цркве. Осам година након прерастања у самосталне обласне господаре, приложили су је Хиландару.²⁴²⁸

Много се писало о тачном положају овог објекта. Османлије су 1519. г. регистровале село Архиловица са девет породица. Селу Белановцу, на Језерској планини, придодат је манастир Рахиловица. У попису из 1570. г. у оквиру села Белановца је и драгоцен белешка: „Манастир Архиловица: држе га неверници из села по имену Архиловица”.²⁴²⁹ Указано је на солидно очуване остатке Богородичиног храма у троуглу кумановских села Думановце – Извор – Глажња, јужније од Белановаца.²⁴³⁰ У прилог оваквог убицања иде и природна усмереност овог краја ка старом Жеглигову у ужем смислу, односно према манастирима Матејче и насељима у Младом Нагоричану. Ови остаци заслужују више пажње, али у ствари не одговарају траженом манастиру. Најсигурнија смерница потиче из тзв. друге архиљевичке повеље: **И оу Архилквици дроугоуоу новоу црквиу скорого помоштника светааго Николе оу Норчи [...] такоже имать приложено одь мниха Неофита рекомааго Гкрмана, кгда и сьздана висть ниме.**²⁴³¹ У атару овог села су два црквишта. Остаци споменутог храма св. Николе су били видљиви до 1878. г., док су код св. Арханђела у Герској Махали до тог времена

²⁴²⁷ Д. Поповић, *Патријарх Јефрем*, 113.

²⁴²⁸ М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 450. Извесно време је св. Стефан у Бањској био дом Ибарског (Звечанског, Бањског) епископа. В. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 43-46. Тешко да се овде поновило слично стање.

²⁴²⁹ А. Стојановски, *Каде треба да се бара манастирот (и селото) Архиљевица?* Прилози. Од. за општествени науки, 16-2 (1985), 71-82. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 54-57.

²⁴³⁰ Приложене су и фотографије овог објекта, а занимљива је и вест о плочама од црвеног мермера у поду храма, односно причање старијих људи да су окупатори у Другом светском рату уништили једну са натписом. В. М. Златановић, *Архиљевица*, ВГ 20 (1987), 169-175.

²⁴³¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 447. Уп. С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 54 нап. 165; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 448-449.

одржавао народни сабор.²⁴³² По овом старом објекту је вероватно најпре названо мало село Архилјевица, а потом и сама задужбина Драгаша. Иначе, данас то село не постоји, али је у прошлости било довољно простора и за њега. Споменута махала данас належе на село Трнова које се не набраја у најстаријем сачуваном турском попису из 1519. г.²⁴³³ Да ствари буду још јасније важна је опаска да је по предању село Норча лежало на Селишту испод Шареног Брда, на тзв. Норчанском путу.²⁴³⁴ Овај локалитет се налази око километар према југозападу, управо ка споменутом селу Белановцу. Отуда је било могуће да турски пописивач повеже два прилично удаљена места. Од три турска пописа из XVI в. за Врањски кадилук једино онај из 1570. г. бележи три прешевска храма у поседу локалних тимарника. Ближе непознат св. Јован је тада по први пут регистрован од турских власти. Вероватно није случајно да савремена трнавска црква има исту посвету. Затим Богородица, где је уписан и један монах. Треба је поистоветити са ктиторијом Драгаша. Ту је и манастир са два храма, а чије име је до сада сасвим условно читано „Никорадим”.²⁴³⁵ Пре ће бити да је у питању био храм св. Николе који је још чувао сећање на свог ктитора Неофита.²⁴³⁶

Несумњиво велико светилиште у држави Драгаша је био и манастир св. Прохора Пчињског.²⁴³⁷ Његов утицај је надалеко превазилазио оближње испоснице. О поседима се понешто наслућује путем доскорашње ванпросечне привржености становника појединих оближњих села. Такође, извесна предања поткрепљена каснијим тапијама су објашњива средњовековним феудалним односима.²⁴³⁸

²⁴³² Ј. Х. Васиљевић, *Јужна Стара Србија* 2, 365, 366; Ј. Трифуновски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, 51-52, 162, посебно стр. 53-54. За остатке код Прешева и Норче В. М. Јовановић, *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1968. години*, ВГ 4 (1968), 499-500; М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице (тринаест насеља)*, ВГ 20 (1987), 120-121, 127-129.

²⁴³³ А. Стојановски, *Vranjski kadiluk*, бр. 308 у табеларном приказу села.

²⁴³⁴ Ј. Трифуновски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, 55, 62, 162.

²⁴³⁵ А. Стојановски, *Vranjski kadiluk*, 188.

²⁴³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 447.

²⁴³⁷ Г. Суботић-Д. Тодоровић, *Сликар Михаило*, 117-141, посебно 135-141; *Служба светом Прохору Пчињском, Са светогорских извора*, Београд 2004, 204-225 (Ђ. Трифуновић). О духовним приликама у XIX в. М. Ђ. Милићевић, *С Дунава над Пчињу. Белешке уз пут*, Београд 1882, 78; Ј. Хаџи – Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски*, 57-116.

²⁴³⁸ Мисли се на села Букуровце и Црнотинце. В. Ј. Трифуновски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, 63, 64, 110, 172-173; М. Костић, *Прешевска котлина*, 93-147; М. Костић, *Врањско-бујановачка котлина. Привредно – географске карактеристике*, ВГ 4 (1968), 195-196.

Сарандопорски манастир на обронцима Осогова је такође био посебно важан за политички развитак земље Драгаша. Око њега су последњи хришћански господари личним деловањем исплели бројне нити. У Грчкој краткој хроници број 72а, насталој под утицајем српских летописа је најучљивији траг. Године 1393. султан Бајазит је освојио Трново и Загорје где је нашао мошти св. Илариона, чудотворца и могленског епископа. Мошти је поклонио господину Константину, који их је сместио у манастир Таксиарха (εἰς τὸ Σαραντάτορον).²⁴³⁹ Уважавање овог манастира се може посматрати и као опонашање Немањића, тим пре ако се узме да је Драгашима Стефан Дечански морао бити најмилији српски владар. Управо је Дечански лично посетио ово место уочи битке код Велбужда. Можда је овај владар само следио свог оца који је, између осталог, био издашан и према св. Јоакиму Осоговском. Јавља се још спона између Стефана Дечанског и његовог гробног храма, те киновије крај савремене Криве Паланке. У метохијском манастиру, где почива српски владар, чува се рукопис Службе св. Јоакима који је врло близак софијском рукопису датираним у XIII в. Од њега је можда чак и незнатно старији. За даље излагање је важно да су вероватно оба имала грчки изворник, док неке његове одлике доказују да се у српској средини култ Јоакима Осоговског рано проширио.²⁴⁴⁰ Отуда не изненађује вест да се прослављени Исаија ишуњао из цареве палате кришом и замонашио у овом манастиру.²⁴⁴¹ Године 1686. г. манастирску покретну имовину чинила је и чаша Ђурђа Црнојевића, још један доказ трајне упућености на српску господу.²⁴⁴²

У непосредној близини струмичке катедре био је и манастир Богородица Елеуса (Милостива), сазидан око 1080. г., а у народу добро познат и уважаван као Вељуса.²⁴⁴³ По угледу готово да није заостајао за оближњим катедром. Једног

²⁴³⁹ Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 158. Уп. Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 34. О овом чину такође: Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 182; Исти, *Княжеството*, 198-199.

²⁴⁴⁰ Т. Суботин-Голубовић, *Две службе св. Јоакиму Осоговском*, Археографски прилози 14 (1992), 105-134; Иста, *Служба светом Ивану Рилском у српском рукописном наслеђу*, Прилози КЛИФ 68-69 1-4 (2002-2003), 137. Такође: Б. Антић, *Од хагиографијата на Јоаким Осоговски*, Историја 9-2 (1973), 227-236; Ј. Михајловски, *Манастир Свети Јоаким Осоговски*, Крива Паланка 1991.

²⁴⁴¹ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 70. Уп. Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије*, 222; *Писац и преводилац инок Исаија*, 8 (Ђ. Трифуновић); Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 34.

²⁴⁴² Б. Антић, *Од хагиографијата на Јоаким Осоговски*, 228.

²⁴⁴³ Ж. Татић, *Два остатка византијске архитектуре*, 88-96; Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 8, 85, 88, 89, 99. Сада и: П. Миљковић-Пепек, *Велјуса. Манастир св. Богородица во село Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981.

јануара, вероватно 1380. г., посетили су га и његови врховни господари тражећи духовно уточиште.²⁴⁴⁴ Ово древно стедиште хришћанства и писмености није промакло ни пажњи Стефана Душана који је овим храмом увеличао богатство и углед Ивирона. Светогорско братство је код првог српског цара такође обнављало различита права, па и она имовна над храмом поред Струмице.²⁴⁴⁵ Драгаши су се лично упознали са добротинствима ранијих владара и на основу тога учинили колико су могли за храм. Тада су се, додуше, углавном позивали на вољу грчких царева.²⁴⁴⁶ Ипак, није искључено да су порив за ово поклоничко путовање добили имајући на уму неко раније, ближе непосредно, делање својих угледнијих рођака.

Исихастичка доктрина је све више обликовала хришћанство у овој географској зони. Најбоље су проучени његови утицаји у раздобљу Царства и обласних господара са севера.²⁴⁴⁷ Део ромејских антиисахиста је потицао из крајева које су у јеку великих распри већ били освојили Срби. Наиме, око 1300. г. у Прилепу се родио Григорије Акиндин.²⁴⁴⁸ Међутим, пре коначне победе исахиста кроз врх византијског друштва су још једном протутњала снажна духовна колебања.²⁴⁴⁹ Није познато да су јужни обласни господари морали да се опредељују према слабим одјецима овог великог духовног спора. Писано сведочанства о ширењу нових учења на овим просторима је и беседа Григорија Паламе у српском Зборнику са примесама јужних локализама из седамдесетих година XIV в.²⁴⁵⁰ Тзв. Пчињски рукопис пуне верзије Синтагме из XIV в. садржи поред основног текста и већи број мањих састава. Издаја се наслов: **Истљкованик стиџа глаголкмаго: Господи Ив. Христе, Боже нашъ,**

²⁴⁴⁴ *Акт господина Константина Драгаши*, 287-294 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

²⁴⁴⁵ П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 64-70; Д. Кораћ, *Света Гора*, 58-62; С. Габелић, *Манастир Конче*, 21 нап. 30; Д. М. Живојиновић, *Регеста грчких повеља*, 67-68.

²⁴⁴⁶ *Акт господина Константина Драгаши*, 287-294, посебно 288, 292 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 53.

²⁴⁴⁷ *Исихазам Србији. Свети Сава. Библиографија*, Ниш 2006 (В. Ристић). Издајају се прилози: јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV в.*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101-134; А-Е. Тахиаос, *Исихазам у доба кнеза Лазара*, 93-103; Р. Радић, *Помен Срба у Житију Григорија Синаита*, 23-28.

²⁴⁴⁸ Прилеп, *Лексикон градова*, 225 (Р. Радић).

²⁴⁴⁹ Р. Радић, *Византијски цареви и исихазам*, 179-188, посебно 185.

²⁴⁵⁰ Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду*, Библиотер 5 (1968), 397.

помілоуи насъ, аминъ.²⁴⁵¹ Тешко да је механички пренет са неког предлошка. Испоснице у близини манастира св. Прохора потврђују да је наменски уврштен у овај зборник.²⁴⁵² Међутим, топоним Таор, по библијској Таворској гори, код села Тморане још једном сведочи о премоћи нове доктрине.²⁴⁵³ Пештере, претворене у црквице, су служиле за молитву и самовање и у околини манастира Зрзе. Рани историјат овог манастира тиме постаје још занимљивији.²⁴⁵⁴ Јеромонах Макарије је можда део свог разноликог опуса остварио у Моравској Србији, али је 1421-1422. г. још одржавао везе са баштинском црквом.²⁴⁵⁵ Ипак, неће бити да је његов предак био онај инок Герман, оснивач манастира Преображења Господњег у Липовцу.²⁴⁵⁶

У приврженост браће Мрњавчевић православљу не треба сумњати. Успешно су сузбијали Турке и нису били предусретљиви према римокатолицима као много угроженији Ромеји. Ослонац домаће цркве је био кључан за њихово даље наступање међу Србима. Отуда је из Рима оцењено да је њихова кућа шизматичка и непогодна за брак са правоверним хришћанима са запада. Нетрпељивост према западној цркви је све уочљивија међу Србима. Унутар корица древне књиге, повезује се са манастиром св. Прохора Пчињског, срећу се и трактати против римокатолика, објашњења како су „латини” одступили од правоверја. У тој географској зони оваква размишљања нису била ретка.²⁴⁵⁷ Тих година поново су се безуспешно мириле две главне гране хришћанства. Из Цариграда притиснутог Турцима, у Охрид су стизала обавештења о припремама васељенског скупа свих следбеника крста, предвиђаног најкасније до маја 1369. г. Његовој општости требало је да допринесе чак и српски патријарх. То је била једина озбиљнија последица отворене расправе уприличене у престоници Ромеја између две стране, јуна 1367. г. Предводиле су их некадашњи цар Јован VI Кантакузин,

²⁴⁵¹ Матије Властара *Синтагмат*, стр. XLII-XLV, цитат са стр. XLIV (Ст. Новаковић).

²⁴⁵² За тамошње испоснице, али и оне око Леснова, Старог Нагоричана и Трескавца В. Д. Поповић, *Пустиње и свете горе средњовековне Србије. Писани извори-просторни обрасци-градитељска решења*, ЗРВИ 44 (2007), 255, 269-270. Код села Буличане је локалитет Кулиште са зидинима и пећинском црквом. в. Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопске котлине*, 12.

²⁴⁵³ Исти, *Слив Маркове Реке*, 106.

²⁴⁵⁴ Б. Бабић, *Кон историјата на манастирот Зрзе*, 64-65; З. Ивковић, *Живопис из XIV века у манастиру Зрзе*, 79-80.

²⁴⁵⁵ П. Миљковић - Пепек, *О сликарима митрополиту Јовану и јероманаху Макарију*, 245-246. О опусу браће сада: Исти, *Непознат трезор икони*, 58-59.

²⁴⁵⁶ Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије*, 125.

²⁴⁵⁷ Матије Властара *Синтагмат*, стр. XLII-XLV, цитат са стр. XLIV (Ст. Новаковић).

тада већ монах Јоасаф, и цариградски латински патријарх. Као посматрач био је присутан и потоњи супруг Јелене Драгаш.²⁴⁵⁸ И овога пута је могао да стекне лични увид у тежину раскола. Теолошко-црквене распре су постале део његовог бурног живота и 1375. г., јер је свакако био упознат са боравком Лазаревог црквеног посланства.²⁴⁵⁹

Многа локална предања надахнуто говоре да се Марко истакао као китор. Њихов снажан ехо доспео је и до писца неких од најраније сачуваних историографских дела који га је представио као великог задужбинара.²⁴⁶⁰ Придодавано му је и заједничко киторство над светим Арханђелима у Дренову са ближе неодређеним Николом, непосредно након смрти Стефана Душана.²⁴⁶¹ Ово подударање имена је ипак, по свему судећи, пука случајност. Међутим, не ретко, народ је којекакву црквицу приписивао омиљеном епском јунаку. У светлу све раширенијег исихазма посебно су вредни примери испосница.²⁴⁶² Такође, врло рано је забележено предање, можда се може рећи и уверење, да је краљ Марко јако добро осећао верску страну турског надирања.²⁴⁶³

Лик успешног владара је наметан савременицима и изградњом велелепних богомоља. Вукашин је, или имао разумевања за те ствари, или је био окружен правим сарадницима. Прва поуздана вест о њему упућује на труд око опремања Божјих храмова јер су требници основне богослужбене књиге.²⁴⁶⁴ Његова ћерка Оливера је у Зету довела “[...] мајсторе из краљевине свога оца”.²⁴⁶⁵ Овакво поступање говори о јаким личним ставу јер њена нова домовина није мањкала у врским занатлијама. По киторском натпису изградња породичног

²⁴⁵⁸ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридска архиепископија*, 177-178; Исти, *Охридското судно*, 19; Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 90; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 250. За општи оквир В. Д. Драгојловић, *Политика апостолске столице*, 65-76; Р. Радић, *Време Јована*, 323-329. За Манојлову верску политику В. Исто, 369.

²⁴⁵⁹ Н. Дучић, *Хиландарске старине*, 67; *Данилови настављачи*, 130 (Д. Богдановић).

²⁴⁶⁰ К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 16, 51, 86-87, 111; *Паисиевијат рѣкопис*, 88 (Б. Райков); И. Златковић, *Епска биографија*, 187.

²⁴⁶¹ К. Ациевски, *Пелагонија*, 237-238. Локално предање упућује баш на краља Марка и његовог оца. в. Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 208.

²⁴⁶² Назив Марковог калеа се пренео и на пећинску цркву унутар градског комплекса. В. Ј. Маринковић, *Микротопонимија Врања и околине*, Ономатолошки прилози САНУ 10 (1989), 83-84. Пећинска испосница, опремљена „приложенијем“ војводе Бранка из времена цара Стефана, је, као још неки слични објекти из тог краја, имала сличну судбину. В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 177.

²⁴⁶³ Уп. стр. 177, 478 и 363 овог рада.

²⁴⁶⁴ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 101-102.

²⁴⁶⁵ И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, 23.

храма је започела 1344-1345. г.²⁴⁶⁶ На први поглед споредни по значају епиграфски записи из сушичке цркве спомињу царево име.²⁴⁶⁷ У сваком случају, зидање се одужило, па наведене године можда треба прихвати најпре као време почетка старања о тој богомољи уопште. Озбиљнији захвати су кренули доста пре Марице јер монашку обитељ сачињавају искусни преписивачи. Марков манастир је још пре завршетка постао стедиште писара и преписивача из удаљених балканских покрајина. Маниша се повезује са Рашком, а ту је био и дијак Јован Бугарин.²⁴⁶⁸ У Сушици је 1353. г. настао пролог делимично приписан чувеном Станиславу из Леснова, а 1362. г. један апостол.²⁴⁶⁹ Изгледа да су привремено прекинути неколико година, а крају приведени тек 1376-1377. г.

Међутим, храм у Сушици је само најбоље очувани део једног већег комплекса. Сачињавали су га храмови и капеле чији је данашњи изглед само далеки одсјај некадашње лепоте. Посетилац недорастао том сложеном задатку је оставио сведочанство о запуштеној једнокуполној цркви мајке Јевросиме, до венца порушеној цркви Маркове сестре, као и још више страдалој цркви Маркове супруге. На пола сата хода у сликовитом теснацу била је црква исповедника и духовника куће Мрњавчевића.²⁴⁷⁰ На супротној обали Маркове реке заиста се до 1916. г. налазио прилично добро очуван храм св. Богородице. По посвети можда је заиста био задужбина Вукашинове удовице, док га кратак, али стручан, осврт на сачуване делове фресака одређује најкасније у доба краља Милутина. Ту су и две капелице подигнуте у славу св. Арханђелима и св. Николи.²⁴⁷¹ Изгледа да је у вези са њима П. Срећковић баш пустио машти на вољу, али обриси породичног

²⁴⁶⁶ Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков манастир*, 3; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 156 нап. 75, 162 нап. 104; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 185, са ранијом литературом.

²⁴⁶⁷ Н. Овчаров, *Надписите*, 43. За још неке натписе В. В. Ђурић, *Марков манастир*, 156-157.

²⁴⁶⁸ Исти, *Марков манастир*, 156-157. Уп. С. Спиоровски, *Резултати од конзерваторските работи на фреско-живописот во црквата свети Димитрија-Марков манастир*, ГИНИ 15-2 (1971), 241-242.

²⁴⁶⁹ За ране примере књижевности у Марковом манастиру В. Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков манастир*, 4-5; К. Ациевски, *Пелагонија*, 222; Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри*, 183-184. За један рукопис који се у XVIII В. налазио у Марковом манастиру. В. Б. Јовановић - Р. Радић, *Зборник слова Григорија Богослова број 21 из Архива Српске академије наука и уметности. Археографско-језички прилог*, Археографски прилози 3 (1981), 153-160.

²⁴⁷⁰ П. Срећковић, *Путничке слике*, 220. Ако се ово набрајање било када потврди не би било речи о Оливери.

²⁴⁷¹ Ч. Марјановић, *Српски споменици у новој Србији и Марков манастир*, Београд 1914, 16; Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков манастир*, 29-30; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 34-40; Н. Овчаров, *Надписите*, 32. По другим, придружује им се и храм св. Атанасија. в. Ј. Трифуноски, *Слив Маркове Реке*, 122-123. За оближњи Баровски манастир В. Исто, 31, 141-142, 144.

прегнућа се заиста назиру пошто је посведочена брига краља Марка о прилепском храму заветованом првим међу небеским анђелима. Уобличавање овако сложеног култног и верског средишта је тражило пуно времена. Мрњавчевићи су се надовезали на настојања Стефана Душана да се св. Димитрију ода пошта.²⁴⁷² У време када је Вукашин био само крупни властелин, његова стремљења се нису разликовала од духовних назора сличних великаша. Обично су своје ктиторије постављали на старим култним местима. Био је то врхунац изградње црквеног живота у релативно малој долини Маркове реке где је пописано чак 35 црквина и пет манастиришта.²⁴⁷³

Религиозно понашање је прожимало свакодневницу свих слојева друштва, где је већина становништва у складу са својим могућностима чинила тело живе цркве Христове. Владари су споводили своје високе државне намере, пратила их је крупнија господа и тако још ниже. Ситно племство и ниже свештенство су прилагали једноставне засвођене црквице, али у потпуности опремљене за богослужење. Постале су важно обележје верског живота у градовима и њиховом непосредном окружењу.²⁴⁷⁴ Примери са простора између Дрима и Струме се увелико подударaju са византијским моделом.²⁴⁷⁵ Овакви сплетови храмова су морали постати битан предуслов за очување духовности у средини која није увек погодовала црквеном моралу.

У Скопљу је 1452-1453. г. у пет од укупно осам хришћанских махала било попова, а у четири од њих чак по двојица.²⁴⁷⁶ Пре 1391. г. њихов број је могао бити много већи. Уопште, парохијска мрежа у Ћустендилском санџаку је испрва била прилично густа.²⁴⁷⁷ Није мањкало ни монаха, мада често измичу пажњи турских пописивача.²⁴⁷⁸ Део црквеног уређења у свим балканским православним

²⁴⁷² Н. Овчаров, *Надписите*, 35, 40, 43-45.

²⁴⁷³ Привлаче пажњу белешке о касно разореном храму св. Атанасија. В. Ј. Трифуноски, *Слив Маркове Реке*, 23.

²⁴⁷⁴ М. Ђоровић-Љубинковић, *Црква стари св Климент у Охриду*, *Старинар* 15 (1940), изашла 1942, 92-110.

²⁴⁷⁵ Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 209-249, посебно 239-240, где се осврнуло на примере из државе Драгаша.

²⁴⁷⁶ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 64-65, 102-103. У време митрополита Јосифа забележени су још неки: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 109 бр. 340. уп. Г. Суботић, *Из историје сликарства у скопском крају у време турске власти (I)*, *ЗРВИ* 38 (1999-2000), 418-444.

²⁴⁷⁷ Х. Матанов, *Възникване*, 69; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 96-99.

²⁴⁷⁸ Р. Ковачев, *Регистри*, 357; Х. Матанов, *Възникване*, 76-85, где је дат преглед развитка највећих манастира.

црквама били су и протопопови. Доношењем Душановог законика део њих је добио посебна задужења међу нараслим градским становиштвом, суоченим са новим изазовима. У Штипу је Миха, сестра протопопа Русина, постала приложница оближњег храма. Иначе, малобројни извори откривају овог достојанственика цркве као имућну особу.²⁴⁷⁹

Свештеници и монаси су и поред постепеног ширења писмености и даље остали носиоци књижевности. Објашњење неколико литерарних појава је нужно. Краљ Милутин је обновио чувену цркву св. Ђорђа у Старом Нагоричану. Манастир се брзо придружио снажном књижевном стваралаштву у српским земљама. Анагност Радин „Нагоричанин из Жеглигова”, писао је књиге за сушичког попа. У пратећем запису споменут је и господар тог села, казнац Драгослав и његова жена Јелена. Нису изостављени ни ратни успеси краља Милутина.²⁴⁸⁰ Почетком наредног века у Богородици Црногорској у Матејчи, преписан је дијалог папе Гргура за тадашњу господарицу Јањине, али и даљу рођаку господина Константина.²⁴⁸¹ Овај скрипторијум са нагоричанским повезује раскошно стваралаштво Владислава Граматика.²⁴⁸² Писане и ликовне уметности су напредовале и под Турцима тако да је 1570. г. у св. Богородици код Матејче чак радила и радионица за израду мастила.²⁴⁸³ Близина немањићког, а потом и двора обласних господара, потпиривала је ватру културног и духовног стваралаштва у хришћанском руху. Вероватно је време замело остала жеглиговска културна блага.²⁴⁸⁴ Ту је негована и летописачка форма, танка спона између света

²⁴⁷⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 767. Уп. М. Копривица, *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, Необјављена докторска дисертација, Београд 2012, 73-77, са још једним сличним податком из Скопља из друге половине XIV или с почетка XV века. Такође: А. Соловјев, *Кончански практик*, 95.

²⁴⁸⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, стр. 15-16 бр. 34. За опште прилике В. И. Велев, *Формирањето на средновековните књижевни центри во Македонија*, Македонија. Прашања од историјата и културата, Скопје 1999, 179-194.

²⁴⁸¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 68 бр. 216. Уп. Г. Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри*, 191-192; G. Schirò, *Evdokia Balšić*, 384. За културне прилике у Јањини В. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, посебно 234, 244, 254.

²⁴⁸² И овде се у неколико наврата спомиње Жеглигово као географска одредница, што свакако није случајно. В. Г. Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри*, 192-211; А. Джурова, *Владателският култ – емблемата на сръбската државност (по материјали - познати и непознати од Самоковска епархија)*, ЗРВИ 44 (2007), 523; Д. Бојовић, *књижевник-интелектуалац пред историјом и „последњим временом“*, Моравска Србија. Историја - култура - уметност, 55; http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/biografije_sbr.pdf/01/02/12.

²⁴⁸³ Х. Матанов, *Възникване*, 79.

²⁴⁸⁴ Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 333-334.

крупних политичких догађаја и монашких ћелија.²⁴⁸⁵ Овакви записи су понекада прерастали у сложеније структуре, баш као што је тзв. Сарандопорска хроника.²⁴⁸⁶

Иначе, без образованих људи није се могао замислити ниједан иоле вреднији двор.²⁴⁸⁷ Браћа Драгаш су око 1378. г. споменула духовника Јосифа, чију цркву су такође приложили св. Панталејмону. Петрич није много удаљен од Струмице, мада Јосиф и није морао увек да буде уз владара. Монаха Неофит, зван и Герман, је баш у прешевском селу Норчи подигао своју цркву св. Николе и приложио је оближњој Архилевици. Овај духовник је свакако био блиско везан за Драгаше.²⁴⁸⁸ Митрополит Јован Зограф и Макарије су оставили неизбрисив траг у Марковој средини. Извесни Никола из Прилепа је у миру Дечана крајем XIV в. преписао Минеј за јул и август.²⁴⁸⁹ Поп Никодим Грчић, претпостављени преводилац током преговора из 1375. г. о измирењу двеју цркава, касније се наводно обрео на двору Дмитра Краљевића, који је од 1404. до 1407. г. био кастелан Вилагоша.²⁴⁹⁰

Државна управа је била изложена најразноврснијим изазовима. Са дворова владара и моћника стално су одашиљана и примана писма најразличитијег садржаја. Марко је већ као угледни властелин јако добро познавао оновремена дипломатска правила. Изгледа да је на почетку шесте деценије учествовао у решавању неких важнијих државних недаћа. У све то су били умешани и владареви људи од поверења и вешти перу. На наводно Угљешино писмо Вукашину се не треба обазирати.²⁴⁹¹ Међутим, опсежне краљеве дипломатске акције у Цариграду, Босни, можда и у Мађарској и код папске столице су биле праћене сложеном етикецијом и китњастим изражавањем на више језика. Не

²⁴⁸⁵ Из цркве св. Ђорђа Нагоричанског је „натпис“ да Турци 1441. г. „примише“ Ново Брдо. В. В. Ђоровић, *Стари српски записи и натписи*, 30-31 број 38 (Р. Михаљчић).

²⁴⁸⁶ Ћ. Трухелка, *Сарандопорска Рукописна хроника из почетка XVI вијека*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 6 (1894), 452-463. За везе српских летописа са грчким кратким хроникама в. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника*, 145-170; С. Ђирковић, *Српски летописи и византијске кратке хронике*, 101-107.

²⁴⁸⁷ На двор су се преносиле и верске прилике у свакој од земаља. В. С. Ђирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве*, Работници, 237; Исти, *Двор и култура у босанској држави*, Работници, војници, духовниц, 435-445, посебно 443. Занимљива цртица са двора Бранковића у: В. Мошин, *Словенски ракописи*, 175.

²⁴⁸⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 513, 447.

²⁴⁸⁹ М. Годоровић – Шакота, *Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке*, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије 1 (1956), 200-201 бр. 32.

²⁴⁹⁰ Ђ. Сп. Радојчић, *Почеци књижевног рада*, 172-173.

²⁴⁹¹ В. нап. овог 435 рада.

много пре Маричке битке, дубровачко посланство је добило и упутство да се краљу најпре обрати са „ornande parole”, али и „per lo piu bello e savior muodo”.²⁴⁹²

Млади краљ Марко се додатно приближио владарском уреду.²⁴⁹³ Након велике победе из 1369. г. Вукашин је од цара преузео средишњу канцеларију. О томе се посредно говори у краљевом акту из наредне године. Пре одлуке о прихватању дубровачких захтева имао је увид, не само у повељу Стефана Душана из 1349. г., на коју су се позвали сами Дубровчани, већ и у неке друге документе српских владара. Могли су потицати из дотадашње државне архиве. На даље је требало да буде на располагању краљу јер је један примерак акта из 1370. чуван у краљевој „кући”.²⁴⁹⁴ Нови краљ је устројио свој нови уред полазећи од затеченог стања. Потребе су након 1371. г. на једној страни биле мање, али се јавила тешка обавеза одржавања сталног додира са двором новог сениора. Маркова браћа су се вероватно преко Дубровника повезала са представницима мађарских власти још пре коначног напуштања своје земље. Преко Османлија Драгаши су можда били упућени и на друге огранке турског народа. Наводно, пре 1376. г. настао је Епистолар Мемелучки. Садржи и упутство за писање писма упућено на „Комнина Анђела, господара Србије и Бугарске и „јахаче” Морије”.²⁴⁹⁵ Извесније је да су Драгаши развили живу преписку са мање удаљеним страним земљама. Нажалост, посведочени су једино са световним и црквеним властима у Цариграду.²⁴⁹⁶

Проучавања дипломатичких споменика са књижевним вредностима у земљи Мрњавчевића су крајње отежана.²⁴⁹⁷ На портретима изнад јужног улаза у цркву св. Димитрија у Сушици обојица владара и ктитора држе развијене свитке са натписима. То су, у ствари, јако скраћене повеље које чине интитулације и кратке санкције тако да су готово неупотребљиве за дипломатичка тумачења. Вероватно

²⁴⁹² Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, 374 (М. Динић).

²⁴⁹³ Занимљиво је да предање односе између Уроша и Марка приказују складно. Ипак, неизводива је поставка да је „млади краљ“ био царев савладар, а не краља Вукашина. В. И. Златковић, *Епска биографија*, 91-94.

²⁴⁹⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма, књига I*, 116-117. Оцена о раду Вукашиновог државног апарата у: М. Благојевић, *Државна управа*, 127-132, посебно 127 нап. 29.

²⁴⁹⁵ И. Ђурић, *Евдокија Комнина*, 268-269.

²⁴⁹⁶ О епистоларној књижевности В. И. Ђурић, *Световни достојанственици*, 189-211; Исти, „*Ектесис неа*“, 415-432; Д. Богдановић, „*Епистолије кир-Силуанове*“, ЗФФ 14-1 (1979) (Споменица Фрање Баришића), 183-209.

²⁴⁹⁷ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 247-248; К. Ациевски, *Пелагонија*, 262.

су преузете из изгубљених даровних повеља.²⁴⁹⁸ Сличних одлика је и чувени запис из манастира Зрзе.²⁴⁹⁹

У Андрејиној цркви је очуван извод из храмовне повеље. Прва четири реда су сажета аренга са сложеним богословским садржајем.²⁵⁰⁰ Речи **се же приложение с(ве)тѣ цр(ь)к(ь)ви хрисовѣлѣ съвоюмь** упућују да је сам ктитор издао даровни акт.²⁵⁰¹ Такође, представљају значајни прилог за историју писане културе пошто и Андрејин двор приказују као средиште развијене световне писмености. Ту је створен и тзв. врев, односно катастих који садржи попис свих покретних и непокретних манастирских имања. Запис, зависан од ктиторске повеље, гласи: **паже писана сѣтъ извѣстнѣ о всемь паже о ниѣхъ въ вреви въ хрисовѣлѣ.**²⁵⁰² Андрејина канцеларија је испуњавала најсложеније задатке, о чему сведочи поменик сачуван у препису из XVI в. Садржи обиман списак дарова: златних и сребрних богослужбених предмета, златом и сребром украшених икона, завеса и светих књига са раскошним искованим корицама или са копчама итд.²⁵⁰³ Ова врста докумената није била тако ретка.²⁵⁰⁴ Из принчевског манастира потиче минеј за месец мај из 1401. г. са литургијом св. Андреје Првозваног. Писарска радионица са обала Треске је опстајала и у годинама након хришћанског слома. Српски патријарх Пајсије затекао је 1642. г. овај рукопис и постарао се да ова књига више не пропада.²⁵⁰⁵

На двору Мрњавчевића се живело по спором ритму средњовековља и бавило споредним управним питањима. Од представника власти се у сваком случају захтевала завидна писменост. Најчешће се општило писмима с обзиром на знатне државне обиме. Сачувани су и занимљиви концепти или њихови делови.

²⁴⁹⁸ В. Ђурић, *Марков манастир*, 133-134; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 439; *Портрети византијских и српских владара с повељама*, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, 48 (Б. Ј. Ђурић); П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 68; Н. Овчаров, *Надписите*, 34.

²⁴⁹⁹ К. Ациевски, *Пелагонија*, 232 нап. 80, где се преноси став Г. Суботића да је овај запис имао одлике јавне исправе. Такође: П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 67-68.

²⁵⁰⁰ J. Prolović, *Die Kirche*, 29.уп. стр. 395 овог рада.

²⁵⁰¹ *Исто*, 32.

²⁵⁰² *Исто*, 29. Уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 17 бр. 6079, као и: Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка пописа имања*, 177-183, посебно 181-182.

²⁵⁰³ J. Prolović, *Die Kirche*, 34.

²⁵⁰⁴ Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 230 нап. 68. О овој врсти докумената такође: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, 107, 108; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима*, 212.

²⁵⁰⁵ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 36; J. Prolović, *Die Kirche*, 51.

Вероватно је у Вукашиново време настала белешка „грешног” Равула у пергаментном јеванђељу Париске националне библиотеке из XIII в. Садржи концепт писма: „Господину краљу од лагатора Бајула”. Употпуњује је друга “[...] јега (када) взе (узе) краљ Табану овце, а јего (њега) свеза, аз (ја) пишах (писах) у Сиринић лагатору”. Ова географска одредница упућује на краља Вукашина, мада је писац наставио да успешно ствара и под његовим сином.²⁵⁰⁶ Почетак једног писма упућеног Марку гласи: **господиноу ми краљу ма(рку).**²⁵⁰⁷ На њега се вероватно односи и адреса: **ГосподинѸ ми краљу ѿ работника ти воєводе МладѸна.**²⁵⁰⁸ Један други фрагмент је гласио: **ГосподинѸ ми АндриѸшѸ ѿ ГрѸбадина твоегѸ кефалик тѸжи ми се ѿт (твоих?) юнакѸ непослѸха.** Кефалија Грубадин је тим путем обавестио краљевића Андрију о „непослуху” неких ратника, вероватно градске посаде.²⁵⁰⁹ Чак се и краљу обраћало са мало китњастих речи, готово непосредно, а сви учесници су одмах прелазили на догађаје који су их нагнали да пишу.²⁵¹⁰ Сличан је материјал и са косовско-метохијских предела: **ГосподинѸ ми великомѸ ВлкѸ од рабѸтика ти Драгосава да си.** Следеће нимало не одступа од општег модела: **ГосподинѸ ми ВлкѸ ѿ работника ти Николица да знаш.** У сличном тону су срочени и почечи одговора: **Ѹ Влка братѸ ми ДрагосавѸ. ГоворѸ ти Драго,** или **Ѹ Влка братѸ ми ДрагосавѸ ѸзнахѸ.**²⁵¹¹ Неке од горњих белешки су саставили људи посвећени цркви што упућује да их световњаци још нису до краја истиснули из писарске делатности. Духовна и световна књижевност још нису биле доследно раздвојене.²⁵¹²

Писари су, иначе, били покретљивији у односу на остало становништво. Рутош Мрњавчевић из Прилепа се нашао у војсци Стефана Лазаревића на

²⁵⁰⁶ Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке „грешнога“ Равула*, 142-144; Т. Јовановић, *Инвентар српских ћирилских рукописа*, 300-301. Последњи овај запис смешта у XIII в.

²⁵⁰⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 262 нап. 69; К. Ациевски, *Пелагонија*, 264, са ранијом литературом.

²⁵⁰⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 19 бр. 6092, као и нап. 1744 овог рада. Ова тема је заступљена и у народној књижевности. В. И. Златковић, *Епска биографија*, 229.

²⁵⁰⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 262-263.

²⁵¹⁰ О канцеларијама властеле из овог раздобља В. М. Шуица, *Немирно доба*, 145-148.

²⁵¹¹ Љ. Стојановић, *Каталог*, бр. 444 стр. 215.

²⁵¹² У првој половини XV в. Станислав Граматик из Штипа је стварао у Леснову. В. С. Габелић, *Манастир Лесново*, 27, 28-29.

Ангори.²⁵¹³ Писало се, дакле, и у ратно време. Тако је настала живописна белешка о припремама велике Вукашинове војске на Турке.²⁵¹⁴ Стварање у суштини није прекидано и када би њихове војске освануле под зидинама неког града. Ратна врева у близини Скопља није омела завршетак једног захтевнијег текста. Средњовековно друштво је створило малобројан слој професионалних књижевника и преписивача слабо оспособљених за друге позиве. Тако је Хиландар постао стециште нових запажених писаца и преводаца.²⁵¹⁵

Писменост је имала и много узвишенију страну. Исти Грубадин, који се дописивао са господином Андрејом, је поред бројних обавеза нашао времена да препише једну књигу. Није сва властела непрелазном границом била одвојена од света лепе књижевности и духовности. Теодор Педијасим, сродник Угљешиног дворанина Никите, је творац наслова: „Опис светиња у Серу” и „Опис чудеса светих патрона града Сера”.²⁵¹⁶ Велико уважавање стекао је и Антоније - Арсеније Багаш, истакнути преводац са грчког на српски.²⁵¹⁷ Раскошно јеванђеље је настало за великог војводу Николу Стањевића.²⁵¹⁸ Властелин Константина Драгаша је 1386. г. од Хиландараца наручио дело *Хроника Георгија Хамартола*. Приметан је веома срдчан однос монаха према „господину Радовану”.²⁵¹⁹ Најверодостојнији знак је богато књижевно стваралаштво познате монахиње Јефимије. Изузетна урођена надареност се могла развијати само у средини са пуно осећаја и потребе за таквим видовима умног исказивања.²⁵²⁰ Њен отац је имао разумевања за потребе духовника кир Данила. Црква св. Арханђела у селу Габрову код Струмице је касније привукла пажњу и Драгаша.²⁵²¹

²⁵¹³ М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 99; С. Рудић, *О првом помену презимена Мрњавчевић*, 94.

²⁵¹⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, 14 бр. 6055.

²⁵¹⁵ К. Мано-Зиси, *Хиландарски писари књига из времена Српског царства, Осам векова Хиландара*, 387-396; Исти, *Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)*, Хиландарски зборник 11 (2004), 227-243; И. Шпадијер, *Софијски рукопис хиландарског монаха Таха Марка*, Прилози КЈИФ 21, 1-4 (2002), 117-118.

²⁵¹⁶ А. Соловјев, *Судије и суд*, 160; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 85.

²⁵¹⁷ Ц. Грозданов, *Охрид и Охридската архиепископија*, 173.

²⁵¹⁸ С. Габелић, *Манастир Конче*, 33-34.

²⁵¹⁹ М. Шуица, *Немирно доба*, 68.

²⁵²⁰ *Монахиња Јефимија, књижевни радови*, Крушевац 1983 (Ђ. Трифуновић).

²⁵²¹ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 181-182.

Хришћанска књижевност несвесно има многе етничке одлике. Током XII в. византијске власти су преко охридске епархије наметале грчки језик. Након два столећа ствари су се измениле па је чак и у њеној северној епархији преовладао српски правопис, да би се ту задржао и у каснијим вековима.²⁵²² Митрополит Јован је на тај простор увео највише домете цариградског сликарства. Стога није необично да су широм проучаваних простора приметне и књижевне творевине под бугарским културним утицајем.²⁵²³ Овакве појаве је тешко статистички обрадити, а још теже непристрасно оценити. Општи прегледи књижевног блага нуде најбољи увид,²⁵²⁴ али не доносе кључну пресуду о етничким приликама, већ само о ширини и снази појединих културних струјања. Нарочито су (зло)употребљавана тумачења појединих светитељских култова. Нови изворни налази, а посебно нова савремена методолошка начела обавезују на још један осврт на ово поље деловања средњовековних људи. О св. Стефану Првомученику је већ било речи на другом месту.

Ансамбл светитеља којима су се молили Мрњавчевићи био је богат и разноврстан. Придодавање Вукашину имена Димитрије у поменику светогорског протата одређује овог свеца за породичног патрона.²⁵²⁵ У ктиторском сушичком натпису св. Димитрије је победоносац и мироточац.²⁵²⁶ То не одудара много од свечеве основне улоге - доношење војне победе својим приврженицима. Те одлике су биле пријемчиве ратоборној српској властели. За разлику од осталих светих ратника насликаних у световној дворској одежди, овде је представљен у пуној ратној опреми.²⁵²⁷ У једном запису пак: **Сиа книга храма светаго Димитриа Мироточиваго, писа грешни Филотеи от манастирь Марков.**²⁵²⁸ Овај део култа св. Димитрија и није опште место пошто спада у накнадно

²⁵²² В. Стојчевска-Антиќ, *Поглед на ракописното наследство*, 57-66.

²⁵²³ Н. Матанов-R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source*, 61; X. Матанов, *Југозападните български земи*, 191-192. Оба пута је учињен методолошки пропуст јер је приказана само једна врста књижевности.

²⁵²⁴ В. Мошин, *Словенски ракописи*; И. Велев, *Македонскиот книжевен XIV век*.

²⁵²⁵ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 163-166.

²⁵²⁶ Н. Овчаров, *Надписите*, 37. За новија читања В. нап. 1459 овог рада.

²⁵²⁷ М. А. Пурковић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећењу*, Богословље 14-2 (1939), 155-156, 168-169; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 91; И. Ђорђевић, *Представе светог Димитрија*, 91-100; П. Миљковиќ - Пепек, *Непознат трезор икони*, 22.

²⁵²⁸ Љ. Ковачевић, *Белешке и натписи*, 352.

надограђене слојеве веровања солунског порекла.²⁵²⁹ И у северним пределима су се стари и нови облици култа без престанка прожимали. Код улаза у тај храм са западне стране приказан је по други пут главни патрон. Коњаничка композиција је употпуњена ликовима св. Лупула, верног слуге заштитника Солуна, те св. Нестора, његовог пратиоца и саборца. Иначе, приказивање овог тројства је изузетак у источном сликарству.²⁵³⁰ Извор сликаровог надахнућа је тема за себе, али ово поново потврђује да култ св. Димитрија у овом светилишту није био прихваћен и познат површински, већ да се на његовом продубљивању и обogaћивању предано радило.

Име најмлађег Мрњавчевића јасно сведочи о привржености култу солунског светог ратника. Није искључено да се сам истакао у обнови прилепског храма св. Димитрија пошто је ова властеоска црква обнављана у другој половини XIV в. Стилске одлике архитектуре и опреме одговарају другим ктиторским захватима оновремених господара тих простора.²⁵³¹ Изгледа да је краљ Марко кључна места своје државе обележио храмовима који би сведочили о његовом политичком присуству. Претпоставља се да се Марков ктиторски портрет налазио и у нартексу цркве св. Димитрија, у прилепској Вароши, те да су ту осликани између 1370-1380. г.²⁵³² По другом ставу, већ је његов отац имао разлога да се постара о напретку овог храма.²⁵³³ Народ Понишавља један храм св. Димитрија такође повезује са Мрњавчевићима.²⁵³⁴ Његов култ је имао истакнут значај у владарским идеологијама Бугарске.²⁵³⁵ На двору Немањића је због извесних одлика чак и стицао привремено првенство у односу на остале култове. Било је

²⁵²⁹ E. Paroli, *Le reliquie del santo nei Miracula di san Demetrio di Tessalonica*, Liturgia e agiografia, 171-173.

²⁵³⁰ Помишљало се и на жељу сликара да искаже однос сениор-вазал између светитеља на коњу и светих ратника приказаних у стојећем ставу. В. Н. Овчаров, *Българските лица*, 16, 17.

²⁵³¹ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 162-163.

²⁵³² И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 130; К. Ациевски, *Пелагонија*, 232; П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 58 нап. 254, 64. У раније описе овог комплекса спада: Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 23-24.

²⁵³³ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 160-161, посебно нап. 103, 162-163.

²⁵³⁴ За наслов књиге: *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiae Nissensis per Jo. Tomcum ejusdem gentis collecta [...]*. В. Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји*, 416 (приредио С. Ђирковић). У северној зони српске државности је и црква у Брадачи код Пожаревца, али и у народној песми опевани храм на планини Јелици код Чачка. По предању, оне су такође Вукашинове. В. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 18, 31. И ово као да указује на знатне домете Вукашинове политике. Уз исту цркву спомиње се и Вук Бранковић. В. О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 67.

²⁵³⁵ Ово је искоришћено и ради доказивања Вукашиновог бугарског опредељења. В. Н. Овчаров, *Българските лица*, 13-19.

јако добро познато уверење да је након пада Солуна 1204. г. св. Димитрије напустио егејску луку и постао благонаклон према Бугарској. У одређеној мери је поштовање св. Димитрија прихваћено у кући Мрњавчевића заслугом српске светородне династије, као и због његове снаге на просторима који су у културном и верском погледу блиски његовом највећем жаришту. Твртко I се баш на Митровдан 1377. г. у Милешеви крунисао за краља Срба, Босне, Поморја и Западних Страна можда да би показао да је овај светитељ стао уз његов бок окренувши леђа ранијим штићеницима, а посебно Мрњавчевићима.²⁵³⁶

Ради личног и државног напретка било је потребно приволети на помоћ и остале Богу драге становнике неба. На јужном зиду цркве св. Димитрија приказане су св. Анастасија Фармаколитрија и св. Екатарина. Постављене су у посебном односу према мртвом и живом краљу. Последња се са сигурношћу може сматрати покровитељком владара због тога што је била најугледнија светитељка владарског порекла са самосталним култом. У Марковом манастиру у левој руци уместо обичног мученичког крста има крст широких кракова, опточен бисерима, слично владарском жезлу. У другим храмовима постоје још јаснији искази њеног заштитништва над владарима. Извесно је да је и краљ Марко за свога живота од ње очекивао подршку за успешну владавину.²⁵³⁷ Горњи део ове сложене композиције оштећен је чиме је изгубљено знање о већем броју породичних покровитеља Мрњавчевића. Списак, међутим, поуздано употпуњује и св. Макарије.²⁵³⁸ Његова појава је, можда, условљена и честим присуством у владаревој пратњи угледног монаха истог имена. Ово је могуће јер се у новије време задњи, млађи слој фреско композиције око јужних улазних врата приписује Митрополиту Јовану око 1385. г., па чак и касније.²⁵³⁹ На фрескама св. Димитрија велики простор уступљен је сценама из живота св. Николе. Једини је архијереј насликан ван олтарског простора, код врата са јужне стране. Тако је постављен

²⁵³⁶ В. Алексић, *Белешке о култу св. Димитрија*, 305-318, посебно 317; И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 159-160. О раширености међу властелом В. И. Ђорђевић, *Представе светог Димитрија*, 91-100.

²⁵³⁷ В. Ђурић, *Три догађаја*, 89; Д. Војводић, *Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије*, 34 нап. 34. По славама многих родова види се да је овај култ можда имао и друга жаришта. В. Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен – антропозеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, свеска 34, Београд 1954, 369-369.

²⁵³⁸ И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 438.

²⁵³⁹ П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 63-66.

наспрам фресци храмовног патрона, а његов значај посебно истакнут.²⁵⁴⁰ Народне песме и предање су непоуздан водич. По неким забелешкама заправо је св. Ђорђе Мрњавчевићима најдражи и најближи светац.²⁵⁴¹ Народна песма за Константинову славу одређује Ђурђевдан.²⁵⁴² Сврстан је у низ светих ратника који са зидина цркве св. Димитрија подсећају на своју жртву и спремност да поново притекну у помоћ заслужним. Ту композицију Небеског двора са св. Димитријем и св. Ђорђем чине св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат, св. Јевстатије Плакида, св. Артемије или св. Никита, те св. Прокопије. Нема већих одступања од норми у том делу Балкана.²⁵⁴³

Уз саму олтарску преграду у Сушици, на северном зиду, насупрот св. Димитрију, наменски је представљен св. Јован Претеча.²⁵⁴⁴ Јован Угљеша је са Николом Радоњом био покровитељ манастира са Маникејске Горе са том посветом.²⁵⁴⁵ У извесним грчким светогорским круговима деспот је био познат само под овим именом, док је уз краљевску титулу стајало само Димитрије, без Вукашин.²⁵⁴⁶ Најупутније је веровање да је краљ Марко на овај начин у Св. Димитрију стрицу дао достојан омаж. Упечатљивости доприноси то што су били свесни да су библијски патрон и његов историјски следбеник страдали од мача неверника. На још вишем нивоу тумачења, Претеча је са светим ратником из Солуна чинио бедем хришћанства.²⁵⁴⁷ Подсећање на трагичну смрт Марковог оца не би била потпуна без наглашавања болне чињенице да је у истом дану нестало и деспота Јована.

Стриц је заступљен у поменику св. Јована Бигорског са Марковом ужом породицом: И приснопомињаног деспота Јована и брата му Угљешу.²⁵⁴⁸

²⁵⁴⁰ В. Ђурић, *Марков манастир*, 133, 137; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 85; Исти, *Портрети на светителите*, 84. Овакав одабир може се, уз велике ограде, повезати са прегнућем Немањића, посебно Стефана Дечанског, да уздигну славу мирликијског свеца. В. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*.

²⁵⁴¹ Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 229 нап. 30. У том смислу предање поново није доследно. В. М. Китевски, *Марко Крале*, 99.

²⁵⁴² В. Карацић, *Српске народне пјесме*, II, бр. 19, 59-61.

²⁵⁴³ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 87-92.

²⁵⁴⁴ *Исто*, 88, 90, 91, 92; Н. Овчаров, *Надписите*, 32.

²⁵⁴⁵ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство XIV века*, 570 нап. 101; Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 29 нап. 50.

²⁵⁴⁶ И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 163-166.

²⁵⁴⁷ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 87.

²⁵⁴⁸ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 226, 233. Уп. М. Китевски, *Марко Крале*, 95; В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169.

Начин на који је уписан, баш као и модеран коментар, није непрекоран али важнија је истрајност сећања на деспота Угљешу. На крају, манастир познатији као Слечче такође је био посвећен св. Јовану Претечи.²⁵⁴⁹ Ово је додатно могло да привуче пажњу Мрњавчевића из оближњег Прилепа. Сада постаје јасно зашто је братство Марковог манастира по инерцији следило своје ишчезле ктиторе. Вероватно на самом почетку XV в. из цариградског манастира св. Јована Продорма Петре пут средишњег Балкана пошло је укупно пет изузетно лепих олтарских икона, скупа са једном Претечином. Стајала је десно од царских двери, између икона Исуса Христа Сведржитеља, Животодавца и св. Димитрија Милостивог.²⁵⁵⁰ Сведочи да је и Угљеша имао удела у духовном животу Марковог манастира у раним ступњевима његовог обликовања.

Дан слављења св. Јована Богослова 1371. г. је био 26. септембра. Да се судбоносно страдање српске војске догодило на Јовандан, зна и српски летописац, **вѣ пек на Їѡана Богослова.**²⁵⁵¹ Хронологија каже да је датум те године пао у четвртак.²⁵⁵² Ово, ипак, не мења много на ствари пошто је у кругу монахиње Јефимије ово подударење уклопљено у сложена сотиролошка учења. На руку је ишло и поклапање великог празника са хришћанским именом серског деспота.²⁵⁵³ Вероватно су и на двору Мрњавчевића са неспокојом ишчекивали тај верски празник када би по обичајима помогли у загробном животу својим ближњим. Вукашинова Јелена је приликом замонашења одабрала име мајке св. Јована Крститеља. Због њеног општег значаја за хришћане ликовно је заступљена и у низу светитељки у сушичкој цркви.²⁵⁵⁴ Заправо, једно време су српска царица и краљица након монашења носиле исто име.²⁵⁵⁵ Није извесно да ли

²⁵⁴⁹ Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 12. Уп. И. Снегаров, *Македонские кодике*, 49-54; Б. Конески, *Слечче*, САНУ Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози, књ. 1 (1979), 51-53; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 190-191.

²⁵⁵⁰ Ту су биле и Богородица Одигитрија и св. Арханђел Михаило Божји Страшан Чувар. В. П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 47.

²⁵⁵¹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 209. Једна надгробна плоча из XIV в. је такође датирана по том празнику. В. Ђ. Сп. Радојчић, *Белешке о једној надгробној*, 207-208.

²⁵⁵² Г. Шкриванић, *Битка на Марици*, 90 нап. 92.

²⁵⁵³ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 29-30.

²⁵⁵⁴ В. Ђурић, *Марков манастир*, 142. У илустрацији Богородичиног акатиста такође је приказана сцена сусрета Богородице и Јелисавете. В. Ц. Грозданов, *Новооткривене композиције Богородичиног акатиста у Марковом манастиру*, Зограф 9 (1978), 38.

²⁵⁵⁵ В. Ђоровић, *Др. Лазар Мирковић-Мрњавчевићи*, 136.

се радило о простој жељи да се одабере име са почетним словом световног имена, или још некој алузији на страшан Јовандан 1371. г.

Ту је и Јован Драгаш. Опредељење за ово хришћанско име је вероватно дошло најпре услед привржености Претечи, а не другом свецу истог имена. Ово се закључује најпре јер је чувени цариградски манастир св. Јована Продрома јако дуго био спона са српским владарима, обласним господарима и знатнијом властелом. Царица Јелена Палеолог је управо ту обавезала монахе да дају помен њеном покојном оцу. Старала се и о светогорском манастиру Дионисијату, који заправо носи исто основно име.²⁵⁵⁶ Деспот Оливер је такође био упућен управо на овог св. Јована. Са породицом је осликан у Претечиной капели у охридској св. Софији.²⁵⁵⁷ Већина јужнословенских деспота је своје народно име заиста допуњавала Јовановим, али залагање да је истовремено било титуларно није с правом прихваћено.²⁵⁵⁸

Лично име господина Константина се ретко среће међу Немањићима. Ипак, управо је Милутин у таласу нараслих царских амбиција тако крстио једног свог сина. И потоњи Немањићи су се, радије него њихови преци, поистовећивали са првим хришћанским римским царем. Драгашев деда Стефан Дечански је доприносио заокружењу учења о Константину Великом на српском етничком простору.²⁵⁵⁹ По једном схватању цркву „Ајос Костадин” у истоименој трапезунтској четврти подигла је удовица српског „господина”.²⁵⁶⁰

Представа св. Климента одступа од прилично устаљене поворке општехришћанских архијереја у олтарском простору цркве св. Димитрија. Појава локалног охридског светитеља донекле збуњује јер су ове композиције дело скопских сликара. Могуће да је овакав избор одраз снажног присуства представника и охридске сликарске школе, најзаслужнијих за велики део сушичке фреско декорације.²⁵⁶¹ Државна разједињеност углавном није била препрека за

²⁵⁵⁶ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, 31-33, као и стр. 70 овог рада.

²⁵⁵⁷ Ц. Грозданов, *Прилози за проучавање на св. Софија*, 101.

²⁵⁵⁸ Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 113-127. Уп. И. Ђурић, *Поменик светогорског протата*, 165 нап. 116, са старијом литературом.

²⁵⁵⁹ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, 156-157; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 287-300; Иста, *Свети краљ*, 243, 429-429, а о Милутиновом сину Константину по индексу.

²⁵⁶⁰ Х. Матанов, *Књажевство*, 145.

²⁵⁶¹ В. Ђурић, *Марков манастир*, 131-162; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манаситира*, 85; Исти, *Портрети на светителите*, 83-86. Преглед литературе о овом светитељу у: Исти, *Охрид*

наставак размене културних вредности из удаљених духовних средишта. Такође, истакнуто место св. Стефана у цркви св. Димитрија као заштитника немањихког дома, али и показатеља српске државности, иде у прилог таквој поставци.²⁵⁶² Осликавање охридског патрона у Сушици то не потиже јер је у српској средини, већ од Милутинових освајања на југу, започео суживот овог са другим култовима. Св. Климент је приказан у Краљевој цркви у Студеници, Муштутишту и Старом Нагоричану.²⁵⁶³ Уосталом, и Марков и Андрејин храм, где се такође јавља охридски светитељ, били су подручни скопском митрополиту.²⁵⁶⁴ У таквим општим условима браћа нису имала посебан разлог да се устручавају од приказивања св. Климента, нити да се оваквом ликовном материјалу приписује неодговарајући политички значај. Био је то наставак уходаних веза које је установио још краљ Вукашин, а никако суптилан начин да се искаже отклон од Српске цркве. Слични садржаји искључиво вреде за разумевање културних прилика. Овакво двојство је и последица наслеђа из претходног раздобља када су црквене установе уређиване за потребе веће државе са другачијим политичким намерама. Скупчена Маркова земља је била подељена двома великим црквеним установама, али ово двојство је било плодотворно. Марков манастир у Сушици су осликале занатлије из две различите сликарске школе (Скопље - Охрид). Били су надахнути различитим култовима, па представници са југа уводе ликове охридских светитеља, посебно св. Климента.

У једном од Битољских храмова била је чувана иконе Богородице Пелагонитисе, која у наручју држи и љуби разиграног Исуса Христа. Овај мотив је имао старо, вероватно цариградско, порекло. У Пелагонији се прати тек од XIV в., обележеном напредовањем Срба ка југу, тако да у дворској средини и самом средишту владарске моћи овај култ добија замајац. Њене фреско копије и пратећи натписи су у Старом Нагоричану, Дечану, св. Ђорђу у Призрену и Хиландару. Придружује им се шеснаестовековна легенда по којој је литијска, двострана икона, друго прочеље је припало св. Илији, помогла Стефану Душану

и *Охридската архиепископија*, 158 нап. 3. О културном преплитању В. Ц. Грозданов – Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици*, 62-75.

²⁵⁶² В. стр. 372 овог рада.

²⁵⁶³ Ц. Грозданов, *О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века*, Зборник МС за ликовне уметности 4 (1968), 103-118, посебно 116-117.

²⁵⁶⁴ Исти, *Портрети на светителите*, 86-87.

да освоји Сер 1345. г.²⁵⁶⁵ Угледањем на Немањиће и Мрњавчевићи су могли да пригрле култ Богородице Пелагонитисе. О томе најпре сведоче две хиландарске фреско-иконе изнад гробова Војихне и младог Угљеше Деспотовића, настале пре септембра 1371. г. Изнад места кесаровог коначног спокојишта су св. Сава и св. Симеон. Отуда велика могућност да је заправо деспот Угљеша, или неко њему близак, а не ранији српски владар поклонио двоструку икону Хиландарцима.²⁵⁶⁶

Краљ Марко је као господар главног изворишта морао познавати овај јак култ који је временом стекао и шире европске оквире. Године 1421-1422. јеромонах Макарије, близак већ давно ишчезлом двору Мрњавчевића, породичном манастиру Зрзе код Прилепа поклонио је управо икону тог типа. Ту је и пратећа легенда Богородица Пелагонитиса, једна од свега три уопште сачуваних.²⁵⁶⁷ У делу Прилепа називаном Маркова Варош је већ помињана црква св. Николе. Део богослужбене спреме чини и, сада већ јако оштећена, литијска икона тог типа. Њена иконографија је нешто измењена и допуњена са два арханђела у угловима. Време настанка се ставља од прве половине XV, до краја истог, па чак и почетка XVI в.²⁵⁶⁸ Икона као да је наставак живе верске праксе под последњим хришћанским владарима Прилепа. Такође, два додатна анђеоска лика као да су још једна смерница да је деспот Јован Угљеша заиста ктитор параклиса Сабора Светих Арханђела у Хиландару, а како је надахнуто доказивано.²⁵⁶⁹ Некако је превиђено и да се Богородица истог иконографског обрасца налази и изнад гроба Вукашинове и Угљешине сестре у храму св. Јована Претече, чиме се ово залагање додатно учвршћује.²⁵⁷⁰ Осим тога, са простора означених као „македонски” потиче и синајска Пелагонитиса, с тим да је она по некима настала већ у последњој четвртини XIV в., а најкасније

²⁵⁶⁵ Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 319-348; С. Пајић – Р. Д'Амико, „*Између обала Јадрана*“, 297-320.

²⁵⁶⁶ *Сахране и гробови у средњем веку*, Манастир Хиландар, 211-213 (Д. Поповић); *Зидно сликарство 1322-1430-1*, на истом месту, 248 (И. Ђорђевић); С. Пајић – Р. Д'Амико, „*Између обала Јадрана*“, 307-308. Уп. Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 327.

²⁵⁶⁷ С. Пајић – Р. Д'Амико, „*Између обала Јадрана*“, 309.

²⁵⁶⁸ Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 328; С. Пајић – Р. Д'Амико, „*Између обала Јадрана*“, 310.

²⁵⁶⁹ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство XIV века*, 559-573, посебно 569-571. Уп. С. Пајић – Р. Д'Амико, „*Између обала Јадрана*“, 306.

²⁵⁷⁰ *Сахране и гробови у средњем веку*, Манастир Хиландар, 212 (Д. Поповић).

с почетка наредног.²⁵⁷¹ Две иконе тог типа из треће четвртине XIV в. сачуване су и у Бери. Подударање са раздобљем српске владавине није остало непримећено. То је заправо време блиског, мада не и увек делотворног, садејства Хлапена и Мрњавчевића.²⁵⁷² Упркос свим заслугама историчара уметности ограничења науке не пружају до краја сигурне податке о умешаности првих Мрњавчевића у све те догађаје. Ипак, вишеструко присуство разматраног култа у њиховој близини, извесно, није остало без трага. У Хиландару монашке дане су проводили многи некадашњи властелини. Међу њима је 1380. г. био и извесни Атанасије Мрасор. Можда је био сродник Новака Мрасоровића, коме су браћа Мрњавчевић дала повеље.²⁵⁷³ Хиландар се повезује и са њиховим настављачима. По народним песмама тамо је боравио, па чак и сахрањен највећи народни заштитник.²⁵⁷⁴

Верске потребе Драгаша и њихових дворана су сигурно биле разноврсне. Биле су обојене политичким тоновима, или су настале из потребе да се нађе утеха за животне проблеме. Добро се знало у којим приликама је пригодно обратити се Христу, Богородици или неком од светаца. Св. Панталејмону страсотрпцу упућене су молитве: “[...] како би нас одбранио од свих видљивих и невидљивих непријатеља и избавио нас од свих болести и духовних и телесних повреда”.²⁵⁷⁵ Заједнички обилазак стумичког храма усред зиме, када се иначе невољно путује, упућује на велику повезаност мајке и сина. Формално међусобно ословљавање ипак одише присношћу. За мајку, њен млађи син је једном другом приликом ословљен као превазљубљени и свесрдачни син.²⁵⁷⁶ Господин Константин је ревностно испуњавао све формалне обавезе према родитељима које је средина очекивала од њега. Јевдокија је умрла између 15. августа 1381. г., а свакако пре октобра 1393. г. У последњем сачуваном акту њеног млађег сина монаси св. Богородице Пантанасе се обавезују да редовно служе литургије за

²⁵⁷¹ Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 329; С. Пајић – Р. Д’Амико, „*Између обала Јадрана*“, 310 нап. 54.

²⁵⁷² Исти, „*Између обала Јадрана*“, 310.

²⁵⁷³ М. Шуица, *Немирно доба*, 41.

²⁵⁷⁴ Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 34; К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 29; И. Златковић, *Епска биографија*, 68 нап. 144, 190.

²⁵⁷⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 511; V. Laurent, *Un acte grec inédit*, 183; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 42, цитат са стр. 45.

²⁵⁷⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 446.

душе Константинових родитеља.²⁵⁷⁷ Збуњује садржај народних песама које однекуд поју да се Костадин - бег недолично односио према својим родитељима и стављао их у дно трпезе, место по свему недостојно њиховом положају.²⁵⁷⁸ Песма „Цар Константин и ђаче самоуче” пева да их је чак и тукао. Свестан својих грехова, пробао је да их искупи богатим поклонима црквеном клиру. На концу се окушао у Божјем суду. Пламен није спалио једино његову десницу, којом је за живота штедро даривао сиротињу.²⁵⁷⁹ Недоследно су приказани и односи Марка са мајком, посебно што чине чест мотив у песмама. Владарске одлике краљевог лика искрсавају и кроз његове приказе заштитника сиротиње.²⁵⁸⁰

Црква св. Николе из истоименог овчеполског трга било је место јаког и истрајног култа Стефана Дечанског све до модерних времена. Ту је ослепљењом краљу први тај светац најавио духовну победу. Међутим, слична веровања су захватила многа подручја у ширем сливу Повардарја, али источно од ове реке свеобухватније и израженије.²⁵⁸¹ Све у вези са сећањем на њиховог деду по мајци вероватно није промицало пажњи Јована и Константина Драгаша. Непосредних потврда да су подстицали таква веровања и посебно неговали храм са својих поседа нема, али ни општих разлога за супротно уверавање.

Култ св. Јоакима Осоговског, као ни остали локални са проучаваних подручја, није поуздано ни искључиво мерило за етничко одређивање оближњег становништа, а још мање њихових привремених световних господара.²⁵⁸² Уосталом, већина ових пустиножитеља је живела у византијско време, да би тек касније, у оквирима Бугарске државе, добили неке особине које погодују

²⁵⁷⁷ В. стр. 68 овог рада. Доказ више да је Јован Драгаш тада проводио време у мантији нађен у: Х. Матанов, *Княжеството*, 122, 123.

²⁵⁷⁸ Странац Константин Филозоф је идеализовано приказивао стање у Србији, где можда леже и дубљи корени настанка овог занимљивог мотива. В. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 116 (Р. Михалчић).

²⁵⁷⁹ Извор нетрпељивости можда потиче од византијског иконокласте Константина V (741-775). в. S. Petrović, *Cherity, Good Deeds and the Poor in Serbian Epic Poetry*, *Balkanica* 36 (2006), 63.

²⁵⁸⁰ К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 17, 19, 50-53. За ове, и многе друге, В. З. Карановић, *Марко Краљевић као митски лик, културни јунак и demiург у причама-веровањима*, Годишњак ФФ у Новом Саду 35 (2010), 13-26.

²⁵⁸¹ С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 481, 542-544, 547. Уп. М. Р. Чучковић, *Варошица св. Никола*, 275, са подсећањем да се један храм св. Николе спомиње и у повељи Драгаша Св. Панталејмону из 1378. г. За веровање да је српски краљ био брат познатих словенских отшелника В. Ј. Хази – Василевић, *Свети Прохор Пчињски*, 62-63. Забележено је и да је место где је овај несрећан владар изгубио вид дало име манастиру Слепче. В. Ст. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања*, 13-14.

²⁵⁸² Такав приступ у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски зема*, 171-172, 182.

државној идеологији те земље. Промене на политичкој карти су претежно одређивале и обележја појединих светитеља. Смишљено, или као део општих процеса, од Милутиног времена лагано се „посрбљују”. Крупна српска властела, баш као и њихови владари, хрле на изворишта сећања на св. Јована Рилског, св. Гаврила Лесновског, св. Прохора Пчињског итд.²⁵⁸³ За њима ту остају њихове главне ктиторије, тако да храмови светих и данас опстају углавном у тадашњем облику.²⁵⁸⁴ Припадају “[...] посебној групи која је створена да чини духовни и културни бедем бића нације [...]” од Поганова до Маникејске горе.²⁵⁸⁵ Производ такве политике је прилагођавање споменутих култова за потребе српске државе и њених настављача. Потоњи писци су Осоговски манастир без устручавања стављали у раван са највећим српским лаврама, поносно набрајајући чудотворне мошти које су се ту налазиле.²⁵⁸⁶ Представник српске цркве, вероватно врањски митрополит Јосиф, у Русији је 1641. г. тражио помоћ за: „Српске земље манастира Сарандапора”.²⁵⁸⁷

Труд Драгаша око св. Јоакима Осоговског се лако смешта у ове опште оквире. Тиме су праћени устаљени облици понашања, што не представља почетак новог односа према старим култним местима. Уосталом, фреско представе св. Јоакима су заступљене у сликаној декорацији Псаче, Леснова, али и Белову. Ради се о манастирима из XIV в. чврсто повезаним са српском властелом, а последњи посредно и са деспотом Дејаном Драгашом.²⁵⁸⁸ Стога никако не изненађује да је у поменику Лесновског манастира уписано и име Константина Драгаша, а у пчињском и други чланови породице Драгаш.²⁵⁸⁹ Тамошњи култови

²⁵⁸³ За последњи: Г. Суботић - Д. Тодоровић, *Сликар Михаило*, 117-141, посебно 135-141; *Служба светом Прохору Пчињском*, 204-225 (Ђ. Трифуновић). За њихов локални карактер В. Ц. Грозданов, *О портретима Климента Охридског*, 116. уп. стр. 462 овог рада.

²⁵⁸⁴ Полазиште за даља, неопходна, истраживања пружа: И. Ђорђевић, *О властеоским споменицима*, 465-470; Такође: Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 127-198; И. Велев, *Свети Гаврил Лесновски во книжевната традиција*, Скопје 1996; Исти, *Култот на свети Гаврил Лесновски*, Годишник на СУ, Център за Славяно-византијски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 91 (10) Софија, 125-131.

²⁵⁸⁵ И. Ђорђевић, *О властеоским споменицима*, 465.

²⁵⁸⁶ *Споменик Српске краљевске академије* 3, 29-30 (Ј. Стојановић). По једном рукопису из XVI в. у Сарандапору се налазиле и мошти пророка Исаије. Владимир Петковић наводи и мошти св. Кирика, св. Јулите и св. Илариона Могленског. В. Б. Антић, *Од хагиографијата на Јоаким Осоговски*, 234. Иначе, Житије Илариона Могленског је уклопљено у Хронограф. В. Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 341.

²⁵⁸⁷ Р. Тричковић, *Српска црква*, 93. Другачија поставка у: Х. Матанов, *Възниковане*, 75-93.

²⁵⁸⁸ Б. Антић, *Од хагиографијата на Јоаким Осоговски*, 234.

²⁵⁸⁹ Уп. нап. 273 овог рада.

су вероватно коришћени и за јачање њихове државе. Допунски доказ је и понашање султаније Маре, несумњиво свесне свог етничког порекла. Као израз верских уверења без икаквог устручавања ђивоту св. Јована Рилског је принела вредну икону.²⁵⁹⁰ Манастир овог свеца је дуго био под Србима, те споменути чин, ако би се посматрао у идеолошко-државном светлу, могао би се повезати са српском државном традицијом готово у истој мери као и са бугарском. Након слома те државе Константин је извршио транслацију мошти св. Илариона Могленског. Занимљиво је да је Бајазит пре тога одбио сличан захтев видинског Јована Страцимира.²⁵⁹¹ Кнегиња Милица је пренела из Бугарске мошти св. Петке, али се нигде не тврди да је напустила српске државне традиције. На оба двора потреба за моштима из покорене суседне земље је практична - заштитита светиња од пропадања. Реликвије су у новој средини добијале ново значење. Показивало се да је нова средина у равни са старим хришћанским средиштима, чиме су њихова прибежишта уздизана, постајући достојна најчистије вере. Пренос моштију св. Петке и св. Теофано у Србију то јасно показује.²⁵⁹² Можда је удела имало и веома развијено схватање о сеоби светих места, која се „сама од себе” или људском бригом склањају из средина које су одступиле од хришћанских узора, прелазећи становницима оданим апостоским вредностима.²⁵⁹³

Између друге половине IX в. и разматраног раздобља неки од Срба су постали свеци. Најважнији су св. Сава и св. Симеон који су преданим и вишевековним радом Српске цркве стекли велики углед у овом народу, а делимично и у његовом окружењу. Разлози за њихово неговање су након 1371. г.

²⁵⁹⁰ *Рилската грамота*, 44 (Ив. Дуйчев). За везе ове киновије и њеног свеца са Србима В. И. Гергова, *Рилският манастир и Хилендер*, Осам векова Хиландара, 467-475; Т. Суботин-Голубовић, *Служба светом Ивану Рилском*, 135-145; Х. Матанов, *Възникване*, 83, 91. Бринула се и о жеглиговској св. Богородици. в. Г. Поп-Атанасов – И. Велев – М. Јакимовска - Тошић, *Скрипторски центри*, 197.

²⁵⁹¹ О. Тодорова, *Православната църква и българите*, 33.

²⁵⁹² С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 176-178; Иста, *Династија и светост*, 90-93.

²⁵⁹³ М. Pljukhaonova, *Reliquie in volo e in viaggio tra Oriente e Occidente nel XV secolo e l'idea di Terza Roma (La Casa di Loreto, Il Capo di san'Andrea, l'Odighitria di Dikhvin)*, Atti del I e II Seminario di Studio Roma-Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007, 259-276. Близак и рад: С. Марјановић-Душанић, *Реликвије, чудотворења и фурта сакра. Прилог истраживању српског-бугарског односа током четврте деценије XIII века, века*, ЗРВИ 46 (2009), 281-298.

само привидно ишчезли.²⁵⁹⁴ Међутим, њихов значај на овим просторима се умањује. Требало би да су се Мрњавчевићи у другој генерацији свесно одрекли српских државних традиција. То се, наводно, види и по томе што у храмовима блиским овој породици изостају фреске св. Симеона и св. Саве.²⁵⁹⁵ С тим је повезано и претпостављено враћање надлежности Охридске архиепископије. Већ је речено да ни деспот Угљеша суштински није одступио од снажних култова са српском државном идејом. У Ватопеду је подигао и осликао једну капелицу где је сачуван и његов ктиторски портрет. Иако је ретуширан у XIX в., сачуване су главне контуре или барем основна замисао старијег живописаног слоја. Међу осталим светим оцима, изабраним у складу са храмовном посветом, нашли су се и ликови св. Саве и св. Сименона. Рекло би се да су ове фреске вероватно настале 1370. г.²⁵⁹⁶ То никако не значи да у тих неколико деценија код Мрњавчевића није дошло до великих промена у схватањима о месту култа Немањића. Краљ Вукашин поред живог Немањића није могао да своју власт заснива на биолошкој вези. То није могао ни његов син због великаша са много више светородне крви, а посебно Дејановића, па чак и кнеза Лазара. Временом је и код Лазаревића напуштен модел светих Немањића, односно улога стожера око којег се окупљају остали свети у српском националном пантеону.²⁵⁹⁷

Треба сузбијати и последње благе остатке романтичарских виђења светородне династије као незаобилазног фактора у државном развоју. Унутар саме породице светим прецима се приступало практично. Умели су да направе пресек, не осећајући потребу да у својим задужбинама представе целокупан владарски дом. До данас су у целокупном хиландарском комплексу сачувани само Милутинови портрети, као и ликови двојице наследника, али без последњег Немањића. Нашло се места и за тадашње византијске владаре, као и за

²⁵⁹⁴ М. Благојевић, *Свети Симеон Немања-заштитник српске државе*, Немањићи и Лазаревићи, 51-74. Допуњује је и цртица у: И. Велев, *Зписки и натписи*, 18. Уп. стр. 83 и даље овог рада.

²⁵⁹⁵ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 169-170; К. Ациевски, *Пелагонија*, 262-264.

²⁵⁹⁶ В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице св. Бесребреника*, 125-138; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 181; Н. Матанов, *Le Mont Athos et les rapports politiques dans les Balkans Durant la deuxième moitié du 14-e siècle*, *Etudes Balkaniques* 2, 1981, 85- 86; Д. Кораћ, *Света Гора*, слика број 10 представља Угљешин модернизован портрет. Ако су каснији сликари доследно пренели основни портрет приметан је изостанак било каквих владарских ознака у његовим рукама. Угљеша је приказан само као приложник са моделом дара, односно као крупни феудалац, а не као самостални господар.

²⁵⁹⁷ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 78.

незаобилазне св. Симеона и св. Саву.²⁵⁹⁸ Овакав привидан немар у великој мери објашњава зашто заправо ни краљ Марко није имао потребу, па ни обавезу, да на истакнутом месту прикаже претходне династе на местима предвиђеним за владаре. То не значи да је намеравао да затре сећање на своје претходнике, живот је сурово наметао истицање нових личности.

Панта Срећковић је, са мало успеха, убеђивао оновремену научну јавност да је разноврсно фреско-сликарство Марковог манастира било обogaћено и низом представа владара и светитеља Немањића. Упутио је и горке речи на рачун људи који су у жару националне борбе уништавали српска обележја.²⁵⁹⁹ Скупа са много поузданијим И. Јастребовим сведочили су и о другим ликовним представама. Није им се много веровало све док стручни радови из средине XX в. нису бацили ново светло на допринос ових путописаца, али и употпунили сазнања савремене науке.²⁶⁰⁰ Донекле рехабилитовани, рани истраживачи су, можда, имали прилику да у Марковом месту виде неке, сада ишчезле, фреске ранијег српског владарског рода. Не тако давно направљена је скица фресака двојице српских светитеља из манастирске трпезарије. Сада би требало да се налазе у депоима скопског музеја.²⁶⁰¹ Овај објекат је задовољавао потребе бројне братије још пре 1371. г. И након што је присуство ових светитеља посведочено у комплексу Марковог манастира, њихов значај је умањен наглашавањем да нису били насликани поред Вукашинове породице, или уз портрете у јужном трему.²⁶⁰²

У прилог супротном решењу су фреске св. Симеона и св. Саве у цркви св. Андреје. Одступило се од устаљених начина и места њиховог приказивања. Са друге стране, вредна је опаска о сликаревом ликовном и иконографском приступу: „Такав однос митрополита Јована Зографа и његовог сарадника Григорија потврђује познавање изворне традиције њиховог

²⁵⁹⁸ М. Благојевић, *Српске владарке*, 12-13. Слично важи и за писане облике култа светородне династије. В. Исти, *Кнез Лазар – ктитор Хиландара*, 340-341.

²⁵⁹⁹ П. Срећковић, *Путничке слике*, 221. Уп. Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 14, 31; Л. Мирковић - Ж. Татић, *Марков манастир*, 3.

²⁶⁰⁰ И. Јастребов, *Наставак бележака*, 56; Н. Ношпал - Никуљска, *За ктиторската композиција*, 225-238, посебно 226 и 227-228; В. Ђурић, *Марков манастир* – 131; Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 87.

²⁶⁰¹ Исти, *Охрид и Охридската архиепископија*, 180 нап. 132; Исти, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 328 нап. 42.

²⁶⁰² Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 328. За потпуно негирање њихових ликовна В. Isti, *Volkashin, Ugljesa, Marco and the Ohrid Archbishopic*, 135; Исти, *Портрети на светителите од Македонија*, 86; И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 441-442.

представљања”.²⁶⁰³ И више од тога. Лик првоначелника Немањића је заправо посредно доведен у везу са ктитором, и то постављањем преко пута његовог личног патрона. Тако се општа слика мења у потпуности. Јако је важно да је представа св. Симеона усаглашњена са његовим житијем. Једно место у њему говори да је бивши српски владар узео крст и следио пут Исуса Христа. Ово наговештава да је култ у принчевој средини био и литерарно заступљен.²⁶⁰⁴ Сазнања сликара у св. Андреји о српском светитељу можда делимично потичу из српских житија и осталих богослужбених списа. Ова појава поузданије је још једном посведочена на простору Републике Македоније.²⁶⁰⁵ Дакле, вероватно није случајност већ је у св. Андреји брижљиво смишљен и изведен сликарски подухват стварајући још већи утисак на савременике. Корисно је подсетити да је отприлике у време рада у долини Треске митрополит Јован дорађивао кључне фреске у храму из Сушице.²⁶⁰⁶ Виталност немањићких култова открива и Бигорски поменик. Сачуван је у више преписа, а текстолошке разлике нису мале: **Написани здѣ ктитори и благочестивии цари: сервскагw господара и владикy Неѣманъ.**²⁶⁰⁷ Опширнији је почетак другог преписа: **Поменикъ госпwдам срьпскимъ. Помени Г(оспод)и бл(а)гочстивааго г(осподи)на вл(а)д(и)коу срьпскаго, Неманю Сумешна монах и мироточца.**²⁶⁰⁸

Разматрани култови су повезиви и са вандворском средином. На овим просторима се јављају релативно касно након ширења Србије. У наредним вековима показали су много већу истрајност него државна власт која их је ширила. Уочавају се и неке законитости. Храмови предодређени за хиландарске метохије, макар и постхумно даровани, обично су били јака жаришта култа светородних Немањића.²⁶⁰⁹ Из неких, до краја необјашњених разлога, оваква

²⁶⁰³ Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 87; Исти, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, цитат са стр. 329, као и 341. Сасвим погрешно у: М. Китевски, *Марко Крале во македонските народни умотворби*, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 2006, 95-96.

²⁶⁰⁴ J. Prolović, *Die Kirche*, 173-174. Уп. И. Ђорђевић, *Представа краља Марка*, 442, пос. нап. 29.

²⁶⁰⁵ Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 334-335.

²⁶⁰⁶ П. Миљковиќ - Пепек, *Непознат трезор икони*, 66.

²⁶⁰⁷ В. Мошин, *Словенски ракописи*, 169.

²⁶⁰⁸ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, табле бр. 6 и 7.

²⁶⁰⁹ Пролови Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 321, 324, 331-332. У селу Требину, некада поседу скопског Св. Ђорђа много касније су осликани српски светители. В. Исто, 329.

средишта су била углавном смештена источно од Вардара, каснијем домену Драгаша. Једино се у Пологу поклапају простори под могућом дуготрајном управом Мрњавчевића са поседима Хиландара, док је Скопље релативно рано измакло из њихових руку.²⁶¹⁰ Ово, такође, треба узети у обзир као разлог варљивог утиска да су у Марковој земљи култови првих светородних Немањића брзо занемарени, или потискивани. Међутим, јављају су и у самом срцу одавно ромејизоване Охридске архиепископије. Осликани су у охридској цркви св. Николе Болничког из 1345. г, али између 1355. и 1365. г. и на спрату нартекса охридске катедрале св. Софије, напоредо са представницима највише световне и црквене власти.²⁶¹¹

Праву представу о плодотворности напора виших слојева световне и духовне власти показује трајање и јачина тако распрострањених култова, као и њихови носиоци у наредном раздобљу. Издвајају се два упечатљива закључка о скопској културној зони од почетка турске окупације до обнове Српске патријаршије. Ту се црквени живот снажно наставио „[...] захваљујући ктиторству манастирских заједница, угледних донатора и прилозима сељана. У прво време, судећи по ктиторским натписима, не примећује се улога митрополитског врха Скопља: црквену уметност покреће паства вођена литургијским потребама и молитвом. Изненађују интензивност уметничког стварања и заступљеност портрета св. Симеона и св. Саве уз ширу сликарску тематику доњих зона наоса”. Ово, са неким изменама, важи на ширем простору где на два култа „нису утицале промене црквене власти у Скопској митрополији у дијецези Охрида и у обновљеној Пећкој патријаршији”.²⁶¹² Јасно је да су култови св. Симеона и св. Саве пустили дубоке корене међу хришћанским духовницима и њима блиским становништвом.²⁶¹³ Тиме су постали „појаве дугог трајања”, што је много важније од променљивог става њихових привремених господара који су само могли да се придруже тој великој струји.

²⁶¹⁰ М. Живојиновић, *Властелинство*, 82-83. О неким разлозима груписања властеоских задужбина на истоку српског царства В. И. Ђорђевић, *О властеоским споменицима*, 465-470.

²⁶¹¹ Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 326-327. Уп. В. Ђурић, *Марков манастир*, 155, где и даље стоји стари став да у Охридској архиепископији није заживео култ св. Саве и св. Симеона.

²⁶¹² Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и Свети Сава*, 330, 334.

²⁶¹³ У прилог томе и сазнање да у зборнику из Слепче из 1548. г. од словенских светаца се налазе само св. Сава и св. Симеон Мироточиви. В. Љ. Штавланин - Ђорђевић, *Стари ћирилски рукописи*, 409 бр. 93.

Приврженици става о брзом ишчезавању српских светитељских култова након 1371. г. би могли рећи да су споменуте фреске у Марковом манастиру остатак раније епохе, односно да нису имале никакав значај у Марковом идеолошком деловању пошто је као обласни господар био слабо уплетен у главне токове српске државне политике. Готово непрелазна препрека је време привођења крају замашних сликарских радова у св. Димитрију у Сушици, најкасније 1377. г. Тада је краљ посредно истицао да је завршио богоугодно дело, али и да је његов отац био потчињен цару Душану.²⁶¹⁴ Ово, наравно, није у складу са представама о сепаратизму као основне политике двојице ктитора. Уопште, први српски цар је поставио високе владарске стандарде и његова владавина је дуго била мерило успешности. Том идеалу се тежило у наредним поколењима, а посебно у првој генерацији обласних господара.²⁶¹⁵ У свом верском и културном средишту, као и у целој његовој држави, неговало се лепо сећање на цара. Потоњи натпис из манастира Зрзе одражава то схватање. Низ владара започиње Стефаном Душаном, да би се неочекивано завршио Бајазитом.²⁶¹⁶ Краљ Марко се једноставно уклопио у такво размишљање, што свакако није било могуће да је имао неповољан однос према претходној династији. За такав однос својих поданика и њихових потомака делимично се постарао и сам први српски цар. У манастиру Трескавцу је једно даривање изричито условио захтевом да му се даје помен.²⁶¹⁷ Овим је обезбедио и трајна почасна ктиторска права. За њих као да се касније није много марило пошто је Душанов владарски портрет пресликан. Избор св. Симеона Немање много говори о стремљењима тамошњих духовника.²⁶¹⁸

Оснивачка повеља Богородичиног манастира у Архилевици поседује сажету и религиозну историју Немањића. За Стефану Немању стоји: **же и бисть нови мироточць земли Срвьскои**. У свакако најважнијем храму Драгаша чувала се

²⁶¹⁴ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 185; Исти, *Представа краља Марка*, 443; Н. Овчаров, *Надписите*, 35, 43.

²⁶¹⁵ За однос властеле према овом владару за и након његова живота неке црте и у: С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 181, 441-442; А. Соловјев, *Судије и суд*, 156; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 217; Р. Тричкових, *Српска црква*, 72; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 288. нап. 48; В. Алексић, *Живот и дело*, 122 нап. 547.

²⁶¹⁶ За хронологију његовог настанка В. К. Ациевски, *Пелагонија*, 232 нап. 78-80; П. Миљковић - Пепек, *Непознат трезор икони*, 67.

²⁶¹⁷ Л. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец*, 152.

²⁶¹⁸ С. Радојичић, *Портрети српских владара*, 123; М. Глигоријевић - Максимовић, *Сликарство XIV века у манастиру Трескавац*, 113.

повеља која је преносила основно веровање о чудима Светог Симеона.²⁶¹⁹ У дому некадашњих српских велможа слична учења су морала бити јако добро позната и посебно драга јер је једна витица свечеве породичне лозе изродила њих саме. Заступљеност локалних култова широм њихове некадашње земље налази се у србуљском Зборнику ресавске редакције штампаног 1566. г. у Венецији. Издавач Јаков од Камене Реке пише и о месту свог ранијег боравка: „[...] у подкриљу велике горе Осоговске близу Коласијскога града”, а спомињу се и топоними Средорек и Крива река. Брижљиво је наведен највећи број Срба светитеља, више но и у једној књизи те врсте. Нису заборављени ни бројни локални светитељи који су обележили верски живот тих крајева, али тако да је име култа св. Јована Рилског донекле истиснуло млађе подвижнике.²⁶²⁰ Оваква заступљеност светитеља је својеврсни пресек духовних потреба становништва.

Земља Драгаша је била прожета поседима немањићких царских манастира, али и хиландарским метохијама. На њихов двор су из те светогорске киновије стизала стална подсећања на богоугодна дела њихових оснивача.²⁶²¹ Српски мотиви су вероватно тим путем доспели у текст повеље кесара Угљеше Влатковића. „Старац српски кир Тома Гавала” је код господина Константина издејствовао уступање Хиландару више врањских села призивајући у санкцији клетву св. Симеона и св. Саве. Крај оштећеног акта је прерадио непоуздани монах Никандар.²⁶²² Овакво стање увелико подсећа на акт којим је војвода Димитрије Хиландару наменио имања око Штипа. Препис већ споменутог деветнаестовековног Хиландарца садржи на завршетку сличне појединости. Оне, пак, изостају у санкцији основне повеље о војводиним даровима. Иначе, на крају је оштећена, тако да је и њу, сва је прилика, такође дорадио Никандар.²⁶²³ Стога остаје отворено питање да ли су Срби Светогорци заиста заслужни за уметање оваквих санкција у Константинове повеље с краја XIV в., или су оне у

²⁶¹⁹ Архив САНУ 8876-Z-63а. Уп. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 88 (Р. Михаљчић).

²⁶²⁰ П. Момировић, *Један старији помен Видовдана*, Саопштења 20-21 (1988-1989), 211-213.

²⁶²¹ Хиландарске испоставе су и касније обављале сличну улогу. За касније ширење српских култова в. А. Джурова, *Владателският култ*, 521-536. Скроман прилог овој теми и у: С. Томић, *Скопска Црна Гора. Антропогеографска и етнографска студија*, Насеља српских земаља, књ. 3, Београд 1905, 506-507.

²⁶²² Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 66-67; *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 141, 142-143 (Ж. Вујошевић).

²⁶²³ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 112, 113 (Ж. Вујошевић).

потпуности потоња произвољност. Ово као да и није много важно пошто је извориште оваквих санкција могло бити у неспорној даровници Драгаша за Лесново. Више пута је променио намену и да више не би био отет од Хиландара унето је: **И кѣтвѣ да има с(вѣ)т(а)гв Свмѣшна и с(вѣ)т(итѣ)ла Сави.**²⁶²⁴

Личности из најближе пратње овог владарског рода су такође радо излазиле у сусрет најстаријој српској кући на Светој гори. Ни они нису били усамљени у томе. Наклоност је досезала чак и до нижих друштвених категорија из области Драгаша.²⁶²⁵ Хиландарци су са своје стране савесно унапређивали духовни живот, обојивши га властитим тоновима. О деловању јеромонаха Козме између 1370. и 1378. г. у Полошком већ је било речи. Већ има довољно грађе за став да су до различитих социјалних слојева становништва проучаваних области током српске власти брзо и у великом замаху допрела учења обликована у српским културним средиштима. Овакво поступање није исто што и свесно етничко опредељивање у савременом смислу. Ради се о једноставном начелу да поданици у стопу следе и опонашају извесна мерила и обрасце које успоставља државни врх. Тиме су наглашавали духовну блискост са својим сениорима, а посредно и оданост примерену друштву са развијеним феудализмом.²⁶²⁶

Још је прерано рећи о последицама овакве црквене политике на заокруживање духовног профила становника ових простора.²⁶²⁷ Ако се крене од распореда и рада појединих епархија, честих додира између метохија са овог простора са матичним немањихким царским манастирима, те склоности самих владара, њихових угледника, па и нижих слојева становништва између 1371. и 1395. г. никако се не види отклон од Српске цркве и српских културно - уметничких и духовних токова. Штавише, својим посебностима значајно је обогатио целину тадашњег развитка. Хришћански живот у појединим државицама је свесно усмераван, не према истоверним суседима већ према

²⁶²⁴ Д. Синдик, *Српска средњовековна акта*, 70.

²⁶²⁵ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456, 765-768. Уп. Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 72, као и стр. 119 овог рада.

²⁶²⁶ О последњој појави В. И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 27-45.

²⁶²⁷ М. Марковић, *Хиландар и живопис у црквама његових метода – пример Светог Никите код Скопља*, Ниш и Византија 4 (2006), 281-296.

заједничкој претњи. Драгаши су настојали да бројне светогорске манастире учине отпорним пред наступајућим исламом.²⁶²⁸

²⁶²⁸ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 41-57, посебно 53. Иначе, постоји белешка о два акта браће Драгаш светогорском манастиру св. Павла. В. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 87 (Р. Михаљчић). Без осврта у: Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 207-254; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 41-57.

СТАНОВНИШТВО ДРЖАВА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Савремена историјска демографија је достигла високе домете. Томе доприносе нови приступи у обради изворног материјала, проширено поље занимања, све веће ослањање на сродне науке итд. Простори између поречја Црног Дрима и Струме заслужују велику пажњу јер се управо између 1371. и 1395. г. јављају занимљиве појаве. Међутим, изворна подлога је исувише слаба и омогућава искључиво програмско изучавање пробраних тема.²⁶²⁹ Њиховим заједничким сагледавањем гради се општа, не увек сасвим јасна, слика. Ни рани турски пописи нису довољно снажан ослонац услед велике демографске динамике и неких њихових битних ограничења.²⁶³⁰ Уосталом, њихова темељна обрада превазилази основни задатак овог рада.

Па ипак, управо османски тефтери најбоље осликавају основни демографски проблем, полазиште за сва даља проучавања. Ови крајеви су били добро насељени, мрежа насеља је била густа и постојана током XV и на почетку XVI в.²⁶³¹ По једном рачуну године 1490-1491. г. квадратни километар ћустендилског санцака је у просеку испуњавало 2, 17 домаћинства, односно 11 душа. Крива развитка, пуна успона и падова, села Радоливо је пренета, можда не сасвим оправдано, на много пространије подручје. Ово знатно струмско насеље је стање из четрдесетих година XIV в. достигло тек почетком XVI в. Тако је тадашња бројка становника (око 250 000 хришћана и 30 000 мухамеданаца) и домаћинства (50 000 више 6 000) пренета на средњи век.²⁶³² У међувремену је

²⁶²⁹ Манастирски пописи омогућавају обимније разматрање тек за области јужно од земље Драгаша. Стање се можда није много изменило ни након педесетак година, али се поређење свесно избегава. в. Г. Острогорски, *Серска област*, 42-56; З. Ђоковић, *Становништво istočne Makedonije*, 97-239; М. Живојиновић, *Властелинство*, 71-79.

²⁶³⁰ Е. Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, *Теме* 34-1 (2010), 363-373.

²⁶³¹ А. Урошевић, *Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века*, *Зборник радова Етнографског института*, 4 (1962), 130-136; N. Todorov - A. Velkov, *Situation demographique de la Peninsule balkanique (fin du XVe s. debut du XVIe s.)*, Sofia 1988. Осврт на последњи рад са појашњењем локалних прилика у: Е. Миљковић, *Смедеревски санцак*, 187-219. Такву слику посредно пружају и наративне оцене странаца. в. В. Обрешков, *Малко познати извори*, 325.

²⁶³² Х. Матанов, *Възникване*, 110-115, 116. Поред питања о исправности оваквог преношења, в. С. Ђирковић, *Развој и заосталост*, 32. За овај период користе се различити коефицијенти за

обрађен и општи попис из 1529-1530. који показује 60876 домаћинства.²⁶³³ Никада се не сме занемарити регионално сагледавање, праћено одговарајућим освртом на географске одлике земљишта, привредне прилике, а посебно историјски ток.²⁶³⁴ У најзападнијим крајевима Маркове земље, пак, насељеност је најслабија.²⁶³⁵ Великој насељености у раном османском периоду је можда допринело релативно тихо урушавање две политичке творевине чији поданици нису искусили страхоте непосредног турског војног освајања. За издржавање османског локалног државног апарата требало је бројно потчињено становништво. У султановим земљама далеко од немирних крајишта је владао примерен ред.²⁶³⁶ Због тога су забележени појединачни случајеви премештања ка југу из још слободних хришћанских држава. Под турско окриље крајем XIV и током XV в. радо се склањају принцезе, бивше султаније, властела, често са бројном пратњом, али и духовници и интелектуалци. Тиме су, барем делимично, надомештени, претпостављени, ранији губици.

Овакво опште стање није било могуће без подлоге у средњовековном развоју. Далеко смо од познавања чак и основних делова демографске структуре, као што су густина насељености, па чак и просечна величина и структура породице.²⁶³⁷ Остале пратеће појаве се ту и тамо назиру, али без могућности за статистичку обраду. Међутим, о опоравку након „црне смрти“ средином XIV в. најпре сведочи унутрашња колонизација. Иако је овај процес можда имао већу снагу у првој половини тог столећа, јасно је да га велика епидемија није могла до краја зауставити. Приметно је да су нека Архилевичка селишта након 27 година прерасла у села, мада су домети овакве промене каткад стављани под лупу

одређивање укућана пуног и удовичког домаћинства. тј. 5.0 и 2.5 В. Е. Миљковић, *Османске пописне књиге*, 367.

²⁶³³ Р. Ковачев, *Регистри*, 345-362, посебно 354.

²⁶³⁴ V. Kravari, *L'habitat rural en Macédoine occidentale (XIIIe-XIVe siècles)*, Byzanz als Raum. Zu methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes, Wien 2000, (2000), 83-94.

²⁶³⁵ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шесетите години на XV век*, ГИНИ 13 1-2, (1969), 45; М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 26; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен*, 36-83.

²⁶³⁶ Г. Јазаров, *По вџпроса за положението на гр. Кюстендил и полските села в кюстендилско през XV-XVI век*, Известия на исторически музей Кюстендил 10 (2004), 329-333. За османску популациону политику уп. Е. Миљковић, *Смедервски санџак*, 213-219.

²⁶³⁷ Занимљиве белешке о густини сеоских насеља у: V. Kravari, *Villes et villages*, 57-58. За другу тему в. Х. Матанов, *Княжеството*, 227-228.

сумње.²⁶³⁸ Нажалост, коначан одговор о крајњим последицама претпостављеног демографског опоравка не пружају чак ни преостала спорадична сазнања. Тако је Дражељески засеок Кошане у Тиквешу од Душановог времена до средине седме деценије прерастао у самостално село.²⁶³⁹ Приликом потврде дарова Ватопеду у вези са мелнишком црквом св. Богородице Пантанасе, Константин Драгаш је, вероватно не случајно, споменуо и право на насељенике (кметове).²⁶⁴⁰ Стварање нових обрадивих површина је увек условљено аграрном пренасељеношћу. „Требежи” и „лазови” се често срећу у ондашњим повељама.²⁶⁴¹ Међутим, чак и некада много мање настањене области бележе сличне, ако не и приметније, резултате. Такав развој је оставио дубоки траг у историјском развоју Срба. Некада готово ненасељен слив Велике Мораве је смишљеном политиком локалних господара за кратко време премрежен густом мрежом насеља.²⁶⁴² То покреће уверење о сличним процесима за цело Царство.

У повељама Драгаша у више наврата среће се израз провод. Радило се о седмострукој такси за тежи прекршај превођења људи са туђих властелинстава.²⁶⁴³ Ово је могао бити дипломатички реликт, али и показатељ настојања власти да вежу зависнике за властелинства. Феудални господари су, каткад, процењивали да ће на другим имањима имати више користи од својих подложника. Челник Станислав је преселио житеља села Тагахинци како би заокружио једно манастирско властелинство.²⁶⁴⁴ Све ово говори да је, уз преклапање са другим споредним утицајима, мањи део живља био знатно покретљив. Посебно су сиромашнији слојеви често тражили срећу у јако

²⁶³⁸ Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Прошлост и народно сећање, 139, 163-164, 170, 171-178, 182. За Архилевицу В. *Исто*, 165, 179, 182, 187-188. Такође: А. Соловјев, *Кончански практик*, 92; *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, 98 (С. Ђирковић). Најсвеобухватнија анализа уз покушај регионалног сагледавања у: Х. Матанов, *Књажевство*, 219-224.

²⁶³⁹ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 46.

²⁶⁴⁰ V. Laurent, *Un acte grec inédit*, 184. По преводу колеге Дарка Крстића.

²⁶⁴¹ А. Соловјев, *Кончански практик*, 101, 103; С. Габелић, *Манастир Конче*, 34-35; Х. Матанов, *Књажевство*, 226-227.

²⁶⁴² С. Ђирковић, *Моравска Србија*, 105; С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, 5-7.

²⁶⁴³ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 455, 456, 512, 514. Уп. Р. Михаљчић, *Селишта*, 152-153; Х. Матанов, *Књажевство*, 224-225.

²⁶⁴⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 453. Уп. Р. Михаљчић, *Селишта*, 141. Без оваквог описа опадање села би изгледало као демографски губитак, што овде није случај.

удаљеним областима.²⁶⁴⁵ Власи су већ почели да занемарују планинске катуне, али ни њихова села још нису била трајна. Стога гашење оваквих насеља није увек показатељ демографског опадања, већ само још једна назнака о покретљивости средњовековних људи.²⁶⁴⁶ Без подробнијег увида тешко се сагледавају неке друге појаве ове теме од још ширег значаја.

Мисли се на претпостављено велико померање становништва ка северу. Ово је велика историографска тема јер је тиме увелико обликована целокупна српска прошлост.²⁶⁴⁷ Треба издвојити само мањи део који се односи на допринос јужних области. Најпре се огледа у успешној каријери двојице Маркове браће у јужној Угарској. Утрли су пут моћнијим од себе, јер су прекодунавски крајеви неочекивано постали стожер окупљања Срба под преосталим најистакнутијим вођама.²⁶⁴⁸ Изгледа да су из јужних предела били још понеки истакнути народни предводници. У Лесновском поменику уписане су личности које су барем део живота провеле у крајњим северним српским крајевима, као што је београдски војвода Цветко. За неке се тада сматрало да потичу из Угарске, па се тако чита: „Марена госпожда Фенкла, земл. оугрска”, али и Марко и Степан Јакшић.²⁶⁴⁹ Зна се да је извесни Јакша са синовима Стефаном и Дмитром избио у први план у време распадања старог света.²⁶⁵⁰ Степен подударности није јасан.

²⁶⁴⁵ Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 128-130; P. Михаљчић, *Селишта*, 154-155; X. Матанов, *Княжеството*, 213, 217-219, 223-224, 225. Један посебно занимљив пример у: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 703. Уп. *Земљораднички закон*, 259-60 (М. Благојевић).

²⁶⁴⁶ В. доле стр. 505-506 овог рада.

²⁶⁴⁷ P. Михаљчић, *Селишта*, 161-162; Исти, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, 1- Сада и: С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 37-46; М. Благојевић, *Привредне прилике у држави кнеза Лазара*, Бој на Косову-старија и новија сазнања, 466-471; *Српски живаљ на новим стаништима*, ИСН 1994², 431-444 (С. Ћирковић). [M. Popović, *Workshopleitung: Migration und Sefßhaftigkeit in der historischen Landschaft Makedonien (14.-16. Jh.)* (Das europäische Mittelalter im Geflecht der Welt. Integrative und desintegrative Effekte von Migrationen, Berlin, 25.-28. Mai 2011 im Rahmen des Projektes SPP1173 "Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter"]].

²⁶⁴⁸ А. Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, 59-60. Сада и: Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. г.*, Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12-14 новембра 2009. године, Београд 2001, 229-242; В. Стојанчевић, *Пресек кроз историју српских сеоба од XIV до почетка XVIII века*, Зборник МС за историју 41 (1990), 7-24.

²⁶⁴⁹ С. Новаковић, *Стари српски поменици*, 12. Толика приврженост једном удаљеном култном месту се, додуше, може објаснити и на други начин, али сеобе властеле за сада изгледају најоснованије.

²⁶⁵⁰ О овом раздобљу и породици В. М. Благојевић, *Српска државност на новим просторима – Срем, Банат и Бачка*, Немањићи и Лазаревићи, 431-444, посебно 433. Такође: С. Ћирковић, *Поствизантијски деспоти*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 395-406.

Како било, као да је властела из земље Драгаша похрлила пут севера, не заборављајући своје корене ни у наредном поколењу. Добро су примљени од нових господара чијем напретку су доприносили најпре својим ратним и управним вештинама. Међутим, стара отаџбина се није лако заборављала, те је један невољник један догађај из свог живота ставио у „лето шесто” од „гоњенија”.²⁶⁵¹

Пресељења благородних, образованих и надарених су привлачили пажњу у средњем веку много више него масовна померања једноставне светине.²⁶⁵² Тек заобилазним путем открива се да је живот већег броја људи обележило напуштање ранијих станишта. Некадашње Маркове поданике затичемо у манастиру Дечани, јужној Угарској, па и Зети.²⁶⁵³ Добрешко (Предиловић из Скопља), Добромир (Бојић из Скопља), Драгосин (Грубишић из Гостивара) и Рутош (Мрњавчевић из Прилепа) нису имали среће да се скрасе чак ни у Стефановој Србији, већ су живот вероватно скончали у средишњој Азији.²⁶⁵⁴ Не дуго по слому јужних обласних господара неколико становника Новог Брда је ближе описано по Кратову, односно као његови привремени становници.²⁶⁵⁵ Правило да већи привредни центар привлачи активне појединце из мањих је општеважеће. Тешко да су били први дошљаци из јужнијег места. Оскудност извора диже вредност чак и спорним вестима, па и њиховим натегнутим тумачењима. Године 1389. и 1399. у служби босанских владара спомиње се неки Новак Макиедол за кога се у делу литературе узима да је „Македонац”.²⁶⁵⁶

Појединачна пресељења никада не доводе до знатнијих популационих колебања. Тек када се са старог станишта дигне цело село или део жупе, јавља се знатна празнина. Међутим, нису забележене такве појаве, осим ако се не ослони на касније постојање села Маћедонце у Подгору поред Новог Брда.

²⁶⁵¹ Ђ. Сп. Радојчић, *Почеци књижевног рада*, 172.

²⁶⁵² С. Ћирковић, *Сеобе српског народа*, 37-38; J. Prolović, *Die Kirche*, 24-25, 26-27. Ова појава је посебно изучена у расцепканом византијском свету. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 420-423; М. Birnbaum, *Wat the West has Won by the fall of Bizantium*, ЗРВИ 41 (2004), 469-474.

²⁶⁵³ В. нап. 2214, и стр. 469 и 304 овог рада.

²⁶⁵⁴ М. Грковић, *Имена заробљених ратника*, 96-99.

²⁶⁵⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 29, 62. Уп. С. Ћирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, Београд 1988, 335.

²⁶⁵⁶ С. Антолјак, „Македонија“ и „Македонците“ во средниот век (*Прилог кон етногенезата на македонскиот народ*), ГИНИ 16-1 (1972), 121 нап. 46.

Именска номенклатура овог насеља од 28 кућа не одступа од просека.²⁶⁵⁷ Међутим, средњовековни људи су углавном знали за „Македонију” у другачијем смислу, а према ранијем византијском тематском уређењу. У савременој географској номенклатури то је западна Тракија.²⁶⁵⁸

Још најмање три велика утицаја су доприносила општем смањивању становништва. Ратна догађања је пратила глад, баш као и велике природне непогоде, или знатнија одступања од распореда годишњих доба. Већ је Старац Исаија антологијским описом предочио њене страхоте. То што су 1378, 1386. и 1395. биле „гладне” у западнијим покрајинама, не мора да значи да су несташице потресале и истраживане покрајине.²⁶⁵⁹ Не зна се колико је на приносе утицало што је пре 1379. г. у Мелнику најмање два лета владала суша. Када су кише коначно дошле, биле су преобимне, носећи пред собом воденице.²⁶⁶⁰ Међутим, у Марковој земљи као да је у један мах стање било неподношљиво. У рукописном јеванђељу чита се следећа исповест: „О колика ми је тужица! Проса немамо, а за пшеницу не говору (говорим)”.²⁶⁶¹

Епидемије заразних болести би обично избијале изненада десеткујући живаљ, уносећи неспокој и отежавајући рад државних установа и нарушавајући бројне опште норме. Нажалост, у истраживаном раздобљу ове појаве нису посведочене у средишњем Балкану, али тешко да су га заобишле. С пуно тешкоћа се овој појави улази у траг и у рубним пределима полуострва, у видокругу приморских нотара или ромејских историчара.²⁶⁶² Тешко је проценити тако узроковане демографске губитке. Претпоставља се да су становници градова били најизложенији епидемијама. Међутим, нема колебања у броју Штипљана подложних двама различитим манастирима у једном дужем временском

²⁶⁵⁷ *Oblast Brankovića*, 267-268 (Н. Hadžibegić – Е. Handžić –Е. Kovačević); М. Динић, *За историју рударства у Србији и Босни II*, Из српске историје, 594-595.

²⁶⁵⁸ У „Македонији“ су страдали Вукашин и Угљеша. В. *Споменик Српске краљевске академије* 3, 126 (Јб. Стојановић); Исти, *Стари српски родослови и летописи*, 85. Уп. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 198 нап. 2; Исти, *Серска област*, 51; Х. Матанов, *Княжеството*, 216-217. Уп. А. Атанасовски, *Македонија и Македонците во делото на Никифор Григора- византиски историограф од век*, ГИНИ 27-53 (2000), 61-71.

²⁶⁵⁹ Р. Радић, *Глад у српским земљама XIII-XIV века*, Из Цариграда у српске земље, 91-110. Уп. стр. 597 и даље овог овог рада.

²⁶⁶⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 294, 295.

²⁶⁶¹ Ђ. Сп. Радојчић, „Тужица“ *гладног средњовековног Србина*, Творци и дела, 123-124.

²⁶⁶² Године 1373-1374. куга погодила Арту, а следеће и Јањину^В. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 222. За сличан догађај из 1368. г. В. М. Антоновић, *Област Валоне*, 158. Буктала је између 1378. и 1381. г. у Јужној Италији и Босни. В. Р. Радић, *Глад*, 102-103.

раздобљу. Конкретно, ради се о повељама за Лесново насталим 1347. и 1381. г. Слично је и са зависним људима Св. Панталејмона у актима обликованим за време Урошеве владавине, те касније између 1372-1375. г.²⁶⁶³ Овога пута много зависи од њихове дипломатичке анализе због дословног преношења садржаја ранијег документа. Ипак, нема наговештаја да су каснији дародавци надокнадили у међувремену настале губитке. Такође, Дечанске хрисовуље јасно показују да аутентичне повеље одражавају стварно стање на метохијама.

Одвођење у ропство је вишеструко посведочено. Такви извештаји се увек не поклапају са токовима турског напредовања. Ратови између хришћана и феудалне размирице су успутно повлачиле и обнову ропства на деловима некадашњег Царства. Године 1374. г. је настао један купопродајни уговор о робинама из Будимља, можда у некој вези са сломом Николе Алтомановића.²⁶⁶⁴ Међутим, старе забране су и даље важиле, те се оваква трговина у Зети јавља прикривено. Посебно су се Млечани потрудили да ова мрачна пракса поново заживи, па се из зетско-арбанашких крајева одводило много робља.²⁶⁶⁵ Османлије су удахнуле нови живот овој мрачној пракси. Већ је марички слом открио да свако, без обзира на достојанство, узраст или пол, мора рачунати с таквом судбином.²⁶⁶⁶ Завршетке њихових похода су увелико обележавале скупине људи привезане за њихове коње, пореклом чак и из јако удаљених покрајина.²⁶⁶⁷ Један њихов део је ка истоку можда вођен управо кроз проучаване земље, додатно уносећи зебњу међу локално становништво и посредно слабећи спремност на отпор.²⁶⁶⁸ Плећење је било део опште стратегије, подстицало је ратове али и

²⁶⁶³ Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура, 60-62.

²⁶⁶⁴ М. Динић, *Један нови податак о Николи Алтомановићу*, 257; *Из Дубровачког архива* III, стр. 31 бр. 76 (Исти). Изгледа да су Босанци посебно били склони робљењу приликом освајања. В. М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 35.

²⁶⁶⁵ Постојали су и зависници слични робовима. В. М. Антоновић, *Град и жуна*, 112-114, 293-294. За ову тему уопште В. В. Алексић, *Живот и дело*, 38, 89, 141-142.

²⁶⁶⁶ „[...] и многи се удавише у реци, као што напред рекосмо [...] једни се дадоше у бекство, друге одведоше у ропство“. В. *Старе српске биографије*, 143 (Л. Мирковић - П. Поповић). Уп. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 53 (С. Ћирковић). За хришћанске војнике заробљени у бици на Саурском пољу. В. *Исто*, 71.

²⁶⁶⁷ За уопштене, али и неке дирљиве, примере В. *Константин Филозоф*, 91 (Д. Богдановић); S. Vgouonis JR., *Decisions of the Patriarchal synod*, 293; В. Тапкова - Заимова, *Одјек османлијског освајања*, 59; М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници*, 67-68; Ј. Калић, „*Страх турски*“, 187.

²⁶⁶⁸ Како је то могло изгледати 1386. г. В. „Ту су заробили велико мноштво Арбанаса и Словена једног и другог пола и одвели их у ропство, а оне које нису могли водити са собом окрутно су поубијали“. В. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 72 (С. Ћирковић).

економију, јер је кућно ропство било раширено широм Леванта. Ако би се на трговима сабрало много заточеника, вредност им је падала у бесцење.²⁶⁶⁹ Угледне личности су посебно цењене. Трпеле су дугогодишње муке надајући се да ће их њихови ближњи откупити. Око тога су се трудили владари и њихови пратиоци, попут царице Јелене, црквени достојанственици, властела, па вероватно и зависно становништво.²⁶⁷⁰ Ослобођени су носили тешко бремене, а у својој средини су били живи подсетник на турску опасност.²⁶⁷¹ Тек понекад слобода је стизала снагом хришћанског оружја. Приликом успешне офанзиве на почетку солунске авантуре 1382-1387. г. Манојло Палеолог је ослободио неке заробљенике.²⁶⁷² Каткад би нападачи и сами постали сужњи, а вести о куповини исламских заробљеника или њихових хришћанских сабораца тих година нису уопште ретке.²⁶⁷³

Ипак, изгледи за избављење су били мали. У ропству је скончао извесни Богоје, чија проширена породица је постала позната након преузимања старања о манастиру Зрзе.²⁶⁷⁴ Ово је прва поуздана вест да су се и две земље у сливу Вардара трајније сусретале са овом појавом. Најзанимљивији извештај о сужњима из ове зоне се и даље тешко ставља у историјски оквир. Наиме, на Криту се током 1381-1383. г. јављају робови из Дебра, Прилепа, Велеса, Сера, Мелника, Струмице, Костура, Девола, Водена, Преспе, Охрида, Битоља, Скопља, Ћустендила. Са њима су били и људи из албанских крајева и „Деспотата” тј. Епира.²⁶⁷⁵ Не мисле сви да су ови људи били турски ратни плен. Узимајући у обзир хронологију турских освајања пре пада Сера, помислило се да

²⁶⁶⁹ Наводно су турски органи тада одређивали њихову вредност како би увећали вредност петине која је ишла у државну касу. В. А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 149.

²⁶⁷⁰ Између осталог, Григорија Палама и серски митрополит. Такође: Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 293; А. Фотић, *Пад Свете Горе*, 106-107; Г. Суботић, *Обнова манастира Светог Павла*, 219; В. Тапкова - Заимова, *Одјек османлијског освајања*, 59. За ниже слојеве в. *Из Дубровачког архива* III стр. 70-71 бр. 172 (М. Динић). Светогорцима је замерано да примају одбегле робове. в. В. А. Матковски – Ќ. Аручи, *Извадоци од две турски хроники*, 242.

²⁶⁷¹ „И који у ропство беху одведени, са срамом испуљиваху их [...]“ В. *Старе српске биографије*, 144 (Ј. Мирковић - П. Поповић).

²⁶⁷² Х. Матанов - Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*, 72-73.

²⁶⁷³ *Из Дубровачког архива* III, стр. 55-56 бр. 141 (М. Динић). Такође: *Исто*, стр. бр. 134, стр. 54 бр. 137, стр. 56 бр. 142, стр. 60 бр. 153, стр. 62 бр. 159, стр. 66 бр. 167.

²⁶⁷⁴ Б. Бабиќ, *Кон историјата на манастирот Зрзе*, 61. Уп. нап. бр. 2391 овог рада.

²⁶⁷⁵ *Македонија. Сборник от документи и материали*, Софија 1978, 99-100 (Българската академия на науките); Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 142-143, 189. Уп. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 167; А. Матковски, *Струмица и струмичко*, 117.

су барем неки могли постати робови и због економских прилика, на шта је делимично помишљао и издавач ових нотарских белешки.²⁶⁷⁶ На метохији св. Николе на Пчињи при истеку владавине Стефана Душана изричито се спомињу робови.²⁶⁷⁷ Додатно је тешко разумети околности у којима су чак и поданици кнеза Лазара допали ропства и доспели на Крит. Били су житељи снажних привредних средишта и можда су ухваћени током пословања у суседној земљи. Поређења ради, Турци су 1392. г. по Србији хватали Дубровчане, ослободивши их тек откупом.²⁶⁷⁸ Изгледа да се 1393. г. десило последње велико „запустеније” Маркових земаља.²⁶⁷⁹ Тешко је проценити крајње домете турских пљачки овог типа. Спорадични наративни описи о догађајима у суседним областима су склони претеривању. Доминиканац Јован је делао крајем XIV и почетком XV в., оставивши за собом *Трактат о државама и народима Истока*. За Албанију каже да је слабо насељена јер су је Турци опустошили и разорили.²⁶⁸⁰ О размерама ове опасности говори што су власти предузимале мере да заштите своје поданике. Ту и тамо очувани су археолошки трагови ограђених збегова.²⁶⁸¹ Природно да се све становништво није могло на тај начин спасити.

Становништво у средњем веку се мора посматрати и по својим социјалним одликама. Исти друштвени ранг је спајао појединце и скупине различитог етничког порекла, али и обрнуто.²⁶⁸² То је било посебно важно у мешовитим срединама, где су се прожимали разни културни утицаји. Појединачна истраживања, попут Зете, показују да се привредна, политичка и војна елита тог подручја, није, заправо, поистовећивала са *етносом*, већ са *социјалном категоријом* којој је настојала да припада, као и са доминантним културним

²⁶⁷⁶ Такође, сумња се да су акинције могле да продру тако дубоко у непријатељску територију. в. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 11-12.

²⁶⁷⁷ **рoбъ Пoчрнѧ** [...] **рoбъ Цoцкaлѧ** в. С. Новаковић, *Законски споменици*, 703.

²⁶⁷⁸ М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 256.

²⁶⁷⁹ В. стр. 269 овог рада.

²⁶⁸⁰ Слично понавља и за Босну (*nunquam omni sepitur*). В. Р. Радић, *Четири занемарена податка*, 155, 156.

²⁶⁸¹ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 64, стр. 120 фотографија бр. 27. За мањак вести о робовима у земљи Драгаша в. Х. Матанов, *Княжеството*, 219-224.

²⁶⁸² О овој законитости, између осталог, в. С. Ћирковић, *Удео средњег века*, 182-183; С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа, 102; М. Благојевић, *Арбанаси у светлости најстаријих српских извора*, Зборник МС за историју 75-76 (2007), 14.

моделом.²⁶⁸³ Врло често је и географско порекло, односно припадност држави, одређивало положај појединца.²⁶⁸⁴ Веродостојност купопродајног уговора у Скопљу на Митровдан 1369. г. су обезбеђивали сведоци обе стране. Отуда формула **предъ свѣдоки срѣбли** претходи деветорици веровника челника Милоша Повике.²⁶⁸⁵ О повлашћеним слојевима се до сада у овом раду доста писало. Ту је успутно изнета покоја белешка која помаже у сагледавању могућих етничких опредељења феудалаца ових крајева. Треба обратити пажњу на етничко и државно опредељење њихових сениора, те културно-књижевне и хришћанске форме у њиховом окружењу и слично. Следећи државни врх, властела је каткад стављала на страну очигледно географско, крвно и језичко заједништво. За разврставање према политичкој припадности нема изричите потврде са југа, али је ова појава оставила траг на другим местима. Метод поређења тако, нерадо, добија на снази.²⁶⁸⁶

Надзирано насељавање зависног становништва је подстицало демографску динамику. У пределима који започињу отприлике јужно од Липљана и Врања, укључујући и метохију св. Николе Мрачког, након 1300. г. често се спомињу отроци.²⁶⁸⁷ Ова зона је допирала све до Угљешиних земаља, јер једна његова повеља предвиђа да манастир Ватопед насели **слободне лю^Ак или штроке** на селишта, вероватно у доњој Струми.²⁶⁸⁸ И без ове допуне јасно је да су ту отроци јако присутни у другој половини XIV в. Насељава их Душанов властеличић Иванко, затим војвода Никола Стањевић, али и Димитрије, војвода Драгаша, у Црквишту. Ово село је Дабижив Дмитровић са свим отроцима, између 1388. и 1395. г., поклонио манастиру св. Богородице у Архилевици.²⁶⁸⁹ У сваком од ових случајева набројани феудалци са отроцима, заправо, поступају

²⁶⁸³ М. Антоновић, *Град и жупа*, 272.

²⁶⁸⁴ Ово правило илуструје једна занимљивост. В. М. Динић, *За историју рударства II*, 467.

²⁶⁸⁵ С тим да су двојица били Призренци, а један је означен као челников човек. В. *Споменици српски II*, 25-26 (М. Пуцић).

²⁶⁸⁶ Благородно становништво Пољица се делило на властелу (угарску господу) и дидиће (босанску господу). В. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 393-394. Робови, очигити Срби, насељени око Самокова, су по земљи порекла означени као Мађари. В. Р. Тричковић, *Српска црква*, 95. За наводно бугарске одлике властеле са истраживаних подручја В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земаљи*, 165-166.

²⁶⁸⁷ М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 51-52; *Грамоти на бугарските царе*, 42 (А. Даскалова-М. Райкова).

²⁶⁸⁸ К. Pavlikianov, *Unknown Slavic Charter*, 60, 67.

²⁶⁸⁹ За текст в. стр. 325 овог рада.

као са својом баштином. Заправо, још много тога говори да у разматраним примерима српске „отроке” треба изједначити са византијским „дулопарицима”, „дулефтима”. И поред термилошке разлике радило се о беземљашима које су земљопоседници уводили на своје слободе деонице. Поред социјалне, обезбеђивали су им и правну сигурност, али је, заузврат, степен личне зависности отрока био већи у односу на распрострањеније баштинике.²⁶⁹⁰

Великаш Хреља је приложио чак 50 „грађана” Штипа тамошњој цркви, с тим да су обележени као отроци. Многи су били вични различитим занатима, а обавезе су им у суштини зависиле од имовног стања. Због свега тога се јавља сумња о правом значењу ове речи.²⁶⁹¹ Тиме је заправо отворена тема правног и имовинског положаја зависних људи у српским и византијским градовима у позном средњем веку. Може се рашчланити. Већина становника урбаних средишта није била лично слободна, мада ни дажбине очигледно нису биле толико захтевне као на селу. Овакво стање је било опште, али је засигурно посведочено у Прилепу, Велесу, Струмици, а посебно у Штипу.²⁶⁹² Печат јавном животу су давали представници световног и црквеног повлашћеног слоја, а о чему је већ довољно написано. Посредно, у вези са зависним категоријама је и снага преливања сеоског живља у градове. Снажан феудални надзор и очигледна ограничења градске привреде биле су препреке за снажање таквих токова. Градови су готово увек били стециште људи различитих потреба, али су власти спречавале њихов прекомеран прилив.²⁶⁹³ Међутим, снажан успон рударства је донео извесно социјално уздизање већини придружених скупина слободних рудара, окупљених по саском моделу слободних људи.²⁶⁹⁴ Од оваквих закључака

²⁶⁹⁰ То је једно у низу различитих значења. В. М. Благојевић, *Меронси и отроци*, 21-60, посебно 52-53. За беземљаше додатно В. *Земљораднички закон*, 259-260 (Исти); Х. Матанов, *Књажеството*, 225-226, 227.

²⁶⁹¹ Власници коња су давали пратњу манастирским старешинама, а остали су имали небимна аграрна задужења. В. С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 104; Исти, *Штип у XIV веку*, 32-33; М. Благојевић, *Меронси и отроци*, 54 нап. 118.

²⁶⁹² Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 209-249; Исти, *Манастирски људи*, 51-67.

²⁶⁹³ Члан 141: „Такођер и тргови и кнезови, и по градовима, чијега човека приме, истим начином да се казне и издаду“. В. *Законик цара Стефана Душана*, 127 (Н. Радојчић); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 290-291.

²⁶⁹⁴ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 261, 272. За принудно насељавање рудара в. Х. Матанов, *Књажеството*, 226.

треба поћи приликом настојања да се одреди макар приближан удео лично слободних грађана у целокупном становништву.

Око 1519. г. по једном рачуну у варошима области Драгаш живело је 19.750 хришћана, чинећи 7% тог живља. Придружује им се и око 5520 муслимана. С ослонцем на те изворе, по величини набројани су Кратово (5800), Мелник (4650), Струмица (1500), Штип (1765), Ћустендил (1450), Врање (900). Са обзиром на документован напредак градског живота крајем XV в. јасно је да Дејановићи нису могли да се ослоне на толико снажан грађански слој. Заправо, побројана месту су вероватно имала мање од 2000 становника. Насеља приближног обима су чинили чак 90-95% европских градова средњег века.²⁶⁹⁵ Такође, упитан је и редослед, посебно време када је највеће рударско средиште избило на прво место.²⁶⁹⁶ У некадашњој Марковој земљи међусобан однос између средишта, посебно између Битоља и Прилепа, поново је релативан јер је турска управа и овде врло брзо изменила затечено стање.²⁶⁹⁷

На влахе се овде гледа као на социјалну скупину. При томе, етничке одлике су и даље заузимале извештан удео у обликовању њихових посебности, по чему су се и даље донекле разликовали од осталог сеоског становништва.²⁶⁹⁸ Оваквом опредељењу најпре доприноси прелазак на седелачки начин живота, што је додатно подстакло мешање са словенском већином. Примери за то су бројни. „И (приложих) село катун влаха које се зове Зарвинце са свим пасиштима и међама и правинама села тога”.²⁶⁹⁹ Године 1341. деспот Јован Оливер прилаже: **катоуъ влахъ настрои**. Након равно четрдесет година стање је описано

²⁶⁹⁵ Ниједно није надмашивало средњовековну Сребреницу, насељену са око 3. 500 душа. В. Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV и XV вијека*, Београд 2010, 104-108. У европској историографији се колебало између 3% и 9-11%. В. С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 62 нап. 14.

²⁶⁹⁶ Х. Матанов, *Възникване*, 115-124, и табеле бр. 1-3. По другој процени, Кратово је 1490. г. имало преко 2200 породица. В. С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 156.

²⁶⁹⁷ М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 9-31. Сада и: Исти, *Градовите на Македонија*. Уопште, ова опширна монографија обезбеђује много података о наставку урбаног развоја, уз могућност условног упоређивања са претходним стањем. Вредне су и историје појединих нахијских средишта.

²⁶⁹⁸ Добар увид у више него обимну литературу у: Власи, *Лексикон*, 86-87 (Д. Динић - Кнежевић); М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници*, 43-48; В. Алексић, *Живот и дело*, 88-89.

²⁶⁹⁹ *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир*, цитат са стр. 102, 111 (С. Бојанин).

речима: **И селиште Настрои, где соџ власи сѣдѣли.**²⁷⁰⁰ Са друге стране, на другим местима процеси засељавања су доведени до краја.²⁷⁰¹ Услед тога тешко их је раздвојити од изворних земљорадника, односно власи као да временом ишчезавају из извора.²⁷⁰² Међутим, њихово постојање се с лакоћом додатно потврђује класичном историјском методом. Ово важи и за крајеве који гравитирају истраживаном простору, што је важно с обзиром на знатну покретљивост влаха.²⁷⁰³

Слику о њиховом распореду употпуњују рани турски пописи.²⁷⁰⁴ Међутим, извесно је да су Осмалније имале другачију политику према становништву са посебним положајем, те преношење на раније раздобље по сваку цену није исправно. Од значаја су и савремени топоними, посебно ако су посведочени у изворима из овог раздобља.²⁷⁰⁵ Ствари отежава и лично име Влах, које се по истеку средњовековног периода бележи чак и у градовима.²⁷⁰⁶ Отуда недоумица како се определити према исказима попут: „А име тим отроцима: Ђурђ Данковић и Мано влах и Ђин Арбанасин и Стан Гудоје и Вучина и Драгослав Влах, Радован Големчић, Драгослав Србин са братом”.²⁷⁰⁷

²⁷⁰⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 454, 675. Уп. Р. Михаљчић, *Селишта*, 141; Т. Томоски, *Катунско сточарење*, 457; М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 31. За ширу слику о овом процесу В. Н. Филиповић, *Princ Musa*, 220, 222; М. Благојевић, *Закон Светог Саве и Светог Симеона*, 223-225.

²⁷⁰¹ М. С. Филиповић, *Некада катун Псодерци сада село Содрце код Врања*, ВГ 2 (1966), 59-67; М. Костић, *Врањско-бујановачка котлина*, 196-197. Уп. стр. 307 овог рада.

²⁷⁰² А. Стојановски, *Кон прашањето за христијаните-спахи*, 96; Исти, *Потекло и воспоставување на војничката служба*, 96-97; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 99 (докторска дисертација); К. Сидовски, *Власите во Македонија и на Балканот од XV до XIV век*, *Историја* 38 1-2 (2002), 11-18; Исти, *Власите во Македонија и на Балканот во XV-XVIII век*, *Историја* 39 1-2 (2003), 95-103.

²⁷⁰³ Т. Томоски, *Записи за Власите во Македонија низ вековите*, Македонија низ вековите, 437-438; Исти, *Катунско сточарење*, 449-462; Х. Матанов, *Југозападните бџгарски земи*, 188; Исти, *Княжеството*, 215-216; С. Ђирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 59; М. Благојевић, *Државна управа*, 214.

²⁷⁰⁴ А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 51. За топониме Бачиште и Влашчани из 1476-1477. г. В. Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина. Сеоска насеља и становништво*, Скопље 1968, 67, 85.

²⁷⁰⁵ К. Илиевска, *Романски елементи*, 59-67. У влашке топониме нпр. сврстана села Норча, Кокрино и Букуревци, све делови Архилевичке метохије. В. Ј. Трифуноски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, 80. Такође, села Букурци, Дучинци и Качепури у Св. Андреји на Тресци, или селиште Боунаш, данас Бунаш, у лесновској повељи из 1381. г. В. Т. Томоски, *Записи за Власите*, 424.

²⁷⁰⁶ Ђ. Бубало, *Влахо епископ*, 201-207; Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 54; Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 237. За упис „Данчо, син на Влашић“ из 1467-1468. г. В. А. Стојановски, *Велес и велешко*, 137.

²⁷⁰⁷ Цитат је важан и због помена других етничких заједница. В. *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009), 74-75 (В. Алексић). Уп. Х. Матанов,

Немогуће је одредити чак ни приближан удео становништва са влашким статусом, или подручја њихове веће присутности у другој половини XIV в. Међутим, учесталост топонима који указују на њих, као и стање у другим покрајинама Царства, смешта их на друго место, одмах након категорија меропха и парика.²⁷⁰⁸ Снажна државна управа је усмеравала привредну и војничку снагу ових скупина, углавном им не дозвољавајући да се отргну од снажног надзора. Ова социјално-етничка категорија је у вези са категоријом војника хришћанских господара, односно војнуцима-споредним турским војним редом.²⁷⁰⁹ Такође, не треба замишљати да су власи из ових подручја достигли економску еманципацију попут влаха из српског динарског масива.

Толико снажно занемаривање етничке компоненте није примењиво за Арбанасе. Више векова су живели у српској држави помешани са многим другим народима, али никада до краја нису изгубили своју етничку посебност, која временом чак постаје и израженија. Иначе, на историјску позорницу ступају од XI в., а њихову постојбину приближно уоквирују Скадар, Призрен, Охрид и Валона. Углавном су се бавили сточарењем што је одредило и њихов релативно низак положај у српском феудалном друштву. И поред тога, били су уважавани због доприноса привредном развоју уз пуно поштовање њихових појединачних и групних социјално-економских права.²⁷¹⁰ Недовољно одређена западна граница Маркове државе се готово целом дужином поклапала са словенско-арбанашким појасом додиром и преплитањем.²⁷¹¹ Два, иначе, међусобно добро позната света, и даље су се мешала без тежих политичких заплета.²⁷¹² Међутим, слаби краци арбанашких сеоба су захватили и дубље области српске државе, па тако и јужне. Показује се да продори нису били стихијски, већ део природних

Књажевство, 215. Иначе, ове отроке је заселила личност која је можда потицала из арбанашких крајева. в. стр. 227 овог рада.

²⁷⁰⁸ Л. Тасева, *Българска топонимия*, 138, 164-165.

²⁷⁰⁹ В. стр. 334 овог рада.

²⁷¹⁰ Б. Ферјанчић, *Албанци у историјским изворима*, Илири и Албанци, 285-302; С. Ћирковић, *Албанци*, 323-339; М. Благојевић, *Арбанаси*, 7-22. За њихово ширење у Зети. В. М. Антоновић, *Град и жупа*, 280-306. Преглед литературе у: *Исто*, 297 нап. 409.

²⁷¹¹ М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 9-31; А. Стојановски, *Демографските промени*, 111-129; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 98-123 (докторска дисертација); Исти, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, Прилози Ману 34 (2009), 93-110.

²⁷¹² В. стр. 328 и 346 поглавља о властели.

миграционих и привредних токова унутар јаке феудалне државе.²⁷¹³ Такви изоловани случајеви никако нису могли изазвати значајније етничке промене. Изостају и пометње равне оним у Епиру и Тесалији, где су ратоборне влашко-арбанашке ратничке скупине биле не само приметан етнички елемент, већ су с времена на време и наметале своју политичку вољу.²⁷¹⁴

Навођење трагова овог живља у раним турским пописима или савременој топонимији не би знатно обогатило ову тему. Међутим, занимљиво је размишљање да сваки њихов помен не мора неминовно да има етничко значење. Почев од 1355. посед манастира Архиљевице било је село Арбанаси. Ту се бележи само словенска именска номенклатура и у топонимији нема ни најмањих остатака арбанашких имена. Отуда се мисли да су ту у XIV в. обитавали „досељеници са запада, из арбанашких крајева”.²⁷¹⁵ С обзиром да је простор Републике Албаније тада још био настањен Словенима, не искључује се ни та могућност.²⁷¹⁶

У изучаваним пределима приметно је етничко шаренило. Са Левантом их је вековима повезивала иста држава, а ни остали утицаји нису за потцењивање.²⁷¹⁷ Тешко је вредновати последице многоструких и вишевековних византијских утицаја на етничке прилике. Под окриљем „наднационалног” царства Ромеја, а пре увођења српске власти, део становништва, посебно у градовима, сродио се са Грцима. По личним именима и титулама носилаца локалне власти то се показује у Прилепу, каснијој Марковој престоници, али и у Скопљу. Управо је у средишту Српског царства, на самом размеђу XIV в., поново наступила провизантијска

²⁷¹³ За њихову појаву на проучаваном поднебљу В. И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 19; С. Ћирковић, *Албанци*, 333-334; Исти, *Штип у XIV веку*, 36; М. Благојевић, *Арбанаси*, 16. Такође: М. Пешикан, *О Антропонимији битолске области у XV веку*, Јазичните појави во Битола, 280, 284. За селиште Арбанасинец В. Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, 112.

²⁷¹⁴ Б. Ферјанчић, *Албанци у историјским изворима*, 198-205; М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 23-35.

²⁷¹⁵ Указано је на распрострањеност овакве појаве. В. Ј. Трифуноски, *Кумановска област*, 107-108. За слично размишљање другим поводом В. Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 53-54, 55; Исти, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 99 (докторска дисертација); А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 64-65. Отуда средином XVI в. у Кратову тзв. Албанска црква (Kilise-i Arnavud). В. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 84.

²⁷¹⁶ *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21. 22 и 23. јуна 1990, Титоград 1991.

²⁷¹⁷ Називи који указују на Кумане, Арапе, Печењеге, Татаре, Фруге и друге народе нису обрађени због претпоставке да су одавно асимиловани. В. Л. Тасева, *Българска топонимия*, 138; Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шесетите години на XV век*, 48. За надимке изведене од етничких имена В. Z. Ѓокочић, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 131.

странка, угрожавајући државну безбедност.²⁷¹⁸ Међутим, то се односило само на врх локалног племства, најизложенијег ударима нових српских власти. Грчки елеменат у граду на Вардару се губи и постаје изузетак. Средином XV в. чини га свега шест, и то условно, Скопљака.²⁷¹⁹ У Штипу је за време српске власти посведочено чак око 150, углавном словенских, личних имена, а хеленски предзнак засигурно има свега неколицина.²⁷²⁰ У Струмици је сећање на „грчке дане” још било снажно, а срећу се и несловенска имена и поред повлачења дела грчке властеле на исток. И без тога, варош је могла демографски да се попуњава и јача најпре из свог словенског, аргарно густог, залеђа.²⁷²¹ Тај поступак, још снажније, треба поновити и код вароши као што су Прилеп, Битољ, Велес, долина Дрима.²⁷²² Лишени сталног прилива, а посебно државног ауторитета, хеленизовани појединци или заостали дошљаци су се сродили са новим властима и припадницима истог сталежа различитог порекла. На северу масе сеоског становништва су несумњиво чинили носиоци словенског језика. У северним пределима изучаване области словенски живаљ, без обзира на друштвени слој, никада није изгубио сигурну већину.²⁷²³ Занимљива погрешка је настала управо у покушају да се увећа значај овог етничког елемента у турско време.²⁷²⁴

²⁷¹⁸ В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, ЛС 1-2 (1966), 24; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 271-272. Уп. Скопље, *Лексикон градова*, 262 (Р. Радић). Истина, о овоме пише једино Јован Кантакузин, чије приповедање није увек истинито.

²⁷¹⁹ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 55.

²⁷²⁰ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 271-272; Исти, *Штип у XIV веку*, 36.

²⁷²¹ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169-171 бр. 84; П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 52-53; Х. Матанов, *Княжеството*, 212; Д. Ѓоргиев, *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанство во култура и уметноста, 115-130. Снагу културног утицаја снажно осликава опредељење становника шест чисто словенских села. Као „гркомани“ једно време су живели у Грчкој на почетку XX в. Ј. Трифуновски, *Струмички крај. Народни живот и обичаји*, 12, 101.

²⁷²² А. Стојановски, *Велес и велешко*, 163; М. Пешикан, *О Антропониимији битолске области*, 279; А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 114.

²⁷²³ Кончански практик је временски најближи, а погодан је за илустрацију и због условне близине појаса словенско-грчког додира. В. А. Соловјев, *Кончански практик*, 103-108. За наводне сеобе хеленског живља на север услед ратова В. Х. Матанов, *Княжеството*, 218.

²⁷²⁴ Субаша Кичева је био извесни Стефан Ђерђ, а не Стефан Грк. В. А. Стојановски, *Два примера како мали грешки предизвикуваат нови-поголеми*, Македонија под турската власт, 265-267. Све да је и изворна поставка и била у реду, ствар отежава етноним са основом грк- В. Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 237. За пример пристрасног ишчитавања османских аката В. Е. Миљковић, *Османске пописне књиге*, 371. Уп. Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 53.

Од свих градова истраживане зоне, Мелник је свакако имао најхеленскији карактер, иако је у суштини имао дубоко словенско залеђе.²⁷²⁵ Томе је свакако доприносила близина јужнијих и источнијих предела са грчком већином, на које су се становници углавном ослањали у привредном и културном погледу.²⁷²⁶ Међутим, да град прерасте у својеврсно етничко острво много је допринела црквена организација јер су њени прекиди са Цариградом били кратки. Међутим, јако је важно да размештај етничких заједница није утицао на политички развитак. Локални моћници Мелника се 1371. г. нису определили за сународника деспота Манојла Палеолога. Дејановићи су тада вешто искористили припадност града Србији и без сметњи управљали тим подручјем. Ипак, били су свесни тамошњих прилика и житељима издавали грчке акте. На истој географској ширини отприлике лежи и Охрид чији становници су се развијали под хеленским утицајима готово исте снаге.²⁷²⁷

Истраживана подручја су вековима била раскрсница крупних трансмедитеранских миграционих токова. Поред припадника суседних, срећу се, посебно у варошима, и представници удаљених народа. Њихов удео у општем живљу је занемарив, али с обзиром на место груписања можда су заузимали истакнуто место у привреди. Вести о Јерменима нису ни честе ни постојане, недостаје кључна повезујућа нит. Између осталог, оставили су траг у називу селишта у близини реке Пчиње већ у првој половини XIV в.²⁷²⁸ Такође, део метохије Трескавца чини и топоним **Армѣнохори**.²⁷²⁹ Хиландару је потчињен Струмичанин **Бале Ђкьса Армѣнинь съ дѣтиу**.²⁷³⁰ Детаљни турски пописи, почев од оног из 1455. г., поново их спорадично бележе у маси осталог становништва. Ово није необично јер царевина је, попут некада византијске, објединила удаљене

²⁷²⁵ *Турски документи*, том V, књ. IV, 17-148 (А. Стојановски). Такође: Г. Острогорски, *Серска област*, 80. Уп. Е. Миљковић, *Османске пописне књиге*, 368-369. Затим: Х. Матанов, *Княжеството*, 209-210; Исти, *Възникване*, 124.

²⁷²⁶ У претежно грчке градове по турским пописима сврстани само Сер, Зихна, Драма и Бер. в. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 84.

²⁷²⁷ В. стр. 400 овог рада.

²⁷²⁸ Г. Томовић, *На Романи Луце*, 100; Х. Матанов, *Княжеството*, 214-215.

²⁷²⁹ Л. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец*, 61.

²⁷³⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 404, 669; Уп. Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 62. Дипломатичка оцена у: М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 213.

просторе, можда изнова отварајући старе миграционе трасе.²⁷³¹ Остаје недоумица о постојању континуитета средњовековних Јермена и дошљака из турске епохе.

Јевреји свакако спадају у последње слојеве досељеника. Утисак о њиховом приспећу у проучаване области након 1395. г. су, можда, створили чести помени у турским изворима.²⁷³² У верски подељеном османском друштву имали су нешто повлашћенији положај у односу на рају, али и посебно место у рударској привреди.²⁷³³ Међутим, много пре 1395. г. учестало се срећу у рубним областима, као нпр. у Зихни 1333. г., и то као посебни порески обвезници.²⁷³⁴ Посебно је важан њихов правни положај с обзиром да су били верска мањина. Међутим, већ је повеља Андроника II из 1319. г. одређивала да су равноправни са свим другим становницима Јаџине.²⁷³⁵ Указано је и њихово рано присуство у Солуну, а потом и у Охриду и тзв. Серској држави. Утрли су пут новим таласима Давидових синова, подигнутих са старих станишта појачаном верском нетрпељивошћу, посебно у Шпанији од 1392. г.²⁷³⁶ Са њима су посредно били упознати и Немањићи. Повеље манастира Трескавац спомињу **до рѣчища Еврѣискога** - „Јеврејско речиште” и **Долъ Еврѣиски**, односно „Јеврејски дол”.²⁷³⁷ С обзиром да је за настанак топонима потребно извесно време изгледа да су Јевреји пристигли нешто пре треће деценије XIV в. Занимљив је и њихов одабир станишта, вероватно ван самог градског језгра. Са Јеврејима, који такође имају издвојено властито станиште, посла је имао и последњи српски цар.²⁷³⁸

²⁷³¹ Р. Ковачев, *Регистри*, 356; Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 55; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 84-85; *Турски документи*, том V, књ. IV, 82, 84, 142-143 (Исти).

²⁷³² А. Стојановски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 64-65; Р. Ковачев, *Регистри*, 350-351, 356.

²⁷³³ За изостанак Јевреја и Јермена у рударству у предосманском периоду В. С. Ћирковић, *Два закасна пољета у балканском рударству: XV и XVI век*, *Работници, војници, духовници*, 109.

²⁷³⁴ А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 427. Уп. С. Ћирковић, *Јеврејски данак у византијским земљама*, ЗРВИ 4 (1956), 141-147; Г. Острогорски, *Серска област*, 42; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 55-56.

²⁷³⁵ Љ. Максимовић, *Привилегије градова*, 24-25.

²⁷³⁶ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 42-45, 47; Х. Матанов, *Възникование*, 57, 124. На самом почету XV в. у Драчу и Валони описани су као јако сиромашни људи. В. И. Божић, *Албанија и Арбанаси*, 16.

²⁷³⁷ Л. Славева - В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец*, 149, 150. За још неки В. Л. Тасева, *Българска топонимия*, 138.

²⁷³⁸ Уступио је право на порез од Јевреја насељених код места Свети Константин, вероватно северно од Сера, према Трилису. В. Г. Острогорски, *Серска област*, 42-43; Д. Кораћ, *Света Гора*, 125-126.

Одвојену етничку скупину са посебно наглашеним скиталачким начином живота, чинили су Роми. Извесно је да су као придошлице били недовољно укореењени у феудалном друштву, што отежава њихово праћење, посебно у предосманском периоду. Између осталог, због тога врло ретко улазе у видокруг извора са истраживаног подручја.²⁷³⁹ Са овом етничком скупином се повезује локалитет Агупови клети (колибе).²⁷⁴⁰ Свеобухватнији показатељ њиховог дугог трајања на овим просторима јесу словенска и хришћанска лична имена која су се код њих још дуго задржала у турско време. Тада су посматрани као посебна пореска скупина.²⁷⁴¹

Истраживани простор данас углавном захвата простор Републике Македоније, чији словенски живаљ је у већини снажно пригрлио македонско национално име. У тамошњој литератури се тежи повезивању савременог стања са приликама у другој половини XIV в., па и много раније. Не треба посебно доказивати да између та два демографска слоја у великој мери постоји биолошка веза. Међутим, етничко име Македонаца с муком и недовољно често искрсава у изворима.²⁷⁴² Оцењено је да: „prelazni karakter Makedonije, [...] i često menjanje vlasti su, u toj pokrajini s jedne strane, sprečili stvaranje čvrstog domaćeg etničkog središta u srednjem veku, a s druge su isto tako uništili povremene uspele pokušaje da se pridruži formiranju bilo bugarskog, bilo srpskog etničkog središta”.²⁷⁴³ У вези са тим још се истиче: “[...] ali ni jedan izvor ne dokazuje da je uzrok bio u nastajanju posebnog makedonskog etničkog jezgra, kao što je to bilo u Bosni”.²⁷⁴⁴ И поред тога, у бројним, претежно јако корисним обрадама турских пописних књига, среће се варијација следеће поставке: “[...] е несомнено и тоа дека под христијаните скоро редовно треба да се подразбира домородно словенско

²⁷³⁹ За њихове помене у суседним областима. В. З. Ђоковић, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 131; Јеђупци (Цигани, Роми), *Лексикон*, 262-264 (Ђ. Петровић). Уп. Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 39; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 41-42, 73.

²⁷⁴⁰ *Рилската грамота*, 60 (Ив. Дуйчев).

²⁷⁴¹ Непотребно термилошко разматрање уметнуто у: А. Стојановски, *Ромите на Балканском полуостров*, Прилози МАНУ 7-1 (1976), 33-75. За Мелник В. Р. Ковачев, *Регистри*, 352-353, 356. Такође: А. Стојановски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 65; Стојановски, *Vranjski kadiluk*, 25.

²⁷⁴² Б. Панов, *За етногенезата на Македонскиот народ*, ГИНИ 16-3 (1972), 77-90; С. Антолјак, „Македонија“ и „Македонците“, 111-123; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 101 нап. 24; С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 180 нап. 159.

²⁷⁴³ В. Grafenauer, *Srednjovekovna etnička struktura prostora jugoslovenskih naroda i odnos između osnovnih etničkih jezgara kasnijih naroda*, ЈИС 23 1-2 (1988), 24.

²⁷⁴⁴ В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 34.

населеније, т.е. Македонците”.²⁷⁴⁵ Такође: „нема сомневање дека поголемиот дел од населението припаѓа код македонскиот словенски етнос, од кој подоцна се формирала македонската нација”.²⁷⁴⁶ Овакав пристап је посредно неповољно оцењен јер се јединице у класификацији, као што су народи, племена, етничке групе, замишљени као непромењиве целине, расподељују по „природним” или „објективним” обележјима-језик, порекло, култура, просторна повезаност.²⁷⁴⁷ Ни најмање се не осврће на линију разликовања две скупине, односно не удубљује се у језичке, социјалне и друге одлике по којима су се наводно разликовале две или више словенских скупина које су делиле исти простор.

Јавио се и покушај да се називом *Словен* именује већинско становништво, различито од мањинских Срба и Бугара. Пошло се од личних имена *Никола Ишклав (Шклав)*, односно *Миришлав*, те села *Иславјани* и *Славјани*. Сва су забележена у пределима са бројним арбанашким живљем, који је заправо и заслужан за овакво одређивање. Меѓутим, није само по себи извесно да први наведени патроним-етникон сведочи о: „припадник на македонскот етнос, присатен како последица од разликите што даденета несловенска средина ги уочава меѓу другите словенски народи”.²⁷⁴⁸ Меѓутим, називи изведени од заједничког корена Слав- Слов- су и на другим просторима преовладала меѓу несродним народима. Тако су означавани чак и врло рано етнички заокружени Срби и Хрвати итд.²⁷⁴⁹ Ове вести најпре говоре о недовршеном процесу етничког одређивања, што није необично с обзиром на политичку неустаљеност. Отуда се још релативно касно срећу „Славоархонтије” и „архонти Склавоархонтије”.²⁷⁵⁰

²⁷⁴⁵ Њима су супростављени мањински Срби и Арбанаси. В. А. Стојановски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 64. За шири увид В. М. Соколовски, *Осврт на етничкиот состав на градското и селското население во Македонија во XV и XVI век*, Историја 19-1 (1983), 151-168.

²⁷⁴⁶ Наспрам њих стављено 15 (1452. г.), односно, само шест (1467-1568. г.) српских породица. Меѓу словенским народима набројани још само чланови дубровачке колоније. В. Д. Горгиев, *Скопје*, 57; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 85. С обзиром на зависност историчара од извора можда је примереније рећи да је меѓу Скопљацима најзаступљенија српска етничка скупина, док се о определењу осталих не може ништа поуздано рећи.

²⁷⁴⁷ С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 101-102.

²⁷⁴⁸ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Етничките прилики во северозападна Македонија во XV век*, ЈИЧ 1-2 (1970), 37-38; Исти, *Дебарската област*, 44-48.

²⁷⁴⁹ В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 28; М. Динић, *О називима средњовековне српске државе - Склавонија, Србија, Рашка*, Прилози КЈИФ 32 (1966), 26-34. За друге примере у мешаном српско-арбанашком свету В. М. Антоновић, *Град и жупа*, 255, 274.

²⁷⁵⁰ Б. Крсмановић, *Податак о словенској архонтији из XI века*, ЗРВИ 34 (1995), 69-77. Уп. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 183. књига на „словенском језику“ се супроставља грчком изворнику. В. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 69 бр. 220. Уп.

Осим тога, оваква лична имена би се вероватно много чешће јављала да су имала вредност изграђеног етничког појма, попут „Србин” „Бугарин” и слично.²⁷⁵¹ Као посебно име дела разматраних области још почетком XIII в. се употребљавао израз Драгувити. Говорило се о „тиранији Драгувита” у Бери и „власти Драгувита” у Пологу. Требало би да је тако означена краткотрајна Стрезова управа. Овакво одређивање једног ученог Грка не мора одмах и неминовно да се пренесе на тамошње становништво, мада остају недокучени извори његовог сазнања.²⁷⁵²

Већина средњовековних људи на географски разуђеном Балкану ипак није имала много прилика да напусти ужу област становања. Поколењима везани за родни крај, изградили су колективне представе о заокруженим управно-географским областима, мањим али и трајнијим од пролазних политичких творевина. Не би било необично да се већина становништва одређивала по уском географском начелу, посебно у додиру са људима из суседних области, а не по подаништву извесном владару или држави. Поред земље Жеглигова, почев од тридесетих година XV в. за појединце се говори да су из загонетне „земље Сарујар”.²⁷⁵³ Код скупина са израженим родовско-племенским устројством припадност крвној заједници је имало знатну вредност и јавно се истицала.²⁷⁵⁴

Поново се враћа поставци да управо спорадично бележење припадника других словенских народа у раним турским пописима открива етничку припадност необележене већине. Доследан истраживач би је морао проширити и употребити и на особу означену са „Македон” у селу Горњи Козјак. Другим речима, већинско становништво је примерено означило дошљака из данашње Тракије.²⁷⁵⁵ У том правцу размишљају и у Бугарској, али са сасвим другачијим резултатом. Срби и Албанци: „[...] не са формирали групи население,

V. Tapkova-Zaimova, „Grecs“ et „Romans“ dans la Litterature Bulgare, Etudes Balkaniques 1 (1984), 51-57.

²⁷⁵¹ Из приближне географске зоне пример у: Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 162.

²⁷⁵² Ф. Баришић - Б. Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“*, ЗРВИ 20 (1981), 41-57.

²⁷⁵³ Р. Тричковић, *Српска црква*, 90. Зећани и Браничевци забележени у пословној књизи Михаила Лукаревића. В. С. Ћирковић, *Албанци*, 335. Ту су и „Крајишник“, „Приморац“ „Равничар“. В. Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 131.

²⁷⁵⁴ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 48.

²⁷⁵⁵ X. Матанов, *Княжеството*, 216-217, као и стр. 499 овог рада.

а единични представители на народности, които са били разпрънати в общата маса на българското население”.²⁷⁵⁶ Нужно је додатно задржавање јер се у раним дефтерима са подручја Републике Македоније срећу, мада не често, бугарски топоними и етними. Истакнуто је да: “[...] може јасно да се воочи и издиференцира во масата на словенско население [...]”.²⁷⁵⁷ Ове примере употпуњују још неки, каткад сабрани са ширег поднебља.²⁷⁵⁸ Надовезују се на сличне, јако важне, белешке из средњовековног раздобља.²⁷⁵⁹ Такође, у сушичком Св. Димитрију једно време живео је извесни Јован Бугарин, вероватно дошљак са истока.²⁷⁶⁰ Посебно се јавља проблем када се срећу у окружењу која се у начелу сматрају делом истог етника. Тако је у састав рилског властелинства улазило и село Българино (Бљгарино).²⁷⁶¹ Много касније у нахији Самоков с краја XVI в. постојало је село Црни Искар, другачије означено и као Бугарин Говедар.²⁷⁶² У бугарској литератури се не сумња у такво опредељење готово свих јужних Словена који су извесно време били под бугарском државом.²⁷⁶³ Цео концепт постаје споран након подсећања да су у грчким изворима главе извесних домаћинстава означени као Бугари.²⁷⁶⁴ Такође, уверење о преовладавању, или барем постојању, бугарске заједнице у долини Јужне Мораве оспорава ранији назив за село Бугарин или Бугариње.²⁷⁶⁵ Чини се да поступак издвајања мањинске од већинске заједнице није беспрекоран само због ове нелогичности. Јасно је да се ово мерило мора користити на други начин и са много више пажње. Посебно је у

²⁷⁵⁶ Исти, *Възникване*, 124. Слично у: Р. Ковачев, *Регистри*, 355-356. За актуелност ове теме. в. А. Стојановски, *За една манипулација со македонскиот национален и историски интегритет*, Македонија под турската власт, 254-264. Као да су оживели духови присутни у наслову: [В. Марковић, *„Јесу ли средњовековни Срби сматрали Македонију бугарском?“*, 1918].

²⁷⁵⁷ Исти однос пренет и на Србе. В. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Етничките прилики*, 36-37.

²⁷⁵⁸ Као можда село Булгарец северно од Корче. Несигурно прочитано као Балгар. В. А. Стојановски, *Кон прашањата*, 163; А. Стојановски - Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*, 33.

²⁷⁵⁹ Л. Тасева, *Българска топонимия*, 138.

²⁷⁶⁰ В. Ђурић, *Марков манастир*, 157. За ране сеобе учених Бугара ка западу такође В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 184-185.

²⁷⁶¹ *Рилската грамота*, 34 (Ив. Дуйчев).

²⁷⁶² Можда насупрот селу Бели Искар, односно Српском селу. В. Р. Тричковић, *Српска црква*, 95.

²⁷⁶³ Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 27, 165-166, 180-190; Исти, *Княжеството*, 212-214.

²⁷⁶⁴ У селу Лоротон на Халкидици три огњишта, али и у Радоливу на Пангеју. В. З. Ђоковић, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 139, 165. Навођење Срба и Бугара прихваћено као знак одвајања припадника једне словенске народности од припадника друге. В. Г. Острогорски, *Серска област*, 50-52. Чини се да треба размотрити и географско порекло ових личности.

²⁷⁶⁵ Данас Славујец. В. М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице*, 116-118. За најранији помен в. А. Стојановски, *Vranjski kadiluk*, 36, 134, 179.

спорним зонама неопходан ослонац на општа историјска истраживања и тумачење сваког појединачног случаја.

Одмах треба рећи да се слична појава бележи и код Срба. Србин као лично име је вишеструко посведочено.²⁷⁶⁶ Са друге стране, чини се да је ова појава најприметнија на западу проучаваних предела.²⁷⁶⁷ Са чак 14 уписа најбројнији је међу етнонимима на једном подужем списку личних имена.²⁷⁶⁸ Слично је чак и тамо где овај народ чини неоспорну већину. Уз извесног Радислава, село Врбаштица, те Бабижива, село Селце, уписани су синови са личним именом „Србин”. Присутан је и супротан однос, те је у Овчареву живео „Богдан, син Срба”. Штавише, у селу Прилепници је уписано „Богдан Србљак”. Да се радило о личном имену, види се по житељу Божевца „Радивој, син Србљака”. Постојао је и облик Србљан, иначе отац Радоње из Копривнице.²⁷⁶⁹ Код Призрена је део метохије св. Арханђела чинило и село Србица.²⁷⁷⁰ У непосредном суседству, особито по попису из 1519. г., етникон Србин је заступљен много више него Влах, Бугарин, Арбанас.²⁷⁷¹ Ако се крене још северније, наилази се на занимљиве топониме, попут: **и село Магџре на Српскои**, у Лазаревој повељи за Дренчу.²⁷⁷²

Највредније су сличне вести из средњег века, мада је и њих тешко сагледати. На другом месту је намерно у целини наведен списак подложника црквице Иванка Пробиштитовића.²⁷⁷³ Можда њихов друштвени положај ствара привид етничке различитости. Домаћи правни споменици реч Србин схватају као термин за земљорадничко становништво.²⁷⁷⁴ У том смислу искоришћен и у Душановом акту за св. Николу у Пчињи, а што није увек правилно протумачено. Ова друштвена

²⁷⁶⁶ М. Грковић, *Речник личних имена*, 183.

²⁷⁶⁷ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Етничките прилики*, 36; Ј. Ф. Трифуноски, *Полог (Антропогеографска проучавања)*, 196-197. Посебно: [Ј. Трифуноски, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд 1995, 41-44], доступно по: <http://forum.krstarica.com/showthread.php/401410/13/03/2012>. Привлачи пажњу и наслов:

М. Вишић, *Ономастика у грчким повељама српских владара*, Подгорица 1999.

²⁷⁶⁸ Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 237. Р. Угринова-Скаловска, *За трескавечкиот кодик*, Споменици IV, 193. За манастир Трескавац. В. И. Снегаров, *Македонские кодике*, 127.

²⁷⁶⁹ Након површног увида. В. *Oblast Brankovića*, 152, 153, 192, 185. 199, 198 (Н. Hadžibegić – Е. Handžić – Е. Kovačević).

²⁷⁷⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 687; *Светоарханђеловска хрисовуља*, 42 (С. Мишић).

²⁷⁷¹ А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 51.

²⁷⁷² А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181.

²⁷⁷³ В. стр. 506-507 овог поглавља.

²⁷⁷⁴ С. Шаркић, *О значењима израза Србин, човек и грађанин у средњовековном српском праву*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, 198-206.

група је супростављена „Власима” на поседима Светих Арханђела.²⁷⁷⁵ Душанова главна ктиторија је имала знатне поседе јужно од Шар-планине, те се преко њих овакво посебно значење преливало и на тамошње зависнике. Занимљив је и садржај Душанове врањске повеље: „А ово су имена људи Горњега Врања: Дехња (са) сином, Србин, Радослав, [...]”. У Доњем Граду живео је: “[...] Богдан Бугарин и брат му Владо и зет им Михо Мамали [...]”.²⁷⁷⁶ Изгледа да је Србин овде лично име, док се то не може рећи за Богдана Бугарина.²⁷⁷⁷ Турски пописи једноставно настављају, само у много широј размери и из перспективе потреба турске државе, да сведоче о овој загонетној појави.

Када се већ кренуло са општим начелима, само по себи не стоји да тек завршетак презимена на -ић у турским пописним књигама открива припаднике српске заједнице.²⁷⁷⁸ У већини случајева домаћи средњовековни акти појашњавају лично име појединца додатком у том облику. Чини се да је ово званична норма коју су ширили дијаци, али је полако прихватала целокупно становништво.²⁷⁷⁹ Колико је овај критеријум варљив говори то што је тако обележен само мањи број личности са једног списка подложника у Врању из друге средине XIV в.²⁷⁸⁰ У време када је Михаило Лукаревић састављао дужничке књиге, тај однос се променио, што је можда последица протока времена, као и његових личних схватања: „Radiuoј Tatich de Chochina in Nagorzno [...]”.²⁷⁸¹ Исто се може рећи и за садржај купопродајног уговора, дописаног у један препис Душанове

²⁷⁷⁵ Х. Матанов, *Княжеството*, 216; *Земљораднички закон*, 276 (М. Благојевић).

²⁷⁷⁶ *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77 (С. Марјановић-Душанић). Раније читано „Србин Радослав“ В. Ђ. Сп. Радојчић, *Феудална породица Багаиш*, 153. Недоследан је осврт: „[...] само един е отбелязан изрично като србин.“ В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 27. За Vugarino de Ragusio В. *Писма и упутства*, 104-105 (Ј. Тадић).

²⁷⁷⁷ На Бањском властелинству један катун је означен као Бугарски. В. М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници*, 54. Можда прерасли у село у долини Ибра. В. *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 26 (Н. Šabanović). У Крушевцу је живео извесни Радослав Бугарин. В. Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 240. Занимљив је и упис: Vugarin Radossu de Lixice. В. *Из Дубровачког архива I*, 81 (М. Динић). О Дубровчанину Хрватину Твртковићу као феудалном господару села Стрезовце в. М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Из српске историје, 429 нап. 29.

²⁷⁷⁸ Овакво становиште јако заступљено код аутора из Бугарске и Македоније. Уп. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Етничките прилики*, 35-36; А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 113; Исти, *Велес и велешко*, 137, 162; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 101 нап. 24.

²⁷⁷⁹ Ради се о повељама, али и Кончанском и Хтетовском практику. За кодик Трескавца В. Р. Угринова-Скаловска, *За трескавечкиот кодик*, 193.

²⁷⁸⁰ *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77-78 (С. Марјановић-Душанић).

²⁷⁸¹ *Из Дубровачког архива I*, 63, 72 (М. Динић).

Архиљевичке повеље.²⁷⁸² Такође, грађани Скопља, Прилепа и Тетова се ни по чему не издвајају од својих сабораца са севера, што сведочи да је окружење био снажан фактор обликовања ове појаве. Њени трагови се чувају као окамењени у називима насеља која су основале особе са таквим ознакама, попут махале Стојан Тонић у селу Берову.²⁷⁸³ Слично важи и за село Вешиловић-данас Вешала.²⁷⁸⁴

Међутим, ако се поново врати на најопсежнији материјал, тј. турске пописе, види се да наставак на -ић не преовладава ни на српском северу. У Смедеревском санџаку појединци су много чешће ближе објашњени по личном имену оца, социјалном статусу, занимању, различитим родбинским односима.²⁷⁸⁵ Објашњење је неустаљеност правих презимена код Срба, која су у сенци патронима. Чак и у северној зони могли су се градити помоћу присвојних придева на -ев или -ов.²⁷⁸⁶ Изостанак наставка на -ић није меродаван показатељ за одређивање етничких опредељења појединих особа без претходне историјске анализе општих околности настанка записа, што углавном није могуће. На југу Царевине је очигледно затечен другачији начин исказивања веза између два поколења. Још једном испливава разлика између западне и источне јужнословенске језичке гране. У највећој мери последица је ране миграционе историје Јужних Словена. Домаћа лингвистика грубо оцртава размеђе “[...] од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег Поља и Скопља и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој територији око Шар-планине”. Ту су се преплеле две велике струје насељеника, на чијем путу ка југу је Ђердап био вододелница.²⁷⁸⁷

Нужним проширењем излагања није запостављено, до краја нерасветљено, питање заступљености Бугара. Њих врела, посебно наративна, релативно често спомињу на овим просторима. Њихово присуство у другој половини XIV в. треба

²⁷⁸² А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 158 бр. 78.

²⁷⁸³ М. Соколски, *Малешево во XVI век*, Историја 15-1 (1979), 165. Слично и село Власић, по једином жителу Николи. В. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област*, 1969, 45.

²⁷⁸⁴ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 86 (Н. Šabanović).

²⁷⁸⁵ Захваљујем проф. Еми Миљковић на уступљеном материјалу и саветима.

²⁷⁸⁶ М. Грковић, *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства*, 12.

²⁷⁸⁷ *Језик и његов развој до друге половине XII века*, ИСН I, 136-137 (А. Ивић). Поново су присутне разлике с обзиром на порекло истраживача. Уп. В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 17-22, 29-30; Isti, *Srednjovekovna etnička struktura*, 19. Овај поступак пренет на микро регије. В. М. Пешикан, *О Антропонимији битољске области*, 277-287.

искључиво посматрати кроз призму тадашњих историјских околности. Прошло је пуно времена од тзв. Првог бугарског царства и Самуилове државе, чије поданике сви извори одреда сматрају Бугарима. Оправдано су релативизовани ставови који дословце прате овакве извештаје. Ова пространа држава је заједничком политичком структуром обухватила разнородне етничке елементе.²⁷⁸⁸ Такво описивање појединаца или скупина било је приметно и током касније српске власти. Сточар, који по имену очигледно припада влашкој заједници, за Ромеје је једноставно „Трибал”.²⁷⁸⁹ Међутим, у тој средини и даље словенски живаљ овог дела Балкана означавају Бугарима.²⁷⁹⁰ У овакав тип вести, изгледа, треба уврстити и сужње са критске тржнице, с обзиром да су вести о њима, иако из прве руке, обликоване схватањима ромејске средине свикнуте да области северно од њихових означава бугарским. Исто важи и за изједначавање житеља Струмице са „Мизима” у очима Нићифора Григоре 1326. г., али и извесне „Бугаре” са обале Вардара.²⁷⁹¹

О промењивости односа говори то што се на југу Балкана врло брзо у сличној улози срећу и Срби. Простагма Јована Уроша из новембра 1372. г. забрањује ометање једног црквеног поседа од Ромеја, Срба и Албанаца. Слично је у повељи патријарха Нила из маја 1383. г.²⁷⁹² Утицај двојице „српских”царева једва да је премашивао Костур, те тешко да се њихова пратња, односно владајући неромејски слој, попуњавао из северних предела.²⁷⁹³ У обзир можда долазе Хлапенови поседи, са којим су се ородили преко Томе Прељубовића. Међутим, његова баштина је била око Црне Реке. Растегљиве појмове треба најпре добро

²⁷⁸⁸ С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 180-186. Уп. В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 27-28.

²⁷⁸⁹ *ВИИИЈ VI*, 376 (Б. Ферјанчић).

²⁷⁹⁰ У повељи Андроника III за епископију Стагија из марта 1336. г. чита се: „затечене на њима световњаке и лаике, Влахе, Бугаре и Албанце“. В. Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 202, пос. нап. 51, где стоји: „[...] док се трећи Бугари може објаснити као традиционални назив за словенско становништво у Македонији и северној Грчкој“. Касније се у тој улози срећу и Срби. В. *Исто*, 204.

²⁷⁹¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 212-213. При томе, код спорних места неопходно је навести извор по најновијим издањима, и свакако увек у целини. Пролог из Охрида је лако могао доспети из Бугарске јер се на крају, изостављеном код Х. Матанова, позива на заштиту извесног цара. В. Х. Матанов, *Југозападните бугарски зема*, 190, пренето по: Ђ. Иванов, *Бугарски старини*, 43. Због накнадних записа где се Св. Јован Рилски призива да заштити и Србе ову књигу треба придружити бројним примерима српско-бугарске хришћанске симбиозе. Уп. В. Мошин, *Словенски ракописи*, 377.

²⁷⁹² Б. Ферјанчић, *Тесалија*, 204.

²⁷⁹³ За пратњу Мркше Жарковића В. стр. 276 овог рада. За превласт Словена и Арбанаса над грчким елементом В. М. Антоновић, *Област Валоне*, 156-158.

размотрити. Поред тога, Никола Балдовин Багаш је са неизвесношћу говорио о будућим господарима Водена, помишљајући да то могу бити и Ромеји и муслимани, али и Срби.²⁷⁹⁴ За један посед се 1375. г. каже да је у Србији, свакако се полазило од државне традиције Царства. Удео је имала и одлика владавине Мрњавчевића.²⁷⁹⁵ У Јањинску хронику су поред Ромеја доспели Бугари, Албанци, Срби, Власи, па и други народи. Међутим, извесни Богоја, односно Бонка, као краткотрајни господар Арте, је приказан „сербоарванитобулгаровлах”. До оваквог стапања, данас већ незамисливог, дошло је вероватно у перспективи генеалогije.²⁷⁹⁶

Четворовековна истрајност бугарског имена захтева објашњење шире од подсећања да се у XIII в. Бугарска у више наврата ширила ка југозападу.²⁷⁹⁷ Очувању оваквог стања је доприносила и архаизација. У њиховим списима су након вишевековне паузе поново искрснули Далмати, Трибали, Мизи и други ишчезли народи антике. По Гемисту Плитону његова царица је дошла из Тракије, земље многобројног, древног и распрострањеног народа.²⁷⁹⁸ Исти књижевни манир се могао пренети и на много касније ишчезле политичке заједнице. Испрва је томе доприносила тема Бугарска, али је ова пространа управна јединица доживела судбину своје посустале државе. На крају остаје само Охридска архиепископија, реформисана наследница Бугарске патријаршије. Тамошњи настојници су се сматрали наследницима Јустинијане Приме и духовним пастирима „Бугарске” и „Бугара”, пре и након проучаваног раздобља.²⁷⁹⁹ Међутим, већ за Нићифора Григору појам Бугарске везан је за територију Другог

²⁷⁹⁴ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 149; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 255.

²⁷⁹⁵ В. стр. 598 овог рада.

²⁷⁹⁶ С. Ћирковић, *Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку*, *Становништво словенског поријекла*, 55. Уп. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област*, 47. Поред израза „serbalbanitoboulgaroblachos“ заступљен је и „boulgaroalbanitoblachos“ В. М. Антоновић, *Власи у грчким областима*, 29.

²⁷⁹⁷ Међутим, већ од обнове државности било је доста колебања у њеном самоодређивању. В. А. Nikolov, *Stephen Nemanja and the Foundation of the Second Bulgarian Empire: 1193-1190*, Стефан Немања и Топлица, 59-69.

²⁷⁹⁸ Х. Матанов, *Књажевство*, 263. За општи модел В. П. Рокаи, *Дачани као име Мађара у византијским изворима*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 229-237. Заправо, и међу ученим Србима се већ у XV В. раширио византијски манир архаизације географске номенклатуре. В. Ђ. Радојчић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1951-1952), 99.

²⁷⁹⁹ В. следећу и стр. 400-401 овог рада. За наводно ширење појма Македонија тим механизмом в. А. Матковски, *Односите помеђу Охридската архиепископија и Османската држава*, 114-115. За ову установу као фактор обједињавања Срба и Бугара. В. В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 32. За њен грчки карактер В. Исто, 35.

државни развитак, политичку тежину и дуготрајност, па углавном није придавана пажња њиховом слабом одјеку међу становништвом.²⁸⁰⁵

Међу богонадахнутом паством охридске столице тим путем чувало се бугарско име. Међутим, било је лишено садржаја који би му дали одлике заокруженог етничког уверења. Мањако је снажан политички оквир, владајући друштвени слој и правне норме који би га подржавале, посебна култура, а посебно језичко издвајање према суседним словенским народима. Овим списак није завршен. Усуђујемо се написати, а поводом титуле охридских архиепископа, да се у већини њихових области бугарско име употребљавало као покрајинско име, попут савремених Херцеговаца или Славонаца. Средњовековни људи су сасвим комотно усклађивали опште име, изведено од назива припадајуће државе (Србин), са посебним, сталешким (влах, донекле и Арбанасин), или архаично-покрајинским именом (Рашанин, Хумљанин итд.).²⁸⁰⁶ Истрајавање бугарског покрајинског имена унутар Византијског, Српског и Турског царства се уклапа у тај општи концепт. Овде потешкоћу ствара подударње са средњовековном бугарском народном државом, и касније са бугарском нацијом. На узајамност назива географске области и њених становника са црквеним уређењем говоре чак и примери настали када су се измениле прилике. Године 1641. представник Пећке патријаршије је у Русији тражио помоћ за: „Српске земље манастира Сарандапора”.²⁸⁰⁷ Много касније, извесни хаџи Захарије из скопског села Винци је од 1818. до 1830. г. био последњи српски рашко-призренски митрополит.²⁸⁰⁸

Није све зависило од личног виђења, већ је постојала дубља законитост. О кохезионим одликама духовних установа на разнородно становништво много се може закључити на основу деловања Српске цркве у средњем веку. „Држава је схватана истовремено као световна и религијска заједница [...] поданици Немање и његових потомака замишљају се по библијском обрасцу као чврсто повезана заједница са нарочитом мисијом, [...], који се понекад метафорично и назива

²⁸⁰⁵ Тако је настала и покрајина Срем. В. С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133-146.

²⁸⁰⁶ Хумска властела је очекивала поштовање локалних норми. В. Исти, *Косаче – господа хумска*, Косаче–оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко – Београд 2002, 344-345. Ово је активан облик очувања самосвести.

²⁸⁰⁷ Р. Тричкових, *Српска црква*, 93. Са друге стране В. *Македонија*, 101, 116 (Българската академия на науките).

²⁸⁰⁸ Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопске котлине*, 61.

„нови Израилъ”.²⁸⁰⁹ Међутим, вредност оваквог разграничења је опала управо у време појачаног одмеравања снага са муслиманима. Народност је постала мање битна од припадности „роду хришћанском”.²⁸¹⁰

Између српске и бугарске власти, не кратко, уметнула се и византијска. Због тога су области Српске царевине јужно од Скопља и Пчиње сматране Романијом, посебним делом земље где су преовладале ромејске државно-правне традиције. Ту поделу ипак треба ставити на страну јер је двојство било увек само формално, никада не надмашујући снажну државну управу.²⁸¹¹ Тим путем су током неколико десетлећа разлике сигурно још више смањене. У време обласних господара на југу нема више поузданих вести о таквој Романији.²⁸¹² Без живих установа поједине државне традиције се лако губе.

Не може се порећи истрајност и знатна раширеност бугарског етничког назива. Под окриљем обновљене Српске цркве нашао се и знатан део етничких Бугара, што се пренело и на титуле патријарха у Пећи.²⁸¹³ Међутим, много векова након 1395. г. процењивало се да црквене области две „Дарданије”, односно Скопља и Ћустендила настајују Срби и Бугари.²⁸¹⁴ Заправо, често су поистовећивани због блискости, исте народне традиције и истог социјалног статуса унутар турске државе. Једном су називани „јединородни народ” Бугара и Срба, односно Срба и Бугара.²⁸¹⁵ Пуно недоследности има и код оријенталних учењака. Евлија Челебија преноси да су његови сународници Дупницу освојили од бугарских и српских велможа, док житељи Прилепа причају бугарски зато што су сви Срби и Бугари.²⁸¹⁶ Образовани Хаци-Калфа се колеба. У Битољу, Охриду, Костуру и оближњем Крупишту, Горици затиче Бугаре, понегде помешане са

²⁸⁰⁹ С. Ћирковић, *Моравска Србија*, цитат са стр. 103-104, 108. У прилог томе такође В. М. Благојевић, *О националном идентитету Срба у средњем веку*, Срби у европској цивилизацији, Београд 1993, 27-30.

²⁸¹⁰ Д. Поповић, *Патријарх Јефрем*, 113.

²⁸¹¹ В. Алексић, *Живото и дело*, 126-128, са ранијом литературом. Посебно виђење у: Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 21-29.

²⁸¹² За постепено смењивање појмом Србија у време цара Уроша В. *Исто*, 166-167.

²⁸¹³ А. Иширковъ, *Скопската област останала бугарска и подъ духовното владичество на срѣбската Ипеската патриаршия* (1557-1766), *Известия на сторическото дружество в София* 4 (1915), 53-70. С обзиром на уметање Далмације и Илирије ни она није била поштеђена архаичних детаља.

²⁸¹⁴ И. Руварац, *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год. 1771 српским патријархом Василијем Бркићем*, *Споменик СКА* 10 (1891), 54.

²⁸¹⁵ N. Radosavljević, *Епархије Ванје (Ќустендила) и Самокова*, 338.

²⁸¹⁶ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 126; *Македонија*, 118 (Бугарската академија на науките).

Арбанасима. Међутим, на планинама око Костура живе Срби и Власи.²⁸¹⁷ Слична појава је приметна и код књижевника са запада. Марин Барлети је у Скендербегову биографију уврстио и прилике у Горњем Дебру, који насељавају „[...] *Vulgari sive Tribali habitant, ferox in armis gens*”. За последњи назив се определио и творац генеалогije Мусаки када је писао о пореклу мајке највећег албанског хероја, иначе ћерке ближе неименованог полошког властелина.²⁸¹⁸ Међутим, подробнији увид у најраније турске пописе, дакле временски блиске изворе, открива потпуни изостанак имена „Бугарин” у бројној именовској номенклатури и топонимији. Овде је можда и најбоље потврђен раскорак између два типа сведочанства, с тим да предност у односу на наративне стичу дипломатички.²⁸¹⁹ Не само због овакве супротности, исказима о народносним одликама тамошњег живља треба приступити обазриво. Треба имати на уму пишчево познавање тамошњих прилика с обзиром на место настанка списа, социјално порекло сваког појединог аутора, његове књижевне склоности итд. Отуда потиче права мешавина међусобно неускладивих описа.²⁸²⁰ Чини се да се у Бугарској преданије радило на сакупљању оваквих вести, уз закључак, да је, нпр. краљ Марко “[...] almost always mentioned as the ruler of the Bulgarian lands”.²⁸²¹ Међутим, већ каталонски спис са краја XIV или прве половине XV в. кнеза Лазара назива Бугарином.²⁸²² Као за утеху Србима, у *Хроници о турским султанима* влашки војвода Мирча се убраја у тај народ. Напореда са овом великом грешком у истом спису се Марко описује као

²⁸¹⁷ С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ђатиб-Челебија*, 47, 54; *Македонија* 117 (Българската академия на науките); А. Стојановски, *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, 306-307. Примећује се да се простор простирања Бугара оквирно поклапа са ненарушаваним подручјем деловања Охридске архиепископије.

²⁸¹⁸ Љ. Бастова - С. Зоговић, *Марин Барлети о учешићу македонског становништва у скендербеговим борбама против Турака*, Становништво словенског поријекла, 689-695, цитат са стр. 692. Близак и рад: Љ. Басотова, *Нашиите Краишта и луѓе во биографијата на Скендербег од Марин Барлети*, Историја 10-1 (1974), 295-308. Уп. Б. Петровски, *Voislava Tribalda*, 1-12, посебно стр. 10 нап. 30. „Трибалска“, односно српска ознака је протумачена не као етничка, већ као државна ознака. В. Исто, 11.

²⁸¹⁹ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област*, 47. За српско етничко присуство В. стр. 527 овог рада.

²⁸²⁰ А. Матковски – П. Ангелакова, *Неколку кратки натписи за Македонија*, ГИНИ 16-1 (1972), 252, 256. За Феликса Петанчића простори савремене Македоније су Трибалске горе. В. М. Пантић, *Косовски бој*, 31.

²⁸²¹ Н. Матанов-Р. Займова, *West and Post-Byzantine Source Evidence*, 45-61, цитат са стр. 61; Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 190; *Македонија* (Българската академия на науките).

²⁸²² Н. Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 132, 138.

„бугарски кнез” и „владар бугарских земаља”.²⁸²³ По много чему близак Псеудо-Сфранцуз Марка поново приказује као господара дела Бугара, међутим исти писац је склон њиховом изједначавању са Србима.²⁸²⁴ Нису много поузданији ни Иван Гундулић, Иван Томашић, Филип Грабовац, Андрија Качић-Миошић и други који би сви одреда морали много боље да познају прилике у унутрашњости, а не да се поводе за књишким знањем.²⁸²⁵ Међутим, Орбин Јована Драгаша супроставља Бугарима, са којима је наводно ратовао.²⁸²⁶

Ни бројчано супростављање оваквих вести заиста никуда не води. Поред читих фактографских празнина, у њима су се мешала сазнања о два слоја историјске прошлости. Иза старијег бугарског стајало је и даље дубоко укореењено покрајинско име, чије порекло је управо објашњено. Спомени Срба су одраз њихове ишчезле власти, или последица поновног деловања Српске цркве. У оба случаја није се радило о до краја искристалисаном етничком схватању јер су под Турцима изостале повезујуће снаге, односно јединствена световна и духовна управа.

На северу струмског басена српска држава се усталила тек што је претходни политички и демографски развитак обележила царевина са престоницом у Трнову. Не треба посебно наглашавати да су они били ближе пределима изворне словенско-бугарске синтезе. Што се више иде према југу и истоку, те вредности се губе, а преовладава другачија племенска основа и ромејско-српска државна традиција XIV в. То је пресудно одредило основне етничке особине, као што су језик, али и делове културних образаца. Отуда тројица браће, „благонерних и благородних”, кажу у првој половини XV в. да су **Българе же родимъ**.²⁸²⁷ Владислав Граматик пределе Велбужда сматра бугарским, тако да се јавља утисак да се нашао у страној средини.²⁸²⁸ Заиста, потреба да се самоопише по пореклу

²⁸²³ Р. Радић, *Србија у „Хроници о турским султанима“*, Моравска Србија. Историја – култура – уметност, 121-122.

²⁸²⁴ М. Николић, *Псеудо-Сфранцуз*, 131-132.

²⁸²⁵ S. Вановић, *Око Краљевића Марка*, 30, 43-44

²⁸²⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54 (С. Ћирковић). Уп. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 182.

²⁸²⁷ Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 173-174. Уп. Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику св. Богородице Левшике*, 66.

²⁸²⁸ Х. Матанов, *Княжеството*, 214. Површним увидом установљено је да се ознака Србин уз лично име спорадично среће и у нахији Илица. Међутим, у селу Новосел, тј. Добрешница су

расте у туђини. То је вероватно нагнало извесног инока Јевсевија да за себе каже да је „родом Србин”. Навео је и своје претке, с тим да је његов деда био слуга извесног севастократора.²⁸²⁹ Судаћи по овој високој титули потицао је из јужне зоне српске државности.

Разграничење два сродна словенска народа је готово немогуће трагом непоузданих извештаја. Зета насељена Србима често је називана Албанијом, а житељи Албанцима. Међутим, усмеравање искључиво по оваквом вестима би било сасвим погрешно. Бројна изворна грађа јасно и са мало недвосмислености осликава два посебна народа.²⁸³⁰ Да истраживање етничких одредница захтева крајњи опрез упућује и пример употребе назива Хрват, Рват за надничаре из Црне Горе у већим турским градовима у другој половини XIX в. Уоште, у то време на просторима Црне Горе, јужних делова Србије и данашње Македоније ови термини нису имали етничко, већ техничко значење.²⁸³¹

Кад се уздигне изнад недовршеног посла набрајања појединачних вести треба ствар сагледати из шире перспективе. „Уместо да се види како су народи резултат историјског процеса, историја се представља као резултат деловања народа”. Нема потребе убеђивати да: „[...] друштва раног средњег века нпр. и периода после индустријске револуције толико различита по својој структури да су неминовно различите и везе које одржавају друштвене групе на окупу, да се разликују критеријуми по којима се разликују од других група итд”. „Традиционални начин мишљења је склон да у сваком тренутку познаје шта припада којој етничкој групи апсолутизујући критерије који важе у XIX и XX веку. Услед тога настају карактеристични неспоразуми и сукоби који често у име науке трују читаву друштвену атмосферу”.²⁸³²

Присуству српског етничког елемента на том поднебљу такође треба посветити посебну пажњу из више разлога. На крајњем северу данас преовладава ова етничка скупина. Затим, проучаваној епоси нарочито приближавају сродни

изразито бројни (пет домаћина). В. *Турски документи*, том V, књ I, 50, 67 (М. Соколоски).
уп. Г. К. Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 188.

²⁸²⁹ Ђ. Сп. Радојчић, *Београдски песник Јефрем*, 217.

²⁸³⁰ Међутим, чак и овде критеријум личних имена није довољно поуздан. В. М. Антоновић, *Град и жуна*, 270-274, цитат са стр. 272. Уп. М. Динић, *Српска владарска титула*, 177 нап. 3.

²⁸³¹ Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица - Београд 1996, 203-204.

²⁸³² С. Ћирковић, *Проблеми модерне историјске синтезе*, О историографији и методологији, Београд 2007, 203. Уп. Исти, *Удео средњег века*, 171-183.

топоними, који преовладавају међу етно топонимима. При томе, никако се не заборављају бројна ограничења овакве грађе.²⁸³³ То не значи да српско становништво није било заступљено и у насељима без тих обележја. Називи изведени од српског етничког имена нису ретки ни када се пређе на ниво савремене миркотопоније. Између осталог, потез Србеница се налази у селу Лукојца, који је 1389. г. Андреја приложио свом манастиру на Тресци.²⁸³⁴ Међутим, постоје снажне назнаке о њиховој регионализацији.

Масовно присуство Срба се најпоузданије открива у сливу Црног Дрима, при чему се заправо мисли на казу која је захватала више мањих предеоних целина. Раније је пружен нешто измењен поглед на домете разврставања становништва помоћу одредница „Србин” и патронимика насталих суфиксом -ић. Овога пута се држи управо тих путоказа, али само делимично јер и даље се задржава став да изостанак ових одлика код осталих Словена са истог простора никако не указује на народну подвојеност. Привидну недоследност овога пута допушта велика заступљеност ове одлике, чак и снажније него у другим деловима српског етничког простора. Ову појаву је обликовала потреба да се искаже посебност у изразито мешовитој средини на граничном етничком подручју, или јединствен начин рада турских пописивача.²⁸³⁵

Дакле, упркос прихватања само условне поделе на „досељенике-динарце” и „староседеоце”, ти критеријуми преносе контуре њиховог географског распореда. У нахији Горњи Дебар су равноправни, док други преовладавају у Голом (Дугом) Брду. У Доњем Дебру, пак, словенску мањину према арбанашким масама углавном чине тзв. досељеници - динарци.²⁸³⁶ Други аутори у том смислу издвајају област Реке полазећи од учесталости етнички заокружених села, а тек потом истичу оба Дебра, Голо Брдо, док Черменика далеко заостаје.²⁸³⁷ Нуди се и

²⁸³³ Л. Тасева, *Българска топонимия*, 138; А. Стојановски – Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*, 209-210. За прекинути континуитет живота примери у: Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, 35-37; Исти, *Полог (Антропогеографска проучавања)*, 196-197; Исти, *Србјани, Србица и Србиново*, Лесковачки зборник 7 (1967), 151-153.

²⁸³⁴ Исти, *Села на Сухој Гори*, 399.

²⁸³⁵ *Турски документи. Опишрни пописни дефтери од XV век*, III (М. Соколовиќ). Већ наредни сачувани попис из 1583. г. бележи велики пад ознака на -ић. В. А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 123.

²⁸³⁶ Арбанашке и влашке примесе се овај пут намерно не сагледавају. В. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 46-47.

²⁸³⁷ А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 113-114.

распоред по којем „староседеоци” претежу у Голом Брду, док су у Горњем Дебру и Реци, која је на северу, у равнотежи са „дошљацима”. Њих, пак, има мало у Черменики.²⁸³⁸ Због другачијег сагледавања простора у различитим пописима, те недостатка ослонаца за подробнија тумачења, тешко је дати коначну реч. Издалека посматрајући, изгледа да је извориште истраживане популације било на западу и северу.²⁸³⁹

Као да се открива и време доласка, који, чини се, пада много пре краја XIII в. Како било, у целој овој регији превладавају патуљаста и мала села, нема ни знатнијих градова. Насеља у којима су Срби у већини или јако заступљени, не ремете тај просек што указује да у већини случаја нису млада, тек засељена. Необично изгледа да су српске власти у претпостављеним колонизационим напорима више пажње посветиле врлетнијем Доњем, него питомијем Горњем Дебру. Иначе, било је то природно размеђе које је обједињавало остале набројане јединице у већу структуру. Ту је био и Раховник, једино иоле знатније насеље на далеко. Ораховац српских извора је претеча данашњег града Дебра. Српски етнички допринос је ту посебно изражен јер од укупно 54 домаћина за десетак би могло да се каже да су „Срби”.²⁸⁴⁰ Да ли је на очување етничких односа, упркос вишедеценијском крајишком четовању са Скендербегом, утицала братија из ораховачког манастира, чији игумани су уврштени у изборни колегијум српске цркве, тзв. „Саборе српске”. Уопште, живаљ близак управним средиштима је увек најизложенији државним утицајима. Ту је и дебарска епископија са средишем у Пишкопеји у Доњем Дебру, која би требало да је у другој половини XV в. још била део српске цркве.²⁸⁴¹

Да ли је долина Дрима усмерила сеобе „динарског” словенског становништва далеко на југ, тако да су заобиђени велики масиви, посебно попречно постављена Шар - планина? У низинама су затекли од раније

²⁸³⁸ Д. Ѓоргиев, *Населението*, 101-102. За њихов положај В. Исто, 32-33.

²⁸³⁹ За Спасиће, род каснијих досељеника из Булчизе у Албанији В. Ј. Трифуноски, *Дебар-антропогеографска испитивања*, Гласник Етнографског института САНУ 2-3 (1953-1954), 266.

²⁸⁴⁰ *Турски документи. Опширни пописни дефтери од XV век*, III, 289-428 (М. Соколоски). Уп. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 38-40; Учени и „дрногорски“ корен неких од њих. В. А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 113.

²⁸⁴¹ В. стр. 445, 451 и 580 и, као и: *Турски документи. Опширни пописни дефтери од XV век*, III, 323-324 (М. Соколоски).

распоређене словенске масе, који су у себе упиле ове изданке, наравно све слабије што се иде ка југу и истоку. Можда ову смелу реконструкцију треба временски приближити и уместо покрета у време доласка Срба замислити тиху колонизацију планинских котлина од севера ка југу, и то много пре Милутинових освајања.²⁸⁴² Наслућује се да у оваквој симбиози треба тражити корене снажне заступљености личног имена Србин западно од Вардара. Да се раширило тек између 1282-1395. г., било би подједнако присутно и на левој обали реке.

Кратово се развило преливањем рударства са севера, вероватно са данашњег Косова. Међутим, само мањи део кратовских рудара је потицао одатле.²⁸⁴³ Сложена производња и прерада метала је захтевала бројну људску снагу. У Новом Брду радници су на почетку XV в. регрутовани из локалног живља, док су се изворни Саси стопили са њима.²⁸⁴⁴ Овај модел је вероватно био општи, баш као у селу Српски Самоков, на месту ишчезлог насеља источно од села Студена код Перника.²⁸⁴⁵ Међутим, дошљаци са севера су у оба случаја донели више од своје технике и организације. У Кратову се, између осталог, мисли и на културу схваћену у најширем смислу.²⁸⁴⁶ Била је пријемчива за све староседеоце који су им се придруживали јер је донекле доносила социјалну еманципацију. Њен видљив део су и презимена на -ић.²⁸⁴⁷ Са косовским рудницима Кратово је и касније свакако чинило једну привредну целину. Може се претпоставити да се тим путем одржавало српско етничко име. На почетку XVI в. млади хришћански мученик Ђорђе Кратовац је у делу попа Пеје из Софије описан речима: **отъ корене сръвьскаго.**²⁸⁴⁸

²⁸⁴² За стање проучености В. Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996), 117-154. Са овом колонизацијом повезано је ишчезло село Рашани у пределу Дебарци. В. Ј. Трифуноски, *Охридско-струшка област. Антропогеографска проучавања*, САНУ Српски етнографски зборник ХСVII, Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва 44, Београд 1992, 25, 27.

²⁸⁴³ *Из Дубровачког архива I*, 29, 62 (М. Динић).

²⁸⁴⁴ Исти, *За историју рударства II*, 459-469. Сећање на „саско“ порекло се дуго чувало у Ђипровцу, у Бугарској. В. Р. Ђук, *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику*, ИГ 1-2 (1994), 21-23. За „Немске одаје“. В. Кратово, *Лексикон градова*, 151 (Р. Радић).

²⁸⁴⁵ У другој половини XV в. неки његови становници су обележени као Срби. В. *Турски извори за блгарската историја*, 75 (Н. Тодоров и Б. Недков). Уп. Р. Тричковић, *Српска црква*, 95.

²⁸⁴⁶ За етничке прилике В. *Турски документи*, том V, књ. II, 27-65 (М. Соколки). Уп. А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 64; А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 85 нап. 14.

²⁸⁴⁷ За градску махалу (С)томић В. *Турски документи*, том V, књ. II, 30 (М. Соколки). О каснијим Бојкићима и Пепићима је већ било речи.

²⁸⁴⁸ Г. Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, ЗРВИ 32 (1993), 169.

Занимљиве су и вести из Скопља, које је рано добило обресе муслиманске вароши. Од турског освајања бележе се бурне и насилне демографске промене, али је 15 Скопљака описано речју Србин. Посебно, у махали Јандро, где је од 15 кућа чак осморица тако описаних домаћина. Ово необично гомилање није усамљено и ствара више питања него одговора. Скопље је у време растакања државе српских деспота преточено у знатнију тржницу робовима.²⁸⁴⁹ С обзиром на раширену праксу присилног премештања становништва, можда се овде радило управо о таквој скупини. Заправо, тиме би се могле објаснити многе белешке „Србин” у раним турским пописима. Тако су описивани дошљаци са севера, из тадашње Србије, а не разлика између два различита затечена етноса.²⁸⁵⁰

Заправо, појединци као Срби се срећу неку годину пре почетка српске власти у Радоливу, јужно од Зихне.²⁸⁵¹ Можда се под тим мислило на дошљаке из Србије која је већ досезала до Струмице. Међутим, ту су били присутни још средином XII в.²⁸⁵² Још једно померање границе ка југу се вероватно додатно одразило на усложњавање тамошње етничке структуре.²⁸⁵³ Дарови цара Уроша лаври св. Атанасија су употпуњени и селом Србишта, вероватно у области Трилиса, северно од Сера.²⁸⁵⁴ Споредне последице српске етапе државног развитка дуго су се осећале на југоистоку земље Драгаша, попут знатнијег дервенцијског села Србиново, презимена на –ић, топонима Моравичко и не тако ретких пратећих ознака „Србин” уз лично име.²⁸⁵⁵ Уопште, сличним примерима се у овом раду поклања знатна пажња, најпре, јер обележавају токове и учесталост покрета становништва у једном одсечку времена. У исту сврху се могу искористити и вести о распореду Арбанаса.

²⁸⁴⁹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 26, 85; Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 56. Уп. радове из нап. 2746 овог поглавља.

²⁸⁵⁰ А. Стојановски, *Велес и велешко*, 162. За распрострањеност имена са основом Вук- в. Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 215.

²⁸⁵¹ Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 165.

²⁸⁵² П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 51.

²⁸⁵³ Можда из тог раздобља потиче назив Српска река и пратећа легенда о ишчезлим Србима. в. Ј. Трифуновски, *Струмички крај. Народни живот и обичаји*, 102.

²⁸⁵⁴ Д. Кораћ, *Света Гора*, 126. У време Мехмеда II породица „Гламовик“ је имала мулк код Сера в. N. Filipović, *Princ Musa*, 287.

²⁸⁵⁵ То можда важи и за мелнишку малу Чукић, затим личност „Тома Ерденић“, „Ерденић Јорго“, „Ерменић Драјке“, „Стојо Видинић“. В. *Турски документи*, том V, књ. IV, 33, 34, 67-70, 88, 114-115 (А. Стојановски).

Утицај миграција, па и оних унутар појединих политичких заједница, на обликовање етничке структуре се високо вреднује.²⁸⁵⁶ Северни и део средњег појаса истраживаних подручја је постао део Србије најкасније од Милутинових освајања. Од тада су се сеобе, као у затвореној посуди, углавном одвијале унутар те државе. Било је придошлица и из других крајева, али они су били неупоредиво малобројнији. Уз претпостављени нагли пораст становништва широм Царства морало је доћи до снажног преплитања између староседелаца и становништва чији су још преци прихватили српску етичку свест у неком виду. Међутим, зависно становништво се свакако није кретало само у једном правцу, односно ка југу, где се претпоставља гушћа мрежа насеља и већи привредни развитак него на северу. Такође, деоба јединственог простора након 1371. г. је прекинула уходане миграционе токове и разбила њихову чврсту структуру. Премештања су изгубила чврсту структуру. И поред тога, раздобље омеђено 1282. и 1395. г. се морало дубоко одразити на ондашње прилике, само што је каснији развој поништио многе тековине српске државе.

Тиха померања су покретана најпре економским, а не политичким разлозима, с изузетком довођења верне властеле. Неретко, српски етнички елемент се сматра површинским, последицом слабе колонизације, и то око Бера и Филипија.²⁸⁵⁷ Привучени изгледима на пљачку, а посебно новим поседима и положајима у друштвеној лествици, многи ратници су продрли далеко на југ.²⁸⁵⁸ Уопште, насељавање становништва са севера Царства се углавном посматра као део широке политике учвршћивања у освојеним областима.²⁸⁵⁹ Посебна занимања, попут рударства, олакшавају праћење извесних сеоба. Неких девет километра јужно од Гостивара је село Србиново у којем је у XIII и XIV в. обрађивана железна руда, што је условило настанак знатне тврђаве у близини. Поред тога, неких 16 километара југоисточно одатле лежи још једно рударско село, сада звано Србица. У Поречју са рударима са севера су повезани топоними Косово, Звечан,

²⁸⁵⁶ В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 24-25; С. Ћирковић, *Удео средњег века*, 176, 184.

²⁸⁵⁷ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 28; Ист, *Књажевство*, 216.

²⁸⁵⁸ У Охриду је умро Остоја Рајаковић, који би требало да је од некадашњих требињских Угарчића. в. М. Шуица, *Немирно доба*, 42. Уп. Ј. Трифуноски, *Охридско-струшка област*, 29.

²⁸⁵⁹ А. Стојановски, *Демографските промени во Дебарската каза*, 113-114; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 102 нап. 28. Тако објашњена кичевска Српска махала (Mahalle-i Sırf). В. А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 85.

Ковач, Девич, а вероватно и Самоков и Требовље.²⁸⁶⁰ Мора се признати да је без савремених, обједињених и опсежних истраживања више струка тешко одредити токове премештања становништва у та древна времена. Не треба се надати великим открићима, изгледније је трасирање само основних поставки.²⁸⁶¹

Изостају масовни и недвосмислени искази етничког опредељења по савременим схватањима. Мерила по којима су се руководили средњовековни људи открио је још Стефан Немања. Осим што је Бог одредио ранг сваке државе „[...] разделио је језике, дао законе, установио добре обичаје и морал и свима је господаре по закону и добрим обичајима поставио”. Након језика два њена дела чини оно што би се савременим језиком назвало култура (законь, наравы) и политичка организација.²⁸⁶² Овакав вид разврставања је са појачаном феудализацијом додатно оснажен.

Константина Драгаша се тиче важна хиландарска одлука. У њој је напоменуто да су се ктитори Немањићи потрудили и били „утешеније маломошћним и страним, а најпаче језику нашем”.²⁸⁶³ Јасно је исказано да ови монаси себе виде као заједницу окупљену најпре око српског језика. Једно време осећали су благодети покровитељства Константина Драгаша. Без икаквих препрека уклопио се у скупину славних претходних и савремених владара истог језика. Немањина тројна подела очигледно ни у наредним вековима није изгубила снагу. Да су Драгаши били свесни народносне шареноликости овог дела света говори опис једног Хиландарца: „старцу српског кир Томе Гавале”, који се нашао на Константиновом двору.²⁸⁶⁴

Када се ради о култури у њеном широком смислу, обухваћена је и њена језичко-књижевна страна, пажљиви читалац ће сам изградити властиту слику о њеним одликама, као и о друштвима у двама земљама јужних обласних господара

²⁸⁶⁰ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 62, 180-182, 207-208. Уп. Ј. Трифуноски, *Србјани, Србица и Србиново*, 152-153. Вредна је примедба да се добар део помена Саса заправо односи на Србе који су се бавили раније искључиво саским занимањем, односно на надимке. В. М. Динић, *За историју рударства II*, 465 нап. 48. Може се замислити и да је врло рано реч „Србин“ попримила значење радника у рударству.

²⁸⁶¹ Питање је колико се може ослонити на раније претпоставке да је сеобе усмеравао ток Вардара. в. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 180, 184, 185, 453.

²⁸⁶² С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 103.

²⁸⁶³ В. Мошин, *Акти братског сабора*, 196.

²⁸⁶⁴ Ђ. Бубало, *Прилози српској дипломатици*, 74.

који су је обликовали.²⁸⁶⁵ Покретач је била пука нужност да се одговори на та незаобилазна питања, а не да се докаже било која поставка о етничким приликама. Осим тога, поново треба подсетити да су у Српском царству уважаване, испрва јако дубоке, правне и историјско - културне разлике између „Србије” и „Романије”. Међутим, нимало се није тежило њиховом очувању, управо супротно.²⁸⁶⁶ Две истраживане политичке творевине су нехотице захватиле обе крајње географске ширине. На крајњем северу и југу су се одавно усталили српски, односно ромејски обичаји, док је широки појас у средини био њихова мешавина. Исток није превазишао темељно наслеђе раније бугарске државности. Овакав географски распоред се углавном поклапа са савременим етнозонама.

Снажан државни надзор поданика је пресудан фактор за стапање неусклађених маса и политички непокорних фактора у иоле стабилне етничке скупине.²⁸⁶⁷ Више пута до сада је било нужно указати на то како су савременици са стране видели, у државном смислу, различите политичке творевине са југа расточеног Царства између 1355-1395. г.²⁸⁶⁸ Овакви извештаји упућују на наставак српског државног живота, упркос релативизирању оваквог развитка.²⁸⁶⁹ С обзиром на промењивост етничких односа идеја српске државности се брзо везала за земље под Лазаром и његовим следбеницима.²⁸⁷⁰ Стога је српска етничка свест чувана и развијала се претежно унутар тог простора. Врло брзо се продубљивао јаз између поданика раније јединствене Српске државе. Граничне установе Српске цркве, епско певање и културне традиције, па

²⁸⁶⁵ Насупрот томе В. Х. Матанов, *Југозападните български земи*, 191-192.

²⁸⁶⁶ Уп. стр. 523 овог рада. За пример стапања три државна слоја В. М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 149-165.

²⁸⁶⁷ В. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture*, 12. На примеру „Немањинке“ Србије В. С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 102, 103-104. Такође: С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 157. Државна снага посебно уважена у: М. Благојевић, *О националном идентитету Срба*, 20-31.

²⁸⁶⁸ Уп. нап. 1684 и 394 овог рада. Између осталог, Димитрије Кидон је ратовање деспота Манојла 1371. г. описао са: „ослободио од јарма српског“. В. К. Јирчек, *Споменици српски*, 8 (К. Јирчек - Р. Михаљчић). Уп. А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“*, 149, 150-151; Х. Матанов, *Княжеството*, 263.

²⁸⁶⁹ Исти, *Југозападните български земи*, 167-169, 178-188. Чини се да, иначе дубокоумне и вишеструко корисне, оцене недавно преминулог академика нису погодиле срж. В. С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 106.

²⁸⁷⁰ „Дотада јединствени ток српске историје разлио се у неколико регионалиних корита, а нико тада није могао предвидети да ли ће се икада поново спојити“. В. С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 105-109, цитат са стр. 104.

делимично биолошко јединство могли су само да успоре коначни разлаз на два етничка правца у наредним вековима.²⁸⁷¹

На двору два обласна господара са југа негована су снажна етничка убеђења. На то их је терало не само биолошко порекло, посебно Драгаше, већ и државна традиција, о чему је раније било више речи. Ван сувопарне дипломатичке праксе, међу једнородним није се нужно осећала потреба за истицањем народног корена, тако да српски текстови средњег века не употребљавају често српско име.²⁸⁷²

Три мерила, по избору српског великог жупана, покривају знатна подручја занимања у видокругу савремених наука посвећених истраживању етногенезе. Ових неколико страна је практичан, мада скроман, допринос на опште постављено питање: „Једно модерно историјско дело које би желело да прикаже историјски развој једног народа морало би да поставља и решава питања о томе каква је у појединим периодима била садржина свести која га је као друштвену групу држала на окупу, какви су били критерији по којима су се његови припадници одвајали од осталих, какве су још поделе конкурисале „етничкој” подели, како се народ као друштвена група увећавао или смањивао, како је напредовала његова интеграција”.²⁸⁷³

Турска освајања су означила почетак исламизације. Поново издвојени делићи не граде јасну општу слику. Запањујући успеси младе силе су привлачили људе различитог социјалног порекла и амбиција, посебно што су Турци били отворени за конвертите. Тако је између 1387-1391. г. настала белешка *Ammoratum filium Bogdanum annoqum XXVIII заробљеном код Костура*.²⁸⁷⁴ Број људи са оваквим опредељењима је могао само да расте. По једном анониму хришћани у Бајазитовој војсци за време опсаде Цариграда (1394-1402. г.) су сматрали да ће након пада Цариграда и његови поданици радо пригрлити ислам.²⁸⁷⁵ Иако приметна, исламизација, уз регионалне разлике, није постала масовна појава

²⁸⁷¹ Ознаке „Србин“ у раним турским пописима често се односе на дошљаке из „Србије“ XV в. Већ коришћен пример у: Р. Тричковић, *Српска црква*, 95.

²⁸⁷² Радије се опредељују за: „отаџаство“ и „земља отаџаства“. В. С. Ћирковић, *Моравска Србија*, 103.

²⁸⁷³ Исти, *Проблеми модерне историјске синтезе*, 204. Уп. *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950 (Ђ. Манозиси – М. Гарашанин - М. Ћоровић-Љубинковић).

²⁸⁷⁴ *Из Дубровачког архива* III, стр. 56 бр. 141 (М. Динић). За једно предање о раној исламизацији в. Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 173.

²⁸⁷⁵ Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре*, 121.

чак ни у деценијама након запоседања ових простора. Село је познаје само изузетно. Чак ни становнике градова дуго није привлачило мењање вере, иако су били најизложенији утицајима нових власти.²⁸⁷⁶ Снажни духовни и културни наноси хришћанства су тада још били препрека знатнијем осипању пастве.

Свесни да на тај начин неће стећи довољно приврженика, османске власти су подстицале колонизацију још на почетку њихове европске авантуре.²⁸⁷⁷ Блиско је и питање османских гарнизона у кључним градовима двојице њихових вазала.²⁸⁷⁸ Скопље је постало прво трајније одредиште османских насељеника. Део тамошњих крајишника води корене од насељеника које спомињу турске хронике. Тачније, историчар XVI в. Ибн Кемал је упознат да је паша Јигит-бег по бројним напуштеним објектима населио спахије и робове са два континента. Понешто о томе пише и Лаоник Халкокондил.²⁸⁷⁹ Хроника турских султана такође преноси да је Бајазит населио многобројне турске и друге малоазијске породице у области Скопља и Бугарске.²⁸⁸⁰ По турским историчарима Тимурташ-паша је пре пелагонијског похода, ваљда средином осме декаде, око недавно запоседнутог Сера населио следбенике Алаха.²⁸⁸¹ То, међутим, не говори о приликама у западним пределима. Можда је од користи вест да је Евренос-бег, ратник који је управо ту деловао, био познат по томе што је насељавао муслимане у Европи.²⁸⁸²

Турско насеље отвореног типа се развијало ван претпостављеног простора средњовековног Битоља. Објашњење за овај необичан отклон од уобичајног

²⁸⁷⁶ М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 9-31; Исти, *Исламизацијата во Македонија во XV и XVI век*, ГИНИ 24-3 (1980), 15-32; Исти, *Демографските промени во Дебарстака каза*, 69-85; Исти, *Велес и велешко*, 134; Д. Ѓорѓиев, *Исламизацијата во Македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, *Историја* 40, 1-2, (2004), 71-76; Х. Матанов, *Възникване*, 38-54; [Г. Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од крајот на XIV век до Балканските војни, со посебан осврт на турското колонизирање, исламизирањето, потурчувањето, албанизацијата и миграциите во Македонија*, Скопје 2000].

²⁸⁷⁷ Према неким подацима, у Тракији је веќе негде раних 60-тих година XIV в. живело око десет хиљада муслимана. В. Р. Радић, *Време Јована V*, 290. Опширније, уз тематско и хронолошко проширење, в. N. Filipović, *Princ Musa*, 243-316.

²⁸⁷⁸ В. стр. 192 овог рада. Локални заповедник је тада добио наређење да насели област Видина. В. А. Матковски – К. Аручи, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 237-238.

²⁸⁷⁹ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 25-26; Г. Ѓорѓиев, *Скопје*, 37-38. Присуство турских пословних људи северније од града је још један траг њиховог раног присуства.

²⁸⁸⁰ М. Николић, *Псеудо-Сфранцез*, 131 нап. 27.

²⁸⁸¹ К. Ациевски, *Пелагонија*, 270-271.

²⁸⁸² А. Стојановски, *Завештанието на Евренос-бег*, 103.

урбаног развитака је виђен у потпуном разарању старијих објеката.²⁸⁸³ Насеља која су се извесно време развијала под двоструком, турско-домаћом, управом имају посебну морфологију. Тзв. Турска Трепча је добро посведочена у прелазном периоду, односно постојала је напореда са стаништем хришћана.²⁸⁸⁴ Слично је са прерастањем средњовековног Раса у Нови Пазар. Можда су настамбе првих насељеника биле заматак каснијих насеља, која су прогутала првобитна. Овај модел је могућ и у стратешки важном Битољу већ пре 1395. г. Међутим, можда је рана појава елемента, попут Скопља, донела брзу превагу муслиманском елементу у овим варошима.²⁸⁸⁵

Јуруци су надзирали кључне саобраћајнице у полуслободним земљама. Средишњи Балкан пружао је обиље простора погодног за полуномадски начин живота. Непознато је да ли су приспели још пре 1395. г.²⁸⁸⁶ Посведочено је њихово присуство на ободима истраживаних држава, односно у околини Сера. По већини истраживача, њихова појава у западнијим областима падала би тек на почетак наредног столећа.²⁸⁸⁷ Други наговештавају да је већ пад Скопља отворио врата њиховом продору далеко на север.²⁸⁸⁸

²⁸⁸³ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 139-143; Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 332-333.

²⁸⁸⁴ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 671.

²⁸⁸⁵ М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 9-31.

²⁸⁸⁶ N. Filipović, *Princ Musa*, 263; Р. Радић, *Време Јована V*, 290-291; М. Шуица, *Приповести*, 94-95; Х. Матанов, *Възникване*, 23.

²⁸⁸⁷ V. Dimitriadis, *The Yürüks*, 9-15, посебно 9-10; А. Стојановски, *Неколку прашања за јуруците во Кустендилскиот санџак*, Етногенеза на Јуруците, 29-37; Исти, *Градовите на Македонија*, 34; М. Соколоски, *За Јуруците и јуручката организација во Македонија од XV-XVIII век*, *Историја 9-1* (1973), 85-99.

²⁸⁸⁸ По Садедину, требало би да су се простирале од Скопља до Ниша. В. М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 254, 257.

ГРАНИЦЕ, ПРОСТОР И НАСЕЉА ДРЖАВЕ КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДРАГАШ

Повезивање политичке моћи и величине земље је природно, те се о поседима Дејановића много писало.²⁸⁸⁹ На располагању је више новијих опширних осврта из пера истог аутора на тему обима ове државе, с тим да се јавља не мало одступање у коначном резултату. Јавља се због несклада између тумачења средњовековних извора и садржаја турских пописа.²⁸⁹⁰ Ове закључке допуњују и други вредни доприноси за ову тему уз напомену да се овде прихвата да су држава Драгаша и Ћустендилски санџак углавном имали исти обим.²⁸⁹¹ О Марковој земљи се писало успутно, а тежиште исказа је било на поседовању Прилепа и Битоља.

Понишавље је након успеха у бици код Велбужда постало интегрални део Србије. Пиротом је можда управљао деспот Дејан, али је та долина након Марице свакако припала кнезу Лазару. Ту се одржао најкасније до 1386. г. када су турски одреди коначно прокрчили још један пут. Део источне границе његове творевине је ишао од Сврљишких планина на исток, обухватајући долину Нишаве до близу Сукова и долине Јерме. Одатле се спуштала на југ преко планине Сто, па је стизала у област Власине и Крајишта. Граница са Дејановићима је, највероватније, ишла сливом Власинског блата, па на Остроzub и даље на запад на огранке планине Кукавице. Сећање на погранични карактер кроз дуже време ових области чувају Знепољско, Врањско, Ћустендилско и Радомирско крајиште.²⁸⁹² Непроцењив споменик културе, храм св. Јована Богослова у долини реке Јерме, је због натписа са именима Константин и Јелена повезиван са обласним господаром

²⁸⁸⁹ Између осталог и: Ј. Хаџи - Васиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић*, 17-29; Ђ. Иванов, *Северна Македонија*, 124-130.

²⁸⁹⁰ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 122-123, 125; Исти, *Княжеството*, 163-178; Исти, *Възникване*, 108-110. Уп. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 87-88, 94.

²⁸⁹¹ Слично и у: Р. Тричковић, *Српска црква*, 90

²⁸⁹² С. Мишић, *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, зборник радова: Пиротска буна 1836, Пирот 1997, 51. Источно од Сукова је признавана власт цара Ивана Александра (1331-1371). В. G. Gerov - А. Kirin, *New data*, 51-64. Уп. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 95 (Р. Михаљчић); S. Trako, *Bitka na Kosovu*, 337.

и његовом ћерком удатом у Цариграду.²⁸⁹³ Међутим, црква је подигнута у рашком стилу вероватно на почетку XV в., а живописана тек 1499. г. То истовремено значи да је Знепоље, које је делимично захватало важни стратешки правац, било ван домашаја Дејановића.²⁸⁹⁴ Тиме су изгубиле подлогу не само различите теорије о прошлости овог манастира, већ и горњег Понишавља.²⁸⁹⁵ Шта је било под Знепољем одређује се преко једног раног турског пописа који је обухватао и Високо, док је припадао Софијском санцаку.²⁸⁹⁶ О овом разграничењу се водило рачуна, па се у другој половини XV в. за село Паскашија, надамак данашњег Димитровграда, иначе у Софијском санцаку, истиче да је његов држалац из „Костадин-или“.²⁸⁹⁷

Иногошт је свакако био најсевернија жупа под Драгашима. Лоше обављени турски попис отежава одређивање његовог опсега на југу где се извесна села из врањског краја грешком наводе као његова. Овако представљена нахија била је већа од раније жупе. Међутим, чак и тако, зна се да се простирала око Сурдулице, а на северу до Грделичке клисуре где је налагала на Дубочицу и Нишку област. У условима потпуног ћутања средњовековних извора о насељима ове жупе као да је излишно даље писање о њој.²⁸⁹⁸ У последњим деценијама турске окупације настао је списак од 46 села Виногош кола, с тим да један њихов део на левој обали Јужне Мораве. Међутим, још је М. Ђ. Милићевић крајем XIX в. од мештана чуо да Врла река, некад звана Пешчаница, тече кроз Виногошт.²⁸⁹⁹ Заправо, стара жупа је на западу свакако допирала до планине Кукавице, а временом је само њен источни део сачувао изворни назив. Слична мисао је исказана другачије јер се

²⁸⁹³ Можда ове натписе треба упоредити са ретким обичајем бележења имена покојника унутар медаљона. в. С. Габелић, *Манастир Конче*, 30.

²⁸⁹⁴ Г. Суботић, *Икона василисе Јелене*, и 31-37; Исти, *Манастир светог Јована Богослова код Пирота*, 1-18; С. Мишић, *Пирот под српском влашћу*, 52; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 447.

²⁸⁹⁵ Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, 194-195; Р. Тричковић, *Српска црква*, 90; Х. Матанов, *Възникване*, 109.

²⁸⁹⁶ *Турски извори за бугарската историја*, 355-388 (Н. Тодоров и Б. Недков).

²⁸⁹⁷ Ј. В. Ћирић, *Насеља Горњег Понишавља и Лужнице. Порекло и истраженост*, Пиротски зборник 8-9 (1979), 121-176, посебно 159.

²⁸⁹⁸ С. Мишић, *Пирот под српском влашћу*, 52; Исти, *Југоисточна Србија*, 72-74, са списком нахијских села.

²⁸⁹⁹ М. Ђ. Милићевић, *С Дунава над Пчињу*, 58, 71; М. Костић, *Врањско-бујановачка котлина*, 194; Т. Вукановић, *Врање. Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Врање 1978, 66-68. Такође: Исти, *Владичин Хан*, ВГ 4 (1968), 263-602, посебно 287.

стара жупа сагледава од Пољаница на западу, све до Знепоља на истоку. Њено средиште, барем у XVI в., треба видети у селу Власина.²⁹⁰⁰

Масив Грота и Светог Илије на западу уоквирава Врањску област, а као маркер се узима и Кончуљска клисура кроз коју се пробија Морава.²⁹⁰¹ Занимљиво је да је врањска жупа пала под Турке тек 1427-1428. г. Исту судбину су тада имали и суседни Прешево и Иногшт, али и Изморник, Горња Морава, те Знепоље.²⁹⁰² Ово се ипак није одразило на потоњу турску територијалну организацију пошто су само прве три биле део Ћустендилског санџака. Није извесно да је кесар Угљеша Влатковић дочекао те преломне догађаје, али за живота је Хиландару приложио цркву св. Николе у Лучанима и село Трновац. Била су део жупе Мораве, касније жупе Бинч.²⁹⁰³ Спомињу се у пописима Врањског кадилука скупа са још неколико села или мезри на приближној географској дужини (Добросин, Тентар, Берчевце, Брезница итд).²⁹⁰⁴ Ова села би требало да буду најзападнија у кесаровом господству, а раније у држави Драгаша. Исто тако, ободи сеоских атара најистуренијих села би требало да оцртавају гранични појас и северније и јужније, с тим да Скопска Црна гора не чини до краја непрелазну препреку. Ту су најзападнија земљорадничка насеља државе Драгаша 1379. г. била Злокућани, Думановце, Извор, Глажња. У ову целину би спадало и нешто источније село Мокра Пољана, данас локалитет Мокро Поље.²⁹⁰⁵ Није много извесно, али призвак истинитости стиче предање да је оближње село Табановце након турског освајања било погранично место, што је био разлог настанка тамошњих канала.²⁹⁰⁶

У вези са Хиландаром, односно Немањићима, били су и многи скопски манастири, посебно на делу Црне горе који гравитира овом граду.²⁹⁰⁷

²⁹⁰⁰ Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 16-17. За западну област В. Р. Николић, *Пољаница и Клисура*, Српски етнографски зборник, књ. 4, СКА, Београд 1905.

²⁹⁰¹ А. Стојановски, *Во кој правец низ Македонија*, Македонија во турско средновековие, 26.

²⁹⁰² М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1-2 (1995), 23-36, посебно 34. За западну област В. Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника*, 365-495.

²⁹⁰³ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 71; *О неким нерешеним питањима*, 239 нап. 6 (С. Марјановић-Душанић).

²⁹⁰⁴ А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, по индексу.

²⁹⁰⁵ Карта у: М. Рајачић, *Основно језгро државе Дејановића. Прилози нашој историјској географији*, ИЧ (1952-1953), 227-243; Х. Матанов, *Княжеството*, 222, 168-170; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 448-449.

²⁹⁰⁶ Ј. Трифуноски, *Кумановска област*, 28.

²⁹⁰⁷ М. Живојиновић, *Властелинство*, 83-84; Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*.

Осим тога, било је и властеоских цркава, попут храма жупана Радослава из Кучевишта. Своју задужбину је уступио Душановим Св. Арханђелима већ у време њеног установљавања. Иначе, његова породица се неоправдано повезује са Драгашима. Треба приметити да ни политички развитак не погодује том поистовећивању јер би то значило да су Дејановићи изгубили своје првобитне поседе.²⁹⁰⁸ Свом главном храму први српски цар је приложио и Бродац, засеок Кучевишта, те данас ишчезло село Сливовић и катун Ђиновце. Док историчари последње место траже у данашњем селу Ђиновце, на путу Призрен-Сува Река, географи упозоравају на истоимено угашено насеље Скопске Црне горе.²⁹⁰⁹ У селу Љуботену је, пак, тих деценија прегнућем извесне властелинке Данице и њених моћних синова настала црква св. Николе.²⁹¹⁰ Ово подручје је, дакле, било углавном изван оквира истрживаних држава.

Линија разграничења се тако спушта на долину Вардара и скопску котлину. Распадом Царства ту је формирана тремеђа у чијем средишту је био овај град. Један од сигурних, али споредних маркера из Архиљевичке повеље из 1379. г., је свакако село Колицко, на левој обали Доње Пчиње. Такође, чак ако се и властелинство Светог Ђорђа из Скопља није расточило, оно није пресудно допринело обликовању међе након што је Вук Бранковић запосео ранију престоницу царства.²⁹¹¹ Међутим, градско управно подручје је сматрано не само географском већ и правном јединицом, тако да је вероватно у већем делу пратило судбину своје метрополе. Опсег није установљен, али изводиво је поређење са Призреном, градом истог типа и приближне величине. Становници овог места су тзв. „градски метох” такође користили под посебним режимом. У зависности од морфологије терена, од урбаног језгра се пружао у правцу истока 2-3 km, на југ најдаље око 4 km, на запад око 5 km, а у правцу северозапада око 6 km.²⁹¹²

²⁹⁰⁸ Светоарханђеловска хрисовуља, 48-49, 67, 82 (С. Мишић). За сам храм в. З. Расолкоска - Николовска, *О ктиторским портретима*, 41-54.

²⁹⁰⁹ Светоарханђеловска хрисовуља, 52, 194 (С. Мишић). Уп. Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*, 18; Ј. Трифуноски, *Раселени населби во Скопска Црна Гора*, Годишен зборник на Природно-математички факултет на Универзитетот Кирилл и Методиј - Скопје, Скопје 1970, 145-159, посебно 148-151.

²⁹¹⁰ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 145-147.

²⁹¹¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 170-171. Уп. М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар*, 74-75. За манастирске поседе сада и: А. Стојановски, *За неколку топоними*, 35-42.

²⁹¹² М. Благојевић, *Град и жупа*, 67-84, посебно 75-77.

Поред овог, не мали утицај имала су околна утврђења. Са обронака Водна, над источним делом Скопског поља, надвисивао се Чрнче. Имао је античке корене, али његов помен у Милутиновој повељи за Св. Ђорђа Скопског наговештава његово трајање и током XIV в.²⁹¹³ Свакако је и након 1371. г. чинио део скопског одбрамбеног система, што не мора бити случај са Кожљем на споју Пчиње и Вардара. У време краља Милутина Срби прихватају кефалије, а међу првима је био „општи” кефалија из Скопља. У споменутом месту на Пчињи, отприлике 27 km југоисточно од његовог средишта, надлежност „општег” кефалије се преплитала са „локалним” из Кожља. Међутим, у исто време била је неприкосновена над метохијом св. Петке у селу Тморанима, укључујући и Орешани и Таор, неких 18 km у истом правцу.²⁹¹⁴ Последња места су се и могла одржати под Скопљем и његовим господарима, док је долина Кадине реке вероватно припадала Драгашима. Уосталом, велики значај Скопља је истицан чак и када су под Турцима раније изгубиле сваки смисао.²⁹¹⁵ Након основног увида чини се да и тимари око самог средишта скопског крајишта служе тој сврси.²⁹¹⁶ Ова занимљива тема заслужује посебну пажњу и опрез јер поједини тимари свакако прекорачују линије пређашњег разграничења.²⁹¹⁷ Импозантне су и добро очуване зидине тврђаве Собри, постављене на километар од тока Вардара, односно у источном делу Дербендске клисуре и стратешких села Ораше и Вратница. Од последњег се пут рачвао ка Тетову и Косову.²⁹¹⁸ Овако маркантна спона ка северу можда је припадала Вуку Бранковићу, о чему ће бити још речи.

²⁹¹³ И. Микулчик, *Скопје со околните тврдинити*, Скопје 1982, 129-133; Исти, *Средновековни градови*, 284-290.

²⁹¹⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 248-249. За Кожељ В. И. Микулчик, *Скопје*, 133-135; Исти, *Средновековни градови*, 290-292. За географску потврду В. Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопског поља. Антропогеографска испитивања*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Од Друштвених наука, Насеља и порекло становништва књига 35, Београд 1955, 345-347; Исти, *Сеоска насеља скопске котлине*, 86-88, 105-107.

²⁹¹⁵ В. стр. 438 овог рада.

²⁹¹⁶ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 105-116 (Н. Šabanović). У Мирковцима, Бањанима и Бразди, селима Скопске Црне Горе, Лигит-пашини наследници су имали своје вакуфе. В. Ј. Трифуноски, *Скопска Црна Гора*, 21, 80, 76. За остале приватне поседе, посебно у Злокућану, В. Исти, *Сеоска насеља скопског поља*, 366.

²⁹¹⁷ Таква је село Елово, а можда и Цветово, у сливу Маркове реке. В. *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 113, 115 (Н. Šabanović).

²⁹¹⁸ И. Микулчик, *Скопје*, 135-138; Исти, *Средновековни градови*, 330-333. Народ је властито разумевање стратешке вредности овог краја преточио у занимљива предање са Марком Краљевићем као омиљеним јунаком. В. Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен*, 369.

Поново је у жижи занимања заједничка граница два обласна господства дуж долине Вардара. Започињала је негде код ушћа Маркове реке. Последњег хришћанског господара одређује то што Велес није био у саставу каснијег Ћустендилског санцака.²⁹¹⁹ Велешка нахија је 1467-1468. г. пописана скупа са пределима претежно ван домена Драгаша, односно са Прилепом, Скопљем, Тетовом, Кичевом и Мариовом. Осим тога, већим делом се простирала на десној обали Вардара.²⁹²⁰ Градско подручје је стишњено у кањонском делу реке и стога се његово залеђе углавном простирало у сливу десних притока: Бабуне и Тополке. На супротној страни, најудаљенија села забележена 1455. г. су Иванковци и Рудник, на североистоку области. Сва остала мање-више налажу на леву обалу Вардара тако да Маркова држава због природе терена није имала много на тој страни. На овој великој реци најјужније је село Градско, а нешто југозападније су села Крушевица, Росоман, Сирково, Ораовец (Мрзен), Камен дол и Дебреште.

Тиквеш и Рајец су били у домену Драгаша, али не и цело Мариово у горњем току реке Црне. Буран политички расплет је преполовио тако да је западни део припао краљу Марку, а остатак Дејановићима. Ово се потом одразило и на обим турских нахија.²⁹²¹

Опредељење је да се источна граница Драгаша суштински одржала још од времена Царства. У вези са Мраком јавља се схватање да је после Велбужда граница са Србијом наставила да иде Коњавском планином и Земеном (с. Белово), тако да су села Блатешница и Пештера остала бугарска.²⁹²² Међутим, на другом месту је указано на најистуренија села суседне нахије Грахова као међника жупе Мрака.²⁹²³ Још јужније, у Бугарској се у последње време изнова оснажено залаже за вијугаву и неприродну линију тумачењем садржаја Рилске повеље

²⁹¹⁹ X. Матанов, *Възникване*, 102, 102-109, што је одступање од става у: Исти, *Княжеството*, 167-168.

²⁹²⁰ *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописан дефтер бр. 4 (1467-1468. година)*, Скопје 1971, 134-193 (ред. М. Соколоски и А. Стојановски). Отуда идеја да је био део Паша-санцака. В. А. Стојановски, *Велес и велешко*, 130-198, посебно 131 и карта на стр. 161.

²⁹²¹ В. стр. 575 овог рада.

²⁹²² Л. Мавродинова, *Надписите*, 263.

²⁹²³ То су Калкас, Дивотино, Перник, Црква, Расник, Богданов Дол, Драгичево, Мрачаево итд. В. Г. К. Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 37.

из 1378. г.²⁹²⁴ Овај акт је био потврдног карактера, те њен творац није морао да води рачуна о положају поседа у односу на државну међу.²⁹²⁵ Неодмерени су и поновни захтеви да се увећа пространство под Драгашима.²⁹²⁶ С ослоном на турске хронике не може се доказати српска власт над Самоковом у време појаве Турака. Исто важи и за покушаје да се тај предео придода Драгашима тумачењем црквених прилика након обнове Пећке патријаршије.²⁹²⁷

Тешко је ускладити и разнородне вести у настојању да се што поузданије одреди граница код Мелника. Донекле је употребљив попис из 1570. г. где су као најјужнија нахијска насеља убележена идентификована села Марикостино, Хрсово, Сенгелево и Калиманци.²⁹²⁸ Након подробног проучавања изнет је став да је граду гравитирао простор максималног радијуса од 22 km.²⁹²⁹ Међутим, са жупским управним подручјем није се завршавала и земља Драгаша и овога пута у обзир свакако треба узети масиве Пирина, али и Рупелску клисуру кроз коју се пробија Струма. Западно се у овој држави спомиње и Петрич, данас истоимена варошица, те струмичка села Габрово и Макриево на обронцима високе Беласице.²⁹³⁰ Даље на запад за међник је узето и село Собра између Валандова, који се тада звао Боимија, и Дојранског језера.²⁹³¹ Најјужније село нахије Дојран било је село Потореш, не тако далеко од језерске обале.²⁹³²

Још даље, висови Кожуфа, Козјака и Ниче се надовезују један на другог, намећући се као природни међници. Готово да и не треба износити допуну овој тези у виду набрајања села са њихове јужне стране. Мисли се на најистуреније делове метохија два воденска храма чији оснивачи или дародавци су били

²⁹²⁴ В. стр. 258 овог рада. Уосталом, тај приступ већ напуштен у: Х. Матанов, *Възникване*, 108 и карта на стр. 6. Уп. М. Роровић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 261-262, 270. Међутим, Рила је у Бугарској на карти приложеној у: М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 52.

²⁹²⁵ *Рилската грамота* 59-63 и карта на стр. 66-68 (Ив. Дуйчев).

²⁹²⁶ Давно је у обзир узиман и Петанчићев запис, заправо типична путописна грешка, о старој граници на једном Струмичком мосту. В. Стојан Новаковић, Срби и Турци, *Зборник Константина Лиречека* I, 451 (М. Динић).

²⁹²⁷ N. Filipović, *Princ Musa*, 182-185, 199-202; P. Тричковић, *Српска црква*, 94. За тешкоће при одређивању простора духовне надлежности В. О. Тодорова, *Православната црква*, 68.

²⁹²⁸ *Турски документи*, том V, књ. IV, 12-148 (А. Стојановски).

²⁹²⁹ М. Роровић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 269-271, са старијом литературом.

²⁹³⁰ Х. Матанов, *Княжеството*, 165; С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, 181-182.

²⁹³¹ Х. Матанов, *Княжеството*, 165. Струмичка каза је у један мах обухватала, између осталог, Струмицу, Петрич, Дојранско језеро, Бојмија (Валандово). В. Д. Ѓорѓиев, *Населението во Струмичката нахија*, 115.

²⁹³² *Турски документи*, том V, књ. III, 283-325.

Хлапен, Балдовин Багаш и брачни пар Прељубовић.²⁹³³ Такође, касније је забележена нахија Оливер у Мегленском крају, јужно од прве три набројане планине. Извесно је да њен назив одражава име локалног хришћанског феудалца којег су Турци затекли у тренутку освајања. Више десетина села у њеном саставу су у неку руку од значаја за прецизније оцртавање међе.²⁹³⁴

СТИЖЕ СЕ И ДО ПРОСТРАНСТВА ПЕЛАГОНИЈЕ чије средиште је био Марков Битољ. Није познато где је северно од Лерина била повучена граница. Око овог града много поседа је имао манастир Трескавац.²⁹³⁵ Пописивање вилајета тог града напореда са битољским 1481. г. открива пут за њихово подробније раздвајање, с тим да је знатно село Подлешане припадало Битољу.²⁹³⁶ Потом се наилази на планину Бабу, која наткриљује не само споменуто равницу већ и воде Преспанског језера.

Јужно од две велике водене масе налазила се потоња нахија Вукашин-Биглиште која се састојала од чак 93 насеља. О њеном опсегу и средишту се чак повела и мала научна расправа.²⁹³⁷ Како било, Турци на јужним обалама два језера нису очували сећање на српског краља. Ни Марко ту није имао шта да тражи, а у јужнијем Костуру још мање у зрелој фази владавине.

Охрид је био под Андрејом Гропом, а могући опсег његове државе се тешко одређује. Најстарији турски пописи овог санцака су из 1536-1539. Припадали су му углавном арбанашки предели, а са проучаваног простора су три казе, са њиховим нахијама: Охрид (Охрид, Преспа и Дебарца), накнадно основана Старова (Мокра и Гора) и Дебар. О последњој ће бити још речи јер је настала нешто касније услед жустрог отпора освајачима. Ово показује да ова врста података није сасвим поуздана за тумачења политичке прошлости.

²⁹³³ Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 131-143; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 223-229. Да су поседи кесарисе Ирене Прељубовић, потом Хлапенове супруге, били и у близини Водена, а не само у Мариову. В. Исто, 228 нап. 63.

²⁹³⁴ А. Стојановски, *Кон прашањата*, 157-160; С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 3; Помишљало се и на област Оливера Големовића. В. Х. Матанов, *Феодални књажевства*, 84-85.

²⁹³⁵ К. Ациевски, *Пелагонија*, 200-204. За топографију око Острвског језера В. Т. Томоски, *Каде лежал средновековниот град Соск?*, ГИНИ 30, 1-2 (1986), 251-260. Треба посебно размотрити историјски оквир новца севаста Стефана из Лерина, наводно кованом у време краља Вукашина. В. К. Ациевски, *Пелагонија*, 232.

²⁹³⁶ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишурни пописни дефтери од XV век*, Том II Скопје 1973, 139-485, посебно 266-269 (М. Соколоски); V. Kravari, *Villes et villages*, 317.

²⁹³⁷ В. нап. 1844 овог рада, као и: Т. Томоски, *Прилог кон топографија на Климентова епархија*, Историја 16-1 (1980), 149-155.

Меѓутим, на опрез принуѓује и то што је нахија Преспа понекада била део Паша-санцака, односно његове казе Корче. Објашњење се тражи и у постојању две истоимене управне јединице, где би Горња Преспа, крајеви око Ресена, били усмерени на Охридски кадилук, а Доња на оближњег кадију у Корчи.²⁹³⁸ Овога пута занима нас линија додира са краљевим земљама. Чини се да су му северне обале два језера биле неприступачне.²⁹³⁹ Иначе, по актима Стефана Душана манастир Трескавац је у Преспи имао имања у Ресену, рибаре у селу Њивици и Наколцу, метох у Љубојну, а можда и додатна ловишта на језеру. У охридском крају поседовао је метох и цркву св. Јована Богослова.²⁹⁴⁰

У долини Црног Дрима може се претпоставити да је Боровец вероватно био последње село Струшког Дримкола, док је од Јабланице и Пискупштине започињао Дебарски Дримкол.²⁹⁴¹ НепокOLEбану власт двојице краљева у северном делу те дугачке долине открива садржај Бигорског поменика.²⁹⁴² Рани турски извори с великом поузданошћу осликавају распоред средњовековних насеља и њихов међусобан однос. Намеће се питање истинског поклапања граница јер се између Маркове и османске власти уметнула управа породице Кастриот. Меѓутим, већина западних жупа у Подримљу су изразито упућене на остатак слива ове реке, тако да је вероватно тек након слома Маркове државе дошло до проширења оближњих арбанашких великаша, вероватно у време привремене кризе турске државе.²⁹⁴³ Изузетак би била област Черменика која на југу широко належе на југозападне обале Охридског језера. Од Маркових земаља је одваја и струшки Дримкол и планина Јабланица, осим ако веза није остваривана преко превоја на њеном северу. Дакле, у време првог пописа из 1466-1467. г.,

²⁹³⁸ А. Стојановски, *Административно-територијална поделба на Македонија под османската власт до крајот XVII на век*, ГИНИ, 17-2, Скопје 1973, 140-142; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 30, 32-34, 55-66 (докторска дисертација). Уп. А. Стојановски, *Нови податоци за санџакот и казата Охрид во триесеттите години на XVI век со посебан осврт на Струга*, Македонија под турската власт, 78-83. Уп. Т. Томоски, *Преспа во средниот век*, Македонија низ вековите, 251-288.

²⁹³⁹ За распоред насеља, мање пределе целине и њихове природне границе, односно везе са суседним областима В. Ј. Трифуноски, *Охридско-струшка област*, посебно 3-8.

²⁹⁴⁰ К. Аџиевски, *Имотите на манастирот Трескавец надвор од Пелагонија (индентификација и лоцирање)*, Историја 33, 1-2 (1997), 16-17, 25-26. За остала стара села В. V. Kravari, *Villes*, 357-376.

²⁹⁴¹ М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, 132-136, 141-142 и карта на стр. 8. Уп. М. Бошкоски, *Струга*, 111-125.

²⁹⁴² Н. Целаковски, *Најстариот поменик*, 232. Садржи и велики списак населених места.

²⁹⁴³ М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, 16; Т. Томоски, *Прашањето на Коџаџик*, 66; С. Ѓирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 7; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 41.

Дебарска каза је обухватала нахије Река, Горњи и Доњи Дебар, Дуго (Голо) Брдо, Черменика и Жупа, с тим да је последња испрва била део Горњег Дебра.²⁹⁴⁴

Заправо, постоје велике недоумице ком господару приписати власт над пространим Пологом који се делио на најмање две јединице: Горњи и Доњи. Недовољно је јасан идентитет Гргура који је у време краља Вукашина ту имао „државу”. Ако је заиста био средњи син севастократора Бранка Младеновића, горње Повардарје је заиста могло већ непосредно након 1371. г. да се отргне од Марка и олакша Вуку Бранковићу напад на Скопље. Јачу спону између области и града чини попис Скопског крајишта из 1455. г. Управо у Пологу хас има Иса-бег Исхаковић, односно унук Јигит-паше, оснивача овог уца. Ту је и његова супруга, као и бројне блиске слуге и помагачи.²⁹⁴⁵ Јасно се оцртава њихово, безмало баштинско, наследно господство, па би изгледало да је ово крајиште од почетка било таквог обима. Споменути дефтер, додуше, бележи и увођење у тимаре личности ван тог кружока, знак поодмаклог растакања већ одавно позадинског крајишта. И поред тога, на први поглед изгледа да је 1391. г. Јигит-паша захватио крајње јужне поседе Бранковића, што је укључивало и Полог. Јако је важно да је по турској управној подели стратешки важан град Собри уврштен у нахију Калканделен (Тетово).²⁹⁴⁶ Ова издужена котлинска депресија, ограђена са свих страна планинским венцима, има бројне путне везе. Међутим, морфолошки је једино преко групчинске преселине (Групчинска клисура), усечене између Сухе Горе и Жедена, те клисуром Вардара (Жеденска клисура, пробија се између Жедна и Капчиновца) у извесној мери отворена према Скопској котлини.²⁹⁴⁷ Овакви географски предуслови су можда обликовали Скопско крајиште. Међутим, њему су стално придодавани нови градови, најпре након слома Вука Бранковића 1396. г. То отежава одређивање раније политичке прошлости Полога јер није немогуће да су Османлије училе велику географску упућеност два предела и накнадно ојачали Скопско крајиште поседима из Горњег Повардарја. Ипак, и поред мањка коначних доказа извесније

²⁹⁴⁴ Исто, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 40-47.

²⁹⁴⁵ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 18, 67-97 (Н. Šabanović).

²⁹⁴⁶ Исто, 18, 95-96.

²⁹⁴⁷ Ј. Ф. Трифуноски, *Полог (Антропогеографска проучавања)*, 4. Отуда став да се Турска учврстила у Пологу са освајањем Скопља, или после смрти Краљевића Марка. В. Исто, 37. За географију суседне области В. Ј. Трифуноски, *Скопски Дервен*, 299-470.

је да разматрана област није била под краљем Марком, барем не све време. Стога ће ова знатна област бити изостављена из опширних прегледа.²⁹⁴⁸ Поред оваквих неоспорних закључака, попис из 1455. г. показује да су Пологу вероватно припадала и насеља све до Маврова, потврда постоји за Леуново и Нићифорово. По савременим схватањима, Полог се, међутим, завршава на северним обронцима Влајнице и Буковића.²⁹⁴⁹ Ова пространа област је привукла пажњу бројних истраживача тако да о тамошњим сеоским насељима постоји обимна литература.²⁹⁵⁰ Градска насеља су била такође бројна. У разматрано време истицале су се зидине код села Горње Бањице, првенствено због гостиварског манастира. Изузетно упечатљиво је било и Трново код Србинова, чије благостање је почивало на оближњим рудницима. Гвоздена руда се ту обрађивала и на почетку турске окупације, баш као и у већ споменутом Собрију.²⁹⁵¹

Треба установити и садржај унутар овако постављених оквира. Истраживани предели су претежно брдско-планински. Неретко врлетне планине раздвајају многе мање географске целине кроз које обично протичу снажне горске реке. Скупа са планинским превојима, често чине спону између више морфолошки разуђених области. Поред оваквих природних, треба размотрити и историјске околности јер је од њих такође зависио распоред различитих насеља и њихово груписање у управне јединице.

Бурна политичка прошлост и различите државне традиције отежавају налажење јединственог приступа територијалној организацији, ако је уопште и било. Природна је претпоставка да је на северу основна управна јединица у то време била жупа, која је вековима обележавала живот јужнословенских заједница. Међутим, чак и у тој зони се опстанак оваквог уређења понекад прати споредним траговима. Долина Пчиње има жупске одлике, али у средњем веку нема изричитог

²⁹⁴⁸ Т. Томоски, *Средновековни градови во Полог*, Годишен зборник, 249-268; Б. Петровски, *Манастирски имоти во средновековен Полог*, ГЗФФ 59 (2006), 281-301; *Исти*, "Жоупа полож`ка", ГЗФФ, 60 (2007), 1-13; *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009), 11-36, посебно 33-36 (С. Мишић).

²⁹⁴⁹ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 19, 84, 87 (Н. Šabanović); Ј. Ф. Трифуноски, *Полог (Антропогеографска проучавања)*, 4.

²⁹⁵⁰ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III*, Скопје 1980 (Л. Славева – П. Миљковић - Пепек); V. Kravari, *Villes et villages*, 278-230; К. Ациевски, *Имотите на манастирот Трескавец*, 24-25. Уп. Ј. Трифуноски, *Урвич и Јеловјане - два торбешка села у Пологу*, Гласник Етнографског института САН 4 (1961), 409-418.

²⁹⁵¹ Т. Томоски, *Полошките хисари во XV век*, Историја 6-2 (1970), 166-171; *Исти*, *Средновековни градови во Полог*, 130-149; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 173-182, 323-338.

помена жупе на овом простору.²⁹⁵² Међутим, у повељи Стефана Душана о уступању Светог Николе под Кожљем митрополиту Јакову помињу се „људи жупски”.²⁹⁵³ Овакво описивање се понавља. Непосредно по освајању Струмице у повељи истог владара узгредно се каже: “[...] и данка и приплата градских и жупских [...]”. Ово посредно показује да се и тај простор слично сагледава иако се изворно жупско устројство вероватно одавно расточило под византијском снажном управом.²⁹⁵⁴ Такође, протостратор Станиша под деспотом Јованом Угљешом управља крајем који је означен као „жупа”, вероватно у долини Струме, пре 1366. г.²⁹⁵⁵ Већ је показано да се на југу срећу и жупани. Међутим, овакве управитеље неизоставно не прати и истоимена управна област јер су под некима биле много веће области (Вукашин Мрњавчевић), а неки се срећу у владаревој пратњи. Кефалије су и под Србима биле бројније, с тим да су опште кефалије заповедале са више блиских градова.²⁹⁵⁶ Све ово је само допуна већ заокруженог уверења да се у јужној зони ради о језичкој недоследности. Иза једног помена жупе у Струми заправо се радило о катепаникиону Стримон, наслеђеном из византијског уређења. Такође, каткад се у српској средини теме, као веће управне јединице, преводе термином „држава”.²⁹⁵⁷ Ово заправо показује да су и старе словенске и ромејске јединице територијалне организације у извесној мери изгубиле значај српским државним променама. Њих треба додатно објаснити.

Мање географске целине или управна подручја градова су даване на привремено и условно „држање”, те отуда пратећи израз. О томе, између осталог, сведочи архиепископ Данило у опису Милутинових освајања, а посебно Данилов настављач у Житију Стефана Дечанског: „У тим временима многе градове узео од грчке земље са свим државама њиховим.” Тамо где је грчка властела самовољно приступила краљу ништа није мењао, док у супротном „[...] предаде некима од верних својих, да их са силама војске своје држе у послушности и работи, по

²⁹⁵² С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 145.

²⁹⁵³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 703. Уп. *Земљораднички закон*, 260 (М. Благојевић).

²⁹⁵⁴ *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, 80 (С. Мишић). За општу слику В. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*.

²⁹⁵⁵ М. Шуица, *Немирно доба*, 47, 52.

²⁹⁵⁶ За неке из прве половине XIV в. К. Ациевски, *Пелагонија*. 176. Прилеп (Пелагонија) је можда био капетаникион. В. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 48.

²⁹⁵⁷ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 149; Х. Матанов, *Княжеството*, 182-183, 185. О овим управним јединицама В. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 43-50. За називе мелнишког подручја кроз XIII и XIV в. в. М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 269.

заповести овога превисокога краља”. Да је та пракса била уобичајна говори пример Полога, где, на размеђи векова, „Свети краљ” предвиђа: „кому се даст Жупа Полошка на државу милошћу краљевства ми”.²⁹⁵⁸ Током неколико наредних десетлећа смењивали су се локални намесници, да би у време Вукашиновог краљевања било забележено: **држѡше Грьгѡрь Пологъ**.²⁹⁵⁹ На истраживаним просторима јављају се и много пространије „државе” које вишеструко превазилазе оквире једне жупе. Повезују се са звучним именима као што су деспот Јован Оливер, царица Јелена, браћа Мрњавчевић, али и оба поколења Драгаша итд. Међутим, овакви велики конгломерати су управо због своје величине били нестални и стога нису погодни за географске приказе.²⁹⁶⁰

Више жупа и ненастањени предели између њих у држави Немањића чинили су „земље”. Неке од њих су имале властите државне традиције (Хумска земља, Дукља), друге су се поклапале са надлежностима појединих епископија (Хвосно, Браничево), због чега су истрајавале вековима. Од времена Стефана Душана до самосталног раздобља Дејановића прати се и постојање земље Жеглигово. Године 1354. по њој је описан положај Архилевице. У повељи Константина Драгаша из 1379. г. за село Норчу покрај Прешева се каже да је у Архилевици. Одатле се зна да је поред истоимене обухватала и жупу Прешево, а вероватно и Пчињу.²⁹⁶¹ Заправо, поређење са другим, већ расветљеним случајевима, објашњава зашто се састављач одлучио за овакав исказ. Израз „место” праћен његовим именом, попут Рибнице, није имало уско значење као у савременом језику, већ је означавало шире подручје.²⁹⁶² Овога пута се вероватно најпре мислило на манастирску метохију. Постоји још назнака да се сврставање жупа у земљу Жеглигово у време последњег Дејановића или у потпуности изгубило, или да је вероватно имало само формални значај. Изворно Жеглигово је и даље било језгро њихове самосталне владавине, а Иногошт, Прешево и Врање су вероватно биле поверене кесару Угљешу Влатковићу или још севастократору Влатку. Још јужније се на почетку XIV в. као

²⁹⁵⁸ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 148-149, 150. Уп. Б. Петровски. “*Жоупа полож`ка*”, 1-13.

²⁹⁵⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* 4, 14 бр. 6054. Уп. стр. 30 овог рада.

²⁹⁶⁰ О значају сваке од ове држава пре и после 1371. г. било је речи у ранијим поглављима. Уп. Х. Матанов. *Към историческата география*, 16-17.

²⁹⁶¹ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133-146, посебно 145; Исти, *Југоисточна Србија*, 80.

²⁹⁶² М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*. II Рибница - Подгорица, 353-354.

«земље» спомињу и Овче Поље, Пијанец и Злетово. Оцењено је да су оне заправо биле недовољно велике за истинске „земље“ и да нису биле сачињене од више мањих целина. Сврстане су у мање пределе, чиме се још једном потврђује знатна језичка недоследност у изражавању ондашњих људи.²⁹⁶³ Међутим, у њиховој свести ове земље су биле стварне. У годинама око битке код Велбужда област овчеполску и „хору Злетовску“ држао је ближе непознати жупан Драгослав.²⁹⁶⁴ Последња је поново споменута 1353. г. у једном лесновском запису.²⁹⁶⁵ Трајала је вероватно и у деценијама након Маричке битке.

Простор не треба увек делити по несталним, крупним управним областима, већ и по мањим природним целинама. У другим жупским крајевима у српским земљама у средњем веку села од градова и тргова као управних и економских средишта била су удаљена до двадесет километара.²⁹⁶⁶ За делове западне Македоније та вредност је за пет јединица мере мања.²⁹⁶⁷ Сличне вредности су уочене и код опсега катапеникија у егејском залеђу између Вардара и Месте.²⁹⁶⁸ Вероватно није случајно да се у излагању двојице српских писаца житија појмови „држава“, „земља“ и „област“ недоследно користе, док су градови представљени као истинска средишта политичке моћи. Стога с пуно обзира треба прихватити вести са почетка XIV в. о дебарској, кичевској, поречкој и неким другим „државама“, односно земљама.²⁹⁶⁹ Са друге стране, у овом географском приказу биће, колико је то могуће, представљена управна средишта у односу на претпостављено подручје њихове надлежности.

Колико се мало зна о динамици поимања географског простора од стране средњовековних људи у односу на демографске, привредне, управне и остале токове говори оцртавање мање потцелине у оквиру врањске жупе. У пословној књизи Михаила Лукаревића три села су каткад наведена самостално, али се другим приликама наглашава и да су у Катуну. Последњи је изгледа обухватао

²⁹⁶³ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 144-145.

²⁹⁶⁴ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 27.

²⁹⁶⁵ И. Велев, *Записи и натписи*, 18. „Хора“ је ромејски израз. В. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 44, са доказима о неустаљености назива управних јединица.

²⁹⁶⁶ Ј. Мргић - Радојчић, *Доњи краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 290-295; А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву. Континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, 111.

²⁹⁶⁷ М. Роровић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 267 нап. 177, са старијом литературом.

²⁹⁶⁸ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 48.

²⁹⁶⁹ М. Благојевић, *Српско краљевство*, 148-149.

више од садашњег истоименог села, или се једноставно ради о засеоцима.²⁹⁷⁰ Тимарски дефтери са почетка XVI в. извесна села стављају у Каменицу, мањи предео југозападно од Ћустендила, иако по нахијској подели припада Илици или Славишту. Спорадично тада искрсава и „нахија” Поланија, изгледа у вези са Дојраном, и „нахија” Поронлу, око тока Старе реке у нахији Конче.²⁹⁷¹ Барем у првом случају пописивач је веродостојно пренео стање са терена и схватања ондашњег хришћанског живља које није увек много марило за површинску османску управу. Изгледа да су Турци уважавали и посебност Каратонлуа, краја око Матејче, јер се 1544. и среће као посебна нахија.²⁹⁷² Слично важи и за дошљаке у Босански санџак из друге половине XV в. из тајанственог Сарујара.²⁹⁷³ Све ово су епизоде у снажном процесу уситњавања управног простора услед повећања броја становника и економског раста. Настојање да се пуким одликама терена препознају извесне жупе или још мање географске целине без потврде историјском методом није до краја поуздано.²⁹⁷⁴

Многе од разматраних целина се под истим или измењеним називом срећу у турским изворима као нахије. Посебно је нејасан однос између њих и затечених управних јединица. У Браничеву је посведочено територијално поклапање нахија, пре свега, са жупама, али и са „властима” Деспотовине, па чак и са крупним манастирским метохијама.²⁹⁷⁵ На југу су такође многе предеоне целине вероватно опстале уз незнатне промене првих неколико деценија, ако не и дуже. Међутим, континуитет и танане промене се тешко прате због великог временског јаза настанка извора две епохе. И поред тога, овим путем се вероватно најпотпуније оцртава ранија подела земље Драгаша, све у свему око 23 мање целине, од којим можда тек понека раније није третирана као жупа. Ову бројку чак треба и увећати након искуства са долином Пчиње.

²⁹⁷⁰ Radan Pripzich de Grahoeiuzi in Chatun; Priexda Raianouich de Chladni Dol in Chatun; Milutin de Voinegouzi in Chatun“ В. М. Динић, *За историју рударства* II, 594. Уп. стр. 555 овог рада.

²⁹⁷¹ Х. Матанов, *Възникване*, 104-105.

²⁹⁷² Р. Тричковић, *Српска црква*, 86.

²⁹⁷³ N. Filipović, *Princ Musa*, 199. За регионална имена Уп. и стр. 514 овог рада.

²⁹⁷⁴ Покушај у: Ј. Трифуноски, *Охридско-струшка област*, 27.

²⁹⁷⁵ С. Мишић, *Територијална организација Браничева*, 11-13; А. Крстић, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 4-4 (2006), 95-113; Исти, *Средњовековни тргови*, 95-96.

ТАБЕЛА БР. 1 Списак нахија у Ћустендилском санџаку у XV и првој половини XVI века

Година настанка пописа	Врста пописа	Нахије
1479-1480	Попис соколара	Нахије Штип, Струмица, Илиџа, Врање, Радомир
1490-1491	Попис џизје	Вилајет Врање и Прешево, Штип, Нагорич, Кратово, Илиџа, Славиште, Куманиче, Горње Крајиште, Пијанец, Кочани, Дупница, Сириштник, Радомир, Струмица, Петрич, Малешево, Конче, Тиквеш, Мелник
1487-1490	Попис војнука „Константинове земље”	Кочани, Нагорич, Штип, Тиквеш, Мелник, Пијанец, Славиште, Малешево, Дојран, Струмица
1519	Први сачувани тимарски попис	Каза Штип – нахије Штип и Кочани, Нагорич Каза Струмица - нахије Струмица и Малешево, Боимија, Конче, Тиквеш и Морихово, Петрич и Мелник Каза Илиџа – нахија Илиџа и Славиште, Пијанец, Дупница, Радомир, Горње Крајиште и Сириштник Каза Врање – нахија Врање и Прешево

Из претходне табеле је јасно да двојни називи управних јединица заправо обухватају две раније области, а посебно када се неке јављају још у средњем веку.²⁹⁷⁶ Тако се у XVI в. на простору жупе Прешево помињу нахије Прешево и Морава.²⁹⁷⁷ Осим тога, Врање је постепено све више потискивало Прешево које је раније било средиште самосталне жупе и привлачило посебну пажњу Драгаша. Као одјек тог стања, стотинак година након турског освајања, још се бележило: „Вилајет Врање са Прешевом”, што се касније губи.²⁹⁷⁸ Такође, до тог доба се за ово насеље користи израз „само Прешево”, назнака некада знатнијег насеља и његове пратеће области.²⁹⁷⁹ Не треба да збуни ни појава дублета попут Нагорич-Жеглигово.²⁹⁸⁰ Из тих разлога ће подаци османског порекла бити употребљени претежно у сврху спорадичног илустровања средњовековних података јер бележе велики број насеља.²⁹⁸¹

Жупа Пчиња је у време деспота Дејана вероватно била део веће управне јединице, односно „земље” Жеглигово. Најстарији турски пописи су из XVI в. Пошто нису доследно спроведени остаје недокучив обим и ове нахије, а тиме и величина раније жупе.²⁹⁸² Све то надомешта географска изолованост овог краја распоређеног око изворишног дела Пчиње. Ова река утиче у Вардар али клисура између села Барбаца и жеглиговског Пелинца чини да је веза Горње Пчиње са југом најслабија. Уместо тога, живаљ је одвајкада углавном природно био упућен на бујановачко Поморавље.²⁹⁸³ У средњем веку, тачније 1343-1345. г., се помиње село Шапранце.²⁹⁸⁴ Село Ђерекарце је чинило део првобитне архиљевичке метохије. Велику старост села Јабланице, Ваганце, Барбаце, Марганце, Пунушевце и Трговиште откривају њихови житељи уписани у Пчињски поменик,

²⁹⁷⁶ Х. Матанов, *Възникване*, 96-108.

²⁹⁷⁷ Због грешака у попису није могуће утврдити нахијску припадност села. В. С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 75.

²⁹⁷⁸ М. Костић, *Прешевска котлина*, 103-104. За супротно В. Т. Вукановић, *Прешево*, ВГ 2 (1966), 6, 8.

²⁹⁷⁹ А. Стојановски, *Vranjski kadiluk*, 19.

²⁹⁸⁰ Изједначени са „вилајетом Куманиче“ који се, пак, напоредо јављају у неким списковима управних јединица. В. Х. Матанов, *Възникване*, 102, 106, 115-124, као и табеле 4-8 из прилога те књиге.

²⁹⁸¹ А. Стојановски – Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*.

²⁹⁸² С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 80-82.

²⁹⁸³ Ј. Трифуноски, *Горња Пчиња*, Годишен зборник ФФ, 7 (1954), 21-30, посебно 21; Исти, *Горња Пчиња*, 5-10.

²⁹⁸⁴ Исти, *Горња Пчиња*, 39, с позивом на [М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак Скопског Филозофског факултета 4 (1940)].

започетог у другој половини XV в.²⁹⁸⁵ У Душаново време спомиње се и забел Лестница, данас Горња и Доња Лестница у сливу Козјачке реке.²⁹⁸⁶ Жупско средиште је могло бити око несталих села Горња и Доња Пчиња, негде око најсевернијег лука тока истоимене реке.²⁹⁸⁷ По предању, манастиру св. Прохора Пчињског била су подложна села Црнотинце и Букуревец у Прешеву.²⁹⁸⁸

У тешко приступачним масивима између котлина Јужне Мораве и горњег тока Струме налазе се области које су данас означене као Власина и Крајишта.²⁹⁸⁹ Можда је њихов скрајнут положај утицао да из средњег века до данас не опстане помен ни једног тадашњег насеља. Под Османлијама је у попису цизје из 1490-1491. г. забележена нахија Горње Крајиште. Тада се самостално среће и источни Сириштник. Међутим, у садржају пописа Ћустендилског санцака из 1519. г. њих две су наведене као јединствена управна јединица, али се из пописа јасно уочава да се ради о две самосталне и одвојене потцелине. Тада је у првој од две области било 102 села, углавном малих, као и 9 мезри. Сириштник се наводи са Радомиром, па је тешко одредити припадност 52 села и једну мезру. Наредни доступни документ те врсте је из 1570. г. када су део Ћустендилског кадилука биле нахије Горње Крајиште и Сириштник.²⁹⁹⁰

Древно утврђење Врање је пратило развитак простране и плодне врањске жупе. Савремено истоимено насеље се развило од села Горњег Врања, које је у време Стефана Дечанског Светом Николи приложио кнез Балдовин. Под Стефаном Душаном, кнежев наследник жупан Маљушат је ову баштинску цркву уступио Хиландару.²⁹⁹¹ Тада су споменута и села Доње Врање и Собина, те катун Псодерца (данас село Содерце). Станиште влаха је имало међе, што значи да је то било њихово зимско боравиште док су топлији део године вероватно

²⁹⁸⁵ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 80; Ј. Трифуноски, *Горња Пчиња*, 39, 108, 163. Такође: В. Стевановић, *Миктопонимија општине Трговишта*, САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози 1 (1979), 167-236.

²⁹⁸⁶ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 70-71; *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 84-85 (С. Марјановић-Душанић), са картом.

²⁹⁸⁷ Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 16-17, 163.

²⁹⁸⁸ М. Костић, *Пршевска котлина*, 101, као и стр. 461 овог рада.

²⁹⁸⁹ Р. Т. Николић, *Крајишта и Власина*, Насеља и порекло становништва 8, Београд 1912; М. Павловић, *Власина и Крајиште*, ВГ 4 (1968), 443-450.

²⁹⁹⁰ Х. Матанов, *Възникване*, 104-106, 125-126, 129; Р. Ковачев, *Регистри*, 347.

²⁹⁹¹ Врање, *Лексикон градова*, 75-77 (М. Копривица).

проводили на планини Крстиловици. Село се спомиње и у пословној књизи Михаила Лукаревића, скупа са суседним селом Катун. Повеља наводи и пет уљаника-пчелињака: један у селу Јагнедници (данас Клисурсица-источно од Врања), два у селу Церовац (данас истоимено брдо јужно од Владичиног Хана) и два у врањском селу Бањи.²⁹⁹² Поседе је имао и Стефан Душан јер је 1348. г. цркву Преображења у Врањи више Хотуља дао Светим Арханђелима. Данас постоје села Горња и Доња Отуља и Преображење јужно од града. Последње место је била раскрсница путева, једак крак се одвајао за Пчињу, па су ту много касније Цинцари развили трговину и занатство. Чести материјални остаци, почев од римског доба, други су наговештај ранијег значаја овог места.²⁹⁹³ Господин Константин Драгаш је 1380. г. као владар дозволио да извесни Тома Гавала уступи Хиландару села Раков (Раковац), Јелшанци (ишчезло суседно село), Краљеве Куће (Српска Кућа) и Лапардинце (Лопардинци) са засеоком, сва са подручја Бујановачке општине.²⁹⁹⁴ Кесар Угљеша Влатковић је као нови полусамостални господар ових крајева око 1400. г. још једном потврдио Хиландарцима право на споменуто цркву св. Николе са селом Врањем, с тим да су тада набројана и црква св. Николе у Лучанима, којој је заправо припадало то насеље, те село Трновац. Она нису спадала у Врање, већ у жупу Морава, касније жупу Бинч.²⁹⁹⁵ У наредним деценијама у Врању се у Лукаревићевој пословној књизи поново наводе оба Врања, Собина, Раковац, Лапардинце и Хотуља, али и села Клиновац, Белиновац, Брезница, Божиновац, Бунушевце, Содерце, Дубица и Катун са засеоцима: Грахојевци, Пладни Дол и Војнеговци.²⁹⁹⁶

²⁹⁹² С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 70-71. Уп. Ј. Трифуноски, *О расељеним селима у Врањској котлини*, Годишен зборник ФФ, Природно-математички оддел кн. 12 бр. 10 (1959), 173.

²⁹⁹³ Исти, *Преображење. Раније цинцарско-српско насеље у околини Врања*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Природно-математички оддел кн. 8 бр. 10 (1955), 151-158; С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 71; *Светоарханђеловска хрисовуља*, 55, 67 (Исти).

²⁹⁹⁴ Исти, *Југоисточна Србија*, 71; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 50; *Повеља господина Константина Драгашиа Хиландару (Хил. 64)*, 141, 144-145 (Ж. Вујошевић). Такође: М. Живојиновић, *Властелинство*, 86, са освртом на остале хиландарске поседе у жупи Врање.

²⁹⁹⁵ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 71; Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 392-394. Уп. и стр. 539 овог рада.

²⁹⁹⁶ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 71-72. Ту уврштено и село Честелино. В. М. Костић, *Врањско-бујановачка котлина*, 193, што нисмо успели да потврдимо у регистру издања пословне књиге. Можда се мислило на мезру Кржинци другог имена Чистилинци, сврстану у Иногошт. В. А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 151, 180.

Треба им придружити и Крешево (Chreheuo).²⁹⁹⁷ И место Клиновац је такође означена са in Vragne.²⁹⁹⁸ Веома је стара и већина насеља из раних турских пописа, као и нека места из Пчињског поменика, што све скупа употпуњује вести о овом простору.²⁹⁹⁹ Климава су настојања да се Бујановац прикаже као средњовековни град у оквирима ове жупе.³⁰⁰⁰ То не значи да споредних утврђења није било, па се по некима име локалитета Пржар изводи из речи пирг.³⁰⁰¹ Уопште, бројна језичка и антропогеографска истраживања су здрава основа за даља истраживања.³⁰⁰²

Ка југу, на Врањску жупу надовезује се Прешево, жупа у сливу Моравице, укључујући и огранке Рујена и Карадага. Средиште је у истоименом знатнијем граду.³⁰⁰³ Његову ранију важност осликавају описи нововековних путописаца, али и напоредо навођење са Врањем у попису из 1498. г., мада је извесно да је у том вилајету друго место добијало све већу превагу.³⁰⁰⁴ Осим тога, за ову област се по устаљеном обичају користи и назив по главној реци, па тако Михаило Лукаревић има дужника in Morauiza.³⁰⁰⁵ То су прихватили и дошљаци па се у турским пописима колеба између два назива, с тим да ствар додатно отежава што Моравицу мешају са Моравом.³⁰⁰⁶ Опаска да су најстарији османски регистри неупотребљиви за осликавање обима нахија Врањског кадилука и даље важи. У пчињском поменику су уписана села Неговац, Стрезовац, Буштрање, Шошаја, Гари, Берковци и Иносалци.³⁰⁰⁷ Много је важније оцртавање поседа

²⁹⁹⁷ Из Дубровачког архива I, 89 (М. Динић). У пописима означена као Кршевица у Пчињи. В. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 39, 152, 156.

²⁹⁹⁸ Из Дубровачког архива I, 46, 84 (М. Динић).

²⁹⁹⁹ Ј. Маринковић, *Микротопонимија Врања и околине*, 70-71.

³⁰⁰⁰ Таква претпоставка за Бујановац у: М. Костић, *Врањско-бујановачка котлина*, 194. У делу старије литературе изједначен са селом Гојановци из тзв. Друге архиљевичке повеље. В. Ј. Трифуноски, *Бујановац-антропогеографска испитивања*, Гласник Етнографског института САНУ 2-3 (1953-1954), 326. Уп. М. Рајачић, *Основно језгро*, 235.

³⁰⁰¹ М. Златановић, *Топонимија града Врања*, Прилози проучавању језика 12, Нови Сад 1976, 90; Исти, *Називи географских термина у Врањској котлини*, Ономатолошки прилози 1 (1979), 136.

³⁰⁰² Ј. Хаџивасиљевић, *Ка историји града Врања*; М. Павловић, *Топонимија околине Врања*, ВГ 4 (1968), 303-334; Ј. Стаменковић, *Ономастички подаци за десет села на десној обали јужне Мораве (Општина Врање)*, Ономатолошки прилози 2 (1981), 405-445.

³⁰⁰³ Прешево, *Лексикон градова*, 217-218 (В. Алексић).

³⁰⁰⁴ Т. Вукановић, *Прешево*, 8; М. Костић, *Прешевска котлина*, 103-104; А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 19, 122.

³⁰⁰⁵ Из Дубровачког архива I, 45 (М. Динић). Вероватно је и старији од наметнутог назива по жупном граду.

³⁰⁰⁶ А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 15-16.

³⁰⁰⁷ М. Костић, *Прешевска котлина*, 98-99; С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 74-75.

Богородичиног манастира Дејановића, смештеног недалеко од Прешева. Овој жупи су припадала села Архилевица, Злокућане (данас Горње и Доње), селиште Норча.³⁰⁰⁸ Са извесним закашњењем убицирано је и село Другошевци, заправо Драгушица код Биљаче, запуштена тек почетком прошлог века. Судаћи по редоследу даљег набрајања места и селишта: Скрлинци, Тудоровци, Врдун, Мекша, Калујањевци и Строиково, нека од њих су била у Прешевској Моравици, а не на левој обали Пчиње. Наиме, на Рујну је постојало село Врдун обновљено из ранијег селишта.³⁰⁰⁹ Успутно су споменута и села Лагоборовци (Боровец), две Островице, и Станић док се у препису Душанове повеље из XV в. Архилевици приписују и села Вилска и Калујаневци. Овакви додаци увек позивају на додатни опрез.³⁰¹⁰ Иначе, ове Островице су различите од оне у спису Константина Михаиловића.³⁰¹¹ Велико занимање за овај простор међу неисторичарима ствара наду да ће стићи још по неки помак. С тим уверењем се скреће пажња на локалитет под ораницама, Дејанове ливаде у атару села Жујинце, источно од Прешева.³⁰¹²

Жупа Жеглигово оквирно почиње јужно од Прешева и Пчиње (планина Козјак), а опкољавали су је Славиште на истоку, Овче Поље и долина Вардара с југа, те Скопска Црна Гора на западу. Скопском св. Ђорђу раније су приписивани метоси св. Василија и св. Лука, али се одржао само задњи део ове поставке.³⁰¹³ Архилевица је имала поседе и у овој жупи, заправо углавном на јужним обронцима Кумановско-Прешевске Црне Горе. Припадала су јој села Колицко, Глажња, Думановци, Руђинци, Извор, Гошинци, Бујковци, Бела Водица

³⁰⁰⁸ М. Рајачић, *Основно језгро*, 230; Уп. М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 448-449; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 49-50.

³⁰⁰⁹ М. Костић, *Прешевска котлина*, 99. Уп. Х. Матанов, *Към историческата география*, 13. За Другошевце додатно В. М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице*, 131-133.

³⁰¹⁰ М. Рајачић, *Основно језгро*, 230; Х. Матанов, *Към историческата география*, 14. За Боровац в. М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице*, 136-137.

³⁰¹¹ М. Динић, За историју рударства II, 595. Уп. Ђ. Трухелка, *Сарандопорска Рукописна хроника*, 460.

³⁰¹² М. Златановић, *Топонимија Прешевске Моравице*, 115-139, посебно 127-129. Такође: Ј. Трифуновски, *Кумановско – прешевска Црна Гора*, САНУ Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник LXII, Насеља и порекло становништва 33, Београд 1951; Ј. Маринковић, *Микротопонимија сливова Прешевске Моравице и Кленичке реке*, Београд 1995 (необјављена докторска дисертација).

³⁰¹³ Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва књ. 1 свеска 1-2 (1926), 56-57. Први метох би припадао Овчем Пољу. В. К. Илиевска, *Топонимите во Македонија во XIII и XIV век според хрисовулите од Горг Скопски*, Скопје 1974, 39, 104 (Магистарски рад).

(махала у селу Дреник), Арбанашко, Мокра Пољана (топоним Мокро Поље) око 7.5 км ји. од Норче, Подљешани (локалитет између Извора и Алашевце). Непоуздано је изједначавање данашњег села Дејловце са некадашњим Дејковци тј. Денково, односно Русце са селом Прусци. Села Литијаница и Гојановца су неубицирана, али има наговештаја за њихову припадност управо овом делу ове метохије. Не треба заборавити ни селиште Враче. Део ових поседа је са главним храмом 1379. накнадно уступљен Хиландару.³⁰¹⁴ Осим тога, сматра се и да је Лојане са пет засеока 1332. г. приложено Хиландару.³⁰¹⁵ Другим путем је установљена велика старина многих других села.³⁰¹⁶ У њима се налазе занимљиви материјални остаци прошлости. Упориште на Жеглиговском камену код Новог Нагоричана је успоном Дејановића прерасло у државно средиште. У овој жупи су у позном средњем веку постојали и Коњух, те тврђаве данас називане по оближњим локалитетима Канарево (Козјак?) и Градиште (Луково?). Прва и последња су у вези са снажном рударском активношћу.³⁰¹⁷

Славиште је стара жупа у горњем току Криве реке која се пробија између Осоговских планина и Германа, на истоку иде до висова Деве Баир, док је једино на западу код села Страцина географски отворена према Средореку као делу Жеглигова.³⁰¹⁸ Пописи истоимене нахије приказују извесно одступање од ранијег стања јер су набројана и нека села са далеког севера (Подржикоњ).³⁰¹⁹ Као спона између два знатна поречја увек је представљала важан стратешки правац, те је ту прошла и Муратова ордија ка Косову.³⁰²⁰ У погледу обласног средишта треба најпре споменути село Градец на источној страни клисуре Просеченице са остацима тврђаве и потезом Подградиште. У близини се касније развила Крива Паланка, близу споја Криве и Дурачке реке – подручја снажног рударства. Међутим, углавном се помишља на локалитет Градиште са остацима

³⁰¹⁴ М. Рајачић, *Основно језгро*, 227-243; С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 76, 78, 80; Х. Матанов, *Књажевство*, 222.

³⁰¹⁵ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 76, 77. Овај посед изостављен из прегледа: М. Живојиновић, *Властелинство*, 83-84. За разлоге В. С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 106.

³⁰¹⁶ Ј. Трифуноски, *Кумановска област*, 199.

³⁰¹⁷ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 217-229.

³⁰¹⁸ Ј. Трифуноски, *Славиште у средњем веку*, Гласник српског географског друштва, 53-2 (1973), 139-144; И. Микулчић, *Средновековни градови*, 215-217. За помен Средорека В. П. Момировић, *Један старији помен Видовдана*, 212.

³⁰¹⁹ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 83-84.

³⁰²⁰ Тада је Славиште можда споменуто као Улу Ова - „Големо поље“. В. А. Стојановски, *Во кој правец низ Македонија*, 148.

древног града код расељеног села Опила, односно код манастира Псаче.³⁰²¹ Захваљујући овом манастиру, повереном Хиландару, позната су села Псача, Сушица, Првинце (оба ишчезла), Радибужда Горња (Радибуш), Отрштица (Отошница), Ветуница и црква св. Петка извесног Никодима над успутно споменутиим селом Трновац.³⁰²² Исто важи и за планину Крилатица, где се тих година управо развијало рударство.³⁰²³ По широј верзији Житија Гаврила Лесновског подвижник се родио у селу Осиче, или Осечко Поље по другом изговору.³⁰²⁴

Овче Поље је била посебна област оквирно омеђена Вардаром, и то између ушћа Пчиње и Брегалнице, која се на југу географски одваја од штипске регије. На истоку је масивима одвојена од Злетовске реке, а према Жеглигову то једним делом чине врхови Градишке планине. Безводну зараван одликује разграната мрежа путеве.³⁰²⁵ Иначе, домаћи и турски извори након 1395. г. и даље наводе Овче Поље, али службени списи освајача не знају за посебну управну јединицу овог назива. Њен већи део је припадао Штипу.³⁰²⁶ Њен северни део је тада припадао нахији Нагорич.³⁰²⁷

Поред области, постојао је и град који се другачије назива и Невстапољ.³⁰²⁸ Изгледа да је био напредан у раном средњем век. Започета су и основна археолошка истраживања локалитета Доње и Горње Градиште, код села Трстеник и у близини манастира Ђуриште из XIV в. Изнето је уверење да је у њему сахрањена Марија Палеолог, друга жена Стефана Дечанског.³⁰²⁹ Ако се покаже тачним, привлачио је велику пажњу ових обласних господара. Иначе,

³⁰²¹ Ј. Трифуноски, *Славиште*, 141; Славиште, *Лексикон градова*, 263-264 (В. Алексић); А. Керамитчиев, *Археолошки наоѓалишта во кратовско*, Зборник на Археолошкиот музеј – Скопје, 4-5 (1961-1966), 118.

³⁰²² Ради се о интерполисаном препису из XIV в. в. *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, 135-149 (С. Мишић). Уп. М. Живојиновић, *Властелинство*, 80-82. Оба прилога опремљена картама.

³⁰²³ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 179-180, 181.

³⁰²⁴ Злетовска област-историјски осврт у: *Злетовска област, географско-историјски осврт*, Скопје 1974, 215 (А. Апостолов); С. Габелић, *Манастир Лесново*, 24.

³⁰²⁵ Т. Томоски, *Овче Поле*, Македонија низ вековите, 243; Ј. Trifunski, *Ovčepoljska kotlina*, JAZU, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 42, Zagreb 1964, 585-762. За одступања у корист суседног Велеса в. стр. 542 овог рада.

³⁰²⁶ Чак се и помени у попису Јурука односе на географску а не административну област. В. Х. Матанов, *Възникование*, 130, 131, 138.

³⁰²⁷ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 78.

³⁰²⁸ Овче Поље, *Лексикон градова*, 203-204 (Р. Радић).

³⁰²⁹ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 281-284.

село Трстеник се сматра метохом св. Панталејмона.³⁰³⁰ Скопски св. Ђорђе је ту имао метохе св. Јована Богослова, св. Василија и св. Луке, те села Калуђеровјане (са засеоцима Калниште, Драгинин Дол, Требуш и Тополово), Калуђеров Дол, Дабницу и Ракита и Подмирске катуње.³⁰³¹ Додуше, по другим схватањима суседна насеља Ракита и Дабница су били у Тиквешу.³⁰³² Спомиње се и Крушица, можда је била међа првог села са списка.³⁰³³

Иначе, последњи Немањићи су били доста везани за Овче Поље. Године 1352. у Сланом Долу се задржао Стефан Душан.³⁰³⁴ Исти владар је својој гробној цркви придодао и један забел, вероватно знатнији, са овог поднебља.³⁰³⁵ Свом помагачу митрополиту Јакову је уступио села код града Кожља: селиште - купљеница Брус, а остала имања су била у атарима данашњих села Кожељ, Блаце, Бадер, Брезница и Летевци.³⁰³⁶ У данашњој варошици Свети Никола, савременом географском стецишту целог предела, по житијима Стефану Дечанском је овај светац вратио вид. Турци су место преименовали у Клисели (црквено, црквинско) што увелико осликава ово место у време њиховог доласка.³⁰³⁷ Иако се у близини главног храма среће топоним Јужиново, то ипак није комплекс земљишта који је Константин Драгаш уступио Хиландару.³⁰³⁸ Спомиње се и Криви Дол (локалитет Стари Криви Дол), који је Константинов војвода Дмитар 1389. г. дао Хиландару.³⁰³⁹ Такође, примећено је и да се ступови (већи комплекси њива) села Карбинци налазе на десној обали Брегалнице, па би географски припадали Овчем Пољу.³⁰⁴⁰ Ово је доказ више да су савремена

³⁰³⁰ М. Грујић, *Руска манастирска властелинства по Србији у XIV и XV в.*, ИЧ 5 (1954-1955), 60, 70 и карта на стр. 71.

³⁰³¹ Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља*, 56; Ј. Trifunovski, *Ovčepoljska kotlina*, 603; К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 12, 13 (Магистарски рад).

³⁰³² А. Стојановски, *За неколку*, 40-41.

³⁰³³ К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 96-97 (Магистарски рад).

³⁰³⁴ Т. Томоски, *Овче Поле*, 251.

³⁰³⁵ *Светоарханђеловска хрисовуља*, 50, 55 (С. Мишић).

³⁰³⁶ П. Скок, *Из топонимике Јужне Србије* 2, Гласник Скопског научног друштва 14-16 (1935), 119; М. Филиповић, *Северна велешка села, Насеља и порекло становништва*, 28, Београд 1935, 509; Т. Томоски, *Овче Поле*, 255.

³⁰³⁷ М. Р. Чучковић, *Варошица св Никола*, 273-281.

³⁰³⁸ *Исто*, 274, 275. Сада В. М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 47.

³⁰³⁹ Али и локалитет Сушево. В. М. Живојиновић, *Властелинство*, 81; *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 132, 133 (Ж. Вујошевић). За његово измештање В. Б. Петровски, *Населени места во Штипската област во XIV век*, Историја 38 1-2 (2002), 29-30.

³⁰⁴⁰ М. Живојиновић, *Властелинство*, 81. Уп. Ђ. Бубало, *Још једном о термину б'ци*, 143-154.

географска разврставања крајње условна јер су људи у прошлости простор сагледавали другачије.

Са развојем рударства све већи значај добијају тешко приступачни предели око Кратова, на западним огранцима Осоговских планина. Без тога сами по себи немају пуно предуслова да буду издвојена целина. Иначе, њена окосница је слив кратке Кратовске реке која се улива у Криву реку. Након римског и рановизантијског раздобља наступило је извесно опадање рударења све до позног средњег века.³⁰⁴¹ Под последњим хришћанским владарима не постоји јасна назнака о издвојености посебног управног подручја, мада се напредно место не може замислити без њега. Међутим, рано турско присуство, већ након Косовске битке, није могло да се не одрази у том погледу. Сигурно су била обухваћена и окна и различита постројења разбацана на широком подручју око самог трга.³⁰⁴² У првим турским пописима Кратовска нахија се не спомиње доследно, вероватно јер је била издвојена у личне султанове поседе. Наиме, Мурат II је вакуфу своје једренске Уч-Шерефели џамије прикључио сребрене руднике „Земље Кратовске” (Кратова Мемлекети). У време Сулејмана Величанственог деловањем Рустем-паше приходи су усмерени у државну благајну. Око 1550. Кратовски кадилук је обухватао нахије Кратово, Штип, Кочане и барем део нагоричке.³⁰⁴³ О успону места говори и јављање тамошњег владике (Пахомије), приврженика Павла Смедеревског на истеку треће деценије XVI в. Његова духовна надлежност, међутим, се на југу граничила већ са Лесновском епархијом (Неофит).³⁰⁴⁴ Скученост ове нахије осликава и то што је сачињава свега 23 села. На крајњем истоку то су Ново Село и Саса, а на западу Сакулица (Секулица). Талишманци, Нежилово и Кнежево готово праволинијски затварају круг са севера. Најјужнија насеља су Шталковица и Лесново.³⁰⁴⁵

³⁰⁴¹ А. Керамитчиев, *Археолошки наоѓалишта во кратовско*, 115-121; Кратово *Лексикон градова*, 151-152 (Р. Радић). Преглед географске литературе у: А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 61 нап. 1.

³⁰⁴² С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 39.

³⁰⁴³ Р. Тричковић, *Српска црква*, 86 нап. 95.

³⁰⁴⁴ Х. Матанов, *Възникование*, 68. Уп. О. Годорова, *Православната црква*, 68.

³⁰⁴⁵ А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, посебно 70-71, са картом. За изглед града у раном турском периоду В. К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, 93-96. За опис тамошњих кула В. А. Матковски – П. Ангелакова, *Неколку кратки патописи*, 255.

Последње наведено место је заправо био трг, а преко пута отвореног насеља је постојало утврђење типа рефугијум.³⁰⁴⁶ Јасно је да се овде турска нахија преклапала са ранијом управном облашћу у сливу Злетовске реке, о којој је раније било речи. Иначе, Злетово се први пут јавља као област Морозвишке епископије. У средњем веку се из овог краја помиње више села, док се древност других установљава посредно. Хиландарску метохију манастира Леснова је 1342. г. чинило најпре истоимено село са засеком Луково, село Добрејево (Добрево), Древено са црквом св. Јелисеја и заселком Пештно (локалитет Пештник). Уз њих је и црква св. Прокопија у Дреновом Долу, што је можда било село, изгледа између овог места и Леснова. На левој обали Злетовске реке је село Баково, сада истоимено брдо, са црквом св. Николе и са засеком Глобица. У његовом атару се можда налазио катун Влаха. Када је 1381. г. господин Константин вратио Хиландарцима овај манастир приложио је и село Близанско (Близанци) и селиште Мушково, данас већ село, затим селиште Бунаш (село Бунеш) и Габрово, док је село Гребен препознато у упечатљивом локалитету два километра југозападно од манастира. Успут су поменута и села Калниште, Маричино, Новосељани, Рајчани.³⁰⁴⁷ Око манастира св. Михаила се налазило много мањих црквених објеката, неутврђене старости.³⁰⁴⁸ Светогорски Русик је око 1378. г. од Драгаша добио у Злетову, мисли се на само место, цркве св. Димитрија и св. Николе са људима, виноградима и ваљавицама и село Трстеник са метохом и воденицама. Ишчезло насеље се налазило у атару села Ратавица.³⁰⁴⁹

Како је Злетовска река десна притока Брегалнице, треба прећи на средњи ток те реке.³⁰⁵⁰ Развитак тамошњег Морозвизда се не може пратити дубоко у прошлост, изгледа није био много велики град. Његовом значају је заправо

³⁰⁴⁶ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 268-270; Злетово, *Лексикон градова*, 119-120 (Р. Радић).

³⁰⁴⁷ Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1997), 91-95; М. Живојиновић, *Властелинство*, 81; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 27-28, 36, 239-245; М. Живојиновић, *Драгаша и Света Гора*, 50-51. За везе Гребена са рударством В. М. Соколоски, *Штип и Штипско*, 124-125. Спомиње се и Белишево селиште. В. С. Новаковић, *Законски споменици*, 678. За географске одлике В. *Основни природно-географски одлики на злетовската област и населението и стопанството на пробиштипската област*, у: Злетовска област, 7-139, посебно 28-32 (Т. Кондев).

³⁰⁴⁸ *Злетовска област-историјски осврт*, у: Злетовска област, 224 (А. Апостолов).

³⁰⁴⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 514; *Actes de Saint Pantéléémon*, 172 (Р. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković). Уп. М. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 62; Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 180-193, посебно 183.

³⁰⁵⁰ О. Иванова, *Ишчезните месни имиња во областа по сливот на Брегалница*, Споменици, т. 5, Прилеп 1988.

доприносило што је средином средњег века био средиште епископије. И без тога је извесно да се неки помени Морозвизда односе на пространију област, приближно око савременог града Кочани.³⁰⁵¹ Иначе, под Морозвиздом се налазило и село Авазгово које се јавља у време цара Манојла Комнена.³⁰⁵² Са учвршћивањем Срба Славиште, Злетово и Мородвис су поверени љипљанском епископу, с тим да је он вероватно добио прилику да располаже и тамошњим катедралним непокретним добрима. Штета је што се о њима не зна више.³⁰⁵³ У време Стефана Душана споменута столица је додатно опала, тако да је село Морозвизд (Мородвис) вољом владара дато столици у Леснову. Тада је забележено да се његова граница преклапала са атаром села Жрновштица (Зрновци) где су се налазила такође нека имања и млада епископија из Св. Михаила. Јован Оливер је у данашњим Кочанима подигао цркву св. Димитрија. Тада је споменуто и манастирско пусто селиште у Јастребници. О урбаном развоју Кочана говори и четвороугаона кула.³⁰⁵⁴ Много пре тога уобличена је Милутинова повеља за Светог Ђорђа Скопског. По ранијој литератури требало би да се у њој спомиње кочанско село Пресека, али то више није толико извесно.³⁰⁵⁵ У акту истог владара из 1314. г. спомиње се село Пекљани које би такође требало да је део овог предела.³⁰⁵⁶ Село Видистиниште, заправо Видовиште је било део лесновске метохије.³⁰⁵⁷ Тада је узгред споменута и Врбица.³⁰⁵⁸ Трбало би да је 1348. г. цар Душан село Градец потврдио Хиландару.³⁰⁵⁹ Село Бања се спомиње 1388. г. као део поклона војводе Димитрија његовој штипској цркви св. Вазнесења у Штипу.³⁰⁶⁰ Године 1381. последњи Драгаш је заједно са Лесновом Хиландару потврдио већ спомињано село

³⁰⁵¹ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 179-183; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 211-215.

³⁰⁵² К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 12, 13, 23 (Магистарски рад).

³⁰⁵³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 635. Уп. *Злетовска област-историјски осврт*, 219 (А. Апостолов).

³⁰⁵⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 662-663. За локализирање храма В. Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 15 нап. 25, 16. Слична се налази и у селу Доњи Подлаг. В. *Исто*, 23.

³⁰⁵⁵ *Исто*, 15, 31. Сада В. К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 127 (магистарски рад).

³⁰⁵⁶ Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 31, са старијом литературом.

³⁰⁵⁷ *Исто*, 31; Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 184; Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник*, карта.

³⁰⁵⁸ *Иста*, *Повеља манастира Леснова*, 93.

³⁰⁵⁹ Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 31. Без потврде у новијој литератури.

³⁰⁶⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 765. Уп. Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 31, 97. Уп. С. Петковић, *Црква свети Спас во Штип*, 81-95.

Мородвис, али и заселак Грдовци и данас непознати Раковци.³⁰⁶¹ Иначе, предели Кочана су приближно ограђени на југоистоку врховима Плачковице, а на истоку Голака, на северу Осогова док се на западу претапају у Овче поље. Обилују историјским споменицима, а овога пута се издвајају налази накита у селу Оризари.³⁰⁶²

Излагање о Морозвизду није заправо завршено јер се сматра црквеном наследницом изворне епископије из Крупишта, удаљеној свега 16 км западно. У близини је постојао протобугарски аул-велики коњички логор. То је ранијем центру извесно време давало предност. Заменило га је ново управно средиште, али ни оно се није дуго одржало јер је у први план дошло оближње Лесново.³⁰⁶³ Међутим, при крају живота Стефана Душана у Крупишту је одржан државни сабор, назнака да је ово место не само истрајавало већ и даље уважавано. На том скупу је издато више повеља у чију веродостојност се одавно сумња, али не због топографског дела садржаја.³⁰⁶⁴ Средином тог века и касније споменуто је и суседно село Уларци, те селиште Бутковац.³⁰⁶⁵ На другом крају истраживаног подручја, на ободу данашње варошице Винаца током XI-XIII в. античке грађевине су дозидане и коришћене као знатнија стражарска испостава.³⁰⁶⁶ Епископији Морозвизда је најкасније од XI в. био потчињен и Козјак, мањи предео ка Штипу у сливу Козјаштице. Управно подручје града Козјак је захватало и доњи ток Радашнице, јужније леве притоке Брегалнице. Урбано насеље и село се спомињу у потврдној повељи господина Константина из 1388-1389. г. Последње је, заправо, било прилог Хиландару војводе Димитрија. Оближње је било и село Рурак (Руљак). Успутно су споменута тамошња села Црвуље (Црвулево), Аргјурица

³⁰⁶¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 678; М. Живојиновић, *Властелинство*, 81; Иста, *Драгаши и Света Гора*, 51. За село Роћевци. В. Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 95.

³⁰⁶² Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, посебно 10 нап. 28 и 102 нап. 41. Додатно за границе и путеве, као и бројна градишта В. Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, 3-4, 19-38.

³⁰⁶³ Т. Томоски, *Овче Поле*, 252; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 17, 41-42, 71, 214-215, 344-348.

³⁰⁶⁴ Овче Поље, *Лексикон градова*, 204 (Р. Радић), где се Крупиште посматра као део Овчег Поља. За повеље В. С. Ћирковић, *Хиландарски игуман Јован*, 63.

³⁰⁶⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 513. За сврставање и Стројиславаца у ту регију в. М. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 60, 70. Такође: З. Расолкоска-Николоска, *Црквата св. Никола во Крупиште*, Зборник Археолошки музеј на Македонија 8-9 (1975-1978), 131, 139-141. Потоња црква подигнута на темељима много старије и пространије базилике. Такође: Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 25-26.

³⁰⁶⁶ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 168-171.

(Аргулица), Карбинци, Радана (Радања Село).³⁰⁶⁷ У Горњем Козјаку налази се древна црква св. Ђорђа коју су средином XIV в. обновили ктитори чији портрети су делимично очувани.³⁰⁶⁸ Натпис из ње ове крајеве повезује са Котаницом Торником, чувеним византијским пребегом и четовођом у српско-ромејским разрачунавањима средином Милутинове владавине.³⁰⁶⁹ Ова историјско-географска минијатура потпомаже став да је постојао читав низ мањих предеоних целина које извори непосредно не приказују.

На истоку од Кочана према изворишту Брегалнице простире се Пијанец чији назив је био добро познат у време последњих хришћанских владара.³⁰⁷⁰ Ту је Хиландар посредно, преко манастира у Леснову, држао цркву св. Николе са истоименим селом и храм св. Богородице на споменутој реци са селом (вероватно локалитет Богородица Полена), оба код данашњег Делчева. Бележи се и ово место, али као Царево Село, те селиште Котража. Било је ту и 25 посебних њива и других обрадивих површина.³⁰⁷¹ Ступ у Илијевом долу је накнадно убициран између села Илијева, названог по цркви овог пророка, те села Бигла и Туријево.³⁰⁷² Сада је утврђен и положај светониколске цркве, а успут је указано да су средњовековна села била и Горњи и Доњи Црквенец, те Смрдешница.³⁰⁷³ Требало би да је црква св. Ђорђа, која се донедавно налазила у селу Град, средњовековни објекат.³⁰⁷⁴ Изгледа да и у Пијанецу није било градског насеља истог имена. Међутим, код села Вирче, Звегор, Драмче (Бигла) и Луковице су остаци античких утврђења коришћених и у средњем веку. Последња два су најзнатнија и у вези су са обновљеним рударством. Назив последњег открива

³⁰⁶⁷ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 173-175; *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 132-133 (Ж. Вујошевић). За Радање, Козјак и Рурак додатно в. Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 28, 29.

³⁰⁶⁸ З. Расолкоска - Николовска, *Црквата „Св. Горги“*, 218-226.

³⁰⁶⁹ Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник*, 257-269, посебно 258-262, 265-266.

³⁰⁷⁰ А. Атанасовски, *Пијанец во период на вазално владеење на Константин Дејанов (1382-1395)*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, 21 (47), 1994, 147-155, суштински без географских података. [Исти, *Пијанец во XIII и XIV век*, Куманово 1996.]

³⁰⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 454, 679. Уп. Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 184-185; М. Живојиновић, *Властелинство*, 81; Иста, *Драгаши и Света Гора*, 51.

³⁰⁷² А. Атанасовски, *Пијанец под власта на феудалниот господар Јован Оливер (1343-1355)*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, 20 (46), 1993, 105. За још један други ступ, раније у рукама извесног феудалца. В. Исто, 107.

³⁰⁷³ Исти, *Кон прашањето околу местоположбата на имотите на Злетовската епархија во Пијанец, според грамотата на цар Душан од 1347. година*, ГИНИ 17-18, 43-44 (1990-1991), 37-47. Уп. Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 95.

³⁰⁷⁴ А. Атанасовски, *Пијанец под власта на феудалниот господар Јован Оливер*, 107.

простор једне од области под епископом Морозвизда са почетка XI в.³⁰⁷⁵ Ово значи да се и тај крај, баш као и Козјак, може посматрати као мања издвојена природна потцелина, иако се не јавља у каснијим изворима.

Очувању самобитности Малешева је доприносило више утицаја. То је, најпре, природна одвојеност у изворишном и горњем, изразито планинском току Брегалнице. Спомиње се и као византијска управна јединица. Осим тога, по неким ауторима, све до почетка XIII в. је постојала одвојена црквена установа.³⁰⁷⁶ Можда су ограничене привредне могућности утицале да се само на локалитету Будинарци (Будинград) открију остаци знатнијег утврђења, с тим да је већина налаза из XI-XIII в. Изузетна неприступачност изнад раскрснице трансверзалних путева открива његову сврху. Предложени положај средњовековног града Малешево није општеприхваћен.³⁰⁷⁷ Око 1377. г. светогорски манастир св. Панталејмона је држао село Робово. Тада је у повељи Дејановића речено и да се налази **оу Забрѣдию**, што ипак није други назив Малешева. Пре ће бити да се овде мислило на једно струмичко насеље.³⁰⁷⁸ Најстарији турски пописи приказују нахију Малешево у струмичкој кази која је 1519. г. имала само 13, а 1570. г. свега 14 села.³⁰⁷⁹

Установљени су називи барем седам штипских цркава, а са њима и неких пратећих поседа.³⁰⁸⁰ Некима су Хиландар и Русик били метрополе.³⁰⁸¹ На градском метоху је било село Вардиште, данас само локалитет јужно од села Радања. Уз овај храм је ишло и младо село Благви, вероватно на локалитету Благову, јужно од села Таринци. Последње је такође тек поново засељено и наводи се недоследно: Тарахинц, Тагахининци и Тагахинци. Сва су била део

³⁰⁷⁵ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, задржи 42, 183-193.

³⁰⁷⁶ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 176-177.

³⁰⁷⁷ Исти, *Средновековниот град Малешево*, Македонија низ вековите, 82-90; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 42, 136-139.

³⁰⁷⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 513. Уп. Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 177, као и стр. 571 овог рада.

³⁰⁷⁹ М. Соколоски, *Малешево во XVI век*, 163-172. Такође: *Турски документи*, том V, књ. IV, 87, 148 (А. Стојановски). Уп. [Ј. Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд 1928.]

³⁰⁸⁰ За сам град В. С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, 25-36; *Штип во период од XII –XV век*, 175-187 (Т. Томоски); М. Благојевић, *Град и жупа*, 72; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 19-22.

³⁰⁸¹ Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 239-240; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 22.

цркве Светог Власија, дар Хиландару челника Станислава из 1377. г.³⁰⁸² Исти просторни однос према градском метоху важи и за села Киселицу и Бању, делове метохије Вазнесењске цркве, изграђене у граду углавном трудом војводе Димитрија 1388. г.³⁰⁸³ Знаменита црква у Леснову је вољом господина Константина имала и прилично удаљено штипско село Калопетровци (Калапетровци).³⁰⁸⁴ Поред замка Штипа, за заштиту слива Брегалнице служила је и рударска тврђава у опадању. Чрешће је била тековина Стефана Дечанског.³⁰⁸⁵ Међутим, село Црешће се у попису из XVI в. назива и Кастел, сећање на раније прилике. Око цркве св. Петке коју је подигао извесни Карба у првој половини XIV в. развило се савремено село Карбинци, некада метох Хиландара.³⁰⁸⁶

Скуп повеља на српском и грчком тиче се Хрељиних поклона Хиландару, од којих нека штипска села заправо припадају сливу Криве Лакавице. Тај издужени простор је стешњен планинама Сертом и Градешком према западу, односно Смрдежом са друге стране, тако да је само на северозападу широко отворена према Штипу. Таква су села Брест, Сухогрл (Суво Грло), Лесковица, Витче и селиште Дренук, с тим да су последња два неубицирана. Селиште Бресток је свакако у вези са селом сличног имена са овог списка, само са друге стране реке.³⁰⁸⁷ Управну упућеност на северни град открива и место њиховог навођења у дефтерима XVI в. за Штипску нахију. Тиме се више зна и о опсегу и садржају раније жупе уопште.³⁰⁸⁸ Јужни слив Криве Лакавице, који је саобраћајно добро повезан са Радовишем и Струмицом се, ипак, мора посматрати као одвојена целина. Последња појава је подстакла уверење да је у XI в. у црквеном погледу све низводно од села Брест припадало Морозвизду, а јужнији део Кончи и

³⁰⁸² С. Новаковић, *Законски споменици*, 452-453; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 27, 28-29.

³⁰⁸³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 765-768; С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 32.

³⁰⁸⁴ Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 95; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 30.

³⁰⁸⁵ Т. Томоски, *Средновековни градови во меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Македонија низ вековите, 206-216; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 349-356; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 22-23.

³⁰⁸⁶ З. Расолкоска - Николоска, *Убикација на црквата света Петка*, 248-254; Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 26-27.

³⁰⁸⁷ Исти, *Населени места во Штипската област*, 23-25. Уп. М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 210-211.

³⁰⁸⁸ М. Соколоски, *Штип и Штипско*, 124-153.

Струмици.³⁰⁸⁹ Међутим, да Лаковица није у потпуности зависила од Штипа говори јављање нахије Конче која је припадала Струмичкој кази.³⁰⁹⁰ Уосталом, у време Стефана Душана је назив ове области свакодневно употребљаван.³⁰⁹¹

На југу се углавном писало о манастиру св. Стефана у селу Кончи који је пред крај Царства са својих 14 села постао Хиландарски метох. То су Сухи Дол, Дедино, Сеништа (локалитет у атару Доњег Липовића), извесно насеље где је седео Доброслав Карбић – можда Добрава (локалитет у атару Доњег Липовића), пола Тудорице, Костадинци, село где је седео извесни Костадин, Свети Константин (оба била у атару Доњег Липовика), Негронофнти (можда Негреновци), Грков Дол, Конча, Лубница, Ракитац, Трескавац (данас локалитет Трескавачка чука) и још по нешто.³⁰⁹² За последња четири сачуван је практик са потанким описом привредних добара као што су њиве, виногради, воденице и слично.³⁰⁹³ За надзор пута у позном средњем веку између Серте и Градешке планине коришћена је тада још добро очувана касноантичка стражарница код Конче. Свакако је ту било и регионално средиште.³⁰⁹⁴ Један од оближњих праваца користили су и Турци, када је погинуо Иса-бег Пранги. Села у саставу његовог вакуфа су постојала већ на крају XIV в. Поред већ спомињане Конче, Липовића и Ракитеца, ту је и Крчево, тада му је друго име било Пранги, а сада само топоном Грчка између Ракитеца и Д. Липовића, те Рарешу, Враштиви и мезри Цр-вез. Управо ту је заправо било село Крчево, пре него што је

³⁰⁸⁹ Т. Томоски, *Морозвиждска епископија, 175-176*. Против овакве подела В. И. Микулчић, *Средновековни градови*, 189-193, где је приказана прошлост Луковице, изнад ушћа Каменичке реке у Брегалницу.

³⁰⁹⁰ Године 1570. г. чини је свега 14 села. В. *Турски документи*, том V, књ. III, 261-280 (А. Стојановски). Уп. Д. Ђорђевић, *Населението во Струмичката нахија*, 115; Х. Матанов, *Възникване*, 104-105, 128. Сада и: [М. Поповић, *Das Flußtal der Kriva Lakavica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259-1600): Das Verhältnis des Ortes Konče zum Siedlungsnetz der Städte Štip und Strumica*, *Revue des Études Byzantines* 69 (2011), 159-184].

³⁰⁹¹ *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 75, 79-80 (В. Алексић).

³⁰⁹² *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића*, 103-115 (С. Бојанин). Уп. М. Панов, *Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката котлина*, *Зборник на Штипскиот народен музеј* 2 (1961), 105-119; С. Габелић, *Манастир Конче*, 19-20, 34 нап. 98. Карта поседа и у: Г. Томовић, *Ко је био деспот Торник*, прилог.

³⁰⁹³ А. Соловјев, *Кончански практик*, 83-110.

³⁰⁹⁴ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 18, 42, 317-318.

премештено ближе турбету и прометном вакуфу. Други у топониму Грчка виде остатак села Грков Дол.³⁰⁹⁵

Разматрана котлина је једним краком трансверзална према Радовишу који многи сагледавају као продужетак јужније и важније Струмице. Управо споменута спојница, вероватно само у кризна времена, се надзирала и из древног рударског утврђења у Шупуру.³⁰⁹⁶ Међутим, Радовиш је имао предуслове да буде одвојена управна јединица још средином XII. в. Тада се село Контарат одређује по архонству Радовиша, описаним као село.³⁰⁹⁷ Међутим, постојао је и истоимени град.³⁰⁹⁸ Носи назив жупе, чији први помен је са почетка XI в. Усталило се уверење да се ту Стефан Душан састао са Андроником III, на шта се онедавно гледа са сумњом. Требало би да је овде настала и једна његова осумњичена повеља.³⁰⁹⁹ Вероватно је и пре Турака, када се издвајао по висини доходака, у Радовишу било пазарно место.³¹⁰⁰ Ту можда треба тражити цркву св. Ђорђа у селишту Србшор, записано и као Шепшорово³¹⁰¹ У вези са великашом Хрељом, осим овог, је и село Калуђерица.³¹⁰² Средњовековно је и село Бресница.³¹⁰³

Значајнија област државе Драгаша је била Струмица јер је пољопривредно богатство краја било праћено погодним путним правцем.³¹⁰⁴ За духовни надзор у Струмици, између осталог, били су задужени монаси манастира св. Леонтија у Водочи, те Богородице Елеусе у селу Вељуси. Повеља Алексија I Комнена намењена последњем спомиње село Кривовицу.³¹⁰⁵ Практик из 1152. г. доноси велики број топонима од којих се са извесном поузданошћу одређује положај свега неколико. Село Рулина је изгледа опстало до данас под називом Рич,

³⁰⁹⁵ Уп. стр. 133 овог рада.

³⁰⁹⁶ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 271-273.

³⁰⁹⁷ Споменуто и архонство Кампа. В. П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 51-52.

³⁰⁹⁸ Надзирао је и пут према Малешеву. В. И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 270-271.

³⁰⁹⁹ С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 110; Исти, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29-30 (1991), 208-210; М. Здравева, *Радовиш и околина кроз историјске изворе у време турске власти*, ИЧ 44 (1997), 261-262.

³¹⁰⁰ М. Соколоски, *Струмичко и Радовишко во XVI век*, Прилози МАНУ, од. За општествени науки, 9-1, Скопје 1978, 73, 81; М. Здравева, *Радовиш и околина*, 265.

³¹⁰¹ М. Живојиновић, *Властелинство*, 79; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 107. Смешта га у долину Струмице. В. Исто, 105 нап. 5.

³¹⁰² Б. Петровски, *Населени места во Штипската област*, 25.

³¹⁰³ М. Живојиновић, *Властелинство*, 79.

³¹⁰⁴ М. Поповиќ, *Altstrasseforschungen am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumėsница in Spätbyzantinischer Zeit (1259-1375/761)*, Ниш и Византија 8 (2010), 417-432.

³¹⁰⁵ П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 255.

седам километара североисточно од Струмице. (Ано)палеокастро би могао бити локалитет „Кастревица” или пак „Кулата”. Ту су и села Лесковица и Контарат, те метох Мостеница и ставропигија звана Самуил.³¹⁰⁶ У том крају је постојао најмање још један храм посвећен Богородици Елеуси. Један од њих је са својим ближе неодређеним сеоским имањима наведен у даровници цара Нићифора III Вотанијата. Спомињу се и села Овил са метохом Генесиј, Добровикија, Мелицијана, Свети Никола, Камена, Вукрон.³¹⁰⁷

Сачувана су и сведочанства већ са почетка Немањинске ере јер је Стефану Душану пришао локални властелин. Било је одређено да након његове смрти Хиландару пређе градска црква Богородица Огигитрија са селом Боруево (Боријево), те некада селиште, а данас насеље Робово.³¹⁰⁸ Гробној цркви овог владара је била подложна и црква Светих Тивериопољских мученика, важно регионално култно место.³¹⁰⁹ Непоуздан представник нове власти у том крају је био велможа Хреља. Око 1336. г. хиландарској братији одвојио је више села, што је касније добило потврду са два различита двора. То су били села Секирник, Кунари (Ново Коњарево), Штука, Бресница (око истоимене реке), док су се у десном сливу налазили Калуђерици. Дарови су заправо били много већи јер су их пратили пространи пашњаци на оближњим планинама.³¹¹⁰ Све ово није коришћено без ометања. Приликом навођења међа или спорова споменута су села Просениково, хиландарско селиште Вучји Луг, Фругопулово селиште, Пачково (Пехчево), Барово (Берово), Нежичини. Село Брезница, дар Хиландару Ласкариса Котеанице је извесно време (око 1364. г. до 1375-1376. г.) било под Русиком. Неправду су исправила браћа Драгаш.³¹¹¹ Међутим, били су благонаклони и према последњем наведеном светогорском храму. Године 1376-1377. приложили су

³¹⁰⁶ Исто, 51-52, 256, 258, 273-281, 294; Д. Митева, *Топонимијата на Струмичко*, Скопје 1989, 15-17. Уопште, последњи рад нуди добар преглед локалних имања. Посебним истраживањем дошло се до бројке од 30 села. В. М. Поповић, *Siedlungsstrukturen im Wandel: Das Tal der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259-1600)*, *Südost-Forschungen* 68 (2009), 1-62.

³¹⁰⁷ П. Миљковић-Пепек, *Велјуса*, 291. Неки се касније срећу у Душановој повељи. В. Исто, 293, 294.

³¹⁰⁸ *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, 75-86 (С. Мишић).

³¹⁰⁹ *Светоарханђеловска хрисовуља*, 50, 55 (Исти).

³¹¹⁰ М. Живојиновић, *Властелинство*, 79.

³¹¹¹ С. Ђирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103-117, са детаљима богатом картом; М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 205-221.

Мокране (Мокрино), Макриево (Мокриево), између њих је било селиште Црквешта, затим Борисово, Зубово, Габрово, место означено „На Поду” (око 1 км југоисточно од претходног места). Споменуте су и метохије мањих храмова у Габрову, код села Бањске (Бањско) и Бање (Бањице). На левој обали су додатно издвојили села Сушицу, Торњево (можда Турново) и Робово.³¹¹² У њихово време међа градског метоха је избијала на селиште Скандалско.³¹¹³ И овде турски извори допуњују вести из претходног периода.³¹¹⁴ Иначе, поред саме градске цитаделе котлину Струмице су чувале и зидине у Банском (Термица?) и оне зване Костурина (Василида?) код села Раборци на путу за Валандово.³¹¹⁵

Последњи град је лежао у пределу званом Боимија, а за то име су изгледа заслужни номадски власи. Дели се на Горњу, захватала је Валандовску котлину и слив Анске и Старе реке и део Повардарја, док Доња иде јужно од Циганске клисуре и око места Гуменце и Бојмице. Ту су се браћа Драгаш угледала на своје истакнутије претке и Русику потврдили цркву св. Ђорђа. Налазила се испод зидина једног града.³¹¹⁶ У последње време се приказује више као утврђено село на простору античког града него као знатнији средњовековни град.³¹¹⁷ Границе ове мале области се распознају преко турских пописа. По оном из 1571. г. разделница је ишла између планина Беласице, Кожуф, Градешке и Плавуш, прецизније до села Фурка (југ), Костурино (североисток), Худово и Петрово (запад).³¹¹⁸ На југоисточном ободу Беласице, као делу Бојмије, у средњем веку се спомиње и Собри и тамошња црква св. Ђорђа. У тим пределима треба тражити и ишчезло

³¹¹² М. Благојевић, *Спорови око средњовековних међа*, 19; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 43-49. Последње село се „спустило“ са Беласице да би постало равничарско. В. Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 17, 18.

³¹¹³ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 171.

³¹¹⁴ М. Соколоски, *Струмичко и Радовишко*, 69-105; А. Матковски, *Струмица и струмичко*, 117-127; Д. Ђорѓиев, *Населението во Струмичката нахија*, 115-130. Нека села забележена и шездесетих година XV В. Х. Матанов, *Възниковане*, 159-172.

³¹¹⁵ М. Јовановић, *Две средновековни тврдини во источна Македонија*, Зборник на Штипскиот народен музеј 2 (1960-1961), 105-108; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 312-316, 318-322. За последњи такође: М. Атанасова, *Нови сознанија за историјата на Струмица, произлезени од археолошките истражувања на Орга џамија*, Христијанството во културата и уметност на Струмичката епархија, 49-55.

³¹¹⁶ Т. Томоски, *Валандовски хисар, Македонија низ вековите*, 103-109; Т. Томоски, *Потекло и значењето на топонимите Боимија и Стан*, Македонија низ вековите, 439-442; С. Ѓирковић, *О састанцима*, 208, 209; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 45.

³¹¹⁷ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 165-168.

³¹¹⁸ *Турски документи*, том V, књ. III, 327-379 (А. Стојановски). Уп. Т. Томоски, *Валандовски хисар*, 107 нап. 12.

село Платорешци под Русиком.³¹¹⁹ Боимији је, како је речено, припадала и дрвенска Фурка док су насеља нахије Дојран груписане око језера, тако да јој на западу припадају и села Црничани и Топлица.³¹²⁰

У близини Валандова са српским освајањима на значају је добио локалитет Марков манастир код села Габрова. На супротној, северној страни налази се знаменити небопарни град Просек који је био састављен од више блиских комплекса. Од времена Стефана Душана Хиландар држао је цркву Мајке Божије, око један километар узводно од кланца Демир Капије.³¹²¹

Ако се поново врати у долину Струмице, и то њен доњи ток, у акту Дејановића за Свети Панталејмон споменута је и црква Пречисте Панданосе у Петрчи (Петрич). У околини тог града била је црква св. Врача, око које се развило знатније насеље (Сандански). У близини Петрича налазило се вероватно и неубицирано село Хајево.³¹²² Посебност овог краја се исказује и кроз постојање потоње нахије. На истоку је досезала до долине Струме код села Тополнице на југу, односно узводнијих Иванова, Дренова и Богородице. Према суседној мелнишкој нахији, најистуренија села била су Дражево и Крушица.³¹²³ Тиме се већ дошло до доње Струме и најистакнутијем Мелнику. Ако се стање тамошње нахије из седамдесетих година XVI в. пренесе на жупу, закључује се да је она на северу допирала до Кресне, док је на супротној, јужној страни ишла до клисуре Рупел. На истоку се наслањала на планину Пирин, а на југоистоку на обронке Славјанке (Али Ботуша). Следи Беласица, а са запада су је затварале Огражден и Малешевске планине, с тим да је у јужном делу жупа углавном захватала леву обале Струме. Убицирана су средњовековна села Дебрене, Градешница, Бождово, Долени, Рожен, Катунца (Катунци), већ споменути Свети Врачеви (Сандански) и Пирин, где је било средиште епископије подложне митрополитима Мелника. Положај Драгнице, Хостробоса, Светог Ђорђа,

³¹¹⁹ *Actes de Saint Pantélémon*, 172 (P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković); Т. Томоски, *Валандовски хисар*, 106. За смештање Собрија у Тиквеш в. М. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 62.

³¹²⁰ *Турски документи*, том V, књ. III, 283-325 и по регистру (А. Стојановски).

³¹²¹ Т. Томоски, *Средновековни градови међу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Македонија низ вековите, 198-206; М. Живојиновић, *Властелинство*, 82; И. Микулчић, *Средновековни градови*, 171-173, 230-238; Просек, *Лексикон градова*, 231-232 (Р. Радић).

³¹²² Х. Матанов, *Възникование*, 165; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 45-46.

³¹²³ *Турски документи*, том V, књ. III, 551-555 (А. Стојановски). Вредност овог издања повећава карта у прилогу.

Максиму, Ракитнице, Смилова, Цукарадеса и Светог Киријака је и даље непознаница.³¹²⁴

У сливу исте велике реке се налазила већина поседа Рилског манастира забележених 1378. г. То су села Абланово (можда Балаваново код Дупнице), Бугарино (неубицирано), Бдино (Бадино), Бзво (Бозоваја), Варвара (ишчезло село, један километар од манастира), Градечница и Долене (в. стране посвећене Мелнику), Гнидобрадске (Недобрадско), Дебр (ишчезло село у сливу Дебршнице код Благоевграда), Дренов Дол (Дреново код Благоевграда), Дриска (у сливу истоимене притоке реке Риле), Крчино, Лешко, метох Орлица, Пастра, Разлошки Попови (неубицирано), Селиште (код Горње Цумаје), Церово селиште (можда савремено Селиште), те селиште Чртов Дол (ишчезло - у сливу Рилске реке). Спомиње се и град Стоб, код савременог истоименог села.³¹²⁵

У време бугарске превласти метох св. Никола у Колуши код Велбужда је био под управом скопског Светог Ђорђа.³¹²⁶ Драгаши су својој Архиљевици поклонили у Велбужду цркву звану Госпођино Поље, очигледно са пратећим селом.³¹²⁷ У овог граду се очувало много средњовековних старина.³¹²⁸ Вероватно се опсег жупе Велбужда прати преко нахије Илиџа.³¹²⁹ И више од тога, јер је ћустендилски кадилук обухватао Дупницу, Горње Крајиште и Сириштник.³¹³⁰

Када је већ реч о последњој управној јединици треба истаћи да је на том простору и око данашњег Радомира у средњем веку постојала жупа Мрака. На северу је досезала до села Беренде, односно до села Дикање и Белова, те града Радомира.³¹³¹ У њој се налазио још један светониколски манастир који је привукао пажњу Немањића, тако да су га на крају поклонили Хиландару.

³¹²⁴ За њихов положај В. М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 247-276. Није оправдано смањивати опсег Мелнишког управног подручја јер треба разликовати „градски метох“ од остатка жупе. в. М. Благојевић, *Град и жупа*, 67-84.

³¹²⁵ *Рилската грамота*, 59-63 и карта на стр. 66-68 (Ив. Дуйчев). Стоб, *Лексикон градова*, 288 (В. Алексић).

³¹²⁶ К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 12, 13, 44-45 (Магистарски рад).

³¹²⁷ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 50.

³¹²⁸ А. Атанасовски, *Велбужд како престолнина*, 307-316; [Д. Ангелов, *Средновековният Велбужд*].

³¹²⁹ С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 84-86.

³¹³⁰ Р. Ковачев, *Регистри*, 347.

³¹³¹ Пре Велбушке битке село Извори је било у Бугарској. В. Г. К. Ковачев, *Мрака и Радомирско*, посебно 35-39. Уп. С. Мишић, *Југоисточна Србија*, 86.

Метохију у саставу Србије, њен део се налазио у Софијском пољу, чинила су, поред самог Орехова, села Блатечница, Черенец (сада топоним код наредног села), Скакавица, Драчево (негде на Струми), те храм Матер Божија Периволска (данас село Перивол) и виногради у Дејачеву (вероватно Дејково код Дупнице) и Скрини. Селишта су Дрстено и Коњерз (оба неубицирана), те Челопек (негде на реци Драговиштици). Спомиње се посредно и село Рждавица. У граду Житомиски (можда код надахњег Пастуха) такође су били виногради.³¹³² Повеља Стефана Дечанског наводи и селиште Бобовци, а ради његове убицирације овде се скреће пажња на село Бобошево.³¹³³ У средњем веку градска обележја у Мраки је имао и Земен.³¹³⁴ Више пута разматрани оближњи храм у Белову доказује постојање пратећег села.³¹³⁵ Тиме се већ приближило времену Драгаша, који су Архиљевици дали села Козницу Кричановску (Горња и Доња Козница) и Строиково.³¹³⁶ Иначе, на 2 - 3 км северно од села Козница, на врху Баба кале (Градиште), је касноантичка тврђава коришћена и у позносрдњовековна времена.³¹³⁷ Уопште, утврђења која су чинила одбрамбени појас су била у жижи за време Стефана Немање, мада је изложеност турским нападима могла увећати њихов значај.³¹³⁸ Мелнишкој нахији је припадала и мезра Кехнеи Хисарлџ (Старо Градиште), чије друго име је Куманово. Убицирано је близу села Градово које данас припада Дупници, испод планине Пирин. Код цркве св. Тодора годишње се одржавао панађур од кога је убирано 400 акчи, предзнаком ранијег протоурбаног насеља.³¹³⁹

³¹³² Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског, 55-68 (Исти); Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког, 55-68 (С. Марјановић-Душанић). Град можда угашен у време Драгаша. В. Житомиск, *Лексикон градова*, 109 (С. Мишић).

³¹³³ Ђ. Сп. Радојчић, *Шта значи Умрак у запису патријарха Пајсија*, Наш језик 6, Београд 1939, 151-156; Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског, 67 (С. Мишић); Т. Томов, *Към въпроса за маршрута на Стефан Неман по време на похода му през 1189 г.*, Годишник на СУ, Център, том 92 (11) София, 234.

³¹³⁴ Земен, *Лексикон градова*, 117 (В. Алексић).

³¹³⁵ На 2.5 км од Земена. В. Л. Мавродинова, *Надписите и датировката*, 263.

³¹³⁶ М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 50.

³¹³⁷ Т. Томов, *Кондофрей*, 258 нап. 33.

³¹³⁸ А. Атанасовски, *Анзбер за преминот на еден крстоносен одред низ областа „Градец“*, Историја 40, 1-2, (2004), 71-76.

³¹³⁹ *Турски документи*, том V, књ. IV, 101 (А. Стојановски).

У земљи Драгаша били су и Тиквеш, у доњем току Црне реке, те Рајец, око њене леве истоимене притоке.³¹⁴⁰ У акту Стефана Душана из 1348. г. наводи се храм св. Ђорђа на Вардару, до недавне обнове само црквиште код Неготинова. Исти владар је Трескавцу у Рајцу дао селиште Белу Водицу (Белаводица), као и Барову цркву, чији назив је у вези са савременим селом Баревом.³¹⁴¹ Његов брат од тетке, Јован Драгушин, је своју цркву Светог Ђорђа у Полошком 1340. г. приложио Хиландару, а са њом и села Драгожељ и засеок Кожане (1378. г. су Кошани).³¹⁴² Међутим, по другом акту Драгаша она су под Русиком, заједно са селима Обстрицом (код села Бегништа) и Желишта (под Турцима варошица Девол - Касаби, сада села Рајец и Тесендре). Ова недоследност је одавно примећена, а сада се објашњава договорном заменом поседа.³¹⁴³ Сам господин Константин је у првом акту у Тиквешу дао Богородичину цркву своје двојице властелина у Дренови са селом Робово и селиштем Светог Николе. Неидентификована су, вероватно оближња, села: Пулово, Халапатово и селиште Ђурђево са засеоцима. Тада је споменута пећинска црква Пештера (у близини је подигнуто село Брушани), те село Шешково, (Грбавец) и Гаврилов Камен (сада селиште Каштино више Шешкова), Возарце (Возарци). Испод самог града Тиквеша је приложена црква св. Атанасија са људима, воденицама и виноградима. У Јужинову је била светониколска црква, а у Ваташи арханђеловска, а приложено је и село Куманичево и селиште Сутец (локалитет на синору Куманичева), те Злешево (истоимена селишта - Горње и Доње - изнад Моклишта), Ваташа (Ваташ).³¹⁴⁴ Утврђења су постојала код већ споменутог Дренова (Девол), на путу ка Прилепу уз ток Рајца, али и поред налазишта руда. Још пре српских освајања бацио га је у запећак Тиквеш, на ушћу истоимене реке у Црну, који се такође повезује са

³¹⁴⁰ С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 131-262; Љ. Неделков, *Етноисториски карактеристики на Тиквеш*, *Историја* 41 (2005), 53-63.

³¹⁴¹ С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 176, 178; К. Ациевски, *Имотите на манастирот Трескавец*, 26.

³¹⁴² М. Живојиновић, *Властелинство*, 82; *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве св. Ђорђа*, 55-67 (С. Марјановић-Душанић и Т. Суботин-Голубовић).

³¹⁴³ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 46-47.

³¹⁴⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 513-515; С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 176-177; М. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 62, 71-72; М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 46-47. Злешево би могло бити и у Боимији. В. *Actes de Saint Pantéléémon*, 169-172 (P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković).

рударством.³¹⁴⁵ Доступна су и нова изворна османска сазнања о овом пределу из шездесетих година XV в.³¹⁴⁶

Дејановићи су држали и источни део Мариова, а резмеђе откривају турски пописи.³¹⁴⁷ У време царста ту је баштину имао кесар Прељуб, која је потом прешла на његову удовицу Ирину и сина. То су село Сушица са засеком Селцем. Споменуто је и Мариово, можда као село чији назив се пренео на већу географску целину. Такође и Липарино и Сирмуриново (ова код Водена), док села Мељани, Грубаново, Станислале, Дедово нису чак ни приближно позиционирана.³¹⁴⁸ Можда је Тома Прељубовић 1375. г. управо ову Сушицу дао Богородици Гавалотиси.³¹⁴⁹ Село Неохори је заправо припадало Халкидике. Непосредни господар ове области пре Марице је, ипак, био краљ Вукашин, а не његов млађи брат.³¹⁵⁰ Иначе, у XV в. постојала је и одвојена нахија Мариово, сачињена од 35 села и мезри, која се, пак, у наредном столећу стопила са прилепском. Посведочено је и постојање села Рожден са рудником, у надлежности султана.³¹⁵¹ Од тврђава старошћу и величином се истиче вероватно старо Мариово, на риду Градок код села Чаништа. Касније је због развоја рударства у први план избио Чемрен, у кањону реке Црне.³¹⁵² Управо места попут овог откривају превагу политичког утицаја над географским јер је успон новог средишта био праћен другачијом територијално-просторном организацијом. Слични парњаци су Равен - Мородвис (Брегалница), Градец - Лешак (Полог).

Турски попис пре 1467. г. осликава следећи распоред вилајета - нахија западно од Вардара: Прилепски, Мариовски, Велешки, Кичевски, Калканделен-Тетовски, Скопски, Горњи Дебар, Доњи Дебар,

³¹⁴⁵ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 200-206. За натпис из доба Душана, као и остале цркве у том крају. В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 177.

³¹⁴⁶ Х. Матанов, *Възникване*, 159-172.

³¹⁴⁷ М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 17; Д. Ѓорѓиев, *Населението во Струмичката нахија*, 115.

³¹⁴⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 312-314; *Actes de Lavra IV*, Paris 1982, No 1, 177-179 (Lemerle P. - A. Guillou - N. Svoronos). Уп. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 15-16, и карта на стр. 18; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 228 нап. 63.

³¹⁴⁹ L. Mavromatis, *A propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle*, ЗРВИ 19 (1980), 275-281. Уп. Х. Матанов, *Феодални княжества*, 84, као и стр. 598 овог рада.

³¹⁵⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 136-137; *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, ИСН, 590-591 (Исти); М. Благојевић, *Државна управа*, 128 нап. 32. За нови став В. А. Стојановски, *Кон прашањата*, 160; К. Ациевски, *Пелагонија*, 229 нап. 70; Х. Матанов, *Југозападните бљгарски земји*, 85-87.

³¹⁵¹ *Прилеп и Прилепско низ историјата*, Книга прва, Прилеп 1971, 151-160.

³¹⁵² И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 17, 43-44, 261-264, 145-148.

Дуго Брдо, Река, Черменица.³¹⁵³ Опширни попис из 1481. г. зна за Велешку, Прилепску и Битољску нахију.³¹⁵⁴ Слично стање је опстало и у време Сулејмана Законодавца када су Паша - санџаку припадале, између осталог, и нахије Кичево, Велес, Прилеп и Битољ. Тетово и Скопље су свакако придодати између 1395. г. и времена настанка овог списка. Оваквим прегледима се одступило од прегледа тог простора са почетка српске власти, када се бележи и Пореч.³¹⁵⁵ Стога је неопходно пратити и распоред значајнијих градских насеља.³¹⁵⁶

Битољској кази је припадала, осим истоимене, и нахија Демир Хисар (извориште Црне) и део Мориовске нахије. Заправо, добар део ове последње области, некада много пространије, је припадао Прилепској, а нешто је захватила и Струмичка каза.³¹⁵⁷

Пелагонијска котлина је толико пространа да су унутар ње настала чак два маркантна средишта, а између њихових области нема суштинске географске границе.³¹⁵⁸ На југу се налази Битољ, град богате прошлости.³¹⁵⁹ Поред већ спомињаног Чемрена, у XIV в. спомиње се и Габалирион, тековина Стефана Дечанског, можда код села Стрежева.³¹⁶⁰ Тома Прељубовић је поседовао битољско село Мојно (Тмојно).³¹⁶¹ Иначе, у средњем веку и непосредно по његовом истеку ту је посведочен велики број живих и ишчезлих сеоских

³¹⁵³ Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век, Том I–III, Скопје 1971-1976.

³¹⁵⁴ М. Соколоски, *Битола и Битолско во XV и XVI век*, Прилози 6-2, Одделение за општествени науки на Македонската академија на науките и уметностите, Скопје 1975, 14, нап. 4.

³¹⁵⁵ А. Стојановски, *Административно-територијална поделба*, 133. Уп. С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 144.

³¹⁵⁶ Наслеђене мање византијске управне јединице су вероватно преобликоване потребама српске државе. Уп. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*.

³¹⁵⁷ А. Стојановски, *Административно-територијална поделба*, 137; М. Соколоски, *Прилеп и прилепско во втората половина на XVI век*, Прилози МАНУ 9-1 (1978), 43; [А. Стојановски, *Мориово во XV-XVI век*, ЛС 4 (1964)].

³¹⁵⁸ Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина. Антропогеографски проучавања*, Скопје 1970; К. Ациевски, *Пелагонија*, 1-9.

³¹⁵⁹ Т. Томоски, *Како топонимот Манастир*, Гини 19 -45 (1992), 93-103 (Македонија низ вековите, 463-473); И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 139-143; Б. Миљковић, *Хиландарска икона*, 332-333.

³¹⁶⁰ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 144-155.

³¹⁶¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 313. Уп. Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина*, 86 -87.

насеља.³¹⁶² Велики део вести сачуван је посредством турских пописивача, па је тако 1468. г. „нахија Манастир” имала чак 170 насеља.³¹⁶³

То што је 18 села 1586. г. одвајањем из Прилепске нахије додељено Битољској као да олакшава одређивање њихове раније заједничке границе.³¹⁶⁴ Богата прошлост овог краја такође приморава на њен прегледан географско-историјски приказ.³¹⁶⁵ Сам град Прилеп је био погодан због заклоњеног положаја на размеђи више значајних путева. Спољни показатељ значаја одређеног места су и његови храмови, а испод „Маркових кула” сачувани су знатнији материјални или писани остаци о храмовима св. Димитрија, св. Арханђела Михаила и св. Николе, св. Петра, св. Атанаса, св. Богородице, св. Теодора, Јована Продрома (Претече).³¹⁶⁶ Један други, оближњи Богородичин манастир, познат као Трескавац, овога пута највише привлачи пажњу због повеља у којима су приказани бројни поседи. Њихов највећи део се налазио у Пелагионији, а у њеном северном делу су била села Бела Црква, Бучин, Дупјачани, Еленешци (између Белевер Реке, Дреновци, Хоморани итд.), Кучковјане (западно од Прилепа), Марагрит (Маргари), Небрегово, Обршани, Свети Димитрије (Свето Митрани), Трновци (западно од Прилепа). Ту су и селишта Арбанаси (између Дреноваца и Дупјачани), Глубочани - Глбочани (хидроним Глабока река код села Шелеверци), Дуга Вси (Долгаец), Дреновци, Дубница (Дабница), Комарчане (ороним Комарчан), Костенче (вероватно код села Дупјачани), Костино (Костинци), Лепче - Слепче, Могилени (оба неубицирана). Овога пута неће бити до краја набројани мањи поседи, већ само они који говоре о старости насеља, попут Врбе, Галичани, Лишино, манастир св. Илије,

³¹⁶² За села „централне“ зоне В. V. Kravari, *Villes et villages*, 231-356; Ј. Трифуноски, *Раселени села во Битолско-прилепската котлина*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Природно-математички оддел кн. 11бр. 13 (1958), 134-146. Општи значај има књига: А. Стојановски – Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*.

³¹⁶³ М. Соколоски, *Битола и Битолско*, 13-55; М. Пешикан, *О Антропониимији битолске области*, 277-287; А. Стојановски, *Дали постоел битолскиот санџак*, 56-60.

³¹⁶⁴ М. Соколоски, *Битола и Битолско*, 13.

³¹⁶⁵ Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина. Антропогеографски проучавања*, Скопје 1970; *Прилеп и Прилепско*, 9-12;

³¹⁶⁶ *Прилеп и Прилепско*, 75-96; Б. Бабић, *Опит преглед на спомениците од минатото на Прилеп и прилепскиот крај*, *Споменици IV*, 19-35; Исти, *Материјалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Прилеп 1986; К. Ациевски, *Пелагионија*, 199-200; К. Балабанов – А. Николински – Д. Корнаков, *Споменици на културата*, 167-169; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 59, 249-255. Сада и: Прилеп, *Лексикон градова*, 224-226 (Р. Радић).

Мало Мраморани.³¹⁶⁷ Иначе, поред знаменитих Душанових повеља, за познавање историјске географије овог краја је од значаја и Трескавачки кодик, настао у распону XVI-XVIII в.³¹⁶⁸ Негде у околини Прилепа, тачније у надлежности тамошњег кефалије, је вероватно било и село Копривљане које је св. Панталејмону приложио извесни Новак Мрасоровић.³¹⁶⁹ Поново турска врела употпуњују овако изграђену представу. Прве такве вести су настале већ педесетак година након увођења њихове управе, тако да се континуитет насеља јако добро прати.³¹⁷⁰

Недалеко од данашњег средишта Демир Хисарске општине се налазио рударски град Добрун, у изворима последњи пут споменут у време српског освајања под Стефаном Дечанским. Био је природно средиште средњовековне области Железно-Добромир. Сачувани су и остаци Бучина, који као и већина упоришта има античке корене. И поред његовог навођења 1329-1330. г. касније је можда био у опадању. У четвртој декади истог столећа оближње истоимено село се наводи међу поседима Трескавца. Знаменити Железнец (Сидерокастрон) је такође био средиште мање географске целине у чијем развоју је обрада руде гвожда имала великог удела.³¹⁷¹ Ту је постојало и манастирско село Журче.³¹⁷² У Марковој земљи ови простори су, поред Кичева, а можда и Полога, били спона са најистуренијом покрајином на западу.

Средњовековне вести о насељима дебарског краја нису обилне. Средишња жупа је био Горњи Дебар, где је, као потоњој нахији,

³¹⁶⁷ К. Аџиевски, *Пелагонија*, 185-200; Исти, *Имотите на манастирот Трескавец*, 15. Уп. Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина*, 85, 95-96, 107. За расељена села В. Исто, 108-109; Исти, *Раселени села во Битолско-прилепската котлина*, 146-159.

³¹⁶⁸ С. Николовска, *Кодик на манастирот Трескавец*, Споменици Том IV, 215-406.

³¹⁶⁹ *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, 98 (С. Ћирковић); *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, 102 (Исти). Смештају га и у крај око Гоце Делчева. в. Л. Тасева, *Българска топонимия*, 206. Међутим, турски извори бележе село Копришница, ји. од Кавадараца у Тиквешу. В. А. Стојановски – Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*, 112. Можда и даље вреди убикација изнета у: М. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 72.

³¹⁷⁰ Ј. Трифуноски, *Битолско-прилепската котлина*, 107-108; *Прилеп и Прилепско*, 111-151; М. Соколоски, *Прилеп и прилепско во втората половина на XVI век*, Прилози МАНУ 9-1 (1978), 43-67.

³¹⁷¹ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 193-200. За север ове области В. Т. Смиљанић, *Кичевија, Насеља и порекло становништва*, 28, Београд 1935, 479-483.

³¹⁷² К. Аџиевски, *Имотите на манастирот Трескавец*, 24.

постојало 61 село.³¹⁷³ Међу њима је био и Раховник, или Ораховац српских извора, који се својим положајем наметнуо као привредно и духовно средиште. Било је то језгро савременог града Дебра.³¹⁷⁴ Коџацик турских извора је био главна мета турских напада средином XV в., а након реокупације из њега је малобројна посада надзирала становништво. Тврди град се каткад повезује са тајанственим Светиградом Барлецијевог историографског списка о Скендербеговој епопеји.³¹⁷⁵ Пространа Нахија Доњи Дебар је обухватала данашње предеоне целине Доњи Дебар и Дебарску Малесију, све у свему 67 слабо насељених села. Издваја се Пишкопеја, не толико због величине већ као столица древне епископије. Најмањи вилајет Река је захватао данашњу Горњу, Доњу и Малу Реку. Њених 44 омањих села су распоређена дуж тока Радике. Међу њима су Радостуше и Требиште које је Јован Кастриот са синовима 1426. г. приложио Хиландару. Године 1466-1467. имала су по 15 домаћинстава.³¹⁷⁶ Дуго Брдо је захватало истоимену савремену област, али и Дебарски Дримкол о којем је већ било речи. Међу 46 насеља овог вилајета издваја се омање место Модрич јер се у његовом сеоском атару, насупрот Коџацику гледајући ток Црног Дрима, налазило утврђење.³¹⁷⁷

Град Велес је свакако био знатније насеље у држави краља Марка, можда управо због обновљеног истуреног положаја, док су антички остаци код села Теова према Пелагонији спорадично употребљавани.³¹⁷⁸ На знатније место су биле усмерене области око средњег тока Вардара и њених десних притока: Бабуне и Тополке, тако да на западу допиру до планина Голешнице, Јакупнице, Даутице и Бабуне.³¹⁷⁹ Поузданије одређивање опсега се врши преко турских пописних

³¹⁷³ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 38-40; Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 41-42.

³¹⁷⁴ В. стр. 603 и овог рада, као и И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 182-183. Корисне вести о нововековној прошлости овог града у: Ј. Трифуноски, *Дебар-антропогеографска испитивања*, 257-275, посебно 258-260.

³¹⁷⁵ Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 40-41, 43. Смештен на висове Стогова. В. Т. Томоски, *Прашањето на Коџацик*, 65-71; Исти, *Две амбории*, 161-162.

³¹⁷⁶ Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 41-42, 44, 45-47, као и стр. 592 овог рада.

³¹⁷⁷ Д. Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас*, 42-44.

³¹⁷⁸ Т. Томоски, *Средновековни градови меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, 195-198; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 339-344; Велес, *Лексикон градова*, 68-69 (Р. Радић).

³¹⁷⁹ М. Филиповић, *Северна велешка села*, 486-573, са опаском да је јужни предео обрађен у: В. С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*. [Ј. Trifunoski, *Oblast Babune i Topolke*, Zbornik za narodni život i

књига.³¹⁸⁰ Из ранијег раздобља су подаци о селима Бистрици, изричито се наглашава да је „у Бабуни” и Гостовши, оба под Скопским Св. Ђорђем. Трескавац је користио цела села Вучје, Хоморане (Оморани), Техово (Теово), за ова два се такође каже да су „у Бабуни“, Орахов Дол (Ореов Дол), али и имања у Богомили, као и село Согле. Налазило се у атару тада такође споменутог села Небрегово, а записане су и извесне међе села Мокрени.³¹⁸¹

Бројни храмови су овога пута у другом плану. Због помена у писаним изворима издваја се неименована црква у угашеном селу Гостовши, Милутинов прилог Светом Ђорђу Скопском. Ту је и прилог у виду цркве св. Арханђелима у самом Велесу извесног властелина Душановој цркви са истом посветом. Следи црква св. Атанасија у Оморанима, приложена под истим владаром Трескавцу. Ван града, археолошким путем, евидентирани су остаци у селима: Свећани, Бабуни, Виничани, Водоврати, Извор, Кочилари, Отиштино, Раковец, Смиловци, Уланци, Џидимирци.³¹⁸²

Простор Кичева, у народу се среће и Кичевија, се простире у сливу Големе реке која се низводно преименује у Треску. По савременим географским схватањима села Сланско и Дреново припадају Поречу чинећи место додира још са Демир Хисаром и Прилепом. Међутим, још у Милутиново доба Кичево, тиме се свакако мислило на област, се наводи на међама села Брод и неубицираног Тудоровог Дола.³¹⁸³ Сам град Кичево, постављен на самом почетку те реке, је током XV в. настањивало свега око две стотине домаћинстава. Имао је првенствено стратешки значај јер у наведеном раздобљу Турци држе посаду, конкретно 1468. г. имају четрнаест ратника. Иако малобројна, ова постаја је важна јер је слично запоседање било изузетно ретка појава у земљама српских

обићаје Južnih Slavena. Књ. 47. (1977), 127-290]. За рану прошлост овог краја В. К. Ациевски, *Велешката област во VI и првите децении на VII век*, ГИНИ 26-52 (1999), 105-117.

³¹⁸⁰ *Турски документи, опишрен пописен дефтер бр. 4 (1467-1468. година)*, 134-193 (М. Соколовски - А. Стојановски). Отуда идеја да је био део Паша-санцака. В. М. Соколовски, *Градот Велес во периодот од околу 1460-1544 година*, ГИНИ 3-2 (1960), 147-177; А. Стојановски, *Велес и велешко*, 130-198, посебно 131 и карта на стр. 161.

³¹⁸¹ Прво насеље неки смештају и у Поречје. В. К. Ациевски, *Манастирски имоти во велешката област во XIII и XIV век*, Историја 39, 1-2 (2003), 111-120.

³¹⁸² *Исто*, 118; Исти, *Сакрални споменици во велешката област од средниот век (VI-XIV в.)*, Историја 37, 1-2 (2001), 7-13. За прво село такође в. А. Стојановски, *За неколку топоними*, 41.

³¹⁸³ Т. Смиљанић, *Кичевија*, 339-483, са картом; Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, посебно 124. Исти аутор је најавио наслов у којем би био приказан општи део ове области. Такође: К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 88-89, 151.

обласних господара са југа. Без тога готово се не би разликовао од нараслог села.³¹⁸⁴ Ово упориште је у ранијем раздобљу изгледа било једино живо градско насеље у том планинском крају који је обухватао „жупе” Горње Кичево, Зајас и Копач.³¹⁸⁵ Поново турски извори највише упућују на обим и садржај ове нахије.³¹⁸⁶ Међутим, постоје и вести о средњовековним селима. Доста су заступљени поседи скопског Св. Ђорђа. Гледано низ ток реке од самог Кичева је најудаљеније село Чрвчиштам (Црвивце), споменуто 1300. г. Ту је и село Душегубица.³¹⁸⁷ Стефан Душан је Дечанима завештао цркву св. Врача, а затим је уступио Хиландару. Требало би да се она налазила баш у овдашњем селу Стрелац.³¹⁸⁸ У селу Лешници је њиву имао манастир Трескавац, док је село Храштани (Раштани) вољом Стефана Душана добила Св. Богородица у Тетову.³¹⁸⁹

Од села Сланско већ почиње Пореч, јер међник према Кичеву чини Рабетинска клисура, док је на супротној страни село Здуњ. Границе области ни на прелазу из XIII у XIV в. нису биле поуздано одређене, те се Крупа Влас наводи час ту, час у Прилепу. Поред ових, у овој области Св. Ђорђе из Скопља је имао село Брод са засеоцима Барбарас и Крапа, како се другачије звала Крупа Влас. Суседна села су била Здуњ са засеоцима Големи Под, Мокросеки, Близненско и Градечница са Поповјанима. У Броду је свој двор имао и краљ Вукашин.³¹⁹⁰ Дobar увид збивања у окружењу краља Марка имао је становник низводнијег Калуђерца, иначе преписивач једног минеја. Испрва у поседу Св. Ђорђа Скопског, већ 1335. г. је било селиште-купљеница извесног Пасарела које је цар Душан приложио Трескавцу. Насеље се, очигледно, брзо обновило јер је у њему настала још једна књига.³¹⁹¹ Ту су и села Сушица с Поповјанима, Поповјани, треће село овог имена, и Бистрица, док се као међа села Крапа спомиње топоним Судишта

³¹⁸⁴ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 65, 75, 77, 112-113.

³¹⁸⁵ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 207-211; Кичево, *Лексикон градова*, 126-127 (Р. Радић).

³¹⁸⁶ А. Стојановски, *Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV век*, ГИНИ 2-2 (1958), 111-158.

³¹⁸⁷ Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, 52, 86; К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 161, 71-72.

³¹⁸⁸ Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, 30. Сличан навод изостављен у: М. Живојиновић, *Властелинство*.

³¹⁸⁹ Ј. Трифуноски, *Кичевска котлина*, 69, 75.

³¹⁹⁰ П. Јовановић, *Порече, Насеља и порекло становништва*, 28, Београд 1935, 245-335, посебно 247-248. Такође: К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 26а, 34-35, 58, 95-96, 111, 124-125, 181.

³¹⁹¹ Иста, *Топонимите во Македонија*, 84-85; *Прилеп и Прилепско*, 92.

(Садишта), те Кривопорова Грамада (код Брода), Пропаст (код Здуње).³¹⁹² Хиландар је преко Богородице Хтетовске у том крају стекао село Седларево.³¹⁹³

Око села Белице је било пуно услова за рударство, те су настала два утврђена комплекса, с тим да је онај код Столоватеца знатнији и повезанији са успоном те привредне гране током XIV в. Срби су углавном заслужни и за подизање Девича, такође у близини рударских окана и топионица. Пратећа заштитна упоришта су тада била код Заграда (Растеша) и Модришта, док су она код Здуње и Ижишта тада углавном већ посустала, мада је и ту било рудокопа.³¹⁹⁴ У њиховој близини су у време обласних господара настали или осликани вредни споменици. Поред Здуња је била црква Богородичиног Ваведења у чијем обликовању су учествовали и уметници из Марковог манастира.³¹⁹⁵ Између 60-тих и 80-тих година настао је још један властеоски храм.³¹⁹⁶ Из треће четвртине XIII в. је део живописа у још једној цркви намењеној Богородици, овога пута у трескавачком селу Манастирецу. Припадала су му и села Могилица, селиште Питич, те већ спомињани Калуђерец.³¹⁹⁷

У доњем току Треске, надомак скопске области, била је метохија манастира св. Андреје. Крушопеци су незнатно променили назив (Крушопек). Дучинци су неубицирани, а Качепури је било поред Шишева. Ишчезло село Ивање (на падинама планине Осој) је најпре било посед Марковог манастира. У близини је било, такође затрто, насеље Лозно, Длбочица се налазила на Сувој Гори (код потока Речиште), Уздол је сада топоним у атару Луковице (Лукојца), а Крушица унутар међа Седларева, Букурци су били на обали Треске испод Суве горе. Заједно са селом Повлино (неубицирано), замењено је за крајева села Ивање и Момково. Последње је, баш као и село Горица, код данашњег села Матка.³¹⁹⁸ Тамошњи манастир је при крају средњег века јако утврђен.³¹⁹⁹

³¹⁹² К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 14, 29-30, 95, 123-124, 147.

³¹⁹³ Ј. Трифуноски, *Села на Сухој Гори*, 402-403; М. Живојиновић, *Властелинство*, 82.

³¹⁹⁴ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 150-165.

³¹⁹⁵ М. Машнић, *Прелиминарна сазнања*, 248-261.

³¹⁹⁶ С. Цветковски, *Црква Свете Богородице*, 193-209.

³¹⁹⁷ П. Јовановић, *Порече*, 263-264, са освртом на друга властелинства; К. Аџиевски, *Имотите на манастирот Трескавец*, 21-23; С. Машнић, *Поречки манастир Рођења Богородице у селу Манастирецу у Македонији (о архитектури, програму и стилским одликама новооткривених фреска)*, Ниш и Византија 2 (2004), 279-295.

³¹⁹⁸ Ј. Трифуноски, *За средновековните села на манастирот св. Андреја*, 3-16; Ј. Трифуноски, *Села на Сухој Гори*, 399-408; Х. Ношпал - Никуљска, *Прилог за манастирот св. Андрија*

За ктиторију краљевића је било везано и село Шишојевци (Шишево), где је позната црква св. Николе, осликана седамдесетих година XIV в.³²⁰⁰ Поред самог Андрејиног манастира била су села Нир и Козарево, поседи скопског Св. Ђорђа.³²⁰¹

Готово напореда са Треском, само са осојне стране планине Карацице, тече Маркова реке чије име упечатљиво сведочи о значају краљевог манастира. Много раније ту је устројен део властелинства скопског Св Ђорђа, а тим поводом се 1300. г. спомиње и пут „од Лисиче”. Након осам година у акту цара Андроника II за манастир св. Никите у Скопској Црној Гори наводе се завештања овом селу. Уз скопски храм су била везана и села Сопиште, Барово, Винско (можда Чивлак), Златоустичани (Осинчане). Од тада су и најстарији помени села Доње и Горње Солње, Студеничишта (Студеничане), као међника или мањих обрадивих површина, затим батинске водовађе, те Драчево. Сушица је више пута успутно поменута-једном као међник имања цркве св. Петке у Тморанима. Знаменити манастир св. Димитрија је по предању поред матичног села имао и село Варбара и имања све до Драчева. Становници Елова су учествовали у размирицама са поданицима властелина Приба у првој половини XIII в. Био је ктитор управо споменуте цркве у Моранима (Тморани) коју је око 1300. г. Милутин приложио Хиландару.³²⁰² Од свих „калета”, „кула” и „тврђава” са именом легендарног краља упориште изнад Сушице има највише права на тај назив. Служило је као манастирско уточиште, а потом се ту срећу и турски налази.³²⁰³ Још јужније је слив Кадине реке, по савременој подели ту спада

на р. Треска – на брегот на езорото Матка, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 387-400, посебно 399-400; J. Prolović, *Die Kirche*, 30-34.

³¹⁹⁹ В. Лилчиќ, *Марков Град, Матка, укрепен средновековен манастир*, Историја 19-2 (1983), 268-280; Исти, *Матка низ вековите*, Скопје 1995, са опсежним прегледом локалне топографије; И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 295-297.

³²⁰⁰ J. Prolović, *Die Kirche*, 33.

³²⁰¹ А. Стојановски, *За неколку топоними*, 39.

³²⁰² Ј. Трифуноски, *Слив Маркове Реке*, посебно 33-34, 123; К. Илиевска, *Топонимите во Македонија*, 27-28, 46, 69, 78, 142, 145, 147, са другачијом убикацијом села Златоустичани и Винско.

³²⁰³ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 294-295.

обновљено село Орешане, а где је било и земљиште св. Петке у Тморанима.³²⁰⁴
У неколико претходних пасуса посредно се излагало о Повардарју.³²⁰⁵

³²⁰⁴ Ј. Трифуноски, *Поречието на Кадина Река*, Филозофски факултет на Универзитет-Скопје, Историско-филолошки оддел, Посебни изданија, книга 3, Скопје 1952, посебно стр. 20.

³²⁰⁵ О насељима, претежно на десној обали Вардара, посебно В. В. Kravari, *Villes et villages*, 93-178.

ПРИВРЕДА У ЗЕМЉАМА КРАЉА МАРКА И БРАЋЕ ДЕЈАНОВИЋ

Расцепкана грађа, уместо опширног истраживачког прегледа привредних прилика, приказује само насумичне исечке ове важне људске делатности. Ово раздобље некако треба уклопити између оскудних сазнања о ранијем развоју и слике засноване на опширним најранијим турским пописима. У начелу, овакав поступак по себи нуди одговоре који неминовно нису негде у средини два стања. Никако не треба занемарити регионалне разлике, а посебно снажну динамику друштава у позном средњем веку. Период између 1371. и 1395. г. је особен и треба га сагледавати најпре у складу са оновременим изворима, користећи се и знањима из политичке и осталих ужих подисторија. Из истих тих разлога чак и метода поређења са истовременим стањем у суседним, много боље истраженим, областима пружа само условне одговоре.³²⁰⁶

Основно обележје ове епохе су ратови. Уопште, неразјашњено је како су се одражавали на устаљене привредне токове. Док је још постојало привидно јединство, тачније априла 1371. г. Дубровчани су се жалили да: „per la division degli baroni” радије тргују на мору него у српским земљама.³²⁰⁷ Међутим, приметно је претеривање јер чак ни опсада Призрена, која се отегла дубоко у 1372. г., није до краја растерала дубровачке поданике. Њихови сународници су се из Солуна упутили у Ново Брдо, што је показатељ смиривања стања на новим границама. Ратови се нису увек неповољно одражавали на привредни развој. Због сукоба између Венеције и Ћенове (1378-1381) сребро је поскупело за четвртину.³²⁰⁸ Овакве осцилације су вероватно подстицале улагање у

³²⁰⁶ Донекле је изгубио вредност рад: И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа, 111-122. Сада В. С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 8-11; М. Благојевић, *Привредне прилике у држави кнеза Лазара*, 463-479. За шири увид В. С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, *Работници, војници, духовници*, 37-46; Исти, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, на истом месту, 47-55.

³²⁰⁷ *Писма и упутства*, 209-215 (Ј. Тадић). Уп. *Српски цар Урош*, 373 (М. Динић); С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 8.

³²⁰⁸ Исти, *Србија уочи битке на Косову*, 8-9.

скупу рударску производњу. Заправо, општа је оцена да су обласни господари створили предуслове за још једно раздобље економског раста.³²⁰⁹

Међутим, Турци су постали озбиљна претња. Природне трасе према егејском привредном басену су се укрстиле са правцем њиховог надирања. Пад Сера, а посебно чврста опсада Солуна (1383-1387), могли су оставити дубље последице. Није прошло много времена, а Османлије су постале озбиљна препрека за пословне додире чак и северно од држава двојице обласних господара. Од тада има садржајнијих описа пљачки, бежаније, робљења или растурање каравана. Одговор на овакве недаће биле су и дубровачке забране да се тргује са унутрашњости. Касније, обе стране настоје да уреде односе свесне обостране користи, не без размирица и међусобног неразумевања. Освајаче су углавном представљале моћне локалне војводе које нису имале разлог да прекидају трговину, а Дубровчани још мање. Године 1396. лепо су описали да: „царева земља јест велика, дуга и широка и има многе путеве [...]”. Из те године заправо потичу први покушаји да турска заштита добије формални облик.³²¹⁰ То је вероватно последица бурних збивања из те и претходне године, али је у томе тешко одредити тачан удео слома две државе са југа. У сваком случају, царинске задатке од тада у Трепчи обавља и турски кадија.³²¹¹ Осим тога, један далекосежан Бајазитов потез открива да су Османлије надзор привредног живота схватиле као важно оружје у потчињавању и да је њихова економска политика превазилазила пуку пљачку противника и харачење вазала. Године 1394. рачунало се с тим да Шахин из Скадра може да спречи караване и појединце да из унутрашњости долазе у Драч и тако осујети настанак једног новог млетачког монопола соли.³²¹² У сличне сврхе су вероватно коришћене и друге раскрснице путева под њиховим надзором, попут Скопља. Поред мешања власти, изгледа да су се при крају вазалног раздобља појавили и турски пословни људи.³²¹³ Већ у пролеће 1405. г. деспот Стефан Лазаревић се заузимао за исплату

³²⁰⁹ Исти, *Старе и нове контраверзе*, 10-11.

³²¹⁰ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 1-22, цитат са стр. 17; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 256. Уп. Стојан Новаковић, *Срби и Турци*, 446 (С. Ћирковић).

³²¹¹ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 671.

³²¹² И. Божић, *О Дукађинима*, 351-352. Уп. стр. 596 овог поглавља.

³²¹³ Испрва су скопске занатлије снабдевале гарнизон. В. М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stanovništva*, 11. Међутим, нису морали да се ограниче на тако уско тржиште.

неких дубровачких дугова Турцима на његовој територији.³²¹⁴ Госпођа Мара Бранковић је са синовима 15. октобра 1406. г., у јеку грађанског рата, обзнанила повељу манастиру Хиландару о њиховом старом тргу у Хочи. Набројани су вероватни посетиоци те споредне тржнице: Срби, Латини или Турци.³²¹⁵ Брзо су се укључили и у експлоатацију рудника. Лигит - паша је имао удео у топионичарском колу у напредној Трепчи са Јунијем Иваном Соркочевећем, који је умро 1409. г.³²¹⁶ Након дванаест година настала је вест да су били умешани у промет племенитих метала: Qoud aliquis latinus, grechus, sclavus, turchus, nec aliquis non audeat affinare argentum in aliquo loco preter quam in dohana [...] domini Georgii in Pristina.³²¹⁷

Пољопривреда је несумњиво имала највећи удео у привреди. Најпотпунија скупина вести је посредна јер потиче из делова повеља о повластицама манастирских поседа.³²¹⁸ Међутим, ослобађања су условна јер су приходи једноставно били усмерени према непосредном феудалном господару. У неку руку, овако створени закључци важе за сва остала властелинства. У начелу, зависно становништо је дуговало најобимније обавезе држави и непосредном феудалном господару, док су црквени захвати били много мањи. Уопште, у процени начина и обима искоришћавања зависног становништва треба поћи од привидне новине Душановог законика. Задужења меропха према феудалном господару исказана су са два дана рада недељно на властеоским резервама.³²¹⁹ Другим речима, на то је трошена трећина расположивог времена. Остатак је дељен на два приближна дела, на издржавање самог зависника, односно државна оптерећења. Није необично да Кончански практик открива однос 1:1 између парцела зависног становништва и ступова, резерватских честица.³²²⁰

³²¹⁴ М. Спремић, *Турски трибутари*, 289.

³²¹⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 464.

³²¹⁶ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 671.

³²¹⁷ В. Ђоровић, *Српска земља и српска историја (необјављени рукописи 2)*, Нови Сад 2007, 92 (приредила Мирјана Д. Стефановић).

³²¹⁸ Табеларно приказане у: Х. Матанов, *Княжеството*, 234-246. Такође: Б. Петровски, *Категорије на зависно население и развој на стопанството во штипската област во XIV-иот век*, ГИНИ 56 (2003), 57-72.

³²¹⁹ *Земљораднички закон*, 287 (М. Благојевић).

³²²⁰ *Исто*, 260, 284-288; Х. Матанов, *Княжеството*, 231-232.

Државне власти су зависнике задуживале службама и оптерећењима различите природе. Помагали су професионалним ратницима у одбрани земље (војска, потечица, стража), посредно и изградњом и обновом све неопходнијих одбрамбених објеката (градозиданије). Ту су била и следовања у храни представницима државе и цркве различитог ранга, чак и најниже попут псара и соколара, при њиховом проласку кроз одређени крај (оброк, позоб). Последње давање је у Душаново време постало стално и обавезујуће и брзо је нарасло до чак четири динара по домаћинству. Соће је било старије и теже давање у износу од 12 сребрних динара, тј. пола дуката. Ако је плаћано у натури, власти су очекивале кабао пшенице (82 литра или 62 килограма). Списак треба проширити поносом, приселицом али и са неколико судских глоба, попут котла, вражде, провода итд.³²²¹ О већини ових задужења већ је било речи, док су друга више него довољно истражена у литератури, па је допунско појашњење излишно. Питање је у којој мери је напредак производње пратио увећани феудални притисак гомилањем и укрупњавањем различитих оптерећења. У вези с тим је и процена да су Драгаши само привидно били широке руке. Разлике у имунитетним одредбама у повељама за Лесново и Архилевицу из два временска слоја показује рестриктивнији однос власти према крупним метохијама, посредно према њиховим житељима. Исто се може рећи и за друге манастирске метохије из земље Драгаша.³²²²

Меропси и парици су дуговали различите обавезе феудалним господарима у Српском царству у зависности од географске зоне. На северу су преовладале радне ренте, а главне су описно називане орање, сено, виноград. Пратеће су се односиле на помоћ у лову, превозу, те опскрбу посебним производима као што су лан, слад, луч итд. Обласни господари са југа су управљали областима где је десетак преовладавао. Толики део од жита, производа винограда, свиња, пчела и већине других пољопривредних производа се наводе пре и за време обласних

³²²¹ *Земљораднички закон*, 294-304 (М. Благојевић). Предања о градњи цркава и градова малобројнија у односу на она која објашњавају природне појаве. По једном, краљ је зулумом правио градове а клетва је одредила да се по смрти сруше, а име му се памти. В. К. Пенушлиски, *Марко Крале*, 110-111.

³²²² Х. Матанов, *Княжеството*, 234-247.

господара у долини Пчиње, Леснову, Штипу, Струмици, дуж целог слива Струме.³²²³

Константинов „мали прилог” Богородици Вељуси је заиста био такав јер је поред бигле (градобљуденија) ослободио храм само „жетве житне”.³²²⁴ Заправо, радне обавезе се у Струмици срећу одмах по увођењу српске власти. Краљ Душан је Рудлу, свом новом присталици и поданику, одредио ослобођење од „позоба и приселице и данка и приплата градских и жупских, и градозидања и поноса и провода и ђерекара и псара краљевства ми; ни десетка житнога, ни овчијег ни пчелињег, и од орања краљевства ми, од плевљења, од жетве, сенокоса и вршидбе. И да му није намета градског, ни десетка свињског, просто речено - од свих малих и великих работа краљевства ми [...]”.³²²⁵ Необично поклапање два система као да одражава тежњу нових власти да уводе радне ренте, а посебно ванредна давања за крупне војне одреде на крајишту према Византији. Овога пута позоб је упадљиво први набројан.³²²⁶ Међутим, између примера са почетка и краја српске власти има више повеља где су радне обавезе поново напоредне са десецима.³²²⁷ И ово још једном упућује на снажан развој пореског система, одраз дубљих друштвених промена, односно на нужност обазривог приступа овој теми.

На властелинству Св. Ђорђа Скопског спомиње се давање „комот”. Место у редоследу набројаних имунитета не открива његову природу.³²²⁸ Нешто касније у Горњој Струми јавља се у облику *кѡмѡдѡ*, односно *кѡма*^А, што је објашњено као допунски данак плаћан у корист пореских чиновника приликом сабирања десетка.³²²⁹ Ово као да упућује на каматника, набројаног међу зависним становницима Штипа. На властелинству св. Арханђела код Призрена каматник Дабижив је иза дворова имао баштински виноград. На захтев врха власти у један

³²²³ М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 24-25; *Земљораднички закон*, 230-266, посебно 259-262 (Исти). О одликама ових зона, а посебно о њиховом претапању В. Љ. Максимовић, *Порески систем*, 101-125.

³²²⁴ У пратећем коментару упућено је на слична места из српских повеља. В. *Акт господина Константина Драгаша*, 288, 292 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић); Х. Матанов, *Възникване*, 18.

³²²⁵ *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, 80, 84 (С. Мишић).

³²²⁶ Љ. Максимовић, *Порески систем*, 114-115, 123; М. Благојевић, *О једнаким обавезама*, 162.

³²²⁷ *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту*, 91-92 (Р. Михаљчић).

³²²⁸ *Земљораднички закон*, 255 (М. Благојевић).

³²²⁹ *Грамоти на българските царе*, 42, 205, 206 (А. Даскалова-М. Райкова).

мах замењен је за други. Њега је “[...] милошћу и пристанком Царства ми [...]” приложио кесар Гргуру како би годишње давао 18 лисица.³²³⁰ Радило се, свакако, о имућној особи. Можда је то био други назив за десеткаре,³²³¹ а вероватно за неку врсту порезника. Измењени назив би потицао од споредне таксе, извора дела њихових прихода, док у сваком случају нема никакве везе са зеленашењем.

Несигурне прилике су можда, у потпуности или делимично, обезвредиле многе раније одредбе о устројству манастира. Овога пута се свесно избегава њихово посебно разматрање. Распад јединствене државе је свакако погодио врањски храм св. Николе, који је вероватно изгубио право на 30 спуда соли са Широког брода на Бојани. Ту су преовладавале посебне радне обавезе меропха, различите чак и у односу на остале северне пределе.³²³² Правац привредних токова донекле приказује повеља кесара Угљеше Влатковића када је овај храм даровао Хиландару на почетку наредног века. Након опште одредбе о ослобађању од свих работа и данака, великих и малих, посебно су издвојени приплатак, градозиданије, повоз, понос, иномистр.³²³³

Промењивости привредних прилика између Прешева и Куманова показује Закон за архиљевичку метохију Константина Драгаша и његове мајке. Његова вредност за проучавање аграрних односа је најмање двојака. Обавезе зависних тежака су различито исказиване, али њихов обим се суштински није разликовао јер се није прелазила граница производних могућности једне просечне земљорадничке породице.³²³⁴ Законодавац је, поред историјског наслеђа, узимао у обзир и појединачне потребе сваког имања, али и социјалну структуру поданика. Архиљевица је са променом положаја и намене добила сасвим измењено привредно устројство. Раније ближе непознат модел, вероватно заснован на десетку, замењен је тројном поделом. Земљорадници су једну трећину одрадили годишњим орањем три дана, друга трећина је отпадала на четири кабла

³²³⁰ *Светоарханђеловска хрисовуља*, 121, 122 (Т. Субитин-Голубовић). Уп. М. Шуица, *О кесару Гргуру*, 169.

³²³¹ *Земљораднички закон*, 263 (М. Благојевић). Овај функционер задужен за пчеле, свиње и овце, заједно са житарима и винарима, спомиње се у рилској повељи бугарског владара. В. *Рилската грамота*, 35, 65 (Ив. Дуйчев). Остатак су ранијег устројства јер су окружени бројним византијским службеницима.

³²³² *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 77, 78 (С. Марјановић-Душанић). За шири осврт В. *Земљораднички закон*, 267-288, посебно 282.

³²³³ Д. Синдик, *Повеља кесара Угљеше*, 386.

³²³⁴ *Земљораднички закон*, 282, 284-288 (М. Благојевић).

пшенице по зевгару земљишта. Највећа промена тицала се тешке транспортне службе чак до горње Струме. Нема више ни десетине од винограда, већ се уводи један дан њихове обраде. Споредна давања су били десетак од оваца и кошница.³²³⁵ Велика промена се уклапа у ширу појаву, односно откриће власти и поседника да је непосредно искоришћавање радне снаге зависника уносије од убирања малог удела у плодовима. Отуда и на државном нивоу проглашена одредба о два дана у недељи.

Посредно се види да много одсупања од ранијег стања није било ни у Марковој држави. Јован Кастриот са синовима је Хиландару 1426. г. приложио села Радостуше и Требиште у долини реке Радике, пределу који је раније био под краљем. Тада су вероватно постојале сличне имунитетне одредбе: ослобађање од свих работа - великих и малих. Спомињу се још псар, десетак од жита, вина и пчелињих производа, травнина, торовина, али и **динарь поклоннихъ**. Ослобађање, међутим, није обухватало **харача царева и града**.³²³⁶

Све до сада речено је важило само за баштинике лично подређене феудалном господару. Земљишни односи су били сложенији, те су последњи, попут старешина Светог Ђорђа Скопског, могли делове земљишта да уступају на обраду „туђим људима”, односно земљорадницима са туђег властелинства. Тада су рентирали чак четвртину од приноса на основу широко укореееног искуства савременика да у производњи житарица подједнако учествују четири елемента: 1) земља, 2) семе за сетву, 3) рад човека, 4) рад сточне запреге. Поред тога, добијали су и десетке од свиња и пчела.³²³⁷ Ова подела је била дуготрајна и вероватно се примењивала и много касније широм проучаваних земаља. То би значило још веће приходе за власнике вишкова земљиштних поседа.

Отроци су намерно изузети из досадашњег приказа јер нису били тако бројни, а и за њих су важила другачија правила услед посебног социјалног положаја беземљаша засељених на имањима крупних земљопоседника.

³²³⁵ М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 447-458. У акту коришћена стара реч трмка. В. Исто, 452, што је у потпуности завело једног коментатора и створи непостојећу социјалну поткатогију. в. Х. Матанов, *Княжеството*, 240-241. Уп. *Земљораднички закон*, 276 (М. Благојевић).

³²³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 467-468. Уп. М. Живојиновић, *Властелинство*, 82. За ранију убикацију в. С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин*, 7.

³²³⁷ *Земљораднички закон*, 257-259 (М. Благојевић).

Српске власти су изгледа у тим крајевима затекле одавно устаљено давање: отрочину - „ὄτροφζίνα”.³²³⁸ Тиме се отвара тема њихових задужења према феудалном господару. Поново постоје регионалне разлике, а унутар њих додатна одступања. Отроци који су подсећали на неку врсту личне послуге и пратиоца на путу, имали су мале обавезе на пољу (дан копања винограда или дан косидбе). Ова појава је била присутнија на северу Царства, али се среће и у градовима са југа. У Душаново време на метохији Св. Николе у Врању је прописано да отроци у току године осам дана посвете потпуној обради житарица, а и споредна давања су била мања него меропшка. „Биле су то без сумње мале али не и безначајне олакшице, па су отроци били у нешто повољнијем положају од меропаша [...]”. Друга страна медаље, међутим, открива да су отроци укључени у земљорадњу имали: „велике радне обавезе, приближно као и меропси, или су пак имали велике дажбине у натури, било да дају „десетке”, било „четвртину”, односно „половину” од остварене жетве”.³²³⁹ У светлу онога што је речено о „туђим људима” са имања Светог Ђорђа Скопског, у зони превласти натуралних дажбина, феудалци се нису задовољавали искључиво житним „десетком”, већ су од отрока добијали много већи удео. Спорадични уступци су спречавали њихову потпуну материјалну пропаст или бежање са поседа. Изгледа да су припадници овог друштвеног слоја својим господарима доносили увећане приходе.

Природу феудалне експлоатације су одређивале и одлике географског простора у најширем смислу. Брдско-планински предели су погодвали узгоју великог броја разноврсне стоке, а имућнија земљорадничка газдинства су непосредно зависила од волова за орање.³²⁴⁰ У повељама из овог раздобља спомињу се дажбине травнина (иномистро), овча травнина, жировнина, појмови очигледно у вези са развијеним сточарством. Са те стране су притицали велики приходи.³²⁴¹ Посебно је корисно сазнање да су хтетовски и трескавички манастир поседовали зимовалишта, чиме се уклапају у општу шему о структури

³²³⁸ R. Katičić, *Korespodencija Teofilakta Ohridskog*, 187. Уп. и стр. 503 овог рада. За село Големо Отрок у Мегленском крају В. А. Стојановски, *Кон прашањата*, 157.

³²³⁹ М. Благојевић, *Меропси и отроци*, 51-55, 58, цитати са стр. 54, 55; *Земљораднички закон*, 282 (Исти).

³²⁴⁰ Исти, *Планине и пашињаци*, 3-95; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978; Б. Ферјанчић, *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32 (1993), 35-127.

³²⁴¹ *Земљораднички закон*, 209-230, посебно 214 (М. Благојевић).

сточарства.³²⁴² Осим тога, краљевић Андреја не заборавља да истакне да уз већи број села иду и пратеће „планине”. Под тим се мислило на више пашњачке пределе погодне за катунско сточарење.³²⁴³ Њихову вредност су знали и Драгаши, па су Светом Панталејмону потврдили, између осталог, више оваквих површина на Беласици. Слични наводи се на проучаваним просторима јако често понављају у повељама из XIV в.³²⁴⁴

Воћарство је, за разлику од виноградарства, имало споредно место у привредном систему.³²⁴⁵ Занимљиво је истицања једног „орашја” у атару села Шишојевци.³²⁴⁶ Питоми кестен се вероватно већ тада сретао на југу, што се види по ушуру узиманом од хришћана из Петрича, уз појашњење да се тако радило у „старо време”.³²⁴⁷

Повољна хидролошка ситуација је поговодвала риболову. Почев од оближњих потока, све до дубоких језера на југу, рибе су често и много ловљене, допуњујући породичне приходе и обогаћујући трпезу. Поред тога, на изузетно повољним местима су од давнина установљени приватни забрани, а корисници су били владари, имућни појединци или црквене установе. Посебни стручни рибари су својим господарима приходовали великим количинама квалитетне рибе. Са Охрида, Преспе, Дорјана и других језера долазили су товари свеже или обрађене рибе. Богородици Трескавичкој су тридесетих година XIV в. обавезана најмање тројица рибара из села Њивица и Наколец. Отприлике у исто време, охридска Богородица Перивлепта је уживала добробит од чак 70 сличних људи са истих обала.³²⁴⁸ Иста установа је имала и седморицу рибара код Струге, знак пажње првог српског цара. Већ ове појединости довољно приказују размере појаве, као и њен значај за регионалну трговину.³²⁴⁹

³²⁴² *Земљораднички закон*, 214 (М. Благојевић).

³²⁴³ J. Prolović, *Die Kirche*, 31-32.

³²⁴⁴ Т. Томоски, *Катунско сточарење*, 449-462, посебно 451-453.

³²⁴⁵ Х. Матанов, *Княжеството*, 233. Биле су присутне и смокве. *Повеља господина Константина* (Хил. 63), 121 (Ж. Вујошевић).

³²⁴⁶ J. Prolović, *Die Kirche*, 32.

³²⁴⁷ А. Стојановски, *Градовите на Македонија*, 103. Уп. Ј. Трифуновски, *Струмички крај*, 63.

³²⁴⁸ Т. Томоски, *Преспа во средниот век*, *Историја* 15-2 (1979), 51-52 (= Македонија низ вековите, 251-288). За распоред сличних насеља, укључујући и село Њивицу, те приходе од њих в. А. Стојановски, *Кон прашањата*, 160, 161, 163, 163, 164.

³²⁴⁹ М. Бошкоски, *Струга*, 122. Уп. стр. 604 овог рада.

Нижој властели лов је служио за одржавање ратничког духа и физичке кондиције, а крупнијој је лов грабљивицама доносио задовољство. По једном каснијем извештају врста посебно ретких птица је чувана за краља Вукашина који их је сматрао достојним поклоном страним представницима. У повељама Драгаша спомињу се и псари и соколари, па чак и у сасвим новој повељи за Архилевицу из 1379. г.³²⁵⁰ Поред тога, хватање дивљих животиња разним техникама је имало и снажну привредну страну.³²⁵¹ Теже је територијализовати ову делатност јер се она могла обављати готово свуда. Међутим, и ту су постојале феудалне забране, па је лов обично био дозвољен само унутар властитог поседа, односно унутар сеоског атара. Овакви правни односи су наслеђени јер се у даровној повељи краљевића Андреје уз нека села посебно наглашава да поседује ловишта.³²⁵² Вероватно је до изражаја дошла разлика у одликама терена различитих насеља.

Предмети у вези са свилом су лако налазили купце на удаљеним тржиштима, баш као на кратовском тргу средином XV в. Византијске власти су рашириле свиларство, а због знатног извоза преко Дубровника посебно је проучено у околини Призрена.³²⁵³ Кад се томе додају повољни природни услови, претпоставка о производњи оваквих тканина мањег обима у овом раздобљу добија на снази. Наводе га и турски пописи, али што се више приближава 1395. г. то су помени спорадичнији, што повећава недоумице о његовом уделу у привредним токовима.³²⁵⁴ Насупрот највреднијој тканини стајало је грубо ваљано сукно из ваљарица. Ови објекти су били блиски воденицама, али и ређи од њих. Тамо где су природни услови дозвољавали чинили су велике скупине. Изгледа да је тако било и са оним у непосредном власништву цркве св. Николе, коју је

³²⁵⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 448, 512, 514. Такође: Х. Матанов, *Възникване*, 135-136. Новембра 1361. г. упутство владе је предвиђало да се бугарском цару, ако се нађе у Барлети, предају соколари, уз залагање за дубровачке трговце у тој земљи. В. *Писма и упутства*, 70 (Ј. Тадић). Сачувани су и понеки лепо савремени описи лова. В. Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 142.

³²⁵¹ У селу Поноришту од кожица узимано 10 акчи. В. *Турски документи. Опширни пописни дефтери од XV век*, Том III 42 (М. Соколоски).

³²⁵² Ј. Prolović, *Die Kirche*, 32. Исти појам навођен и у Душановим актима. В. М. Бошкоски, *Струга*, 121-122. Уп. Исти, *Ловот во Македонија во средниот век*, *Историја* 41 1-2 (2006), 17-35; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995), 51-66.

³²⁵³ Установљено је да допремање ове робе опада у последњој четвртини XIV в. Р. Ђук, *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку*, ИЧ 28 (1981), 17-23.

³²⁵⁴ У Селу Порој код Тетова уписани и приходи од стабла дуда. В. *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 18 (Н. Šabanović). У селима Никодим, Свећани, Сирково, Чичани. В. *Турски документи. Опширни пописни дефтери од XV век*, Том II, 39, 41, 55, 43 (М. Соколоски). Уп. А. Стојановски, *Велес и велешко*, 197; Х. Матанов, *Княжеството*, 233.

господин Константин уступио Русику.³²⁵⁵ Водени токови су били вишеструко корисни. Једноставни захвати на терену омогућавали су наводњавање мањих размера, углавном на већим поседима, и нису спречавали неродне године. Због тога се у приходе велбушке цркве Госпођино Поље рачунала и неименована река.³²⁵⁶

Сви ови споредни приходи су углавном познати преко црквених извора, али се стање лако преноси и на знатније световне поседе. Овако гледано, крупна властелинства су имала све предуслове за развитак. Нема ни најаве знатније секуларизације. Светогорски манастири су, изгледа, куповином чак и проширили своје поседе у јужној зони за време прве турске власти (1383-1403).³²⁵⁷ Издашна земља је уз мукотрпан рад обезбеђивала довољно средстава за опстанак, па чак и повећање становништва. Међутим, било је далеко од модела друштвеног благостања. Турски извори широм ових предела бележе и категорију сиромаша.

Земљорадња је давала вишкове за тржиште те постају јасније околности настанка једног акта.³²⁵⁸ У годинама после Маричке битке жито и просо су у Дубровнику били скупљи и два-три пута.³²⁵⁹ Тачније, у раздобљу 1334 - 1372. г. за један стар пшенице плаћали су најмање од 14 до 18 гроша, док су између 1373. и 1399. г. најмањи издаци били од 28 до 36 гроша.³²⁶⁰ Изгледа да се на самом крају XIV и почетком XV в. цена усталила, али је земљорадницима у Зети ипак било исплативије да соће исплате са 12 непостојанијих динара.³²⁶¹ Ово само по себи говори о великој вредности житарица. На дивљање њихових цена утицала су и политичка збивања. Бајазит је

³²⁵⁵ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 47. У селу Мирјеву постојало пет ваљавица и млинова. в. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 133. За њихову бројност на примеру једне области в. А. Стојановски, *Велес и велешко*, 198.

³²⁵⁶ М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, 47; Ista, *L'irrigation des terres en Serbie medievale*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 183-196; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 77-88. За такво постројење в. Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 15.

³²⁵⁷ А. Фотић, *Пад Свете Горе*, 116.

³²⁵⁸ Године 1519. житељи Струмице произвели 105 тона пшенице и 195 тона „мешаног жита“. Процењено је да то износи сто килограма по становнику. В. А. Стојановски, *Градом Струмица во XVI век*, 136.

³²⁵⁹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 107-108; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 456.

³²⁶⁰ М. Благојевић, *Соће*, 26; С. Ћирковић, *Натурална привреда*, 39-40, посебно нап. 6. Оба рада садрже исцрпну литературу о промету житарица у Дубровнику. Ово нису у стопу пратила поскупљења других прехранбених производа. В. И. Божић, *Дубровник и Турска*, 22.

³²⁶¹ *Земљораднички закон*, 301-302 (М. Благојевић). За вредности новца В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 152-155.

одмах на почетку владавине удвостручио извозне царине за жито, рачунајући на неутољиву глад многољудне Венеције. Од тада се за модиј житарица плаћала пуна перпера, а Млечани претворени у једног од главног финансијера Османлија јер се овој промени нису много опирали.³²⁶²

Све ово објашњава занимање Дубровчана за набавку житарица у земљи Драгаша. Године 1377. Дубровчани су послали Јунија Бунића да се распита за куповину жита из земаља Дејановића, *alla marina – de Dragas i Costadinu, fradelli*. Иначе, товари су из јужног Поморавља преношени коњским караванима, сплавовима са ниским газом Струмом све до Егеја, да би затим лађама биле напуњене хиландарске житнице. Ово показује да су владари спорадичним мерама настојали да предупредe несташнице.³²⁶³ Овакав начин преноса робе се дуго одржао. У селу Шешково су донедаво правили корабе којима су спуштали жито низ реку Црну. Такође, тиме ново значење добија опаска Нићифора Григоре да је Вардар понегде и плован.³²⁶⁴ Касније је снага речног тока коришћена за превоз дрвне грађе.³²⁶⁵ Тиме је барем делимично умањена цена изузетно скупог копненог транспорта, што је омогућило укључивање у трговину преко егејских лука. Овакво поступање није новина пошто је још Константинов славни претходник одредио да жито, вино и стока са једне метохије иду у оближњу прилепску кулу.³²⁶⁶ Такође, Вук Бранковић је усмерио половину жита, вина, „сирења” и сваког другог дохотка са поседа манастира св. Ђорђа Скопског Хиландару.³²⁶⁷ Политичке границе нису биле непрелазна препрека за размену добара. Воденској Богородици Гавалиотиси су прикључени допунски поседи, односно “[...] у Србији село звано Сушица које је стечено наследством са свиме што има, правима и

³²⁶² I. Đurić, *Sumrak Vizantije*, 41 нап. 105. Уп. И. Божић, *Дубровник и Турска*, 16. [В. Нrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971].

³²⁶³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 227; М. Благојевић, *Закон господина Константина*, 456-457. За флоту на располагању Светогорцима в. М. Живојиновић, *The Trade of Mount Athos Monasteries*, ЗРВИ 29-30 (1991), 101-110; Љ. Максимовић, *Карактер и друштвено економске структуре*, 58-59; Исти, *Корени и путеви*, 106-107. Домете овакве трговине треба обазриво истицати. В. Х. Маганов, *Југозападните български земи*, 160.

³²⁶⁴ С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, 438-439; Скопље, *Лексикон градова*, 262 (Р. Радић).

³²⁶⁵ Д. Ђорђевић, *Скопје*, 86.

³²⁶⁶ Л. Славева – В. Мошин, *Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец*, 153. По једном летописцу 1358-1359. г. беше највећа глад од „настанка света“. В. *Споменик Српске краљевске академије* 3, 126 (Љ. Стојановић). Тада се додатно оцртавала социјална неједнакост јер су сиромаси у бесцење распродавали непокретности. В. *Исто*, 39. Уп. *Земљораднички закон*, 190 (М. Благојевић).

³²⁶⁷ *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира*, 122 (С. Бојанин). Уп. М. Благојевић, *Арбанаси*, 18.

областима његовим и планином”. Учесталост сеоског имена отежава његову поуздану убикацију, мада се примећује да га касније монаси нису спомињали код српских владара са севера.³²⁶⁸ Такође, његова вредност расте са близином Светој Гори, па не би било необично да се налазило јужно од Шар-планине.

Већ је прилично начета тема трговинске размене, посебно зона између којих се обављала.³²⁶⁹ Спајање северних српских крајева и егејске зоне није била новина. Грчки трговци су се у време краља Милутина затицали у Скопљу, а под његовим наследником у Призрену, што је оцењено као изузетак.³²⁷⁰ Уосталом, грчки пословни људи су увелико били потиснути апенинским конкурентима. У време последњих Палеолога знатнији византијски извозници су били припадници аристократије чије благостање је почивало на аграрним производима попут жита, бадема, меда итд. Овај друштвени слој је обезбедио прворазредни положај у градским насељима. Ставили су под свој надзор чак и главне привредне токове, што се одразило на одлике градске аутономије.³²⁷¹ Вароши које су налегале на византијске поседе су имале најживљу свакодневну размену. Знатнијих налаза српског новца нема јужно од линије Охрид, Битоља и Прилеп, те ту треба тражити појас преплитања две привредне зоне.³²⁷² Свакодневно се сналазећи између трошкова и прихода, сви који су били укључени у различита пословања су се надали заради. Крупнији актери су водили различите пословне књиге. Једна је непознатим путевима из приморја стигла до Битоља, где је у XIV в. употребљена за коричење црквене књиге.³²⁷³

Вероватно су постојале поделе на још неке потцелине. Тако је горња Струма била широм отворена према Софији. Тамошњи трг је вероватно задовољавао део потреба Драгашевих поданика јер је бугарски владар 1378. г. ослободио плаћања

³²⁶⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 495-504; Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 224-225; Р. Грујић, *Руска манастирска властелинства*, 53-77.

³²⁶⁹ За општи увид В. Трговина, *Лексикон*, 741-745 (С. Ђирковић).

³²⁷⁰ К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, 180; Љ. Максимовић, *Позновизантијски град*, 192.

³²⁷¹ Исти, *Карактер и друштвено економске структуре, Корени и путеви настанка градског патрицијата, Позновизантијски град – слом или ренесанса једног средњовековног друштва у: Град у Византији*, 49-55, 92, 94, 107-111, 196.

³²⁷² В. Иванишевић, *Новчарство*, 149; В. Радић - В. Иванишевић, *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду*, Зборник Народног музеја 18-1 археологија (2001), 285-308; И. Микулчић, *Средновековни градови*, 96-97.

³²⁷³ В. Мошин, *Византијска књига расхода из XIV века*, ЗРВИ 8-2 (1963), 287-294; Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка градског патрицијата*, 111. О развијенијим облицима пословања в. Трговачка друштва, *Лексикон*, 739-741 (М. Спремић).

тржних такси и бродарина становнике Рилске метохије.³²⁷⁴ Промет робе између две државе посведочује и новац Јована Александра и Михаила Асена. Са друге стране, присутне су и монете породице Бранковић, те Мурата I, јер се размена није могла ограничити само на суседне области.³²⁷⁵ Међутим, она је била спорадична, а њени домети скромни. Стога је јасно зашто се предмети означени као „бугарски” током целог средњег века ретко срећу у обимној грађи дубровачког архива.³²⁷⁶

Заиста је тешко одредити значај ових простора у трговини широких размера. Ово је важно јер су Дубровчани присвојили несразмерно велик удео у привредном животу западних српских земљама. Географска удаљеност није ишла на руку. Курири су до Скопља путовали око 17 дана.³²⁷⁷ Па ипак, због зараде се исплатило прећи тај пут у етапама чак и много споријим караванима. Извесни Младен, иначе човек кнеза Гргура Курјаковића и кастелан Скопља је у априлу 1333. г. узео робу вредну 50 перпера крстастих грошева Дубровчанину Храноју, што је довело до судског спора.³²⁷⁸ Челник Милош Повика је 1369. г. у преписци напоменуо да је на Митровдан једном грађанину комуне продао виноград, због чега су као сведоци купца наведена и двојица његових земљака.³²⁷⁹ Наредне године у истом граду забележено је присуство Живе Пуцића.³²⁸⁰ До Сера или Солуна су писма или посланици стизали за око месец дана. И поред тога, у близини логотета Ђорђа Повике, нашли су се у егејском граду 1368. г. и дубровачки трговци-сведоци.³²⁸¹ Ипак, намеће се утисак да је за време јединственог Царства било пуно колебања у саставу њихових најјужнијих испостава. Опорука из 1418. г. Марина Вл. Градића, који је радио у Новом Брду, помиње дуг од 80 дуката према Алекси Русичићу званом Грк из Солуна. Дубровчанин Брајко Радосалић је у свом тестаменту из

³²⁷⁴ *Рилската грамота*, 35-36 (Ив. Дуйчев).

³²⁷⁵ Г. Красимиров Ковачев, *Мрака и Радомирско*, 157, 172. До Софије је доспео и новац краља Марка в. В. Иванишевић, *Новчарство*, 158.

³²⁷⁶ V. Nan, *La culture Materielle des Balkans au moyen age a travers la documentation des archives de Dubrovnik*, *Balkanica* 3 (1972), 177-178, са старијом литературом о трговачким односима Дубровника са том државом у XIV веку. Уп. Б. Крекић, *Млеци и унутрашњост Балкана у четрнаестом веку*, ЗРВИ 21 (1982), 147-148. Такође: *Писма и упутства*, 70 (Ј. Тадић).

³²⁷⁷ Скопље, *Лексикон градова*, 261 (Р. Радић).

³²⁷⁸ М. Шуица, *О кесару Гргуру*, 168.

³²⁷⁹ Двојица Милошевих сведока су били Призренци. В. *Споменици српски* II, 25-26 (М. Пуцић).

³²⁸⁰ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 369.

³²⁸¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 8-9 (К. Јиречек - Р. Михаљчић).

1434. г., насталом у Новом Брду, навео да је за четири литра сребра и два литра у аспрама по Милиши Радијеновићу у Серу набављао робу за дућан.³²⁸²

Након 1371. г. требало је времена да се навикне на нове политичке односе, свакако и на нове царине. Обласни господари су себе сматрали настављачима ишчезле династије, што се огледало и у домену међусобних односа са градом Св. Влаха. Дубровчани су тек пред крај Лазареве владавине обновили своја права у Србији. Слично је учинио и његов угледни вазал Вук Бранковић.³²⁸³ Није познато да је краљ Марко обзнанио сличан свечани акт. По сећању каснијих историчара, са комуном, баш као и његов отац, углавном није имао крупније несугласице. Марку је свакако било познато да је последња сачувана Вукашинова повеља издата тек што су изглађени привремено нарушени политички односи. Разлози спорења, дакле, нису били комерцијални. Осим тога, син је још додатно морао рачунати и на северне такмаце за државно првенство. То не значи да су Дубровчани у међувремену прекинули своју делатност, посебно што је његов отац оставио обавезу настављачима да: „[...] ово записаније краљевства ми не буде погажено него више и јаче потврђено”.³²⁸⁴ Управо супротно, вероватно су Дубровчани улазили и у краљеву земљу очекујући да ће затећи уходане привредно - правне односе.

Слично је било и са источним суседом. То што је *çintilomo* Јована Драгаша 1373. г. под Коњухом помогао заплону робе у вредности од 270 литара, односно 88,54 kg није назнака непријатељског односа. С феудалцем је био Јуније Соркочевећ, а власник Јуније Бунић, његов шурак и дугогодишњи пословни сарадник који је своју имовину привремено поверио Томку Држићу. Јуније Соркочевећ је тада био у владаревој близини који је, вероватно исправно, тврдио: „No le voio io, ma le toi Gono de Sorgo”. Можда је био закупац прихода. Неку годину раније је уз пуно личних недаћа пословао у Солуну.³²⁸⁵ Иако се у истрази наглашавао правац путовања од Солуна ка Новом Брду, можда је дошло до скретања са главног пута ради обиласка локалног трга испод Коњуха, или чак самог двора. На то указују вредни предмети попут бисера, појаса,

³²⁸² М. Динић, *За историју рударства II*, 600.

³²⁸³ С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 15 нап. 33; Исти, *Србија уочи битке на Косову*, 13, 16.

³²⁸⁴ *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 164-167 (Исти).

³²⁸⁵ *Писма и упутства*, 462-463 (Ј. Тадић); М. Благојевић, *Привредне прилике*, 477-478; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 418; Х. Матанов, *Княжеството*, 93-95.

зачина.³²⁸⁶ Ово утврђење над Кривом реком се развило ради заштите старог рударског подручја (железо) и пута Скопље-Велбужд. Пазариште је привукло и dom Gorgi-а из Новог Брда, који је дошао „al merchado per comprare algune chose”. Касније је споменуо и коначиште - albercho, које је могло опстати само поред већег броја путника намерника.³²⁸⁷ То што је за решење спора именован новобрдски конзул, где су и испитани сведоци, говори да јужније од овог града није постојала знатнија дубровачка колонија, али су зато одржавани живи пословни односи на тремеђи.³²⁸⁸

Ново Брдо је у деценијама након 1395. г. у своје пословно подручје све снажније увлачило људе из северног крајка државе Драгаша. У напредном руднику јако добро су позната места Nagorizino, тј. Nagorizno, али и Morauiza.³²⁸⁹ Уосталом, 1377. г. Дубровчани су очекивали снажење међусобне трговине. Послат је Јуније Бунић, посведочени предузетник у крајевима све до Солуна, вероватно и са личним познанствима у окружењу Драгаша. Његов предак Марин Лукара Бунић је био добро знан на двору Немањића. Помогао је 1349. г. усклађивању повеље о међусобним односима, што се у унутрашњости памтило још и 1370. г.³²⁹⁰ Иначе, привредна историја бележи много немилих догађаја сличних оном испод Коњуха. Управо је Стефан Душан Дубровчанима узимао робу на панађурима у Грачаници и Пологу. Признавао је дугове, али и одлагао њихову исплату.³²⁹¹ Ова злоупотреба владарског положаја открива још једно место на југу где су се затицали трговци са Јадрана, о чему ће бити још речи.

Још је 1198. г. цар Алексије III Анђео проширио право Млечана на трговину у Прилепу.³²⁹² Изгледа да су још почетком XIV в. окретнији међу њима из Брскова разгранали послове све до Скопља. Стефан Дечански је

³²⁸⁶ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 149. За куповну моћ владарског окружења в. С. Ћирковић, *Развој и заосталост*, 25-26.

³²⁸⁷ *Писма и унутства*, 462-463 (Ј. Тадић); В. Крекић, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, стр. 213-214 бр. 306-307, стр. 216 бр. 321; И. Микулчић, *Средновековни градови*, 223-225.

³²⁸⁸ Томко Држић и Јуније Бунић су маја 1373. г. боравили у Скопљу. В. *Писма и унутства*, 272 (Ј. Тадић); И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 149, 193.

³²⁸⁹ *Из Дубровачког архива I*, 63, 72, 45 (М. Динић). По свему судећи, око 1380. г. један члан новобрдске породице, или њих више, упутили су се у рударско место Чипровац, где су њихови потомци деловали и у XVII веку. В. Р. Ћук, *Породица Сојмировић*, 22-23.

³²⁹⁰ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 148-149; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280-1480)*, Београд 1956, 141-142; *Повеља краља Вукашина Дубровнику*, 164, 171 (С. Ћирковић).

³²⁹¹ *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346-1355*, ИСН, 546 (С. Ћирковић-Р. Михаљчић).

³²⁹² Прилеп, *Лексикон градова*, 224 (Р. Радић).

повељом 1330. г. појаснио да Млечани слободно могу да прелазе преко његових земаља на путу ка Романији или било где, изузев према бугарским крајевима. Документ Стефана Душана настао након десетак година поново помиње Романију, али и Цариград. Повеља његовог наследника открива да су Млечани пре свега били заинтересовани за пут између Скадра и Призрена, да би одатле наставили ка српским и ромејским земљама. Млечани су 1393. г. и од Вука Бранковића очекивали несметан пролаз кроз његове поседе.³²⁹³ Нема разлога да се земље његових јужних суседа и даље не посматрају као спорадично транзитно подручје између обода полуострва. Додатни подстицај за одабир овакве трасе можда су били изгледи на успутну трговину. Међутим, не треба преувеличавати њихов непосредни утицај. Поданици Републике св. Марка, као ни остали западњаци, вероватно нису били вољни да се често сами упуштају у унутрашњост. Њихова вредна и скупоцена роба је изгледа најчешће налазила купце преко домаћих и ромејских посредника.³²⁹⁴

Далеко од коначног је списак места на којима се у овом раздобљу законито трговало. Раније одређене локације нису и даље морале да испуњавају тај задатак. Село индикативног назива Брод у Поречи одређено је за то још почетком XI в. Занимљиво да је управо ту настала Вукашинова повеља Дубровчанима.³²⁹⁵ У обзир долазе најпре велике вароши где је народ из околине свакодневно задовољао текуће потребе. Посебно би заживела у дане периодично одржаваних панађура, када се из далека стицала шаренолика светина, али и скупине имућнијих предузетника. Корист од напретка градског живота имале су повлашћене црквене установе, тако да је углавном позната само та страна медаље. Примера ради, скопски сајам је падао на дан Св. Арханђела и трајао је осам дана. На простору његовог одржавања кефалије су игуману св. Ђорђа уступале чак и

³²⁹³ Б. Крекић, *Млеци и унутрашњост Балкана*, 147, 151-152; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 36; *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346-1355*, ИСН, 547-548 (С. Ђирковић-Р. Михаљчић). О месту Млечана у српској привредној историји посвећено је више радова у: Глас САНУ CDIV. Одељење историјских наука 13 (2006).

³²⁹⁴ Између осталог, кесариса Ирина је ктиторији свог сина Томе Прељубовића приложила покривач венецијанског порекла. В. Н. Радошевић - Г. Суботић, *Богородица Гавалиотиса*, 239.

³²⁹⁵ М. Živojinović, *Settlements with Marketlace status*, ЗРВИ 24-25 (1986), 408; *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, 171 (С. Ђирковић). За шири увид в. Исти, *Неостварена аутономија*, 270; Трг, *Лексикон*, 737-739 (Д. Ковачевић-Којић).

световне надлежности.³²⁹⁶ У Прилепу је сличан догађај падао на Митровдан. Са те тржнице је манастир Трескавац могао да очекује једну трећину прихода од вина, као и додатних 100 перпера које је доделио цар Урош.³²⁹⁷ Преко великаша Хреље Хиландар је као пратећи приход уз имовину храма св. Арханђела стекао трг или сајам у Штипу.³²⁹⁸ Извод из једне лесновске повеље открива да је за живота деспота Оливера сто перпера са злетовског трга било намењено том манастиру, а што је потврдио и Константин Дејановић 1381. г.³²⁹⁹ Због смањења вредности новца није повећао ту суму, тако да је дао мање од претходника. Постоји занимљива белешка о положају и изгледу мелнишког трга.³³⁰⁰ Када су оваква знатна пазаришта била под феудалном стегом, шта рећи за мале сеоске тргове где се трговало локално. Хиландар је поред Струмице, изгледа у подручју селу Кунаран, располагао тргом Св. Илије. Вероватно је поред истомене цркве одржаван вазар.³³⁰¹ У недостатку правог и заокруженог урбаног средишта примат у размени су преузимали отворени тргови, баш као на крајњем западу Маркове земље. Судећи по каснијем развиту, велики пазар у Раховнику, данашњем Дебру, је још под овим господаром био најзначајније место размене робе за више предеоних области.³³⁰² Подножја стратешки постављених утврђења су такође била места сличних окупљања. Ова појава се додатно разуме и праћењем распореда грцизма амборија, који је побудио посебну пажњу управо приликом разматрања о положају овог места.³³⁰³ У извесној мери и најранији турски извори оцртавају густину распореда оваквих тржница, те њихов однос

³²⁹⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 249-250; Скопље, *Лексикон градова*, 261 (Р. Радић); И. Глигоровски, *Панађуриште во Македонија*, Скопје 2009.

³²⁹⁷ А. Дероко, *Маркови кули*, 87; К. Ациевски, *Пелагонија*, 199-200.

³²⁹⁸ М. Живојиновић, *Settlements*, 407 нап. 1; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, 103-117; Исти, *Штип у XIV веку*, 29, 31-32; Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 239.

³²⁹⁹ Ст. Новаковић, *Српски поменици*, 15; Исти, *Законски споменици*, 454; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 28.

³³⁰⁰ „[...] поток којто извира в мелнишкото тржиште“. В. Х. Матанов, *Княжеството*, 294.

³³⁰¹ М. Живојиновић, *Струмички метох Хиландара*, 212. За степен увучености духовника у комерцијални свет В. М. Живојиновић, *The Trade of Mount Athos Monasteries*, 110-115.

³³⁰² Трошарина и нијабет су 1466. г. износили 5 000 акчи годишње. В. Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област*, 39; М. Sokolovski, *Osvrt na sastav stapovništva zapadne Makedonije*, 25.

³³⁰³ Т. Томоски, *Две амбории*, 159-168. Уп. Исти, *Како топонимот Манастир*, ГИНИ 19, 95; Амборија, *Лексикон*, 10 (С. Ћирковић).

према демографским, привредним и географским факторима.³³⁰⁴ На југу су на растојању мањем од десет километара постојали тргови у Тетову (30 624 акчи) и Лешку (25 457 акчи), али и у удаљенијем Гостивару (7 794 акчи). Приходи од ових насеља су, додуше, делимично били пољопривредни.³³⁰⁵ Из ранијег времена је вероватно наслеђен панађур мањег значаја у велешком селу Свећани код цркве св. Константин.³³⁰⁶ Посредно се зна и о прешевском тргу из 1519. г., али изгледа да он није имао везе са оближњом најважнијом ктиторијом Драгаша јер га њихове даровнице не спомињу.³³⁰⁷ У зависности од низа утицаја нека од ових сабиралишта су могла да постану чувена широм простране османске империје.³³⁰⁸ Други су копнили и уступали простор за успон оближњих тржница. Тако у XVI в. турски пописи бележе мезру Базар, чије је друго име било Трговиште. Тиме је посведочено гашење једног локалног трга у Нагоричкој нахији.³³⁰⁹

Не треба много домишљати шта је све тим приликама прелазило из руке у руку. Османски документ за Кратово из 1448. г. предвиђа таксе од свиле, кабаница, капа, крзна, клинова, дрва, различитих локалних пољопривредних и сточарских производа, олова, железа, сапуна, калаја, соли, воска, речне, морске и охридске рибе, јесетре, маслиновог уља, смокви, кестена итд.³³¹⁰ Из намерно суженог списка се види да поред локалних производа неки потичу из непосредног окружења на југу. Вероватно су и у претходним вековима били доступни на северу. Упркос видној оријентализацији начина трговине и робе на тезгама, до сличне представе се долази за Скопље где је турски законодавац у XV в. очекивао таксе од око 70 разноврсних производа.³³¹¹ Није без значаја сазнање да је овај град раније имао своју монету, иако је порекло сребра непознато. Или је трговачки

³³⁰⁴ На северу Србије су били у просеку праволинијски удаљени од 17 до 25 км, а задовољавали су потребе између 20 и 35 села, где је оквирно живело од 2 000 до 4 000 људи. В. А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари*, 95-113. То се поклапа са резултатима изнетим у: М. Поповић, *Die Siedlungsstruktur der Region*, 265-267.

³³⁰⁵ *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85 (Н. Šabanović).

³³⁰⁶ А. Стојановски, *Велес и велешко*, 196.

³³⁰⁷ Isti, *Vranjski kadiluk*, 19.

³³⁰⁸ До средине XVI в. велики догађај се одржавао поред Петричког села Дољан, а онда пренет у близину Струмице. В. Исти, *Каде се одржувал Долјанскиот панађур*, Македонија под турската, 103-107. Корени овог сајма су непознати.

³³⁰⁹ Исти, *Градовите на Македонија*, 29 нап. 124.

³³¹⁰ Исти, *За карактерот и влијанието на османлиското владеење во југословенските земји од XV до XVI век*, Македонија во турското средновековие, 72; А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 85-87.

³³¹¹ Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 79-85.

промет био изузетно велики, или је ова варош, попут Приштине, постала место размене метала из оближњих рудника. Још мање су јасна средства којима је Андрија Гропа обезбеђивао сировине за рад своје ковнице. Изгледи да се радило о приходима од трговине су највећи. Вероватно није случајно да касније Османлије своје ковнице смештају у Скопље, Кратово, Охрид и Сер.³³¹² Пут који је код Драча избијао на Јонско море је изгледа био прометан.

Уопште, отклон од натуралне размене показује ниво привредног развитка. Околности нису дозвољавале свим обласним господарима да своју власт ојачају великим новчаним емисијама, као што је то при крају живота постигао краљ Вукашин. Његови настављачи са југа заостајали су за својим такмацима са севера, а посебно кнезом Лазаром и његовим пратиоцем Вуком Бранковићем. Кнежево запоседање Новог Брда је дошло до пуног изражаја. Марко испрва користи неистрошене калупе свог оца, али се ту свака сличност безмало завршава. Вероватно лишен знатнијих рудника избацује мале серије умањене тежине које круже локално.³³¹³ Загонетан је и несклад између обима ковања два суседа, јер Драгаши, држаоци Кратова и Злетова, као да привидно заостају за краљем и његовим окружењем.³³¹⁴ Такође, краљеви примерци бројношћу не засењују чак ни новце његових укућана, што је у нескладу са политичким приликама.³³¹⁵ Изгледа да много пре кобне 1395. г. долази до опадања, ако не и потпуног прекида ове делатности на обе обале Вардара. Ово се донекле може протумачити повећавањем турског фискалног притиска.³³¹⁶ Како било, на први поглед изгледа да су се земље Марка и Драгаша приближиле Епиру где у то време, с једним краткотрајним изузетком, такође нема самосталних ковања.³³¹⁷ Ту празнину је

³³¹² Посебно су снажне назнаке о континуитету серске ковнице. В. А. Стојановски, *Занаетчиската дејност*, 130-131.

³³¹³ С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, 185-221; С. Ћирковић, *Старе и нове контраверзе*, 11-12; В. Иванишевић, *Новчарство*, 147-164.

³³¹⁴ Читав низ погрешних оцена у: С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, 142 нап. 14; Исти, *Динар цара Костадина*, 131-148.

³³¹⁵ Р. Михаљчић, *Владарске титуле*, 262; Х. Матанов, *Југозпадните български земи*, 113-114, 116; К. Ациевски, *Пелагонија*, 261-262.

³³¹⁶ С. Димитријевић, *Динар цара Костадина*, 141; Х. Матанов, *Княжеството*, 132. Нестацица сировине за динаре је постала општа европска појава при истеку тог столећа. В. В. Иванишевић, *Новчарство*, 153-154.

³³¹⁷ Земља која је својом читавом западном обалом налегала на прометне поморске путеве није много привлачила пословне људе из Млетака и Дубровника. В. Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 138, 142-143.

попунио млетачки крупан новац који је изгледа био распрострањенији и од људи и робе пореклом из јадранске лагуне. Дукатима је исказивана и вредност некретнина у Штипу.³³¹⁸ Ништа необично да су у Вукашиновој држави ковани лажни млетачки грошеви, блиски његовим динарима. Изгледа да је и то нагнало господина Константина да по њима уобличи једну од две познате врсте новца.³³¹⁹ То не значи да је до краја напуштено старије обрачунавање. Тако су 1369. г. сликарски радови износили 30 перпера.³³²⁰

Ступањ развоја сваког друштва осликава подела посла њених члановима. Посебна занимања, посебно она која су до краја издвојена, не могу се одржати без сталне потражње за њиховим услугама или производима. Не тако ретки трагови материјалне културе, попут небопарних кула, храмова и њихове опреме (плаштанице, полијелеји, сасуде итд.), накит и предмети за свакодневну употребу откривају високе дomete домаћих рукоделца. У појединим вештинама, попут обраде текстила, се каскало, али су металурзи на почетку новог века надмашили европски запад, ранији расадник тих знања.³³²¹ Ипак, оваква врхунска достигнућа, скупа са оценама савременика да су српски мајстори надмашивали млетачке, не би требало да нас удаље од објективне слике о развоју занатства.³³²² Битна разлика је у обиму. Док се на Апенинском полуострву све више производило и у крупним мануфактурама за многољудна и удаљена тржишта, домаће занатлије су углавном наступале самостално.³³²³ Услед овакве уситњености, страни производи су попуњавали празнину насталу ограничењима локалних произвођача. Исто важи и за много старија и напреднија занатска средишта, са више предуслова за производњу великог обима. Чак и у приморским градовима попут Солуна и Цариграда губи се старо, од државе надзирано, еснафско устројство, а страни производи гуше домаће, остављајући простор

³³¹⁸ Х. Матанов, *Княжеството*, 249. Њиме је исплаћиван харач балканских вазала. В. М. Спремић, *Турски трибутари*, 324-325.

³³¹⁹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 143, 149, 159, 160, 165.

³³²⁰ Б. Бабић, *Кон историјата на манастирот Зрзе*, 64.

³³²¹ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 73-78; Исти, *Средњовековна техника код Срба*, *Настава историје* 6 (1997), 15-18; Исти, *Importazione di tecnologie dall'Italia ed esportazione di maestranze della Serbia*, Глас СДИВ. Одељење историјских наука 13 (2006), 73-83.

³³²² Двојица потицала из Скопља, а један из Гостивара. В. М. Грковић, *Имена заробљених Срба*, 93, 96. Уп. *Историја примењене уметности код Срба. Том 1, Средњовековна Србија*, Београд 1977. За неке вредне налазе накита са ових простора В. Ј. Трифуноски, *Кочанска котлина*, 17, 102.

³³²³ Поред производа домаћих „клубучара“ нуђени су и увозни *charpeli*. В. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 148; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 280.

углавном за извоз пољопривредних производа.³³²⁴ Мало је извесно да су се и у истраживаној зони мајстори укрупњавали, мада постоје назнаке цехова. Чувени костурски златари су већ средином XV в. били настањени по занатским четвртима унутар бедема, важном знаком виших ступњева укрупњавања.³³²⁵ Међутим, у Кратову су такве прилике за златаре посведочене тек у наредном столећу.³³²⁶

Заостајање овог вида градске привреде се открива на још један начин. Сеоским занатлијама се чак и у ромејском свету приписује бројчана превласт у односу на житеље градова. То је било још израженије у деловима Србије са ређом урбаном мрежом.³³²⁷ Каткад су очигледно превазилазили потребе непосредног окружења.³³²⁸ То је посебно долазило до изражаја када су навелико стварали, обично ратну опрему, за феудалног господара. Село карактеристичног назива Стрелци говори у прилог оваквих односа.³³²⁹ Није до краја јасно занимање становника села Мајсторије, односно порекло назива селишта Мајсторије Крупинци, споменутих међу даровима севастократора Дејана. Уосталом, до 1381. г. прво се више и не наводи, док је последње прерасло у село Крупинци. Губљење пратећег назива открива превласт пољопривреде, док су остали облици привређивања били допунски или условљени феудалном принудом.³³³⁰ Уосталом, никада до краја није напуштана домаћа радиност, посебно у изради тканина, препличући се са издвојеним занимањима. Окретнији сељаци поред великих потрошачких средишта лако су се могли упустити и у мање пословне подухвати, постајући такмаци правим занатлијама.³³³¹ Византијски практики највише говоре о њиховом распореду и

³³²⁴ Заостајање свеобухвато приказано у: Љ. Максимовић, *Град у Византији*, 42-44, 56-57, 78-79, 85-88, 183, 192. Блажа оцена у: С. Ћирковић, *Развој и заосталост*, 29-31. Такође: Х. Матанов, *Княжеството*, 230, 248-249; Исти, *Възникване*, 148-149.

³³²⁵ Просторно груписање по занатима потврђено у Бугарској. В. П. Димитров, *Къ културата и социалната характеристика на българския феодален град през XIII-XIV В. (По данни на сграфито керамиката)*, Годишник на софийския университет, Център за Славјано-византијски проучвания "Ив. Дуйчев", том 86 (1) (1993), 140. За porta de susteri почетком XV В. *Ново Брдо. Средњовековни град*, 48 (Ј. Јовановић).

³³²⁶ А. Стојановски, *Занаетчиската дејност*, 119, 129; Исти, *Градовите на Македонија*, 102. Налази овог типа смештени у XIV и XV в. Б. Алексова, *Наоди од средновековните гробови во Кратово*, ГИНИ 1-1 (1957), 7-32.

³³²⁷ Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 63-64.

³³²⁸ За халкидичко село Радоливо. В. Љ. Максимовић, *Карактер и друштвено економске структуре*, 56-57.

³³²⁹ А. Стојановски - Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија*, 213.

³³³⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 739, 447. Уп. Х. Матанов, *Княжеството*, 223.

³³³¹ В. Алексић, *Сопоћански ужари*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, 81-89.

бројности по струкама, начинима преношења занатских техника, разлозима њихове појаве, друштвеном положају, односно имовном стању. Степен њиховог отклона од пољоприврде је зависио од различитих утицаја. Јужно од земље Драгаша, али у деценијама пре њеног настанка, набројано је око 30 различитих струка.³³³² Један програмски текст наводи у Србији око 50 посебних занимања. Та бројка не заостаје много од вредности установљене за западну Европу. Међутим, ту су урачунате и делатности за које није неопходна посебна спрема.³³³³ Ту би спадали и специјализовани пчелари. Њихови разноврсни производи су у брдовитим пределима знатно употпуњавали мањак обрадивих површина. Турски пописи наговештавају да је Река била изразито пчеларски крај. Овај универзални модел се може пренети и на цело истраживано подручје.³³³⁴

Ни живот у градовима занатлије није ослобађао феудалних стега. У време политичког сумрака византијско-српског света многе варошке занатлије су у начелу зависни људи јер су имали личне обавезе према световним и црквеним феудалцима. Вести о последњим су потпуније, али поново недовољно бројне да се расветли природа социјално-економског положаја ове врсте подложника. Често спомињање разноврсних радионица, каткад смештених у самим градским језгрима, открива ширину ове појаве. Оближње угледне монашке заједнице као да су понегде одређивале ритам градског живота, или је барем њихов уплив био знатан. Економи Светог Јована Продрома са Маникејске горе као да су више бринули због сличне имовине других манастира у Серу него због конкуренције световњака.³³³⁵ Међу педесет Штипљана које су Стефан Душан и Хреља дали Св. Арханђелима били су: 2 ковача, 2 обућара, зидар, клобучар, „дијаков

³³³² Н. К. Кондов, *Селското занаятчиство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век*, ЗРВИ 7 (1961), 191-208. Другачији списак и у: Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 120-125. Уп. Љ. Максимовић, *Карактер и друштвено економске структуре*, 57. За долину Лакавице в. А. Соловјев, *Кончански практик*, 85, 86; X. Матанов, *Княжеството*, 231, 249; С. Габелић, *Манастир Конче*, 34.

³³³³ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника*, 56-79, посебно 72-73. За рани турски период бројке иду од 30 до 50 на развијенијем југу. В. А. Стојановски, *Занаетчиската дејност*, 119. За ову тему незаобилазни прилози: Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, Годишњак ДИБИХ 10 (1959), 279-296; Иста, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, *Градски живот*, 381-403.

³³³⁴ *Повеља господина Константина (Хил. 63)*, 121 (Ж. Вујошевић); Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област*, 54.

³³³⁵ Б. Ферјанчић, *Поседи византијских провинцијских манастира*, 228-230, 232, 240. Уп. Исти, *Византијски и српски Сер*, 109-112. По један ковач, грнчар и кожар у Водену били су људи Николе Багаша. В. Г. Суботић, *Манастир Богородице Месонисиотисе*, 132, 143.

син”, те „технитар”.³³³⁶ Занатлије су почеле да се сакупљају у Врању још у Душаново време.³³³⁷ Иначе, археологија у изузетним приликама наилази на матерјалне остатке радионица, као у прилепској Вароши. На градским подручјима бројнији су налази пољопривредних него мајсторских алатки, доказ више о непотпуном отклону од руралних корена.³³³⁸

Рана и снажна турска колонизација прикрива одлике градског занатства у претходном раздобљу. Да је слика сасвим искривљена показује то што 1455. г. ниједан хришћанин у Прилепу није занатлија.³³³⁹ Присилна пресељења намећу питање разлике оспособљености градских и сеоских занатлија.³³⁴⁰ Конкретно, 1455. г. 16 хришћана, најмање седморица су биле занатлије, скопског факуфског села Бањани, пресељено је у Скопље. Неопходне вештине су усавршили на селу, можда у кругу породице.³³⁴¹ Такође, њихова бројност је последица близине знатног привредног центра. Из средине тог века притичу и вести из више пописа о градским и сеоским рукоделцима.³³⁴² За њихово темељно сагледавање било би корисно поређење са боље истраженим поднебљима.³³⁴³

Рударство је под последњим Немањићима унело нову снагу целокупном привредном животу. Широм земље у више басена стасала су средишта различите величине и значаја. Племенити и обојени метали су уместо воска, кожа и пољопривредних производа постали главни извозни производи. Заузврат у земљу су се сливали до тада незаступљени скупочени предмети, посебно тканине, у до тада невиђеним количинама. Богатство се прелило и на многе нерударске

³³³⁶ В. стр. 504 овог рада. За последњи израз в. П. Димитров, *Къ културата и социалната характеристика на българския феодален град*, 139; *Грамоти на българските царе*, 42 (А. Даскалова-М. Райкова); С. Ђирковић, *Производња, занат и техника*, 63.

³³³⁷ *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 78 (С. Марјановић-Душанић). За касније прилике В. Stojanovski, *Vranjski kadiluk*, 53-54. За ковача под св. Николом у Кожљу в. Г. Томовић, *На Романи Луце*, 95.

³³³⁸ И. Микулчић, *Средновековни градови*, 59, 93-94. Уп. Алати, *Лексикон*, 6-10 (М. Поповић).

³³³⁹ А. Стојановски, *Занаетчиската дејност*, 110.

³³⁴⁰ Пример Новог Брда не указује на велике разлике, барем за извесна занимања. В. Д. Ковачевић, Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Градски живот, 376, 379.

³³⁴¹ Тројица седлара, ковач, златар, колар и кожухар. В. А. Стојановски, *Занаетчиската дејност*, 117-132. Такође: Исти, *Градовите на Македонија*, 26, 100-103.

³³⁴² На пример: Г. Паликрушева - А. Стојановски, *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, 55.

³³⁴³ Д. Ковачевић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФ 8-2 (1964), 279-296 (= Градски живот, 371-380); В. Hrabak, *Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća*, Glasnik muzeja Kosova 11 (1972), 134-146; М. Маџура, *Насеља и становништво*, 443-445.

вароши, а на караванским трасама су чак настали и сасвим нови градови.³³⁴⁴ Владари су такође имали пуно користи, иако нису били непосредно умешани у ове уносне делатности. Преко царина и ковница пуниле су се њихове ризнице, што је била подлога политичке моћи. „Неће никако бити пуки случај да су се баш господари територија са активним рудницима, као што су били кнез Лазар, Вук Бранковић, Твртко I, Драгаши, показали успешним у ширењу своје власти и да им је породична моћ била стабилна и трајна”.³³⁴⁵

Тешко је ближе одмерити размере и последице рударства. Вероватно су преко изгубљених сведочанстава Константинових савременика потоњи турски историчари и хроничари приказали овог господина као држаоца богатих рудника.³³⁴⁶ Најуноснија су била налазишта племенитих метала. У Кратову су радили још Римљани. Следеће раздобље је познато по свега неколико неповезаних белешки, укључујући и Идрисијеву.³³⁴⁷ У раном турском периоду производња олова, барка, али и сребра и злата, је у потпуности разрађена и на свом врхунцу. Канун за то место из 1488. г. несумњиво открива саско - српске корене рударства.³³⁴⁸ На њега се надовезује злетовски басен, такође одавно коришћен. Био је распоређен дуж речице Злетовице и још више у Осоговско горје. У последњем се осетна производња бележи и у другој половини XIV в.³³⁴⁹ Зна се да је одатле раширена јер је у време последњих Немањића спомињу рудари-пресељеници у село Трновци у оближњем Славишту.³³⁵⁰ Оба насеља су била отвореног типа без тврђаве, што као да открива знатно кашњење у односу на неке северне басене. Занимљива је појава да се рудари, житељи села, у једној зони

³³⁴⁴ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*.

³³⁴⁵ С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 10.

³³⁴⁶ Садедин их назива Тала и Накра. В. *Македонија* 118, 119 (Българската академия на науките); А. Матковски – Ќ. Аручи, *Македонија и соседните области*, 153; Исти, *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде*, 239.

³³⁴⁷ Кратово, *Лексикон градова*, 151 (Р. Радић). Једна допуна хронике за 1441. г. наводи Cratosio између Јањева и Новог Брда. В. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 210.

³³⁴⁸ А. Стојаноски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 79-81; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, по индексу; Х. Матанов, *Възникование*, 148-152; Р. Ковачев, *Регистри*, 350.

³³⁴⁹ И. Микулчиќ, *Средновековни градови*, 268-270; Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 180-184; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 29; Злетово, *Лексикон*, 119-120 (Р. Радић).

³³⁵⁰ *Хрисовуља цара Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи*, 140, 149 (С. Мишић). Уп. Славиште, *Лексикон градова*, 263-264 (В. Алексић); Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 179-180. Дуж Дурачке реке, леве притоке Криве, запажени трагови рада са гвозденом рудом В. Ј. Трифуноски, *Славиште*, 142.

са јаком византијском традицијом спомињу само у словенском облику.³³⁵¹ Технолошки и организациони утицаји са севера су стигли чак и у Трилис и Вронт наомак Сера.³³⁵²

Обрада распрострањеније руде гвожђа је такође цветала и поред много мање вредности железа. Каткад су тек археолошки остаци у заједници са топонимијом једини путоказ за њихово праћење. Изнето је уверење да други део назива велбушког села Козница Кричановска потиче од речи „крица” - парчета, блока сировог железа. Ова дигресија добија на важности јер је споменуто насеље још велможа Дејан приложио Архилјевици.³³⁵³ Често су поред оваквих рударских подручја била импресивна утврђења или знатнија насеља.³³⁵⁴ Трагови старог рударства се срећу понекад и близу локалитета који се обично сматрају удаљеним од света старих металурга. Око Кожља на Пчињи, привременог поседа серског митрополита Јакова, налазе се потези Рупе и Штур, те брдо Сребрник изнад села Рудник.³³⁵⁵ Вероватно је било још много мањих погона, расутих по крајолику, који нису морали да задовољавају само локалне потребе. На граници са Кратовским крајем налази се разбијено село Рударе са знатним остацима рударства. На њега се ка истоку надовезивао већ споменути Коњух.³³⁵⁶ Ако су постојали у исто време, сви скупа су остављали дубљи траг на регионалну привреду. Упошљаван је вишак радно способног становништва, а обезбеђивани су предуслови за уравнотежену размену са страним тржиштима.³³⁵⁷ Шире гледано, изгледа да је ова привредна грана била раширенија и да је далекосежније утицала на људску заједницу него што се обично мисли.

Турци су наследили исту технологију што отежава раздвајање од ранијег археолошког слоја. Тема прекида и континуитета стога остаје отворена.³³⁵⁸ Претпоставља се постојање рудника Нежилово на крајњем северозападу велешке

³³⁵¹ Z. Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije*, 120-121, 124.

³³⁵² Г. Томовић, *Два старосрпска натписа*, 118. За византијско рударство В. Љ. Максимовић, *Карактер и друштвено економске*, 44.

³³⁵³ Т. Томов, *Кондофреј*, 258, нап. 33.

³³⁵⁴ На много места истакнуто у: И. Микулчић, *Средновековни градови*.

³³⁵⁵ Г. Томовић, *На Романи Луце*, 95.

³³⁵⁶ Ј. Трифуноски, *Кумановска област*, 187-192.

³³⁵⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Односи рударских центара и села у Србији и Босни, Градски живот*, 337-341.

³³⁵⁸ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*; [А. Шериф, *Рударството во Македонија во време на османлиското владеење*, Скопје 2001.]

нахије још средином XV в. Творац тих османских извора није сматрао за сходно да наведе врсту вађене руде.³³⁵⁹ Исто се с мање извесности може рећи и за производњу арсеника у Маврову.³³⁶⁰ У нахији Штип и Кочани 1519. г. постојали су рудници Гребне у Злетову (приходио је 11 739 акчи) и Дамјан (13 803). У области Мелник и Петрич спомињу се Бриб-н (?) (8 927 акчи), који се, уосталом, и не јавља у наредном попису.³³⁶¹ Временом, предели Власине су постали јако познати по издрживим секирама и оружју.³³⁶² Турска грађа можда више говори о бројним местима са природним предусловима него о распореду ове делатности у хришћанском периоду.

Ретке су назнаке о укупним приходима двојице владаре. Дубровчани су изврдавали харач Порти проценом да ће његову вредност надмашити царински приходи од њихових поданика у Пловдиву, Кратову и Серу и другим местима. Султановим ферманом 1442. г. иста три места су споменута и због царине од 2 %. Толико је Дубровчанима следовало да плаћају за продату робу.³³⁶³ Отприлике толика царина је наплаћивана и у самој њиховој метрополи. Ово је било много повољније него под хришћанским владарима који су у начелу очекивали 10 %, ако не и више. Турска попустљивост је вероватно била део политике привлачења пословних људи из најбогатијег јадранског града у њихове удаљене крајеве, што посредно говори о незадовољајућем привредном стању.³³⁶⁴ Касније је султанова хазна од Сидерокапсе, по узору на Кратово, добијала десетину руде и десетину од топљеног сребра.³³⁶⁵ Вероватно су и њихови претходници имали толики удео на име регалних права. Дубровчани су се спорадично и у невеликом броју појављивали јужно од Шар - планине.

³³⁵⁹ А. Стојановски, *Велес и велешко*, 198. Уп. *Старото рударство и металургија на Македонија (Од праисториско време до крајот на XIX век)*, Скопје 1977, 16-18 (А. Керамитчиев).

³³⁶⁰ А. Stojanovskii, *La mine d'Arsenic (Zernih) de Rojden aux XVeme et XVIeme siècles*, ГИНИ 40-1 (1996), 127-135.

³³⁶¹ Х. Матанов, *Възникване*, 150-152.

³³⁶² С. Новаковић, *Хаџу – Калфа или Ѓатиб-Челебија*, 46; В. Симић, *Рударство и прерада звожђа у топономастици Власинског краја*, Ономатолошки прилози 1 (1979), 87-96; А. Stojanovskii, *Vranjski kadiluk*, 113-118.

³³⁶³ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 82, 91, 224; Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, ЗФФ 11-1 (1970), 363-392, посебно 388; А. Стојановски - И. Ерен, *Кратовската нахија*, 81.

³³⁶⁴ А. Веселиновић, *Царински систем у Србији доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 7-39, посебно 9-10, 32-33. Пашајит се 1398. г. из тог разлога одрекао једне трећине царинских прихода са својих тргова. В. Исто, 36. Био је то и вид сузбијања Млечана, чије занимање открива посланик у Скопљу 1409. г. В. Д. Ѓоргиев, *Скопје*, 86, 88.

³³⁶⁵ С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић - Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 172.

Последице на тамошње економске прилике су биле знатне. Зна се да су управо они двојако, као извозници племенитих метала, а посебно као крупни улагачи у производњу, били покретачи наглог развоја српског рударства. Иначе, владар је давао у краткорочни закуп приходе од једног или више пазарних места и тако без великог бирократског апарата устаљивао приходе.³³⁶⁶ Постоје предуслови да се Јуније Соркочевећ прикаже као један такав закупцац, односно цариник.

У позном средњем веку политички развитак се више одражавао на недовољно разгранату привреду него обрнуто. Удео социјално-економског стања српског друштва у распаду Царства је посебна тема. Уосталом, то је условило промене у локалној државној управи, можда и њено укрупњавање.³³⁶⁷ Уплив привремено одметнутог Хреље у регална привредна права није изузетак, већ наговештај каснијег тока. Док је Вукашин држао јужне „грчке” градове и косовско-метохијске пределе, имао је све изгледе да наметне своју вољу непокорној властели са севера. Нагло уситњавање гео - политичког простора по претежно неприродним шавовима није остало без дубоких последица. Патуљасте државе су биле скупе, а непрестана потраживања од поданика у нескладу са политичком моћи ситних владара. Дажбине Бара су драстично порасле, чак 40 до 50 пута у односу на раздобље Царства. Уместо 100 перпера за Балшиће је скупљано 2 000 дуката годишње.³³⁶⁸ Сва је прилика да се слично дешавало и на југу. За један ванредни намет, односно откуп из заточеништва Исаила Буонделмонтија Ачајуолија 1399. г. у Тесалији није могло да се скупи 10 000 флорина.³³⁶⁹ Господарица Комнина је у страху од Османлија Млещима нудила каструм Канину и место Валону већ 1386. г. Поново је изнела сличне захтеве у октобру 1395. г. Тада је тражила плату од 7 000 дуката, а своје укупне дохотке је ценила на 9 000 дуката.³³⁷⁰ Свакако их није умањивала, мада их

³³⁶⁶ А. Веселиновић, *Царински систем*, 7-39; М. К. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик ХСВП, Одељење друштвених наука 76, Београд 1948; Д. Ковачевић, *Развој и организација царина у средњовековној Босни*, Годишњак ИД БиХ 6 (1954), 229-248.

³³⁶⁷ Х. Матанов, *Југозападните бугарски земи*, 157-161.

³³⁶⁸ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 166.

³³⁶⁹ Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 138.

³³⁷⁰ *Споменици српски*, 13-14 (К. Јиречек); М. Антоновић, *Област Валоне*, 154.

није могла ни преувеличавати јако добро упућеним Млечанима. Брига о ризници посебно је исказивана у преломним периодима.³³⁷¹

Чини се да је навлачење новца постала свакодневна владарска обавеза, што је захтевало извесну спретност. Иначе, прве поуздане вести о краљу Марку су у вези са сложеним трансакцијама, додатно отежаним политичком позадином.³³⁷² Као млади краљ заједно са оцем рачунао је и на искуство протовестијара, док се овакви znalци изгледа више не срећу у његовој пратњи након 1371. г. На том двору се није одмах посегнуло за Вукашиновим депозитом, 295 литра финог сребра (96, 73 кг), што је у време полагања процењено на 5600 перпера, односно око 2200 дуката. Три године након очеве смрти само су се уверили у стање тог новца, да би га начели тек у измењеним околностима.³³⁷³ То, ипак не мора да значи да још раније нису осетили неку врсту оскудице. Речи: **и елико възможно вист(тъ) дахоъмь и приложихоъмь** могу бити устаљена фраза као израз скромности, али и делић личног Андрејиног виђења личних новчаних могућности.³³⁷⁴ Много касније Дубровчани претерују да је уз њихову помоћ избегао сиромаштво. Ово подсећање има важност само за стање након 1394. г.³³⁷⁵ Сврставање у османске харачлије је додатно напрегло финансије. Са друге стране, прилично бројна грађа из земље Драгаша ни најмање не наговештава неповољне последице оваквог турског уплива, што не мора бити пресудан показатељ. У целини гледано чини се да је ограничена могућност да се знатнијим новчаним средствима подупру већа војна и политичка прегнућа додатно смањивала. Из тог разлога је међу Србима кнез Лазар временом све више одређивао ритам државног развитака.³³⁷⁶

³³⁷¹ Удовица Томе Прељубовића је скупocene предмете привремено склонила у сигурност манастира Метеор. В. Љ. Максимовић, *Двор епирских деспота*, 136 нап. 57.

³³⁷² J. Tadić, *Promet putnika*, 48-50; М. Медини, *Дубровник Гучетића*, 95-96.

³³⁷³ С. Ћирковић, *Поклад*, 153-163. Истиче се да је то био депозит, а не улагање новца на добит, те је искључено било какво камате. В. Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010, 121-122. Уп. стр. 274 овог рада. Кнегињи Милици је након мужевљеве смрти значило чак и више стотина дуката, чим је заложила један раскошан појас. Већ 1390. г. могла је да га врати. В. М. Благојевић, *О издаји или невери*, 31.

³³⁷⁴ J. Prolović, *Die Kirche*, 29. У повељи Драгаша стоји: „[...] колико је у нашој моћи [...]“ В. *Акт господина Константина*, 288 (М. Живојиновић – Т. Суботин-Голубовић).

³³⁷⁵ J. Tadić, *Promet putnika*, 50-52.

³³⁷⁶ С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 12-13. Уп. и радове из нап. 3313 овог поглавља.

ЗАКЉУЧАК

Унутар Србије Немањића, која је средином XIV в. постала пространо царство, стварали су се предуслови за даље државно преобликовање. Социјалне и економске прилике су приморавале владаре да се ослањају на узан круг моћних сродника, или личности уведене у својеврсни породични владарски колегијум. У последњу скупину је браком са Јеленом, ћерком кесара Војихне, ушао и Јован Угљеша. Као најистакнутија личност у окружењу царице Јелене већ 1363-1364. г. је постао деспот. Урошева мајка никада није била самостални владар, већ је до краја живота остала уз свог сина који је, из недовољно познатих разлога, захтевао посебну бригу. Серском облашћу је управљала као апанажом. Деспот је ту убрзо преузео управу остајући подложен свом брату, иако је у својим областима имао велика овлашћења. Са друге стране, Вукашинова каријера као да је била мање динамична, али је свакако око 1350. г. био управник једне „државе“ са средиштем у Прилепу. Сина Марка је релативно рано оженио Хлапеновом Јеленом, ћерком даљег Немањића. Са светородном династијом је био повезан и севастократор Бранко. Његов син Гргур је био ожењен сестром Мрњавчевића. Присталице браће су биле све бројније у близини све слабијег цара и након што је велики кнез Војислав Војиновић умро крајем 1363. г. нико није могао да спречи Вукашина да постане законити краљ. Од синова деспота Дејана, обојица млађе доби, само старији је имао исту титулу, а свакако и управну област источно од Вардара. Преплитала се са облашћу кесара Угљеше Влатковића, чија породица је тада била ближа Вукашину. Кнез Лазар је тих година заокруживао територију на северу полазећи од „државе“ која је ишла уз руку Милице, такође светородне крви. Придружио се закаснелом покрету против новог владара, али је између 1369-1371. г. са њим углавном уредио односе. Турска опасност је спречила уништење жупана Николе Алтомановића, што је требало да буде последњи велики корак ка обнови пољуљаног државног јединства под новом династијом.

Тек је Маричка битка донела суштинско распадање Србије. Језгра држава обласних господара су била њихове баштине, а још више простране „државе“. Око нових господара се окупљала средња и ситна властела, тако да је настанак

самосталних држава углавном последица њиховог престојавања. У Охриду се врло рано одвојио жупан Андрија Гропа, али односи са Прилепом на даље изгледа нису били непријатељски. Већи сукоби су забележени једино код знатнијих градова (Призрен, Рудник). Над свим српским државицама се надвила турска опасност. Земље краља Марка и Драгаша су прве биле изложене изузетно тешким оптерећењима. Вазалство је временом све више ометало њихов политички развитак и умањивало значај у српском свету.

И поред тога на два двора се не одступа од многих елемената немањихких државних традиција. Њихова државна управа, укључујући и законске норме и судство, такође је само надоградња стања из претходног раздобља. Модел поделе земље на „државе“ је и даље примењиван, само у мањем облику. То је било језгро области кесара Угљеше Влатковића у јужном Поморављу, настале под турским окриљем након 1395. г. Наслеђена је и подела земље на удеоне кнежевине, тако да су владару у управи много помагали чланови уже породице. Континуитет је приметан и у црквеној организацији. Столице у Скопљу, Доњем Пологу и Дебру су остале у саставу Српске цркве. Најкасније до 1381. г. је укинута епископија у Леснову, али је Скопље вероватно и даље духовно надзирано то подручје. Са архиепископијом у Охриду и њеним суфраганима у Битољу и Струмици су такође одржавани устаљени односи. Тешка времена, ни бројни политички ломови нису преусмерили духовни и културни живот од снажних и вишеслојних токова устаљених у претходном периоду.

Земље обласних господара са југа су захватале средишње и стратешке области Балкана, што их је упућивало на додире са суседима. Источна граница земље Драгаша је остала непромењена још од времена Царства. Везе са расцепканом Византијом су оснажене склапањем брака између Манојла II Палеолог и Константинове Јелене 1392. г. Њихови потомци и њихово окружење су дуго чували сећање на земљу Драгаша. Чланови ове породице су крвно били јако блиски са владарима Епира и Тесалије. Цар Симеон је био рођени брат Теодоре – Јевдокије Дејановић, која је свестрано помагала синовима да владају. Нажалост, везе између два двора нису посведочене. Са друге стране, господар Бера и Водена је у годинама наком Марице коначно прекинуо непостојану сарадњу са краљем Марком. У Зети је деловала Теодора. У време

Царства је била удата за Жарка, да би потом сестра деспота Јована и господина Константина привукла Ђурђа I Балшића. Мркша Жарковић је постао господар Валоне и Канине, а у Цариграду ослонац су му пружали сродници. Константин Балшић никада до краја није заокружио своје амбициозне планове.

Знатна и добро насељена пространства двојице обласних господара су била густо попуњена насељима различите величине. Територије су биле подељене на мање области (жупе, управне области градова) чији обриси се тешко оцртавају. Демографске прилике су биле добре и поред приметних сеобе према северу и још неких неповољних појава. Привреда је и даље претежно била заснована на пољопривреди феудалног типа. Занатство, а посебно трговина, као да су заостајали за областима које су биле ближе кључним јадранским и егејским привредним чвориштима. Снажно турско присуство је успоравало успон рударства, посебно производње племенитих метала у Кратову и Злетову. И поред тога, ови владари су располагали завидном економском основом за наступање према поданицима, али не и према страним силама.

Иако су две државе биле снажно приметне на политичкој карти југоисточне Европе између 1371-1395. г., одликује их ефемерност. Драгаши су првих година у налету, али се касније и они повлаче пред суседима. Политику оба двора не покрећу велике политичке тежње већ се, мање или више, прилагођава политичким токовима које обликују други. Временом је османски притисак растао. Непријатељство према Турцима је приметно у појединим уметничким остварењима, каснијем фолклору, чак је и поделило прилепски двор. Међутим, две државе нису пружиле озбиљнији отпор Османлијама. Све више губе обресе, да би насилна смрт краља Марка и господина Константина на Ровинама 1395. г. означила њихов крај. Није био буран тако да су и након коначног увођења непосредне турске власти опстале многе установе ранијег света. Многи појединци (хришћани спахије, клер, грађанство), већ привикнути на живот поред привидно попустљивих Турака, прихватили су ново стање. Једина трајнија последица постојања две проучаване државе је устројство турских провинција у наредним вековима, посебно настанак Ђустендилског санцака.

ЛИТЕРАТУРА

Списак чешће коришћених скраћеница

Врањски гласник = ВГ

Гласник на Институт за национална историја = ГИНИ

Гласник Српског ученог друштва = Гласник СУД

Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје =

Годишен зборник ФФ

Зборник радова Византолошког института = ЗРВИ

Зборник Матице српске = Зборник МС

Зборник Филозофског факултета у Београду = ЗФФ

ИГ = Историјски гласник

ИЧ = Историјски часопис

ИЧ-ИЃ = Југословенски историјски часопис - Jugoslovenski istorijski časopis

Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор = Прилози КЈИФ

Прилози на МАНУ = Прилози

Саопштења Републичког завода за заштиту споменика = Саопштења

ССА = Стари српски архив

Списак коришћених извора

1. Алексић, В. - *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштиновићу*, ССА 8 (2009), 69-80.
2. архимандрит Леонид, *Словенско-српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и св. Павлу*, Гласник СУД 44 (1877), 232-304.
3. Бабиќ, Б. - *Манастирот Трескавец со црквата св. Успение Богородичино, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV*, Скопје 1981, 37-52.
4. Биљарски, И. - *Погановският поменик*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 84-85 (1) (1990-1991), София 1999, 53-77.
5. Благојевић, М. - *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007.
6. Богдановић, Д. - *Григорије Цамблак, Књижевни рад у Србији*, Београд 1989.
7. Богдановић, Д. - *Данилови настављачи. Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Београд 1989.
8. Богдановић, Д. - *Константин Филозоф, Повест о словима (Сказаније о писменех) – изводи – Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989.
9. Бојанин, С. - *Повеља Бука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009), 119-128.
10. Бојанин, С. - *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010), 147-158.
11. Бојанин, С. - *Повеља деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару*, ССА 7 (2008), 99-112.
12. Бојанин, С. - *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002), 103-115.
13. Бубало, Ђ. - *Фалсификована повеља цара Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003), 99-142.

14. Веселиновић, А. - *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003), 193-203.
15. Веселиновић, М. В. - *Бигорски и Шишевски поменици*, Споменик СКА 10 (1891), 69-71.
16. *Византијскиј временик* Том II (XXVII), Москва-Ленинград 1949.
17. Вујошевић, Ж. - *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)*, ССА 9 (2010), 111-133.
18. Вујошевић, Ж. - *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања (Хил. 64)*, ССА 9 (2010), 135-145.
19. Вујошевић, Ж. - *Хрисовуља краља Душана манастиру св. Петра и Павла на Лиму*, ССА 3 (2004), 45-70.
20. Георгиевски, М. - *Досега необјавен словенски летопис од XVII век*, ГИНИ 15-2 (1971), 297-301.
21. Даниловић, Д. - *Стари српски поменици*, Београд 1994 (магистарски рад).
22. Даскалова А. - М. Райкова, - *Грамоти на българските царе*, София 2005.
23. Динић, М. - *Из Дубровачког архива I*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САН, Треће одељење, књ. XVII, Београд 1957.
24. Динић, М. - *Из Дубровачког архива III*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САН, Треће одељење, књ. XXII Београд 1967.
25. Дуйчев, Ив. - *Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378*, София 1986.
26. Дучић, Н. - *Старине Хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884), 1-116.
27. Живановић, Ђ. - *Јаничареве успомене или турска хроника*, Споменик CVII, Одељење друштвених наука-нова серија 9, Београд 1959.
28. Живојиновић, Д. - *Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светога Саве (Хил. 149)*, ССА 7 (2008), 71-90.
29. Живојиновић, Д. М. - *Регеста грчких повеља српских владара*, Miscellanea XXVII (2006), 57-99.
30. Живојиновић, М. – Т. Суботин-Голубовић, - *Акт господина Константина Драгаша и царице Евдокије манастиру Ивирону (13. јануар, око 1380)*, Хиландарски зборник 11 (2004), 287-294.

31. Зечевић, Н. - *Брачни уговор Леонарда III Токо и Милице Бранковић*, ССА 4 (2005), 209- 233.
32. Иванова, К. - *Житија на Гавриил Лесновски*, Стара бугарска литература. Том 4. Житијеписни творби. Бугарски писател, Софија. 1986, 171-175.
33. Ивић, П. - В. Ј. Ђурић, Ђирковић, С. - *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд 1989.
34. Inalcik, H. - *An Ottoman Document on Bayezid I's Expedition into Hungary and Valachia* in: X Byzans Tetkrikleri tebliđeri, Istanbul 1957, 220-222.
35. Јастребов, И. - *Наставак белешака из мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД 57 (1884), 38-70.
36. Јечменица, Д. - *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010), 25-50.
37. Јиречек, К. - *Споменици српски*, књига трећа, Београд 2007² (А. Веселиновић – Р. Михаљчић).
38. Јовановић, Т. - *Поменик манастира Раче*, Бајина башта 2007.
39. Калацин, М. - Мехмед Нешри, *Огледало на света*, Софија 1984.
40. Катић, Р. - *Поменик хиландарског метоха манастира св. Петра Коришког*, Археографски прилози 4 (1982), 147-158.
41. Ковачевић, Љ. - *Белешке и натписи*, Гласник Српског ученог друштва, књига 56, Београд 1884, 327-360.
42. Ковачевић, Љ. - *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 1890, 1-19.
43. Крекић, Б. - *Дубровник и Левант (1280-1480)*, Београд 1956.
44. Krekić, B. - *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Sorbone-La Haye 1961.
45. Laurent, V. - *Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas*, *Revue des Études Byzantines* 5 (1947), 171-184.
46. Lemerle P. - G. Dagrón - S. Ćirković, *Actes de Saint Pantéléémôn*, Paris 1982.
47. Lemerle P. - A. Guillou - N. Svoronos, *Actes de Lavra IV*, Paris 1982.
48. *Македонија. Сборник од документи и материали*, Софија 1978, 99-100 (Бугарската академија на науките).
49. Марјановић, С. - *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005), 68-86.

50. Марјановић, С. - *Хрисовуља краља Душана о даривању св. Николе Мрачког*, ССА 2 (2003), 55-68.
51. Марјановић-Душанић, С. - *Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану*, ССА 3 (2004), 35-44.
52. Марјановић-Душанић, С. - Т. Суботин-Голубовић, - *Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве св. Ђорђа и села Полошко*, ССА 6 (2007), 55-67.
53. Марковић, Б. - *Закон о рудницима Деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно историјска студија*, Београд 1985.
54. Мирковић, Ј. - П. Поповић, - *Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константи, Пајсије*, Београд 1936.
55. Михаљчић, - *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003), 85-97.
56. Михаљчић, Р. - И. Шпадијер, - *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007), 151-166.
57. Михаљчић, Р. - *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, ССА 8 (2009), 159-165.
58. Михаљчић, Р. - *Мљетске исправе цара Уроша*, ССА 3 (2004), 71-88.
59. Михаљчић, Р. - *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа*, ССА 5 (2006), 139-148.
60. Михаљчић, Р. - *Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу*, ССА 2 (2003), 85-97.
61. Мишић, С. - Т. Суботин-Голубовић, - *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
62. Мишић, С. - *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009), 11-36.
63. Мишић, С. - *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005), 135-149.
64. Мишић, С. - *Повеља краља Стефана Уроша III Дечанског манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову*, ССА 1 (2002), 55-68.
65. Мишић, С. - *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010), 75-86.

66. Младеновић, А. - *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
67. Мошин, В. - *Акти братских сабора о адерфатима из XIV и XV века*, Богословље 14 (1939), 217-238.
68. Мошин, В. - *Акти братског сабора из Хиландара*, Годишњак Скопског Филозофског факултета, 4-9, Скопље 1940, 173-203.
69. Мошин, В. - *Словенски ракописи во Македонија I*, Скопје 1975.
70. Николовска С. - *Кодик на манастирот Трескавец Споменици*, у: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, Том IV, Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во прилепската област, Скопје 1981, 215-406.
71. Новаковић, С. - *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
72. Новаковић, С. - *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, Београд 1907.
73. Новаковић, С. - *Прича о боју косовском*, Београд 1989².
74. Новаковић, С. - *Пишињски поменик*, Споменик СКА 29 (1985), 3-20.
75. Новаковић, С. - *Српски поменици. Од XVI-XVIII века*, Гласник XLII 42, Београд 1872.
76. Новаковић, С. - *Хаџу – Калфа или Ѓатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик 18 (1892), 1-132.
77. Ношпал - Никуљска, Х. - *Прилог за манастирот св. Андрија на р. Треска – на брегот на езорото Матка*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 387-400.
78. Oikonomidès, N. - *Actes de Dionysiou*, Paris 1968.
79. Pavlikianov, K. - *Unknown Slavic Charter of the Serbian Despot John Uglješa in the Archive of the Athonite Monastery of Vatopedi*, Хиландарски зборник 12 (2008), 57-67.
80. Попруженко, М. Г. - *Синодик цара Бориса*, Български старини, Кн. 8, София, 1928, 96 стр.
81. Порчић, Н. - *Писма немањићких владара Дубровчанима о подизању Светодмитарског дохотка*, ССА 7 (2008), 11-25.

82. Порчић, Н. - *Пропусница цара Уроша за Дубровачко посланство*, ССА 8 (2009), 87-100.
83. Пуцић М. - *Споменици српски II*, Београд 1862.
84. Радојчић, Н. - *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. г.*, Београд 1960.
85. Райков, Б. - *Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская 1762“*, София 1989.
86. Рудић, С. - *Повеља Балишића Дубровчанима*, ССА 9 (2010), 93-98.
87. Рудић, С. - *Повеља Ђурђа I Балишића Дубровнику*, ССА 8 (2009), 101-110.
88. С. Новаковић, *Српске старине по Македонији. Белешке с путовања архимандрита Антонина од године 1865*, Споменик СКА 9 (1891), 11-30.
89. Синдик, Д. - *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 385-395.
90. Синдик, Д. - *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998), 9-133.
91. Синдик, Д. - *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) 6 1978, 183-187.
92. Синдик, Д. - *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998, Београд 2000, 229-237.
93. Славева, Л. - В. Мошин, - *Грамотите на Стефан Душан за манастирот Трескавец*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, Том IV, Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во прилепската област, Скопје 1981, 55-185.
94. Славева, Л. - П. Миљковић – Пепек, - *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III*, Скопје 1980.
95. Славеска, Л. - *Уште една грамота за манастирот Трескавец најдена во Битола*, Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото, Скопје 1988, 67-74.
96. Снегаров, И. - *Македонские кодексы XVI-XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*, София 1933.

97. Соколки, М. - А. Стојановски, - *Турски документи за историјата на македонскиот народ, опишан пописен дефтер бр. 4 (1467-1468. година)*, Скопје 1971.
98. Соколки, М. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишани пописни дефтери од XV век*, Том II, Скопје 1973.
99. Соколки, М. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишани пописни дефтери од XV век*, Том III, Скопје 1976.
100. Соколки, М. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишани пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, књ I, Скопје 1983.
101. Соколки, М. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишани пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, књ II, Скопје 1980.
102. Соколки, М. - *Турски документи за историјата на Македонскиот народ*, серија прва: 1607-1699 том I, Скопје 1963.
103. Соловјев, А. - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
104. Соловјев, А. - *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
105. Соловјев, А. - *Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву*, Богословље 2-4 (1927), 280-293.
106. Стојановић, Љ. - *Каталог народне библиотеке у Београду IV, Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1982².
107. Стојановић, Љ. - *Споменик Српске краљевске академије 3*, Београд 1890.
108. Стојановић, Љ. - *Старе српске повеље и писма*, Дубровник и суседи негови, први део, Београд - Сремски Карловци 1929.
109. Стојановић, Љ. - *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.
110. Стојановић, Љ. - *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1984².
111. Стојановић, Љ. - *Стари српски записи и натписи IV*, Сремски Карловци 1923.
112. Стојановски, А. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишани пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, кн. III, Скопје 1982.

113. Стојановски, А. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишурни пописни дефтери од XVI век за Кустендикскиот санџак*, том V, кн. IV, Скопје 1985.
114. Стојановски, А. - *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишурен пописен дефтер за казите Хорица, Биглишта и Хрупишта од 1568-9*, Том VII кн. I, Скопје 1997.
115. Тадић, Ј. - *Писма и упутства дубровачке републике. Књига I*, Београд 1935.
116. Тодоров, Н. - Б. Недков, *Турски извори за българската историја*, серия XV-XVI, София 1966.
117. Томовић, Г. - *Два старосрпска натписа из косаничке Раче*, *Miscellanea XXVII* (2006), 105-129.
118. Томовић, Г. - *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
119. Трифоновъ, В. Ю. - *Зографската българска Историја* (Списание на Българската академия на наукит и изкуствата), книга LX, София 1940.
120. Трифуновић, Ђ. - *Запис инока Исаије у испису грофа Ђорђа Бранковића*, *Археографски прилози 1* (1979), 243-246.
121. Трифуновић, Ђ. - *Монахиња Јефимија, Књижевни радови*, Крушевац 1983.
122. Трифуновић, Ђ. - *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.
123. Трифуновић, Ђ. - *Служба светом Прохору Пчињском*, Са светогорских извора, Београд 2004, 204-225.
124. Трухелка, Ћ. - *Рукописна хроника из почетка XVI вијека*, *Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини*, 6 (1894), 452-463.
125. Тютюнджиев, Ив. - *Българската анонимна хроника от XV в.*, В. Търново 1992.
126. Ћирковић, С. - *Друго Писмо митрополита јерусалимског*, *ССА 8* (2009), 137-141.
127. Ћирковић, С. - М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006².
128. Ћирковић, С. - *Писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровчанима*, *ССА 8* (2009), 129-136.
129. Ћирковић, С. - *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића за властелина Новака Мрасоровића*, *ССА 1* (2002), 93-98.

130. Ћирковић, С. - *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005), 161-172.
131. Ћирковић, С. - *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, ССА 1 (2002), 99-102.
132. Ћоровић В., *Силуан и Данило II, српски писци XIV-XV века*, Глас СКА 136 (1929), 13-103.
133. Ћоровић, В. - *Стари српски записи и натписи*, Београд 1997 (приредио Р. Михаљчић).
134. Убипарип, М. - *Две повеље цара Уроша у архиву манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 67 1-4 (2001), 99-111.
135. Hadžibegić, Н. – Е. Handžić –Е. Kovačević, - *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* 1, Sarajevo 1972.
136. Целаковски, Н. - *Најстариот поменик на Бигорскиот манастир*, Споменик 131, одељење историјских наука 7, Београд 1992, 221-240.
137. Šabanović, Н. - *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1955.
138. Шуица, М. - *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004), 107-123.
139. Шуица, М. - *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003), 143-166.

Списак коришћене литературе

1. Алексић, В. - *Белешке о култу св. Димитрија Солунског у држави Немањића*, Црквене студије 5, Ниш 2008, 305-318.
2. Алексић, В. - *Византија – држава и народ - у делу Razgovor ugodni naroda Slovinskoga Андрије Качића Миошића*, Пети научни скуп: Ниш и Византија, Ниш 3-5 јун 2006, 545-563.
3. Алексић, В. - *«Градски метох» Ниша по турским изворима*, Зборник радова Филозофског факултета XXXIV, Косовска Митровица (2003), 299-315.
4. Алексић, В. - *Живот и дело академика Михаила Динића*, Пожаревац - Ниш 2009.
5. Aleksić, V. - *Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks*, Belgrade Historical Review 2 (2010), 105-128.
6. Алексић, В. - *Миодраг Пурковић о Теодори, ћерци Стефана Дечанског*, Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, зборник радова са научног скупа одржаног 26. септембра 2009. године у Пожаревцу, Пожаревац 2010, 73-85.
7. Алексић, В. - *О још неким значењима речи кмет у средњовековној српској држави*, Црквене студије 10 (2011), 537-545.
8. Алексић, В. - *Привилегије Ниша у држави Стефана Немање*, Ниш и Византија 10, (2012), 537-545.
9. Алексић, В. - *Сопоћански ужари*, Међународни научни скуп: Манастир Бањска и доба краља Милутина, Бањска – Косовска Митровица, 22-25 септембар 2005, 81-89.
10. Алексић, В. - *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, Стефан Немања и Топлица (Тематски зборник), Ниш 2011, 87-96.
11. Aleksić, M. - *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade 2007.
12. Алексова, Б. - *Где је сахрањена Марија Палеологова*, Дубровачки анали 4-5 (1956), 213-229.
13. Алексова, Б. - *Епископијата на Брегалница. Прв словенски црковен и културно – просветен центар во Македонија*, Прилеп 1989.

14. Алексова, Б. - *Наоди од средновековните гробови во Кратово*, ГИНИ 1-1 (1957), 7-32.
15. Aleksova, B. - *Où est enterrée Marie Paléologue? A propos de la découverte faite dans une tombe*, Archaeologija Jugoslavica 3 (1959), 121-129.
16. Анастасијевић, Д. - *Једина византијска царица Српкиња*, Братство 30 (1939), 26-40.
17. Анастасијевић, Д. - *Српкиња византијска царица*, Београд 2004.
18. Андреев, М. - Д. Ангелов, *-История на българската феодална държава и право*, София 1972.
19. Антић, Б. - *Од хагиографијата на Јоаким Осоговски*, Историја 9-2 (1973), 227-236.
20. Антољак, С. - *„Македонија“ и „Македонците“ во средниот век (Прилог кон етногенезата на македонскиот народ)*, ГИНИ 16-1 (1972), 111-123.
21. Антољак, С. - *Градската самоуправа во Охрид кон крајот XI на и почетокот на XII век*, Средновековна Македонија. Од македонската средновековна историја, том трети, Скопје 1985, 567-577.
22. Антоновић, М. - *Власи у грчким областима Душановог царства*, Браничевски гласник 7 (2010), 23-35.
23. Антоновић, М. - *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.
24. Антоновић, М. - *Област Валоне и Канине под српском влашћу (1343-1417)*, ЗФФ 18-1 (1994), 149-178.
25. Антоновић, М. - *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку*, Браничевски гласник 3-4 (2006), 7-28.
26. Апостолов, А. - *Злетовска област-историјски осврт у: Злетовска област, географско-историјски осврт*, Скопје 1974, 211-228.
27. *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986 (М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић).
28. Атанасова, К. М. - *Нови сознанија за историјата на Струмица, произлезени од археолошките истражувања на Орга џамија, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија*

- зборник на трудови од научниот собир, 25-26. август 2002 Струмица, Струмица 2002, 49-55.
29. Атанасов, Д. - *Защо Косово? Сакрализација на княз Лазар и Косовската битка в историята и фолклорно предание*, Стефан Немања и Топлица, (Тематски зборник), Ниш 2011, 129-149.
 30. Атанасовски, А. - *Анзбер за преминот на еден крстоносен одред низ областа „Градец“*, Историја 40, 1-2, (2004), 71-76.
 31. Атанасовски, А. - *Велбужд како престолнина на господин Константин и неговите вазални односи со Османлиите*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 307-316.
 32. Атанасовски, А. - *Кон прашањето околу местоположбата на имотите на Злетовската епархија во Пијанец, според грамотата на цар Душан од 1347. година*, ГИНИ 17-18, 43-44 (1990-1991), 37-47.
 33. Атанасовски, А. - *Македонија и Македонците во делото на Никифор Григора-визатниски историограф од век*, ГИНИ 27-53 (2000), 61-71.
 34. Атанасовски, А. - *Недовербата меѓу „Балканците“ во XIV век, последици и поуки*. Годишен зборник ФФ 58 (2005), 185-199.
 35. Атанасовски, А. - *Пијанец во период на вазално владеење на Константин Дејанов (1382-1395), (1343-1355)*, Годишен зборник ФФ 21-47 (1994), 147-155.
 36. Атанасовски, А. - *Пијанец под власта на феудалниот господар Јован Оливер (1343-1355)*, Годишен зборник ФФ, 20 (46), 1993, 103-109.
 37. Атанасовски, В. - *Пад Херцеговине*, Београд 1979.
 38. Ациевски, К. - *Велешката област во VI и првите децении на VII век*, ГИНИ 26-52 (1999), 105-117.
 39. Ациевски, К. - *Имотите на манастирот Трескавец надвор од Пелагонија (индентификација и лоцирање)*, Историја 33, 1-2 (1997), 15-29.
 40. Ациевски, К. - *Манастирски имоти во велешката област во XIII и XIV век*, Историја 39, 1-2 (2003), 111-120.
 41. Ациевски, К. - *Пелагонија во средниот век. Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турската власт*, Скопје 1994.

42. Ациевски, К. - *Сакрални споменици во велешката област од средниот век (VI-XIV в.)*, Историја 37, 1-2 (2001), 7-13.
43. Бабиќ, Б. - *Кон историјата на манастирот Зрзе*, Стремеж 12-3, Прилеп 1966, 61-67.
44. Бабиќ, Б. - *Материјалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп*, Прилеп 1986.
45. Бабиќ, Б. - *Опит преглед на спомениците од минатото на Прилеп и прилепскиот крај*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, Том IV, Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во прилепската област, Скопје 1981, 19-35.
46. Бабић, Г. - *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 65-79.
47. Бабић, Г. - *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник МС за ликовне уметности 15 (1979), 151-177.
48. Бабић, Г. - *Српски записи у грчком четворојеванђељу бро. 131 из Чикага (САД)*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 367-369.
49. Балабанов, К. - А. Николински– Д. Корнаков. - *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1980.
50. Вановиќ, С. - *Око кралјевиќа Марка и године његова роѓења*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 42, Zagreb 1964, 15-47.
51. Баришић, Ф. - *О измирењу српске и византијске цркве*, ЗРВИ 21 (1982), 159-181.
52. Баришић, Ф. - *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФ 12-1 (1974), 357-377.
53. Баришић, Ф. - Ферјанчић Б. - *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“*, ЗРВИ 20 (1981), 41-57.
54. Bârlieva, S. - *La translatio S. Clementis papae e l'inizio del culto dei santi Cirillo e Metodio in Europa occidentale* in: Liturgia e agiografia tra Roma e Costantinopoli, Atti del I e II Seminario di Studio Roma – Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007, 207-225 (Krassimir Stantshev – Stevano Parenti).

55. Басотова, Љ. - С. Зоговић, *Марин Барлети о учешћу македонског становништва у скендербеговим борбама против Турака*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21. 22 и 23. јуна 1990, Титоград 1991, 689-695.
56. Басотова, Љ. - *Нашите Краишта и луѓе во биографијата на Скендербег од Марин Барлети*, Историја 10-1 (1974), 295-308.
57. Bartusis, M. C. - *Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia*, *Byzantinoslavica* 41 (1980), 201-221.
58. Беласчевъ, В. - *Кореспонденция между Цариградския патријархъ и Охридския архиепископъ отъ XV векъ*, Минало, књ. 1 и књ. 2, София, 1909, 3-15, 123-135.
59. Билярски, И. – Цибраска - Костова, М.- *Вербални формули и образи на възхвала на владетеля в средновековна Бъгария*, Црквене Студије 7 (2010), 245-266.
60. Birnbaum, M. - *Was the West has Won by the fall of Bizantium*, ЗРВИ 41 (2004), 469-474.
61. Битракова-Грозданова, В. - *Прилог кон Охридската ковница од XIV век*, Историја 1 (1971), 201-206.
62. Благојевић, М. - *Арбанаси у светлости најстаријих српских извора*, Зборник МС за историју 75-76 (2007), 7-22.
63. Благојевић, М. - *Архиепископ Сава – вожд отачаства*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 101-113.
64. Благојевић, М. - *Велики кнез и земаљски кнез*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 21-50.
65. Благојевић, М. - *Византијска хијерархија владара у светлости српских извора*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 247-275.
66. Благојевић, М. - *“Владаније” кнеза Лазара у Приморју*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 315-333.
67. Благојевић, М. - *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића (XIII-XIV век)*, Споменица Милана Васића,

- Академија наука и умјетности Републике Српске, Споменица, књ. II, Бања Лука 2005, 43-75.
68. Благојевић, М. - *Град и жупа-међе градског друштва*, Зборник Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII), Смедерево 1992, 67-84.
69. Благојевић, М. - *Господари Срба и Подунавља*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 303-314.
70. Благојевић, М. - *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 398-399.
71. Благојевић, М. - *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².
72. Благојевић, М. - *Државност земље Павловића, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука-Српско Сарајево 2003, 113-144.
73. Благојевић, М. - *Закон господина Константина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44 (2007), 447-458.
74. Благојевић, М. - *Закон Светога Симеона и Светога Саве*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 191-245.
75. Благојевић, М. - *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1-2 (1995), 23-36.
76. Благојевић, М. - *Крајишта средњовековне Србије*, ИГ 1-2 (1987), 29-42.
77. Благојевић, М. - *Меропси и отроци-баштинници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ СССХСХVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 21-60.
78. Благојевић, М. - *Немањићи и државност Дукље, Зете, Црне Горе*, Зборник МС за историју 83 (2001), 7-24.
79. Благојевић, М. - *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971), 165-188.
80. Благојевић, М. - *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник МС за историју 79-80 (2009), 7-42.
81. Благојевић, М. - *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира св. Георгија*, ЗРВИ 46 (2009), 149-165.
82. Благојевић, М. - *О националном идентитету Срба у средњем веку*, Срби у европској цивилизацији, Београд 1993, 20-31.

83. Благојевић, М. - *Основна знамења српских краљева и архиепископско достојанство*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 75-89.
84. Благојевић, М. - *О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 359-372.
85. Благојевић, М. - *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ (1981), 47-61.
86. Благојевић, М. - *Планине и паињаџи у средњовековној Србији (XIII-XIV век)*, ИГ 2-3 (1966), 3-95.
87. Благојевић, М. - *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20, Београд 1983, 45-126.
88. Благојевић, М. - *Привредне прилике у држави кнеза Лазара*, Бој на Косову - старија и новија сазнања, Београд 1992, 463-479.
89. Благојевић, М. - *Реформа државне управе и Душанов законик*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, САНУ, Научни скупови књига IV, одељење друштвених наука књига III, Београд 2000, 51-70.
90. Благојевић, М. - *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 355-389.
91. Благојевић, М. - *Свети Симеон Немања-заштитник српске државе*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 51-74.
92. Благојевић, М. - *Секуларизација хиландарских поседа у средњовековној Србији*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998, Београд 2000, 51-58.
93. Благојевић, М. - *Соће-основни порез средњовековне Србије. Једна перпера или кабао жита*, Глас СССХС САНУ, Одељење истор. наука, књ. 11, 1-44.
94. Благојевић, М. - *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МС за историју 71-72 (2006), 7-28.
95. Благојевић, М. - *Сродствена терминологија и хијерархија владара у списима Константина Филозофа и његових савременика*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 225-236.

96. Благојевић, М. - *Српска држава у доба Стефана Лазаревића*, Зборник: Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 57-68.
97. Благојевић, М. - *Српска државност на новим просторима – Срем, Банат и Бачка*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 431-444.
98. Благојевић, М. - *Српске владарке-ктитори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 7-25.
99. Благојевић, М. - *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 1-19.
100. Благојевић, М. - *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Отисак из Гласа СДХ Српске академије наука и уметности, одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2008, 1-40.
101. Благојевић, М. - *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 155-173.
102. Благојевић, М. - *Титуле принчева из куће Немањића*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 133-147.
103. Благојевић, М. - *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII-XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008), 11-34.
104. Богдановић, Д. - *„Епистолије кир-Силуанове“*, ЗФФ 14-1 (1979) (Споменица Фрање Баришића), 183-209.
105. Богдановић, Д. - *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-91.
106. Богдановић, Д. - *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.
107. Богдановић, Д. - *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978), 109-129.
108. Божилов, И - *Асеновци (1186-1460) генеалогия и просопография*, София 1994².
109. Божић, И. - *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас СССХХХVIII САНУ, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 11-116.

110. Божић, И. - *Господин Којчин*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 206-216.
111. Божић, И. - *Dominus rex Constantinus*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 195-204.
112. Божић, И. - *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
113. Божић, И. - *О Дукађинима*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 332-384.
114. Божић, И. - *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111-122.
115. Божовић, С. - *Спорови око међа у области Константина Драгаша*, Споменица Историјског архива Срем 8 (2009), 117-127.
116. Бойович, Д. - *Рускии манастир св. Пантелеймона в древнесербской литературе*, Црквене студије, 4 (2007), 225-232.
117. Бојовић, Д. - *Књижевник-интелектуалац пред историјом и „последњим временом“*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 53-62.
118. Бојовић, Д. - *Пројекција митарства у „Житију светог Петра Коришког“*, Црквене студије 1 (2004), 121-129.
119. Бојовић, Д. - *Уништавање рукописног књижевног наслеђа и манастирских библиотека на Косову и Метохији у: Развијање свитка. Прилози из историје*, Београд-Ниш 2009, 51-67.
120. Бошковић, Ђ. - *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старица 6 (1931), 140-189.
121. Бошкоски, М. - *Ловот во Македонија во средниот век*, Историја 41 1-2 (2006), 17-35.
122. Бошкоски, М. - *Струга и струшкиот регион од XI до XIV век*, ГИНИ 40-1 (1996), 111-125.
123. Бубало, Ђ. - *Влахо епископ или влахоетископ*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 197-220.
124. Бубало, Ђ. - *Епископ призренски Георгије (О „презименима“ средњовековних архијереја)*, ИЧ 48 (2001), 45-52.

125. Бубало, Ђ. - *За ново критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008), 207-229.
126. Бубало, Ђ. - *Још једном о термину б'ци*, Прилози КЈИФ 70 1-4 (2004), 143-154.
127. Бубало, Ђ. - *Nicolau notaries parserini (прилог познавању установе номика у средњовековној Србији)*, ЗРВИ 45 (2008), 231-241.
128. Бубало, Ђ. - *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, ССА 1 (2002), 177-194.
129. Бубало, Ђ. - *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. г., Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12-14 новембра 2009. године, Београд 2001*, 229-242.
130. Бубало, Ђ. - *Прилози српској дипломатици*, Хиландарски зборник 12 (2008), 69-87.
131. Бубало, Ђ. - *ΡΑΔΟΣΘΛΑΒΟΣ ΣΑΜΠΙΑΣ Радослав Сабља*, ЗРВИ 44 (2007), 459-463.
132. Васиљевић, Ј. Х. - *Јужна Стара Србија*, књ. II, Београд 1913.
133. Велев, И. - *Записи и натписи од лесновскиот книжевен центар*, Скопје 2001.
134. Велев, И. - *Култот на петнаесетте тивериополски (струмички) свештеномаченици во духовната и книжевната традиција*, Христијанство во култура и уметноста на Струмичка епархија, Струмица 2000, 57-76.
135. Велев, И. - *Култот на свети Гаврил Лесновски*, Годишник на СУ, Център за Славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 91 (10) Софија, 125-131.
136. Велев, И. - *Македонскиот книжевен XIV век*, Скопје 1996.
137. Велев, И. - *Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија*, Скопје 1990.
138. Велев, И. - *Свети Гаврил Лесновски во книжевната традиција*, Скопје 1996.

139. Велев, И. - *Формирањето на средновековните књижевни центри во Македонија*, Македонија. Прашања од историјата и културата, Скопје 1999, 179-194.
140. Велковски, Ж. - *Конзерваторско-реконструктивни интервенции на живопис од средновековната црква при археолошкиот локалитет „Орта џамија“ во Струмица*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија зборник на трудови од научниот собир, 25-26 август 2002 Струмица, Струмица 2002, 101-107.
141. Верковиќ, С. - Гласник Друштва српске словесности 4 (1854).
142. Веселиновиќ, А. - *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII - XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 125-139.
143. Веселиновиќ, А. - *Држава српских деспота*, Београд 2006.
144. Веселиновиќ, А. - *Царински систем у Србији доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 7-39.
145. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986 (С. Ћирковиќ – Б. Ферјанчиќ).
146. Винавер, В. - *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1-2 (1960), 51-94.
147. Вишиќ, М. - *Ономастика у грчким повељама српских владара*, Подгорица 1999.
148. Влајинац, М. - *Речник наших старих мера – у току векова-II свеска*, Београд 1964.
149. Војводиќ, Д. - *Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије у земљама византијског културног круга*, Зограф 21 (1990), 31-70.
150. Војводиќ, Д. - *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 265-299.
151. Војводиќ, Д. - *Прилог проучавању иконографије и култа св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 537-564.

152. Vryonis JR., S. - *Decisions of the Patriarchal synod in Constantinople as a Source for Ottoman Religious Policy in the Balkans prior to 1402*, ЗРВИ 19 (1980), 283-295.
153. Вукановић, Т. - *Владичин Хан*, ВГ 4 (1968), 263-602.
154. Вукановић, Т. - *Врање. Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Врање 1978.
155. Вукановић, Т. - *Прешево*, ВГ 2 (1966), 1-17.
156. Vukanović, T. - *The Legend of the Martyrs of Tiberiopolis (Strumica)*, ВГ 7 (1971), 45-75.
157. Габелић, С. - *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.
158. Гергова, И. - *Рилският манастир и Хилендер, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, октобар 1998, Београд 2000, 467-475.
159. Gerov, G. - Kirin, A. - *New data on the fourteenth-century mural paintings in the church of Sveti Nikola (Sr. Nicholas) in Kalotina*, Zograf, 23 (1993-1994), 51-64.
160. Глигоријевић-Максимовић, М. - *Сликарство XIV века у манастиру Трескавац*, ЗРВИ 42 (2005), 77-120.
161. Глигоровски, И. - *Панађурите во Македонија*, Скопје 2009.
162. Ѓоргиев, Д. - *Населението во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, (докторска дисертација одбрањена у Скопљу 2004).
163. Ѓорѓиев, Д. - *Исламизацијата во Македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, Историја 40, 1-2, (2004), 71-76.
164. Ѓорѓиев, Д. - *Населението во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век*, Прилози Ману 34 (2009), 93-110.
165. Ѓорѓиев, Д. - *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанство во култура и уметноста на Струмичка епархија, Струмица 2000, 115-130.
166. Ѓорѓиев, Д. - *Скопје од турското освојување до крајот на XVII век*, Скопје 1997.
167. Grafenauer, B. - *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, ЈИЏ 1-2 (1966), 5-36.

168. Grafenauer, B. - *Srednjovekovna etnička struktura prostora jugoslovenskih naroda i odnos između osnovnih etničkih jezgara kasnijih naroda*, ЈИЏ 23 1-2 (1988), 17-24.
169. Грковић, М. - *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози 2 (1981), 93-101.
170. Грковић, М. - *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983.
171. Грковић, М. - *О именима у породици кнеза Лазара*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 43-44.
172. Грковић, М. - *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку*, Београд 2006.
173. Грковић, М. - *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.
174. Грозданов, В. Ц. - Ђорнаков, Д. - *Историјски портрети у Полошком (I)*, Зограф 14 (1983), 60-67.
175. Grozdanov, Tsv. - *Volkashin, Ugljesa, Marco and the Ohrid Archbishop*, Macedonian Review, V, 2, 1975, 132-135.
176. Грозданов, Ц. - *Из иконографије Марковог манастира*, Зограф 11 (1980), 87-92.
177. Grozdanov, C. - *L'épitarphe de Skopje de 1355*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византијски проучвания "Ив. Дуйчев", том 88-7 (1995), Софија 1999, 105-111.
178. Грозданов, Ц. - *Митрополит Јован Зограф и епископ Григориј I – архијереи на епархијата на Пелагонија и Прилеп*, Живописот на Охридската архиепископија, Скопје 1997, 234-253.
179. Грозданов, Ц. - *Новооткриени композиции на акатистот на Богородица во Марковиот манастир*, Зограф 9 (1978), 37-42.
180. Грозданов, Ц. - *О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века*, Зборник МС за ликовне уметности 4 (1968), 103-118.
181. Грозданов, Ц. - *Охрид и Охридската архиепископија во XIV век*, Историја 16-1 (1980), 157-187.
182. Грозданов, Ц. - *Охридско ѕидно сликарство XIV века*, Београд 1980.
183. Грозданов, Ц. - *Охридското ѕидно сликарство од XIV век*, Охрид 1980.

184. Грозданов, Ц. - *Портрети на светителите од Македонија од IX – XVIII век*, Скопје 1983.
185. Грозданов, Ц. - *Прилози за проучавање на св. Софија Охридска во XIV век*, Живописот на Охридската архиепископија, Скопје 1997, 85-106.
186. Грозданов, Ц. - *Свети Симеон Немања и Свети Сава у сликарској тематици у Македонији (XIV-XVII век)*, Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, Изд. САНУ, Београд 2000, 319-345.
187. Грозданов, Ц. – Суботић, Г. - *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981), 62-75.
188. Грозданов, Ц. – Ђорнаков, Д. - *Историјски портрети у Полошком (III)*, Зограф 18 (1987), 37-43.
189. Грујић, Р. М. - *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва књ. 1 свеска 1-2 (1926), 45-77.
190. Грујић, Р. М. - *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?*, Гласник Скопског научног друштва, 11 (1931), 233-237.
191. Грујић, Р. М. - *Руска манастирска властелинства по Србији у XIV и XV в.*, ИЧ 5 (1954-1955), 53-77.
192. Грујић, Р. М. - *Скопска митрополија. Историјски преглед до обновљања српске патријаршије 1920*, Скопље 1935.
193. Грујић, Р. - *Светогорски азили за српске владоце и властелу после Косовске битке*, Гласник Скопског Научног друштва 11, одељење друштвених наука 5 (1932), 65-95.
194. Ковачевић, Д. - *Развој и организација царина у средњовековној Босни*, Годишњак Историјског друштва БиХ 6 (1954), 229-248.
195. Ковачевић-Којић, Д. - *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.
196. Даниловић, Д. - *Стари српски поменици* (магистарски рад одбрањен 1994. на Филозофском факултету у Београду)
197. Дероко, А. - *Маркови кули-град Прилеп*, Старинар н. с. 5-6 (1956), 83-104.
198. Джурова, А. - *Владателският култ – емблемата на сръбската държавност (по материјали-познати и непознати од Самоковска епархия)*, ЗРВИ 44 (2007), 521-536.

199. Dimitriadis, V. - *The Yürüks in Central and Western Macedonia*, Етногенеза на Јуруците и нивното населување на Балканот: материјали од Тркалезната маса, одржана во Скопје на 17 и 18 ноември 1983 година, Скопје 1986, 9-15.
200. Димитријевић, С. - *Динар цара Костадина Дејановића*, Нумизматичар 2 (1979), 131-148.
201. Димитријевић, С. - *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија имитријевића*, Београд 2001.
202. Димитријевић, С. - *Нова серија нових врста српског средњовековног новца VII*, Старинар 22 (1971), izaslo 1974.
203. Димитријевић, С. - *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар 9-10 (1958-1959), 137-168.
204. Димитријевић, С. - *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, у: О кнезу Лазару, Београд 1975, 185-221.
205. Димитров, И. - *Владателска именна практика при Палеолозите*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византийски проучвания "Ив. Дуйчев", том 90 (9), 367-379.
206. Димитров, П. - *Къ културата и социалната характеристика на българския феодален град през XIII-XIV в. (По данни на сграфито керамиката)*, Годишник на софийския университет, Център за Славяно-византийски проучвания "Ив. Дуйчев", том 86 (1) (1993), 135-143.
207. Димитрова, Е. - *Манастир Матејче*, Скопје 2002.
208. Dimitrova, E. - *The Portal to Heaven, Reaching the Gate of Immortality*, Ниш и Византија 5 (2007), 367-380.
209. Динић, М. - *"Власти" за време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968), 220-227 (Из српске историје средњега века, Београд 2003, 219-229).
210. Динић, М. - *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Из српске историје средњега века, Београд 2003, 420-430.
211. Динић, М. - *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951, 87-118.

212. Динић, М. - *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938), 361-365.
213. Динић, М. - *За историју рударства у Србији и Босни I, II*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 546-553, 555-668.
214. Динић, М. - *Један нови податак о Николи Алтомановићу*, Гласник СНД 12 (1933), 257.
215. Dinić, M. - Mrnjavčevići, *Enciklopedija Jugoslavije VI*, Zagreb 1965, 173.
216. Динић, М. - *Настанак два наша средњовековна града – I*, Пећ до турских времена, Прилози КЈИФ 31 (1965), 347-353.
217. Динић, М. - *Област Бранковића*, Прилози КЈИФ 26 (1960), 5-30 (Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 148-153).
218. Динић, М. - *О називима средњовековне српске државе-Склавонија, Србија, Рашка*, Прилози КЈИФ 32 (1966) 26-34.
219. Динић, М. - *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА ХС, Београд 1932, стр. 46.
220. Динић, М. - *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953), 139-144.
221. Динић, М. - *Реља Охмућевић-историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966), 95-118.
222. Динић, М. - *Трепча у средњем веку*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 669-678.
223. Динић, М. - *Хроника сен-денског калуђера као извор за бојеве на Косову и на Ровинама*, Прилози КЈИФ 17 (1937), 51-66.
224. Динић, М. - *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 317-407.
225. Динић-Кнежевић, Д. - *Прилог проучавању свеиштенства у средњовековној Србији*, Годишњак ФФ у Новом Саду 11-1 (1968), 27-56.
226. Динић-Кнежевић, Д. - *Српске земље од Маричке до Косовске битке*, Зборник: Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 19-28.
227. Драгојловић, Д. - *Политика апостолске столице на Балканском полуострву пре и после Косовске битке*, Косовска битка 1389. године и њене последице, Београд 1991, 65-76.

228. Дуйчев, Ђ. – *Мелник. Градът в подножието на Славова крепост*. Том I, София 1989.
229. Душанић, С. - *Прилог сфрагистици охридске архиепископије*, Зборник народног музеја 8 (1975), 316-325.
230. Ђокић, Н. - *Напад принца Мусе на Србију 1413. године*, Браничевски гласник 1 (2002), 23-38.
231. Đoković, Z. - *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, ЗРВИ 40 (2003), 97-239.
232. Ђорђевић, И. - *Зидно сликарство 1322-1430-1*, Манастир Хиландар, САНУ-Галерија, Београд 1998, 243-248.
233. Ђорђевић, И. - *Зидно сликарство XIV века хиландарског параклиса Светих Арханђела*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998, Београд 2000, 559-573.
234. Ђорђевић, И. - *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
235. Ђорђевић, И. - *О властеоским споменицима у источним областима српске средњовековне државе*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 465-470.
236. Ђорђевић, И. - *О портретима у Ариљу. Слика и историја*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 453-454.
237. Ђорђевић, И. - *О средњовековној цркви Светог Николе у Врању*, ВГ 26-27 (1993-1994), 25-44 (= Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 471-495).
238. Ђорђевић, И. - *Представа краља Марка на јужној фасади цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 437-446.
239. Ђорђевић, И. - *Представе светог Димитрија у српским властеоским задужбинама из времена Немањића*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, Београд 2008, 91-100.
240. Ђорђевић, И. - *Средњовековне црквене задужбине српске властеле на Косову и Метохији*, Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 506-513.

241. Ђорђевић-Јовановић, Ј. - *У Сервији кћи Краљевића Марка*, Прилози КЈИФ 68-69, 1-4, (2002-2003), 179-196.
242. Ђоровић-Љубинковић, М. - *Црква стари св Климент у Охриду*, Старинар 15 (1940), изашла 1942, 92-110.
243. Ђурић, В. Ј. - *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 245-261.
244. Ђурић, В. Ј. - *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (1967), 22-29.
245. Ђурић, В. Ј. - *Фреске црквице св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа*, ЗРВИ 7 (1961), 125-138.
246. Ђурић, В. - *Марков манастир – Охрид*, Зборник МС за ликовне уметности 8 (1972), 131-162.
247. Ђурић, В. - *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник МС за ликовне уметности 4 (1968), 67-100.
248. Ђурић, И. - *Византија и Срби у борби против Турака*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 81-94.
249. Ђурић, И. - „*Ектесис неа*“ - *византијски приручник за «питакиа» о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, ЗФФ Б XII – 1, (1974), Споменица Георгија Острогорског, 415-432.
250. Ђурић, И. - *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, ЗФФ 14-1, Споменица Фрање Баришића (1979), 211-218.
251. Ђурић, И. - *Поменик светогорског протата с краја XIV века*, ЗРВИ 20 (1981), 139-167.
252. Ђурић, И. - *Световни достојанственици у «Ектесис неа»*, ЗРВИ 18 (1978), 189-211.
253. Ђурић, И. - *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa 1392-1448*, Zagreb 1989².
254. *Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb 1958.
255. *Enciklopedija Jugoslavije VI*, Zagreb 1965.
256. *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997 (С. Ђирковић, -Р. Михаљчић).

257. Живојиновић, Д. - *Калиник, игуман манастира Хиландара*, ИЧ 52 (2005), 109-134.
258. Живојиновић, М. - *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975), 105-111.
259. Живојиновић, М. - *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ-Галерија, Београд 1998, 71-90.
260. Живојиновић, М. - *Документи о аделфатима за карејску келију светог Саве*, ЗРВИ 24-25 (1986), 385-396.
261. Живојиновић, М. - *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006), 41-59.
262. Živojinović, M. - *L'irrigation des terres en Serbie medievale*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 183-196.
263. Живојиновић, М. - *О времену склапања брака Стефана Уроша III (Дечанског) са Маријом Палеолог*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 327-330.
264. Живојиновић, М. - *Од Птелее до Патрика. Прилог византијској и српској дипломатици*, ЗРВИ 34 (1995), 63-68.
265. Живојиновић, М. - *Светогорци и стонски доходак*, ЗРВИ 22 (1983), 165-206.
266. Živojinović, M. - *Settlements with Marketlace status*, ЗРВИ 24-25 (1986), 407-412.
267. Живојиновић, М. - *Струмички метох Хиландара*, ЗРВИ 45 (2008), 205-221.
268. Живојиновић, М. - *Судство у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 10 (1967), 195-248.
269. Živojinović, M. - *The Trade of Mount Athos Monasteries*, ЗРВИ 29-30 (1991), 101-116.
270. *Жича. Историја, архитектура, сликарство*, Београд 1969 (М. Кашанин).
271. Зарковић, Б. - *Битка код Плочника и њене рефлексије у историографији*, Стефан Немања и Топлица (Тематски зборник), Ниш 2011, 71-81.
272. Зарковић, Б. - *Завештање епископа Марка*, Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена, Приштина - Лепосавић 2007, 193-206.
273. Зарковић, Б. - *О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање*, Баштина 23, Приштина-Лепосавић 2007, 209-224.

274. Зарковић, Б. - *Хотачка метохија*, Приштина – Лепосавић – Косовска Митровица 2002.
275. Здравева, М. - *Радовиш и околина кроз историјске изворе у време турске власти*, ИЧ 44 (1997), 261-271.
276. Зиројевић, О. - „*Брате мој, Хане*“, Глас САНУ 378, од. Историјских наука, књ. 9. (1996), 151-156.
277. Зиројевић, О. - *Лазарево писмо Мурату или како је дошло до Косовског боја*, Косовска битка 1389. године, Београд 1991, 29-34.
278. Зиројевић, О. - *Сумарни преглед Врањског кадилука 1530-31. године*, ВГ 4 (1968), 417-419.
279. Зиројевић, О. - *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974.
280. Зиројевић, О. - *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. г.*, Београд 1984.
281. Златановић, М. - *Архиљевица*, ВГ 20 (1987), 169-175.
282. Златановић, М. - *Називи географских термина у Врањској котлини*, Ономатолошки прилози 1 (1979), 129-141.
283. Златановић, М. - *Топонимија града Врања*, Прилози проучавању језика 12, Нови Сад 1976, 87-93.
284. Златановић, М. - *Топонимија Прешевске Моравице (тринаест насеља)*, ВГ 20 (1987), 115-139.
285. Златковић, И. - *Епска биографија Марка Краљевића*, Београд 2006.
286. Иванишевић, В. - *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
287. Иванишевић, В. - *Развој хералдике у средњовековној Србији*, ЗРВИ 41 (2004), 213-234.
288. Иванова, О. - *Исчезните месни имиња во областа по сливот на Брегалница, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, т. 5, Прилеп 1988.
289. Иванов, Ђ. - *Български старини из Македонија*, Софија 1931.
290. Иванов, Ђ. - *Северна Македонија*, Софија 1906.
291. Ивановић, М. К. - *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик САНУ ХСVII, Одељење друштвених наука 76, Београд 1948.

292. Ивановић, М. - *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену*, Зограф 2 (1967), 20-21.
293. Ивковић, З. - *Живопис из XIV века у манастиру Зрзе*, Зограф 11 (1980), 68-82.
294. Илиевска, К. - *Романски елементи во македонската топонимија од XIII и XIV век (според хрисовулите на Горг Скопски)*, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастиклу, Ономатолошки прилози, књ. 1 (1979), 59-67.
295. Inbaşi, M. - *The City of Skopje and its Demographic Structure in the 19th Century*, 281-282.
<http://www.ibu.edu.mk/Skopje%20and%20its%20demograhic%20structure.pdf>.
296. Илиевска, К. - *Топонимите во Македонија во XIII и XIV век според хрисовулите од Горг Скопски* (Магистарски рад одбрањен 1974. г. на Филолошком факултету у Скопљу).
297. Inaldzik, H. - *Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3-4 (1952-195), 23-53.
298. Ђорданов, Ив. - *Моливдовул на Константинополския патријарх Макарий, намерен в Мелник*, Векове 19 (1990), 16-18.
299. Историја Мађара, Београд 2002 (П. Рокаи и други).
300. *Историја на Македонскиот народ*, том први, Скопје 2000 (Б. Панов).
301. *Историја примењене уметности код Срба. Том 1, Средњовековна Србија*, Београд 1977.
302. *Историја српског народа I-II*, Београд 1994².
303. *Историја Црне Горе*, књига друга. Од краја XII до краја XV вијека, Том други, Титоград 1970.
304. Иширковъ, А. - *Скопската област останала българска и подъ духовното владичество на сръбската Ипеската патриаршия (1557-1766)*, Известия на сторическото дружество в София 4 (1915), 53-70.
305. Јанковић, М. - *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
306. Јанковић, М. - *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ 29-30 (1983), 27-37.

307. Јастребов, И. - *Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД 57 (1884), 38-70.
308. Јеромонах Амфилохије, - *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV в.*, Манастир Раваница, споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 101-134.
309. Јиречек, К. - *Историја Срба I, II* Београд 1981².
310. Јиречек, К. - *Прилог за оцену скоро пронађене бугарске хронике*, Зборник Константина Јиречека I, САН, посебна издања књ. СССХХVI, одељење друштвених наука, књ. 33. – Београд 1959, 395-410 (М. Динић).
311. Јиречек, К. - *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I САН, посебна издања књ. СССХХVI, одељење друштвених наука, књ. 33. Београд 1959, 341-385. (М. Динић).
312. Јиречек, К. - *Стојан Новаковић, Срби и Турци*, Зборник Константина Јиречека I, САН, посебна издања књ. СССХХVI, одељење друштвених наука, књ. 33. – Београд 1959, 445-460 (М. Динић).
313. Јиречек, К. - *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, САН, посебна издања књ. СССХХVI, одељење друштвених наука, књ. 33, Београд 1959, 503-505 (М. Динић).
314. Јовановић, Б. - Радић, Р. - *Зборник слова Григорија Богослова број 21 из Архива Српске академије наука и уметности. Археографско-језички прилог*, Археографски прилози 3 (1981), 153-160.
315. Јовановић, В. С. - *Рибник код Призрена. Прилог проучавању средњовековних владарских дворова*, ЗРВИ 34 (1995), 79-90.
316. Јовановић, Ј. - *Ново Брдо. Средњовековни град*, Београд 2004, 10-161.
317. Јовановић, М. - *Археолошка топографија, Археолошка истраживања у 1968. години*, ВГ 4 (1968), 495-520.
318. Јовановић, М. - *Две средновековни тврдини во источна Македонија*, Зборник на Штипскиот народен музеј 2 (1960-1961), 105-108.
319. Јовановић, П. - *Модрички манастир*, Гласник СНД књ. 3 Одељење друштвених наука 1 (1928), 277-280.

320. Јовановић, П. - *Порече, Насеља и порекло становништва*, 28, Београд 1935, 245-335.
321. Јовановић, Т. - *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, Археографски прилози 3 (1981), 299-331.
322. Јазаров, Г. - *По вѣпроса за положението на гр. Кюстендил и полските села в кюстендилско през XV-XVI век*, Известия на исторически музей Кюстендил 10 (2004), 329-333.
323. Калић, Ј. - *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Европа и Срби, Београд 2006, 321-368.
324. Калић, Ј. - *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984), 5-40.
325. Калић, Ј.- *Србија и западни свет 1389-1459*, Косовска битка 1389. године, Београд 1991, 49-56.
326. Калић, Ј. - *Назив "Рашка" у старијој српској историји (IX-XII век)*, Зборник ФФ 14-1 (1979), 79-91.
327. Калић, Ј. - *Рашка краљевина (Regnum Rascie)*, ЗРВИ 41 (2004), 183-189.
328. Калић, Ј. - *„Страх турски“ после Косова*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 185-191.
329. Калић, Ј. - *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8-9 (1979), 185-201.
330. Калић, Ј. - *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, Београд 2006, 173-184.
331. Калић, Ј. - *Стефан Немања у модерној историографији*, Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 5-18.
332. Калић, Ј. - *Хумска властeosка породица Санковићи*, Европа и Срби, Београд 2006, 245-287.
333. Карановић, З. - *Марко краљевић као митски лик, културни јунак и демиург у причама-веровањима*, Годишњак ФФ у Новом Саду 35 (2010), 13-26.
334. Карпов, С. П. - *История Трапезунтской империи*, Санкт-Петербург 2007.
335. Катих, Р. - *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
336. Катиčić, Р. - *Korespodencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije*, ЗРВИ 7-2 (1964), 177-189.

337. Керамидчиев, А. - *Археолошки наоѓалишта во кратовско*, Зборник на Археолошкиот музеј – Скопје, књ. 4-5 (1961-1966), 115-121.
338. Керамидчиев, А. - *Уште нешто за нахијата Волкашин (Биглишта)*, Историја 9-2 (1973), 219-225.
339. Китевски, М. - *Марко Крале во македонските народни умотворби*, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 2006, 93-110.
340. Ковачевиќ, Д. - *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФ 8-2 (1964), 279-296 (= Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек), Београд 2007, 371-380).
341. Ковачевиќ, Ј. - *Средњовековна ношња балканских Словена-студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953.
342. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ 22 (1975), 45-74.
343. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек), Београд 2007, 381-403.
344. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Изглед сребренице у Дубровачким изворима (1352-1460)*, Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике Српске, Споменица, књ. II, Бања Лука 2005, 79-97.
345. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Односи рударских центара и села у Србији и Босни*, *Градски живот у Србији и Босни (XIV – XV вијек)*, Београд 2007, 337-341.
346. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, Годишњак ДИБиХ 10 (1959), 279-296.
347. Ковачевиќ-Којиќ, Д. - *Средњовековна Сребреница XIV и XV вијека*, Београд 2010.
348. Ковачев, Р. - *Регистри од истанбулскиа османски архив за Кюстендил, казата и санџака през XVI век, Част I*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 345-362.
349. Кондев, Т. - *Основни природно-географски одлики на злетовската област и населението и стопанството на пробиштипската област*, *Злетовска област, географско-историјски осврт*, Скопје 1974, 7-139.
350. Кондов, Н. К. - *Селското занаятчијство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век*, ЗРВИ 7 (1961), 191-208.

351. Конески, Б. - *Слепче*, САНУ Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози 1 (1979), 51-53
352. Копривица, М. - *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, (Докторска дисертација одбрањена 2012 на Филозофском факултету у Београду).
353. Кораћ, В. - *О цркви светог Николе у Прилепу*, ЗРВИ 45 (2008), 117-124.
354. Кораћ, Д. - *Света Гора под српском влашћу 1345-1371*, ЗРВИ 31 (1992), стр 199.
355. Кораћ, Д. - *The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou*, ЗРВИ 27-28 (1989), 185-216.
356. Коруноски, С. - М. Атанасова, - *Нови сознанија за историјата на Струмица, произлезени од археолошките истраживања на Орта џамија, Христијанство во културата и уметноста на Струмичката епархија*, Струмица 2002, 49-56.
357. Костић, М. - *Врањско-бујановачка котлина. Привредно – географске карактеристике*, ВГ 4 (1968), 183-262.
358. Костић, М. - *Прешевска котлина*, ВГ 5 (1969), 93-147.
359. Коцо, Д. - Миљковиќ-Пепек, П. - *Новооткриенета црква на локалитет „св четириесет“ во селото Банско-Струмичко*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 65-69.
360. Kravari, V. - *L'habitat rural en Macédoine occidentale (XIIIe-XIVe siècles)*, Byzanz als Raum Zu methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes, Wien 2000, (2000), 83-94.
361. Kravari, V. - *Villes et villages de Macédonie occidentale*, Paris 1989.
362. Красимиров Ковачев, Г. - *Мрака и Радомирско през средновековието и възрожденската епоха IV-XIX век*, Радомир 2007.
363. Крекић, Б. - *Млеци и унутрашњост Балкана у четрнаестом веку*, ЗРВИ 21 (1982), 143-157.
364. Крсмановић, Б. - *Податак о словенској архонтији из XI века*, ЗРВИ 34 (1995), 69-77.
365. Крстић, А. - *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 4 (2006), 95-113.

366. Крстић, А. Р. - *Понишавље у XV веку*, Београд 2001.
367. Крстић, А. - *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву. Континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 95-113.
368. Kuzev, Al. - *Die Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Srazimir und den Osmanischen Herrschern*, Etudes Balkaniques 3, 1971, 121-124.
369. Куртовић, Е. - *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010.
370. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља-према писаним изворима*, Београд 2010 (С. Мишић).
371. Лилчић, В. - *Марков Град, Матка, укрепен средновековен манастир*, Историја 19-2 (1983), 268-280.
372. Лилчић, В. - *Матка низ вековите*, Скопје 1995.
373. Љубинковић, Р. - *Традиција Приме Јустинијане у титулатури Охридских архиепископа*, Старинар 17 (1966), 61-75.
374. Мавродинова, Л. - *Надписите и датировката на стенописите од втория слой в земенската църква „св. Йоан Богослов“*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 263-270.
375. Mavromatis, L. - *A propos des liens de dépendance en Epire à la fi du XIVe siècle*, ЗРВИ 19 (1980), 275-281.
376. Максимовић, Љ. - *Веруја у политици Стефана Душана*, ЗРВИ 41 (2004), 341-352.
377. Максимовић, Љ. - *Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371-1389)*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 33-48.
378. Максимовић, Љ. - *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.
379. Максимовић, Љ. - *Генеза и карактер апанажа у Византији*, ЗРВИ 14-15 (1973), 103-154.
380. Максимовић, Љ. - *Двор епирских деспота*, ЗРВИ 33 (1994), 127-147.

381. Максимовић, Љ. - *Јањинска хроника као историјски извор*, Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 223-237.
382. Максимовић, Љ. - *Карактер и друштвено економске структуре позновизантијског града (XIII-XV век)*, Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 33-74.
383. Максимовић, Љ. - *Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији*, Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 75-117.
384. Максимовић, Љ. - *Краљ Милутин и царица Ирина. Праскозорје идеје о царству код Срба*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – манастир Бањска 2007, 13-17.
385. Максимовић, Љ. - *Македонија у политици средњовековне Србије*, Глас САНУ 154, одељ. историјских наука 13 (2006), 29-49.
386. Максимовић, Љ. - *Позновизантијски град – слом или ренесанса једног средњовековног друштва*, Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 181-198.
387. Максимовић, Љ. - *Порески систем у грчким областима српског царства*, ЗРВИ 17 (1976), 101-125.
388. Максимовић, Љ. - *Привилегије градова*, Град у Византији. Огледи о друштву позновизантијског доба, Београд 2003, 16-23.
389. Максимовић, Љ. - *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993), 137-147.
390. Максимовић, Љ. - *Србија и идеја универзалног царства*, ЗРВИ 44 (2007), 371-379.
391. Максимовић, Љ. - *Српско царство од 1355. до 1371. године*, Зборник: Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века, Београд 1989, 7-18.
392. Максимовић, Љ. - *Сучељавање и прожимање двају светова*, ЗРВИ 43 (2006), 11-20.
393. Мандић, С. - *Царски чин Стефана Немање. Чињенице и претпоставке о српском средњовековљу*, Београд 1990.

394. Манкен, И. - *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960.
395. Манозиси, Ђ. - М. Гарашанин - М. Ћоровић-Љубинковић, - *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*, Београд 1950.
396. Мано-Зиси, К. - *Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (трећа четвртина XIV века)*, Хиландарски зборник 11 (2004), 227-243.
397. Мано-Зиси, К. - *Хиландарски писари књига из времена Српског царства, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, октобар 1998, Београд 2000, 387-396.
398. Маринковић, Ј. - *Микротопонимија Врања и околине, Ономатолошки прилози САНУ* 10 (1989), 67-167.
399. Маринковић, Ј. - *Микротопонимија сливова Прешевске Моравице и Кленичке реке* (докторска дисертација одбрањена у Београду 1995).
400. Марјановић-Душанић, С. - *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.
401. Марјановић - Душанић, С. - *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XIV века*, Београд 1994.
402. Марјановић-Душанић, С. - *Династија и светост у доба породице Лазаревић. Стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006), 77-95.
403. Марјановић-Душанић, С. - *Запис старца Симеона на Вукановом јеванђељу*, Старинар 43-44 (1992-1993), 201-210.
404. Марјановић-Душанић, С. - *О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005), 237-248.
405. Марјановић-Душанић, С. - *О питању аутентичности повеља мрачког комплекса*, ССА 3 (2004), 153-168.
406. Марјановић-Душанић, С. - *Реликвије, чудотворења и фурта сакра. Прилог истраживању српског-бугарског односа током четврте деценије XIII века*, ЗРВИ 46 (2009), 281-298.
407. Марјановић-Душанић, С. - *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007.

408. Марјановић, Ч. - *Српски споменици у новој Србији и Марков манастир*, Београд 1914.
409. Марковић, В. *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ 5 (1925), 100-119.
410. Марковић, М. - *Хиландар и живопис у црквама његових метоха – пример Светог Никите код Скопља*, Ниш и Византија 4 (2006), 281-296.
411. Матанов, Х. - „*Кой е бил деспот Константин од миниатјурите на Лондонското евангелие*“, Исторически преглед, № 7. (1985), 47-56.
412. Матанов, Н. - *Le Mont Athos et les rapports politiques dans les Balkans Durant la deuxième moitié du 14-e siècle*, Etudes Balkaniques 2, 1981, 69-100.
413. Матанов, Х.- Михнева, Р.- *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие (1354-1371)*, София 1988.
414. Матанов, Н. - *Radoslav Hlapen – souverain féodal en Macédoine méridional durant le troisième quart du XIVe siècle*, Études balkaniques 4 (1983), 68-87.
415. Матанов, Хр. - *Към историческата география на северна Македонија през втората четврт на XIV век* (владения та на севастократор и деспот Дјан), Годишник на СУ, Център за Славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 84-85 (4), 1990-1991, 9-23.
416. Матанов, Хр. - *Произходът на рода Драгаши (Дејановичи)*, Векове 6 (1984), 34-38.
417. Матанов, Н. - R. Zaimova, *West and Post-Byzantine Source Evidence about Krali Marko (King arko)*, Études balkaniques 21-2, Sofia 1985, 45-61.
418. Матанов, Х. - *Феодални княжества през 14. в., отразени в османската административно-територијална система*, Исторически преглед 4 (1984), 78-86.
419. Матанов, Х. - *Југозападните български земи през 14 в.*, София 1986.
420. Матковски, А. –К. Аручи, - *Извадоци од две турски хроники за Македонија и соседните области*, ГИНИ 21-1 (1977), 231-250.
421. Матковски, А. – К. Аручи, - *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“ од Коџа Хусеин (1328-1491)*, Историја 15-2 (1979), 137-176.

422. Матковски, А. – Ќ. Аручи, - *Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде (1373-1633)*, ГИНИ 19-3 (1975), 233-260.
423. Матковски, А. – П. Ангелакова, -*Неколку кратки патописи за Македонија*, ГИНИ 16-1 (1972), 245-270.
424. Матковски, А. - *Односите помеѓу Охридската архиепископија и Османската држава*, ГИНИ, 16-2, Скопје 1972, 111-145.
425. Матковски, А. - *Струмица и струмичко од XIV-XIX век*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 117-127.
426. Машнић, М. - *Прелиминарна сазнања о сеоској цркви воведување Богородичино у поречком Здуњу*, Ниш и Византија 1 (2003), 248-261.
427. Маšnić, М. *The Icon of the Holy Virgin Vatopedini with a Portrait of Voevoda Ioan Radul*, ЗРВИ 40 (2003), 313-321.
428. Машнић, С. - *Поречки манастир Рођења Богородице у селу Манастирецу у Македонији (о архитектури, програму и стилским одликама новооткривених фреска)*, Ниш и Византија 2 (2004), 279-295.
429. Мацура, М. *Насеља и становништво области Бранковића 1455 године*, Београд 2001.
430. Медини, М. - *Дубровник Гучетића*, Београд 1953.
431. Мешановић, С. - *Јован VII Палеолог*, Београд 1996.
432. Мешановић, С. - *Још једном о Калистовој анатеми*, ЗРВИ 9-30 (1991), 221-231.
433. Мешановић, С. - *Последњи век византијске Селимврије*, ЗРВИ 37 (1998), 259-272.
434. Мијовић, П. - *Царска иконографија у српској средњовековној уметности II. Traditio legis у Марковом манастиру*, Старинар н. с. XXII, Београд 1971, 82-90.
435. Микулчик, И. - *Скопје со околните тврдинити*, Скопје 1982.
436. Милановић, В. - *Програм живописа у припрати*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 361-375.
437. Милићевић, М. Ђ. - *С Дунава над Пчињу. Белешке уз пут*, Београд 1882.
438. Милојевић, М. С. - *Путонис дела праве (старе) Србије II - III*, Београд 1998².

439. Миљковић-Пепек, П. - *О сликарима митрополиту Јовану и јероманаху Макарију*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 239-247.
440. Миљковић-Пепек, П. - *Непознат трезор икони*, Скопје 2001.
441. Миљковић-Бојанић, Е. - *Смедеревски санџак 1476-1560. Земља – насеља-становништво*, Београд 2004.
442. Миљковић, Б. - *Хиландарска икона српског цара Стефана*, ЗРВИ 43 (2006), 319-348.
443. Миљковић, Е. – А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.
444. Миљковић, Е. - *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444-1445. године*, Стефан Немања и Топлица. Тематски зборник, Ниш 2011, 163-175.
445. Миљковић, Е. - *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме 34-1 (2010), 363-373.
446. Миљковић-Пепек, П. - *Велјуса. Манастир св. Богородица во село Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981.
447. Миок, Д. - *Културне везе између Влашке и Србије у XIV и XV веку*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 303-310.
448. Мирковић, Л. - *Две српске плаштанице из XIV века у Хиландару*, Гласник СНД, 11-5, Скопље 1932, 111-120.
449. Мирковић, Л. - Ж. Татић, - *Марков манастир*, Нови Сад 1925.
450. Мирковић, Л. - *Мрњавчевићи*, Старинар 3 (1925), 11-41.
451. Митева, Д. - *Топонимијата на Струмичко*, Скопје 1989.
452. Михајловски, Ј. - *Манастир Свети Јоаким Осоговски*, Крива Паланка 1991.
453. Mihajlovski, R. - *The Votiv Ring of Radoslav Hlapen, a Feudal Ruler of Voden and Beroia*, Byzantinoslavica 63 (2005), 187-194.
454. Михаљчић, Р. - *Владарска титула господин*, ИГ 1-2 (1994), 29-36.
455. Михаљчић, Р. - *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001.
456. Михаљчић, Р. - *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 1-11.

457. Михаљчић, Р. - *Једно писмо клира Охридске архиепископије*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 66-72.
458. Михаљчић, Р. - *Крај српског царства*, Београд 2001².
459. Михаљчић, Р. - *Маричка и Косовска битка. Почетак краја српско-византијског супарништва*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 18-28.
460. Михаљчић, Р. - *Мљет као баштина которске властеле*, ЗРВИ 41 (2004), 387-397.
461. Михаљчић, Р. - *Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућене Дубровнику*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 73-82.
462. Михаљчић, Р. - *Војнички закон*, Зборник ФФ 12-1 (1974), 305-309.
463. Михаљчић, Р. - *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 131-191.
464. Михаљчић, Р. - *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, 55-65.
465. Мишић, С. - *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград. Од устанка до независности 1806-1876, Београд 2007, 1-17.
466. Мишић, С. - *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4, 2-3 (1997), 133-146.
467. *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003 (С. Мишић- Т. Суботин-Голубовић).
468. Мишић, С. - *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
469. Мишић, С. - *Косаче – господа хумска*, Косаче–оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко – Београд 2002, 342-350.
470. Мишић, С. - *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995), 51-66.
471. Мишић, С. - *Пирот под српском влашћу у средњем веку*, зборник радова: *Пиротска буна 1836*, Пирот 1997, 49-57.
472. Мишић, С. - *Српско-бугарски односи на крају XIV века*, ЗРВИ 46 (2009), 333-340.
473. Мишић, С. - *Територијална организација Браничева (XII-XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, Пожаревац 2006, 11-18.
474. Мишић, С. - *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

475. Младеновић, А. - *Записи у минеју из XIV века манастира Грачанице* (текст и филолошки коментар), Археографски прилози 1 (1979), 191-193.
476. Момировић, П. - *Један старији помен Видовдана*, Саопштења 20-21 (1988-1989), 211-213.
477. Мошин, В. - *Византијска књига расхода из XIV века*, ЗРВИ 8-2 (1963), 287-294.
478. Мошин, В. - *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 5 (фебруар 1938), 136-137.
479. Мошин, В. - *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 13-42.
480. Мошин, В. - *Словенски рукописи во Македонија I*, Скопје 1975.
481. Мргић-Радојчић, Ј. - *Доњи краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
482. Наумов, Е. - *Трагите и остатоците од радословот на Дејановиќи*, Историја 1 (1974), 195-214.
483. Неделков, Љ. - *Етноисториски карактеристики на Тиквеш*, Историја 41 (2005), 53-63.
484. Недељковић, Б. - *Дубровачко-турски уговор од 23. Октобра 1458. године*, ЗФФ 11-1 (1970), 363-392.
485. Недељковић, Љ. - *Новчарство Балшића*, Старице 22 (1971), изашао 1974, 111-127.
486. Николић, М. - *Вести једне византијске кратке хронике (MARC. GR. 595) о српској средњовековној историји*, Црквене студије 5 (2008), 297-303.
487. Николић, М. - *Псеудо-Сфранциз о српским земљама*, ЗРВИ 43 (2006), 127-139.
488. Николић, Р. Т. - *Крајишта и Власина*, Населба и порекло становништва 8, Београд 1912, 1-386.
489. Николић, Р. - *Пољаница и Клисуре*, Српски етнографски зборник, књ. 4, СКА, Београд 1905.
490. Николова, Б. - *Устройство и управление на Българската православна црква (IX-XIV век)*, София 1997.

491. Nikolov, A. - *Stephen Nemanja and the Foundation of the Second Bulgarian Empire: 1193-1190*, Стефан Немања и Топлица (Тематски зборник), Ниш 2011, 59-69.
492. Новаковић, С. - *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960³ (С. Ћирковић).
493. Новаковић, С. - *Стари српски поменици XV-XVIII в.*, Гласник СУД 42, Београд 1875, 1-152.
494. Новаковић, Ст. - *Хералдички обичаји у Срба*, Историја и традиција. Изабрани радови, Београд 1982 (приредио С. Ћирковић).
495. Ношпал-Никуљска, Н. - *За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир-село Сушица, Скопско*, ГИНИ 15-2 (1971), 225-238.
496. Нушић, Б. - *С Косова на Сиње Море. Белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*, Београд 2005².
497. Обрешков, В. - *Малко познати извори от края на XIV и XV век за историята на Константин Или*, Известия на историческия музей Кюстендил, 10 (2004), 323-328.
498. Овчаров, Н. - *Българските лица на св. Димитър*, Годишњак на СУ „Св. Климент Охридски“. НЦСВП „Ив. Дуйчев“ Т. 92 (11), 13-19.
499. Овчаров, Н. - *Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достоинство през XIV в.*, Археология кн. 3-4 (София 1994), 19-24.
500. Овчаров, Н. - *Надписите от XIV в. в Марков манастир до Скопие и политическият възход на кралете Вълкашин и Марко*, Paleobulgarica - Старобългаристика 19 (1995), 32-46.
501. Олесницки, А. - *Турски извори о Косовском боју. Покушај критичке анализе њихова садржаја и узајамне консекутивне везе*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935), 59-98.
502. Острогорски, Г.- *Автократор и самодржац*, Глас СКА CLXIV, Београд 1935, 97-187.
503. Острогорски, Г. - *Господин Константин Драгаи*, ЗФФ 7-1 (1963), 287-294.
504. Острогорски, Г. - *Историја Византије*, Београд 1993².
505. Острогорски, Г. - *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951.

506. Острогорски, Г. - *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125-137.
507. Павловић, М. - *Власина и Крајиште*, ВГ 4 (1968), 443-450.
508. Павловић, М. - *Топонимија околине Врања*, ВГ 4 (1968), 303-334.
509. Пајић, С. – Р. Д'Амико, - „*Између обала Јадрана*“ - *Богородица Пелагонитиса: Заједничка иконографска тема српског и италијанског сликарства*, Ниш и Византија 9 (2011), 297-320.
510. Паликрушева, Г. - А. Стојановски, - *Дебарската област во шеесетите години на XV век*, ГИНИ 13, 1-2, (1969), 37-56.
511. Паликрушева, Г. - А. Стојановски, - *Етничките прилики во северозападна Македонија во XV век*, ЈИЧ 1-2 (1970), 33-39.
512. Панов, Б. - *За етногенезата на Македонскиот народ*, ГИНИ 16-3 (1972), 77-90.
513. Панов, Б. - *Одразот на Косовската битка во Македонија*, Историја 28 1-2 (1992), 43-54.
514. Панов, М. - *Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката котлина*, Зборник на Штипскиот народен музеј 2 (1961), 105-119.
515. Пантић, М. - *Косовски бој у књижевности Дубровника и Далмације*, Рашка. Часопис за књижевност, уметност, науку и културу, 19 свеска 25 (1989), 27-51.
516. Paradopoulos, A. Th. - *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259/1453*, Amsterdam 1962.
517. Paroli, E. - *Le reliquie del santo nei Miracula di san Demetrio di Tessalonica* in: *Liturgia e agiografia tra Roma e Costantinopoli*, Atti del I e II Seminario di Studio Roma – Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007, 167-182.
518. Пенушлиски, К. - *Марко Крале: легенда и стварност*, Скопје 1983.
519. Petković, V. R. - *Portreti iz Psače*, Narodna starina sv. 20 knj. 8 br. 3, Zagreb 1929, 202.
520. Петковић, С. - *Црква свети Спас во Штип*, Зборник на Штипскиот народен музеј 2 (1960-1961), 81-95.

521. Петровић, М. - *Повеља-писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве у светлости номоканонских прописа*, ИЧ 25-26 (1978-1979), 29-51.
522. Петровић, М. - *Историјско-правна страна Хоматијановог писма „Најпречаснијем међу монасима и сину великог жупана Србије кир Сави“*, ЗРВИ 19 (1980), 173-208.
523. Петровић, Р. - *Монограми краља Стефана Уроша II Милутина у Грачаници*, Саопштења 13 (1981), 105-114.
524. Petrovich, S. - *Cherity, Good Deeds and the Poor in Serbian Epic Poetry*, *Balkanica* 36 (2006), 51-69.
525. Петровски, Б. - *Voislava Tribalda*. v. <http://www.makedonika.org/whatsnew/nikolazezov/Petrovski,%20B.%20-%20Voisava%20Tribalda.pdf/15/08/2012>.
526. Петровски, Б. - *Локалната власт во средновековната жупа Полог: претставници и нивни ингеренции*, Годишен зборник ФФ 62 (2009), 275-289.
527. Петровски, Б. - *Населени места во Штипската област во XIV век*, *Историја* 38, 1-2, (2002), 19-30.
528. Петровски, Б. - *Ишпат и Карли-или. Идентификација и лоцирање*, Годишен зборник ФФ 57 (2004), 313-330.
529. Петровски, Б. - *Категорије на зависно население и развој на стопанството во штипската област во XIV-иот век*, ГИНИ 56 (2003), 57-72.
530. Петровски, Б. - *“Жоупа полож`ка”*, Годишен зборник ФФ 60 (2007), 1-13.
531. Петровски, Б., *Манастирски имоти во средновековен Полог*, Годишен зборник ФФ 59 (2006), 281-301.
532. *Пећка патријаршија*, Београд 1990 (В. Ј. Ђурић - С. Ћирковић – Р. Кораћ).
533. Пешикан, М. - *О Антропонимији битолске области у XV веку*, *Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото*, Скопје 1988, 277-287.
534. Пириватрић, С. - *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 337-345.
535. Пириватрић, С. - *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997.

536. Пириватрић, С. - Улазак Стефана Душана у царство, ЗРВИ 44 (2007), 398-399.
537. Pljukhaonova, M. - *Reliquie in volo e in viaggio tra Oriente e Occidente nel XV secolo e l'idea di Terza Roma (La Casa di Loreto, Il Capo di san'Andrea, l'Odighitria di Dikhvin)*, Atti del I e II Seminario di Studio Roma-Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007, 259-276.
538. Поп-Атанасов, Г. – И. Велев – М. Јакимовска-Тошић, - *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје 1997.
539. Поповић, А. - *Титулатура охридског архиепископа у писмима Димитрија Хоматијана*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 279-285.
540. Поповић, Д. - *Сахране и гробови у средњем веку*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 205-214 .
541. Поповић, Д. - *Патријарх Јефрем. Један позносредњовековни светитељски култ*, ЗРВИ 46 (2006), 111-125.
542. Поповић, Д. - *Пустине и свете горе средњовековне Србије. Писани извори-просторни обрасци-градитељска решења*, ЗРВИ 44 (2007), 254-274.
543. Popović, M. - *Altstrasseforschungen am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumešnica in Spätbyzantinischer Zeit (1259-1375/761)*, Ниш и Византија 8 (2010), 417-432.
544. Поповић, М. - *Владарски и властеоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 1-32.
545. Popović, M. - *Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in Spätbyzantinischer und der osmanischer Zeit*, ЗРВИ 47 (2010), 247-276.
546. Поповић, М. - *Замак у српским земљама позног средњег века*, ЗРВИ 43 (2006), 189-207.
547. Popović, M. - *Neue Überlegungen zur den alten Metropolitankirche Sveti Nikola in Melnik als Ergänzung zur Forschung des Vladimir Petković*, Junge Römer – Neue Griechen. Eine Bizantinische Melange aus Wien, Wien 2008, 179-185.
548. Popovic, M. - *Siedlungsstrukturen im Wandel: Das Tal der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit (1259-1600)*, Südost-Forschungen 68 (2009), 1-62.

549. Поповић, М. - *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини. Прилог проучавању фортификационих структура*, Зборник за историју БиХ I, Београд 1995, 33-55.
550. Поповић, М. - *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 71-87.
551. *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004 (С. Марјановић-Душанић-Д. Поповић).
552. Prolović, J. - *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997.
553. Пурковић, М. А. - *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећењу*, Богословље 14-2 (1939), 151-174.
554. Purković, M. - *Byzantinoserbica, De Théodora, fille d'Etienne Detchanski et de Marie Paléologue*, Byzantinische Zeitschrift 45 (1952), 43-47.
555. Пурковић, М. - *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
556. Пурковић, М. - *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија*, Београд 1996².
557. Пурковић, М. - *Прилози српској историји. Урошева „сестра“ Јерина*, Прилози КЈИФ 12 (1932), 167-168.
558. Пурковић, М. - *Принцезе из куће Немањића: историјска студија*, Београд 1996².
559. Пурковић, М. - *Српски патријарски средњег века*, Диселдорф 1976.
560. Радић, В. - Иванишевић, В. - *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду*, Зборник Народног музеја - археологија 18-1 (2001), 285-308.
561. Радић, Р. - Б. Милутиновић, *О времену монашења царице Јелене. Једна претпоставка*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 29-36.
562. Радић, Р. - *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24-25 (1986), 151-283.
563. Радић, Р. - *Ана Кантакузина - византијска невеста у кући Косача*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997), 119-138.
564. Радић, Р. - *Глад у српским земљама XIII-XIV века*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 91-110.

565. Радић, Р. - *Нови подаци о пронијарима из првих деценија XIV века*, ЗРВИ 21 (1982), 85-93.
566. Радић, Р. - *О боравцима византијског цара Јована Палеолога на Светој Гори*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 61-80.
567. Радић, Р. - *О покушају Јована Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима. Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 51-59.
568. Радић, Р. - *Помен Срба у Житију Григорија Синаита*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 23-28.
569. Радић, Р. - *Преплитање византијских и српских утисаја у држави цара Симеона Уроша (Синише) Палеолога*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, САНУ Научни скупови књига IV, одељење друштвених наука књига III, Београд 2000, 71-83.
570. Радић, Р. - *Византијски цареви и исихазам*, Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 179-188.
571. Радић, Р. - *Од Евдокије Анђео до Ане Кантакузине*, Косаче – оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко – Београд 2002, 507-514.
572. Радић, Р. - *Време Јована V Палеолога (1392-1391)*, Београд 1993.
573. Радић, Р. - *Србија у „Хроници о турским султанима“*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 115-126.
574. Радић, Р. - *Страх у позној Византији II*, Београд 2000.
575. Радић, Р. - *Четири занемарена податка о средњовековној Босни*, Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике Српске, Споменица, књ. II, Бања Лука 2005, 153-164.
576. Радовановић, Ј. - *Плаштаница скопског митрополита Јована у ризници манастира Хиландара*, Зограф 31 (2006-2007), 169-185.
577. Радовановић, С. - *Тиквеш и Рајец*, Насеља и порекло 17 (1924), 131-262.

578. Радојичић, Ђ. Сп. - *Великосхимник Јован Каливит негдашњи Велики деспот српски*, Годишњак ФФ у Новом Саду, 26, Нови Сад 2000, 45-55.
579. Радојичић, Ђ. Сп. - *Севастократор Влатко и његов новац*, Старице 13 (1938), 71-74.
580. Радојичић, Г. - *Прилог историји Велбушке и Струмичке епархије*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 284-286.
581. Радојичић, Ђ. Сп. - *Белешке „грешнога“ Равула из времена краља Вукашина (1365-1371)*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 142-144.
582. Радојичић, Ђ. Сп. - *Белешке о једној надгробној плочи из Велеса*, Старице НС 7-8 (1956-1957), 207-208.
583. Радојичић, Ђ. Сп. - *Београдски песник Јефрем с почетка XV века, Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 215-220.
584. Радојичић, Ђ. Сп. - *Ватикански свитак*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и турско доба, Нови Сад 1967, 138-141.
585. Радојичић, Ђ. Сп. - *Дијак Андреја, београдски писац из времена деспота Стефана*, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 225-231.
586. Радојичић, Ђ. Сп. - *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и турско доба, Нови Сад 1967, 157-184.
587. Радојичић, Ђ. Сп. - *О поменику св. Богородице Левшике*, Старице 15 (1942), 43-69.
588. Радојичић, Ђ. Сп. - *Почеци књижевног рада код Срба у средњем Подунављу, Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 171-174.
589. Радојичић, Ђ. Сп. - *Савременици краљевића Марка и њихови записи*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 145 -153.
590. Радојичић, Ђ. Сп. - *Феудална породица Багаши из Врања (из XIV и с почетка XV века)*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 153-157.

591. Радојчић, Ђ. Сп. - *Шта значи Умрак у запису патријарха Пајсија*, Наш језик 6, Београд 1939, 151-156.
592. Радојчић, Ђ. - *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1951-1952), 84-106.
593. Радојчић, Ђ. - *Листина манастира Петре од октобра 1395 год. Нов извор за хронологију битка на Ровинама*, Богословље II - 4 (1927), 293-301.
594. Радојчић, Н. - *О историчком раду Ивана Томка Марновића и његовој научној вредности*, Светосавски зборник 1 (1936), 319-382.
595. Радојчић, Н. - *О једном наслову великог војводе босанскога Хрвоја Вукчића*, ИЧ 1 (1948), 1949, 37-53.
596. Радојчић, С. - *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996².
597. Radosavljević, N. - *Епархије Ванје (Kustendila) i Samokova у Реџкој патријаршији 1557-1766*, Известия на историческия музей Кюстендил 10 (2004), 335-347.
598. Радосављевић, Н. - *Пећка патријаршија, од обнове аутокефалности до укидања (1557-1766)*, Братство 11 (2007), 11-34.
599. Радошевић, Н. - Суботић, Г. - *Богородица Гавалиотиса у Водену*, ЗРВИ 27-28 (1989), 217-263.
600. Рајачић, М. - *Основно језгро државе Дејановића. Прилози нашој историјској географији*, ИЧ (1952-1953), Београд 1954, 227-243.
601. Рајачић, М. - *Севастократор Дејан*, ИЧ 3-4 (1953), 17-28.
602. Рајић, Ј. - *Немањићи-Мрњавчевићи и Грбљановићи-Бранковићи*, Београд 2003 (С. Ћирковић).
603. Расолкоска-Николовска, З. - *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишу*, Зограф 16 (1985), 41-53.
604. Расолкоска-Николовска, З. - *Црквата „Св. Горги“ во Горен Козјак во светлината на новите испитувања*, В. Симпозијум 1100 години од смртта на Кирил Солунски, Т. 1, Скопје 1979, 218-226.
605. Расолкоска-Николовска, З. - *Историјатот на манастир Зрзе нис натписите од XIV до XIX век*, Зборник на Археолошкиот музеј 4-5 (1966), 77-87.

606. Расолкоска-Николоска, З. - *Убикација на црквата света Петка на Брегалница според повелбата на цар Душан од 1355*, Историја 9-2 (1973), 248-254.
607. Расолкоска-Николоска, З. - *Црквата св. Никола во Крупиште*, Зборник Археолошки на музеј на Македонија 8-9 (1975-1978), Скопје 1978, 131-142.
608. Распоповић, Р. М. - *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица -Београд 1996.
609. Reinsch, D. R. - *Kritobulos of Imbros-learned Historian, ottoman Raya an byzantine Patriot*, ЗРВИ 40 (2003), 297-311.
610. Ристић, В. - *Исихазам Србији. Свети Сава. Библиографија*, Ниш 2006.
611. Ристовска-Јосифовска, Б. - *За именувањата на Мрњавчевици во македонската и во српската традиција и историографија*, Зборот во историско-културолошкиот контекст (споредбен аспект), Македонски фолклор (2008), 71-78.
612. Рокаи, П. - *Византијски преци неких чланова босанске владарске куће*, ЗРВИ 41 (2004), 251-255.
613. Рокаи, П. - *Дачани као име Мађара у византијским изворима*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 229-237.
614. Рокаи, П. - *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији након Косовске битке*, Глас САНУ ССCLXXVIII Одељење историјских наука књ. 9 1996, 145-150.
615. Руварац, И. - *О кнезу Лазару у: Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Београд 1992, 5-287 (Р. Михаљчић).
616. Руварац, И. - *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год. 1771 српским патријархом Василијем Бркићем*, Споменик СКА X 1891, 53-66.
617. Рудић, С. - *Властела илирског грбовника*, Београд 2006.
618. Рудић, С. - *О првом помену презимена Мрњавчевић*, ИЧ 48 (2001), 89-96.
619. *Сабрана дела Вука Караџића. Књига друга. Српски рјечник (1818)*, Београд 1966, (Т. Јовановић,).
620. Савова, Д. - *Ктиторите на Манастира Трескавец през XIV век*, Известия на исторически музей Кюстендил 10 (1998), 317-322.

621. Сајловић, М. - *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΙΚΗΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*, Црквене Студије 7 (2010), 323-361.
622. Селищев, М. А. - *Полог и его болгарское население*, София 1981².
623. Сидовски, К. - *Власите во Македонија и на Балканот во XV-XVIII век*, Историја 39 1-2 (2003), 95-103.
624. Сидовски, К. - *Власите во Македонија и на Балканот од XV до XIV век*, Историја 38 1-2 (2002), 11-18.
625. Симић, В. - *Рударство и прерада гвожђа у топономастици Власинског краја*, Ономатолошки прилози 1, Београд 1979, 87-96.
626. Синдик, Д. - *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 385-395
627. Синдик, Д. - *Српски средњовековни печати у манастиру Хиланару*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998, Београд 2000, 229-237.
628. Sinkević, I. - *Representing without Icon, Presence and Image of king Marko in the church of St. Demetrios near Susica*, Proceedings of the 21th International Congress of Byzantine Studies, Volume III, London 2006, 317-318.
629. Скок, П. - *Из топомастикe Јужне Србије 2*, Гласник Скопског научног друштва 14-16, Скопље 1935, 96-125.
630. Смиљанић, Т. - *Кичевија, Насеља и порекло становништва 28*, Београд 1935, 339-483.
631. Смолчић Макуљевић, С. - *Манастир Трескавац у 15. веку и програм зидног сликарства наоса цркве Богородичиног Успења*, Зборник МС за ликовне уметности 36 (1986), 285-322.
632. Смолчић-Макуљевић, С. - *Сакрална топографија манастира Трескавца*, *Balkanica* 35 (2004), 285-322.
633. Смядовски, С. - *Надписите към Земенските стенописи*, София 1989.
634. Снегаров, И. - *История на Охридската архиепископия (от основаването и до завладването на Балканския полуостров од турците)*, I, София 1995².
635. Соколовски, М. - *Исламизацијата во Македонија во XV и XVI век*, ГИНИ 24-3 (1980), 15-32.
636. Соколовски, М. - *Штип и Штипско во теког на XIV век*, Историја 10, 2 (1974), 124-152.

637. Соколки, М. - *Битола и Битолско во XV и XVI век*, Прилози 6-2, Одделение за општествени науки на Македонската академија на науките и уметностите, Скопје 1975, 13-55.
638. Соколки, М. - *Градот Велес во периодот од околу 1460-1544 година*, ГИНИ 3-2 (1960), 147-177.
639. Соколки, М. - *За Јуруците и јуручката организација во Македонија од XV-XVIII век*, Историја 9-1(1973), 85-99.
640. Соколки, М. - *Малешевце во XVI век*, Историја 15-1 (1979), 163-172.
641. Соколки, М. - *Осврт на етничкиот состав на градското и селското население во Македонија во XV и XVI век*, Историја 19-1 (1983), 151-168.
642. Sokolovski, M. - *Osvrt na sastav stanovništva zapadne Makedonije u XV i XVI veku*, ЈИЧ 1-2 (1970), 9-31.
643. Соколки, М. - *Прилеп и прилепско во втората половина на XVI век*, Прилози МАНУ 9-1 (1978), 43-67.
644. Соколки, М. - *Струмичко и Радовишко во XVI век*, Прилози МАНУ, од. За општествени науки, 9-1, Скопје 1978, 69-105.
645. Соколки, М. - *Штип и Штипско во текот на XVI век*, Историја 10-2 (1974), 124-152.
646. Соловјев, А. - *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.
647. Соловјев, А. - *Историја српског грба и други хералдички радови*, Београд 2000 (приредио А. Палавестра).
648. Соловјев, А. - *Кончански практик*, ЗРВИ 3 (1955), 83-110.
649. Соловјев, А. - *Судбина једне властелске породице из средњовековне Србије*, Старинар 8-9 (1933-1934), 63-71.
650. Соловјев, А. - *Судије и суд по градовима Душанове државе*, Гласник СНД, 7-8, Скопље 1930, 147-162.
651. Soulis, G. C. - *The Thessalian Vlachia*, ЗРВИ 8-1 (1963), 271-273.
652. Спасић, Д. – А. Палавестра, Д. Мрђеновић, - *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991².

653. Спиоровски, С. - *Резултати од конзерваторските работи на фреско-живописот во црквата свети Димитрија-Марков манастир*, ГИНИ 15-2 (1971), 241-242.
654. Спремић, М. - *Последње политичко и војно средиште*, Смедерево, град-престоница, Панчево-Смедерево 2004, 41-46.
655. Спремић, М. - *Два податка о Мари Бранковић*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 345-354.
656. Спремић, М. - *Деспот Бураж Бранковић и његово доба*, Београд-Бања Лука 1999².
657. Спремић, М. - *Бранковићи и Света Гора*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 81-100.
658. Спремић, М. - *Бранковићи и Хиландар*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 1-83.
659. Spremić, M. - *La Famille serbe des Branković-considerations Genealogiques et Heraldiques*, ЗРВИ 41 (2004), 441-449.
660. Спремић, М. - *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005. 275-327.
661. Спремић, М. - *Турци и Балканско полуострво у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 261-273.
662. Спремић, М. - *Харач Скендербега*, ЗФФ 10-1 (1968), 251-258.
663. Спремић, М. - *Харач Солуна у XV веку*, ЗРВИ 10 (1967), 187-195.
664. Срећковић, П. - *„Царица“ Јевдокија и „деспот“ Дејан*, Гласник СУД 57 (1884), 113-118.
665. Срећковић, П. - *Путничке слике. Слика 2. Фамилијарна гробница Мрњавчевића*, Гласник СУД 46 (1978), 215-229.
666. *Српски Биографски речник 3. Д-З*, Београд 2007.
667. *Српски Биографски речник 4. И-Ка*, Београд 2009.
668. Стаменковић, Ј. - *Ономастички подаци за десет села на десној обали јужне Мораве (Опитина Врање)*, САНУ Одељење језика и књижевност, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози 2, Београд 1981, 405-445.
669. *Старото рударство и металургија на Македонија (Од праисториско време до крајот на XIX век)*, Скопје 1977 (А. Керамитчиев).

670. Станојевић, Ст. - *Историја српског народа у средњем веку*, Извори и историографија, Београд 1937.
671. Станојевић, Ст. - *Студије о српској дипломатици Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, XIV, Глас СКА CVI Други разред 61 Сремски Карловци 1923, 50-96.
672. Станојевић, Ст. - *Студије о српској дипломатици, VII Интервенција (Петиција), VIII експозиција (парасија), IX диспозиција*, Глас СКА XCVI, други разред 56, Сарајево 1920, 79-116.
673. Станојевић, Ст. - *Студије о српској дипломатици. XX, Састављање повеља. XXI, Писање повеља*, Глас СКА 1933, 156-249.
674. Станојевић, Ст. - *Студије о српској дипломатици. XXIV, Утврђивање аутентичности повеља. XXV, О фалсификованим повељама. XXVI, Историја повеља-губљење-уништавање-чување-архиви. XXVII, Правна вредност повеља. XXVIII, Српске повеље сачуване у преводу*, Глас СКА 1936, 120 стр.
675. Стефановић, М. Д. - *Непозната (заборављена) песма Јована Рајића о Марку Краљевићу и његовој жени*, Јован Рајић - живот и дело, Зборник радова, Београд 1997, 189-208 (уредник М. Фрајнд).
676. Станчев, К. - *Ареопагитският корпус в превода на Исаяя Серски*. *Археографски бележки*, Археографски прилози 3 (1981), 145-152.
677. Стевановић, В. - *Микротопонимија општине Трговишта*, САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози 1 (1979), 167-236.
678. Стефоска, И. - *Два имена једног града: Струмица-Tiberiopolis*, ЗРВИ 45 (2008), 77-87.
679. Стојановски, А. - *Маргарит Серскиот манастир Маргарит (Свети Јован Претеча или Мони Продрому)*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 234-242.
680. Стојановски, А. - *Нови податоци за санџакот и казата Охрид во триесеттите години на XVI век со посебан осврт на Струга*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 78-83.

681. Стојановски, А. - *Каде се одржувал Долјанскиот панаѓур*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 103-107.
682. Stojanopovski, A. - *La mine d'Arsenic (Zernih) de Rojden aux XVème et XVIème siècles*, ГИНИ 40-1 (1996), 127-135.
683. Стојановски, А. - *Македонија во „огледало на светот од Хаџи Калфа“*, Два примера како мали грешки предизвикуваат нови-поголеми, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 291-309.
684. Стојановски, А. - *Во кој правец низ Македонија минувал Муратиов поход на Косово (1389)?*, ГИНИ 2 (1972), 147-158.
685. Стојановски, А. - *Административно-територијална поделба на Македонија под османската власт до крајот XVII на век*, Гласник ИНИ, 17-2, Скопје 1973, 129-145.
686. Стојановски, А. - *Велес и велешко од крајот на XIV до крајот на XVIII век*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 130-198.
687. Stojanovski, A. - *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985.
688. Стојановски, А. - *Градовите на Македонија од крајот XIV на до XVII век*, Скопје 1981.
689. Стојановски, А. - *Грамот Струмица во XVI век*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 131-145.
690. Стојановски, А. - *Дали постоел Битолскиот санџак во првите векови од турската власт во Македонија*, Македонија во турското средновековие од крајот на XIV почетокот на XVIII век, Скопје 1989, 56-60.
691. Стојановски, А. - *Два примера како мали грешки предизвикуваат нови-поголеми*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 265-270.
692. Стојановски, А. - *Демографските промени во Дебарстака каза (15-16 век)*, ГИНИ 45-1 (2001), 69-85.
693. Стојановски, А. - *Демографските промени во Дебарската каза (15-16 век)*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 111-129.

694. Стојановски, А. - *За карактерот и влијанието на османлиското владеење во југословенските земји од XV до XVI век*, Македонија во турското средновековие од крајот на XIV почетокот на XVIII век, Скопје 1989, 63-77.
695. Стојановски, А. - *За неколку топоними од грамотите на Свети Георги-Горг*, Историја 36 1-2 (2000), 35-42.
696. Стојановски, А. - *Занаетчиската дејност во македонските градови под турската власт (XVI-XVIII век)*, ГИНИ 39 1-2 (1995), 117-132.
697. Стојановски, А. - *Каде треба да се бара манастирот (и селото) Архиљевица?* Прилози МАНУ Од. за општествени науки, Т, 16-2, 1985, 71-82.
698. Стојановски, А. - *Кон прашањата за политичко-територијална поделба на јужниот Балкан пред турското освојување*, Историја 7-2 (1971), 157-160.
699. Стојановски, А. - *Кон прашањето за христијаните-спахии во Македонија*, Македонија во турското средновековије. От крајот XIV на почетокот на XVIII век, Скопје 1989, 78-90.
700. Стојановски, А. - *Кратак осврт на изворе и литература о скопском крајиништу*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699. Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. 48, одељење историјских наука, књ. 12, 55-62.
701. Стојановски, А. - *Маричката битка и нејзините последици*, Македонија во турско средновековие (од крајот на XIV – почетокот на XVII век), Скопје 1989, 9-20.
702. Стојановски, А. - *Неколку прашања за јуруците во Кустендилскиот санџак*, Етногенеза на Јуруците и нивното населување на Балканот: материјали од Тркалезната маса, одржана во Скопје на 17 и 18 ноември 1983 година, Скопје 1986, 29-37.
703. Стојановски, А. - *Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV век*, ГИНИ 2-2 (1958), 111-158.

704. Стојановски, А. - *Потекло и воспоставување на војничката служба (со особен осврт на Македонија)*, Македонија во турското средновековије. От крајот XIV на почетокот на XVIII век, Скопје 1989, 92-108.
705. Стојановски, А. - *Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари)*, Скопје 1990.
706. Стојановски, А. - *Ромите на Балканскот полуостров*, Прилози на МАНУ, 7-1 (1976), 33-75.
707. Стојановски, А. - *За една манипулација со македонскиот национален и историски интегритет*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 254-264.
708. Стојановски, А. - *Еден необичен и ризичен пристап кон ономастичкиот материјал од турските пописни дефтери од XV и XVI век*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 212-219.
709. Стојановски, А. – Д. Горгиев, *Населби и население во Македонија – XV и XVI век. Дел I*, Скопје 2001.
710. Стојановски, А. - *Една лоша услуга на топономастика*, Македонија под турската власт (статии и други прилози), Скопје 2006, 207-211.
711. Стојановски, А. - *Завештанието на Евренос-бег во нахијата Конче*, ГИНИ 40-1 (1996), 104.
712. Стојановски, А. – Ерен, И. - *Кратовската нахија во XVI век*, ГИНИ 15-1 (1971), 61-91.
713. Стојанчевиќ, В. - *Пресек кроз историју српских сеоба од XIV до почетка XVIII века*, Зборник МС за историју 41 (1990), 7-24.
714. Стојчевска-Антиќ, В. - *Поглед на ракописното наследство од Битола и Битолско*, Јазичните појави во Битола и Битолско денеска и во минатото, Скопје 1988, 57-66.
715. Стричевиќ, Ђ. - *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старинар 7-8 (1956-1957), 113-127.
716. Стричевиќ, Ђ. - *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955), 221-231.
717. Суботин-Голубовиќ, Т. - *Две службе св. Јоакиму Осоговском*, Археографски прилози 14 (1992), 105-134.

718. Суботин-Голубовић, Т. - *Служба светом Ивану Рилском у српском рукописном наслеђу*, Прилози КЈИФ 68-69 1-4 (2002-2003), 135-145.
719. Суботић, Г. - Д. Тодоровић, *Сликар Михаило у манастиру светог Прохора Пчињског*, ЗРВИ 34 (1995), 117-141.
720. Суботић, Г. - *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова у: Из прошлости манастира Светог Јована Богослова*, Ниш 2002, 15-47.
721. Суботић, Г. - *Обнова манастира Светог Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983), 207-254.
722. Суботић, Г. - *Прилог хронологији Дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981), 111-135.
723. Суботић, Г. - *Из историје сликарства у скопском крају у време турске власти (I)*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 418-444.
724. Суботић, Г. - *Манастир Богородице Месонисиотисе*, ЗРВИ 26 (1987), 125-171.
725. Суботић, Г. - *Манастир светог Јована Богослова код Пирота*, Глас САНУ 154, одељење историјских наука књ 13 (2006), 1-18.
726. Суботић, Г. - *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, ЗРВИ 32 (1993), 167-205.
727. Суботић, Г. - *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, ЗРВИ 21 (1982), 213-234.
728. Schirò, G. - *Evdokia Balšić vasilissa di Gianina*, ЗРВИ 8-2 (1964), 383-391.
729. Schreiner, P. - *Sorge um Handschriften. Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert*, ЗРВИ 41 (2004), 353-360.
730. Tadić, J. - *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.
731. Таркова-Займова, В. - „Grecs“ et „Romans“ dans la Litterature Bulgare, Etudes Balkaniques 1 (1984), 51-57.
732. Тапкова-Займова, В. - *Одјек османлијског освајања у писану традицију св. Димитрија, Косовска битка и њене последице*, Међународни симпозијум Химелстрим 1989, Београд 1991, 57-64.
733. Тарановски, Т. - *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002².

734. Тасева, Л. - *Българска топонимия от гръцки и сръбски средновековни документи*, София 1998.
735. Татић, Ж. - *Два остатка византијске архитектуре у струмичком крају*, Гласник СНД књига 3, Одељење друштвених наука, том 1, (1928), 83-96.
736. Тахиаос, А-Е. - *Исихазам у доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 93-103.
737. Тодић, Б. - *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 373-384.
738. Тодић, Б. - *Старо Нагоричане*, Београд 1993.
739. Тодић, Б. - *Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије*, ЗРВИ 39 (2001-2002), 147-163.
740. Тодорова, О. - *Православната црква и българите (XV-XVIII)*, София 1997.
741. Todorov, N. - Velkov, A.- *Situation demographique de la Peninsule balkanique (fin du XVe s. debut du XVIe s.)*, Sofia 1988.
742. Тодоровић – Шакота, М. - *Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке*, Саопштења 1 (1956), 198-211.
743. Тодоровић, Д. - *Полијелеј у Марковом Манастиру*, Зограф 9 (1978), 28-36.
744. Томац, П. - *Битка на Марици*, Војноисторијски гласник 1 (1956), 61-74.
745. Томић, С. - *Скопска Црна Гора. Антропогеографска и етнографска студија*, Насеља српских земаља, књ. 3, Београд 1905, 408-520.
746. Томов, Т. - *Кондофрей-един интересен топоним в долината на Горна Струма*, Годишник на СУ, Център за Славяно-византијски проучвания “Ив. Дуйчев”, том 92 (11) София, 251-258.
747. Томов, Т. - *Към въпроса за маршрута на Стефан Неман по време на похода му през 1189 г.*, Годишник на СУ, Център, том 92 (11) София, 229-250.
748. Томовић, Г. - *Ко је био деспот Торник из записа граматика Нестора*, ЗРВИ 41 (2004), 257-269.
749. Томовић, Г. - *На Романи Луце*, ИЧ 44 (1997), 89-101.
750. Томовић, Г. - *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1997), 83-101.
751. Томоски, Т. - *Две амборије на македонските Дебри*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 161-162.

752. Томоски, Т. - *Записи за Власите во Македонија низ вековите*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 437-438.
753. Томоски, Т. - *Каде лежал средновековниот град Соск?*, ГИНИ 30 1-2 (Скопје 1986), 251-260.
754. Томоски, Т. - *Катунско сточарење по планините на Македонија во средниот век*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 449 - 462.
755. Томоски, Т. - *Морозвиждска епископија*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 168-194.
756. Томоски, Т. - *Преспа во средниот век*, Историја 15-2 (1979), 49-80 (= Македонија низ вековите, 251-288).
757. Томоски, Т. - *Прилог кон топографија на Климентова епархија*, Историја 16-1 (1980), 149-155.
758. Томоски, Т. - *Прилог кон убикацијата на модричкот манастир*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 93-96.
759. Томоски, Т. - *Средновековни градови меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Македонија низ вековите, Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 198-206.
760. Томоски, Т. - *Штип во период од XII –XV век*, Зборник Штип низ вековите I, Штип 1986, 175-187.
761. Томоски, Т. - *Овче Поле во средниот век*, Годишен зборник ФФ 4-30 (1978), 243-258.
762. Томоски, Т. - *Валандовски хисар, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации*, Скопје 1999, 103-109.
763. Томоски, Т. - *Како топонимот Манастир се наложил за втор назив на градот Битола*, ГИНИ 19-45 (1992), 93-103 (Македонија низ вековите, 463-473).
764. Томоски, Т. - *Полошките хисари во XV век*, Историја 6-2 (1970), 166-171.

765. Томоски, Т. - *Потекло и значењето на топонимите Боимија и Стан*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 439-442
766. Томоски, Т. - *Прашањето на Коџаџик*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 65-71.
767. Томоски, Т. - *Скопје од XI до XIV век*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 110-128.
768. Томоски, Т. - *Средновековни градови во меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 206-216.
769. Томоски, Т. - *Средновековни градови во ПOLOG*, Годишен зборник ФФ, кн. 2 (28), 1976, 249-268 (= Македонија низ вековите, 130-149).
770. Томоски, Т. - *Средновековниот град Малешево*, Македонија низ вековите. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 82-90.
771. Тот, И. - Р. Радић, - *Res gestae Theodori Joanni filii Palaeologi i као историјски извор*, ЗРВИ 34 (1995), 185-200.
772. Трако, S. - *Bitka na Kosovu 1389. godine u Istoriji Idrisa Bitlisija*, РОФ 14-15 (1969), 329-351.
773. Трифуновић, Ђ. - *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974.
774. Трифуновић, Ђ. - *Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године*, Зограф 2 (1967), 6-7.
775. Трифуновић, Ђ. - *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.
776. Трифуновски, Ј. - *Кумановско – прешевска Црна Гора*, САНУ Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник LXII, Населња и порекло становништва 33, Београд 1951.
777. Trifunoski, J.- *Ovčepoljska kotlina*, JAZU, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 42, Zagreb 1964, 585-762.
778. Трифуновски, Ј. - *Струмички крај. Народни живот и обичаји*, Скопје 1973.

779. Трифуноски, Ј. Ф. - *Полог (Антропогеографска проучавања)*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. ХС, Од. Друштвених наука, Насеља и порекло становништва књига 42, Београд 1977.
780. Трифуноски, Ј. - *Битолско-прилепската котлина. Антропогеографски проучавања*, Скопје 1970.
781. Трифуноски, Ј. - *Бујановац-антропогеографска испитивања*, Гласник Етнографског института САНУ 2-3 (1953-1954), 325-335.
782. Трифуноски, Ј. - *Горња Пчиња*, Годишен зборник ФФ, 7 (1954), 21-30.
783. Трифуноски, Ј. - *Дебар-антропогеографска испитивања*, Гласник Етнографског института САНУ 2-3 (1953-1954), 257-275.
784. Трифуноски, Ј. - *За средновековните села на манастирот св. Андреја крај Треска*, Годишен зборник ФФ 4 (1951), 3-16.
785. Трифуноски, Ј. - *Кочанска котлина. Сеоска насеља и становништво*, Скопје 1970.
786. Трифуноски, Ј. - *Кумановска област. Сеоска насеља и становништво*, Скопје 1974.
787. Трифуноски, Ј. - *Македонизирање Јужне Србије*, Београд 1995, 41-44, доступно по: <http://forum.krstarica.com/showthread.php/401410/13/03/2012>
788. Трифуноски, Ј. - *О расељеним селима у Врањској котлини*, Годишен зборник ФФ, Природно-математички оддел кн. 12 бр. 10 (1959), 173-176.
789. Трифуноски, Ј. - *Охридско-струшка област. Антропогеографска проучавања*, САНУ Српски етнографски зборник ХСVII, Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва 44, Београд 1992.
790. Трифуноски, Ј. - *Поречието на Кадина Река*, Филозофски факултет на Универзитет-Скопје, Историско-филолошки оддел, Посебни изданија, книга 3, Скопје 1952.
791. Трифуноски, Ј. - *Преображење. Раније цинцарско-српско насеље у околини Врања*, Годишен зборник ФФ, Природно-мат. оддел 8-10 (1955), 151-158.
792. Трифуноски, Ј. - *Раселени населби во Скопска Црна Гора*, Годишен зборник на Природно-математички факултет на Универзитетот Кирилл и Методиј-Скопје, Скопје 1970, 145-159.

793. Трифуноски, Ј. - *Раселени села во Битолско-прилепската котлина*, Годишен зборник ФФ, Природно-мат. оддел 11-13 (1958), 134-159.
794. Трифуноски, Ј. - *Села на Сухој Гори*, Гласник Етнографског института САН 1, 1-2 (1952), 399-408.
795. Трифуноски, Ј. - *Сеоска насеља скопске котлине-Развитак села, порекло становништва, привредне одлике*, Пети део, Скопје 1964.
796. Трифуноски, Ј. - *Сеоска насеља скопског поља. Антропогеографска испитивања*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Од. Друштвених наука, Насеља и порекло становништва 35, Београд 1955.
797. Трифуноски, Ј. - *Скопски Дервен – антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, свеска 34, Београд 1954, 299-470.
798. Трифуноски, Ј. - *Славиште у средњем веку*, Гласник српског географског друштва, свеска 53-2 (1973), 139-144.
799. Трифуноски, Ј. - *Слив Маркове Реке*, Посебни изданија, Филозофски факултет, кн. 7, Скопје 1958.
800. Трифуноски, Ј. - *Србјани, Србица и Србиново*, Лесковачки зборник 7 (1967), 151-153.
801. Трифуноски, Ј. - *Стари црквени споменици у СР Македонији*, Београд 1991.
802. Трифуноски, Ј. - *Урвич и Јеловјане – два торбешка села у Пологу*, Гласник Етнографског института САН 4 (1961), 409-418.
803. Трифуноски, Ј. - *Географске карактеристике средњовековних катуна у: Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г., Сарајево 1963, 19-38.*
804. Трифуноски, Ј. - *Горња Пчиња*, САНУ Српски етнографски зборник, књ. LXXVII, Од. Друштвених наука, Насеља и порекло становништва књига 38, Београд 1964.
805. Трифуноски, Ј. - *Грделичка клисура. Антропогеографска расправа*, Лесковац 1964.
806. Трифуноски, Ј. - *Скопска Црна Гора. Природна средина, прошлост, насеља, становништво и привреда (са скицама, фотографијама и картом)*, Скопје 1971.

807. Трифуноски, Ј. - *Старе тврђаве у сливу Маркове реке*, Старице 3-4, Београд 1955, 227-229.
808. Тричковић, Р. - *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Од. ист. наука 2 (1980), 61-164.
809. Троицки, С. - *Ктиторско право у Византији и немањихкој Србији*, Глас СКА 168, Београд 1935, 81-132.
810. Трпковић, В. - *Турско – угарски сукоби до 1402. г.*, ИГ 1-2 (1959), 93-121.
811. Тютунџиев, И. - *Бележски врху Българската анонимна хроника от XV в.* Векове 3 (1985), 24-28.
812. Тютунџиев, Ив. - *Българската хроника от XV в. и хрониката на влашкия монах Михаил Мокса (1620 г.)*, Исторически преглед 4 (1987), 68-78.
813. Трухелка, Ћ. - *Сарандопорска рукописна хроника из поч. XVI вијека, Рукописна хроника из почетка XVI вијека*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, 6 (1894), 452-463.
814. Ћирић, Ј. В. - *Насеља Горњег Понишавља и Лужнице. Преко и истраженост*, Пиротски зборник 8-9 (1979), 121-176.
815. Ћирић, Љ. - *Ономастика Изморника*, САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Ономатолошки прилози, књ. 10 (1989), 365-495.
816. Ћирковић, С.- *Србија уочи царства*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 3-13.
817. Ћирковић, С. - Д.- Ковачевић-Којић - Р. Ћук, - *Старо српско рударство*, Београд-Нови Сад 2002.
818. Ћирковић, С. - *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 423-433.
819. Ћирковић, С. - *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998), 11-19.
820. Ћирковић, С. - *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 162-177 .
821. Ћирковић, С. - *О саставу и снази Лазаревог тора на Косову*, ВИГ 40-2, (1989), 149-168.

822. Ћирковић, С. - *Србија уочи битке на Косову*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990), 3-20.
823. Ћирковић, С. - *Старе и нове контраверзе о кнезу Лазару и Србији уочи Косовске битке*, Зборник МС за историју 42 (1990), 7-17.
824. Ћирковић, С. - *«Верна служба» и «вјера господска»*. Везе личне зависности у босанској држави, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 318-335.
825. Ћирковић, С. - *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
826. Ћирковић, С. - *Димитрије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971), 213-219.
827. Ћирковић, С. - *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, ЗРВИ 29-30 (1991), 205-211.
828. Ћирковић, С. - *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XII и XVI столећа*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 21-36.
829. Ћирковић, С. - *Русашка господа. Босански великаши на путу еманципације*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 306-316.
830. Ћирковић, С. - *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 341-349.
831. Ћирковић, С. - *Средњовековна техника код Срба*, Настава историје 6 (1997), 15-18.
832. Ћирковић, С. - *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци, Београд 1988, 323-339.
833. Ћирковић, С. - *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, Вардарски зборник 2, Београд 2003, 1-9.
834. Ћирковић, С. - *Два закаснела полета у балканском рударству: XV и XVI век*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 104-112.
835. Ћирковић, С. - *Двор и култура у босанској држави*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 435-445.
836. Ћирковић, С. - *Дилетанти у развоју српске историографије*, Браћа Руварац у српској историографији и култури, Нови Сад – Сремска Митровица 1997, 21-27.

837. Ћирковић, С. - *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 214-239.
838. Ћирковић, С. - *Дубровник и залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 47-55.
839. Ćirković, S. - *Importazione di tecnologie dall'Italia ed esportazione di maestranze della Serbia*, Глас СДИV. Одељење истор. наука 13 (2006), 73-83.
840. Ћирковић, С. - *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
841. Ћирковић, С. - *Јеврејски данак у византијским земљама*, ЗРВИ 4 (1956), 141-147.
842. Ћирковић, С. - *Косово и Метохија у средњем веку*, Косово и Метохија у српској историји, Београд 1998, 21-45.
843. Ћирковић, С. - *Краљ у Душановом законуку*, ЗРВИ 33 (1994), 149-164.
844. Ћирковић, С. - *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 101-109.
845. Ћирковић, С. - *Настанак "критичке историографије" на Великој школи и Универзитету*, Универзитет у Београду 1838-1988, Зборник радова, Београд 1988, 645-654.
846. Ћирковић, С. - *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 37-46.
847. Ћирковић, С. - *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 260-276.
848. Ћирковић, С. - *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995), 175-184.
849. Ћирковић, С. - *Одјеци ритерско-дворјанске културе у Босни*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 446-454.
850. Ћирковић, С. - *Перцепција исхода Косовске битке*, ИГ 1-2 (1994), 7-14.
851. Ћирковић, С. - *Поствизантијски деспоти*, ЗРВИ 38 (1999-2000), 395-406.
852. Ћирковић, С. - *Проблеми модерне историјске синтезе*, О историографији и методологији, Београд 2007, 199-206.
853. Ћирковић, С. - *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, Работници, војници, духовници, 56-79.
854. Ћирковић, С. - *Рат и друштво: најамници и њихова цена*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 349-366.

855. Ћирковић, С. - *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 37-46.
856. Ћирковић, С. - *Српски летописи и византијске кратке хронике*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспотовац 22-23. август 1997, Деспотовац 1998, 101-107.
857. Ћирковић, С. - *Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21. 22 и 23. јуна 1990, Титоград 1991, 43-56.
858. Ћирковић, С. - *Удео средњег века у формирању етничке карте Балкана*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 171-183.
859. Ћирковић, С. - *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Посебно издање САНУ; CCCLXXVI, одељење друштвених наука САНУ, Београд 1964.
860. Ћирковић, С. - *Хиландарски игуман Јован*, Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Научни скуп САНУ, књ. 95, Одељење историјских наука, књ. 27, Београд 2000, 59-71.
861. Ћирковић, С. - *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103-117.
862. Ћирковић, С. - *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски по повод 75-годишнината од живот, Скопје 1986, 25-36.
863. Ћоровић, В. - Мирковић Др. Лазар -*Мрњавчевићи*, Београд 1925, Прилози КЈИФ 6 свеска 1 (1926), 133-137.
864. Ћоровић, В. - *Историја српског народа II*, Бања Лука-Београд 1997.
865. Ћоровић, В. - *Мотиви у предању о убиству цара Уроша*, Прилози КЈИФ 1 (1921), 190-195.
866. Ћоровић, В. - *Српска земља и српска хисторија (необјављени рукописи 2)*, Нови Сад 2007 (приредила Мирјана Д. Стефановић).

867. Ђоровић-Љубинковић, М. - *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 171-183.
868. Ћук, Р. - *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику*, ИГ 1-2 (1994), 13-24.
869. Ћук, Р. - *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку*, ИЧ 28 (1981), 17-23.
870. Угринова-Скаловска, Р. - *За трескавечкиот кодик*, у: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, Том IV, Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во прилепската област, Скопје 1981, 187-213.
871. Урошевић, А. - *Горња Морава и Изморник*, Насеља и порекло становништва 28, Београд 1935, 1-242.
872. Урошевић, А. - *Становништво Балканског полуострва у првој половини XV века*, Зборник радова Етнографског института, 4 (1962), 130-136.
873. Фејић, Н. - *Историја о Јакуб Челебији*, Глас САНУ 378, од. Историјских наука, књ. 9. (1996), 131-144.
874. Ферјанчић, Б. - Ћирковић, С.- *Стефан Душан Краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005.
875. Ферјанчић, Б. - *Албанци у историјским изворима*, Илири и Албанци, Београд 1988, 298-300.
876. Ферјанчић, Б. - *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ 338 (1983), Одељење историјских наука, књ. 3, 145-170.
877. Ферјанчић, Б. - *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389-1402)*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 109-129.
878. Ферјанчић, Б. - *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти царства (1371)*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 139-150.
879. Ферјанчић, Б. - *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Пос. издања САН, књ. 336, Византолошки институт 8, Београд 1960.
880. Ферјанчић, Б. - *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996), 117-154.

881. Ферјанчић, Б. - *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Зборник Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII), Смедерево 1992, 51-65.
882. Ферјанчић, Б. - *Међусобни сукоби последњих Палеолога*, ЗРВИ 16 (1975), 131-160.
883. Ферјанчић, Б. - *О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавицу код Прилепа*, ЗРВИ 7 (1961), 161-168.
884. Ферјанчић, Б. - *Поседи византијских провинцијских манастира у градовима*, ЗРВИ 19 (1980), 209-249.
885. Ферјанчић, Б. - *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24-25 (1986), 307-384.
886. Ферјанчић, Б. - *Севастократори и кесари у српском царству*, ЗФФ 11-1 (1970), 255-269.
887. Ферјанчић, Б. - *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32 (1993), 35-127.
888. Ферјанчић, Б. - *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
889. Филиповић, М. - *Дебарски Дримкол*, Скопље 1939.
890. Филиповић, М. - *Протођер*, Лесковачки зборник 7 (1967), 79-84.
891. Филиповић, М. С. - *Некада катун Псодерци сада село Содерце код Врања*, ВГ 2 (1966), 59-67.
892. Филиповић, М. - *Северна велешка села*, Насеља и порекло становништва, 28, Београд 1935, 486-573.
893. Filipović, N. - *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.
894. Фотић, А. - *Пад Свете Горе под власт Османлија*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 101-121.
895. Фотић, А. - *Светогорски метоси у доба прве турске власти 1383-1403. Питање опште конфискације*, ЗРВИ 37 (1998), 213-220.
896. Nan, V. - *La culture Materielle des Balkans au moyen age a travers la documentation des archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972), 157-193.
897. Hannick, C. - *Jakov von Serres und der Codex Sin. Slav. 21*, Археографски прилози 3 (1981), 137-142.

898. Харисијадис, М. - *Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји*, Зборник Народног музеја у Београду 8 (1975), 463-479.
899. Haustein, E. - *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1984.
900. Хаџи - Васиљевић, Ј. - *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица НЧ 20 (1900), 57-116.
901. Хаџи- Васиљевић, Ј. - *Ка историји града Врања*, Врање кроз векове. Избор радова I, Врање 1993, 265-328.
902. http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/biografije_sbr.pdf/01/02/12.
903. Цветковски, С. *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, Зограф 35 (2011), 193-209.
904. Цибранска, М. - *Дяк Димитър Кратовски и неговият номоканон от 1466 г.*, Palaeobulgarica Старо-българистика 19 - 1 (1995), 91-98.
905. Hrabak, V. - *Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća*, Glasnik muzeja Kosova 11 (1972), 134-146.
906. Чучковић, М. Р. - *Варошица св Никола на Овчем Пољу*, Гласник СНД књ. 15-16, Одељење друштвених наука 9-10, (1936), 273-281.
907. Шакота, М. - *Два илуминирана рукописа XVIII-XIX века у збирци манастира Дечана*, Саопштења 4 (1961), 57-65.
908. Шакота, М. - *Натпис с елементима повеље у цркви Св. Николе у манастиру Бањи код Прибоја*, Саопштења 20 (1988), 36-42.
909. Шаркић, С. - *Проблем примене Душановог законика на основу Јањинске хронике*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. Октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 81-89.
910. Шаркић, С. - *О значењима израза Србин, човек и грађанин у средњовековном српском праву*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, САНУ Научни скупови књига IV, одељење друштвених наука књига III, Београд 2000, 198-206.
911. Шафарик, Ј. - *Натпис на цркви у манастиру Преображења, названом данас Зерзе, код Прилепа*, Гласник Друштва српске словесности 1 (1954), 186-189.

912. Шкриванић, Г. - *Битка на Марици 26. септембра 1371. године*, Војноисторијски гласник 3 (1963), 71-93.
913. Шпадијер, И. - *Софијски рукопис хиландарског монаха Таха Марка*, Прилози КЈИФ 21, 1-4 (2002), 117-118.
914. Штавланин-Ђорђевић, Љ. - *Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду*, Библиотекар 5 (1968), 391-423.
915. Шуица, М. - *Немирно доба српског средњег века*, Београд 1997.
916. Шуица, М. - *Властела кнеза Стефана Лазаревића*, Годишњак за друштвену историју 1 (2004), 7-29.
917. Шуица, М. - *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008), 253-266.
918. Шуица, М. - *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1-2 (1997), 7-24.
919. Шуица, М. - *Моравска Србија на крају XIV века – Питање државно правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 35-51.
920. Шуица, М. - *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995), 163-173.
921. Шуица, М. - *Приповести о српско – турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006), 93-122.
922. Шулетић, Н. - *Српска црква после 1459. г. О интеграцији српског клера у турски фискални систем*, Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12-14 новембра 2009. године, Београд 2001, 331-349.

БИОГРАФИЈА МР ВЛАДИМИРА АЛЕКСИЋА

Владимир Алексић је рођен 06. 08. 1974. г. у Београду. Године 1998. је дипломирао је историју на Филозофском факултету у Косовској Митровици. Године 2009. магистрирао је на истом факултету са тезом *Живот и дело академика Михаила Динића* (објављена 2011. г.). Од 1998. на Филозофском факултету у Нишу изводи наставу на групи предмета из српске историје средњег века и Историјске географије. Учествовао је на већем броју научних скупова и објављивао прилоге у водећим домаћим периодичним публикацијама. Учествује у већ другом научном пројекту Министарства просвете и науке Влада Републике Србије. Од осталих ваннаставних активности издваја се учешће на двонедељном курсу немачког језика у лето 2001. године као стипендиста немачке невладине организације DAAD у тој земљи. У току наредне године (1-12 јул) као слушалац учествовао је у раду курса *People and Nature in Historical Perspective* у организацији CEU Summer University у Будимпешти.

БИОГРАФИЈА МР ВЛАДИМИРА АЛЕКСИЋА

Монографије:

Живот и дело академика Михаила Динића, Пожаревац-Ниш 2009.

ISBN: 978-86-84147-29-7; COBISS.SR-ID 169287180

Чланци и расправе:

- *«Градски метох» Ниша по турским изворима*, Зборник радова Филозофског факултета XXXIV, Косовска Митровица (2003), 299-315.

COBISS.SR-ID

- *Рад Станоја Станојевића на објављивању Ранкеовог зборника*, Пешчаник 2, Ниш 2004, 205-212.

ISSN 1451-6373=Пешчаник; COBISS.SR-ID 112121868

- *Сопоћански ужари*, Међународни научни скуп: Манастир Бањска и доба краља Милутина, Бањска – Косовска Митровица, 22-25 септембар 2005, 81-89.

ISBN: 978-86-84105-15- (Центар); COBISS.SR-ID 138077708

- *Византија – држава и народ - у делу Razgovor ugodni naroda Slovinskoga Андрије Качића Миошића*, Пети научни скуп: Ниш и Византија, Ниш 3-5 јун 2006, 545-563.

ISBN 978-86-83505-61-6 (НКЦ); COBISS.SR-ID 139688736

- *Мотив змије у житију Петра Коришког*, Баштина 23 (2007), 79-90.

ISSN 0353-9008=Баштина (Приштина); COBISS.SR-ID 3404300

- *Властела Лазаревића са надгробних споменика из Богородице Пречисте у Ждрелу*, Моравска Србија. Историја – култура-уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, Крушевац 2007, 143-157.

ISBN: 978-86-82395-48-5; COBISS.SR-ID 145571084

- *Белешке о култу св. Димитрија Солунског у држави Немањића*, Црквене студије 5, Ниш 2008, 305-318.

ISSN 1820-2466 = Црквене студије; COBISS.SR-ID 115723532

- *Почетак владавине Стефана Немање и његово ктиторство као разлог сукоба са браћом*, Весник Војног музеја, година 15 број 36 (2009), 11-17.

ISSN 0067-5660=Весник-Војни музеј; COBISS.SR-ID 41168903

- *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, Стари српски архив 8 (2009), 69-80.

ISSN 1451-3072=Стари српски архив; COBISS.SR-ID 112563724

- *Нишка епископија у држави Стефана Немање*, Православа теологија и култура. Зборник са научног скупа одржаног 25. и 26. децембра 2008. у Нишу, Ниш 2009, 199-209.

ISBN 978-8684105-28-0; COBISS.SR-ID 172298508

- Земен, Клобук, Ниш, Прешево, Прокупље, Сврљиг, Славиште, Стоб у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, Београд 2010, 117, 127-128, 188-193, 217-218, 229-231, 252-253, 263-264, 288 (редактор С. Мишић). ISBN 978-86-17-16604-3; COBISS.SR-ID 174746892

- *Миодраг Пурковић о Теодори, ћерци Стефана Дечанског*, Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, зборник радова са научног скупа одржаног 26. септембра 2009. године у Пожаревцу, Пожаревац 2010, 73-85.

ISBN 978-86-7315-062-8 (ЦЗК); COBISS.SR-ID 176657932

- *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, Стефан Немања и Топлица (Тематски зборник), Ниш 2011, 87-96. ISBN 978-86-84105-35-8; COBISS.SR-ID 186867980
- *Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voyniks*, Belgrade Historical Review 2 (2010), 105-128.
- *Трагом смедеревског надгробног споменика Михаила, сина војводе Стефана*, Смедеревски зборник 3 (2012), 31-37. ISBN (ЦЗК); COBISS.SR-ID
- *О још једном значењу речи кмет*, Црквене студије (2011), 317-329. ISSN 2217-4338 COBISS.SR-ID 180455692
- *Повластице града Ниша на крају XII века*, Ниш и Византија 10 (2012), 537-545. ISBN COBISS.SR-ID 190523148

Прикази:

1. *Нова збирка радова Михаила Динића*, Теме, год. XXX бр. 1, Ниш (2006), 167-171. ISSN 0351-1685
2. *Прва критички написана биографија Стефана Душана*, Теме, год. XXX бр. 2, Ниш (2006), 351-352. ISSN 0351-1685
3. *Liturgia e agiografia tra Roma e Constantinopoli*, Atti del I e II Seminario di Studio Roma-Grottaferrata 2000-2001, Grottaferrata 2007, Црквене студије 5, Ниш 2008, 401-407. ISSN 1820-2466 = Црквене студије; COBISS.SR-ID 115723532
4. С. Мишић, *Коршићење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Утопија, Београд 2007, 225 страна. У: Браничевски гласник 6 (2009), 163-167. ISSN 1451-2599; COBISS.SR-ID 24316943

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а ВЛАДИМИР АЛЕКСИЋ

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„НАСЛЕДНИЦИ МРЂАВЧЕВИЋА И ТЕРИТОРИЈЕ ПОД
ЊИХОВОМ ВЛАШЋУ ОД 1571 ДО 1885. Г

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 25.08.2012

Владимир Алексић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ВЛАДИМИР АЛЕКСИЋ

Број индекса _____

Студијски програм ИСТОРИЈА

Наслов рада НАСЛЕДНИЦИ МРЉАЧЕВИЋА И ТЕРИТОРИЈЕ ПОД ЊИХОВОМ ВЛАШЋУ ОД 1571. ДО 1945.

Ментор ПРОФ. ДР СНИША МИШИЋ

Потписани/а Владимир Алексић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. 08. 2012

Владимир Алексић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

НАСЛЕДНИЦИ МРЊАВЧЕВИЋА И ТЕРИТОРИЈЕ
ПОД ЊИХОВОМ ВЛАШЋУ ОД 1571. ДО 1595. ГОДИНЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

у Београду, 25.03.2012

Владимир Алексић